МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ

1

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ

1884-1902
років

Том I

Видавниче Товариство
„КНИГОСПІЛКА"
Нью-Йорк 1955

Ілюстрації І. Іжакевича, В. Касіяна, О. Кульчицької, Котляра, Г. Пустовійта та П. П. Холодного.

Фоторепродукції з оригіналів ілюстрацій (І. Іжакевича, В. Касіяна, О. Кульчицької, Котляра та Г. Пустовійта) Петра Павловича.

Обкладинка П. П. Холодного.

M. KOTSIUBYNSKY

WORKS

1884-1902 Years

Volume I

Publishing
by
KNYHO-SPILKA
New York 1955

Illustrations by I. Izakevych, W. Kacian, O. Kulchytsky, Kotlar, H. Pustoviyt and P. P. Cholodny.
Photo reproductions from original illustrations (I. Izakevych, W. Kacian, O. Kulchytsky, Kotlar and H. Pustoviyt) by Petro Pavlovych.
Cover by P. P. Cholodny

Я слухаю співи, яких ніхто не чує;
то співає моя душа.

АНДРІЙ СОЛОВЕЙКО, АБО ВЧЕНІЄ СВІТ, А НЕВЧЕНІЄ ТЬМА

I

За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм?
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози! Я не знаю,
Чи єсть у Бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Т. Шевченко

Маленьке сельце Босівка. Невеличкі біленькі хатки його, окутані садками та левадами, розбіглись по пригорку, мов білі ягнята по зеленому полю. Внизу, під пригорком, невеличка чиста річка з маленьким, також чистим, ставком, млином та греблею. Усе як слід, як бува в наших убогих селах. Здалеку веселий вид має сельце. Чимсь свіжим, тихим віддає від нього. Не один проїжджий гладкий пан, котрому приїлись і його розкішні будинки, і його тлусте життя, з заздрістю дивиться на таке сельце, любується їм, думає: «от - тут то рай! от - тут то спокій!» А не знає, що ті зелені розкішні садки, ті низенькі біленькі стіни закривають собою багато гірких сліз, тяжкої нужди, багато безпросвітної темноти людської. Кожна хата має свою журбу, своє горе. В цій лежить слабий батько — певно вмре — а жінка не знає, що робити, чим помогти; за доктора й думати нічого — грошей нема. І журиться вона, що буде з малими сиро-

тами, котрих і тепер не вистарчає вигодувати. В тій чоловік шкрябається в голову, наче хоче вишкрябати з неї ту подать, що так міцно засіла йому в голову. Хоч трісни, а дай! Ех, до жида треба йти, застав нести та на проценти брати. Там п'яний батько (коні, бачте, у нього вкрали, то він і могорич випив), прийшовши із шинку, що єсть сили лупить по голові свого хлопця, геть заб'є йому памороки, навіки придуркуватим зробить. І багато, багато можна спіткати такого, а може ще й гіршого. Кажу: кожна хата має свою журбу, своє горе...

І хату Харитона Шакули, що стоїть он - он межи тополями на краю села, також не минуло те горе, що, здається, нікого не минає.

Жінка Шакули Уляна, злюща суха баба, порається коло печі, виймає хліб і тим часом сердито виливає свою журбу й злість сусідці, що стоїть також коло печі, підперши голову рукою й покивує головою на слова Уляни.

— І все той навіжений чоловік! — репетує вона. — Усе він, добра б йому не було! Чи то ж видано? Своїх бахурів лихий не візьме, як вошей, а тут і чужого треба! Нема кому хліба переїсти!.. І дивно! На лихо мені помер отой Іван Соловейко. Жінка його тоді саме тяжка була отим сміттям,— кивнула Уляна на колиску, де пхинькала маленька дитина.— А як викинула оте щеня, прости Господи, сама теж померла. Тра було віддать дитину на люди, до якогонебудь заможного чоловіка, а тут мій здурів та впився, узяв цяцю до себе. Приносить, чуєте, у хату бахуря, а сам на ногах не тримається. Я до нього: «І такий, і сякий, що оце ти наробив, навіжений! Та я оце зроду не буду його годувати! Що він мені?! Рідня? Робітник, мовляв, той, щоб я на нього тратилася, харчувала, госпитувала? Чи я своїх дітей не маю, щоб за чужими ходити? Чи ми багатирі такі? Зараз мені таскай та поклади його, де взяв! Чуєш? Бо щоб я трісла, коли не вицарапаю тобі очі, а йому в'язи не скручу! І зроду не буду няньчити та госпитувати чужих дітей!..» Він мовчить. А далі хлюсь мене у морду. Я до нього з качалкою... Він мене удруге... та за коси, та давай волочити, а я йому вигукую: «Хоч забий, а не буду чужих бахурів няньчити!» А він мене штовхає ногами у груди, а він кричить: «Не переч мені, суко! Я тут

господар, а не ти: що кажу — роби!» А сам мене місить та місить... Аж сусіди позбігались на мій вереск — оце хіба вас не було: на роботі були... геть мене потовк, місця живого нема,— скрізь синяки... гляньте...

І Уляна, плачучи, показує сусідці подтьоки крові й синці — гостинці п'яного, сердитого чоловіка. Сусідка з жалем покачує головою.

— О! Ох! доленько моя! А мій?! Як оце вип'є, то й не приведи Господи... хоч тікай на край світа. Чим попало голомшить: попаде рубель — рублем, качалку — качалкою, горщик — горщиком. Я вам кажу, що і... і... і не дай Мати Божа!..

— Ні, ви тільки скажіть — чи не здурів, не сказився чоловік? Чужу дитину брати, та ще й на мою голову? Йому, мовляв той, нічогісінько не вадить: він не буде ні орати більше, ні сіяти, ні молотити; йому все їдно! А мені: і нагодуй, і вмий, і сорочку поший, і талапайся з ним, і няньч його! А щоб ти не дождало, щеня суче! Та ще за нього бійку та сварку чини в хаті! Нікчемне!..

І Уляна з злістю й ненавистю глянула у той куток, де в колисці хникало маленьке, червоненьке, нікому нічого не винне дитятко. Якби воно знало, якби розуміло, що то йому за життя буде, воно б, невинне, й жити не хотіло б на світі, не вважаючи на те, що недавно побачило й той прекрасний світ Божий, і те ясне сонце! Горе йому!

Двері рипнули і в хату увійшов Харитон Шакула. Він похмуро глянув на жінку, що замовкла з сусідкою, мов їм язика втяло, як він увійшов. Потім також похмуро скинув з себе пояс, свитку й, поклавши їх на постіль, сів за стіл, де жінка поставила вже полуднувать. Мовчки, похмуро їв він хліб з часником та часом сердито покрикував на дітей, як вони вже дуже міцно почнуть дерти один другого за чуби та нароблять галасу.

Харитон Шакула був чоловік вже немолодий — літ під сорок. Високий, з довгою чорною чуприною, в котрій, як срібні нитки, виблискували де-не-де сиві волосся, з вибритою бородою, короткими, підстриженими вусами, з густими, навіть дуже густими бровами, що нависнули над блискучими похмурими очами, з чорним, як той чобіт, лицем і такими ж розхрістаними грудьми — він на-

водив своєю силою й хижістю страх на самих навіть одважних. Та проклята панщина, що заїла стільки людей, поклала свою печатку й на Харитона, зробила його таким похмурим, таким сердитим. А оце недавно — з півроку — почав він тягнути й горілку. Часом, часом прокинеться у ньому чоловік, і він тоді стає таким добрим: і дітей лащить і до жінки заговорить як слід. Але це бувало дуже рідко. Звичайно ж — він лупить жінку, як тая його не послухає або що йому скаже; голомшить і дітей, котрі тільки бояться батька, навіть ненавидять його за те, що він і за вину й без вини зоставляє синці на маленькому тілі. Дитині хтілось би побавитися з котом, що он під постіллю муркає та так гарно простягає лапку до клубочка з ниткою, хоче його спіймати, а тут дитина хвить за нитку й клубок виривається спід лапки котеняти. Весело хлопчикові! Кругленьке заваляне личенько його освічується невинною чистою радістю .... Але тут летить зверху тяжкий батьківський кулак і з сердитим криком опускається на спину переляканої дитини:

— Чого під ноги лізеш, стерво! Не маєш кутка?..

І в одну хвилину скочила дитина у куток; закапали від болю й страху сльози. Стоїть і спід лоба з злістю поглядає на батька та думає своїм дитячим розумом: «Чого він б'ється, проклятий? Що я йому зробив?» І батьківська несправедливість закладає злість і ненависть в дитяче серце. «Чекай,— думає хлопчик,— як виросту, не дамся я тобі. Я тоді тобі всю твою чуприну обірву, щоб ти знав, як то битися!»

І мерещиться дитині, як він виросте, буде здоровим, як він тоді віддасть батькові, як його руки влізуть в густу батьківську чуприну, будуть рвати її. Злая радість наповняє серце дитини. О, батьки, батьки! З дитини-ангела ви робите чорта лютого, а як зістарієтесь, то маракуєте, що діти не люблять вас, не поважають.

Мати також не лучча. Забита батьком, забита працею, забита горем — вона рідко притулить до серця своє рідне дитя, рідко весело усміхнеться. Усе також сердита, усе з лайкою та бійкою. Лихо дітям з такими батьками та з такими мамами! Ціле життя не знають вони ні ласки, ні доброго слова; зачерствіє в них серце, і вже ніхто, навіть їх діти, не почує від них доброго, щирого слова!

II

Тяжко, важко в світі жити
Сироті без роду...

Т. Шевченко

Пополуднував Харитон. Глянув на злісне, надуте лице жінки, на колиску, в котрій лежала Соловейкова дитина, глянув навкруги себе, сів на лавку — та й задумався. Не чув навіть, як вийшла з хати сусідка: так задумався.

«Закликав мене Овксень Москалик... випили по чарці, другій, а добра горілка була... швидко голову забило... та ще така в мене собача натура, що як п'яний, то зараз добрішаю: хочеться щонебудь доброго зробити... і покійний тато, царство їм небеснеє, приходять на пам'ять... і що піп сказав у церкві — усе згадаю. І тоді: лихий мені надав узяти отого хлопчика... Соловейкового... Він хоця ж і добрий чоловік був і навіть кумом мені доводився — але тут і свої діти... Здурів, та й годі!.. І жінка рипається... Щоб мені язика було на той час вкрутило, як мав ото вимовити: «Дайте, кажу, його мені. Я йому батько буду»... та ще й розплакався. Ото дурний... що то горілка!.. А жінка аж вогню дає... Нічого. Най там як хоче, а як я сказав слово, то вже не переміняю. Хоч сказися. На злість жінці зроблю, щоб бачила, що поки я жию — я всьому голова! А все ж паршиво зробив, що взяв дитину — чистий клопіт... І нагодуй його й порайся з ним... Ет!.. Відказатися, віддати дитину назад якось ніяково... Сам просив, щоб дали... Засміють люди: скажуть — жінки злякався... Що буде, то буде, а буде що Бог дасть».

Харитон встав з лавки, пошкрябався в голову, надяг свитку й, не сказавши жінці ні слова, вийшов з хати.

Так і зостався маленький Андрій на госпитанні в Шакули. Яке йому там життя буде — можна вгадати: то буде життя сиротини, гіркого сиротини, котрого ненавидять. І тепер — лежить голодна дитина, а Уляні й думки не тримається — байдуже. Закричить дитина, зарепе-

тує на свою долю — Уляна тільки вилає та штовхне ногою колиску, щоб сама гойдалась. Мокро коло дитини — ніхто не відає, ніхто не журиться... Кругом сиротина, та й годі: нема кому його доглядати, лад з ним вивести. Раз Уляна пішла кудись до сусіди, чи що — діти давай бавитися з Андрійком: геть йому квасолі у ніс понастромляли. Насилу потім вийняла Уляна, як прийшла.

Минуло три роки. Хоця ж і не дбали за Андрійка, не доглядали його, але з нього була дитина здорова, кріпка. Няньчила його дівчинка Шакули — також дитина — років із шість. Ну, як воно могло доглянути?! Дитина — дитину! Несло колись його на рученятах через подвір'я, зашпортнулось за Рябка, що грівся на сонці, й полетіло з дитиною. Андрійко виламав ногу, слабував, мало не вмер і на ціле життя зостався калікою.

Всі не любили Андрійка. Уляна за те, що він час її гаяв — він, чужа дитина. Вона вічно сварилася, гризла чоловіка, що він узяв клопіт на її голову, а Андрійка лупила і як було, і як не було за що. Харитон, слухаючи нарікання жінки, бачив виною їх — Андрійка і також не любив його і не спускав йому. Діти, дивлячись на маму та тата, не дуже гарно обходилися з сиротою, а надто ще за те, що він не давав наплювати собі в кашу, сам себе обстоював і за кожний кулак віддавав з процентом — два, а то й скільки можна було. Бувало, Уляна, як зостанеться тіста з хліба, спече пиріжків своїм дітям, а за Андрійка ніби забуде. Прийде Андрійко з поля, прижене худобу (йому рочків із вісім минуло),— діти хваляться, показують пиріжки.

— А мені? — спитається Андрійко.

— Мама тобі не спекли,— відказує йому дівчинка.

— Чому? — допитується Андрійко.

— Бо ти к'ївий чойт,— длубаючи в носі, протягує найменше.

— Бо ти стейво! — вигукує друге.

— На тобі дулю, на... другу... третю... на!.. ото тобі пиріжки, дідько кривий! — лізе до нього дівчина. Андрійко її за коси шарпає, а у самого очі так і блищать недобрим вогнем, так, здається, і з'їли б, і розірвали б усіх. Дівчина вціпилась зубами в лице Андрійка... Діти наробили галасу... Входить Уляна й забачивши, що Ан-

дрійко — чуже, нікчемне — лупить її рідну дитину, з злістю хватає за чуб Андрійка і давай його голомшити.

— Ах ти, стерво собаче! Ти битися?! Та я тебе, сучий сину, задушу оттутай! Ти битися? Та я тобі голову твою навіжену на м'язки поб'ю! Ах ти подлий, погань крива!..

— Він, мамо, за те бив Маїйку, що ви йому пиїжка не спек'ї! — лепече маленький хлопчик з двома соплями, що потекли з носа й заглядають, аж просяться, у саму губу.

— Пиріжка? — лютує Уляна. — А щоб ти холери наївся! Бач, чого захтіло, сміття нікчемне?! Та я тебе так нагодую пиріжками, що ти й ноги витягнеш, шибенику проклятий!.. Геть з моїх очей, геть!.. — І Уляна з кулаком на дорогу випихає Андрійка за двері. Довго ще вона лютує отак...

А Андрійко, вибігши з хати, пішов у садок. Він не плаче. Злість його душить. Очі блищать недобрим вогнем. Страх що робиться в його маленькому серці! Він би хтів на шматки розірвати й тітку, й дядька (так він кликав Уляну й Харитона), і дітей їх... Хтів би розірвати увесь мир, себе самого... Його маленьке серце просить помсти всім тим, що його мучать... А хто його не мучить? Хіба той, що не хоче. Ні від кого, ні від тітки, ні від дядька, ні від дітей, ні від усіх людей — ні від кого не чув він ласкавого слова, ніхто не дав йому ні одної, навіть одної тихої, щасливої години... І злість охвачує його, як полум'я охвачує сухе дерево. Голова горить, руки стискаються у кулаки, очі блищать...

«Чекай, — думає собі Андрійко, — ти мені не дала пиріжка (що то дитина!), — я собі вкраду... Вони радіють, що мають пиріжки... чекайте, будете ви плакати: я їх усі покраду»...

І йому так хочеться, щоб вони плакали, Господи, як хочеться!

«А як будуть тітка бити? Нічого... най б'є... а я покраду»...

І він трохи стих, міркуючи, як би виповнити свій замір. Полягли всі спати у хаті. Разом ліг і Андрійко. На другий день рано діти кинулись до пиріжків, котрими не натішились і сховали на другий день — пиріжків і сліду

немає ... Піднявся рев ... Гірко ревуть діти ... А Андрійкові неначе празник на серці : радісно так ...

— То Ан - дррій - ко - о вкра - а - ав пи - ріж - ки - и ! — не своїм голосом заверещала одна дитина, а за нею всі в один голос закричали : — То Андрій - ко - о ! — Уляна ніби й собі догадалась та до Андрійка.

— То ти покрав, сучий сину ? — та хвать його за чуприну.— Признавайся ! Признавайся, чортова ледач, бодай ти загинув, проклятий !

Андрійко мовчить. Легше йому зносить тумаки : він радіє. Лупила, лупила його Уляна, а далі випхала з хати.

— Чекай, суко ! — тільки й промовив Андрійко, зціпивши зуби.

Раз Андрійко, як і завше, пас худобу : пару конячок, корову та двоє телят. Корова була буйна, насилу з нею справлявся кривий Андрійко. Але у той день, що я розказую, їй щось зробилося. Задерши хвіст і зігнувши голову, вона чвалом пустилася на город Панаса, що був зараз за тим випасом, де Андрійко пас худобу. Андрійко кинувся за нею, щоб перейняти її. Але корова кинулась на нього, звалила на землю, змісила ногами, а сама опинилась на городі Панаса — ворога Шакули. Заким Андрійко встав, заким відійшов од переляку — Панас, радіючи, що прислужиться ворогові, зайняв корову. Пішов Андрійко просити Панаса, щоб пустив корову. Панас і слухати не хоче : «Дай, каже, карбованця». Горе ! Пригонить Андрійко худобу ввечері ; Уляна глянь — нема корови.

— Корову де подів ? — питає.

— Здуріла, чи що ... Побігла на город Панаса — хтів перейняти ... вона змісила мене ... заким устав, а вона у Панаса ... хоче карбованця ...

Як почула Уляна, аж зблідла. Гей ! карбованця дати ! То не жарти ! І все через того бахуря, що й сам з шкурою не варт карбованця !.. Як кинеться до нього :

— У - у ! Проклятий ! Що ти наробив ? Головонько моя бідна ! Карбованця ? А щоб ти лоп, окаянний, щоб ти не дочекав вечора, чорте кривий !..

Харитон, почувши отой галас, вибіг з хати й, мов той звір хижий на здобичу, кинувся з кулаками до Андрійка. Аж там себе не пам'ятає, так б'є його та вигукує :

— Ти чого глядів? Ти що робив, гаспид, стерво! Спав? А-а! Парубок, дванадцять років, а ні до чого нездатний?! Ти тільки красти вмієш... Я ж тебе провчу! Попам'ятаєш ти мене!.. Карбованця? Ось на ж тобі карбованця!.. Ось на... на, сучий сину!.. на!..

Ледве живий вирвався Андрійко з рук Шакули. Побитий, розтріпаний, ледве дихаючи, сховався він у рів від города.

Сидить. Не плаче... Тільки перелякані блискучі очі бігають то туди, то сюди... Мовчить...

— Або себе заріжу, або їх...— просковзнуло у нього в голові...— Ні,— сказав він голосно й твердо,— ні!..— і, піднявшись, скорою ходою пішов до клуні. Згорнувши солому, він поліз у кишеню, вийняв сірника... черкнув — не горить... Руки трясуться, очі блищать... Черкнув удруге... запалив, підклав під солому... вогняний язик лизнув по соломі раз, другий... І в ту ж хвилину на порозі з'явився Шакула...

Як зобачив, так і захолов... А далі кинувся, затоптав огонь, не тямлячи себе, виніс за ковнір Андрійка на подвір'я, поклав його і, взявши кілька прутів, що лежали коло нього, почав бити. І бив, бив, доки міг, доки не наситилось його переляканe, озлоблене серце.

Тільки через неділь п'ять, після довгої слабості, опам'ятався Андрійко, почав пізнавати дядька, тітку, людей...

Вичунявши, він став похмурим, мовчаливим. Недобрий вогонь ще сильніше, ніж перше, горів в його очах.

Зостався Андрійко в Шакули. Але Уляна все частіше та частіше викладала на нього свої жалі сусідці.

— За що оце Господь покарав нас отим хлопцем то, єй-богу, не знаю. Чи ми забили кого, чи зарізали? Непорадна з ним година: вдариш його, то він і тебе береться бити... А що ще гірше: усе, що єсть у хаті,— викрадає! Чи де гріш який, чи сало, чи що пропаде — усе його справа. Я вам кажу, що це чисте наказаніє Боже!

— О! ох! — кивала сусідка головою,— і не кажіть! Онде в Микити Линдрика свита пропала — кажуть всі, що то Андрійко постарався. А у вдови Тодорчихи вчора комору обікрали — знову на Андрія говорять. Ох, господи! Чисте наказаніє!..

Ріс парубок — росла й нехороша слава про нього. Люди звали його злодієм, хоч ніхто ще не спіймав його. На селі почали його боятися.

Стукнуло Андрієві 19 років.

Темна ніч. Чорні хмари, ніби великі хвилі, насуваються одна на другу. Дощ ... Блискавка ... Грім ...

Василеві Стецюку не спиться ... Є об чім думати, є в чім душу гноїти : подушне, недоїмки, чинші ... Але чує — коло стані щось стукнуло ... о ! знов ... Одягся він, узяв сокиру, пішов. Підкрався. Серце захололо ... Злодій відбиває колодку ... Василь схопив злодія за руки ... Блискавка мигнула ...

— А, то ти, Андрію ?

Але Андрій так штовхнув у груди Василя, що той упав, а сам щез.

Рано Василь Стецюк пішов у волость, розказав усе старшині. Другі люди теж казали на Андрія, що він непутящий.

Старшина велів закликати Андрія.

— Слухай, парубче,— сказав він Андрієві, як той прийшов,— ти займаєшся недобрим ділом. Хоця ж тебе ще не спіймали, але можуть спіймати ... А також громада може зробити приговор, що не хоче тримати в селі злодія, і ти помандруєш у Сибір ... Лучше ж на тобі оцей паспорт — в москалі ти не підеш : кривий — та йди собі межи люди ... Йди, кажу, добром ... Може, з тебе ще що буде ...

Поміркував Андрій, далі взяв бомагу, забрав свою одежину та й пішов із села.

III

Диво - дивне стало
Надо мною, недолюдом ...

Т. Шевченко

Гуркітня бричок по викладених камінням вулицях, високі будинки, великі крамниці, довгі, прямі й душні вулиці, гурми усякого люду — панів, міщанів, москалів, циганів, мужиків, жидів, і жидів найбільше : куди не повернешся — усе жидівські пейси, бороди, засмальцьовані лахмани та такі ж спідниці ...

Перший раз Андрій у такому великому та славному місті, хоця ж він і зайшов у самий гірший, жидівський куток.

Але не дивується він на невидані дива. Йде похмуро з вузолком на плечах. Далі, угледівши лавочку під деревом, сів на ню та й задумався.

«Що тут робити? Тра шукати якоїнебудь роботи... А де її знайдеш? Нікого не знаєш... А їсти хочеться... Ех, якби хоч хліба шматок... можна б купити, але як на злість — ані копійки!»

— Булки! бублики! — викрикує безносий жид, носячи на руці повний кошик рум'яних, свіжих булок.— «Як би вкрасти?» — просковзнуло в голові у Андрія. В ту ж хвилину, як він оце подумав, у його ніг опинився солом'яний бриль, зірваний вітром у якогось чоловіка, що з розтріпаним волоссям підходив до Андрія. Андрій, піднявши капелюх з землі, тримав його в руках.

— Спасибі,— промовив чоловік, взявши бриль.— Куди йдеш, небого?

— Та у це ж місто... Прийшов роботи чи служби шукати, та нікого не знаю тутечки. Порайте мене, дядьку, що тут робити, куди обернутися...

— Ой, трудно ж тепер за добру службу. Та навідайся лишень до пана Лотоцького або Жука... Може, вони й потребують... та не знаю... Бувай!..

— Спасибі, дядьку! Йдіть здорові!..

Пішов Андрій шукати пана Лотоцького. Питав, питав — допитався. Приходить, каже чого,— не треба. Пораяли йому ще піти до двох. Ходив: ніде не потребують.

Нарешті йде він до пана Жука, на другий кінець міста. Входить у невеликий біленький будинок. Вибігає пан Жук, чоловік років із двадцять два — такий приятний на вид. Доброта так і просвічує в його одкритому лиці.

— Чого тобі, парубче?

— Та я прийшов до пана, чи не потребують пан... чи не приймуть мене на службу?..

— Та мені й тра б було чоловіка до дому, щоб позамітав, пішов куди треба... А ти звідки, парубче?..

— З Босівки.

— З Подольської, значиться?

— Та вжеж!..

— То ми й земляки з тобою. Ну, земляче, ставай у мене, коли хочеш ... Платою не скривдю ...

Зостався Андрій у Жука. Добре йому там. Пан такий добрий, ласкавий, заговорить по-чоловічому, хоця ж і пан. Полюбився він Андрієві. Андрій позамітає покої, внесе самовар, піде куди часом треба — ото і вся його робота. Якось раз Андрій замітав той покій, що стіни обставлені книжками й, стираючи порох з столу, зобачив на ньому кілька мідяків. Ніби який чорт шепнув йому: «вкради». Здається, й не хоче взяти, а щось так і тягне: привик.

Тількищо він, набравши повну жменю, ховав у кишеню, як його хтось легенько взяв за плечі. Оглянувшись, він мало не зомлів: то був його пан. «Усе пропало ... вижене !» — подумав Андрій.

— Як тобі не сором чужі гроші красти? Хіба ж ти їх заробив? — тихо й м'яко казав Жук.— Як ти хтів більше грошей, ніж я тобі плачу, то чому ж ти мені не сказав? Я б тобі накинув ще кілька карбованців. А красти ?!. Так чесні люди не роблять! Ти собі поміркуй: за такі речі тебе всюди вигнали б і ти, скитаючись на чужині, пропав би ні за що, ні про що ... Я тебе не прожену. Мені тебе жаль. Такий молодий парубок — і краде. Мені дуже жаль таких людей ... Скільки ти отут узяв? Два чи три злоти? Дарую тобі карбованця, та не роби мені отак, бо то сором ... погано. Чому ж ти не береш? — здивувався Жук і глянув на Андрія.

Андрій стояв, спустивши голову й почервонівши. Перший раз в життю у ньому прокинулась совість ... Він чекав, що його вилають, проженуть, а тут тихе, ласкаве слово ... Замість того, щоби бити, проклинати, його жалують, не проженуть його ...

Перший раз в життю йому стало соромно. Йому хтілось поцілувати руку у цього доброго пана, перепросити його ...

— Чому ж ти не береш? — знов спитав здивований Жук.— А! ти соромишся, тобі жаль того, що наробив — ну, тоді руку, товаришу, і забудемо те, що було ... хто з нас без гріха ?..

І Жук взяв за руку Андрія. Але Андрій швидко нахилився й, перше ніж Жук отямився, поцілував його

руку, на котру разом з поцілуєм капнуло дві гарячі сльози.

— Нащо цілуєш руку, нащо? А! ти плачеш... ти каєшся... хочеш чесним бути... Як так — ти мені брат... поцілуємся в губи...

І вони, як брати, поцілувалися.

З того часу дуже полюбив Андрій Жука. Він став до нього прихильнішим, ніби стараючись загладити свою вину перед ним. Раз Жук каже Андрієві:

— Слухай, Андрію! В тебе часом єсть вільна година?

— Та вже ж є!

— А чи не хтів би ти вчитись грамоти? То так весело: все їдно, що сліпому світ забачити.

— Чому не хтів би, пане; я ще змалку таку охоту маю до грамоти, що Господи!

— От і славно!.. Приходь щовечора до мене, будемо вчитися. Але чого ти мене називаєш паном: мені соромно. Я такий же чоловік, як і ти. Ти дивишся на одежу? Не той пан, що одягнений в панську одежу, а той, що по-панськи думає й робить. Клич мене просто Семеном, як я тебе — Андрієм. Та гляди, приходь щовечора.

І почав Андрій щовечора ходити грамоти вчитись. Повчаться вони трохи, а потім Семен почне розказувати і про світ Божий, і що робиться на світі... так усю правду й викладає, так усе й показує, як на долоні. І любо, приятно та мило слухати Андрієві його речі! Покохав Андрій Семена, як рідного брата, як батька, як неньку... Душу свою готов за нього покласти...

Зберуться, бувало, до Семена гості, такі ж студенти, як і він, що на докторів вчаться, на вчителів... З Андрієм вони обходяться як з рівнею, не вважаючи, що він мужик.

Як почнуть вони розмовляти, то розум Андрія наче яким світом освітить,— бачить він ясно те, об чім перше й не знав, об чім і не тадав і не марив; бачить, яким він перше був нехорошим і яким треба бути...

Не зчувся Андрій, як пробігло три роки... І пізнати його не можна. Де ділася та похмурість, той недобрий вогонь в очах? Як ніби й не бувало. Він тепер веселий, розумний, грамотний чоловік. Ось сидить він над книжкою — задумався.

«Господи,— думається йому,— Господи! Я був темний, нерозумний, недобрий ... а тепер я світ бачу ... а тепер я інший ... Сам собі не вірю ... я світ бачу ... Господи!.. Який же я щасливий!!» — І сльози, сльози чисті, хороші, святі сльози капають на книжку.

— Знаєш що, Андрію? Мені часто споминається твоє життя у Шакули. То було страшне, тяжке життя. Якби ти не попав до нас або до таких, як ми, то, може, й пропав бись. А поміркуй, скільки то в селі, не кажу вже в селах, погибає отак дітей від темноти батьків, мамів, від того, що нема чоловіка, годного підтримати тих нещасних дітей словом любови, науки ... От добре ми: не голодні на науку, на світ, а селяни? Як ти думаєш?

— О! Я пам'ятаю те прокляте врем'я! Я пам'ятаю ті люті муки! Ще досі волосся догори встає та мороз по шкурі подирає. Я так думаю з собою зробити: повчуся ще років зо два, та й у народні вчителі на село. Всю свою любов, яка єсть у моєму серці, ввесь свій розум, що єсть у моїй голові, все те я віддам бідним замученим сільським дітям і їх темним батькам та мамам. Ти думаєш, Семене, що я виную Уляну та Харитона, хоця ж вони й залляли мені гарячого сала за шкуру, хоця ж вони мене мало не згубили?.. Ні, я їх не виную, я їм вибачаю: не вони так погано чинили, а їх темнота ...

— Руку, друже! Роби, як тобі розум та совість каже. Через два роки я вже вийду з школи, буду доктором. Чи ж ти думаєш, що я піду межи панів, де й так є багато докторів і грошей на них? Ні, я піду межи ті нещасні люди, працею котрих всі жиють і для щастя котрих ніхто й пальцем не хоче поворушити! От куди я піду: так мені говорить моя совість.

— Слава Богу,— кричав через два роки Семен Жук, вбігаючи в хату, де сидів Андрій, і махаючи паперами,— нас поназначали: тебе — народним учителем, а мене сільським доктором.

— Куди? — запитав Андрій.

— Тебе — в Босівку, а мене — в Круті - Гори ... Тебе — в їдну губернію, мене — в другу. Прощай, друже! Дай,

Господи, щоб ми мали силу чесно й сміливо сповнити свій довг і щоб з того була така користь, якої ми бажаємо ...

— Дай, Боже!

IV

Учітеся, брати мої!

Т. Шевченко

Не дуже змінилася Босівка через п'ять років після того, як її покинув Андрій. Ті ж зелені садки, ті ж веселі левади. Деякі старі хати похилились ще більше, та кілька нових понаставлено, а між ними брилює біленька, чистенька школа, торік побудована. Кілька людей померло,— межи ними й Харитон з Уляною. Уляну на смерть забила глина, за котрою вона ходила перед Великоднем, а Харитон розпився й з перепою вмер в рік по Уляні. Декотрі парубки поженились та дівки повиходили заміж ... кілька дітей народилось.

Жид постановив нову корчму, навіз більше горілки та споював людей, підсипаючи до розбавленої водою горілки дивдерева та тютюну, щоб міцнішою здавалась ... Врядник настав, та почав налітати на людей, як той шуляк, та скубав їх, що аж пір'я летіло ... От і все, чим змінилась Босівка в п'ять років. Про Андрія забули й думати на селі : порішили, що він загинув денебудь у тюрмі, чи що ...

А Андрій тим часом, в солом'яному брилі та свитці, під'їздив до Босівки ... Довідавшись дорогою від хлопчика, котрий віз його й не пізнав, що Шакули померли, він, зітхнувши, промовив : «Прости їм, Господи, їх согрішенія !» Чим ближче під'їздив Андрій до села, тим його серце билось скоріше і сильніше й наповнялось то смутком, то радістю.

Під'їхавши до волости, він зобачив, що коло неї зібралась сходка. Люди щось говорили, викрикували, шкрябали собі голови ... Тихенько, так, що його ніхто не примітив, він пішов у канцелярію й показав старшині бомагу.

Старшина здивувався, навіть перелякався, пізнавши Андрія.

— Чи це ж ви, Соловейко? А в нас пішла чутка, що буцімто ви в тюрмі померли...

— От як бачите — жив, здоров і до вас вчителем приїхав...

— Як же оце ви... перше...— не договорив старшина, здивованим поглядом окидаючи Андрія.

— Хвалити Бога, люди навчили розуму та совісті... але от що, старшино: мені треба поговорити з громадою. Якраз тепер і сходка зібрана. Як покінчать люди, що їм треба, то скажіть їм, щоб трошки зачекали, бо, скажіть, учитель приїхав і хоче поговорити з вами.

— Та вони вже й покінчили; чекають тільки, заким не скажу, щоб ішли додому,— сказав старшина, відправляючись на ганок волості.— Чуєте, люди,— гукнув він до громади,— вчитель приїхав... щось говорити до вас хоче... зачекайте трохи...

Андрій з повагою вийшов на ганок і, вклонившись людям на всі сторони, рівним, спокійним голосом промовив:

— Чи пізнаєте мене, люди добрі?

Громада мовчки і розглядаючи присунула до ганку... Ніхто не пізнавав, декотрі роти пороззявляли...

— Та це Андрій Соловейків,— крикнула якась баба.

— І справді він! — загула здивована громада.

— Правда ваша... Я Андрій Соловейко... Я той самий, котрого ви років п'ять тому назад боялись, як злодія, мало не розбійника... котрого ви ненавиділи, називали непутящим... Я той самий. Тепер я приїхав до вас учителем. Здивувались, люди? Не дивуйте, брати мої! Ви знаєте, пам'ятаєте певно, як я ріс? Я був сирота... мене не любили, мене били, надо мною знущалися... Ні від кого я не бачив ласки, не чув щирого слова, слова правди... За таке життя я віддякував чим міг Шакулам, царство їм небесне, нещасним людям... а потім, як стало сили, я свою злість зганяв на неповинних людях. Я не знав тоді, що то за совість, що то за Бог... Я був темний, нерозумний... Сором мені за мої діла! Тепер я не такий, знайшлися добрі люди, показали мені совість, освітили розумом мою голову — тепер я не такий! Перше я вмів тільки ненавидіти людей — тепер навчився їх любити, навчився вибачати їх вину темнотою їх. Бачте,

люди, що зробила з мене наука? З пропащого, нечесного — вона зробила мене чесним, годним на добро, чоловіком. Розум, учення, грамота — велика сила. Як добре бути грамотним! Ніхто тебе не ошукає — сам усе знаєш. Неграмотному треба все в голові тримати, часом і забудеться, а грамотний записав — папір не голова — з нього не втече. Та грамотний і понятливіший до всього: чи ремесла якого навчитись — він швидше навчиться від неграмотного. Чи от як позиватися: треба написати прошеніє — йдеш до писарця, несеш карбованця. А писарець, користуючись з твоєї темноти, навмисне напише так, щоб воно не помогло, щоб ти й удруге йшов до нього та ніс карбованця... А як грамотний, сів собі, написав і добре. Пораятись тра у якому ділі — знов ідеш, знов даєш. А грамотний прочитає закон і знає все, і гроші в кишені. Припам'ятайте собі: скільки ви ночей не доспали, скільки голову собі нашкрябали, скільки праці згубили через те, що ходите, здається, і вдень, а мов з зав'язаними очима — во тьмі?!

Чи поїхав кудинебудь чоловік далеко, не знає, що вдома робиться — хоче письмо (лист) написати — шукає такого чоловіка, щоб написав — знов плати, та ще гляди, чи напише так, як хочеш.

Або грамотна мама не може вчити своїх дітей? Не може замість того, щоб гноїти їх дитячі чисті душі всяким поганим словом, не може наповнити їх добром, а голови розумом? Хіба не може? А пригадайте собі, люди, скільки лиха наробили вам шинки, п'янство? Скільки воно відняло в вас здоров'я, щастя; скільки заграбало в тяжкій праці добутих, кривавих грошей? А через що? Напрацюєшся цілий тиждень — в неділю хочеться одпочити, розвеселитися... Дома скучно сидіти. Або спиш, або з нудьги лаєшся з жінкою, часом до бійки доходить. Ідеш в корчму, де здибаєшся з кумом, з сватом, з приятелем. Побалакаєш, вип'єш по чарці, потім — по другій, а далі пішло писати — і образ Божий загубиш... Втягнешся отак — потім вже й жалуєш — та не поможе. Їдно розореніє та печаль...

А грамотний? Візьме у неділю книжку, читає або жінка читає... Навчається... Кажуть: «їден розум добре, а два — лучче». А що не книжка — то й розум. І гризотні

нема з жінкою: любо та тихо, по-божому. Тоді вже чоловіка не потягне в корчму.

А жиди як тяжко користуються з вашої темноти! Та й хто ж не користується? Хіба той, хто не хоче! Перше не так трудно було прожити без грамоти. Але щороку грамота все більше та більше потрібна. Скоро настане таке врем'я, що без грамоти зовсім трудно буде жити. Ви — діди та батьки — ще доживете з бідою свій вік неграмотними. Але вашим дітям зовсім буде кепсько. Брати мої! Батьки мої! Віддавайте дітей своїх учитися! Не робіть їх нещасними, не занапастіть їм життя! Ви ж їм не вороги: вони ваші діти!..

Та й самі вчіться, брати мої! Побачите, що легше буде жити на світі, як освітитесь світом науки. Лучче пізно, ніж ніколи! Я вам живий приклад! А я, люди добрі, щоб залагодити свою вину перед вами, і для того, що мені довг мій велить, завше готовий помогти кожному з вас чим можу, готовий бути братом, щирим порайчиком ...

Андрій вклонився людям і пішов у школу, щоб трохи спочити після довгої дороги. Ще довго стояла громада нерухомо ... Нарешті розійшлась: кожний мав о чім думати після слів Соловейка.

Через дві неділі, як Андрій відкрив школу — вона була повнісінька.

Дітвора з охотою бігла до доброго вчителя й добре, прихильно вчилась.

Декотрі й батьки приходили до Андрія вчитись розуму.

За розум, добре серце, чесність, щиру пораду й поміч усі люди з Босівки й інших сіл казали, що не знали й не знають луччого чоловіка, як Андрій Соловейко.

Вінниця
1884

21-го ГРУДНЯ, НА ВВЕДЕНІЄ

Сонце було на заході. Надворі болото, вітер, холод. У хату ввійшла якась баба з палицею і торбиною на плечах. Нещасні черевики, всі в рідкій грязі, вітром підшита свитина, літня китайчата хустка не дуже десь гріли, бо, ввійшовши в хату, тупцяла ногами, кректала:

— Пани, голубоньки!.. Пустіть мене переночувати!.. Так єм змерзла, так єм змерзла, що й... А-а-а!

— Та в нас, бабо, ніде переночувати, пекарня холодна, а у двох покоях — ми... в нас сім'я велика...

— Холодна, кажеш, пекарня?

— Холодна. Сядьте, бабо, під грубку та нагрійтеся, коли змерзли.

Баба поклала на скрині торбину, сіла під грубку й почала грітися, кректячи, ойкаючи й постогнуючи.

— А-а!.. так єм змерзла, так єм змерзла, що не можу й розігнутися. А живіт... так мене живіт болить, що ай!

Страшна була баба. Низенька, збіджена; голова маленька. На лівій щоці якась темносиння пляма. Але здорова: від самого виска аж до бороди. Лице земляне. Губи чорні, зморщені, ніби зібрані на шнурок. Уся її постать якось болісно вражала серце. Не чоловік це, здавалось, не звір, а щось такеє, чому й імення знайти трудно. Хіба послідок людського роду.

— Коли б це, Господи, вирватись з Вінниці. Щоб хоч куток теплий мати, хліба кавалок. А то бомбайся з торбою по людях... Оце йду на вакзал. Обіцяли мене взяти в Сороку... чи то місто таке є, чи то село... Та вже сьогодні не дійду. Змерзла-м дуже.

— Хто вас візьме в Сороку? — питає з другої кімнати мама.

Мовчить баба та своє провадить. Глуха, видко.

— А-а!.. яка грубка гаряча. Ото, Господи... Їдні родяться у щасті, є що їсти, є в що вдягнутися, й горя не знають, а другі... отак марно гинуть... Ані хати, ані хліба кавалка, навіть сорочки гарної нема, а як помре, то нема за що й поховатись.

— Та хто вас, бабо, візьме у Сороку? — голосніш каже мама.

Мовчить баба та гріється.

— Бабо, пані кличуть!

Знялася баба, пішла до мами, сіла на ліжку.

— Чого ви йдете на вокзал?

— Та пані якась... до дітей... Та не знаю, чи буде з того що. А їсти так хочу... Пані, любочко, мати моя рідна... Дайте мені, голубко, борщику трошки. Дайте, серце, най нагріюсь... Хоч дві ложечки. Спасення душі будете мати. Так мене живіт болить, так болить, аж корчить... Дайте чим зогрітися...

— Дай їй,— кажуть мама,— що зосталося з обіда, та гарячого чаю склянку.

— Холодне все, піду нагрію,— сказала сестра, та й пішла поратися в пекарню.

— Сядьте, бабо, під грубою, нагрійтеся, а вам дадуть чаю, попоїсти чого,— кричить мама.

Сіла баба під грубкою та так важко сопе, аж свистить, наче вітер восени.

— Хіба в вас хати нема? — питає мама.

— Нема... Біда мені з того часу, як мого Стефанка зарізали...

— Хто зарізав?

— А Остапин Гарасько...

— Коли зарізали, де?

— А на дворі... Вже восьмий рік. Мій Стефанко служив у шевця... А Гарасько його й зарізав... Ото зарізали його в неділю, а передо мною таїлися... Дали мені знати аж у понеділок раненько... Я перу шмаття, коли приходить моя сестра, Устя...— «А що ви, Франю, уже встали?»—Еге.—«Перете шмаття?» — Атож.—«Ходім до Стефанка на похорони».— До якого Стефанка?! —

«Та до нашого».— Абож що? — «Хіба ви не знаєте, що його вчора зарізали, а сьогодні мають ховати, вже й люди зібралися». Треба бігти дати знати справнику, городничому... поліції, значиться. Прибігла, сказала... «Іди, матушка, ми січас будемо». Пішла я... Ще не встигла прийти, як і вони (поліція) приїхали. Дивлюсь — мій Стефанко лежить, як колода спухлий. (Чи баба бреше, чи вона дурна. Де ж таки видано, щоб зарізані були від того спухлими?) А вони щось поговорили та й справили мого Стефанка. Поклали його на лавку та й поїхали. А я біжу. Іде москаль - барабанщик та на барабані грає. А в мене гроші були за пазухою. Так мені весело. Ото я й кажу йому: «Москалю! заграй мені гарно, я тобі заплачу, бо мені страх як хочеться гуляти». Він як заграє, а я гуляю, а я гуляю... А в мене в голові вже помішалося... Коли це йде справник. Став отак (тут баба встала, взялась у боки й приняла на себе унтер - офіцерську постать), дивиться на мене та й питає в москаля. «Что ти дєлаєш?» — Граю, каже.— «Зачим же ти граєш?» — питає.— Бо вона хоче гуляти,— каже.— «Матушка,— каже до мене справник,— зачим ти танцюєш?»— А тобі нащо? — кажу. Хочу, то й гуляю.— «Хочеш?» — питає.— Хочу, кажу. Іди й ти зо мною гуляти,— та йому дулю тичу. А він обернувся до когось та й каже: «Візьмітє їйо, відітє, как бєдная женщина бйотся»...— А я кажу: Не хочу... Я їсти хочу.— «Хочеш єсть?» — питає.— Хочу, кажу.— «Пойдьом» — каже. Пішли ми. Приходимо, а він каже таки до хазяйки: «Хазяюшка, дай етой бєдной женщинє поєсть». А вона каже: «В мене нічого нема, тільки холодець».— «Ну, так дай єй холодцю немножечко». Пішла вона до льоду, внесла мені ратичку на тарілочці. Я сіла та й їм. Така добра ратичка... А він увіходить та й каже: «Как би ти знала, матушка, чого я хочу»... Я кажу: чого? — «Так хочу я водки!..» — Ну, то й пошліть, кажу, то й мені дасте.— Ото послав він за горілкою. Принесли. Налляв він таку здорову чарку, їй - богу, хе - хе - хе... та й випив. Відтак налляв і мені. «На,— каже,— матушка, пей!» Я випила.— «Хочеш,— каже,— й другу?» — Та випийте перше самі, то й я за вами вип'ю. Випили по другій. «Ну, тепер,— каже,— пайдьом гулять».— Підем, кажу. Приходимо, а мо-

скаля з барабаном вже й нема.— От бачиш, кажу, через тебе я й музики втеряла : нема як гуляти.— «Нічаво,— каже,— матушка, не журись, я тобі найму музику, та єще й не таку».— Яку ж ? — «Палкавую ! Ей, пайдітє за музикою !» — крикнув на когось (даром, значиться), ну ...

Тут сестра внесла з пекарні в мисці страву й поставила перед бабою.

— О, спасибі вам і простибі вам ! — каже баба, хрестячись і беручись за ложку.

Тяжко було дивитися на нюю. В своїм оповіданні вона багато наплутала. Частенько верзла нісенітницю. Але тут була часточка болючої правди. Так чи інак, а щось же її допровадило до такого нещасного стану. І те «щ о с ь» зовсім не пахло щастям, достатком, спокоєм, на що має право кожний чоловік.

З'їла баба, напилася чаю, підвелася : «Господи Сусе Христе,— шепче.— І спасибі вам і простибі вам, що мене нагріли ... Вам здоров'ячко, а померлим душечкам царствіє небеснеє» ...

— Отак, пані,— почала доказувати баба,— заслабла я на голову ; пролежала тут трохи в больниці ; не вилічили мене тут ... Пролежала я рік у Києві, і там мене не вилічили. А відтак вилежала рік у Браїлові в черниць, то трошки мені полегшало. Розум вернувся. Слава Тобі, Господоньку, Сусе Христе, що ти мені розум вернув,— зняла баба руки вгору.— Ще коли б взяли мене в Сороку, може б мала теплий куток та хліба шматок. А то бомбайся з торбою.

Смеркло.

— Збирайтеся, бабо,— каже мама,— та йдіть шукати хати на ніч, а то пізно буде.

— Еге ... от зараз піду.— Встала баба, порається коло пояса. На землю щось впало, задзвеніло, неначе гроші.

— То мій шостак упав ... от тільки грошей маю на дорогу.— Засвітили лампу — знайти шостака.

— Бувайте здорові ... і спасибі вам і простибі вам.— Пішла баба.

Через квадранець знов приходить баба.

— Не приймають ... ходила до сусідів — не хтять прийняти ...

— Йдіть, бабо, трохи далі : там хати — там приймуть вас ; там тепло принаймні ; а в нас і холодно, й тісно.

Пішла баба. Через кілька хвилин — знов баба.

— Не приймають ... ніде не приймають. Пані, голубонько, мати моя! Що мені робити? Майте надо мною комедерацію ... Не дайте душі загинути ... Най я вже в вас переночую ... Най я вже в вас, як в матінки рідної. Я й місця того займу, як курка під решетом ...

— Та ж холодно в пекарні. Хоч на піч вилізьте, може, там трохи тепліше.

— Нічого, я вкриюся та переночую ...

Лягла баба. Ми не спимо. Часом тра перейти через пекарню. Кричить баба, мов у своїй хаті: «чого рипаєтесь, чого розходилися».

На другий день вже ми повставали, а баба спить. Вже й одинадцята година — баба не йде. Пішов брат випровадити бабу. Баба й слухати не хоче.

— Тобі що, каже, за діло? Хіба твоя хата?

Пішла мама: де там! Баба сидить на печі, чухається, натрушує нужі. В кухні сморід. Під бабою мокро, аж патьоки на печі. Біда. А баба погукує: «Хіба я з'їм ваш кавалок печі, чи буду зимувати? Як я посиджу який тиждень — ну, то що ж» ...

Насилу бабу випровадили. Через хвилину знов біжить: шостака забула (вона все носилась з тим шостаком, усе його в руках тримала: де сидить, там і покладе).

———

Багато на світі таких бабів. Не красне їх життя змолоду й посередині, а під старість — тиняючись та просячи милостині, гине під плотом. По великих городах ще є доми для притулку таких нещасних, а в нас, по малих городах — одна зглядність: голодна та холодна смерть під тином.

Варто б тому, хто хоче й може робити добро людям — звернути увагу й на цих нещасних, бо й то люди.

1885 р.

ДЯДЬКО ТА ТІТКА

У Зарванці!.. Як тільки на душі посутеніє, як тільки смуток важким каменем пригнітить серце, як тільки остогидне міська курява чи заторочать, буває, книжки — у Зарванці!..

Та й літо надворі. Та ще й наше, українське, літо. Гаряче, щире сонце так і вабить до себе, так, здається, й промовляє, сяючи: «а ходи, чоловіче, най я обцілую тебе, з своїми гарячими поцілунками увіллю силу в твоє мізерне тіло!»

Минаю місто, минаю гній людський. Передо мною простягся поштовий шлях, обтиканий з обох боків старими липами у два рядки. Густе віття поперепліталось межи собою — і над тобою мов баня зелена, кучерява.

Моріг зелений перерізується посередині биндочкою-стежкою, по котрій чимчикують ноги молодиць, дівчат, чоловіків, поспішаючи у місто на базарний день. «Добридень!» — Дай, Боже, здоров'я.— І гарно тут і погано. Гарно — як ніхто не тарахкотить по дорозі й не порошить тебе пилом. А погано — як проскочить поштою яканебудь кокарда й почнуть прохожі, мов вівці, чхати від пороху. Ще містом смердить! Завертаю уліворуч на поле.

Там, попід левади, обсаджені деревом, попід зелені, як рай, хутори простяглася стежка аж у Зарванці. Тихо тут, свіжо тут, вільно тут! Тільки пташки щебечуть, зашелестить, похилиться пшениця від вітру (а вона так і має своїм струнким стеблом по березі стежки) та часом, зачувши чоловіка, вискочить хуторянська собака — й див-

но — і бреше якось весело, зовсім не так, як захлялі собаки захлялого города. Сонце підбилось вже височенько. Не одну верству відмахало воно по небові, бо й я вже аж чотири налічив, простуючи по землі. Впрів трохи — але ще не втомився. Їсти хочеться ... до холодку й пішки. Та як його й не спочити, не полежати у такій розкоші, як ось де! Здоровенний, святий дуб розлягся, розширився своїм кострубатим гіллям, так що аж темно під ним. Молоденька яворина так і облипла коло нього, мов діти коло діда, як казку розказує. Широколистий горішник і собі до компанії окутав полянку під дубом. Густа, як щітка, зелена, як рута, заквітчана, як дівчина на весіллі,— манячить трава на полянці. Годі міркувати! Туди! Під саму цівку дуба! За хвилину бриль і верхня одежина лежить осторонь, а я в одній сорочці, простягшись під дубом, задивився на чудовий краєвид, що он перед очима. На небосклоні, чистими, як кришталь, гарячими, як любощі, вигулькнули два узгір'я, переділені долинкою. По них, у довжину, рівною вигинчастою смугою простяглися липи й, мов вилиті з чорного чавуна, віддавали на небосклоні. А на узгір'ях? Біліє широка бинда гречки і пахощі повівають. За нею бинда золотої пшениці похиляється від вітру, мов море хвилясте. Зеленіють проса. Жовтогарячий ріпак аж горить на сонці, котре не шкодує свого проміння й на ввесь веселий краєвид. А справа і зліва обступають узгір'я кучеряві стіни густого зеленого лісу і злучаються аж ген із чорними липами. Любо, просторо! Половина туги, так і чуєш, злізла з серця. Їсти — страх хочеться. Та хіба ж я не знав, що так воно буде, та не наворожив хліба та ковбаси? І з яким смаком трощиться їстивне! Аж за ушами лящить... Далі — в дорогу! Тепер стежка побігла високим лісом. Кілька років назад була в нас здоровенна ожеледа. Ні одну деревину не минула та лиха година. Висока, струнка грабина посхиляла свої голови, мов дерево хоче шепнути свому сусіду через стежку якусь новину. Глянеш збоку — зелено, глянеш угору — зелено, глянеш униз — також зелено. Тільки пташки щебечуть - розлягаються та верхів'я лісове шепотить. Не треба тут капелюха; не загляне сюди сонечко, не напече голови. Прохолода, тінь та лісова тиша панують тут. Кінчився ліс. Заблищав світ,

запекло сонце, повіяв вітрець. Зруб та чагарник розлягся аж до самого села, котре звідци брилює тількиількома стріхами, заново пошитими. Ото й Зарванці. Тут живе мій дядько та тітка.

Між зеленим, кострубатим чагарником заманячить де-не-де спутана шкапа. То хлопці пасуть коней. Он визирнуло засмалене обличчя хлопчика — з шматком хліба в руках. А он, при дорозі, знов двоє дітей. Старший — поважний такий. Стоїть і цигарку крутить і ніби не вважає на мене. Менший — білявеньке таке: роззявило рота, заклало назад рученята й тримає в них возика, та так штучно виробленого, мов і справжній віз.— Добридень, парубки! — «Дай, Боже, здоров'я!» — відказало два голоси; один — товсто, поважно, як і пристало курцеві, а другий — тонко та скоро, мов горобець зацвірінькав. Йду далі. От і вулиця курна; окопи заросли колючою повійкою. Знов діти. Дівчинка-восьмиліток забавляє свого трилітнього братика, котрий чогось розбегався.— «Не плач,— потішає вона,— прийдуть мамка з міста, принесуть булі. Кажи: дайте, мамо, бу-у-лі!» — Дайте, мамо, бу-у-лі! — «Кажи: дайте, мамо, к-е-е-е-тя!» — Дайте, мамо, ке-е-е-тя-я. Кетя? — знов питає хлопчик.— «Та вже ж кетя. Червоного».— Кляснуло хлоп'я в долоні й так погоже-весело засміялось. Мабуть, дуже зрадувалось, що буде їсти солодкого «кетя», та ще й червоного. Дві здорові сльозини ще не встигли впасти на землю й висіли на широкому веселому виду. Точнісінько квітка уранці: не встигне спасти роса, як вона вже сміється до червоного сонця.

Зза окопа визирнули сосни, розкішні, крислаті яблуні, а за ними й комин дядькового двірка. Здоровенне подвір'я чисте й зелене. На подвір'ї коло стайні порається над чимсь Явтух-наймит. Юхтове лице його розтягнулось усміхом на мій добридень.

Тітка за роботою. Сорочку дядькові вишиває. Як же зрадувалась стара, зобачивши мене! Скучно на самотині. Дітей немає.

— Ах ти, мій голубчику! Як же ти добре зробив, що прийшов. Дядько забрався на пасіку — хропе ... А як прийде ніч — буде нудитися ... Може, ти їсти хочеш? От скоро обід буде ... Котра година?

— Одинадцята ... Та не клопочіться, тіточко. До обіда нічого не буду їсти. Зате вже обідати за чотирьох буду. Піду навідаюсь до дядька.

— Піди!

Через скляні двері — гайда в садок. Квітник перед ганком аж горить червоними, рябенькими, білими гвоздиками, аж очі бере в себе. Молоді щепи аж до пасіки, котра притулилася на полянці межи високими розложистими волоськими горіхами, грушками та яблунями. Бджоли гудуть; пахощі так і обіймають, так і обгортають тебе. Гіллястий волоський горіх розкинув густу тінь. В тіні лавка з сінником, а на цівці образ св. Саватія й Зосими, оборонців бджіл.

З лавки, угледівши мене, підвелась здоровенна постать дядькова. Кучерява сива борода, не дуже велика, кучеряве волосся, рум'яний вид, повний добрості й лукавства, високий зріст, чимале черево; гарна вишивана сорочка, штани в простих чоботях, на голові чорний м'який капелюх, у руках палиця з ліщини,— ото мій дядько.

— А, здоров! Добре зробив - єсь, що прийшов. Сідай чи лягай отут. Тепер у мене в пасіці рай ... Бджоли гудуть ... Узяток добрий ... Пахне ... Як прийду, сюди, так зараз сон і морить і розбирає. А тітка свариться, що я сплю отут ... Хе - хе! Як припам'ятаю, що я мало не все життя прокиснув у канцелярії над бомагами, «ісходящими» та «отношеніями», то аж злість бере ... Я тобі кажу, що як я переїхав у село — от вже сім літ буде — та став ближче до природи, то зовсім іншим чоловіком зробився ... Не таючись, скажу тобі: чорнильна душа була в мене. Опріч казенщини — там губернських та сенатських відомостей — і в руки нічого не хотілось узяти. А як візьмеш, було, книжку, то такою вона дивною здається ... Читаєш, читаєш — двадцять разів перечитаєш, а все нічого не второпаєш, ніби не нашою мовою написана. А там простісінька річ по - простому й написана. Та й на мир Божий і на розпорядки не так я дивився. Де там! Яка-небудь «поліцейська власть» здавалась мені мало не святою. Справедливою, непорушною ... Он яка благодать навкруги, а то в куряву, в сморід. Та вже ж, кажу, на селі лучче. Багато сонця, без міри чистого повітря, навкруги добро — і чоловік добрішає. Чи ж можна мати світлий

погляд на життя, живучи в тіснім, смердючім місті, де високі будинки закривають від тебе і небо й сонце, де замість праве живих рослин мертвий камінь навкруги оточує тебе... От бач! І в селі, скажу тобі, не так поводиться, як слід. П'є мужик, краде, та ще як краде! Мало що не все село панським лісом опалюється. Зовсім мужик не такий ідеальний, яким його малюють теперішні паничі. Поганий тепер народ! А через що? Канчука над собою не має! О-го-го!.. Не пішов би він красти панського лісу, якби йому всипав гарячих! А то — нічого йому не вдієш. Позивайся з ним; ну, присудять штраф. Та що з того? Хати в нього не візьмеш — не можна; земля не його; худоби також не руш. От лучче залиши та най твоє пропаде. Он і тепер: на людськім полі ростуть панські дуби. Мужик іде та й рубає, нікого не питаючись, наче своє. Що вже: і мировий приїздив, і на суді рішили, що дуби панські,— нічого не вдієш. Рубають, та ще й вигукують: «Як то: голова моя, а волосся на голові не моє? Моє поле, моє й дерево на полі!..» «І мировий, кажуть, пан, і він за панами тягне, на панську руч; приїде, зайде до пана, наїсться, нап'ється, а потім вже й діло межи нами судить. І суд нічого не знає; панські гроші всюди; пани адвокатів мають. Адвокат перемеле, то пан і виграє!»

— Не дуже ви, дядьку, з канчуками. Не канчуки тут у пригоді б стали, а просвіта. Через їх темноту нічим їх не переконаєте. А як крадуть ліс, то через те, що вони лісом обділені, що панський ліс вони лічать своїм. Та ви не були в мужицькій нужді. Може, й ви б вкрали. Не знаю, хто більше краде й хто більше винуватий: чи мужик, що в нужді вкраде деревину для своєї потреби, лічучи ліс своїм, чи якийнебудь пан, що обкрадає казну, мир, добре знаючи, що то чужі гроші, що, може, багато людей, а не один, терпітимуть від його кривди... От візьміть газети та прочитайте. Що не день, то нова крадіжка. Розумію, що красти, хто б там не крав, діло зовсім кепське. Але наші люди не так винні, як ви їх винуватите. Хоч усім відомо, що красти гріх і погано, але їм ніхто про цеє не споминає. А хоч батюшки часом і говорять, то певно додають, як той панський ксьондз: «робіть так, як я говорю, а не так, як я чиню». Просвіти

більше, науки більше, а не канчуків, і тоді тільки добро буде. А щоб ні одного поганого чоловіка не було — то дурниця і бажати цього задаремно, бо, як то кажуть, нема ліса без вовка, а села без сукиного сина.

— Та, може, воно й так... А що за попів, то вже й я скажу. Не навчають вони людей, а обдурюють. Оце як мають вінчатися парубок з дівкою, то піп і питає молитов. Що но скоро не знають, бере піп по карбованцю в свою кишеню, і тоді вже вінчає. А — такий - сякий сину! То він не навчає з дитинства їх Богу молитися. Щоб тобі кожної неділі чи там свята скликати дітей, проказати молитви, сказати батькам, що от твоя й твоя дитина не вміє оченаша чи чого — ні, він чатує, заким не виростуть та не прийде нужда вінчатися. Тоді принаймні два карбованці буде в кишені. Ні! Я б з кожного такого попа за кожного невмілого взяв би по карбованцю — чому не вчить. То його діло... Або: царський день, чи там церковне свято: піп заказує, щоб святкували, не робили. Мені, каже, можна робити, то нічого, а тобі гріх, От, каже, приходьте жати чи косити до мене, то негрішно. Як же кому приспіє конечне своя робота, неси до попа пів ока чи курку — і піп позволяє робити. От тобі добро буде. Сподівайся. Ні! Сам бачу, що просвіта та добрий приклад переінакшили б діло!

Дядько мій, як видно, хоч і обілив заваляну чорнилами душу, але ще прежні порядки та прежні здання зоставили в ньому сліди. Це хоч добре: з ним можна сперечатися, йому можна доводити, його можна переконати. Він слухає завжди голоса правди.

— А йдіть обідати! Ото забалакалися,— гукнула з ганку тітка, придивляючись спід руки на пасіку.

Ми знялись і потягли до господи.

По дорозі до хати дядько зірвав кілька квіточок браток, балабану і заніс їх тітці.

— Оце тобі, Манюню, букетик,— подав він квітки тітці, якось мило, пестливо нагинаючись до неї. Потому, взявши її за бороду, поцілував у губи. Якось чудно дивитися на старих людей, котрі з коханням цілуються, як ніби обвінчана вчора парочка.

Випили ми по чарці. Явдоха, дівка гарна, але приземкувата й товста, як кадуб, лукаво подивилась на мене,

перевернула сіль, кинулась її збирати й, до останку засоромившись, притьмом вибігла з кімнати.

Дядько мовчав, мовчав, а далі, моргнувши одним оком до тітки, зареготав на всю хату:

— Оце, Манюню, що то значить молодий хлопець... Як зобачила дівчина, то як муха на окропі скрутилася... І сіль розсипала, і страву мало не вилляла, і почервоніла. Але як глянула на його вишивану сорочку, то вже й годі.

— Та й у вас,— кажу,— вишивана сорочка; чом же від неї не дуріють дівки?..

— Еге! Минулося моє! Що моя сорочка? Усе їдно, що муштарда по обіді. От дай ти мені літ за сорок назад, тоді я молодець... А тепер в яку гарну не вбери — ніхто й не примітить.

Славний обід у тітки. Простий: борщ з сметаною, вареники з сиром до сметани, чи галушки, але такий смачний, що як згадаєш, то й слину ковтнеш. Як прийду в Зарванці, то такого наїм, що аж дивуюся.

Оце по обіді закурюємо цигарки. Дядько звик робити дві цигарки; як тільки робить собі, не забува й за тітку. Часом тітка запалить перше свою й до половини викурить, а дядько тількищо нагадається смоктати і прикладає до вогню тітчиної папіроси, щоб запалити. Тоді тітка бере в дядька його цигарку, запалить, складе рівненько запаленими кінцями, а нерівні кінці сховає в руці. «Ну, вгадай, котра твоя?» — питає дядька. Дядько наморщить лоба, міркує, то ту хоче взяти, то другу, все б то бажаючи витягти довшу, тобто свою. Тітка стисне губи, поведе часом неспокійно бровами, як рука дядькова наблизиться до довшої цигарки. Усміх, котрий перед тим розтягнув зморшки на лиці, так і застиг на обличчі... Тільки лукаві очі бігають за кожним поруханням дядькових рук. Нарешті дядько відважився, вхопив і витяг коротшу папіросу. Веселий, ніби дитячий, сміх розтулив тітчині вуста й розлягся по хаті разом з дядьковим сміхом.

— Отак вона завше зо мною робить,— скаржиться мені дядько.— Ах, ти моя старенька! моя поганенька, моя малесенька, моя ціпонька, моя милесенька! Що я буду без тебе робити в світі Божому, як ти помреш?..— лащиться дядько до тітки, тріпаючи її по щоці рукою.

— А що ж будеш робити? Зараз одружишся з молодою, гарною, не такою, як я...

— А ти думала, що ні?!. Зараз надягну яка є найкраща вишивана сорочка, та й таку засватаю, що годі! Куди тобі до неї братися, старій, поганій, сивій моїй!

Тітчине зібране на нитку лице освічується вдячним усміхом. Дядькове здорове, червоне також світить — і вони знов цілуються — довго, палко та смачно.

У дядька м'яка, тепла, привітна душа. Тра було бачити, як він піклувався, як він побивався, як він гризся, як тітка була слаба. Тра було бачити, кажу, бо ні сказати, ні написати того ніхто не здолає. Страшна лежала тітка. Гнила бешиха одним пухирем злягла голову, шию, спину, руки. Доктор казав висповідати. Слаба жалібно стогнала день і ніч. Ходити було нікому коло неї. Один дядько повинен був, на самоті, поратися й коло слабої, й коло хазяйства. День і ніч тра було сидіти коло слабої. День і ніч сидів дядько, забувши і про сон, і про їжу, і про власне своє здоров'я. На своїх руках обертав він недужу, садовив її. Тра було не абиякої сили й зручності, щоб поратися коло неї, та й не вразити страшне, зболіле тіло. Вночі дядько ніколи не спав. Роззується й ходить по цілим ночам по хаті, прислухаючись до маленької шамотні, до легенького стогону. Прихилить свою стомлену кільканедільним неспанням голову до подушки й ніби дрімає; але щонебудь шеберхне, перекладе тітка ногу, чи що, вже дядько опинився коло ліжка слабої. А йому вже й шостий десяток кінчався — пора, коли чоловік дуже любить спокій, та й потрібний натрудженим кісткам його той спокій!

Терплячий чоловік мій дядько. Мама його, котру він, жонатий, беручи 12 рублів у місяць пенсії, содержував при собі, була страшно вередлива, злослива, з'їдлива. По цілим дням, було, тільки й робить, що вередує та закручує голову всім; усе було не по неї. Нічим їй ніхто не догодить, ні з ким жити в покої, в лагоді не може. Було, й страву собі окремо іншу варить, і цукор свій тримає. То їй забагнеться солодкої горілки, то кави, то того, то другого. А тут 12 рублів у місяць грошей! У всім догоджав їй дядько, все перетерплював; а поважав, як свою маму! Такий був син, що пошукати таких удень, та ще з світлом.

— Ну, йди, Мусю, в садок, а я спочину трохи.

— Та не спи,— кажуть тітка.— Що вночі будеш робити?

— Я трошечки — крихотиночку,— перевалюється здоровенна, трохи зігнута, черевата постать дядька, як ступає з ноги на ногу, простуючи до постелі.

Гарний у дядька садок; колись він займав під собою коло 40 десятин. Тепер також здоровенний, тільки декотрі дерева повирублені, інші посохли, інші здичавіли. Є місця, де деревини — як крупа від крупи в московськім куліші.

Садок кінчається невеликим ставком з греблею, котра вузькою биндою, обсадженою вербами, перерізала річечку.

Ходжу я на волі — не дишу, а несито ковтаю свіже повітря, упиваюся й ним, і сонцем, і прохолодою. Простягнувся денебудь на траві, котра, що твій килим квітчастий, брилює - горить на сонці різнокольоровими квітками, задивлюся на чудову далиню й якісь мрії насуваються одна за другою, оточують якимсь то спокійним, то пекучим щастям твоє серце. То хтілось би затаїти те невідоме щастя в самій глибині серця, то хтілося б поділитися ним з цілим світом. Золотії мрії! Не буду вас згадувати, боляче роз'ятряти й так наболілеє серце.

А з ганку вже гукає дядько: «Мусю, Мусю! А ходи но, лишень, я тобі щось покажу». Підходю.

— Оце щось в мене росте; якась дивна рослина: лист широкий, стебло високе; хто його знає, що воно таке: кого не спитаю — не знають. Я до неї щодня навідуюсь, чи не буде цвісти. Мені здається, що воно чудово - гарно зацвіте ... Ото якби його пересадити на копану землю та доглядати — ото десь гарне б було. Конечно зроблю так. Як ти думаєш: що воно за зілля? Га?

І почнеться в нас розмова по рослинниці. І дядько плохий билинар, і я не геть то який, але розмовляємо, та ще гаряче, як справді закохані в рослинниці. Викладаємо свої доглядки, будуємо теорії — роздрухаємось обидва. А через годину дядько вже сидить на ганку й віршує Міцкевича.

Bywaj zdrów, kraju, môj kraju kochany!..[1]

[1] Бувай здоров, краю, мій краю коханий!..

І піде, поллється розмова про поезію, про літературу. Чого, чого не переберемо, кого й чого не скритикуємо?! От простий, невчений чоловік, з доморощеним розумом, а як він міркує! Не один би письменний та друкований позавидував би! Їй - богу!

Сперечаємося, пригадуємо, що де вичитали, часом давно забуте звідкись прилізе на пам'ять, обраховуємо свої погляди, аж поки тітка не гукне, щоб ми йшли чаю пити.

Добра людина моя тітка. Обличчя якесь плоске, без виразу. Згризлива вона — страх. Доволі, щоб не вдалися огірки, згнила фасоля або курка з'їла яйце, щоб вона була вже невтішно згризена.

Розчервоніється вже, впріє, скине з себе верхню одежину й, хвилюючись, бігатиме по хаті, нарікаючи й стогнучи. Любить вона мене, добра вона, то й я її люблю і шаную. Але на вище мізкування — вибачайте.

Що мені найбільше подобається в дядькові — так то той парубоцький, палкий вогонь, котрий так і грає в його сірих очах, котрий так і прискає в розмові. Другий би на його місці тільки й провадив би про житія святих, страшний суд, кінець світа та про свої недуги. А в дядьковім старім тілі сидить молода, свіжа, тепла душа, й через те так легко почуває себе кожний чоловік в товаристві з ним.

Балакаючи напилися чаю, балакаючи повечеряли. Історія, хазяйство, сильниця, зірниця, землепис, політична економія, зоологія,— все те на кону. Зо всього знає дядько потроху, а цікавий на такі речі — страх! З того часу, як він перебрався до Зарванець, на село, почав потроху читати; і так уважно читає, що що де не вичитає, те пам'ятає і двічі, як корова жуйку, пережує.

Тітка давно вже спить,— давно вже півні прокукурікали, а ми вдвох, ходячи по хаті, говоримо, сперечаємося, та так завзято, як ніби від нашої суперечки залежить щастя громадське.

Не думайте, що він мізкує абияк; якби ті великі мислі та одягти в одежу научного слова, то й розумний чоловік прочитає. Що б було, думаю собі, якби його було вчити замолоду, якби йому було дати доступ до таємниць науки,— який би то вийшов пожиточний чоловік з нього!

— Ви ще не спите? — питає, прокинувшись, тітка.—

Он незабаром буде світати, а вони ще балакають. Годі! годі! Спати перешкоджаєте.

Оце вже ніби й надобраніч віддали один одному. Вже я взяв свічку й пішов постіль собі слати.

Через хвилин кілька двері рипнули.

— Ти не спиш, Мусю?

— Не сплю.

— Як ти думаєш: чим то кінчиться громадська справа? Що той бідний народ робитиме?

І знов почнеться.

4 лютого 1886 року.
Вінниця

НОВОРІЧНЕ ПОБАЖАННЯ

Ця рожева самостійність
Що Вам тільки мріє,
Най хутчій до Вас прилине
й серце обігріє.

(Кінець 1886 р.)

[МАРУСІ М.]

Як раннім морозом побитії квіти
Головоньку сумно додолу схиляють —
Неначе тугою та горем повиті
Завчасу і марне навік пропадають —
    Так молодіж наша: зрости не успіє
    Та по-молодецьки на світі пожити,
    Дивись, а у нього волосся сивіє,
    Поглянь, вже у нього і серце розбите.
З чого ж то на світі береться те лихо?
Що серце так гнітить, не дає нам жити?
Чого дні минають без діла, так тихо?
Чи ж то ми не вмієм мир Божий любити?
    Гей, де там! Змогли б ми гарячим коханням,
    Зуміли б ми серцем і світ весь нагріти,
    Знайшли би ми місце і чесним бажанням.
    Так годі ж! несила... Одно лиш тужити.
Кругом нас неправда, горе і бідота,
Аж серце стискає від гіркої муки,
А поміч подати — даремна турбота:
Розв'язаний розум — так зв'язані руки.
    Така то сумная, дівчинонько гожа,
    Людей на цім світі причина морочить
    Хоч як би там пишно не розцвілась рожа —
    Зів'яне і зсохне, як робак підточить.

1887

ШАНОВНІЙ ПАНІ Н. Г.

Як променем щастя, спахнувши, засяють
Ті очі, мов зорі,
А хвилі відради серденько гойдають,
Мов човен на морі,

Як хочеться долі і другим жадати —
Тоді пам'ятайте про мене згадати.
Чи серце у грудях від горя заб'ється,
Як пташка у клітці,—

Й на віях перлиста сльозина збереться,
Мов на квітці,—
Як туги тра буде частину віддати,
Й тоді не забудьте про мене згадати.

Як віри забракне у власнії сили,
І з гіркої муки
Опущу додолу неначе в могилі
Безсилії руки,

Як нікому буде порадоньки дати,
Чи можу тоді я про Вас нагадати?

[Кінець 80-х рр.].

МАРУСІ Н.

Як за боки музу візьму,
То можу дещо втну.
Я знаю дівчину Марусю —
Таку — що ну!

Висока, гарна, огрядна,—
Лице як місяць повний сяє.
Буває часом страх сумна,
А часом бісик в оці грає.

Сумна, бо серце ще мовчить,
Не просить, мабуть, ще кохання;
А покохає — лиш дивіть —
Які то співи, щебетання!

Звідкіль і жарти ті візьмуться —
І сміх дівочий залунає,
А очі полум'ям займуться
Ніхто Марусі не пізнає:

І зміниться зовсім Маруся
І серця ту весну —
І буде дівчина Маруся —
Така — що ну!

[Кінець 80-х рр.].

НАША ХАТКА

Назносим каміння, назносимо глини,
Збудуємо хатку з дверима у сіни,
Та зробимо в хатці яснеє віконце,
Щоб сяло над нами, мов золото, сонце.

А з житніх сніпочків пошита покрівля
Рівнесенько вкриє те наше будівля,
Та треба бузькові гніздечко зробити,
Щоб чудно курлюкав, годуючи діти.

Та зробимо в хатці низенькі пороги,
Щоб нас не минали дідусі убогі,
Щоб, в хату вступивши, на лаві сідали,
Про дива колишні нам думку співали.

За хаткою буде зелений садочок,
Навколо із квітів рясненький віночок,
Та жито посієм за садом на полі,
Щоб хліба вродило голодним доволі.

Вінниця, 1890 р.

НЮРЕНБЕРЗЬКЕ ЯЙЦЕ

Мабуть усі ви, діточки, бачили годинник; можете дізнатись, глянувши на його — чи вдень, чи вночі — котра година, можете почислити кожну хвилину. А було колись так, що люди не знали, як рахувати час. Розрізняли лише весну, літо, осінь та зиму, а добу ділили на день та ніч. В літній ясний день, коли сонечко весело сяє на небі — пізнавали люди, яка пора; але вночі або в глуху осінь не вміли дати собі ради. Не раз і не два думали люди над тим, як запобігти лихові. Та якось нічого путнього не вигадували. Один англійський король звелів наробити однакових каганців, розчислити, скільки їх може згоріти в добу і відтак, засвічуючи один за другим, рахувати час. Але на такий дорогий годинник могли спромогтись лишень король та багатирі. Треба було, щоб каганці горіли невиводно, щоб і вдень, і вночі чоловік доглядав їх та засвічував новий, скоро догорить один. Багато було клопоту з тою вигадкою. Опісля видумали люди піщаний годинник. Брали дві скляні пляшечки з вузенькими шийками, насипали одну дрібненьким піском і злучали їх шийками до купи так, щоб пісок міг пересипатися з одної пляшечки до другої. Скоро лиш пісок з горішньої пляшечки пересиплеться в долішню — перевертають її догори денцем, і пісок знов сиплеться, як досі. Недорогий і дуже простий такий годинник, але й з ним чимало мороки,— раз-у-раз требаназирати за ним. Напослідок винайшли дзигарі вежеві. Хто й як перший вигадав це диво — не звісно. Кажуть начебто араби перші вміли робити дзигарі і що арабський каліф

Гарун-аль-Рашид в р. 807 прислав дзигаря в дарунок французькому королеві Каролю Великому.

Тодішні дзигарі не дзвонили й не мали вагадла. Вагадло прироблили аж у XVII віці. Тоді також поділили годину на 60 хвиль, а хвилю на 60 хвилинок. У великій пригоді стали людям дзигарі. Але їх можна було побачити лиш на баштах королівських та князівських замків. Мандрівник не міг користатись з них, бо були дуже здорові й тяжкі. Про бідних людей годі й казати: вони мусили вдовольнятися поміччю сонця, котре однаково світить і багатим, і бідним.

Довго, дуже ще довго треба було працювати, щоб вимислити годинник, вигідніший та дешевший, щоб усі люди могли користатися з його.

На початку XVI віку в городі Нюренберзі проживав один мідник — Петро Гельє. Старість білим волосом припорошила його голову, але він не згортав рук, не кидав праці. Всі мали його за чесного чоловіка та доброго робітника. Опріч свого ремесла, Петро Гельє кохався в механіці. Раз якось навідався до його один італієць, з котрим Гельє, мандруючи, запізнався в Флоренції. Від того часу старий мідник кинув своє ремесло, по цілим дням читав книжки, рисував і вираховував усілякі шруби та коліщатка.

Жінка Гельє та двоє дорослих синів його не могли взяти в тямки, чому такий працьовитий чоловік кинув роботу, і від світання до смеркання корили та лаяли його. Не витримав старий Гельє і, кинувши власну оселю, перебрався до своєї заміжньої дочки. Добра дочка дуже кохала свого батька, захистила його і, хоч сама була вбога, усе робила, щоб заспокоїти його старість. На лихо чоловік її, кравець, був страшенно цікавий і відтоді, як старий тесть оселивсь у його хаті — й на хвилинку не мав спокою. Цікавий кравець не знав механіки і всякі коліщатка, шруби, з котрими раз-у-раз порався Петро Гельє, видавались йому чимсь незвичайним, дивовижним. Він слідив очима за кожним кроком тестя.

Одної днини старий мідник пішов до міста, забувши зачинити свою хату. Кравець подався до тестевої кімнати, радий, що може заспокоїти свою цікавість. Здивований, майже з страхом роздивлявся він по кімнаті, огля-

дав кожний кусник дроту, міді, заліза ... Все видавалось йому незвичайним. Аж ось межи всілякими струментами вгледів він кругленьку, невеличку штучку, котра якось то дивно стукотіла і сичала. Спершу подумав він, що то йому почулося. Вхопив машинку в руки, приклав до одного вуха — стукотить; приклав до другого — не вгаває. Холодний піт обілляв бідного кравця. Йому видалось, що в тій кругленькій штучці сидить нечиста сила, і не довго думавши, зо всієї сили кинув нею об стіну, а сам, не озираючись, вибіг з кімнати, хрестячись та читаючи молитву.

— От воно що! — думав він,— от чого коханий тесть зачиняється в хаті, ховається від людей! Не дарма ж жінка та діти витрутили тебе з хати! Спізнався з чортом і зачинив його в машинці! Годі! Не хочу жити під одним дахом з чортякою! Ще, борони Боже, на суд потягнуть!..

Вернувшись додому й побачивши, що його праця попсована, старий Петро аж за голову взявся з туги. Стільки праці, стільки часу пропало марне! А тут ще дурний зять кричить, що не хоче жити в одній хаті з чортом. Нещасний Гельє зв'язав у вузлик своє майно і вибіг з хати на вулицю.

Тяжко йому було. Він думав:

— Я старий, немощний ... Прийде незабаром смерть і разом зо мною покладе в домовину і мою думку ... І я не зроблю людям того добра, яке можу зробити. А тут ще ніхто не йме мені віри, всі цураються мене, мов божевільного. Що мені робити бідному на світі?.. Ось що зроблю: піду до судді, попрошу його, щоб замкнув мене в тюрму. Там вже ніхто не перешкоджатиме мені.

Так подумав та й пішов до судді.

Суддя тількищо скінчив свою роботу і хтів іти обідати. Побачивши нового прохача, він дуже здивувався.

— Добродію! — сказав Гельє,— зробіть мені велику ласку: звеліть мене ув'язнити.

Почувши таке дивне прохання, суддя здивувався ще більше: він подумав, що старий збожеволів, і пильно глянув на його.

— Чого ж тобі так забажалось тюрми? — спитав він.

— Я, бачте, мушу скінчити одну дуже важну роботу,

та на лихо не можу знайти затишного куточка, щоб мені не перешкоджали. В тюрмі вже напевне ніхто не перешкоджатиме мені.

Надаремне силувався суддя упевнити старого механіка, що в тюрмі не так то вже добре, щоб туди проситись. Гельє так благав його, що суддя звелів ув'язнити його. Дуже зацікавив суддю старий Петро. Щоб дізнатись про його ще більше, суддя пішов до його жінки й почав розпитувати її про чоловіка.

— Мій чоловік божевільний,— відказала жінка,— він закинув роботу, цілими днями порається з книжками та всякою дурницею.

І сини не боронили батька. Тоді суддя звернувся до дочки та зятя. Зять називав тестя божевільним та казав, що він запродав душу нечистій силі. Бідна дочка плакала, боронила батька, як уміла, але її ніхто не слухав.

Повірив суддя, що Гельє справді збожеволів, і звелів усім родичам Петра зібратися, щоб при них випитати його і вже напевне завіритися, що він божевільний.

В визначений день зібрались у судді всі родичі Петра Гельє. Послали в тюрму за ним і незабаром привели його.

Він увійшов до зали з повагою. Очі його дивились ясно та розумно. Лице сяло тихою радістю. В руці тримав він невелику штучку, схожу до яйця, в котрій щось стукотіло.

— Панове судді,— сказав Петро,— от чого мені так бажалось дістатись до тюрми! Ми з моїм приятелем-італійцем довго вчились механіки, довго розкидали розумом та роздивлялись, як зроблені дзигарі на баштах, і напослідок самі наважились зробити такий годинник, тільки маленький. Приятель мій постачав мені книжки, радив де в чому, а я взявсь до роботи. Змовились ми мовчати, нікому й не натякати про нашу роботу, бо знали, що без глузування не обійдеться. Опріч цього в Нюренберзі чимало зручних механіків, і я боявся показувати свою роботу, щоб хто часом не покористувавсь моєю думкою, наче своєю. Тепер, коли моя праця скінчена — не маю з чим таїтись.

З цими словами він показав машинку. То був годинник, чи нюренберзьке яйце. Так назвали його, бо

був схожий до яйця. Всі судді і хто лиш був у залі з зачудованням дивились на годинник Петра Гельє, а він кожному розказував, як той годинник зроблений.

Жінка та сини засоромились і почали перепрошувати старого; дочка плакала з радощів, а зять переконався, що в машинці нема нечистої сили.

Скоро звістка про новий годинник розійшлась по цілому Нюренберзі, почали всі поважати мідника Гельє.

6-I 1891 р.

ХАРИТЯ

ОПОВІДАННЯ

I

В печі палав огонь і червоним язиком лизав челюсті. В маленькій хаті було поночі, по кутках стояли діди. На постелі лежала слаба жінка й стогнала. Це Харитина мати. Шість тижнів поминуло, як помер її чоловік, батько Харитин, і відтоді бідна удова тужить та слабує, а оце вже другий день, як зовсім злягла. Злягла саме в жнива, в гарячий час, коли всі, хто вміє жати, подались на ниву збирати на зиму хліб. І вдовине жито поспіло, та нема кому його жати: сиплеться стигле зерно на землю, а вдова лежить недужа: тяжка слабість спутала руки й ноги, прикувала до постелі ... Лежить бідна мати Харитина та б'ється з думами ...

Рипнули двері.

— То ти, Харитю? — почувся млявий голос слабої.

— Я, мамо!

З дверей виткнулось спершу відро, до половини виповнене водою, далі русява головка дівчинки, нахилена набік до відра, а далі права рука, піднята трохи догори. В хату увійшла Христя і поставила коло печі відро. Їй було вісім років. Десь дуже важким видалось Хариті те відро з водою, бо, поставивши його на землю, хвилинку стояла нерухомо, спершись на припічок і важко дихаючи. Ліва рука від незвичайної ваги зомліла, і Харитя не могла її зігнути. Але це було одну хвилину. В другій — метнулась Харитя до мисника, легесенько, мов кізка,

стрибнула на лаву, зняла з полиці горщик і поставила його коло відра.

— Що ти робиш, доню? — поспитала мати.

— Вечерю варитиму, мамо!

Слаба тільки зітхнула.

А Харитя й справді заходилася коло вечері. Змила в мисчині жменьку пшона, вкинула щіпку соли та зо дві, зо три картоплини, налила в горщик води і приставила його до вогню. Любо було глянути на її дрібненькі запечені на сонці рученята, що жваво бігали від одної роботи до другої. Великі сиві очі спід довгих чорних вій дивилися пильно й розумно. Смугляве личенько розчервонілося, повні вуста розтулилися,— вся увага її була звернена на роботу. Вона забула навіть і за нові червоні кісники, що двічі обмотували її русяву, аж білу, головку. Кісники ті були її радість, її гордощі. Оце третій день, як хрещена мати подарувала їй ті кісники, а Харитя й досі не натішиться ними.

Мати стиха застогнала.

Харитя стрепенулась і підбігла до ліжка:

— Чого ви, матінко? Може, водиці холодної? Що у вас болить? — ластівкою припадала вона коло недужої

— Ох, дитино моя люба! Все в мене болить: руки болять, ноги болять, голови не зведу. От, може, вмру, на кого ж я тебе лишу, сиротину нещасну?.. Хто тебе догляне, вигодує?

Харитя почула, що її маленьке серце заболіло, наче хто здавив його в жмені; сльози затремтіли на її довгих віях. Вона припала матері до рук і почала їх цілувати.

— Що ми робитимемо, доню? От довелось мені злягти саме в жнива... Хліб стоїть у полі невижатий, осипається... І вже не знаю, як мені, бідній, недужій, запобігти лихові... Як не зберемо хліба — загинемо з голоду зимою!.. Ох, Боже мій, Боже!

— Не журіться, мамо! не плачте! Аджеж Бог добрий, мамо!? Бог поможе вам одужати, поможе вам хліб зібрати... Правда, мамо?.. правда?..

II

Поки Харитя говорила ті слова, в біленькій головці її промайнула думка: як то нема кому жати? А вона що ж робитиме? Ще торік ходила вона з мамою на ниву, бачила, як мати жне, ба сама брала серп і жала! Аджеж вона багато б нажала, якби мати не сварила за скалічений палець! Але торік вона була ще маленька, маленькими рученятами не могла вдержати серпа, а тепер вона вже виросла, набралася сили і руки побільшали. Харитя глянула на свої руки. Адже цими рученятами вона принесла з річки піввідра води, хоч яке воно важке, те відро! Завтра, коли розвидниться, встане Харитя, нагодує маму (коли б ще схотіли їсти, а то відколи слабі — саму воду п'ють), візьме серп і піде в поле. А вже як буде жати! І не розігнеться! І уявилась Хариті вижата нива, а на ній стоять полукіпки і блищать проти сонця, як золоті. І сама Харитя стоїть на полі, дивиться на свою працю і думає, як би звезти у стодолу. От що вона зробить: піде до хрещеного батька, обійме його рученьками за шию, скаже: «Татку мій любий та милий! Я вже вам бавитиму маленького Андрійка, буду йому за няньку, тільки звезіть наш хліб та складіть у стодолу!» Він добрий, батько хрещений, він її послухає, звезе хліб. А як же зрадіє мати, коли Харитя прийде до неї й скаже: «А бачте, матусю кохана, а я ж вам не казала, що Бог поможе нам зібрати хліб? Увесь хліб у стодолі!» Мати з радощів вичуняє, пригорне доню до серця, поцілує, і знову житимуть вони веселі та щасливі і не згинуть зимою з голоду...

В печі щось бухнуло, зашипіло, засичало.

То збігав куліш.

Мерщій кинулась Харитя до печі, одставила горщик, доглянула страву й насипала в полив'яну миску гарячого кулішу. Мати виїла ложок зо дві та й поклала ложку. Страва здалась їй несмачною, противною. Харитя їла чи не їла, швиденько помила посуд, поскладала його на мисник, засунула сінешні двері і стала навколішки перед образами молитися Богу. Вона склала ручки, хрестилась, зітхала та здіймала очі догори і дивилась пильно на образ, де був намальований Бог-Отець. Вона вірила, що

Господь любить дітей і не дасть їх на поталу. Адже не дурно тримає він у руці золоте яблучко з хрестиком: певно він дасть те яблучко добрій слухняній дитині. І Харитя своїм дитячим лепетом прохала у Бога здоров'я слабій матусі, а собі сили вижати ниву. Ця думка не давала їй спокою. Їй хотілося швидше діждатися ранку. «Ляжу зараз спати, щоб завтра раніше прокинутися»,— подумала Харитя і, поставивши коло мами воду на ніч, лягла на лаву. Але сон не зліплював їй очей, він десь утік із цієї хати, бо й недужа мати не спала й стогнала. Повний місяць дивився у вікно і на комині намалював також вікно з ясними шибками та чорними рямами. Харитя поглядала в той куток, де лежав серп, і думала свою думу. А надворі так місячно, ясно, хоч голки збирай. Харитя сіла на лаві й глянула у вікно. В імлистій далині, осяяній срібним промінням місячним, стояли широкі лани золотого жита та пшениці. Високі чорні тополі, як військо, стояли рядами край дороги. Синє небо всипане було зорями. Зорі тихо тремтіли. «А що, якби тепер вийти на ниву? Е, ні! страшно, вовк вибіжить з лісу, русалки залоскочуть, страхи повилазять із пшениці...» І Хариті справді стало страшно, вона знову поклалася на лаві й одвернулась од вікна.

— Чому ти не спиш, доню? — питає мати.

— Так... я зараз спатиму, мамо!

Мати стогне, а Харитю живий жаль бере за серце. Бідна мама! Все болить у них. Коли б той добрий Бог послав їм полегкість!.. Аж ось трохи згодом і слаба мати, і копи на полі, і русалки, і вовк, і ясне вікно на комині змішуються в якійсь кумедній плутанині. Сон, влетівши до хати, бере Харитю під своє крило. Срібний промінь місячний тихо сяє на білій головці дівчинки, всміхається до нових червоних кісників, гуляє по смуглявому видочку та по білих дрібненьких зубках, що виглядають зза розтулених повних уст.

Харитя спить солодким сном.

III

Рано встало золоте сонечко. Рано, разом з сонцем, прокинулась і Харитя. Хутенько зварила куліш, нагодувала маму, сьорбнула й сама кілька ложок. Упоравшись, зняла серп з полиці, поклала в торбинку хліба та цибулі і зав'язала рябенькою хусточкою. Далі поцілувала маму й каже:

— Піду я, мамо, на вулицю до дівчат, побавлюся трохи.

— Йди, доню, та не барись ...

Йде Харитя селом і якось їй чудно. Ніколи не ходила сама так далеко від хати. От уже й крайню хату минула, вийшла на поле і стала, задивившись у далечінь на чудовий краєвид. І справді було на ниві несказано гарно! Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці. Червоніло ціле море колосків пшениці. Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву. А за річкою, попід кучерявим зеленим лісом, вся гора вкрита розкішними килимами ярини. Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, широко стелеться килим яснозеленого вівса, далі, наче риза рути, темніє просо. Межи зеленими килимами біліє гречка, наче хто розіслав великі шматки полотна білити на сонці. В долині, край лісу, висить синя імла. І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, лунає в повітрі весела пісня жайворонкова. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого зерна і польових квіток. І добре Хариті на ниві, і страшно. Стала вона й не знає, чи йти далі, чи вертатися. Але виткнулась десь далеко з жита червона хустка жіноча, і Харитя згадала і хвору маму, і чого прийшла. Вона подалася стежкою межи жита. Як тільки Харитя увійшла межи жита, гарний краєвид зник. Босі ноженята ступали по втоптаній стежці, над головою, межи колосками, як биндочка, синіло небо, а з обох боків, як стіни, стояло жито й шелестіло вусатим колоссям. Харитя опинилась наче на дні в морі. В житі сиділи волошки та сокирки, білів зіркатий ромен, червоніла квітка польового маку. Польова повитиця полізла догори по стеблині жита і розтулила свої білі делікатні квіточки. Харитя мимохіть зривала дорогою

квіточки та йшла все далі. Аж ось і їх нива. Вона добре знає свою ниву, ось і рівчак той, що промила весняна вода. Харитя поклала торбинку, взяла в руки серп і почала жати. Тихо навкруги. Тільки цвіркун цвіркоче в житі, шелестить сухий колос та інколи запідпадьомкає перепелиця. Жне Харитя, але якось недобре йде робота. Довге стебло путається, великий серп не слухається в маленькій руці, колосся лоскоче спітніле личенько... Аж ось щось наче впекло Харитю в палець. Вона вихопила руку й побачила на пальці кров. Серп випав Хариті з рук, лице скривилося з болю, на очі набігли сльози, і Харитя от-от заплакала б гірко, коли б не нагадала про свою бідну маму. Швиденько обтерла вона кров з пальчика спідничкою, затерла врізане місце землею і почала жати. Стерня коле босі ноги, аж на плач збирається Хариті, піт великими краплями падає на землю, а бідна дівчинка жне та й жне.

Якось обернулась Харитя назад, щоб покласти нажату жміньку, глянула навкруги і страх обхопив її. Адже вона одна на ниві! Ану, який страх вискочить із жита й задушить її! Раптом — фуррр!.. Перепелиця пурхнула перед самою Харитею і, тріпочучи коротенькими крилами, ледве перенесла на кілька ступнів своє тяжке, сите тіло. Серце закалатало Хариті в грудях з переляку; далі наче спинилось, і Харитя скаменіла на місці. Однією рукою стиснула жменьку жита, другою — серп. Лице пополотніло. Здорові сиві очі з жахом дивилися в жито. За хвилинку Харитя трохи відійшла. Серце знову застукало в грудях. Харитя наважилась тікати...

Стежкою наближались дві молодиці. Харитя постерегла їх, знов нагадала недужу, бідну маму і, схиливши русяву головку, взялась до роботи. Вона мусить вижати жито! Вона мусить потішити свою нещасну маму! Молодиці наблизилися до Хариті, впізнали її і глянули одна на одну.

— Ти що тут робиш, Харитю? — спитали разом. Харитя здригнулась, підвела очі на молодиць і засоромилась.

— Жну... мати слабі лежать... нема кому хліб вижати... з голоду згинемо зимою.

В голосі її тремтіли сльози.

Здорові сиві очі з жахом дивилися в жито.

Молодиці знову глянули одна на одну.

— Бідна ж ти, дитино, бідна!..

Враз Харитя почула, що сльози душать її. Зразу якось дуже жаль стало їй слабої матері, дуже заболів той пальчик, що втяла серпом, заболіли ноги, наколоті стернею, згадався переляк недавній,— сльози, мов град, посипалися на землю, і Харитя, голосно хлипаючи, заридала.

Молодиці кинулися до неї.

— Що з тобою, дитино? Не плач, перепілочко! Мати твоя, дасть Бог, одужає, а жито ми вижнемо, не дамо вам згинути з голоду. Ну, не плач же, квіточко!

Молодиці взяли на руки бідну Харитю, цілували, потішали.

— Ходім зараз до матері, хай вона втішиться, що має таку добру дитину..

Молодиці взяли за руки Харитю і подались стежкою назад у село. Харитя йшла і тихо хлипала.

IV

Незабаром Харитина мати одужала. Молодиці вижали удовине жито, хрещений батько Харитин звіз хліб у стодолу, і сироти вже не боялися голодної смерти.

Мати цілувала та пестила свою добру дитину, а Харитя щебетала:

— Хіба я не казала вам, матінко, що добрий Бог дасть вам здоров'я і поможе зібрати хліб? Хіба не на моє вийшло?..

18 липня 1891 р.
с. Лопатинці

НА ВІРУ

ПОВІСТЬ

I

Гнат сидів у корчмі за столом, підперши голову рукою. На столі перед ним стояла пляшка з двома - трьома чарками недопитої мутної сивухи. Невелика чарка з грубого зеленого скла лежала перекинута коло жидівського калача. Гнат частував сусіда Івана; але Івана хтось покликав, і Гнат лишився сам.

В корчмі було мирно, як щонеділі. В дверях раз - у - раз з'являлись постаті чоловіків у довгих свитках та високих шапках, парубків у коротких чугаїнах, гарних поясах та брилях. Молодиці, одягнені в червоні та сині спідниці гарячої барви, в коротенькі байові «гвавтики», маяли розкішними кінцями квітчастих хусток та побрязкували разками коралів. Ішли пити до корчми, йшли й по горілку, ховаючи пляшки в рукав чи за пазуху. Шинкар і не вилазив зі свого загратованого дерев'яними гратками «ванькирчика». Він усе точив із барильця та подавав половинчики, кватирки, півока, ока. Піт великими краплями котився на його руді вуса, і він обтирав його рукавом сорочки, поглядаючи на гостей хитрими сірими очима.

В корчмі було душно й висіла імла. Попід стіною за столом сиділо кілька чоловіків та кругловида гладка жінка. Чарка кружляла по черзі, бесіда переходила в крик, рухи ставали жвавішими, обличчя горіли. Гладка молодиця обмахувала червоне лице червоною хусточкою й

приязно осміхалась на всі боки. Деякі чоловіки смоктали люльки, і дим здіймався догори синіми струмочками. Запах горілки, змішавшись з важким духом бакуну, наскрізь прочадів чорні стіни корчми. Несказаний гомін широкими хвилями вилітав з корчми крізь відчинені двері та вибиту шибку в вікні. І чого не було в тому гомоні! І гучна людська гутірка, і жалібний голос пісні, і плач п'яної баби, і писк жидівської дитини. Бадьористі звуки скрипки та цимбалів долітали до корчми зза стіни, де хлопці наймали музики дівчатам, і змішувались з празниковим п'яним галасом.

А Гнат сидів, підперши голову рукою, й нічого не чув. Він дивився на стовп сонячного променя, що, продершись крізь вікно, ліг на стіні чотирма золотими плямами. Сонячне проміння пригадало йому один щасливий день в його житті. Це було торік у такий самий веселий майовий день. Він стояв у садку під яблунею, вкритою білим цвітом, і говорив з любою дівчиною. Вона осміхалась до нього, казала, що любить його ... «Піду за тебе, присилай старостів» ... З радощів він мало не збожеволів. Та й як його не радіти, коли світ зразу покращав: і сонце веселіше засяло, і пахощі з садків покотились хвилями, і озимина нічогенько показує на цей рік, і сусіда Іван справді добрящий чоловік,— отак, хрін його знає, за що й посварилися ... Щастя не вміщувалось у серці, щастя розривало груди! Та чи довго ж тішився він тим щастям? От прийшло лихо і, мов корова язиком, злизало щастя!.. Така вже його доля ... щербата, мовляв. Кажуть — діти щасливі: дитина не знає біди, не знає лиха. Пусте! Скільки сягає його пам'ять у час дитинства — усе не вбачає він себе щасливим. Вже на сьомому році почав він помагати батькові в господарстві. Далеко ще до світа, а вже батько будить вставати — худобу пасти чи в поле йти орати за погонича. Господи, як не хочеться лишати нагрітого місця, як тяжко розлучатись з солодким ранішнім сном! Та суворе батькове слово мов водою холодною обіллє і прожене сон ... А в полі добре, як сухо та тепло! Але в дощ, у негоду, в осінній холод змокне було, що й ниточки сухої не знайдеш на спині, сяде десь під кущем та кланцає зубами з холоду — та мориться голодом, бо що то за їжа — хліб з цибулею!

А мало його попобили і батько й мати, вернувшись з корчми п'яні або роз'ятрені гірким бідуванням? Та що про те згадувати! Найгірш зробили, що померли, лишивши його на дев'ятому році сиротою... Віддали його до пана в економію товар пасти. Що вже тоді назнущалися з нього досхочу, що наштовхалися! Правда — недовго пас він худобу: на зиму звелів пан узяти хлопця до двора, в поміч лакеєві. Було — забагнеться панам погожої води — лакей і посилає його до криниці. Тягне він здорову, важку баддю, повну води, а в очах аж позеленіє від великої натуги... Руки й ноги тремтять, духу з грудей не можна добути... А слухать треба, бо лакей якраз нагодує «товчениками»!..

І кожне мало право налаяти його, нехтувати їм, бо він сирота, мужиченя... Ще тоді, порівнюючи життя панів та мужиків, він глибоко пересвідчився, що Бог не дав долі мужикам, що для мужиків нема щастя на землі. Ріс він, росло і дужчало з ним те пересвідчення. І справді — де теє мужицьке щастя, в чім воно? Не зазнаєш того щастя дитиною, не зазнаєш його й вирісши... Рано вставати, цілий день працювати тяжко на спеці, у поросі, моритися голодом на пісній страві та лягати натомленому без вечері, бо не було кому зварити, бо всі були на роботі — ото мужицька доля. А в голові — як зав'язано, поночі; нічого мужик не знає, не відає, що діється на світі, як запобігти лихові, як заслужити кращу долю... Шукає він часом тої долі на дні чарки, та й там знаходить одно лиш лихо! А серце — хоч б'ється в мужицьких грудях, таки бажає щастя, таки рветься до кращого життя, живе надією!..

Раз — він уже парубкував тоді — йому здалося, що він розв'язав оту життьову загадку. От якби мати гарну дружину, тиху, сумирну, щоб перед нею можна було розкрити своє серце, показати, що там наболіло, запеклося, що труїть чоловіка; щоб вона пожалувала і своїм тихим, приязним словом, мов рукою, зняла всю вагу з серця. Тоді і сухар смачний, тоді і праця неважка! Шматок хліба з водою, аби, серце, з тобою! Відтоді думка про вірну, тиху дружину скрашала його безталання. Одружиться він, візьме жінку по думці, і горе навіки потоне в хвилях родинного щастя! Аби дівчину нагледіти. І він

наглянув дівчину зовсім несподівано. Він косив ячмінь, вона плоскінь брала. Ниви їх були поруч. Дівчина співала якусь пісню. Йому сподобався голос дівчини, і він подумав, що добре б було слухати таку пісню в хаті довгого зимового вечора. Вони розговорилися. Вона розказала йому, що називається Настею, що сидить далеко від його на другому кутку з своєю матір'ю Явдохою. Йому вподобались здорові сиві очі, що тихо сяли спід довгих вій та широких, як покоси, русявих брів. І личко було гарне — трохи довгасте, але повне, з повними червоними устами. Сміялись лише очі та уста: підіймуться догори кутки червоних уст, і коло них набіжать дві коротенькі зморшки. Обличчя зоставалось спокійним та сумовитим. Настя якось зразу припала йому до серця. Він не почував уже себе таким самотнім, як перше, наче з'явилась у його яка близька родина. Він почав ходити за нею слідком. Де Настя на роботі — там і Гнат. Жнуть на лану пшеницю — він поносить та поскладає в полукіпки її снопи. Копають у пана буряки — він своїми буряками досипає її мірниці. Йому так любо брати на себе її працю, попільжити їй чим змога. Усе частіше постерігав він, що в серці його ворушиться кохання, тихе, приязне кохання, що воно обхоплює цілу його істоту, і він не тікав від того нового чуття, він залюбки охоче віддавався йому, радів їм. Йому здавалось, що досі він не був цілою людиною, іно половиною, що він знайшов другу половину свою і через те починає жити новим, повним життям. Уявити собі життя без Насті він не міг, не вмів.

А Настя усе була добра, тиха, сумирна. Багато говорити вона не любила. Усе слухає, що говорять другі, і осміхається очима та куточками уст. Але як скаже слово, то так і влетить ластівкою те слово до серця і, мов крильцями, розмає тугу. Тиха, як ягниця, ніжна, як голубка. Гнат почав ходити до її хати. Ходили і другі парубки. Між ними був здоровий та веселий парубок Петро. Не раз стискалося Гнатове серце, не раз зсувалися тонкі брови, коли безжурний Петро гнув усілякі жарти, вигадки, весело по-дитячи сміявсь. Настя охоче слухала жартів говіркого Петра і часом навіть забувала про Гната. З природи мовчазна, вона залюбки слухала веселу та гарну бесіду. Досада брала Гната, що він не похо-

питься бистрим словом, як Петро. З тої досади Гнат став ще мовчазнішим. Тільки в серці збиралась ненависть до Петра та жаль до Насті. Але скаже Настя ласкаве слово, вийде до нього під яблуню — і він знов лине щасливою думкою в будуччину. Настя, здається, любила його, але якось не важилась сказати йому рішуче слово. Що було не спитає він: «Підеш за мене? присилати старостів?» — вона в одно: «А я знаю?.. я тебе й так люблю»... Вже й подруга Настина, весела чорна Олександра, сміючись, каже: «Оце, Господи! нявчить, наче кицька замліла! Та ти кажи, чи підеш за нього, чи не підеш, а то водить парубка — ні собі, ні людям!..» Аж ось одного майового веселого дня сказала Настя, стоячи під яблунею: «Піду за тебе, присилай старостів!» Він не тямився з радощів. Третього дня після тої розмови Гнат з старостами йшов до Явдошиної хати.

Добре пам'ятає він, як колотилось його серце, коли старости взялися за клямку й відчинили двері. В хаті стояв гомін. Петро з старостами сидів на лаві. Стара Явдоха частувала гостей горілкою і бажала дочці й Петрові щасливої долі. Настя стояла коло печі, підперши голову рукою. Гнат зрозумів усе і враз почув, що в серці у нього щось лопнуло, кров поплився з тіла, і він похолов, як мрець. В голові путалися питання: «як? що? завіщо?» Старости щось говорили, він навіть не розібрав гаразд, що — мабуть, потішали його; далі взяли під руки та, мов п'яного, вивели з хати. Несподіване лихо приголомшило Гната. Йому все здавалось, що він спить, що йому приснився важкий сон, і він силкувався прокинутись. Холодний вечір трохи прохолодив Гната; перша його думка була побачити Настю та дізнатись від неї, що це таке сталося, що вона робить з ним. Він схопився й побіг до Явдошиної оселі. В Явдошиній хаті було темно. На білій стіні чорніли маленькі вікна. Гнат став під вікном і почав висвистувати пісню, на котру Настя завжди виходила. Але двері не одчинялись, хата стояла німа, як домовина. Гнат десять, сто разів висвистував тую ж пісню, щораз голосніше, думаючи, що Настя не чує. А хата все німувала та дивилась на нього чорними вікнами, наче череп очима - ямами. Кілька разів здавалось йому, що він виразно чує, як заскрипіли двері, стукнув

засув, засовали по сінях босі ноги. Серце тоді переставало битись і, спинивши дух у грудях, Гнат увесь обертався в увагу... Але сінешні двері щільно приставали до одвірка, а навкруги була німа, мертва тиша. Гнат важко переводив дух, підходив до вікна, під котрим спала Настя, та хотів стукати в вікно. Він спершу тихенько стукнув у шибку, далі дужче і дужче... Широко розкриті очі пильно дивились на двері, ухо пожадливо ловило кожний звук у нічній тиші і все одурювало сполохане та роз'ятрене серце. Двері не відчинялись. Нетерплячка брала Гната. Він гриз би вікно, гриз би скло, раму. Він головою висадив би вікно та вліз у хату, щоб хоч на хвилинку побачити Настю... Часом, серед такої гарячки, вся енергія його спадала, і якийсь голос говорив у ньому: «Навіщо? Кінець! Дійшов до краю!» Але за хвилинку надія побачити Настю, почути від неї, що все, що його мучить — сон, мара, обхоплювала цілу його істоту, і він знов уперто ходив під вікнами та чекав... Повний місяць освічував бліде обличчя з тонким чорним вусом, широко розкриті, блискучі очі та розкуйовджене волосся. Якби хто глянув на його в ту пору, то певно подумав би, що то упир прийшов з того світа і от-от щезне, лише заспівають треті півні.

Вже над світом, коли східний край неба спалахнув полум'ям і свіже повітря виповнилось чудовою гармонією пташиного співу, Гнат, коливаючись, мов п'яний, поплентавсь додому.

В полуднє прийшла до Гната його тітка Мотря. Вона вже все знала. Їй так було жаль бідного Гната! Скривдили бідного сироту воріженьки лихії, бодай їм долі не було. Дання якесь дали парубкові, зчарували, а тепер знущаються! А все той циган — Олександра. Як узяла вговорювати Настю, як узяла: «а він, сестрице, нероба, а він ледащо: змалечку служив у дворі за лакея, звик на легкім хлібі. Ти будеш бідувати з ним, бо він незугарен господарювати. До того ще сумовитий, невеселий. Ні поради, ні розваги. От Петро — багатир, хазяйська дитина, не тинявся по наймах. Ще до того веселий, моторний і з лиця гарний, хоч води напийся. За таким чоловіком не знатиме жінка біди. А ввійде в хату — то й хату звеселить». А старе луб'я Явдоха й собі за Петром тягне.

тим що багатир. Так заморочили бідну Настю, що вона вже й каже: «Хто перш пришле старостів, за того й піду». А Олександра й переказала Петрові, щоб поспішався, коли хоче дівчину взяти. Проте Гнат не такий дурний, щоб журитись за Настею. Цього цвіту по всьому світу! Е! він візьме ще кращу та багатшу!..

Кожне тітчине слово гострим ножем поверталося у серці Гнатовому. Так Петро лучший тим, що багатир! То він, Гнат — нероба, він, що так тяжко працював у своїм житті, що за роботою не знав просвітку! Він ледащо? Добре. Той нероба, той ледащо пошле старостів до Олександри. На злість Насті посватається. Побачимо, з чим тая розлучниця відправить його старостів! Пожалуєш, Насте, та пізно! Годі каятись по смерті! Він заслав старостів до Олександри. Олександра подавала рушники. Одної неділі справляли весілля Настине з Петром, другої вінчали Гната.

По весіллі Гнат став наче спокійнішим. Він чув, що йому треба рятуватись, щоб не пропасти з туги, що ввесь його рятунок у праці. Йому легше ставало, коли він працював, за роботою він менш був у хаті, рідше бачив жінку, менш говорив до неї. Вона була для нього чужою людиною, заважала йому. Часом мине цілий тиждень, а вони й словом не перекинуться, мов німі. Нетерплячка брала палку Олександру. Що це справді за вигадки? Чи довго так буде? Вона не наймичка йому, щоб тільки годити йому, а він і головою не кивне, і словом не обізветься, аж хата пусткою дише! Ні, годі! Вже в неї накипіло коло серця! І вона ставила обід перед Гнатом так, що миска аж гула і от - от не розліталась на шматки, а ложка летіла під стіл. Вона шукала сварки. Гнат зсував тонкі брови й поглядав на жінку спід лоба. З натури нечепурна, неохайна, Олександра зовсім опустила руки. Хай усе йде прахом! Хата по три дні стояла неметена, страва тхнуло недоглядом, хліб був глевкий, а на господиню гидко й глянути: сорочка чорна, спідниця задріпана. Вони почали сваритись. В серці у Гната накипала зненависть до нелюбої жінки, нехіть до своєї хати. І навіщо він оженився! Так, він зробив на злість, але не Насті, а собі. І оце те мальоване щастя, котре мало скрасити його вбоге життя, котре пестив він у мріях

парубочих ?.. Гнат почав учащати до корчми. В корчмі за чаркою він забував своє лихо.

Раз він зустрів Настю. Чоловіка її взято в москалі, і вона лишилась московкою. Спершу Гнат хтів утекти і йому було ніяково, наче соромно. Але якось зовсім несподівано він з гірким жалем почав оповідати їй про своє життя, про свою недолю, дорікати їй, нащо вона запропастила його вік молодий.

Вона плакала. Вона й досі не знає, як це сталося. Так десь воно мало бути. Адже й їй жаль, що вони розлучились ; вона не бідила б так гірко без чоловіка, як тепер, коли Петра взяли у москалі.

Гнат виявив перед Настею все, що так довго гнітило його серце, труїло його життя, і йому наче легше стало на серці. Але та стріча розбуркала в ньому спомини давнього щастя, розжевріла вгамоване кохання. Гнат знов почав стежити за Настею.

Незабаром прийшла звістка, що Петро помер. Настя лишилась молодою удовою. Відтоді в неділю чи в свято, чи так видалась вільна година — Гнат щезав з хати, а куми - жалібниці, жалкуючи за Олександрою, плескали, що Гнат ходить до Насті. Олександра все знала і сварилась з чоловіком. У хаті в них було пекло. Гнат утікав до корчми. От і тепер сидить він у корчмі, підперши голову рукою, й ціле його безталання стає йому перед очі ...

З другої світлиці почувся пискливий плач дитини. Гнат потер чоло рукою, неначе прокинувся з важкого сну, і глянув у відхилені до світлиці двері. Груба Берчиха гойдала дитину в колисці і плела панчоху. Розпатлана, в заялозеній спідниці та засиненому шматтю жидівка нагадала Гнатові його нечепурну жінку. Гнат аж сплюнув з огидою. Достоту Берчиха ! Ні, він не може жити з нею ! Так йому вже остогидло, так остогидло — хоч з мосту та в воду ! Тонкі брови Гнатові зсунулись, аж тінь впала на очі. Важкий кулак рішуче стукнув по столі, чарка покотилась по столі, черкнулась об пляшку і жалібно задзвеніла. Гнат вийшов з корчми.

Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким рожевим поясом. Цвіли яблуні ; тихе повітря дихало пахощами. В останньому промінні сонця грала дрібненька

мушва і, мов сітка, мигтіла перед очима. Гули хрущі та літали, як кулі. Висипала на вулицю дітвора і збудила тишу криком та дзвінким сміхом. Греблею йшла череда і, здіймаючи куряву, ревла та мекала. Курява стелилась по гладкому, як дзеркало, ставку і купалась у хвилях рожевого світла.

Гнат перейшов греблю і подавсь у вуличку. У вуличці було темно та вогко. Високі крислаті верби зеленою банею нависли над вуличкою. Від криниці, ровом, дзюрив струмочок. Коло воріт молодиці чекали на череду, щоб вилучити ягнят. Гнат постояв трохи з тіткою Мотрею, що й собі вийшла проти череди. Тітка Мотря оповідала, як їй було добре за покійником третім чоловіком і як вона тепер бідує, не маючи де голови прихилити на старості літ... Смерклось. Гнат побачив світло в своїй хаті й подався до воріт.

II

Олександра давно вже зварила вечерю й чекала чоловіка. Бараболя з юшкою задубіла в холодній печі, а Гната не було. Олександра кипіла. Господи, що це за життя?! Краще б вона сивим волосом світила, ніж мала втопити свою долю, віддаючись за Гната! Правда, якось не дуже хапались хлопці сватати її, мабуть тим, що вона сама липла до них, але може б і посватав який людяний! А то є чоловік — і нема чоловіка. Ані заговорить любо, ані присунеться близенько, як чоловік до жінки. Іно важким духом дихає. А ще тая гадина люта, розлучниця тая, Настя, колишня її подруга! Водить його за собою, мов теля на налигачі. Ні, годі терпіти! Терпцю не стає! Вона кине чоловікові в вічі слово правди, а тоді — про неї — нехай або вб'є її, або вона сама покине його до лиха!

Олександра з нервовим поспіхом бігала по хаті, сама не знаючи, що робить. То вона разів кілька переставляла з місця на місце хліб на столі, то брала віник, щоб замітати, й кидала його серед хати; то, метнувшись до жердки, шукала чогось межи одежею. Довга тінь від її високої, сухої, як дошка, постаті літала по стінах, лізла аж на стелю. Чорне обличчя Олександрине збіліло; спід

високих, веселкою, брів світились гострі чорні очі ; в очах мигтіла блискавка. Ніздрі довгого тонкого носа хвилювались, тонкі уста нервово тремтіли. Вона була навіть гарна — палка, гнівна, енергічна.

. Гнат увійшов у хату.

Олександра з презирством, наче зачіпаючи, глянула на чоловіка. Гнат не постеріг того зневажливого погляду. Він почепив на кілок шапку, роздягся й закинув на жердку свиту. Йому хотілось їсти. Він сів за стіл, відрізав скибку хліба і грубо посолив її.

— Вечеряти !

Олександра з незвичайним поспіхом вхопила з мисника миску, аж та загула в руках, насипала холодної страви й поставила перед Гнатом так енергічно, що той аж глянув на неї спід лоба. Він постеріг, що сорочка на ній була чорна, заялозена і здавалась ще чорнішою при новій празниковій спідниці. Гнат сьорбнув страви. Юшка була холодна, бараболя тверда.

— Задубіла,— промовив він крізь зуби, відсовуючи миску.

Олександра скочила, мов опечена, і блисконула на Гната очима.

— Задубіла ! Бодай вже ти задубів, як маєш сидіти десь у чорта в зубах ! Терпіла, терпіла, а далі й терпцю не стає ... Де це видано ? Що це за чоловік ? До хати його псами не заженеш. Прийде неділя — він не сидить вдома, а вештається десь по шинках з полюбовницею ... а ти сиди, туманій та чекай його з вечерею ! Ні, не діждеш цього ... Годі !..

— Цить, Берчихо !..

Стіл аж йойкнув під кулаком Гнатовим, миска плигнула по столі й хлюпнула на скатірку мутною юшкою.

— Ба не буду мовчати ! — Олександра прискочила до чоловіка, махаючи перед його лицем ложкою. Вона має право сказати йому слово правди ! Вона йому жінка, а не наймичка. А він який їй чоловік ? Він гірше ворога лютого ! Йому не вгодиш : переступи — зле, не доступи — зле, все бісом дивиться ! Вона не чула ще від нього приязного слова, не мала поради ! І так вже їй остогидло, так остобісіло, до живих печінок дійшло ! Вона буде мовчати, а він бігатиме по чужих молодицях, а він буде

любитися з тою биркою, з тою слинявою Настею, бодай вони почезли разом до мари, може б, їй розвиднілося тоді хоч трохи!..

— Мовчи, бо битиму! — Гнат крикнув, і шибка задеренчала в вікні. Він вийшов зза стола. О, це вже чорт його зна, що таке! Це вже баба не абияк зноровилася! То він не каже бісовій личині, що вона нехлюя, не хазяйка, що вона негодна страви зварити, хліба спекти! Хіба він не знає, хто розлучив його з Настею, набрехав на його? Хіба він не бачить, що вона гзиться з парубками, мов дівка розбещена? Він усе знає! Хай же наважиться сказати хоч слово, тоді знатиме, почому в Тростянці гребінці. Ох, битиме ж він її, битиме, як жиди гамана!

— Ба брешеш, ба не вдариш, побила б тебе лиха година!

Олександра скочила до Гната і вдарила кулаком в кулак. Гната взяла злість. Він замахнувсь рукою і збив очіпок їй з голови. Кічка розкрутилась, і розкішне чорне волосся хвилею впало на плечі. М'яке тепле волосся роздратувало Гната. Він узяв косму волосся, замотав його на руку й сіпнув. Олександра дико скрикнула. Той крик ще більше розлютив Гната. Не тямлячи себе, кинувся він на Олександру. За хвилину дві істоти злились в одну дивовижну, з чотирма руками, чотирма ногами. Істота та якось незвичайно, конвульсійно ворушилась і не можна було розібрати тих рухів при нерівнім, блимаючім світлі карасинової лампочки. Гнат кинув Олександру на землю, змісив її ногами. Вона зірвалася з долівки і розкудлана, перелякана, з плачем та криком вибігла в двері.

— Геть з моєї хати! — ревнув Гнат.

Він стояв блідий, з широко розкритими очима й важко дихав.

— Геть, щоб твого духу не було тут!..

Гнат метнувсь до жінчиної скрині. Він ухопив її за вухо, щоб викинути за Олександрою. Але скриня була важка. Гнат шарпнув за віко й віко відскочило, аж залізна клямка забрязчала. В роз'ятренні, не тямлячи себе, почав викидати жінчине добро в відчинені до сіней двері. З свистом летів сувій полотна і через усю хату стелився білою стежкою. Червона манійова спідниця, блиснувши до світла гарячою барвою, лягла коло ослона. Ле-

тіли, мов змії, рушники та чіплялись на дверях. Брязнуло до землі намисто й розкотилось по куточках. Здоровий клубок ниток скоро - скоро покотився по білій стежці з полотна і переплигнув через поріг у сіни. Кукла льону, зачепившись за мисник, повисла там, мов русалчине волосся. Гнат кидав шмаття, одежу з такою силою, що по хаті віяв вітер, аж полум'я лампочки вигиналось довгим язиком та чаділо. Від нерівного світла тіні на стінах тремтіли. Випорожнивши скриню, він шарпнув її так, що вона аж загула. Гнат озирнувся навкруги. В хаті було пусто й сумно. Олександри не було. Він плюнув спересердя і вийшов з хати, не причинивши навіть дверей.

Була чудова майова ніч. У вуличці було темно, аж чорно. Крізь чорну баню верховіття де - не - де продерся срібний промінь місяця й ліг на чорну землю срібною плямою. Вийшовши з вулички, Гнат неначе впірнув у море білого світла. Те біле, трохи блакитне світло тихо лилось згори, а зачарована земля неначе купалась у фантастичному сяйві. Гнат подався до ставка й сів під вербою на росяній траві. Він глянув на ставок і не пізнав його. Ні, то не ставок, то друге небо з місяцем, із зорями. Дві блакитні бані зіллялись ув одну величезну кулю, оперезану чудовим поясом темнозелених дерев, білих хат, чорних тинів. Одна хата догори стріхою, друга — униз; одно дерево догори віттям, друге — вниз. Два місяці неначе осміхаються один до одного. Зорі тихо тремтять угорі й долі ... А в садах солодко дрімають окутані місячним сяйвом стрункі тополі, широковіті липи, крислаті яблуні, і лише інколи, немов крізь сон, тихесенько зітхне деревина молодим листом. По сріблястій землі лягли довгі чорні тіні ... Тихо. І земля, і вода, і повітря — все поснуло. Однак та нічна тиша повна всякими голосами. Разно цокотять жаби по тім боці ставка. Тьохкає, аж розлягається в садку соловейко. Десь далеко в селі гавкають собаки. На леваді форкає коняка і брязкає залізним путом ...

Гнат сидів на березі під вербою. Нічний холод трохи проходолив його та втихомирив розбурхані нерви. Але на серці в нього було погано. Він інстинктово чув, що зчинив недобре діло, та думка не ставила цього перед ним ясно. На хвилинку йому жаль стало Олександри і про-

майнула думка про згоду, але набігла друга думка і, мов дужча хвиля, розбила першу. Ні, він не хоче жити з нею, він не може жити з нелюбою! Нехай роблять із ним що хотять, нехай його судять як знають, а він не пустить її до хати. Краще об стіну головою. Вона йому гидка, осоружна; вона отруїла його життя, розлучивши з милою, вона отруїла його цілий вік непокірливою вдачею, неохайністю, лінощами... Відколи він оженився — і в господарстві йому не ведеться. Спромігся на коні, підгодував — думка продати та заробити — якраз утратив. Купив другі, знов підгодував і знов утратив, за цим разом ще більше. Купив двох кабанців — доглядав, годував їх — такі ситі були. Та що? Зраня не схотіли їсти, а ввечері одубіли. Або з тим телям?! Яке там теля — таки добрий назимок був. Це було зимою. Надворі була страшенна хуртовина. Вітер вив, мов дикий звір, і, змітаючи цілі кучугури снігу, підіймав їх догори, до білих хмар, що низько повисли над землею. Трудно було потрапити до воріт. Рвачкий вітер бив у лице, снігом заліплював очі, та, здавалось, хотів підхопити догори, щоб потому кинути в холодний сніг... Гнат виніс теляті їсти. В хлівці його не було. Гнат обійшов увесь двір, заглядав по всіх кутках — теляти нема. Гната взяла тривога. А ну ж де замерзне, дурне, під тином? Він підперезався, насунув на очі шапку і, взявши в руки кийок, пішов на вулицю. Ноги стрягли у снігових заметах, вітер бив у лице з такою силою, що Гнат не міг дихнути. Він відвертався од вітру, щоб перевести дух. Гнат обійшов село — теляти не було. Змучений, впрілий, вернувся він додому без телички... На другий день казали люди, що вовки розірвали в лісі якесь теля. Гната немов що торкнуло. Він пішов у ліс і скоро знайшов у рові голову свого теляти з налигачем на шиї... Ах, він уявляє собі, він на свої очі бачить криваву драму в лісі. Холодний вітер свище межи голим цупким деревом. Обліплене снігом, стоїть по коліна в снігу теля і, витягши морду, жалібно мукає проти вітру. Зза ярка, повного снігу, дивляться на нього блискучими, мов жарина, очима два вовки. Вони неначе змовились: один ліг у ярку догори черевом, а другий, крадучись та присідаючи до землі, обминув теля ззаду і погнав його на ярок. Теля жалібно мекнуло, задерло

хвіст і, нерівно стрибаючи, побігло просто на вовка. Вовк лежав і чигав. Теля надбігло та з розгону скочило на вовка. Вовк ухопив його впоперек і розпоров йому живіт. Теля впало. Надбіг другий вовк і з живого ще теляти вирвав шматок м'яса. Вовки їли, гарчали та скалили один до одного зуби.

Гнатові аж мороз пішов поза спину. А й справді стало холодніше в повітрі. Над ставком знявся білий туман та, мов серпанком, оповив краєвид. Пахло вогкістю. Гнат встав і пішов додому. З вікон лилось світло, але двері були зачинені. В хаті було поприбирано, все стояло на своїм місці. Гнат глянув у куток і догадавсь, хто зробив лад у хаті. На лаві під образами солодко спала тітка Мотря, хропучи носом. Гнат погасив світло і ліг спати.

Сонце вже зійшло: скісне проміння його, продершись крізь вікно до лави, розбудило Гната. Він глянув на тітку, що поралась коло печі, й сів на лаву, протираючи очі. Він ніяк не міг второпати, звідки взялась тут тітка, що вона тут робить. За хвилинку Гнат згадав учорашній вечір. Тітка кришила буряк і лише постерегла, що Гнат прокинувся, голосно заторохтіла грубим голосом. Алеж він і спить! Вона думала, що він уже не встане. Най він мовчить, нічого не каже: вона вже все знає! Саме тоді, як знялася межи ними колотнеча, вона стояла на подвір'ї і все чула. Абож не варт бити? Там то, матінко, нечупара, там то ледащо! Всі молодиці дивують, як він терпів їй, не вбив її досі до мари. Побігла до батька. Не бійсь, прибіжить. А як не вернеться, то чоловік потрапить на поясі привести до хати, як торік Килим свою Варвару. Повіялась, а посуда стоїть лоском немита. Вона, Мотря, своїми руками мусила всьому лад дати, хоч як було треба піти на поденне... Мотря довго говорила, жаліючись на своє гірке бідування. Її басовий голос грізно гучав у хаті, неначе там хто лаявсь.

Гнат слухав чи не слухав. Йому якось ніяково було з тіткою й хотілося зостатися на самоті. По обіді Гнат узяв сокиру та подавсь на подвір'я лагодити пліт. Незабаром на перелазі з'явилась низенька постать чоловіка з сивою

колючою бородою. Гнат упізнав тестя і став, очікуючи. Старий підійшов ближче.

— Здоров, синку! Що там скоїлося вчора межи вами, що Олександра прибігла до нас, мов несамовита?

— Та що скоїлося... от, тату, дали мені жінку, тепер візьміть її собі, бо я з нею не житиму.

— Овва! Не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися. Чому ж це так?

— Бо вона мені не до вподоби... Я її не люблю!

— А ти ж чому, синку, не розпитав стежки в свого серця та заблукав до нашої хати? Хіба тебе хто силував? га? Ні, тепер уже годі! По смерті нема каяття!

— Як собі хочете, а ми вкупі не будемо...

Гнат розказав тестеві, як вони жили з Олександрою. Старого брала злість. Здурів зять, чи яке лихо? Не буду з нею жити, та й не буду... Ну, вдарив там жінку, повчив її трохи, та й годі! Діло звичайне. А погиркались — помиритися, та й жити як слід, як Бог приказав.

— Ви, тату, краще не втручайтеся в це діло, бо нічого з цього не вийде!

Як то не втручатися? Адже вона йому дочка! Може, в нього серце болить за своєю дитиною... Старий сердився. Він говорив скоро і прискав слиною, наче сукно мочив. А якби зять хотів загубити свою жінку, то батько повинен ще коліном у яму пхати? Е, ні, вибачай! Дарма, що він старий, а ще нікому не дасть на поталу дитини!.. Показились десь діти, чи який хрін. Одно затялось, каже, що не буде вкупі жити, а друге й собі тієї співає... Межи ними й дідько лисий не розбере справи!.. Старий Максим плюнув спересердя і подався до воріт, бубонячи щось під ніс.

Другого дня увечері до Гнатової хати вступив Максим з кумом Гаврилом, старим, поважним чоловіком. Вони вговорювали Гната помиритися з жінкою та жити з нею в злагоді. Гнат і слухати не хотів. «Я її не люблю» — твердив він в одно. Гнат не пив навіть горілки, котру приніс тесть. Максима брала нетерплячка. Йому аж руки свербіли до бійки, а слина так і летіла з рота за кожним словом. Але кум спиняв його, зацитькував. Максим кричав на цілу хату. О! він знайде спосіб на упертість зятя! Він піде до старшини на суд!.. Най добрі люди

розсудять, чи годиться кидати жінку, ламати те, що піп зв'язав.

Гнат був спокійний. Про нього! Най йому голову стинають, не те що судять, а він не житиме з жінкою...

Максим вилаявся, хрьопнув дверима й пішов з хати. За ним поплентавсь і кум. У середу рано Гнат найняв підводу й відіслав Олександрі її скриню.

В неділю смерком, коли Гнат вніс сухого ломаччя та заходивсь розпалювати на вечерю, в хату не вбіг, а просто влетів десятник. Ні вуси, ні борода не хотіли рости на його темному, як юхт, обличчі. Замість них висіли якісь клаптики темного волосся. Вся невелика фігура його була розтріпана, виявляла переляк, неначе він тількищо вирвався з рук якогось страховища. Руда шапка не прикривала гаразд розкудланого волосся, і воно лізло спід шапки та крізь дірки в шапці. Крізь витерті рукави пошарпаної свитки світились лікті. В руці тримав він на знак поваги довгий ціпок. Староста з шинку післав його до Гната, і він біг, як навіжений, бо в корчмі чекав його чоловік з півоком.

Десятник забелькотав щось так скоро, що Гнат не зразу второпав.

— Прийшла бомага до шинку... той, до старости... загадують, щоб взавтра зраня безпремінно прийшли до корчми... той, як його... у волость... Діло єсть... Глядіть, не гайтеся...

Він нащось потрусив бородою й так швидко, як увійшов — щез із хати.

«Мабуть, на суд. Про мене, хай судять» — подумав Гнат.

Сонце вже високо стояло на небі, коли Гнат подавсь у дорогу. До волості було добрих вісім верстов. Гнат думав прийти туди на пізній обід. Вітер підпихав Гната в плечі, хвилював зелені ниви, збивав куряву по дорозі. Було трохи холодно. Гнат ішов і думав про суд. Він завдавав собі питання від старшини й відповідав на ті питання. Він уявляв, що казатимуть тесть, Олександра, лагодив їм свою відповідь. Гнат не постеріг, коли дійшов до лісу. Починався чагарник з кущами ліщини, а за ним, мов стіна, стояв густий грабовий ліс. Тут, на узліссі, розкіш була вітрові. Орлом налітав він на зелену ліщину,

обіймав її, мов козак дівчину, а ліщина, соромлячись, відхиляла від нього свої віти й мов шепотіла круглим м'яким листом: «пусти, не чіпай, осоружний!» Високі дерева на краю лісу махали до вітру віттям, немов зачіпали його. Гнат увійшов у ліс. Йому схотілось спочити; він ліг на траву й озирнувсь навкруги.

Темно в лісі. Молода струнка яворина, вкривши коріння оксамитовим мохом, високо сягає рябеньким стовбуром, щоб зеленим верховіттям усміхнутись до блакитного неба, скупатись у золотому промінні, цікавим оком поглянути на широкий чудовий краєвид, розмовитись із вільним вітром... Тихо в лісі: повітря не дихне, ніщо не шеберхне, жадна ростинка не схилиться, не злякає маленької комашки. Мов усе поснуло, мов зачароване... Зате горою йде гучна розмова вітру з лісовим верховіттям. Ось чутно, як несе вітер якусь новину з далекого лісу, що синіє за горбочком. Здалеку чутно глухий гомін: він наближається, дужчає, шепотить, обхоплює верховіття, і здається, що кожне дерево кожним листочком шепотить якесь чарівне слово, а ті слова, зливаючись в чудову гармонію лісового шепотіння, хвилею котяться далі, завмираючи в просторі... За першою хвилею котиться друга, третя...

Мелодійний шелест листя, чарівна краса молодого лісу навіяли на Гната солодкий сум. Він нагадав Настю. Йому навіть привиділось ізза зеленого віття лагідне обличчя милої, з повними устами та великими сивими очима. Серце його знову забагло кохання, того тихого раю, про який він так довго марив. Гнат лежав, а солодкі мрії колихали його серце. Враз він схопивсь і сів. В голові його, мов блискавка, промайнула нова думка. Думка та вразила його незвичайною простотою. Він так конче зробить. Він ублагає Настю сидіти з ним на віру. Адже не він один сидітиме на віру! Адже в їх селі можна налічити більш десяти хат, де чоловік та жінка невінчані! Аби вірно кохались, а там, чи зв'язав піп руки, чи не зв'язав — однаково. Живуть люди невінчані і нічого їм не діється. Ще чи не щасливіші бувають за шлюбних!

Лице в Гната розжеврілось, очі неначе побільшали й дивились кудись далеко, минаючи дерева; на устах під чорним вусом грала усмішка. Згадавши, чого він тут,

Гнат важко зітхнув. «Коли б швидше кінець !» — голосно промовив він, рушаючи в дорогу. Цілу дорогу Гнат думав про Настю. Розпалена уява малювала перед ним картину тихого, незакаламученого щастя ...

Ще здалеку впізнав Гнат чималий будинок під зеленим залізним дахом з пооббиваними дощем стінами. То була волость. Кілька молодих акацій цвіли перед вікнами, кидаючи густу тінь на ганок. На східцях ганку, в холодку, сиділи люди й гомоніли. Осторонь стояв чийсь віз. Розгнуздані коні, інколи форкаючи, тихо хрумали обрік.

Гнат наблизився і вгледів тестя. Старий Максим щось розказував чоловікам. Олександра сиділа оддалік і скубла китицю білої акації. У волості казали Гнатові почекати ; він примостився під частоколом у холодку й закурив цигарку.

Тесть розмовляв з людьми, а сам усе поглядав, очікуючи, чи не підійде Гнат, не заговорить до нього. Але Гнат і не дивився в той бік, де сидів тесть. Максим думав, як би зачепити зятя, як би зняти з ним розмову. Він глянув на свою люльку й підійшов до Гната.

— Здоров, синку ! А дай но вогню — люльку закурити.

Гнат мовчки подав свою цигарку.

— Ну, зятю, що ж буде з нашою справою ? — почав Максим.

— А що буде ? Нічого не буде !

— І нащо нам гризтися та судитися ? Хата — покришка ; навіщо виволікати звідти сміття, навіщо показувати його прилюдно ?

— Не я виволікаю, не я показую — не мені й сором буде !

— От краще помиріться з Олександрою та живіть, як люди, у згоді ! Не крайте мого серця на старість, не вкорочуйте мого віку, бо він і так недовгий ...— Старий мало не плакав.

— Оце, Господи ! — вискочила зза ганку Олександра.— Нявчать до нього, як кіт до сала. Довго я вам казатиму, що не хочу з ним жити ? Не діжде він, щоб я ступила на його поріг ! Я краще кози доїтиму жидам, а не буду їсти його хліба. Я йому не жінка !..

Олександра говорила з завзяттям, наче сварилася. Чоловіки замовкли й звернули увагу на ту сцену. Саме то-

ді вийшов з канцелярії десятник: він покликав Максима та Гната з жінкою до старшини.

В просторій кімнаті з чотирма вікнами стояв посередині стіл, застелений червоним сукном. Сукно було аж рябе від чорних плям з чорнила. На столі були розкидані папери; вони лежали малими й великими купами. Папери були скрізь: і на столі, і на полицях, і навіть стіни були обліплені ними. За столом три писарчуки, зігнувшись у дугу, скрипіли перами.

На ослонах, попід стіною, сиділи чоловіки та жінки, очікуючи черги. Старшина, здоровий гарний чоловік, стояв біля стола та все засукував рукави своєї защібнутої на гаплики свитки, неначе збиравсь до якоїсь роботи. Рудий писар, у парусиновому куцику та в вишиваній сорочці, стояв коло нього і щось говорив, показуючи пальцем на папери. Старшина наглянув Максима; він зморщився, неначе людина, що з нетерплячкою відривається від дуже пильного діла.

— А, це ви, куме Максиме! А де ж ваші діти?

Гнат і Олександра неспокійно порушились на місці. Максим вклонився і з посміхом задроботів:

— От вони, старшино! Оце зять, а то дочка... Я вже до вас, старшино, як до Бога! Розсудіть їх, коли ваша ласка, по справедливості... Я вже здаюся на ваше слово,— як розсудите, так і буде...

Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната.

— Отакеє то діло! Ти Гнат Музика?

— Я.

— То ти, голубе, виганяєш жінку з хати та чиниш сварку, забуваючи на закон та Бога? Га?

Гнат мовчав і нервово теребив шапку. Він збілів на виду.

— Чи тобі позакладало, голубе, що ти не відказуєш, коли тебе питає старшина? Чом ти не живеш з жінкою, кажу? Га?

— Я... я з нею не можу жити... вона мені не до любови...

— О-го-го! Зможеш, голубе, як ми тобі піддамо охоти!.. Нема такої статті у законі, щоб чоловік жінку виганяв з хати. Такеє то діло!

Писарчуки, почувши цікаву розмову, повскакували зза стола і, позакладавши пера за вуха, стали за плечима в старшини. Вони моргали один до одного та показували пальцями на Олександру. Погана усмішка розповзалась по їх жовтих, з остудою обличчях.

Олександра подалась на два ступені наперед і вклонилась старшині, бгаючи в руках червону хусточку.

— Господин старшино! Краще мені з мосту та в воду, ніж з ним жити!.. Він мене побив, побила б його свята п'ятниця... Він любиться з молодицями... я докажу, що він ходить до тої слинявої Насті...

Паничі захіхікали і, щоб удержатись, позакривали роти кулаками.

— Цить! Заторохтіла, як порожняк по дорозі!.. Чуєш, зараз мені погодися з жінкою! — обернувсь старшина до Гната.— Щоб мені не було межи вами незгоди! В мене нема довго! Раз - два — і кінець! Такеє то діло!

— Як хочете, старшино, а я з нею не буду жити! — сказав Гнат.

— І я з ним! — підхопила Олександра.

— Побачимо!.. Гей, десятник!

На поклик той вбіг, розпихаючи людей, десятник.

— Дай но їм лопатки, най удень лагодять окопи навколо волости, а ввечері зачиняти їх укупі в холодну, може вони там скоріше поєднаються! Та настелити соломи в холодній, щоб було їм м'якенько!

Писарці пхикнули в кулак, але не могли вдержатись, і гучний регіт залунав по хаті.

Збентежених Гната та Олександру повели з волости.

— Отакеє то діло, куме,— обернувся старшина до Максима, засукуючи рукави.— В мене все скоро! Побачиш — до завтра як голубки гуситимуть твої діти. А в холодній, як у коморі, ніхто не заважатиме.

Писарці скалили жовті зуби та реготались, аж поки рудий писар не гримнув на них. Тоді вони метнулись до стола, повиймали зза вуха пера й зашкрябали в паперах.

Максим дякував старшині, але йому було трохи ніяково. Він не сподівавсь такого суду. «А може й справді буде лучче,— подумав він,— може вони скоріше дійдуть до згоди, як їх звести докупи».

Десятник завів Олександру та Гната на город і дав

їм лопатки. Вони зайняли постать і почали копати рів. Десятник, осміхаючись під вусом, подавсь у волость. Олександра стала клясти чоловікові; вона плакала та примовляла крізь сльози: де та смерть її заподілася, що не прийде до неї при лихій годині! Чом мати не втопила її малою, купаючи у ночвах, чом її грім не вбив або земля не запалася під нею, коли вона стояла під вінцем! Ні, заховала її від смерти якась мара, та й встромила чоловікові, тій загубі, що через його мусить вона нині таке терпіти!..

Прибита, пригнічена пригодами енергія Гнатова вирвалась на волю, неначе річка, розірвавши греблю, і межи чоловіком та жінкою знову почалась би бійка, коли б цікава писарка не покликала Олександру до пекарні — розпитати про її недолю.

Зоставшись на самоті, Гнат трохи втихомирився. Він скупнив свою розбурхану енергію й наважився мовчати. Він перебуде біду, він переможе її терпінням та завзяттям.

Чорна земля шугала з Гнатової лопати на окіп, а він копав та й копав, не розгинаючись.

Олександра повернулась із пекарні трохи веселіша. Вона також узялась до копання, але більше стояла та розглядалась. Вони мовчали.

Ввечері повів їх десятник у «холодну». «Холодна» була під волостю, у землі. Там було темно, вогко і холодно. Чорні стіни невеликої кімнатки були аж слизькі від цвілі. Мокра глина де-не-де відвалилась, і липова заміть біліла, як ребра кістяка. В кутку коло дверей стояв кадіб з капусти, важкий дух гнилої капусти виповняв повітря. На цегляній долівці лежали кружки від кадоба та купа мокрої мерви. Гнат глянув навкруги спід лоба, вибрав сухішу мерву і ліг на ній, відвернувшись до стіни. Олександра знайшла триногого ослончика, приставила його до стіни і сіла. В «холодній» стало тихо, як у домовині. Трохи згодом від вікна почулося шепотіння й тихий сміх. Олександра глянула на вікно: зза грат виглядали обличчя писарчуків. Писарці показували пальцями на Олександру, шептали щось один до одного, сміялись. Гнат лежав нерухомо, наче нічого не чув. Паничі подумали, що він спить, і почали зачіпати Олексан-

дру масними жартами. Дедалі ставали вони сміливішими та реготались уже наголос, не зважаючи на Гната. Олександра спершу мовчала, а далі й собі вкидала до жартів слівце, скоса поглядаючи на Гната. Але Гнат лежав як мертвий. Олександра прислухалась до вікна. Коло вікна почались жарти, регіт, розмова ...

Гнат усе чув і кипів. Він силкувався звернути свою увагу в інший бік. «Чорт із нею! Хай гзиться, стидка! Краще думатиму про свою Настю ... або хоч про хазяйство, що так лишилось без догляду» ... Але вухо мимохіть ловило якесь слово розмови, і на серці в Гната ставало так погано, прикро, болісно ... Він затулив вуха і так лежав, аж поки не заснув ...

На другий день знов узяли їх до роботи — знов копати окопи. Вони копали, не обзиваючися й словом один до одного.

В полуднє приїхав старшина. Він звелів покликати Гната та Олександру. І Гнат, і Олександра рішуче відповіли: «ні», коли старшина спитав їх, чи житимуть вони тепер укупі. Старшина розсердився. Вони затялися — і він не з клоччя. Най же копають окопи, коли охота, та ночують у «холодній».

І окопи копали, і в «холодній» ночували, а згоди не було між ними. Вони були мов чужії. На третій день старшина покликав їх до себе. Вони стояли на своєму: їх ніхто не присилує жити вкупі. Старшина пильно глянув на їх.

— А йдіть ви собі на всі чотири вітри, бо їй-же-богу битиму! — крикнув він.— Отаксє то діло! Що ти вдієш з запеклими ?..

Гнатові та Олександрі не треба було казати цього вдруге: вони вийшли з волости й подались різними шляхами додому.

III

Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка аж до ставка. Стежкою йшов Семен Каратаm. Він тількищо підголився шматком старої коси й підголена борода біліла проти засмаленого обличчя. Семен ішов купатись.

Подихав свіжий вітрець; по ставку плигали маленькі хвильки і сріблом блищали на сонці. Здавалось, що на дні ставка кипіло срібло, що гарячі бризки розтопленого срібла підскакували догори та продирали рівний поверх води. Ставок блищав, аж очі боліли глянути на нього. Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвильки. Від берега, під вербами, вода була наче зеленаста. Маленькі хвильки рівно котилися, ласкаво мили берег. Хлюп-хлюп!.. хлюп-хлюп!.. Семен почав роздягатись. Борода свербіла після голення, і він, мацнувши шершаву бороду, згадав, чого сьогодні так чепуриться. Адже він нині сватається вчетверте! Так, учетверте. Він поховав три жінки. Коли вмерла перша жінка, він сказав собі, що не ожениться, бо не знайде такої вірної та коханої дружини. Однак, хто його зна як, одружився вдруге. Вмерла друга — і він закаявся женитись, щоб знову не взяти такої лихої на своє безголов'я. Але оженивсь і втретє, бо треба було матері малій сирітці. Поховавши третю, писав він супліку до архірея, щоб йому позволено одружитися вчетверте. Від архірея не було ніякої відповіді, а тим часом валилась необмазана хата, не було кому зварити ложки страви, не було до кого обізватися словом. Піти до зятя на друге село не хотілось, бо зять — чужа людина, а чужий хліб гіркий; та й нащо того чужого хліба, коли є свій, є й хата, є й город, і поле — мовляв, ціле хазяйство. Та що з того, коли хазяйство те аж плаче без господині! Вже й самому Семенові дійшло до плачу, та добрі люди нараяли жити на віру. Може, й справді так буде краще. Бог простить, що без шлюбу, бо на думці нема нічого грішного, а погибати людині марне не слід. Та й славну жінку наглянув собі! Мотрю Левкову. Не так то стара, хоч і поховала трьох чоловіків, літ сорок п'ять-шість буде, а що роботяща, що запопадлива — те й сказати трудно. Правда, любить випити чарку... Та що? І це не біда, бо буде до кого випити, буде до кого й промовити: «дай Боже!» Семен був веселий. Роздягнувшись, він підійшов до води і глянув у тиху воду маленького плеса, що заховалось межи зеленими рамами низенького верболозу. З плеса визирнуло до нього невелике кругле обличчя з підстриженими сивими вусами, червоним но-

сом та добрими сивими очима, що погоже дивились на світ спід густих та довгих брів. Сиве волосся спадало кружком, по - козацьки. Семен осміхнувся до себе. «Чим не козак ?» — сказав він голосно. Ух ! яка холодна вода ! Семен шубовснув у воду, і вода широкими кружками побігла від нього назустріч хвилям. Семен виплив на середину ставка. Сонце засипало промінням увесь краєвид, грало на білому Семеновому тілі. На березі купались діти і збивали воду, аж піна стояла на ній. Семен, одягнувшись, сидів на березі, коли з другого боку, греблею, надійшла молодиця. Семен закривсь рукою від сонця. «Либонь Мотря,— подумав він.— Вона».

— Добридень вам, Мотре ! А куди йдете ?

Молодиця спинилась. Якусь часинку вона придивлялась.

— Дай, Боже ! До куми ! Відношу борщ, що позичала.— Мотря показала Семенові чорний горщечок.— А холодна вода ?

— Зразу холодна, а потому нічого ...— Він хотів ще щось сказати, але не знав що і лиш дививсь на Мотрю спід долоні.

Мотря й собі стояла, неначе чекала чого. Далі обернулась і пішла дрібно - дрібно, наче молоді літа ізгадала.

Коли Мотря повертала від куми з порожнім горщечком, Семен сидів ще на березі та курив люльку.

— Почекайте, Мотре, щось маю казати ! — гукнув Семен. Він підійшов до окопу і сперся на сухе ломаччя. Мотря стояла на вулиці, по той бік окопу.

— Не знати — переказувала вам Софія, перва сестра ваша, що я ... щоб ви ...

Язик не слухавсь Семена.

— Вона переказувала ...— Мотря щільно стулила губи і спустила очі додолу, на горщечок.

— Що ж ви на те, Мотре ? Чи зап'ємо згоду, чи ні ?

— А я знаю ?..— Мотря знайшла на денці горщечка шматочок присохлої глини й почала його дуже уважно відколупувати нігтем.

— Справді, надумайтеся та йдіть до мене сидіти на віру. Адже самі знаєте, як погано, коли чоловік один, як палець ... Хіба я не знаю, що й ви бідуєте, тиняючись по чужих хатах. Що з того, що ви заробляєте, коли ти-

ми грішми не знати, яку дірку залатати? За хату заплати, дров купи, купуй хліба та й до хліба... А в мене все своє: і хата, і хліб, а господарюватимем, то й до хліба буде. А заробите яку копійку, зложите докупи, от і гріш буде про всякий випадок... І веселіше буде: ви будете хазяйкою на своїм обійсті, а не вічною наймичкою. І чоловік буде, хоч не шлюбний, а все таки чоловік. Дітей ми не будемо мати, та й нащо нам той клопіт, тепер і так тісно, поля обмаль, а людей — як сарани... А як уже поважатиму вас, ніколи й пальцем не торкну: бо й мені та самота за три роки налилася вухами. Так мені остогидла хата - пустка, так докучило раз - у - раз німувати, що хоч бери, старий діду, та лізь живцем у землю...

Старий Семен говорив довго; його мова чимдальш пливла вільніше та скоріше, як вода на лотоках, і розмивала останні вагання Мотрині. Вона все стояла, стуливши щільно губи та обертаючи горщечок.

— А я знаю?.. Ще люди сміятимуться...— промовила вона несміливо.

Оце але! Люди сміятимуться! Адже кожне знає, що не любощі їм у голові, що не пусте що зводить їх докупи, а неминуча потреба. А що сидітимуть вони на віру, без шлюбу — це вже не їх вина! Адже він писав до архірея, щоб позволено йому оженитись вчетверте! Архірей нічичирк, а без жінки чоловікові не можна, без хазяйки не обійдешся.

— Може, воно якось буде! — зітхнула Мотря.

— Авжеж! Чом не має бути! — підхопив Семен.

Гладке, опасисте, з одвислими щоками лице Мотрине розжеврілось. З карих, трохи посоловілих очей визирали неспокій та задума, наче вона загубила моральну рівновагу нормальної людини. Маленький вид Семенів теж почервонів, а червоний ніс аж горів проти сонця. Вони попрощались, а Семен ще довго слідкував очима за високою, міцною постаттю Мотрі. «Буде кому робити!» — подумав він і подавсь до господи. Семен був веселий. Проходячи проз похилену стару повітку, він думав: «Треба конче розкидати та звести нову. Спроможеться чоловік на корову чи на овечат, то нікуди буде й на ніч загнати»... Три роки дивився він на ту повітку, але ні разу не приходила до голови така думка. Хата стояла

пусткою. Дощ пооббивав стіни, і жовта глина всюди покололась та пообсипалась. Лише вгорі, під стріхою, заховалась від дощу смуга білої стіни. По одній половині хати не було в вікнах рам, і жовта стіна дивилась на задвірок двома чорними дірами. Двір заріс споришем та зеленів, неначе лука по весні. Семен виніс з хати сокиру й заходився коло повітки, мимрячи собі щось під ніс.

Увечері того ж таки дня Семен прийшов до Мотрі. Він застав у хаті Софію, перву сестру Мотрину, ще нестару, балакучу жінку. Баби про щось радились. Семен вийняв спід поли око горілки й поставив на столі. Зняли розмову про посуху, про господарство. Нема дощу та й нема... Ярина показує погано, на озимину мала надія. Бабам притьмом треба дощу на бараболю, на огірки. Вчора набігла хмарка, мов чумацьке ряденце, та лише покропила суху землю... Розмова йшла мляво. Мотря щезла з хати й за часинку привела з собою Гната. Затопили в печі, приставили окріп на тісто та горщечок з покладками. Мотря та Софія місили тісто, порались коло печі. Двері рипнули; в хату вступила Явдоха, Настина мати. Семен скоса глянув на неї. «Оця богомільниця з другого кутка носом почула оказію» — подумав він. В невеличкій хаті стало мирно, аж тісно. Бесіда пішла жвавіше. Всі вже знали, що Семен просить Мотрю сидіти на віру. Всі радили Мотрі йти до Семена. Він чоловік добрий, путящий, має своє поле, свою хату. Мотря згоджувалась, але не виказувала цього ясно, хоч їй самій хотілось позбутися самоти та знов стати такою хазяйкою, якою була вона колись.

Вечеря поспіла, Мотря насипала галушок у миску і поставила на столі коло тарілочок з покладками та кришеним салом. Гаряча пара від галушок знялась над мискою, стіл неначе повеселішав. Гості любенько поглядали на здорову зелену пляшку з горілкою.

— Прошу, частуйтесь! Сестро, кумо! Семене, Гнате! Сідайте, прошу вас, та пожийте,— припрошувала Мотря.

Семен налив чарку й обернувся до Мотрі.

— Дай же нам, Боже, дожити віку вкупі, любо, у згоді... Дай, Боже, почати це діло у добру годину, а ще в кращу скінчити, щоб і нам добре жилося, і хазяйствечко

добре велося... Пошли вам, Боже, в моїй хаті тихую старість, як погожая вода в криниці.

Семен перехилив чарку й цідив горілку поволі, немов прислухаючись, як вона струмочком дзюрила з чарки в живіт. Вихиливши до краплі, він налив для Мотрі.

Мотря взяла чарку й скинула очима на гостей, не знаючи, до кого пити.

— Пийте до куми Явдохи,— рішила Софія.

Мотря ковтнула півчарки, зібрала губи на шнурочок, і, обтерши їх рукавом, вкинула в рот другу півчарки, вже не кривлячись. Чарка обійшла круг стола. Гості приказували, бажаючи Семенові та Мотрі і з води, і з роси повну торбу всякого добра. Закусивши салом, присунулись гості до миски й почали носити страву з миски до рота, підкладуючи під ложку хліб, щоб не закапати скатірки. На хвилину зробилось у хаті тихо, лише дерев'яні ложки цокали об глиняну миску. По другій чарці розговорилися. Говорили всі, перехоплюючи один одного.

— Ідіть, сестро, до Семена, йдіть, любо! Вам буде краще, не будете так бідити гірко, як тепереньки...

— Думаєте ви, голубко, не докучила мені та біда! Встану вдосвіта, затоплю в печі, приставлю страву... Ет, яке там варево! Знаєте — більш про людей: варити, не варити, аби враз з людьми курити... Попоїм там чого, хапаючись, та й біжу на поденне, як на панщину. Одно знаю — хоч не з'їм солодко й напрацююся гіренько, так ніхто мене не налає, ні від кого не почую докірливого слова,— говорила Мотря на здогад буряків, поглядаючи на Семена.

— А, Боже ж мій! Я не така людина, кого хочете поспитайте,— хвилювався Семен.

— Ні, гріх сказати,— загомоніли всі разом.— Семен не такий! Він своїх жінок жалував, хоч покійниця друга жінка була така лиха, що часом аж вогню креше, як що не по ній.

Випили знов по чарці.

— А як мене люди засміють, як мені кожне в очі цвікатиме, що я живу на віру,— сказала неначе до себе Мотря.

— І-гій на вас, що це ви вигадали! — заторохтіли молодиці.— Хто з вас сміятиметься, з чого? Та ж ви не

повія яка, вибачайте на слові, адже вам не пусте в голові, не розпуста! Адже сидять на віру й Микола Козачишин, і Іван Бондар, і Олена Сидоручка, а Андрій Мурожак вже дев'ятий рік сидить з Марією... і ніхто з них не сміється, всі поважають, як людей. Лучиться оказія яка — запрошують, частують їх; вони в себе приймають, як Бог приказав. Тут кожне бачитиме, що звела вас докупи неминуча потреба, що живете ви на віру, бо піп не звінчає вчетверте! Правда, єсть такі, що зіходяться з розпусти, але ледачому ледачий і кінець: нажене через який там час чоловік, та й повіється знов шукати чоловіка на два дні... А що вже наглузуються та наганьбляться — про те сама знає... Буває й так, що з великих любощів, з кохання того йдуть сидіти на віру, бо звінчатися не можна: чи вона чоловіка має, чи він жінку покинув. І це погано, але все таки якось інакше, все таки чоловік має ввагу на теє кохання щире. Старі таки геть противляться цьому, бо перш цього не було, вони не звикли до цього; але молодіж інакше вже дивиться на це діло. «Як сидять, каже, на віру, то чоловік жінку більш любить та жалує, бо вона його може по всяк час покинути»... або: «все одно, каже, чи звінчав піп, чи не звінчав, аби вірно кохались»...

— Такий тепер світ настав, любо! — зітхнула Явдоха.— Адже і в пісні співають:

Ой, Господи милосердний,
Який тепер світ настав:
Свою жінку покидає,
А з чужою жити став!..

Та й буде добро!? І вже! Не буде на світі краще задля гріхів наших тяжких! — плакала Явдоха. Вона була вже п'яненька, і п'яні сльози текли по жалібно скривленому зморщеному обличчі.

Гнат уважно слухав бесіди. Кожне слово глибоко западало йому в серце, болісно торкало чутливі струни його серця. Він слухав та розважав, що доведеться йому витерпіти, коли він житиме з Настею на віру. Правда, не варт усього переймати, що по воді пливе. Люди — Божі собаки: і брешуть, і кусають. Йому ще байдуже, але бідна Настя навряд чи витриває. Серце в нього щеміло, не-

мов хто стискав його у жмені, однак він не міг спинити бажання хоч раз у житті зазнати того щастя.

На дні здорової пляшки мало що лишилось. Гості гомоніли, їм було весело. Богомільна Явдоха розказувала, як вона ходила на відпуст у Браїлів, що чула від черниць. Одна черниця розказувала, що скоро Бог покарає людей за гріхи. Настане страшне лихоліття, люди почнуть мерти, але не всі помруть від слабости. Випаде здоровий град, завбільшки з баранячу голову, і поб'є тих, що не ходять на прощу, що сваряться до служби Божої, не подають старцеві. Софія тяжко зітхала, але не дуже пильно слухала того оповідання, бо їй самій хотілось розказати про недавню пригоду з кумою Одаркою: як вона посварилась з Одаркою і що Одарка говорила на неї перед кумою Марією. Вони говорили разом, одна про те, а друга про інше, і їх бесіда зливалась в якусь кумедну мішму... Гнат підлащувався до Явдохи, бо вона була матір'ю його Насті.

Семен та Мотря сиділи близенько одно коло одного. Вони приязно вели розмову. Семен був веселий, трохи напідпитку. Його кирпатий ніс цвів, як повная рожа. Горілка розігріла Мотрю, і вона наче покращала та помолодшала. Гладка, опасиста, здорова,— вона здавалась ще більшою попліч з малим, сухорлявим Семеном. Семен казав, що як тільки Мотря переберется до його хати, він полагодить стару повітку, бо треба купити коненята... Може б, там заробилося який гріш хурманкою, а наспіє орати під озимину, не треба наймати худоби. Мотря казала, що повітку таки треба злагодити, але купити корову, бо за петрівку можна скласти масла й сиру: все буде гріш, а там і самим буде чим харчуватись. Вони гомоніли, не зважаючи на гостей. З їх розмови щохвилини вихоплювалось: «Будуть бички — продамо... купимо кабанчика... зробити нову терницю... без корови не можна!..»

Умовились, що завтра Мотря прийде на розглядини до Семена, а потому й зовсім збереться до нього.

Було пізно. Гості почали прощатись.

— Ой, я п'яна в вас, кумо, п'яна, аж мені співати хочеться!.. Доленько ж моя, як же я задибаю до хати? Доведеться десь під окопом ночувати! — бідкалась Явдоха.

— Не журіться, тітко,— обізвався Гнат,— я вас заведу.

Гості попрощались, порозходились. Софія лишилась ночувати в сестри.

Другого дня сонце стояло вже на вечірньому прузі, коли Мотря з Софією увіходили в Семенів двір. Рябий пес з кудлатим хвостом кинувся на них та аж до землі присідав, гавкаючи. Семен рубав дрова коло повітки. Він відборонив гостей від Рябка і ввів у хату. Мотря дивилась на поколені, пооббивані жовті стіни. «От то здулася глина, неначе худобина опившись,— думала вона.— Треба буде геть пообвалювати та накидати свіжою глиною»... Долівка в хаті була чорна, з ямами, стеля покололась. В хаті було чорно, як у димарі. Чорна постіль зібгана лежала на полу. Купчаки за образами та хрести з ласкавцю були аж чорні від пилу. «Ой, буде муки на мої руки !» — подумала Мотря, але вона хоч би й зараз залюбки завдала тую муку своїм рукам, аби звити собі затишненьке, чепурненьке кубелечко. Семен просив вибачити, що немає чим приймати гостей. Вони самі гаразд знають, що хата без хазяйки — сирота. Хай же самі потрудяться щось зготувати — от і двері в комірчину, а він піде по горілку.

Скоро Семен вийшов з хати, молодиці — цікаві, як усі молодиці — метнулись оглядати кожний куточок у хаті, кожний закапелочок. В комірчині стояла діжа з борошном, а біля неї горох в розколених ночвах ; в діжечці на споді кілька шматків сала, на жердці висіла одежа. На дворі зозуляста квочка, надувшись та настовбурчившись рябеньким пір'ячком, водила шестеро курчат. Молодиці зварили вечерю. Семен привів з собою сусіда. Пішла бесіда, частування.

— А як я не вгожу вам, а ви здурієте, наб'єтеся мене, і я муситиму покинути вас, та йно сорому наберуся від людей ? — журливо питала Мотря, підпершись рукою.

— Що це ви, Мотре, Господь із вами ! Та я вас і пальцем не торкну, побила б мене свята земля, коли брешу. При свідках присягаюсь ...

Мотря поняла віри й легенько зітхнула.

На другий день перевезла Мотря скриню до Семена й розташувалась у Семеновій хаті, як справжня господиня.

IV

Гнат нудив світом. Він ще й досі не говорив з Настею, все якось не міг зважитись просити її жити з ним на віру, поки не втихомириться та нещасна пригода з жінкою. Непевність та тривога, мов вогонь, жерли Гнатове серце; він аж зблід від безперестанного зворушення. Молодий вус ще виразніше зачорнів проти блідого обличчя.

Раз теплого рожевого вечора зустрілись вони на вулиці. Гнат ішов з косовиці, Настя — з буряків. Вони розминулись, віддавши один одному на добривечір. Але сталося так, що вони разом озирнулися і стали. Настя осміхнулася до Гната куточками червоних уст. За останній час Настя покращала, погладшала. М'які, делікатні контури її обличчя вирівнялись, стали ще лагіднішими. Великі сиві очі кидали цілі снопи м'якого проміння. Вона була повна та свіжа, як ягода. Гнат задивився на неї.

— Щось маю тобі казати, Насте,— наважився Гнат, підійшовши до неї ближче.

— Кажи!

— Та тут якось ніяково, вештаються скрізь. Вийди, як смеркнеться, під яблуню, бо маю конче щось казати.

— Е, ще виходити! Кажи тут!

— Ні, не можна, виходь у садок, то скажу ... Вийдеш?

— Побачу! — Настя знялася з місця, неначе наважилась утікати.— Вийду! — сказала вона, зробивши кілька ступенів, і обсипала Гната ясним промінням із сивих очей.

У Гната аж коло серця залоскотало від того погляду.

Ніч була темна. На синім небі густо зоріли зорі. В ставку голосно кректали жаби. Село спало. Гнат обережно переліз через лісу й опинивсь у густому садку. Він подавсь до крислатої яблуні, під котрою не раз стояв з Настею. Під яблунею було темно, аж чорно. Гнат вдивлявся в темряву й нічого не бачив. Насті не було. «Нема!» — тихо сказав Гнат, а те слово болісною луною відгукнулося в його серці. Вмить зза стовбура почувся тихий сміх; хтось вдарив Гната легенько по плечах. Гнат затремтів увесь, як осика на вітрі. Він побачив Настю і взяв її за руку. Він тримав її за руку й мовчав.

— Отак! ти будеш мовчати, а я буду слухати,— обізвалась Настя.

— Ти знаєш, Насте, що мені нема життя без тебе... я нуджу світом, без тебе я нещасний,— промовив сумно Гнат.

— Що ж я тобі пораджу? Маєш жінку, чом з нею не живеш у згоді?

— Не печи мене жінкою, бо я вже й так опечений... Я її ненавиджу, вона перевела мій вік молодий... Олександра не переступить мого порога, ми навіки розійшлися... Насте, як не схочеш зо мною жити, то я собі смерть заподію!.. Краще мені в сирій землі гнити, ніж без тебе на світі жити.

— Оце сказав! Як же нам зійтися, коли ти жінку маєш? Як би я показалась тоді межи люди?

А як живуть другі? Хіба вони будуть перші чи останні? В селі більше десяти хат, де живуть на віру. І живуть же люди не гірш від шлюбних, хазяйнують, статок мають... Вона каже «поговір»... та хоч позабивай двері й вікна та сиди в хаті й не рипайся — і тоді не втечеш від того поговору. Поговір що? Пес бреше, вітер несе... Аби було щастя... А щастя буде: він її вірно любить, він її, як квітку на городі, посадить в хаті, він її жалуватиме, годитиме їй, як малій дитині... Невже ж вона схоче, щоб він пропадав марне, ні за що, вкоротив собі віку молодого?!.

Настя слухала, притулившись до шершавого стовбура яблуні; їй жаль стало того тихого, щирого чоловіка, що так вірно її кохає, що гине за нею. Вона сама любила Гната і десь у далекому закуточку її серця ворушилася згода на Гнатове жадання. Її вже турбували перешкоди, що неминуче мали стати на дорозі до щастя.

— А мати? Та же вони загризуть мене, бо й так лихі, що я дала гарбуза аж двом сватачам! — промовила Настя наче до себе.

Е, мати — пусте! Можна впросити тітку Мотрю, вона це діло облагодить. Кума з кумою побесідує, кума з кумою порадиться, то якось діло й стане!..

Овіяні чарами літньої ночі, заколисані любою розмовою, вони замовкли, але думи їх літали коло одного осередка.

Гнат мав надію, що Настя згодиться жити з ним на віру.

— В нашім краю тихо! — засміялась Настя.

Той свіжий, сливе дитячий сміх роздратував Гната. Він обійняв Настю за стан, пригорнув її до себе. На нього дхнуло теплом молодого жіночого тіла. Настя не пручалась. Вона відхилила голову і блиснула білою шиєю спід разків червоних коралів. Гнат припав устами до білої теплої шиї ...

Крислата яблуня розкинула над ними могутнє гілля, та лише інколи, наче крізь сон, тремтіла чорним листом. Під синім, зоряним шатром неба було тихо та тепло ... Пізно вертав Гнат додому, п'яний від щастя.

На другий день раненько забіг Гнат до тітки Мотрі. Мотря місила коло хати глину; її ноги, замазані жовтою глиною, здавалось, були взуті в жовті сап'янці. Стіни були пошпаровані; шпаровання здавалось величезним жовтим павутинням, котре заснував на стіні якийсь велет-павук. Мотря місила глину і слухала, що казав Гнат. Вона обіцяла поговорити з Явдохою про його діло, але не скоріш, як у неділю, бо тепер, як сам бачить, заходилася коло мазання — треба ж довести його до ладу.

Гнат, подякувавши тітці, подавсь на роботу.

В неділю по обіді зібралась Мотря до Явдохи. Явдоха сиділа на призьбі й куняла на сонечку. Насті не було вдома.

— Добридень вам, кумо! Здорові будьте з неділею,— гукнула Мотря від воріт.

Явдоха здригнулась, липнула на куму очима і відказала:

— Дай. Боже, здоров'я! Сідайте, кумо, за гостя будете. Як же вам ведеться на новім господарстві, кумо?

— Нічого, кумо, нічого ... Старий мій так чепуриться, що куди й молодому до нього! Заходився пересипати повітку,— пошити ще сніпками та обмазати, то й готова буде. А я коло хати такого мазання мала, що ще й досі болять мене, любко, руки й ноги, а крижі — як перебиті, неначе хто бучком попер ...

Мотря розказувала про свої клопоти в новій оселі, Явдоха про відпусти черниць, про тяжкі кари Божі за гріхи ...

— Кумо мої любі та милі, що я маю казати вам?! — почала Мотря.

— Кажіть, серце, буду чути ...

— В п'ятницю рано, іно влізла я місити глину, прибігає мій небіж — Гнат. Глянула я на нього й бачу, що чогось він не такий став, немов йому що пороблено ... «Що тобі, сину ?» — питаю. «Тітко мої любі та милі,— відказує,— як ви не схочете допомогти мені, то доведеться мені марно погибати» ... А я аж заплакала гіренько, та й кажу : сину мій любий та милий, як же мені не стати тобі у пригоді, коли ти в мене найближча родина. Адже в мене не поле засіяно родиною. А він, правда, поцілував мене в руку та й каже : «Самі ви, тітко, знаєте мою недолю ... знаєте, як ми любились із Настею — цебто з дочкою вашою, кумо ! — та розлучили, каже, нас вороженьки люті, не дали нам подружитися. А тепер я ходжу, світом нуджу, нема мені життя без Насті ... Як не буду з нею жити, то буду в сирій землі гнити ... Йдіть, каже, до тітки Явдохи, просіть їх, хай пустять свою Настю зо мною на віру жити» ... Так мені його жалко стало, кумо, так дуже жалко, що й не сказати ... От я й прийшла до вас, любко : еге, пустіть свою Настю до Гната, він чоловік тихий, трудовитий ...

— Що це ви, кумо ? Господь із вами ! Моя дочка удовиця, їй люди трапляються, не сьогодні - завтра хтось посватає. Нащо ж їй сидіти на віру ?

— Коли ж вони, кумцю, дуже любляться, Гнат із Настею ! Як ви їх розлучите, то дочка плакатиме на вас, а в вас одна дитина, не годиться їй світ зав'язувати !

— Де там, кумо, де там ! І не кажіть мені цього ! Щоб я оце потурала дочці у такому ділі, щоб я підводила її на гріх ? Та ж би мене покарала Мати Божа, та ж би я й не відпостилася, й не відмолилася ...

— Щирому коханню і Бог не противник, як кажуть люди,— перепинила Мотря.

— Де там, серце, де там ! Інше діло вам, ви вже жінка в літах, по третьому чоловіку, грішного і в думці не маєте, вам уже й Бог простить, а моя Настя ще двічі може віддатись, нащо ж їй грішити ? І так Господь карає за гріхи наші тяжкії ...

Явдоха почала оповідати, яке чудо недавно сталося в Горишківці. У тому селі жив один чоловік та мав четверо дітей ; діти єсть, а годувати їх нічим, бо звичайно

у переднівок рідко хто має свій хліб, а у того чоловіка й скибочки не було. Ото як докучило йому, що діти пищать їсти, він вхопив ніж та хотів їх порізати з тої розпуки... А діти й просяться: «Не ріжте нас, тату, ми будемо спати до нового хліба»... Полягали покотом на печі та й поснули. Сплять день, ба сплять другий. Вже тому чоловікові й моторошно, вже й будить їх, а вони сплять, як мертві... Вже й острах узяв того чоловіка, почав він Богу молитися, а діти сплять. Пішов до попа, найняв молебень,— нічого не помагає... Пораяв хтось тому чоловікові піти у Київ, до святих печер, от він і пішов, а діти сплять і досі... Ох, Боже наш, Боже милосердний! Тяжкі гріхи наші перед тобою!

Скільки Мотря не вговорювала Явдоху пустити дочку на віру до Гната, скільки не прохала — нічого не помоглося. Явдоха казала, що не пустить Насті. Вона справді боялась, щоб не випав здоровий град, завбільшки з баранячу голову, та не вбив її за гріхи.

Так і розійшлися куми, не скінчивши Гнатового діла.

Надвечір прийшла Настя з гостини. Мати почала розпитувати її про Гната. Вона хотіла дізнатись, чи знає дочка про замір Гната, а як знає, то що скаже на те. Настя призналась матері, що любить Гната, що хоче жити з ним на віру. Стара напнула її мокрим рядном. Най вона виб'є собі з голови і Гната, і любощі, бо то дурниця! Поки мати жива, цього не буде, бо вона не хоче сорому на старість, не хоче прогнівити Бога, що вже й так карає людей за гріхи! Настя сперечалася, казала, що втече від матері. Вона, плачучи, дорікала матері, що мати гризе її, хоче занапастити її долю, не боячись гріха, хоч і ходить по манастирях та відмолює гріхи цілого світа. Заплакана Настя вибігла з хати в садок під свою любиму яблуню. Крислата яблуня пригадала їй любу розмову з милим і ті щасливі хвилини життя, що перейшли тут, під цим розлогим гіллям. «Що буде — те буде, а піду до Гната» — подумала вона, втихомирившись трохи. Вона не мала характеру, її можна було на все підмовити, але тихим, лагідним словом. Материне бурчання лише підживляло її мляву енергію. Настя взяла розважати, як та коли перебратися їй до Гната. Е, що довго думати! Адже в п'ятницю йде мати на відпуст саме перед жнивами молитись,

щоб вніс Господь хліб у руки. Переказати лиш до Гната, щоб завіз її скриню, та й по всьому. Настя замарилась над картиною тихого раю в милого хаті... А як же кинути матір саму, та ще в жнива? Ця думка мов серпом підтяла Настині мрії. Їй жаль стало матері... Нічого, вони разом з Гнатом вижнуть материне жито, то, може, скоріше вблагають стару не гніватись. Настя аж повеселішала від щасливої думки.

В понеділок зумисне вибігла Настя назустріч Гнатові, як він вертався з роботи, й переказала сподіватись її в п'ятницю.

В п'ятницю вдосвіта взяла Явдоха ціпок у руки та торбину з харчами й подалась з людьми на прощу. Трохи згодом, коли люди порозходились по роботах і не вештались по вулицях, заїхав Гнат возом до Явдошиної хати й виніс на віз Настину скриню. Настя засунула двері й поклала ключ під стріху.

Зараз таки заходилась Настя порядкувати в Гнатовій хаті. Їй хотілось насамперед вихаючити хату від порохів, що лишилися після Олександри. Вона поздіймала з стін образи, помила їх та заходилась мазати хату... Гнат метнувся помагати їй; він так хапався до всього, що мало не побив образів. Настя накричала на нього, щоб він не встрявав у бабську роботу та йшов собі геть із хати. Гнат хотів її поцілувати, але вона жартівливо обмазала його білою глиною, ще й випхала за двері. Настя побілила стіни, підвела припічок червоною глиною, поцяцькувала синькою комин. Чорний сволок з вирізаним хрестом аж вилискувався на білій стелі. Настя повішала на стінах два ряди гарних образів від жердки аж до мисника, ще й позаквітчувала їх купчаками та кучерявою м'ятою. Під богами повішала гарні вишивані рушники, на жердці почепила здоровий рушник з розкішно вишиваними кінцями. Вовняне рядно горіло на постелі жовтогарячою та зеленою барвами. Біла скатірка на столі та помиті лави аж сіяли чистотою. Чималий мисник осміхавсь здоровими полив'яними мисками, білими, зеленими, червоними. Настя глянула на вичепурену хату й осміхнулась. В хаті було як у віночку. Ввечері зварила Настя вечерю й поставила перед Гнатом. Карасинова лампочка весело осявала прибрану хату. В печі жеврів жар. Гнат дивився на

свою хату й не пізнавав її. Хата наче покращала, побільшала, з бідної хатини стала багатою світлицею. Перед ним на ослоні сиділа його колишня мрія, свіжа та гарна, як квітка. Гнатові здалося, що йому приснився хороший сон ... На серці в нього було так радісно, так повно щастя ... і він боявся прокинутися, щоб той чарівний сон не щез ...

Гнат повеселішав, немов на світ народився. То було робота йому докучала, здавалася важкою: робить, робить, а далі й спитає сам у себе: «Нащо?» А тепер не робота — іграшка, куди йде — усе пісні співає. В неділю пішов Гнат у місто на ярмарок. На ярмарку накупив він Насті гостинців. Купив гарну рясну хустку з червоними рожами, ковтки з довгими золотими бульбашками та червону манійову спідницю в сім пілок. Він зовсім не жалував тих грошей, що складав з зими ще собі на свиту. Ет, чи то конче потрібна йому нова свита! Старої ще не зносив гаразд. Як ще був він парубком, то гарно вбирався. Було — яку схоче шапку — вже й має!.. А тепер минулося ... от купить якунебудь, аби голова не боса ... Та й сміються з тих чоловіків, що гарно одягаються. Скоро оженився — назувай чоботи здорові з халявами вище колін; надягай свиту грубу та довгу, щоб поли черкались об землю; насувай аж на ніс високу шапку з довгим волосом — і скажуть: «Хазяїн». А як вдягнешся в коротеньку парубоцьку свитку, схочеш узутися в делікатні, до ноги, чоботи, підперезатись гарним поясом, зараз засміють, скажуть: «Чванько! не буде з його хазяїна!..»

Настя зраділа гостинцям, як дитина. Вона зав'язалась квітчастою хусткою, почепила довгі ковтки й вертілась перед маленьким зеркальцем, вмазаним у стіні, обертаючись, щоб хоч одним оком заглянути довгий кінець гарної хустки. Гнат стояв оддалік та осміхався, дивлячись, як Настя примірювала червону як жар матерію і бгала її в дрібненькі фалди. Настя глянула на Гната чистими, щасливими очима, і в них побачив він утіху та вдячність ...

В понеділок в обідню пору прийшла з відпусту Явдоха. Вона дуже стривожилась, не заставши в хаті ні дочки, ні її скрині. Сусіда сказала Явдосі, що Настя пішла

сидіти на віру до Гната. Явдоха отетеріла. Їй жаль було дочки, соромно, що дочка живе на віру. Явдосі здалося, що от-от градові хмари обляжуть небо, випаде здоровий град і поб'є її, дочку, Гната та всіх грішників. Стара не знала, що подіяти: чи бігти до Насті та нагнати її додому, чи пораятись перш людей.

Явдоха побігла до Гнатової хати. Настя поралась коло печі. Побачивши матір, вона стала як стовп, ні в сих, ні в тих. Явдоха стояла на порозі бліда, гнівлива; сухі старечі губи тремтіли від великого гніву.

— Геть звідсіля! — хриплим голосом крикнула вона на Настю.

Настя й собі пополотніла.

— Куди я піду? Нема мені куди йти з моєї хати...

— З твоєї хати, ледащо? То ти вже десь шлюб узяла у заячому холодку, побила б тебе лиха година, як ти мене б'єш на старість отими словами! Геть мені зараз додому, бо як візьму оцю качалку, то поб'ю тебе на капусту! — Явдоха вхопила з ослона качалку і приступила до Насті.

— От візьміть краще та вбийте мене...— Настя заплакала. З подвір'я надійшов Гнат. Він побачив ту сцену і зсунув тонкі брови. Він став проти Явдохи.

— Бийте мене, мамо, а не її.

— А я тобі яка мама, вражий сину? Дідько звінчав вас на смітнику, а ти мене мамою зватимеш? Та я не подивлюсь тобі у вічі, сякий-не-такий сину! Я на тебе знайду суд, я тобі покажу, як підмовлять жінок на гріх!.. Де це видано? де це чувано? У мою пору не знали такого сорому... І мати твоя, і бабка твої були чесного роду, а ти стидом повила мою голову сиву! Геть додому! — кричала вона до Насті.

— Простіть нас, не гнівайтесь, прошу вас,— обізвався Гнат.— Так вже десь Бог нам дав... Самі знаєте, як ми вірно любилися, що й жити не можемо одно без одного.

— Про мене, повісся на сухій гілляці, а дочки мені не каламуть! Йди зараз додому! — звернулась вона до Насті.

Настя плакала. Стара хотіла вхопити її за руку, але Гнат заступив їй дорогу.

— Я не пущу Насті,— понуро сказав він.

— Ба пустиш!

— Ба не пущу!

Явдоха приступила з качалкою до Гната, але Гнат глянув на неї так грізно, що стара побачила, що не її сила.

Коли так, вона знайде суд на них, вона ще дасться їм узнаки. Явдоха вилаялась, як уміла, і з качалкою в руках вибігла з хати. Вже коло воріт постерегла вона ту качалку і жбурнула її далеко від себе. Явдоха побігла жалітись до попа.

Надвечір прибіг паламар кликати Гната та Настю до попа.

Довго сиділи вони в поповій пекарні, поки наймичка покликала їх у горниці. Вони поцілували в руку батюшку й матушку і стали коло порога. В світлиці на круглому столі парував самовар. За столом сиділа гладка, повновида попадя та п'ятеро дрібних дітей. Всі вони видивились на Гната та Настю. Панотець був чоловік не старий. Косми чорного волосся, подекуди з білими нитками сивини, просто спадали на плечі. Його довга фігура в парусиновому підряснику була трохи зігнута наперед. Він обернув своє довгобразе лице з довгим носом та насмішкуватими устами до Гната.

— Щось ти, Гнате, вступаєш на поганий шлях. Свою жінку прогнав від себе, зійшовся з другою без шлюбу, а це гріх, святе письмо забороняє жити на віру...

— Я, батюшко, нікого не обікрав, нікого не зарізав,— озвався Гнат.

— Пхе! звідкіль ти такий розумний узявся? Хоч надягай на нього рясу та висвячуй просто на архірея! Не обікрав!.. Не зарізав!.. Адже в святім письмі сказано... витри ніс! — гукнув панотець і грізно поглянув на маленького поповича, що сидів на стільчику коло Насті. Настя подумала, що батюшка крикнули на неї; вона спішно схилилась над поповичем і взяла його пальцями за ніс. Дитина заревла на цілу кімнату.

— Візьми дитину! — гримнув панотець на паніматку. Паніматка взяла дитину до другої кімнати й довго ще було чути зза дверей, як вона зацитькувала плаксивого поповича.

— Адже в святім письмі сказано ...— Батюшка підійняв догори брови й насторожив вуха.

Очевидячки, не судилося Гнатові дізнатись, що сказано в святім письмі, бо в другій кімнаті почулась якась шамотня, і басовий голос поспитав: «А чи вдома отець Іполіт?»

Отець Іполіт зірвався й побіг назустріч гостеві. Дітвора, підскакуючи, подалась за батьком. Панотець тричі поцілувався з гостем і сказав «просимо». В дверях з'явився гладкий лисий піп, одною рукою погладжуючи черево, а другою — сиву бороду. Через хату пройшла неначе процесія: попереду гість, за ним батюшка, а за батюшкою ціла низка дітей. Гнат із Настею лишились самі в світлиці. Лише пикатий самовар клекотів на столі, та, немов надувшись, випускав пару. Через якусь часинку отець Іполіт перебіг кімнату і лише майнув полами білого підрясника, не звернувши уваги на Настю та Гната. Вертаючись з пляшкою в руках, панотець побачив своїх парафіян.

— Ви ще тут? — здивувався він.— Глядіть же мені, розлучіться ... Ти, Насте, перепроси матір ... і живіть так, як сказано в святім письмі ...

Гнат та Настя, поцілувавши батюшку в руку, вийшли з світлиці.

Настали жнива. Настя вийшла на Гнатову ниву. Поруч із нею, на своїй ниві, зайняла постать Явдоха. Побачивши, що мати нездужає, Настя перейшла на Явдошину ниву й почала жати жито.

— Геть, не потребую твоєї помочі! — крикнула Явдоха.

Настя мусила знов узятись за свій хліб. Але на другий день, коли Явдоха нездужаючи не вийшла жати, Настя підмовила Гната зайняти постать на материній ниві. Коли Явдоха побачила вижатий та поскладений в полукіпки хліб, їй жаль стало доброї дочки. Благання Мотрині й час загоїли рану в Явдошиному серці; вона погодилась з Настею, навіть обіцяла піти після жнив на відпуст відмолювати гріхи свої і доччині.

Була тепла, ясна осінь. Настя йшла садками до Мотрі. Осіннє повітря було прозоре, тихе. На заході, під безхмарним небом, стояло здорове золоте сонце. Під його скісним промінням золотом сяло жовте листя лип та берез. Здавалось, що якийсь чарівник, як у казці, убрав дерева в щиро-золоті шати. Падало жовте листя, а зда-

валось, що то золото капає на землю з дорогих шат. Червоні, як у кров умочені, черешні полум'ям горіли на сонці. Земля під ними була вкрита червоним листом та червоніла, як полита свіжою кров'ю. Зеленіли темним листом крислаті яблуні, рожевіли делікатними сутінями грушки. На вербах листя порідшало, поблідло і здавалось здалеку, що вони тепер лише розвиваються, як на провесні. Сухе листя дощем спадало з дерев, черкалось об гіллячки і шелестіло. Під ногами шелестіли цілі замети сухого покрученого листя. Насті вподобався той шелест, і вона зумисне розривала ногами купи сухого листя. Її вражала розкішна картина осінньої природи, обсипана сонячним промінням під чистим блакитним небом. На серці в Насті було тихо та весело.

Мотря доїла корову. Відборонюючись від уїдливого Рябка, Настя привіталась до Мотрі. Вони розбалакались. Видоївши корову, Мотря занесла дійво до хати й показала Насті своє хазяйство. Опріч рябої корови, було ще два перістих підсвинка та одинадцятеро зозулястих курей. На їх обійсті ведеться лишень худоба рябої масті. Ні чорної, ні білої, ні рудої — іно рябої. Була одна чорна курка, така несуща курка, та що! — запіяла півнем і треба було голову втяти. А в Семена ще за другої жінки руда корова згинула на третій день, як з ярмарку привели. Отак вона хазяйнує, хвалити Бога, і звикла вже до хати та до свого діда. Живеться та хліб жується. А Насті — чи добре у Гната? Чи жалує її Гнат? А чи піде вона на сватання до Зіньки Василишиної, бо то ж її близька родина? Настю щось стиснуло коло серця. Її не просили на сватання. «Мабуть, тим, що я живу на віру» — подумала вона. Їй чогось зразу стало жалко та сумно.

А чи чула вона, що Олександра нахваляється вигнати її з Гнатової хати? «Я, каже, тую розлучницю за коси витягну з хати. Буде вона знати, як розлучати чоловіка з жінкою!» Настя прийшла додому сумна і цілий вечір проплакала. Гнат помітив її заплакані очі. Він став питати, чого вона плаче. Настя довго не хотіла говорити, а далі, ридаючи, розказала Гнатові, що Олександра нахваляється за коси волочити її з його хати.

— Я задушив би її, як гадину! — сказав Гнат, здвигнувши тонкі брови.

V

Розпечене повітря пашіло жаром і, здавалось, затаїло дух, не дихало — так було тихо. Великий лан буряків зеленів проти сонця молодою бутвиною. Здалеку здавалось, що межи зеленою бутвиною рядками процвітають здорові червоні квітки. То червоніли пов'язані квітчастими хустками голови сапальниць. Коло кожного рядка молодиць стояв «наставник». Він пантрував, щоб сапальниці не лінувались та добре обгортали землею кожний буряк. В одному рядку межи молодицями була Олександра. Вона бігала на друге село сапати панські буряки, бо на буряках було весело. І справді, молодиці жартували, сміялись, співали пісень, аж луна розлягалась по полю. Олександра перед вела. Вона зачіпала «наставника», не старого ще чоловіка з довгими, білими, як льон, вусами на червоному виду. «Наставник» ходив вздовж рядків та все намагавсь, щоб скоріше сапали. Молодиці ще нижче похилились над сапами, одна лише Олександра стояла, спершись на сапу, рівна, як свічка.

— Сапайте, молодиці, сапайте,— передражнювала вона «наставника»,— бо вже сонце високо, а зробили мало! — а сама стояла рівно, як москаль на муштрі.

— Ти чого стала та задивилась, як теля на нові ворота? — визвірився до неї «наставник».

— Ой, не кричи, чуєш, бо нас тут гурт бабів, а ти сам один, хоч здоровий такий, як кицька навсидячки,— вмить закидаєм тебе бурячинням, іно ногами дригатимеш спід купи.

Молодиці зареготались.

— Гляди, щоб я тебе не закидав! — розсердився «наставник».

— Гир - гир! — подражнилась Олександра, поглядаючи на нього хитрими очима.

В нього плечі, як у баби,
В нього очі, як у жаби,—

затягла вона високим голосом.

В нього вуси, як у рака,
Сам недобрий, як собака!—

підхопили молодиці.

— Обголи, Йване, вуси, то ця пісня буде не про тебе,— засміялась Олександра.— Та не втни губи, як будеш голити, бо заспівають:

Ще й без верхньої губи,
Як цілує — знати зуби!..

Молодиці реготались, а Іван, відвернувшись, сів на бур'яні набивати люльку.

Олександра нарвала липчиці і знебачки кинула її Іванові на голову. Зелена липчиця гірляндою повисла на голові, зачепилась за білий вус, за червону шию. Іван озирнувсь. Олександра пильно сапала буряки, її чорне обличчя стало якимсь кумедно - поважним, червоні губи віддулися, неначе вона сердилася. Іван зірвався й обмотав тою липчицею Олександрі шию, ще й притиснув до лиця колючу липчицю. Олександра заверещала не своїм голосом та затріпала чорними руками. Вирвавшися з його рук, вона вхопила цілу купу бур'яну й обсипала Івана. Польова берізка повилась по плечах, по рукавах сорочки, звисала з крисів бриля; мокрець, подорожник та липчиця почеплялись до Іванової одежі, до довгих вусів. Іван стояв заквітчаний, як гільце на купайла. Олександра сміялась, показуючи рівні зуби, що біліли проти чорного обличчя. Пішли жарти, сміх. Іван не сердився більш: йому вподобалась весела, жартівлива Олександра, вподобались її чорні, палкі очі, густі, веселкою, брови. Він усе поглядав на неї й залюбки відповідав жартами на жарти. Молодиці, нахилившись одна до одної, гомоніли. Вони розказали Олександрові історію Івана. Іван жонатий вже п'ять років, але його жінка, в рік по шлюбі, повіялась десь з паничем, а Іван лишився ні парубком, ні жонатим. З півроку сидів він на віру з якоюсь покриткою, але за щось вигнав її. Йому добре служити в пана: і гроші має, і хліба перепадає йому чимало. Іван і собі розпитавсь про Олександру. Очевидячки, вона припала йому до вподоби, бо він просив її вийти на буряки й завтра.

— Не вийду, бо нема тут гарних «наставників»,— сказала вона, моргнувши до нього веселою бровою.

Другого дня вже й сонце підбилось високо, вже й сапальниці полишали за собою довгі рядки підсапаних буряків, а Олександра лише здалека манячіла червоною

хусткою, поспішаючи на роботу. Вона наблизилась і весело осміхнулась до молодиць.

— Кланяється вам голова з вухами, а потилиця й сама хилиться,— привіталась вона, сміючись здоровим сміхом.

— Чого так опізнилась? — загомоніли сапальниці.

— Заспала... пообідала пізно, та й подалась до вас раннім холодком коло полудня, щоб мухи не кусали... Чи приймете на роботу?

— Пізно вже, та що ж ти вдієш з гарними молодицями! Ставай та сапай!

— Тра ставати, бо що ж ти вдієш з поганими чоловіками, коли вони так гарно просять,— відрізала вона, займаючи постать.

Але Олександра ще довго стояла, спершись на сапу, та щось розказувала молодицям. Молодиці аж лягали від реготу.

Сонце стояло серед неба і страшенно пекло. Над зеленими нивами тремтіло гаряче повітря, неначе хто тряс перед очима блискучим серпанком. Хвилі світла лились з неба, і чорні тіні десь пощезали, неначе сонячне сяйво загнало їх у землю. Гаряче світло грало на запеченому, бронзовому виду Олександри, обливало темні бронзові руки, блищало на тонесеньких золотих волосинках, котрими поросли її кремезні руки. Два рядки білих зубів блищали на сонці, як дві низки добірних перлів, чорні очі лиснились, як два агати. В червоній хустці, в червоній спідниці та білій сорочці, рясно вишиваній «козаками», Олександра здавалась велетнем - квіткою, створінням тропічної природи. Золоте сонце пестило її, мов любе дитя гарячого півдня.

Опівдні виїхав на лан оконом. Взявшись у бік рукою, на котрій висіла нагайка, він гукнув:

— Гей, баби. На полуднє!

— Бий його, сила Божа! — скрикнула Олександра і жартівливо, неначе сердячись, кинула сапою об землю.— Ніколи людьми не назвуть: усе баби та баби! Ні, правда, два рази на день таки називають людьми: вранці та ввечері. Вийде хто зраня на двір, та й каже: «о, вже люди палять на обід!» Ввечері знов кажуть, що люди палять на вечерю. А цілий день усе баби та й баби! Стоять

два чоловіки. А хто там стоїть? — Люди.— А буде бабів з десять — то все баби! От порядки!

Олександра, приспівуючи та пританцьовуючи, побігла до своєї торбини й сіла полуднувати з сапальницями. Пополуднавши, деякі полягали спати, деякі посідали гурточками й гомоніли. Іван сів біля Олександри. Він задивився на її чорні очі, палке лице.

— Чи всі у вас у Мовчанах такі гарні, як ти? — поспитав він.

— Всі. А у ваших Кругах усі такі погані, як ти? — засміялась Олександра.

— Хіба я вже такий поганий?

— Ні, не дуже: подивишся ззаду — хорошого складу; подивишся в очі — ригатися хоче! — зареготалась Олександра.

Іван вирвав буряк і, пожбурнувши ним, влучив її просто в хустку, аж очіпок з'їхав трохи набік.

— О, цього вже й за мірку цибулі не подарую! — скрикнула Олександра і, вхопивши порожню торбинку, почала шмагати його по голові, аж порох хмарою звився над головою в Івана.

Втихомирились.

— Скажи мені, Олександро, де ти живеш?—спитав Іван.

— А тобі навіщо? Третя хата від Кіндрата, де рябі ворота, а новий пес! — засміялась вона, блиснувши на Івана чорними очима та підсиненими білками.

— Та не пустуй бо! Мені здається...

— ... що тринадцятка снується, а то проста валовина,— перехопила Олександра.

— Оце веретено: дир... та дир... Мені здається, що я бачив тебе в садку коло церкви, як їздив у ваше село загадувати на буряки... А як я прийду в ваш садок увечері, чи ти вийдеш?

— Авжеж вийду, ще й шага винесу: нате, діду, помоліться за душі померші...

— Та годі ж бо! Бачиш, Олександро, твій чоловік, а моя жінка пішли десь за водою... Ти не маєш чоловіка, я — жінки. От ми й паристі!..

— Ну?!

— Чом би нам і справді не бути в парі? В мене було б тобі добре, як у Бога за дверима.

— Чи ти, чоловіче, сон рябої кобили розказуєш, чи дороги питаєш?

— Я не сон розказую і не дороги питаю, а тебе вірно кохаю. Я сьогодні прийду в ваш садок. Виходь...

Сапальниці попрокидались і веселою юрбою обступили Олександру.

Іван не відступав від Олександри: він залицявся до неї. Молодиці глузували з нього, дивлячись на те залицяння. Більш за всіх докучала Іванові Олександра.

Вже добре смеркалося, як Іван перелазив у садок старого Максима. Олександра таки вийшла до Івана. Довго велась розмова в вишнику, довго було чути притишений сміх Олександри.

Другого дня пішла Олександра на буряки та й не вернулась на ніч додому. Не було її й на третій день. Батько та мати Олександрині не знали, що й думати. Вони стали розпитувати про дочку й дізнались, що Іван підмовив її жити на віру.

Зразу щиро заходилась Олександра порядкувати в Івановій хаті. Вона звивалась, як муха на окропі; робота аж пищала в її руках. Молодиця всюди встигала, та все весело, та з піснею. Іванова хата виповнилась сміхом та піснею, як гай по весні пташиним співом. Іван радів, дивлячись на жилаві, осмалені, засукані вище ліктя руки, що жваво бігали від одної роботи до другої. Він дивився в її веселі, чорні очі, що поблискували, аж пекли, спід високих, веселкою, брів, і знов радів. Але незабаром робота докучила Олександрі. Їй докучила самота в хаті-пустці, хатня безустанна робота, тії «помиї та ще помиї», як вона казала. Палкої, поетичної вдачі, вона не могла вдовольнитись буденним життям, запрягтись до щоденної важкої праці. Вона чула, що, опріч робучої сили, єсть у ній ще щось, чому вона не знала ймення, але що поривалось до іншого, кращого життя, виливалось в пісні, жартах, дотепі... Олександра кинула все лоском у хаті й побігла на буряки.

Іван спершу нічого не казав Олександрі. Але побачивши, що в хаті все стоїть жужмом, що на городі неполені грядки заростають бур'яном, замотав те собі на вус та скоса поглядав, очікуючи, до чого воно йдеться. Олександра не займала постаті там, де Іван був «наставни-

ком». Вона ставала там, де наглянула молодого, гарного «наставника». Іван здалеку чув її гучний регіт, її жарти. Вона й на хвилинку не вгавала, усе плела харки - макогоненки, розказувала сім мішків гречаної вовни. За її приводом сапальниці реготались, аж гомін стояв над розлогим зеленим полем. Іван аж зуби зціплював, та мовчав покищо. Аж одного дня таки не витримав,— він сказав їй, що взяв її не на те, щоб вона продавала зуби та реготалась з парубками, що он - де городина заростає бур'яном, що в хаті немає ладу. Олександра спахнула. Знялась буча, мало - мало не дійшло до бійки. Олександра покинула Івана, не проживши з ним і двох тижнів. Вийшовши з Іванової хати, вона не знала, що з собою чинити. Додому в Мовчани не хотілося йти, вона боялась батька, хоч він був завсігди добрим для неї. Вона переночувала в знайомої жінки, а на другий день пішла до жида - орендаря просити, щоб нараяв їй яку службу. Жид таки того ж дня знайшов їй службу у двірку, в оконома. Служба була важка, плата мала. Треба було вставати рано, лягати пізно. Ще ген - ген до світа, а вже будять її доїти корову та до череди гнати. Візьме Олександра дійницю, піде вдосвіта доїти корову — та й засне над дійницею навсидячки. Стара économова мати люта як змія, стежить очима за кожним кроком наймички, клене, лає, не дає просвітку. А роботи по самі вуха : треба обід готувати та видавати, посуду мити, хустя прати, хліб пекти. Аж тепер згадала Олександра Гната, згадала й свою хату. Яка єсть, то єсть, а все таки свій куток, своя робота. Їй жаль стало своєї хати, жаль на Гната, а ще більший жаль на Настю. «Ох, коли б не тая розлучниця, не знала б я такого лиха. Але почекай ! Прийде й твоя черга ! Хіба б мені руки повсихали, щоб я не витягла тебе за коси прилюдне з моєї хати ! Тоді ти не тієї заспіваєш, голубко !» — думала Олександра.

Олександра нудьгувала в службі. Думки її рвались поза обсяг щоденщини, вона бажала кращого, празникового життя. А у службі все будень, усе загайно. Найнялась — продалась. В неділю чи в свято вийде Олександра на музики, впірне, мов у море, в юрбу веселої, безжурної челяді, задивиться на парубочу красу і відійде трохи від серця. А як згадає, що на порозі вдома зустрі-

не її økономова мати та почне сичати, як гадина, та гризти, та корити, то аж очі блискавкою блиснуть у неї від злості, а веселі брови низько насунуться на очі, мов густі чорні хмари перед дощем.

На музиках причепився до неї здоровий, огрядний парубок — Василь. Він наймав Олександрі музики, купував їй горілку, хмелем вився коло неї та зазирав у палкі очі. Олександра й сама моргала на хлопця, зачіпала гострим словом, палким поглядом. Вона любила хлопців і була б рада, щоб вони ходили за нею чередою. Після музик, увечері, довго стояли Василь та Олександра під вербами край ставка і вели розмову. Василь казав, що буде ходити до неї, буде любити її, бо таких чорних брів нема в Кругах, та й поза Кругами чи знайдеш.

Одного вечора Олександра сподівалась Василя. Вона видала панам вечерю і внесла до пекарні цілий оберемок немитої посуди. В пекарні було неохайно. Здорова піч, роззявивши чорну пащу, дихала теплом. На позаливаній долівці стояв цебер, повний помий, валялись під ногами мокрі мийки, ганчірки, лушпиння з бараболі. На ослонах, на столі та припічку скрізь понаставлено немитого начиння — горшків, мисок, ложок. Мухи роями пообсідали чорні стіни, роями здіймалися з стін і гули, як бджоли в пасіці. Лампочка без скла чаділа на всю хату. В пекарні було душно, повітря було якесь кисле та важке. Олександра натомилась за день і з злістю жбурнула панський посуд на стіл; тарілки забряжчали, мов жиди заґерґали на ярмарку. Олександра сіла на тапчан і згорнула руки. Їй так остобісіла служба в панів та безперестанна робота, так настирились пани, а найгірше стара økономова мати! «Не буду мити посуду, най їм дідько лисий миє!» — думала Олександра, згорнувши руки. Вона прилягла трохи спочити й захропла на всю хату. Пекарня виповнилась різнородними звуками. Олександра хропла, мухи гули під стелею, в кутку за запічком цвірінькав цвіркун; лампочка усе чаділа та піч пашіла теплом. В пекарню увійшов Василь. Він озирнувсь по хаті й наглядів на тапчані Олександру. Василь почав будити її, а Олександрі приснилося, що økономова мати стала відьмою, сіла на помело, вхопила її за коси й потягла в комин.

— Пусти! — закричала Олександра не своїм голосом, підводячись на лаві.

— Дурна, чого кричиш, то я... Василь.— Олександра сиділа й протирала заспані очі.

— То ти, Василю, а я думала, що то відьма мене тягне...

Олександра встала й нерівною ходою, ще сонна, завештались по хаті. Поприбиравши трохи з стола, вона повиймала з печі вареники з сиром та молошну кашу і поставила перед Василем. Василь приніс горілки. Після чарки Олександра прочумалась і повеселішала. Вона сіла коло Василя й задивилась на його міцну, здорову фігуру, широке рум'яне лице з сивими очима та широкими бровами, на його темний молодий вус.

Василь кидав вареники, як у безодню; на полумиску вже мало лишилось вареників. Олександра схаменулась і заходилась коло вареників: їй самій схотілось їсти після чарки.

— Ґвалт! рятуйте!.. Василь заслаб на гарячку — їсть без пам'яті! — скрикнула Олександра, кумедно закриваючи рукою полумисок.

Василь загарчав, як пес, і кинувся до Олександри. Він усе наближавсь до неї, гарчав та гавкав, показуючи свої білі зуби. Олександра не пускала полумиска і сміялась. Василь наблизився до самого лиця Олександриного, кинувся кусати її, кумедно удаючи злість та завзятість пса. Олександра крикнула й пустила полумисок. Василь схопив полумисок, обійняв його і почав їсти вареники, жартівливо клацаючи зубами.

— Ох, мені лишенько! — жахнулась Олександра.— Ще як почують пани, що в кухні хто є, то буде мені на горіхи! — Вона метнулась до сіней, послухала під дверима, чи тихо в покоях, і вернувшись до пекарні, позавішувала хустками вікна та причинила двері. В пекарні стало весело; чутно було сміх, веселу розмову. Василь залицявся до Олександри, а Олександра забувала і свою лиху долю, і тяжку щоденну роботу, дивлячись у веселі сиві очі Василеві.

На другий день økономова мати насилу добудилась Олександри. В пекарні немита посуда стояла лоском. Стара напнула Олександру мокрим рядном. Вже сонечко

ген - ген підбилося вгору, а вона спить, неначе пані яка в перинах! Ще й посуду немиту лишила на ніч, помийниця жидівська!

Олександра не витримала.

— Оце, Господи! точать мою душу, як тая шашель! Коли я вам не вгоджу, то глядіть собі кращої наймички.

Олександра з злістю шпурляла, що було в руках, хрьопала дверима та посилала всіх до всіх чортів.

Одного разу Олександра таки не встереглась. Василь сидів у пекарні, а економова мати застукала їх саме тоді, як Василь заходивсь коло вечері. Василь скочив через вікно, але так незручно, що шибка дзенькнула й посипалась на землю. Олександра погасила світло, вхопила полумисок з стравою та тицьнула його під лаву; потому всунула в піч пляшку з горілкою і хліб, а сама лягла на постелі, прикинувшись, що вона спить. Стара добре чула, що хтось плигнув через вікно. Вона увійшла з світлом, оглянула всі кутки, повиймала спід лави та з печі страву й горілку і почала лаяти Олександру. Знялась буча. Пані та наймичка сварились, докоряли одна одній та мало не бились... Другого дня економ рощитав Олександру.

Олександра перебралась до знайомої жінки. Вона ходила копати буряки й з того добувала прожиток для себе. Василь таки не кидав її.

Дні минали за днями. Настала осінь. Подихнули морози, зціпили землю, зів'яли гаї та діброви. Річка стялась і заблищала склом межи чорними берегами. Випав перший сніг, земля побіліла, неначе завилась білою габою.

Василя взято в москалі. Олександра потужила трохи та й утихомирилась. Чи то одні в світі веселі очі та густі брови?

Однак самотнє життя скоро докучило Олександрі. Господи! сьогодні як учора, завтра як сьогодні! Усе одно та й одно! Коли б уже хоч гірше, так інше! — думала Олександра.

На щастя її, овдовів не старий ще чоловік. Третя жінка лишила йому четверо дрібних дітей. Бідний Петро не знав, що йому чинити в світі Божому. Діти малі, треба їм лад дати, треба й на хліб заробляти. Взяти най-

мичку — тяжко: раз те, що нічим платити, а друге — що наймичка не догляне господарства як слід. Петро зупинивсь на одному: знайти яку покритку або удову, щоб сидіти з нею на віру. Він чув про Олександру й переказав через жінок, щоб вона йшла до його жити на віру. «Піду,— думала Олександра,— він поховав трьох жінок, то буде мене жалувати, бо вчетверте не ожениться. Може, мені хоч трохи вияснитьсяя»... Випили могорич. Олександра вступила у Петрову хату, котра відтоді мала бути й її хатою. Хата була маленька та низька. Висока Олександра мало не черкалась головою об стелю. Вона все ходила по хаті з зігнутою головою; їй здавалось, що вона або наб'є собі гулю на голові, або завалить стелю в старенькій хаті. Стіни в хаті аж позацвітали від вогкості та почорніли від диму. Скрізь було видко убожество, неохайність. Малі діти пищали по закутках. Роботи було сила. Олександра не знала, за що перш хапатись. Щоб запалити в печі, треба було перш назбирати сухого ломаччя, бо готового палива не було. Муки на хліб теж довелось позичати, бо після похорон жінки Петро не мав і гроша в гамані. Олександра пекла хліб, варила обід, мила сорочки дітям і не мала часу й спину розігнути. Малі діти ревли, докучали їй. Вона не любила дітей, не звикла до них. Тісна та низька хата давила її, як домовина. Олександра не мала чим дихати. «Оце вскочила,— думала вона.— Ні, не буду я тут, не витримаю. Краще мені бурлакувати, ніж свою силу, свій вік молодий звести, працюючи на чужих дітей».

Сливе дві неділі робила Олександра, як віл у ярмі. Потому охота до праці десь щезла, а дедалі почала вона ходити й до корчми. Кине в хаті все жужмом, а сама чимчикує до корчми. Діти пищать з голоду, в хаті холод — піч не топлена, а Олександра гуляє в корчмі та моргає на парубків, та зачіпає молодих чоловіків. А ввечері, вже добре п'яненька, влізе в хату і зчинить страшенну бучу: голомшить дітей, чіпляється до Петра, кричить, репетує й довго не може втихомиритись... Петро стерпів раз, а вдруге не витримав. Він побив її так, що вона ледве - ледве підвелась з долівки, і вигнав з хати, ще й двері засунув на засув. Побита, знівечена вибігла Олександра в садок. Була відлига. Мокрий сніг цілу ніч

падав на мокру землю, і все вкрилось білим покривалом. Густий сивий туман наліг на землю. Здавалось, що олив'яне небо зсунулося вниз, а небосхил так наблизився, що до краю неба не більш як сто ступенів. Але та маленька сива баня накривала чудовий закуток. Дерева в садку, обідрані з листя холодними осінніми вітрами, знов одяглися в розкішну білу одежу. Гілля дерев та кущів погнулись під важкою сніговою одежею. Куди не глянеш, скрізь непролазна біла гущина. Зимова тінь лягла під білими деревами. Чистий сніг, пригнічений туманом, не блищав, не сяв. У вогкому тумані було важко дихати. Густа біла рослинність, що оточувала навкруги, переносила мрію в якусь зачаровану країну, в якийсь чудовий, мов у казці, куточок, овіяний таємними чарами. Туга гнітила серце Олександрі, як туман землю. Їй було так гірко, так тяжко на світі. Недоленька знущалася над нею, як мачуха над нерідними дітьми... І все через ворога лютого, через тую кляту Настю, що зчарувала Гната... Ах, вона вбила б, на шматочки порвала б і розлучницю тую, і Гната, і себе! Злість поняла її серце, як весняна вода талий сніг! Що робити? що чинити? Піти до своєї хати та за коси витягти звідти Настю, наробити їй сорому? Навіщо, коли Гнат не любить її, Олександри,— вона це довідне знає,— коли в хаті, хоч і своїй, знов буде пекло, не згірш, як і в чужій!.. Е, бий їх сила Божа! Чи то тільки світа, що у вікні? Знайти собі якусь службу та й звікувати вік у наймах... А поки брови не злиняли, поки личко не змарніло — кохати гарних парубків, затанцьовувати лихо на троїстих музиках, топити горе на дні пляшки!..

Олександра озирнулась навкруги й зачепила гілку дерева. Сніг холодними клаптиками впав на її гаряче лице й трохи прохолодив його. Вечір насунувся над землею. Вже добре заневиднилось, коли Олександра прийшла проситись на ніч до знайомої жінки.

За кілька день Олександра стала за наймичку у жида-орендаря.

А час линув. Кипіли морози, завивала хуртовина, царював холод. Минуло холодне Різдво.

На службі в жида Олександра зовсім розледащіла. Вона почала пити. І перше неохайна, вона стала задрі-

панкою, справжньою жидівською помийницею. Люди цурались її, але Олександрі було все байдуже. В голові її вічно шуміла сивуха; вона все ще моргала на хлопців, але вже забула лік своїм полюбовникам. Лише інколи прокидалась в ній свідомість свого стану, і тоді серце обливалось жалем до тих, через кого вона загубила свій вік молодий. Тоді обхоплювало її лише одно бажання: піти до Гната, вигнати Настю з хати та, оселившись там, знов зробитись такою хазяйкою, якою вона була колись, як ще жила з Гнатом...

VI

Зорі тихо блимали на темному небі. Твердий, як цукор, сніг світився блакитним світлом у темряві ночі. Гнатова хата дивилась у пітьму трьома червоними вікнами; в хаті горіло світло. Настя, вставши вдосвіта, палила в печі на обід. Гнат коло каганця лагодив шлеї, сидячи на триногому стільчику. Сухе ломаччя весело палало в печі і тріщало. Червоне полум'я виривалось з чорних челюстей, лізло в комин здоровими язиками, осявало противну стіну. Настя стояла біля печі, осяяна рожевим світлом. Її повні, трохи бліді щоки спахнули рум'янцем, в тихих очах світились спокій та щастя. Обсипана рожевим світлом, свіжа та гарна, Настя здавалась запашною трояндою. Гнат поравсь коло шлеї та часом поглядав на Настю. Він чув, що йому добре. На серці було так легко, радісно, як часом у малої дитини гарного погідного ранку. Йому хотілося співати, й він почав тихим голосом:

Ой, зза гори буйний вітер віє,
Там удівонька та пшениченьку сіє...

— Отакої ще! В п'ятницю, та ще й вдосвіта співати! — докірливо обізвалась Настя.

Гнат замовк. Він і забув, що нині п'ятниця. Але радісний настрій не розвіявсь від Настиної уваги. Якісь солодкі, любі спогади та думи колисали його серце: в серці мимохіть лунала пісня. Гнат був щасливий. Відколи Настя вступила в його хату, в хаті стало тихо та весело, мов янгол перелетів її та навіяв спокій. Навіть в ха-

зяйстві пощастило Гнатові: перш, було, за що не візьметься — у всьому невдача, мов заворожено; а тепер і на корову спромігся, і коненята купив, і вівці мекають на оборі. Гнат став на ноги, зробивсь хазяїном. Звідкись припала охота до праці, десь узялись нові сили, енергія. Здається, гори перевертав би й не чув би втоми: хоч кривавиця на чолі, та рай у серці. Так, Гнат був щасливий. Одно тільки — Олександра ... Думка про неї наганяла хмару на Гнатове чоло; він жахався тої думки, мов мари, силувався одкараскатись від неї; і справді, грізна постать Олександрина, якою малювала йому його уява, щезла десь, мов туман під промінням сонця. Думкою про Олександру боявся Гнат скаламутити своє тихе щастя ... Пообідавши, Гнат узяв сокиру й подався на двір.

Займався пишний січневий ранок. Золотий промінь сонця перелинув зі сходу на захід, і вершечки синіх хмар зайнялись червоним полум'ям. Сонце, мов здорова червона діжа, випливало зза краю землі та обгорталось блискучими хмарками, що спахнули від сонячного проміння, мов солома від вогню. Виплило. Дерева, одягнені в легеньку одіж з срібного інею, облялись делікатним рожевим світлом. Проти синіх тяжких хмар, що оповили захід, здавались вони делікатними рожевими тінями. А на сході, між блакитним небом та білим снігом, зависла рожева імла, мов блискучий рожевий серпанок. По твердому, рипливому снігу стелились довгі тіні від дерев, хат, тинів. Ясний сонячний промінь срібною доріжкою лягав по снігу межи довгими тінями. Синій дим цівкою знімався від коминів і змішувався вгорі з рожевою імлою ... Ранок дихав морозом.

Гнат оглянув хуру дров, що привіз учора з лісу, і заходивсь рубати дрова. Стук сокири по сухому дереву далеко котився в рожевому морозному повітрі ...

Помивши посуду після обіда та поприбиравши в хаті, Настя сіла на лаві під вікном вишивати сорочку й закинула на шию червону та чорну заполоч. Біле шитво вкрило її коліна. Настя взялась до роботи та ще раз глянула на хату. В хаті було чисто та гарно, як у квітнику. З білих стін дивились гарні боги, заквітчані сухим зіллям, обвішані рушниками. Чепурний комин білів, аж сяв. Долівка була гладенька та жовта, як віск. Веселий ра-

нішній промінь грав на полив'яних мисках, що стояли в миснику, ушиковані, як військо. Настя любила свою веселу, теплу хату. У цій маленькій хатині зазнала вона щастя. Гнат любив її, жалував, як малу дитину, він не давав їй робити важкої праці, аж Насті спершу трохи чудно було, що про неї так піклуються. І мати, і перший чоловік її не конче звертали увагу, чи їй було тяжко, чи не тяжко. А Гнат — то води вкине у діжку, то дров унесе до хати, то так у чому допоможе Насті. А прийде з ярмарку, то вже неодмінно принесе гостинця: хустку, або ковтки, або й разок намиста. Про сварку забулася Настя, яка вона й буває: ніколи не чула вона від Гната згірдного, зневажливого слова. А проте у Настиному серці, мов павутиння, снувався смуток. Вона думала про Олександру й боялася її гірше смерті. Відколи Мотря сказала, що Олександра нахваляється за коси витягти її з хати, полохлива Настя тремтіла від однієї думки про це. Їй часом здавалось, що Олександра неминуче має прийти і тоді... вона боялась подумати, що тоді буде, і лише тремтіла, як осика на вітру.

І тепер — вишивала Настя та думала про Олександру. От, прийде Олександра, вижене її з хати, наробить слави на ціле життя — і минеться щастя, мов сон хороший, і поб'є її недоленька, мов мороз квіти. Настя схилила голову над розкішним поликом, і серце її сповнилось жалем невимовним, мов криниця водою.

Перед вікнами мигнула якась висока постать; заскрипіли сінешні двері, потому відхилились двері до хати й на порозі стала... Олександра. Настя так і прикипіла до лави, угледівши Олександру. Їй здавалось, що то смерть її прийшла за нею; серце її перестало битись у грудях, голос наче втік глибоко - глибоко в груди, так що звідти несила добути його й крикнути. Настя немов захолола, затерпла вся та лише дивилась на Олександру здоровими, переляканими очима. А Олександра стояла висока, грізна, бліда та жовта; чорні очі світились лихим ворожим вогнем.

— Чом же ти не вітаєш мене, не просиш сісти, Настусю? — засичала Олександра.

Насті здалось, що то гадина засичала, обвившись коло її серця.

— Чи так запаніла, розлучнице люта, влізши до моєї хати, що сидиш, мов княгиня, закопиливши губу? Ти думала, паскуднице, що я не прийду до тебе? що ти будеш господинею в моїй хаті, а я буду пропадати по жидівських наймах?!.. А не діждеш цього, не діждеш! — крикнула Олександра, приступаючи до Насті.

Настя сиділа непорушно на лаві біла-біла, як шитво на колінах. Їй здавалось, що кожне слово Олександрине бігло на лотоках, шуміло під колесом і спадало на її голову тяжким, пекучим водоспадом.

Олександра сатаніла. Її дратувало мовчання Настине.

— Ти думала, чарівнице, що зчарувала мого чоловіка, то воно так тобі й минеться? Ти думаєш, що я тобі терпітиму?.. Ні, годі! По сей дуб милі!.. Зараз мені збирай своє манаття та про мене хоч в очерет тікай з моєї хати, бо я тебе за коси тягтиму через село, як останню паскуду! Чуєш? — крикнула високим голосом Олександра й сіпнула Настю за рукав.

Настя зірвалась з лави. Кров кинулась їй в лице, залила його аж до хустки.

— Геть, сатано! бо як дам, то й перекинешся! — скрикнула Настя.

— Хто? ти мене битимеш? Ти, слинява, задріпанка? Ану вдар! удар! — Олександра наближалась до Насті грізно, як чорна хмара.

Настя з піднятою рукою стояла червона, тремтяча.

— Ну, бий! бий! — Олександра присунулась до Насті, аж налізла на неї. Настя стусонула її кулаком.

— От же тобі за це!..— Олександра збила хустку й очіпок з голови в Насті й потягла її за коси до порога.

Настя крикнула не своїм голосом, вчепилась за груди Олександрині й розірвала на ній намисто. Намисто заторохтіло, мов горох, розкотившись по долівці.

— Оце тобі чари.. оце тобі чужі чоловіки, розлучнице! — верещала Олександра та тягла Настю до порога. Старенькі двері відскочили під натиском Олександриних плечей.

— Ґвалт! — крикнула Настя в сінях.— Ґва-алт! — закричала вона дико на дворі й, пручаючись, впала на сніг.

Саме тоді Гнат почув крик Настин. Він, як стій, з сокирою, побіг до хати. Сцена, що бачив він перед порогом хати, мов мороз, стяла кров у його жилах. Але це була лише одна хвилина. В другій — Гнат, мов ранений ведмідь, кинувся до Олександри й схопив її за груди.

— Пусти! — не своїм голосом заревів він, струсивши Олександрою, як грушею.

— Ба, не пущу! — й собі крикнула Олександра; очі її запалали вогнем, як у голодної вовчиці.

— Пусти, бо зарубаю! — крикнув Гнат і замахнувся на неї сокирою.

— Зарубай, то підеш у Сибір із своєю полюбовницею,— захрипіла Олександра, сіпнувши Настю за коси.

Настя йойкнула.

Гнат не стямивсь від того стогону; він підійняв сокиру над Олександриною головою.

— Ой! — дико скрикнула Олександра й зняла руки, щоб закрити голову... але не встигла. Блискуча сокира, мов блискавка, впала їй на голову і глибоко розколола череп. Олександра хрьопнулась на землю. З глибокої рани ринула кров та закрашала білий сніг.

Настя підвелась і, бліда, простоволоса, тремтячи як у пропасниці, дивилась на труп Олександри.

Гнат важко дихав, наче ухекавшись від довгої біганини. На білому, як папір, обличчі застигли гнів та невимовний біль. Широко розкриті очі нестямно дивились на червоні плями на снігу.

На крик збіглись люди. Звідусюди було лише чути: «Ох, Господи! чоловік жінку зарубав!.. ох, лихо, та ж то Олександра!.. Ой, Боже мій, Боже мій! Та біжіть хто до старости!..»

Деякі жінки плакали. Ніхто не смів наблизитись до хати; юрма народу товпилась коло воріт, гомоніла та шуміла, як ливний дощ улітку.

А Гнат усе стояв на одному місці та уважно витирав полою свити закривавлену сокиру. Він ще не тямив, що це сталося.

В голові у Насті уперто ворушилась одна думка: в хаті відчинені двері, треба їх зачинити, бо найде холоду та настудиться хата. Думка ця кружляла в Настиній голові, однак Настя стояла на одному місці, мов зачаро-

вана, не чула навіть холоду, не помічала, що була в одній сорочці, простоволоса.

— Староста йде,— загомоніли в юрмі,— староста ...

Староста, високий, саме в силі чоловік, подався на двір. За ним ішли десятники та соцький. За десятниками потовпились на подвір'я й люди.

Староста оглянув Олександру; вона була мертва.

— Ей, візьміть його, зв'яжіть,— показав староста десятникам на Гната,— треба доставити його у волость ...

— Не треба в'язати, він і сам піде,— обізвались в юрмі.

— В'яжіть! — крикнув староста.— Тепер і батькові рідному не вір!

Десятники обступили Гната. Вони відібрали від нього сокиру, зв'язали ззаду руки поворозкою. Гнат не пручався — він стояв, як покірна дитина, або, краще, як пень, з котрим можна все зробити.

Десятники вже мали рушати з Гнатом, коли враз почулося страшне, розриваюче душу: «ой!.. о-й, що це сталося! Господи, що ж це сталося!» То Настя опам'яталась і кинулась до Гната, страшна, простоволоса, з заломаними руками.

Вона припала до Гната, обіймала його, умліла на його грудях. Той крик, той плач гіркий зробив на Гната дивне враження. Він став, глянув навкруги й наче зразу все уявив собі — і те, що сталося, й те, що мало статися. Гнат порушився; зв'язані руки ще більше вияснили йому його стан. Він застогнав і почав випручуватись з поворозок.

— Ой, пустіть мене!.. Ой, що ж я зробив!.. Ой, пропав же я навіки ... Пустіть мене, люди добрі, пустіть...— благав Гнат і на його блідому виду малювався безмір муки.

Настя припадала до нього та голосила.

Громада стояла німа, глибоко порушена. Дехто просив розв'язати Гната, але староста не звелів. Надбігли Мотря з Семеном; вони якось відірвали Настю від Гната. Гната повели. Мотря взяла Настю до своєї хати. Труп Олександрин поклали в Гнатовій хаті, приставили до нього варту і дали знати Максимові.

Раніше почало вставати сонце, щиріше доглядати землю. Поринули весняні води, задзюрчали струмочки, заклекотали в ярках, розіллялись широкою повіддю. Спід снігу зазеленіла травиця й звеселила жайворонка. Звився жайворонок високо під чисте, неначе нове небо і заспівав про те, що мертва земля ожила знов, що сонце, зрадівши щастям землі, стало ласкавим, теплим, ясним; що повіяли вітри і принесли на своїх крилах невідомі досі пахощі, що забриніли в веснянім повітрі мухи та набубнявіли на деревах бруньки, готуючись зеленим листям замаїти гаї та діброви... Жайворонок співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт і, здійнявши догори, мов руки, два зелені листочки та схиливши білу головку, неначе дякував золотому сонечку, що воно йому першому дало спроможність побачити веселе свято весни...

Саме на провесні Настя злягла: знайшлось хлопчатко.

Стара Явдоха поралась коло слабої дочки, а сама ходила мов з хреста знята. Тяжкі пригоди згризли, з'їли її, мов іржа залізо. Явдоха вірила, що Бог покарав її за дочку, що жила на віру, та все розкидала розумом, куди б краще піти на прощу та відмолити свої й доччині гріхи. Настя теж змарніла; вона стала мовчазна та сумна - сумна і часто плакала. Коли вродилась дитина, Настя змила її гіркими слізьми. Охрестили дитину Івасиком. Взяла Настя вивід і, почекавши, поки земля прочахне, подалась з дитиною в город одвідати Гната, котрий сидів у тюрмі, очікуючи суду.

Настя вперше зроду вступила до тюрми. Важкий дух, високі та чорні хати з загратованими вікнами, арештанти в широких сіряках — усе те вразило її дуже прикро. Настя почула брязкіт кайданів і їй стало страшно.

Гнат зрадів, побачивши Настю та сина, і заплакав. Він не знав досі, що в нього є син. Настя й собі плакала. Вони тихо плакали, повні невимовного смутку та жалю. Настя дивилась на Гната й не признавала його: обстрижений, блідий, аж жовтий, в широкій сірій свиті, він не був схожий до того Гната, яким вона бачила його в селі.

Гнат узяв сина на руки й довго дивився на нього;

сльоза закрутилась йому в оці та гарячею краплею впала на лице дитини. Дитина заплакала.

— Рятуй мене, Насте!.. Піди до адвоката, заплати йому, що схоче. Перекажи тітці Мотрі, най продадуть усе моє добро та визволяють мене з тюрми...

Настя ходила до адвоката. Адвокат розпитався, переглянув справу й похитав головою. Він сказав, що справа погана через те, що люди чули ще перед вбивством похвалки Гната забити Олександру. Проте обіцяв боронити Гната на суді, як скоро дадуть йому половину умовлених грошей тепер, а половину саме перед судом. Настя переказала тітці Мотрі благання Гната вирятувати його. Мотря попродала Гнатові коні й вівці і віднесла гроші адвокатові. Всі почали чекати того суду, який мав бути либонь восени, як казав адвокат.

За роботою в городі, за жнивами збігло літо, як один день. Холодна осінь оповила землю сивими туманами, зілляла дрібними дощами. Настав день, в котрий мали судити Гната.

Гната приведено з тюрми в суд. І здорова кімната з високими вікнами, і юрба панів і суду в мундирах з золотим коміром — все здається йому чужим, незвичайним, байдужим до його горя, до його долі. Білий, як крейда, стає Гнат за гратками, неспокійно водить очима за кожним рухом суддів, уважно ловить ухом кожне слово. Ось читають, як він забив Олександру, яка завширшки була рана на голові, що казав Гнат на слідстві... Викликають свідків. Свідки доказують, що Гнат сварився з жінкою, вигнав її з хати, нахвалявся вбити. Ось устає зза стола якийсь пан з золотим коміром і починає розказувати, який Гнат злочинець, як він довго намірявсь забити Олександру, як він бив її, нівечив, мов звір лютував над бідною жертвою... Гната раз обсипає снігом, другий — жаром. Ах, це неправда!.. він не злочинець... він не хотів її смерті... це так якось склалося... Гнат кілька разів поривається сказати, що той пан помиляється, що він не знає, як це було, але його зацитькують... Опісля говорить оборонець Гната. Він розповідає, як Гнат любив Настю, як він розійшовся з жінкою, як розпалився серцем, побачивши, що Олександра б'є його кохану, як, засліплений гнівом та жалем, не тямлячи, що

робить, зарубав покійницю... Оборонець, говорить довго та гарно, а Гнат цілою істотою відповідає на його мову: «так, так»... Промінь надії блиснув у Гнатовім серці, він вірить, що аж тепер дізнались судді, де правда... Довгі хвилини-роки переживає Гнат, очікуючи, що скаже суд. Аж ось читають рішенець, і Гнат дізнається, що його засуджено на заслання в Сибір...

Світ гасне в очах Гнатових, в ухах шумить, він заточується й мало не падає... Москалі беруть його попід руки і знову ведуть кудись... мабуть, у тюрму...

Настя все чула й бачила. Їй здавалось, що серце в неї ось-ось пукне з жалю, що вона вмре... Перелякана, збентежена, вийшла вона з суду, гірко плачучи та не знаючи, що з собою діяти.

Другого дня відвідала Настя Гната. Гнат видався спокійнішим. Він говорив мало.

— Чи підеш за мною в далеку дорогу, Насте? — спитав він, прощаючись.

Настя нічого не відповіла, але подумала: «піду! яке мені життя без нього?..»

Настя сказала матері, що хоче йти за Гнатом. Явдоха в плач. Як! В неї одна дочка, та й та покине її на старості літ, піде десь у чужу, далеку сторону, щоб уже ніколи не вернутись звідти!.. А хто ж її догляне на старість, хто очі закриє, хто поховає? Та вже коли старої матері не жалко, то пожалувала б хоч дитину маленьку: де ж таки вибиратися в таку далечінь під зиму, в холод та студінь, з малою дитиною!..

Настя не думала досі про дитину. Їй жаль стало маленького Івасика. Чутливе материне серце обіллялось жалем на саму думку, що дитина мерзла б або й зовсім замерзла в далекій холодній дорозі. Завзяття, з яким думала Настя про мандрівку за Гнатом в заслання, трохи прохололо. Але вона все ще вагалась та не знала, що чинити.

Дивлячись на материні сльози, слухаючи, як усі відраджали їй покидати свої сторони, Настя непомітно звикла до думки, що йти за Гнатом в далекий Сибір — річ неможлива. Вона любила Гната, жалувала його, плакала за ним і... все таки лишилась у Мовчанах.

Минуло два роки. До Насті заслав старостів удовець з другого села. Старости заміняли хліб. Справили весілля. Гукаючи та співаючи, гучно проминула весільна перезва кладовище, де лише мріла поміж могилками зелена Олександрина могила.

5 падолиста 1891 р.
с. Лопатинці

ЯЛИНКА

ОПОВІДАННЯ

I

Настав Святий Вечір.

В Якимовій хаті кипіла робота. В печі тріщав вогонь та сичав борщ. Олена, мати Василькова, крутила голубці на вечерю. Василько сидів долі та тер мак до куті. Василькові було літ дванадцять. Він був найстарший у сім'ї. Василько тер мак і все поглядав то на двох сестричок, що гралися з котом, то на батька, що сидів на полу, схиливши голову.

«Чого батько журиться? — думав він.— Чи того, що нездужають, чи того, що нема грошей викупити від шевця мамині чоботи?»

Рипнули двері. В хату увійшов якийсь чоловік.

— Добридень вам,— удався він до Якима.— Чи не продали б ви, чоловіче, тієї ялинки, що росте у вашому садочку? Пани послали мене знайти дітям ялинку на Святий Вечір, я вже другий день шукаю і не можу знайти гарної ...

Яким помовчав ...

— А що б ви дали? — спитав він перегодом.

— Та вже не будемо торгуватись ... Кажіть ціну ...

— Три карбованці дасте,— відповів Яким.

— Тату,— обізвався Василько тремтячим голосом,— та ж то моя ялинка, ви її подарували мені ще тоді, як мене похвалив учитель.

На блакитні очі в білявого Василька набігли сльози. Йому жаль стало зеленої стрункої ялинки, що одна зве-

селяла зимою садок. Батько глянув на сина. Василько замовк, прочитавши в тому погляді невимовний смуток.

— Добре, я дам три карбованці.— обізвався чоловік.— але мусите приставити ялинку сьогодні, бо пани ще хотять прибирати її на вечір.

— А як її приставити, коли я слабий, а хлопець малий ще,— сказав Яким.

Чоловік глянув на Василька.

— Не так то вже й малий ваш хлопець... Та й недалечко їхати, годину... Завидна завезе, завидна й поверне...

Яким подумав і махнув рукою.

— Якось воно буде... містечко не за горами.

Чоловік дав завдаток, розказав, куди завезти ялинку, і пішов.

Яким трохи повеселішав; за три карбованці можна було викупити від шевця жінчині чоботи. Хвалити Бога, Олена не ходитиме на свята в подраних чоботях.

Він одягся, узяв сокиру й подався в садок. За батьком побіг і Василько.

В саду лежав глибокий сніг. Якимові ноги, узуті в здорові чоботи, глибоко поринали в сніг і лишали за собою цілу низку ямок. Василько то стрибав у ті ямки, то розгортав ногами білий пухкий сніг. Чорні, голі дерева стояли в снігу, настовбурчившись замерзлими гілочками, і, наче мертві, не ворушилися од вітру. Під деревами, на білому як цукор снігу, сіткою лягла тінь. Аж ось здалеку зеленою глицею заманячіла ялинка. Василько з батьком підійшли до ялинки.

Їм обом жаль стало молодого деревця. Струнке, зелене, веселе, воно маяло гілочками, наче раділо гостям...

Яким підійшов ближче, замахнувся сокирою і вдарив по стовбурові. Ялинка затремтіла від низу до вершечка, наче злякалася несподіваного лиха, і кілька зелених глиць упало на сніг. Яким рубав, а ялинка тремтіла, як у пропасниці. Василькові здавалось, що вона от-от застогне. Аж ось деревце похилилося, хруснуло і, підтяте, впало на сніг. Василько мало не плакав з жалю. Він бачив, як батько взяв ялинку за стовбур, закинув на плечі і поніс. Вершечок з ялинки волікся за батьком і лишав по снігу довгу, мов стежечка, смужку.

Василько глянув на свіжий пеньок, і дві сльозини скотились йому по щічках. Він не міг бачити того пенька, того місця, де за хвилину перед цим стояла його ялинка, і почав нагортати снігу на пеньок.

Незабаром спід купи снігу не стало видно пенька.

— Васильку, го-ов! а йди сюди! — гукнув з подвір'я батько. Василько побіг до батька.

— Лагодь, сину, сани, відвезеш ялинку. Та хапайся, сину, бо вже ген-ген з полудня, а треба вернутись завидна. Коли б ще снігу не було,— казав Яким, удивляючись у край неба,— наче хмара насувається. Не гайся, Васильку, бо нерано ...

На старених санях лежала вже ялинка. Василько почав лагодитись у дорогу. Він запріг коней, удяг кожушину і виїхав з двору.

II

Повівав холодний вітрець. З краю неба насувались білі, наче молочні, хмари. Разно бігли мишасті коненята. Дорога була слизька, і сани йшли в затоки. На обидва боки від дороги, скільки скинеш оком, розстелилось поле, вкрите снігом, мов білою скатеркою. Твердий синявий сніг грав на сонці самоцвітами. Чорне вороння сідало громадами на сніг і знову здіймалося з місця. Вітер дужчав. Насунули снігові хмари і оповили небо. Сонце сховалось за хмари. Посипав сніжок. Василько вйокнув на коні, і вони побігли підтюпцем, наближаючись до лісу, що чорною стіною стояв перед ними. До лісу якраз половина дороги. Ше півгодини треба було їхати лісом. Василько в'їхав у ліс. Здорові кострубаті дуби грізно стояли в снігових заметах; їм було байдуже, що бурхав холодний вітер, ішов сніг. Мокрий сніг бив у лице Василькові, заліплював очі, налазив за комір ... Мишасті коні зовсім побіліли, обліплені снігом. Василько загорнув руки в рукава, насунув на очі шапку й схилив голову, щоб хоч трохи захиститись од холодного вітру та снігу. Він і не постеріг, що коні звернули з дороги і побігли вправоруч. Враз сани пішли в затоки і вдарились у горбик. Трісь! Щось тріснуло в санях, і Василько дав сторчака в сніг. Коні стали. Василько підвівся, обтріпуючись

з снігу, підбіг до саней. Старі, трухляві копили зламались, васаг лежав нарізно від санок. Василько обійшов навкруги саней, оглянув їх і мало не заплакав. Запобігти лихові не можна було. «Підожду, може, хто над'їде та дасть мені яку раду» — подумав він, поглядаючи на дорогу, котру раз - у - раз замітав сніг. Але в лісі було пусто. Тільки вітер гучав межи деревами та сипав сніг, закриваючи білою сіткою далечінь... Василько ступнув кілька ступенів наперед і став, широко розкривши очі з переляку та несподіванки. Перед ним з'явився ярок, котрого не повинно бути на його дорозі. Василько постеріг, що збився з дороги. Що тут робити? Хіба лишити сани з ялинкою в лісі, а самому вертати додому? Василько випріг коні, сів верхи і поїхав назад по дорозі.

В лісі посутеніло. Настав вечір. Василько їхав лісом, коні глибоко поринали в сніг і ледве - ледве переступали з ноги на ногу. Василько незабаром помітив, що він їде не дорогою, а так, лісом, навмання. Він став. «Треба конче знайти дорогу,— подумав Василько.— Вернусь назад до саней і звідти поїду навпростець дорогою». Він повернув коні і поїхав назад. Довго їхав Василько проти вітру та снігу, а саней не було. «Я десь узяв дуже соб, а треба трохи цабе» — подумав він і повернув уліворуч.

В лісі зовсім затемніло. На землі і в повітрі білів сніг та манячіли цупкі, замерзлі стовбури дерев, закурених снігом.

Василько їхав, а саней не було. Коні, брьохаючись по заметах та по кучугурах, потомились і стали. Василько заблудивсь. Йому було холодно й страшно. Він заплакав. Навкруги вила хуртовина, бурхав холодний вітер та крутив снігом, а Василькові згадалась тепла, ясна батькова хата. Весело горить в хаті каганець. На столі стоїть кутя. Батько та дві сестрички сидять за столом, мати подає вечерю. Всі такі веселі, гомонять, радіють святечку. Хлопці та дівчата приносять вечерю, поздоровляють з празником, питають про Василька. А може, не радість, не щастя гостює в хаті. Може, мати плачуть, що нема з ними Василька, може, батько журяться та сумні - сумні сидять край столу і не їдять вечері. Ох, коли б хоч виїхати з цього мертвого лісу, побачити дорогу хату... Василько торкнув коней; коні знялися з місця і нешвидко побрели по глибокому снігу... Але що

це? Василько виразно побачив свою хату. Йому видалось, що в маленьких вікнах блимнув вогонь. Василько зрадів і повернув до хати. То був кущ, обсипаний снігом і здалека видавсь хатою. Василько й руки опустив. Що тут чинити? Він глянув навкруги: здорові дуби стояли в лісі мов страховища і звідусюди простягали до нього цупкі чорні ґілки. Василькові здалося, що то мерці, закутані білим покривалом, простягають до його свої руки. Йому стало страшно. Враз — щось зірвало Васильковї шапку з голови, холодний сніг посипався йому на голову... То гіллячка зачепила шапку та збила її в сніг. Тільки Василько наважився злізти з коня по шапку, як десь далеко почулось: а-у-у-у! — і луною покотилося в лісі. А-у-у-у! — відгукнулося з другого боку і довго не вгавало.

Василько похолов з остраху. Волосся полізло догори, серце перестало стукати в грудях. Думка про вовків промайнула у його в голові. Він в нестямі затяв коней і зник поміж деревами.

Василько виїхав на узлісся. За лісом було поле. На полі, край лісу, стояв хрест. Василько побачив хрест і зрадів. «Адже я на дорозі... Це дорога до села, де живе мій дядько... недалеко до села»... Василько виїхав на дорогу... Але що це за вогники блимають під лісом? Що це чорне ворушиться в снігу?.. Враз коні жахнулись і сіпнули вбік. «Вовки!» — подумав Василько. Він щосили затяв коні і вхопився за гриву... Переляканий, без шапки, запорошений снігом, мчався Василько по дорозі назустріч холодному вітрові. За ним навздогінці бігли два вовки, вигинаючи сірі хребти... А хуртовина вила, крутила снігом та замітала їх сліди.

III

Вирядивши Василька, Яким легенько зітхнув; він продав ялинку за добрі гроші, а грошей було притьмом треба; треба було і чобіт жінці, треба було і на новий рік дещо купити... Якимові трохи жаль стало Василька, що так любив тую ялинку. Та що вдієш, коли біда: ні в віщо вдягнутися, нічого кусати...

Олена поралась коло печі, хапаючись, щоб устигти на пору з вечерею.

Ніхто не постеріг, що надворі йшов сніг.

Аж дівчатка, бавлячись під вікном, радісно крикнули:

— Сніжок! сніжок! Пустіть нас, мамо, на двір!

Олена та Яким разом глянули в вікно.

— Ой, лишенько! Як той бідний Василько приб'ється додому в таку негоду! — скрикнула Олена.

Яким вийшов на двір. Небо заволоклося сніговими хмарами, рвачкий вітер забивав дух. Яким стривожився. «Коли б ще яка біда не лучилась хлопцеві» — подумав він.

— Ну, що? — спитала Олена, як він увійшов до хати.

— Завірюха ... та може ущухне ... повинен би Василько над'їхати.

А хуртовина не вщухала. Олена раз-у-раз заглядала в вікно, вибігала на двір і все зітхала та бідкалася.

Вже смеркалося, а Василька не було.

Олена плакала. І нащо було посилати дитину проти ночі! Наче без тих трьох карбованців і не обійшлось би? Що з тих грошей, коли через них можна позбутись найстаршої дитини? Олена мучилась і уявляла собі, як Василько збився з дороги, як напали на нього вовки, як вони розривають по шматочку її любу дитину ... Серце їй обливалося кров'ю, сльози заливали очі. Яким мовчав, але тривоживсь не менш од Олени. Він щохвилини виходив на двір, вдивлявсь у темряву, прислухавсь, як виє хуртовина, надаремне сподіваючись побачити Василька, почути його голос ...

Люди вже давно вечеряли, а в Якимовій хаті й забули, який сьогодні день. Дівчатка поснули, дожидаючи вечері: старі сумували, їжа не йшла їм на думку. Хлопець сусідин приніс вечерю. «Просили вас на вечерю батько й мати, і я вас прошу. Будьте здорові з Святим Вечером!» — проказав він дзвінким голосом, подаючи мисчину в хустці. «А де ж Василько?» — поспитав він переrодом. Олена заголосила. Господи! Всі люди радіють, весело, як Бог приказав, зустрічають велике свято. Тільки її побила лиха година, відірвала від неї любе дитя, кинула його в хуртовину на поталу вовкам-сіроманцям. Усю ніч сум літав по хаті, шарпав за серце бідних людей та не давав їм спати ...

IV

Вранці виплило ясне сонечко на погідне небо оглянути, що зробила ніч з землею. Вітер стих і чистий свіжий сніг сріблом сяв під блакитним наметом неба. Земля наче вбралась на Різдво в білу сорочку.

Скоро розвиднилось. Яким пішов до сусіда прохати коней. Він мав їхати шукати Василька. Олена намагалася їхати з ним.

Весело рипіли сани по снігу, весело бігли коні, хоч дорога була трохи забита. Та невесело було на серці в Якима та в Олени. Вони роздивлялись на всі боки, боячись побачити який слід Василька. Але всюди було рівно, біло; сніг блищав, аж очі боліли глянути на нього. Вони в'їхали в ліс. Олена пильно дивилась межи дерева; їй все здавалося, що вона бачить то сани, то свитку Василькову, то кінські ноги...

— Коли б хоч їхав хто,— обізвався Яким,— розпитали б, чи не бачив чого в лісі.

Зустріли якогось жида однією конячкою. Яким розповів йому своє горе та почав розпитувать.

— Я бачив зламані сани, а на них ялинку,— сказав той.— Подайтесь лісом управоруч.

— Ой, нема вже мого Василька, нема моєї дитини! — заголосила Олена. Той крик серця болісною луною розлігся в Якимовому серці.

Ще здалеку заманячіли на дорозі поламані сани, зазеленіла присипана снігом ялинка. Яким під'їхав до саней. Олена перша зіскочила і почала припадати до саней та тужити на ввесь ліс. Яким стояв, сумно схиливши голову. «Так,— думав він,— Василька з'їли вовки»... Враз щось під'їхало. Яким озирнувсь і не хотів вірити своїм очам. Перед ним стояли його коні, а на санях сидів Петро, братів наймит.

— Ти звідки взявся тут? — скрикнув Яким.

— Та хазяїн послали мене по ваші сани. Ще й казали і цю ялинку відвезти до пана... Василько обламався учора, збивсь з дороги і ледве добився до нас уночі.

— То Василько живий? — скрикнули разом Яким і Олена.

— Та вжеж живий ... Оце недавно поїхали вдвох з нашим Омельком додому.

— Чи ти не брешеш ?!

— Хіба ж я пес — брехати ! — образився Петро.

— Слава Тобі, Господи ! — зраділи бідолашні.— Слава Тобі, Господи, що він живий !

Петро взяв ялинку на свої сани, а поламані сани примостили на Якимових. Яким вйокав на коні, поспішаючи додому.

Василько вже був дома. Яким та Олена плакали з радощів, обіймаючи Василька. «Ми вже думали, що не побачимо тебе» — казали вони. А Василько весело щебетав, оповідаючи свої пригоди в лісі.

23 падолиста 1891 р.
с. Лопатинці

П'ЯТИЗЛОТНИК

ОПОВІДАННЯ

Посвята моїй любій матері.

Смерклося. Рожевий на заході край неба м'яким блиском осявав морозне повітря; останнє світло померлого дня, продершись крізь шибки до хати, ледве-ледве змагалося з сутінями, бо в хаті вже таки добре посутеніло.

Хима, сидячи на ослончику, підкладала солому в грубу. Веселе полум'я жваво стрибало по соломі, осявало старе, борознами пooране обличчя Химине, плигало по стіні золотим зайчиком. В хаті було тихо, тільки солома тріщала в грубці та цвіркун цвірінькав під полом.

— Старий!

Тихо.

— Хомо! — голосніше обізвалася Хима.

— Агов!

Зза грубки почулася шамотня.

— Я оце сиджу,— почала Хима,— та й думаю, що в нас борошно минулося. Тільки в нас хліба, що на полиці...

— І я не про що ж думаю... та що ж ти вдієш, коли не вродило... Доведеться пудити... Візьми в жида пуд та й поклади карбованця з сороківкою... А де тії гроші?..

Хима тихенько зітхнула.

І знов стало тихо в хаті. Старі хоч нарізно, та все про одне думали: свій хліб минувся, а купувати — ні за що.

«Починається...— думав Хома.— Оце він саме починається той час, коли не стає хліба, нема и заробітків,—

час журби та горя, коли чоловік хотів би, як муха, зслизнути на зиму, щоб якось перетривати лиху годину...

Щороку сутужно Хомі, щороку не стає свого хліба, а цього року таки зовсім погано... І не дивниця, бо цього року недорід. Поля, звісно, обмаль: шнур під озимину, шнур під ярину, а шнур — толока, в кожній руці по шнурові. Ще як вродить, то потягне хліба до весни, а цього року жито вродило обрідне, ярину град вибив... Змолотив Хома жито, переміряв та й зажурився, аж сумно йому стало та страшно; жита усього було дев'ять мірок... Коли б же хоч тих дев'ять мірок змолоти — усе було б хліба на який там час, а то й на насіння треба лишити, треба і в гамазеї вернути, що винен... І так уже над тим хлібом трусилися, так стереглися, щоб і крихіточка не загинула марне, а не стало... От лежить на полиці останній буханець хліба, а в діжі, де було борошно, самий пилочок біліє насподі, може, змете баба на галушки.

Воно не так страшно без свого хліба, коли б заробіток був! Ба, якби заробіток! А тут, як на лихо, й заробити ніде. Покликали його раз до двору дрова різати, дали за цілий день важкої праці сороківку,— і за те спасибі, коли б частіше кликали!.. А хліб же тепер — не дай Господи — дорогий; не знати, чи кусати його, чи дивитись на нього...

— А йди вечеряти, старий! — перепинила Хима гіркі Хомині думи і поставила на припічок горщик з гарячою бараболею в лушпинках. Біла пара хмарою звилася над горщиком, а старі, присунувшись близенько до нього, руками вихоплювали гарячу картоплю й, умочаючи в сіль, їли... Запивши вечерю холодною водою з кухлика, Хима та Хома обернулись до образів і почали голосно шепотіти молитву та важко зітхати, дякуючи Богові за хліб насушний...

Другого дня припало свято — Введення. Хима завилася гарно наміткою, заколола її здоровими шпильками з червоними головками, узулася в червоні чоботи й подалася за Хомою до церкви на службу Божу.

Золото на образах та на ризах у батюшки, палаючі свічки, синій дим од ладану, що виповняє вівтар та хмаркою літає по церкві, співи, шепотіння молитов навкруги —

все те робить дивне враження на Химу; вона чує, як її серце м'якшає, тане, мов той віск у палаючої свічки... старечі вуста непомітно ворушаться, з повного ущерть серця раз-у-раз вириваються глибокі зітхання...

Виходить батюшка й читає проповідь. Хима не розуміє гаразд, про що читають, але вона знає, що читають про святі речі, й те читання видається їй таким святим, таким жалібним, що повне Химине серце виступає з берегів, лице жалібно кривиться, і сльози несамохіть котяться тими борознами, що поорало на виду довголітнє лихо... Хима виймає з пазухи хусточку, голосно сякається... І дивна річ: з усіх кутків бабинця, як на знак, починають баби голосно сякатися, виявляючи тим сердечну скруту та жаль за гріхи свої тяжкії.

Виплакавшись усмак, Хима потроху розбирає, про що читає батюшка... О, про недорід читають. Де це? у нас?.. Ні, в якихсь чужих сторонах... І там люди голодують... Господи! скрізь лихо товчеться, а там таки справжнє лихоліття — голод! Добре, як хто має спроможність запомогти чим, а нам коли б самим з голоду не загинути.

Невеселі повертали Хима та Хома з церкви, бо в долі тих голодних, що про їх читано в церкві, вбачали вони свою власну долю, а уява малювала їм цілі села голодних людей, без крихти хліба, як і їм, може, доведеться лишитись, коли не роздобудуть де хліба.

По обіді Хома взявся за псалтир, а Хима відчинила скриню та заходилася порядкувати в ній. Вона переглянула сувої полотна, півмітки, що напряла цеї осени, розгорнула і знов поскладала шмаття та одежу, що придбала собі на смерть... Далі, з самого споду, вийняла якусь ганчірку, зав'язану вузликом, і поклала її на коліна. Усмішка щастя розіллялась по обличчю в старої; вона обмацала вузлик, обережно розв'язала його й вийняла звідти старий білий п'ятизлотник. Довго розглядала Хима той п'ятизлотник, обертаючи його на всі боки, здмухуючи з нього порох. Давно-давно, як ще вона оддавалася, баба її кинула їй того п'ятизлотника на посаг; з того часу «білі гроші» перетривали не одну лиху годину, а Хима таки не видала їх, заховала, як найдорожчий скарб. Вона знає, нащо ховає ті гроші. Ото як

дасть Бог дочці її, що недавнечко одружилася, дитину, та ще дівчинку — баба подарує того п'ятизлотника внучці, бо вже Бог знає, чи дiжде вона кинути ті гроші на посаг унучці. Матиме внучка пам'ятку, знатиме, що мала бабу... Не раз і не два марила Хима над цією думкою і звикла до неї так, що вже й не уявляла собі, як можна іншим способом розлучитися з п'ятизлотником. Хима оглянула гроші навкруги, погладила їх пестливо, наче кохану дитину, й, осміхаючись, завинула в ганчірку та сховала в скриню на сам спід, у куточок.

А Хома недовго читав. Гіркі думи та тривога не давали йому спокою: він закрив книжку й задумався. Де його взяти грошей на хліб? Заробити ніде, позичити — ніхто не позичить, а без хліба не можна. До всього чоловік звикне, без усього обійдеться, а без хліба годі обійтися... Ця думка муляла йому серце, йшла за ним усюди, як тінь, гризла його, як іржа залізо... Хома увесь день ходив як зварений, не находив собі місця.

І Химину душу точила тая ж думка, але Хима теж журилася тихцем і ніби не знала, чого Хома нудить світом...

Полягали старі спати, та не спалося; окраєць хліба з полиці ліз перед очі, обертався на всі боки та мов примовляв: «подивіться на мене, який я малий: нема чого й кусати; та ще й останній»... Порожня діжка з борошна переверталася догори дном, і навіть пилочок не сипався з неї.

Не витримав Хома.

— Химо, ти спиш? — поспитав він з печі.

— Не сплю... а чого там?

— Та, бачиш, я думаю, чи не взяти б нам у Берка хоч пуд борошна.

— А за що ж ти братимеш? Жид набір не дасть...

— Набір не дасть... та я думаю... і навіщо ти ховаєш того п'ятизлотника? Доложив би трохи, а може б жид почекав решту, от і був би пуд муки...

Хима аж скочила на полу, мов опечена.

— Не дам!.. і в голові собі не покладай!.. Зроду не дам!.. Голодом буду моритися, на картоплі охляну, а п'ятизлотника не дам!.. Не на те ховала я його тридцять літ, щоб тепер жидам віддати!..

— Ховай, бабо, ховай! заховаєш лихий знає кому! А тут аж шкура на голові болить від думок!.. Ховай!.. не давай!..

Хома був сердитий,— він довго перевертався на печі та все бурчав щось сердитим голосом.

Хима аж упріла, їй аж душно стало від одної думки, що її скарб, її п'ятизлотник, котрий вона так довго ховала, котрий марила віддати тільки коханій унучці,— міг би перейти в жидівські руки.

І вже не думка про хліб, а про той п'ятизлотник не давала Химі спати. Не спав і Хома через «білі гроші»...

Хліба не стало: доїли останню скибочку. Кілька вже день харчувались старі вареною та печеною картоплею, аж охляли без хліба. Хома ходив, як ніч, нічого й не говорив до Хими; мовчала й Хима, та думки їх близесенько літали коло одного осередка, перестрівались та, здавалося, розмовляли межи собою... Хима знала, чого сумує старий, що в нього на думці... А Хомі довідне було звісно, що робиться в душі у старої, мов він заглядав туди. І не диво: живучи вкупі тридцять літ, вони стали схожими одно до одного, розуміли одно одного, як самі себе.

— Господи,— думав Хома,— коли б хто заглянув у хату, може б мені трохи полегшало, якби почув людську мову, а то таке, що хоч за пояс та на горище...

Але ця думка зараз налякала його; тут самим нічого їсти, а, борони Боже, трапиться гість, тоді чим хоч приймай, ще й сорому наберешся... Та химерна доля, мабуть, підслухала бажання Хомине й не дала йому довго міркувати над тим, добре буде, як з'явиться гість, чи ні, бо двері рипнули, й гість став на порозі.

— Здорові були, свате!..

— Здорові будьте й ви! Яким це побитом? — здивувався Хома.

— Привіз січку різати до жида... а ваша Зінька й каже: заїдьте там, тату, до старих, перекажіть, що я, хвалити Бога, здорова, та спитайте, як там їм живеться?.. От я й заїхав до вас, свате!.. а де ж сваха?

Хима вилізла зза печі.

— Як вас Бог милує, свате?.. що там сваха?.. а моя Зінька?.. Та сідайте ж бо! — припрохувала Хима, а в

самої вертілось на думці: «Головонько ж моя бідна!.. Чим же прийматиму свата? Хоч виколупай з пальця, а дай!..»

Хома балакав із сватом та все якось чудно та неспокійно поглядав на стару; він пам'ятав, що сват завсігди частував його горілкою і що й йому годиться як слід прийняти гостя. Хома таки не витримав: тільки Хима вийшла з хати, він шуснув за нею до сіней.

— Стара! — почав він тихим та несміливим голосом,— годило б ся почастувати свата чаркою...

— Та вжеж годило б ся...

Хома замовк та все чухав потилицю.

— Може, там у тебе де є, Химо, хоч на півкварти...

— Адже ти знаєш, що нема... Візьми пляшку та біжи до корчми, може шинкар дасть набір...

— Навряд!..— сказав Хома, але взяв шапку та пляшку й пішов пробувати щастя.

Лихий та збентежений вертався Хома з порожньою пляшкою з корчми: шинкар не дав набір. Хома викликав Химу до сіней і показав їй порожню пляшку.

— Знаєш що, Химо... знаєш що, стара...— улесливим голосом шепотів Хома.— Свата не можна пустити без чарки... Винеси мерщій твого п'ятизлотника, я духом примчу горілку, ще й здачу тобі принесу... Бо, бачиш, не можна ж так.

— Це смерть моя, не чоловік! І чого ти напосівся на того п'ятизлотника? Казала не дам — і не дам, і край!.. Хоч забий мене отут — не дам!..

— Дай, кажу!

— Не дам!

— Дай!

— Не дам, не дам і не дам!..

— Пху, сатано!..

Хома плюнув і, хрьопнувши дверима, вийшов на двір. Злість поняла його серце, йому було досадно і на жінку, і на того п'ятизлотника... А вернутись без горілки ніяким побитом не можна... На щастя, трапився кум і позичив на півкварти.

Стара зварила бараболі й так - сяк прийняли свата. П'ятизлотник перетривав ще одну небезпечну годину, та на те, мабуть, щоб стати причиною незгоди межи чоловіком

та жінкою ... Хома ніяк не міг убгати собі в голову, що він мусить терпіти голод, коли в скрині лежать гроші — невеликі, правда, але все таки можна залатати ними хоч одну дірку в господарській потребі.

Хима трусилася над своїм скарбом, над своїми «білими грішми», вона так звикла до своєї мрії подарувати п'ятизлотник унучці, що намагання Хомині видати п'ятизлотник на що інше дратували її, гнівили несказано ...

На другий день пішов Хома по сусідах позичати хліба, та ніхто не дав; кожному цього року сутужно, в кожного недорід поменшив хліба. Пішов Хома до жида — так, без великої надії, пам'ятаючи приказку: «тільки в мене рідні, що жиди одні», але й жид не дав: «багато, каже, набрали в мене люди без грошей, а ніхто не оддає» ... Похнюпившись, поплентавсь старий додому з порожніми руками, та й не гадав, що вдома дожидає його нове лихо,— соцький з десятником прийшли правити подать.

— Почекайте, люди добрі,— благав Хома,— я віддам. А тепер, їй же Богу, не маю ... хліба шматочка нема ... Самі знаєте, який тепер рік тяжкий,— нема хліба, нема де й заробити ...

— Ми вже це чули, старий! Давню пісню співаєш!.. Нам — що! нам хоч ригни, а дай, нам начальство велить. І так уже наслухалися за тії «недоїмки» ...— загомоніли сільські посіпаки.

— Та що ж ви візьмете, коли в мене й копійки зламаної нема за душею!..

— Знайдемо, що взяти. Дай, діду, хоч частину грошей, бо заграбуємо одежу.

— Кажу ж вам, що не маю! — скрикнув з серця Хома.

— Не маєш? Добре! Гей, бери свиту з жердки! — крикнув соцький на десятника.

Десятник прискочив до жердки й потяг Химину свиту.

— Не руш! — скочив Хома до десятника і вхопив за свиту.— Не руш! я не попущу, щоб у мене грабовано одежу! Ей, Химо, давай твого п'ятизлотника цим невірам, бо вони й душу витягли б з чоловіка ...

Хима, що стояла досі німа та бліда як смерть, почувши про п'ятизлотника, прожогом кинулась до скрині, впала на неї й міцно вчепилася руками за віко.

— Не дам! — крикнула вона.— Не діждете взяти п'ятизлотника.

— Пусти,— штовхнув Хома жінку,— я сам достану...

Але Хима міцно, мов кліщами, вчепилася руками за скриню, й Хома ніяк не міг стягти її з скрині.

— Беріть свиту, бодай вас за зуби взяло,— кричала Хима,— а п'ятизлотника не дам!..

Десятник, недовго думавши, закинув свиту на плечі й подався за соцьким з хати.

Хима сиділа на скрині — бліда, аж жовта, тремтяча та переляканa; руки заклякли на віку; посоловілі очі нестямно дивилися на двері.

Хома важко дихав, аж сопів, він постояв мовчки на місці, далі насунув шапку й вийшов з хати, хрьопнувши дверима.

Лишившися сама, Хима заплакала. «Господи,— думала вона,— защо на нас звідусюди саме лихо, сама біда? Чим ми прогнівили тебе, Боже, що отак при старості караємося?..» Сльози котились їй по старому виду, капали на скриню, на запаску, а вона сиділа сумна, як сам сум, і забула вже про той скарб свій, про п'ятизлотник, який недавно так боронила від ненаситних зборщиків...

Вечір захопив її на скрині, темрява оповила хату, а Хима не світила світла,— їй було не до світла.

Ввечері прийшов Хома — хмурний, як небо восени. Він мовчки сів на лаву й задивився в куток.

— Хомо!

Тихо.

— Хомо!

— Ну?!

— Я оце надумала... пішов би ти до пана, попрохав би грошей на відробітки... Може б, він і дав. От завтра субота, підуть люди до рощоту,— піди й ти та попроси гарненько — може, змилується.

— Ет, не дасть!..

— А ти піди, попроси гарненько, може й дасть.

Старі замовкли, але надія на панську ласку ледве помітним променем осявала їм серця, зцілющою водою покропила сердечні рани...

Другого дня ввечері вертався Хома від пана.

— Ну? — зустріла його на порозі Хима.

— Дав!.. П'ять дав, на відробітки ... на буряки ...

Хима перехрестилась.

Щасливі — зараз нараяли одібрати свиту, а на решту купити кукурудзяного борошна на малаї, бо житнє дороге. Хоч не хліб, а все ж веселіше буде, ніж на самій бараболі.

Повечерявши, старі полягали спати.

Та не спалося старим.

Усе, що пережили вони за цих кілька день, ставало тепер їм перед очима, як на долоні. Поки голод зазирав їм у вічі, вони силкувались одвернутися від його, боялись думати про його. Тепер, коли несподівана поміч дала їм спроможність хоч на кілька день збутися гірких клопіт про шматок хліба, вони з цікавістю розглядалися в своєму лихові, самі зазирали в вічі своєму ворогові, бо він і тепер ще маяв над ними своїм чорним, сухим крилом ...

— А що було б,— думав Хома,— якби й пан не дав грошей? Невже гинути з голоду? Що то голод! Не велике слово, а страшне! Ще ми, хвалити Бога, не зовсім гинули, а й то так було гірко, так важко, що, здається, вибіг би на вулицю та й гавкав би, як пес ... А кажуть — у якійсь стороні тепер голод ... справжній голод ... і не село, не два, а, кажуть, сила людей без скибочки хліба, мруть з голоду ...

Хома не знав, в яких це сторонах голодують люди, якої вони віри, якою мовою говорять; він тільки чув, що вони голодні, і йому ввижалася сила голодних, змарнілих, сумних людей, що з туги та з голоду мало не гавкають, як пси, і ні звідки поради немає бідолашним ...

«Виставили в церкві карнавку,— думав Хома,— і дав би чоловік на тих голодних що змога, так що ж — дай, голоде, хліба!..»

Хима лежала на полу, розплющивши очі.— і в її голові снувалися думи. «Роздобув, хвалити Бога, старий трохи грошей ... хоч на якийсь час утихомириться, а то й дихати не давав мені з тим п'ятизлотником. Намігся в одно: дай та й дай ... Та що з тих грошей! Не надовго й вистачить, треба картоплею намагати ... Добре, що хоч картоплю маємо ... А в тих голодних, що читали батюшка в церкві, мабуть і картоплі немає?.. От десь

горе! Ми ще самі, двоєчко нас, а то, боронибоже, сім'я велика, діточки дрібні, пищать з голоду, а тут ні крихіточки, ні росиночки закропитися... Якби ближче, дала б з мірку картоплі... з щирої душі запомогла б... Ох, бо й я знаю, що то голод, а там, видко, ще гірше діється»..
Перед очима Химиними просувалися картини одна одної сумніші, одна одної страшніші, і її серце умлівало з жалю за тими голодними, хоч невідомими людьми... «А може...— і в голові її промайнула думка.— Ні, ні! — відганяла Хима непрохану думку, що лякала її своєю незвичайністю...— Не дам, то не моє, то не моє, то внуччине... А може»... Стара заклякла, увірвавши думку, та мов прислухалася, що скаже серце, як погодиться з думкою.

«Господи! — думав Хома,— чого ті голодні усе ввижаються мені сьогодні? Може, це мана яка? Воно годило б ся запомогти, бо ситий голодному не вірить, як кажуть, а з миру по нитці — голому сорочка... Кортить мене сказати щось жінці, так боюся... вона вже й так лиха на мене за того п'ятизлотника... А може, сказати?»

— Химо,— насмілився Хома,— ти спиш?

— Ні, чогось мене сон не бере.

— І я не засну... верзеться всячина... голодні ввижаються з тих країв, де голод...

— Це справді! Й мені вони з думки не сходять. Мабуть, горюють там, бідолашні...

— Атож! Знаєш що, Химо... Я думаю...

— Про п'ятизлотника?

— Егеж... якби нам його... теє... в карнавку.

Хима не відповідала. В хаті стало тихо; Хома чув, як калаталось його серце, бо він трохи налякався своєї сміливости.

— Віддамо... як має піти на що інше,— хай лучче йде на голодних... Завтра віднесу до церкви.

— Отак краще! — вільніше відітхнув Хома.

Старі помовчали,— зітхнули глибоко, а трохи згодом заснули.

Другого дня, зібравшись до церкви, Хима відчинила скриню, вийняла ганчірку з п'ятизлотником, розгорнула її, оглянула свій скарб, що тридцять літ ховала, як ока, і знов загорнула. Її руки мимохіть зробили рух до скрині, але вона швидше підняла їх і сховала вузлик у пазуху.

Після служби божої Хима наблизилася до карнавки, нешвидко добула з ганчірки п'ятизлотника, потримала його в руці й укинула в карнавку.

— Цок!

Довгу хвилину стояла Хима перед карнавкою, слухаючи, як той звук «білих грошей» лунав у її ухах, але на серці в неї стало і радісно, і весело, мов на Великдень...

Перехрестившись до образів, Хима неспішною ходою подалася додому.

Того ж таки дня батюшка виймав гроші з карнавки. Побачивши межи мідяками срібний п'ятизлотник, він немало здивувався.

— Дивіться,— казав він, розглядаючи старі гроші,— а я й не знав, що межи моїми парафіянами єсть такі багатирі!..

29 лютого 1892 р.
с. Лопатинці

ЗАВИДУЩИЙ БРАТ

КАЗКА З НАРОДНОГО ПОЛЯ

Сердиться Марець, вітрами бурхає,
Аж голі дерева стогнуть та гнуться;
Землю нещасну вдень дощиком мочить,
А на ніч морозом лютим стискає.
Хмари збирає з всіх закутків неба,
Що нікуди сонцю і глянуть на землю...
Ринуть весняниї води рікою,
Дороги та греблі щиро руйнують,
Мокрая ж хвища на полі й у лісі
Билинку зелену снігом вкриває...
Сердиться Марець... віщує десь серце,
Що скоро настане з світом розлука,
І Квітню - квітчастому, меншому брату,
Йому доведеться землю оддати...
Заздрість гадюкою в серце вповзає,
І він замишляє діло недобре:
Квітня - квітчастого, меншого брата,
Згубити він хоче з світу безвинно;
Дума покликать до себе у гості,
Втопити, зрадивши брата, у річці.
Здумав — і радісно стало лихому,
Неначе він добреє діло готує.
Зараз всі хмари роздмухав по небі,
А сам поклонився сонцю ясному:
Просить він в сонечка помочі з неба —
Буйнесенькі стануть теж у пригоді —
Землю сушити, травицею вкрити,

Первоцвітом, рястом гай замаїти.
Тількищо глянуло сонце на землю —
Вже й стежка біленька в'ється болотом;
Пташка щебече в повітрі прозорім,
Травиця зелена з снігу вилазить.
Бачить, що сонечко щиро працює,
Пташок посилає Марець лукавий —
Тих, що то з вирію просто летіли,—
В гостину до себе брата прохати.
Квітень, почувши запросини Марця,
— «Поїду,— зрадівши каже,— до брата!»
І очі веселі від щастя засяли,
Бо дуже бажав він з братом зустрітись.
Зараз почав він збиратись в дорогу:
Лаштує чумацьку мажу; на пашу
Рясту, фіалок готує для коней,
А сам надягає шати зелені.
— «Гов! А куди це ти, братику, їдеш?»
Хтось крикнув іззаду голосом дітським.
Квітень жахнувся та, скинувши оком,
Молодшого брата — Мая побачив.
Май був хлопчина на диво вродливий:
Як небо очиці сині - блакитні,
Шати на ньому із квітів польових,
Аж пахощі гарні віють від нього;
В пишній короні росинки перлисті
Так грають на сонці, мов самоцвіти;
Скаже він слово — то так і здається,
Що то соловейко в лузі співає.
Квітень вітається з Маєм та й каже:
— «До Марця у гості, братику, їду!»
Май же відразу чогось засмутився,
Аж чорная хмара чоло покрила.
— «Знаєш що,— каже,— друже єдиний!
Скажу тобі нишком дивнії речі:
Матінка наша,— Весна запашная —
Було чи головку миє та чеше
Сину - дитині найменшій, коханій,
Чи спатоньки вклавши в постіль тепленьку,
Палко цілує — заплаче гіркими
Й крізь сльози до мене так промовляє:

«Трьох породила вас мати нещасна!
«Ох трьох соколів — на горе одного;
«Марець — найстарший — недобра дитина:
«Він матір нехтує, в серці плекає
«Злість проти брата молодшого — Квітня.
«Боюсь я, дитино, лиха якого:
«Сам здоров знаєш, що в Марця потуга.
«Бо вітром й водою він володіє!» —
Раю я, братику, будь обережний!
Як возьмеш на віз ще човен та сани,
Щоб безпечніше було у дорозі,
Тоді рушай сміло в гості до Марця»! —
Слухає Квітень розумної ради
Й на мажу складає човен та сани...
Щиро обнялись брати на прощання...
От рушили коні — і Квітень поїхав.
Разно біжать коненята ситенькі;
Дорога суха, аж курява в'ється,
Збоку зелені ниви простяглися,
Неначе оксамит сяють на сонці.
Небо безхмарне високо синіє,
А долі первоцвіт лісом подався;
Пташка щебече в повітрі веснянім...
Ох, Боже, як любо весну стрічати!..
Радісно в Квітня тріпоче серденько,
З грудей же могутніх пісня іллється;
Полем лунає, лісами, лугами,
До неба сягають звуки чудові...
Довго вже їде так місяць щасливий.
Як от, хто зна звідки, хмари узялись:
Небо вдягнули у чорнії шати,
На землю спустились дощиком й снігом.
Холод повіяв, вітри заскиглили,
Як часом голодні звірі у нетрях;
Темрява, хвища, щось падає мокре,
Пристали в болоті коні ступати.
Що це?.. шумить щось в долині так грізно?..
Ось ближче... ще ближче... клекіт вже чути...
Видко, як котяться хвилі скажені,—
То річка у повідь берег поняла.
Бачить сполоханий Квітень, що лихо,—

Спускає він хутко човен на воду,
Сани з собою бере й коненята,—
В руках його дужих весла аж гнуться ...
Хвилями річка на човен аж скаче —
Відскакують з плюском хвилі від човна,
Криги здорові пливуть звідусюди,
А вітер із снігом в очі шмагає ...
Бореться Квітень веслом з бистриною,
Між кригами в'ється вужом, сказав би;
Сили останні свої добуває
І з розгону наскочив човном на берег ...
— «Годі !» — сказав він, втираючи чуба ...
Аж гульк — коли степ весь снігом біліє.
Вдарився Квітень руками об поли,
Та нічого діять — гірш вже не буде.
Коні впрягає у сани і їде.
В глибоких заметах брьохають коні,
Хуга замітає снігом дорогу,
Мов пекло у полі — світа не видко!
На ніч мороз як потисне страшенний:
Понівечив, лютий, ряст та фіалки,
Ті, що то Квітень взяв коням на пашу,
Й самого крізь шати Квітня доймає ...
Змерз подорожній, аж труситься бідний,
Мороз витискає душу із тіла;
К світу ж немов потеплішало трохи ...
Минається сніг вже, всюди болото.
От, як зайнявся край неба на сході
Й червоними стали хмари з краєчку —
Марець прокинувсь і пішов оглядати
Своє королівство — землю нещасну.
Став край дороги, на палицю сперся,
Сердиті в простори вирячив очі;
Пика — червона від вітру чи злості —
Засіяна густо вся ластовинням.
Свита на ньому пошарпана, в дірах,
Забовтана теж по пояс, в грязюці;
Замість корони — копиця волосся,
Та й те у безладді вітер розкидав.
— «Пробі! рятуйте! ох Квітень вже їде!»
Враз крикнув з нестями Марець; а далі

Як заскреготче від гніву зубами,
Аж вітер бурхливий зразу ущухнув.
Хмари від ляку розбіглися з неба,
Й сонце братів двох зустріч осяло.
Слухає Марець пригодоньки Квітня,
Як Май йому раяв їхать в гостину,
Слухає пильно, а далі як скрикне:
— «Чекай же ти, Маю, вороже клятий!
Я ж тобі, братику Маю, придбаю!
Не раз і не два ще Марця згадаєш!»
Скрикнув так грізно і, парою знявшись,
Полинув в оселю чорної хмари,
Квітню - квітчастому, меншому брату,
Своє королівство — землю лишивши ...
Й досі ще Марець лютує на брата:
Залізе уранці нишком в садочок,
Квіти та зілля морозом потопче,
Аж довго Май бідний плаче росою ...

23 березня 1892 р.
с. Лопатинці

ВЕЧІР

На заході сонце ... В підземні кімнати,
Натомлене, на ніч іде спочивати,
Й прощаючись любо з небосхилом синім,
Всю землю залляло рожевим промінням.
Вже й вітрові в полі гуляти несила.
Згорнув свої вільні, широкії крила:
Вже й верби зелені в прозорую воду
Заглядають сонні на пишную вроду,
Мов чують — не чують, як пташка співає,
Своїх пташеняток в гнізді присипляє ...
Аж ось заскрипіли тесові ворота:
Йде матінка з поля — скінчилась робота —
І листя в ряденці несе лопухове,
Смачненьку вечерю голодній корові ...
Замекали вівці ... От курява встала ...
Вже череду з поля сестричка пригнала,
І матінка стала корову доїти,
Щоб було поїть чим маленькії діти.
А в хаті бабуся й собі хазяйнує:
Сім'ї на вечерю кулешик готує;
Від полум'я з печі бабусині лиця
Червоними стали, немов полуниця.
Стемніло й зробилось так тихо надворі,
На небі зоріють, мов іскорки, зорі ...
Заквакали жаби в болоті гурбою,
Легесенька пара знялась над водою,
А в хату біленьку вступають зза плота
Братко - сон хороший й сестричка - дрімота,
Що дітям маленьким усе проти ночі
Мов медом солодким заліплюють очі.

[1892 р.]

ВЕЧІР

(ДРУГА РЕДАКЦІЯ)

Скотилося сонце з високого неба,
За день утомилось — спочить йому треба.

Й, прощаючись любо з небосхилом синім,
Всю землю залляло рожевим промінням.

І вітрові в полі гуляти несила:
Згорнув свої вільні, широкії крила.

Зелений садочок в прозорую воду
Заглядає стиха на пишную вроду,

А пташка на вітях калини співає —
Своїх пташеняток в гнізді присипляє.

Аж ось заскрипіли тесові ворота:
Йде матінка з поля — скінчилась робота.

І листя в ряденці несе лопухове —
Смачненьку вечерю голодній корові.

Замекали вівці ... От курява встала ...
Вже череду з поля сестричка пригнала,

І матінка стала корову доїти,
Щоб було поїть чим маленькії діти.

А в хаті бабуся й собі хазяйнує:
Сім'ї на вечерю кулешик готує.

Від полум'я з печі бабусині лиця
Здаються червоні, як та полуниця.

Стемніло й зробилось так тихо надворі ...
На небі зоріють, мов іскорки, зорі ...

Заквакали жаби в болоті гурбою ...
Легесенька пара знялась над водою,

А в хату біленьку заглядають з плота
Братко - сон хороший й сестриця - дрімота,

Що дітям маленьким усе проти ночі
Мов медом солодким заліплюють очі.

1892 р.

ЦІПОВ'ЯЗ

ОПОВІДАННЯ

Тихою ходою, ледве ступаючи натомленими ногами по свіжій ріллі, йшов за плугом парубок, Семен Ворон. Сиві круторогі воли, помахуючи рогатими головами, поспішалися з гори в долину на спочинок, бо Семен нині трохи припізнився, доорюючи панський лан. Справді було не рано. Осіннє сонце давно вже сховалось за горою, забрало з собою й проміння; лише холодне небо кидало на чорну землю блакитне сяйво, дихало холодом і вогкістю.

Сумна та непривітна картина була перед очима в Семена: справа і зліва, скільки оком захопиш, чорніли свіжою ріллею зорані на зяблю гори, а в ярах та видолинках було ще чорніше, ще сумніше... Десь далеко, край небосхила, здіймалась сива імла, виповняла повітря... Чорними ярами покотився білий туман, одежа вкрилась дрібненькою росою... Вогкий холод зціплював кров у жилах, доймав до костей... Вгорі темне, непривітне небо, долі — холодна, мокра земля і більше нічого...

І втома від цілоденної важкої праці, і холод, і ця сумна картина мимохіть насували мрію про теплу хату, гарячу страву, суху постіль, а Семенові якраз треба було ночувати в полі, укупі з нічліжанами, такими ж наймитами, як і він, бо до економії було далеко. Так пан звелів, щоб парубки не згаяли часом якої годинки... Семен важко зітхнув, згадавши про це, і поспішився за волами, котрі саме збігали з гори в долину, де табором розташувались на ніч парубки.

Семен розпряг волів, пустив їх на пашу, а сам примостився біля парубків. Нічліжани вечеряли чим хто мав. Страви не варили, багаття не розкладали, бо лісу не було поблизу. Семен витяг із торбинки хліба, кілька яблук і намацав насподі шматок сала, котрого він не клав туди. «Домна !» — промайнуло в голові його, і він почув, що якийсь промінь зогрів його серце, осяяв пітьму, що оповила долину, розвіяв густий туман... Так, це його Домна піклується про нього, сирота, наймичка, що служить разом із ним у дворі; його люба Домна, що незабаром стане його вірною дружиною. Бідна дівчина! Скільки вона горя прийняла від тих самих панів, на котрих робить! Скільки наруги! І чому вона мусить так тяжко працювати на шматок хліба, той гіркий та солоний шматок, коли панночка, дочка дідича, живе в розкоші, нічого не роблячи? Чому вона родилась бідною мужичкою, чом не панночкою? Чого в них така не однакова доля?..

Семен стривожився. Він помітив, що з ним починає діятись те, чого він так боявся. «Дурні думки», як він називав їх, «дурні питання», на котрі він не вміє дати відповіді, починають мучити його, заколочувати спокій, гнобити серце й мозок.

— Хай йому цур! — сплюнув Семен і рішився відкараскатись від дурних думок. Він глянув на зоране поле і сливе силоміць напрямив свої думи на щоденну роботу. Скільки то ще доведеться виорать панського лану? Чи вспіємо за два дні?.. І скільки ж то ланів, скільки тої землі в одного чоловіка? Чому це так, що пан має необмежені ґрунта, а мені не дав Бог і клаптика землі? — непомітно для себе звернув Семен на тую ж стежку. От тепер, марив Семен, пан сидить десь біля столу в гарній теплій хаті, а Домна подає на стіл вечерю, гарячі, смачні страви, а я, напрацювавшись за цілий день на полі, натомившись, що й ногами не здвигну, мушу, мов пес той, мерзнути на мокрій землі? Де ж правда?..— Боже! — схаменувся Семен: — чого мене такі думки морочать? Адже розумні, письменні люди (хоч би й брат мій Роман,— нащо письменний, навіть за писаря в селі служить) кажуть, що так воно мусить бути, що інакше не буде... А пани? Адже вони дивляться у письмо, зна-

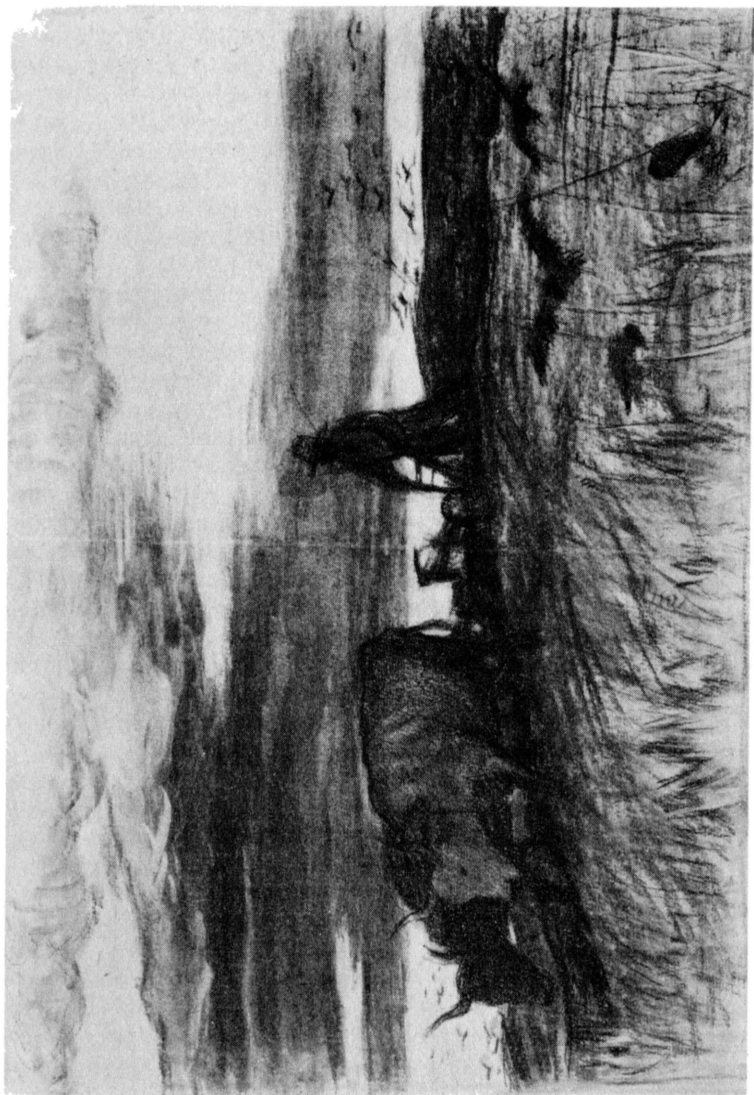

Сиві круторогі воли... поспішалися з гори в долину на спочинок...

ють, що гріх, як на світі треба жити по правді, не те що я темний — дивлюсь і не бачу, мов той заєць, що лежить, витріщивши очі, а нічого не бачить... Тільки... тільки... Чого ж це Бог створив одного чоловіка, а не двох: пана й мужика? Чого це так? чого?..

Семен лежав горілиць, звертаючись із своїми питаннями до неба, а воно, холодне та темне, байдужно блимало зірочками у відповідь на ті гарячі питання бідного наймита.

І враз ізгадались Семенові його літа дитячі. Ясно, виразно, мов перед очима, встала в його пам'яті одна подія, що розбуркала в десятилітньому хлопцеві мозок, вкинула в серце зерно нових, не дитячих бажань.

Це було літом, саме в жнива. Семен пас худобу. Воли та телята розбрелись по толоці, а він, лежачи в холодку під полукіпками, вигравав на сопілці якусь сумовиту думку.

Думка обірвалась на тихому жалібному тоні, сопілка вислизнулась із рук, і Семен заплющив очі, заколисаний тою чудовою тишею, що буває виповнена всякими звуками: і дзвінкою піснею жайворонка, і дзичанням польових мух, і тихим мелодійним шелестінням стиглого жита, підрізаного серпами.

Враз за полукіпками, в житі, почулась розмова. Семен розплющив очі, підвівся і насторожив вуха.

— Нема там, доню, хоч шматочка хліба? — виразно почувся старечий голос.

— Нема, мамо... Та ще вчора поїли...— розтявся дзвінкий, але сумний - пресумний голос.

Затихло.

— Ні, я так не можу... сили не стає... Скільки ж то день морились голодом... а сьогодні й рисочки в роті не було, аж мене коло серця пече, аж мені млосно... А тут жни... Господи! Чи тому Богові хліба шматка жалко для нас, бідних, чи що?.. От життя!.. І... де... та смерть... моя... заподіялася?..— Чутно стало голосне хлипання, чутно було біль, муки голоду в тому плачу...

— Цить, доню, цить... не сварися з Богом... перетерпимо.

Семена зняла цікавість і разом якийсь острах обгорнув його. Він потихеньку обійшов полукіпок, наблизився

до жита і заглянув, що робиться на ниві. Картина, котру він побачив, дуже вразила його. На стерні, під полукіпком, сиділи дві жінки. Молодиця, з блідим, змарнілим обличчям, з нервовим поспіхом витирала рукавом свої заплакані очі; стара сиділа непорушно, схиливши побіденну голову, і рясні сльози зрошали її старечий вид.

Семен почув, що його стиснуло щось коло серця. Він ніколи не бачив, щоб дорослі плакали з голоду, і якось зразу дитячим чутливим серцем збагнув увесь трагізм сцени. Рука його мимохіть опустилась на торбинку з хлібом, що висіла через плече. Та торбинка заважала йому, він це якось зразу почув. Йому стало прикро, навіть соромно мати хліб... Сквапно хапаючись, скинув він торбинку з хлібом і, ввесь червоний, засоромлений, наблизивсь до жінок.

— Тітко!.. не плачте, тітко... ось хліб...

Семенові здалося, що то хтось другий проказав тії слова — таким чудним, не своїм голосом були вони сказані.

Молодиця здивовано глянула на Семена червоними від сліз очима і нічого не відповіла. Стара ще дужче заплакала. Семен стояв ні в сих, ні в тих, тримаючи в руках торбинку, не знаючи, чи залишитися тут, чи тікати. Кров прилинула йому до голови, в ухах зашуміло... Семен впустив на землю торбинку, а сам метнувся назад... Він біг стернею, наче тікав від кого, і чув, що йому чогось соромно, що в серці здіймається злість, а проти кого злість — він і сам не знав. Йому хотілось зігнати ту злість на чімнебудь, і він пожбурнув ціпком у корову, що паслась на межі.

— А-а, ти, бісова худоба, бодай тебе вовки з'їли!.. А куди!..

Ціпок засвистів у повітрі, корова стрибнула й побігла далі, а Семен і не бачив цього: він прожогом вбіг на межу поміж жита і причаївся у високому житі. Спершу він тільки чув, як калатало його серце, а далі, трохи заспокоївшись, почав пригадувати собі сцену, що перед хвилиною бачив. Надаремне дитячий мозок працював над питанням: чого це одні мають що їсти, а другі плачуть з голоду? Відповіді не було ніякої. Незабаром думи перейшли в мрії...

«От якби я був паном,— марив Семен,— я б мав багато - багато грошей, хліба, всього ... Я б конче дізнавсь, хто голодує, та давав би йому хліба, страви, одежі, щоб не було в селі голодних та бідних ... Та хіба то так важко паном зробитись? Треба тільки таку книжку вивчити. От Романко наш вчить тую книжку, каже, що хоче паном бути. «Їздитиму, каже, в такій хатині на колесах, з здоровими шибками, як часом наш пан їздить!» ... Он він який, Романко наш!.. Невідмінно вчитимусь. Попрохаю Романка, він мені прокаже» ...

І так притьмом забаглося Семенові вчитися, що бідний хлопець не міг дочекати, аж поки сонечко закотиться за обрій, і погнав товар з поля раніше, ніж звичайно.

Романко зареготався зразу, почувши бажання Семенове вчитись, але, трохи подумавши, згодився.

— А що мені даси за науку? — поспитав він брата.

— Та що ж тобі дати?

— Сопілку даси?

— Дам! — рішив Семен, хоч йому дуже жаль було сопілки.

— А пліті на бриль даси? Ти ж собі налагодив!..

— Дам! — згодивсь Семен і на це.

Романко налапав на полиці стару, заялозену граматку, і хлопці подались у стодолу. Почалось вчиття. Поважно, з острахом, наче до першої сповіді, приступивсь Семен до граматки і силкувався таким самим, як у Романка, голосом проказувати з ним: аз, буки, віди ... Вчиття скінчилось, але в голові Семеновій усе лунали чудні слова, котрих він не розумів. Навіть уночі приснились йому ті карлючки, хрестики, бублики, що прозиваються літерами, і Семен краще вивчив їх уві сні, ніж увіч. На другий день Семен знав цілу азбуку. Почались склади. Бра, вра, мра — пішло трудніше. Семен ніяк не міг скласти докупи літер, а дванадцятилітнього вчителя брала нетерплячка — і він скуб учня за чуприну, крутив вухо. Семен усе терпів та все перекручував, намагаючись скласти як треба. «Оце,— думав він, наморившись по лекції,— поки станеш паном — треба балакати по - пташиному. Кра - кра! — згадав він склади.— Це зовсім як ворона. Або ку - ку! — наче зозуля кує». Йому навіть почулось, що над головою заскреготала сорока: че - че -

че !.. Зацвірінькав горобець : цвірінь ! цвірінь ! «Невже й це було нині в книжці ?.. Ні, не було, це, мабуть, завтра буде» ...— думав сонний хлопець, засинаючи на лаві.

Вчиття посувалося поволі, а все ж посувалося. Однак, не вважаючи на те, що Семен поборов перші труднації синтезу і міг вже абияк читати друковане, в йому, непомітно для нього самого, зростала нехіть до вчиття, до книжки. Семен не розумів того, що стояло в книжці, а Романко чи не тямив сам, чи не хотів розповісти до ладу, лиш за кожним разом з презирством здвигав плечима, лаявсь «мудьом солоним» та «нерозчовпою», а то й цілком покидав лекцію. Далі Семен не раз помічав, як дівчата та парубки глузують із тих, що, повернувши з москалів, намагаються балакати «по - панськи», і як він не раз і сам реготавсь, почувши яке кумедне російське слово. Йому часом погано було слухати, як Романко хвалився хлопцям своєю «панською» мовою та плескав таке, що й купи не держиться. І Семен соромився вихопитись з яким «панським» словом, бо йому здавалося, що воно ще поганіше бринітиме, ніж з уст Романкових.

Романко ходив до школи, приносив якісь книжки від учителя та часто - густо голосно марив про те, що то буде, як він вивчиться та зробиться великим паном. А буде от що. Насамперед поставить він собі «двір» такий високий, як дзвіниця, або й вищий, а сам сидітиме в кімнаті на стільчику та дивитиметься крізь вікно, як «мужики», проходячи повз двір, здійматимуть шапку та кланятимуться панові ... і то здалеку, бо він не звелить слугам пускати їх у двір, щоб йому й не тхнуло в горницях «мудьом солоним». Потому купить дві пари баских коней та візок із шибками, поїде в містечко й закупить у жида крамницю з усяким добром ... Ні, краще він одурить жида ; скаже йому : «прийди завтра за грішми», а як жид прийде, то зацькує його собаками і грошей не дасть ... А щоб грошей не меншало, то він візьме мужиків «у шори». Що то таке — «взяти мужиків у шори» — Романко сам не знав. Він чув цей вираз від батька, колишнього економа панського, і чванився ним, мов добром яким.

Семенові не поганим видалось мати «двір» високий, мов дзвіницю, та їздити впротяж баскими кіньми, але

він плекав інші мрії в дитячому серці і якось несміливо звірився Романкові, що хоче бути багатим паном, аби запомагати бідних.

Романко зареготався спершу, потому вилаяв його «мудьом» і відтяв упевнено, що таких дурних панів немає й не може бути... Семен мав брата за дуже розумного і хоча не поняв йому цілком віри, однак надія на панство трохи поблідла, а охота до вчиття й геть то зменшилась. Один випадок поклав кінець вчиттю.

Семен дуже любив свою неньку — стару Наумиху, як її прозивали на селі. Він знав, що ніхто, як мати заступиться за його перед батьком, що вона справедлива й ніколи не гримне на безвинного, хоч ніколи й не подарує вини... Не так, як батько, котрого Семен не любив, а боявся: батько все тягне за Романком — своїм пестунчиком. Тому то Семен звик більше вірити неньці, ніж батькові, більше шанувати її, ніж батька.

Наумиху звано старосвітською жінкою. І справді, вона була тяжким ворогом того, хто калічив рідну мову, ламав прадідівські звичаї або пнувся в пани, намагаючись стати вищим за селянина. Наумиха всіх таких називала «адеськими шарлатанами» і грізно махала рукою, проклинаючи зрадників старосвіччини. Боліло в неї серце дивитись, як її Романко ходить до школи, чути, як він гордує рідною мовою, відбивається від хліборобства — і стара не раз сварилася з чоловіком, що рішив довести діло до краю — вивести сина «в люди», цебто в писарі при волості або в прикажчики при економії.

Бачила Наумиха, що нічого не зробить із чоловіком і заприсяглася не попустити хоч Семена до загуби, не дати його на поталу чудним батьковим забаганкам. Досі Наумиха не знала, що Семен вчиться грамоти, бо хлопці, щоб не заважати в хаті, вчились або в клуні, або в садку чи де - інде. Але одного разу надворі було холодно, і вони розташувалися з книжками в хаті. Наумиха аж скипіла, почувши, як її Семенко слебезував з навісної книжки.

— А це що? — скрикнула вона на всю хату, аж хлопці жахнулися з несподіванки.— А це що за вигадки? Ще я не діждалася, щоб ти, запанівши, гордував матір'ю - мужичкою ?!. Так ти ж не діждеш, сякий не такий сину!..— І Наумиха, як оком змигнути, вхопила

граматку та вкинула її в піч. Нещасна граматка почорніла, задимилась, а далі спалахнула ясним полум'ям, аж у хаті стало видніше.

Хлопці перелякано дивились то на палаючу книжку, то на грізну постать сердитої матері й не знали, що їм чинити. А Наумиха хвилювалась.

— Все той старий виробляє ... з глузду з'їхав на старість, чи який хрін ... Бач, яке вигадав: дітей вчити, в пани виводити!.. Ще вона мало натерпілася від тих панів, ще вони мало залляли їй сала за шкуру за часів панщизняних?! А тепер щоб власні діти її зростали на сльози людські?.. Та зроду - звіку цього не буде!..

Довго ще гримала Наумиха на чоловіка та совала горщики в піч так енергічно, що не раз борщ, хлюпнувши на вогонь, бухав та сичав, мов гадина, гніваючись на незручність господинину.

А по голові Семеновій шибали думки. «Невже пани такі погані, як оце про них усі кажуть — і мати, і Романко? Невже я мусив би відцуратись рідної неньки, ставши паном, через те, що вона мужичка?.. Та Бог з ними, з тими панами! Бог з ним, з тим панством та з книжками! Не хочу вчитися. Однак настирилося мені те вчиття» ...

І Семен зважився залишити назавжди книжку, хоч чув, що він наче загубив щось, що в його чогось не стало.

А Наумиху жаль взяв, що нагримала на свого пестунчика; вона покликала увечері Семена, приголубила його та довго потішала, оповідаючи чудову казку про «Правду та кривду», аж поки Семен не заснув у неї на колінах, забувши уві сні свої турботи дитячі ...

Настала осінь. Почали загадувати до школи. Наум гадав віддати Семена, але Наумиха стала руба і затялась, що не пустить. Наум не дуже налягав, вдовольняючись одним Романком, проте покликав Семена, щоб від самого дізнатись, чи має він охоту до вчиття.

— Ну, сину, як маєш охоту, то я тебе в школу віддам.

Семен мовчав, спустивши очі додолу, а далі наважився:

— Ні, не хочу ...

— Чому ж ти не хочеш?

— Так, не хочу ...

— О, це ще... ціпов'яз! Родився мудьом — мудьом і вмреш! — сказав Наум, махнувши рукою.

З того часу й прозвали Семена ціпов'язом.

А Наум хвалився людям:

— Двох синів маю та... з одного дерева і хрест, і лопата, мовляли ви... Цей, Романко, в мене хитрий, хоч кого обдурить!.. І грамоту добре знає, письменний... От — малий ще, а куди хочете «прошеніє» напише... Є його тих прошеній і в волості, і в мирового, і де хочете... Одно аж у «Крестьянское Присутствие» подав! І приняли! Аякже!.. Я ще виведу його в люди, як дасть Бог прожити... Ну, а молодший, Семен — той отак: за плугом ходити, сіно косити, ціпом махати... Сказано — ціпов'яз!..

Росли брати, зростали, та не були друзями, Семен це добре пам'ятав. Не однакову вдачу мали. Щирий та щедрий Семен ніяк не міг погодитися з лукавим та заздрим на чуже добро Романком. Чого б не попрохав, про що б не поспитав Семен у старшого брата — на все одна відповідь: «а що даси? Не раз лучалося, що Романко обдурював Семена, звичайно в дрібничках. Видурить що в нього та ще й регоче, коли той обурюється на брата за хитрощі.

Все це відпихало Семена від брата, і він жив самотньо, не маючи й межи хлопцями приятелів. Сопілка та думи були йому приятелі й побратими. А думи носились по його голові одна за другою, як хмари по небі, коли їх жене вільний вітер. «Чому?» «Навіщо?» «Чого?» — не давали йому супокою, і лиш одна буйна фантазія хлопця давала дивоглядні часом відповіді на ті питання... Романка віддали в економію за писарчука, і він дуже чванився новим прозвищем та новою жилеткою, котру батько вперше справив йому. Семен лишився на господарстві помагати батькові.

Збігло кілька років. Семен починав уже двадцятий рік, коли старий Наум помер, — лишивши ґрунт — шість шнурів — синам. Романа теж прогнано тоді з економії, де він був за прикажчика; він одружився, взяв половину батьківщини — три шнури поля, та поставив собі хату край села, де саме починалась його нива. Других три шнури взяла Наумиха.

Семен мусив іти в найми, бо на батьківщині нічого було робити.

Найми! Він знав, що то найми... «Босий дохід, а голодна харч; зраня води, в полуднє пити, а ввечері бити» — як каже жартівлива приказка. Та багато сумної правди в тих жартах.

Одно тільки скрашало його життя невеселе: надія на краще, що жевріла в його серці. За чотири роки служби в економії склав він сто п'ятдесят карбованців; на ці гроші купить він собі ґрунт, що за три сотні продає пан Янковський таки в їх селі (катеринку, може, позичить Роман, а п'ятдесят пан почекає), одружиться з Домною і якось, дасть Бог милосердний, стане на ноги!..

Ця думка так підбадьорила Семена, що він зірвався на рівні ноги й прокинувсь з задуми.

Навкруги чорніло зоране поле, а згори, від повного місяця, лилося блакитне холодне сяйво, обгортало мокру землю, переливалось на змочених росою плугах, блищало по лемешах та мокрих рогах волів, що, лежачи оддалік, тихо ремигали. Тільки яри та провалля, повні пітьми, туману й холоду, грізно чорніли геть навкруги, бо місяць, мабуть, жахався послати свої паруси в ці таємничі закутки...

Семен помолився до неба, загорнувсь у свиту і заснув твердим сном натрудженого робітника.

* * *

Першої неділі після цього відпросився Семен у пана на часинку до брата. Він застав у Романа гостей: старосту та дяка, що любо бесідували за чаркою. Відколи поставлено Романа сільським писарем, він ще більше почав цуратись «мужицької компанії», а водився з дяком, фершалом та прикажчиками з економії.

Скоро гості вийшли, Роман обернувся до Семена, поглядуючи на нього хитрими очима. Ці очі та погордлива рисочка коло уст якось прикро вражали, псували доволі гарне, чепурне Романове обличчя з русявим волоссям на голові, підстриженим «під польку».

— Що там, оборались?..— байдужно обізвався Роман до Семена.

— Та ні ще... ще буде на деякий час... А я оце до тебе, Романе, за порадою...

— А що там таке? — скинув догори бровами Роман.

— Та то бачиш... склав я собі на службі трохи грошенят... маю сто і п'ятдесят... Не вікувати ж мені, думаю собі, у наймах, треба б уже хоч клаптик свого поля мати... А тут лучається купити; панок отой, Янковський, продає три морги, тих...

— Що сумежні з моїм полем? — скрикнув Роман.

— Еге!..

Роман вже не слухав. Як! Цих три морги родючої землі, що наче зумисне притулені до його ниви, мають бути не його власністю, хоч він, складаючи гроші на цю землю, два роки плекав у серці надію купити її?.. І хто ж? Отой ціпов'яз має видерти в нього спід носа ту землю? Ніколи! Краще він собі зуба вирве, ніж попустить кому іншому купити її!

Думи колесом закрутилися в голові Романовій; він почув, що ним починає тіпати пропасниця.

— Ну, та що? — нервово скрикнув Роман, обертаючись до брата.

— А я, бач, і прийшов попрохати, чи не позичив би ти мені катеринку?.. Я тобі дурно не схочу... П'ятдесят пан обіцяв почекати: на рік, може, спроможуся віддати...

— Не дам!.. не маю!.. Чи я тобі жид, чи я тобі банок який, що йдеш до мене по гроші? — кричав роздратований Роман, а усякі думки так і літали по його голові, попереджаючи слова.

— Та чого кричиш?.. Схаменись, чоловіче!.. Не даси, то й обійдеться без свяченого на Різдво!.. Жиди позичать!..

— Найкраще... Йди до жидів, іди... Най позичають!..

Семен лихий та збентежений вийшов з хати.

А Роман гукнув на жінку, щоб виймала з бодні гроші... Та всі, які єсть!.. Катеринка... десятка... друга... третя... сто тридцять! Мало!.. А проте — треба щось радити! Роман мало що не прожогом кинувся до пана Янковського. Сяк чи інак, а земля мусить бути його власністю.

За кілька хвилин Роман опинився у пана Янковського. Але там стріла його несподіванка. Панок затявся, що не продасть землі нікому, опріч Семена, бо Семен умовився та дав завдаток, а пани Янковські не звикли ламати сло-

ва. Надаремне Роман давав більшу ціну, надаремне упевняв пана, що Семен не має грошей, що він крутій і т. ін. Пан не похитнувся. Роман лютий та скажений, проклинаючи брата, вибіг від пана Янковського і не помітив, як самі ноги занесли його на ниву, що, мов здорового зуба, виривав її в нього Семен.

«От і купив, от тобі й нива! — думав Роман, ходячи вздовж та поперек поля.— І як це могла лучитися мені така пригода?!. Мені, що вміє кожного обдурити, кожного підвести ... І це я з моїм розумом ловив ґави, коли таке, що не вміє штирох до купи скласти — ціпов'яз, з зубів видер мені ниву!..»

І раптом уявляється йому, що Семен оре на цій ниві; його плуг блискучим лемешем ріже поле скибою.— «Ні, він не землю крає, він серце моє крає» — думає Роман. І йому одну мить здається, що він почув тоді в руках таку міць, що одною рукою вхопив би і плуг, і коней, і Семена та шпурнув би ними далеко, геть за чужі ризи!.. А то перед очима його стає друга картина. Його нива й панська — то одна Романова нива; а на тій ниві росте - зростає, як рута зелена, буйна пшениця і хвилюється на вітрі молодим колосом по розлогому полю... А серце в Романа росте вгору від надії, а в кишені немов бряжчать уже грошики любі ...— «Ні, не моя нива! не моя! а того ... бодай йому все зле та лихе!.. Хай купує, хай купує!..— скаженіє Роман: — Хай!.. і гроші дам!.. аякже, дам!..» А тим часом по голові снуються якісь думи, що то збирають на чолі зморшки, то розгортають їх ...— «Хай купує!..»

Роман ходить по полю і не знає, чи то ноги носять його, чи думки, що літають по голові, своїми крильцями допомагають йому. Врешті він стає, рішуче б'є себе по кишені і каже, якось непевно осміхаючись: «Дам!..»

Роман зараз таки побіг до Наумихи. Він застав ще Семена. Наумиха поралась біля печі, готуючи вечерю.

Роман трохи заспокоївся вже і хитрими очима поглядав то на матір, то на брата. Видко було, що він має якусь думку, котрої не хоче виявити. Семен та Наумиха здивувалися трохи, вздрівши Романа по такій гострій відповіді братові. Але Роман казав, що він поміркувався, порадився з жінкою і оце прийшов дізнатися, чи справді

Семен купує землю, а якщо купує, то скільки потребує грошей. Семен зрадів та прохав брата сідати, але Наумиха чогось була лиха і совала бідними горщиками так, що вони аж сичали.

Роман побавився довгим срібним ланцюжком від годинника, поліз у кишеню і витяг звідти шкіряний пулярес.

— Гроші єсть,— сказав він, зараз же ховаючи пулярес,— та от лихо, що з кишені вони горобцем випурхнуть, а назад їх і волом не затягнеш!.. Тепер так: зроби кому вигоду, а собі клопіт... Тепер, якщо потрібні тобі гроші — побігаєш не день, не два, висолопивши язика, заким позичиш у жидів... А процент дай, та ще такий процент, що аж пальці знати, що аж у голові засвербить від того проценту... Я... чому? я для брата рідного й пучки, мовляли ви, врізав би... Я гроші дам, та не дурно, бо й мене шкода... Тепер такий світ, що й на волосинку нема дурниці... Тепер комерція!..

— Світ такий! — сердито обізвалась Наумиха від печі.— Світ усе однаковий, то йно люди такі настали... що брат, що жид — одна ціна!..

— Цитьте, мамо!.. Він таки правду каже, що без проценту ніде не позичиш. Краще ж мені йому заплатити, ніж жидові... Та, може, він і спустить мені дещо. Кажи, Романе, по-божому, що візьмеш на рік від сотні? — обернувсь Семен до брата.

— А що тобі казати?.. Тепер усе дешеве, тільки гроші дорогі. Так, як для тебе, візьму за сто — сто двадцять...

— А я ж не казала?! — сердито буркнула Наумиха, сунувши горщиком у піч.

Семен чухав потилицю. Багато! сильно багато! А він же гадав собі, що брат не заправить такого жидівського проценту...

— Про мене, позичайте гроші в жида, я не бороню! Може, жид і дурно позичить!

Роман підвівся з лави і зробив такий рух, наче він глибше запхнув гроші в кишеню. Хіба він набивається з грішми?.. Не хотять — і не треба! Баба з воза — коням легше... Ого! гроші такий крам, що куди не поткнись, скрізь до їх ласих повно! А то й полежати можуть: ні їсти, ні пити не просять... Ет, хотілося зробити

вигоду братові, за спасибі більш, як кажуть... А тут — на тобі: процент великий!.. Глядіть меншого!..

Роман налапав шапку і наважився тікати. Семен жахнувся: ще справді брат розгнівається та не позичить грошей, а в жидів і за такий процент не знайдеш! Він кинувся до брата.

— Та годі ж бо, годі! Навіщо гніватися? — укоськував він Романа.— Я йно казав: коби менше; а як не можна, то най буде, як хочеш. Куди там мені по жидах бігати!..

Роман втихомирився.

— Я йно для тебе, Семене, це роблю, бажаючи тобі пожитку з того грунту, що купуєш,— казав Роман, дивлячись убік хитрими очима, в котрих мигнула якась потаємна думка.— Я другому зроду-звіку не позичив би!..

Закликали свідків, принесли могорич; коло столу знялась бесіда. Тільки стара Наумиха стояла невесела біля печі, не обзиваючись і словом. Чогось їй було сумно, чогось було журно. Наче віщувало серце якесь лихо несподіване.

«Справді світ інший настає,— думала стара,— бо брат з брата дурнісінько гроші цупить, не соромлячись ні людей, ні Бога. Коли б ще Семен не зашморгнувся тою позичкою, як налигачем за шию... Щось мені тая катеринка, як жарина, пучки пече,— думала вона, загортаючи в хустинку гроші, що дав Семен до сховку.— Не моя це дитина, не моя! — казала стара собі, стежачи очима за Романом, котрий, непевно осміхаючись, виходив у двері.— Не йму я йому віри, неправдою він дише».

А Роман ішов і розважав щось; думки снувалися по його голові, як човник поміж основою. Він ставав на дорозі, щось мимрив під носом, щось міркував... «А земля таки мусить бути моєю!» — закінчив він рішуче і пішов далі.

Семен радий був, що все скінчилось до ладу. За два тижні він одружився з Домною, кинув службу в економії і, оселившись у батьковій хаті вкупі з Наумихою, не раз із вдячністю згадував Романа, що не тільки допоміг купити ґрунт, але й на весілля позичив тридцять карбованців.

* * *

В хаті тепло: від печі йде дух, розходиться по всіх закутках. Каганець, потріскуючи, мляво блимає на припічку, нерівно осяває хатину. Гарно та мило в такому напівсвітлі, примостившись ближче до печі, вести любу розмову довгим зимовим вечором. Згадки самі зринають з пам'яті, слова самі ллються. Отож і Наумиха з невісткою, сидячи за кужелем, звірялися одна одній з свого колишнього ... Чорний кіт солодко спав на припічку біля каганця: йому було байдуже, що холодна зима зазирала крізь вікна білим морозом. Тиша та спокій гостювали в хаті.

І чому той спокій, тиша тая не увіллються в серце Семенове? Чому те серце не хоче вдовольнитись своїм близьким щастям, чого воно скоріше б'ється від одної мрії про щастя других, чужих людей, щастя, що, може, й не доведеться Семенові побачити його?.. А хіба він знає, чого це так?!

На якийсь час після того, як він одружився з Домною, «дурні думки», що ще змалечку мучили його, почезли. Заколисаний родинним щастям з любою дружиною, Семен забув на свої колишні турботи. Та от тепер, Бог зна звідки, знову з'явились ті думи, обсіли його, намагались відповіді.

«Мені ще добре,— думав Семен, сидячи на лаві в кутку,— мені ще добре: маю хату, маю поле, та й не багато на нас двоє треба ... А скільки ж то, Боже мій, бачив я таких, що в них іно скибочка того поля, а сім'я велика... А що мені до того?.. Що мені чужа біда?.. Як то що? То йно тому котові, що лежить на припічку, до всього байдуже ... А я людина ... І дивні ті люди: бідує, горює, гине з голоду, а нічого не радить собі, не запобігає лихові ... А що ж робити? Як робити?.. Та хіба ж я знаю? Е, коби то я знав, я б, здається, на видиму смерть пішов, я б, здається, видер, вигриз би ту землю, бо без землі лихо людям на землі, сумно жити - скніти, сумно бідувати без надії на краще!.. А мені що? Аби мені добре, а там — про мене!.. Це знов обсіли мене дурні думки ... І що мені робити з ними, навіщо вони мені?..»

Семен узяв шапку і вийшов надвір, бажаючи розвіяти свої думи десь поза цею душною хатою.

Пожадливо, повними грудьми втягаючи в себе морозне повітря, подався Семен дорогою ген за село. Твердий сніг рипить під ногами в Семена, легко дихати йому на цьому холодному роздоллі. Ось поминув він останню хату, ось розкинулось, аж до самого небосхила розляглося засипане снігом поле і спить під поблискуючою тисячами іскорок одежею, чекаючи, поки не збудить його весна... Широке, розлоге поле, та не людське воно, а панське. Люди не мають ланів, у них все різи. Нащо одному такого поля? Хіба для розкошів, бо цього поля стало б на сто чоловіка... Один розкошує, другий сльози ковтає... Де ж та правда в світі Божому?.. Течія думок Семенових знову попливла в той бік, куди звичайно верталась, скоро він починав думати про поле. «Чи я божевільний? — спинивсь урешті Семен.— Тьфу, відкаснись, сатано! На що не гляну, про що не помислю — усе зведу на одно... Коли б уже та весна швидше приходила, може б, за працею не лізла в голову всяка нісенітниця!» — казав Семен, повертаючись додому.

Весна не забарилась. Пригріло сонечко, обсохла земля, потягла орача в поле. Подавсь і Семен із плугом на ниву. Побіч із ним на своїй ниві орав Роман. Семенові було гарно. Чорна рілля рівно клалась скиба за скибою спід нового плуга, молоді волики тягли щиро, не лінуючись. Семен обчищав істиком леміш та, щиро налягаючи, йшов за плугом. Він упивався весняним повітрям і тими пахощами чорної вогкої землі, що були йому найкращими над усі пахощі. Він любив землю, як пташка повітря, риба — воду. Та й що варт селянин без землі? Усе одно, що пташка без повітря, риба без води. А землі з кожним роком усе меншає. Не те, щоб менше ставало її на світі, а ділять її межи собою мало не на грядки, бо на світі дедалі стає людніше... І що воно буде, як люди отак пошматують землю, з чого вони хліб їстимуть тоді? Погана справа. Треба землі, і то конче треба. А де ж її узяти?.. А ці розлоги, що розкинулись ген - ген горами та долинами, скільки оком захопиш!.. Адже то панське!.. Хіба що? Хіба та земля, де орю я, Роман, усі люди,— не була колись панською? Була панська, а тепер людська.

Знайшовся такий, що дав волю, дав і землю. Та як же так? Прийти — віддай землю, що маєш, бо мені мало! Так не можна, не по правді. А це по правді, що один має такого землі, що й за день не об'їдеш, а другий — на яму лише на кладовищі? Дурно не треба, можна на виплат, як і ту землю, що тепер маємо ... Хай панам гроші, а нам земля. Земля для того, хто коло неї ходить ... І це можна зробити!.. Можна!..

Семен упрів від цих думок. Він обтер мокре чоло рукавом свитки і глянув на небо, де ключем пролетіли журавлі, курлюкаючи в блакитній високості.

— Гей, соб, сивий, соб, моругий! соб! — підбадьорив він воликів, налягаючи щиро на плуга.

«Це можна зробити ... Громада — великий чоловік ... великий, та мов той Іван, що великий, а дурний ... Чому досі нічого не роблять, чом не піклуються про дітей власних?.. А що ж зможе мужик! Куди його пустять?.. Та що! Хоч я й мужик, хоча я й неписьменний, темний, а пішов би Бог зна куди, до самої столиці, впав би навколішки і сказав би: царю мій ясний! так і так, поля в нас обмаль, випасу нема, без лісу бідуємо ... Якщо не хочеш, щоб ми погинули, дай нам землі ... Ми не хочемо нічиєї кривди, ми не хочемо дурно, виплатимо що до копійки ... Рятуй, бо гинемо ... А там — най хоч голову мені стинають. Послужив би я громаді, коли ніхто не хоче!.. Дурний, дурний, що це я вигадав!.. Тьфу!..»

— Гей! соб, сиві, соб, бодай ви скрутилися!.. Тпру!

Семен дійшов до обніжка. Він витяг плуга і перекинув його на бік.

— Ху - ху!..— сказав Семен, здіймаючи шапку та втираючи впрілого лоба. Його гірше змордували «дурні думки», ніж орання. Ввесь мокрий, тремтячий та лихий на себе, сів він на обніжок, думаючи в одно: «Боже, який я дурний та чудний собі вдався!..»

А навкруги його гарно, як бува напровесні в полі. Сонце грає промінням, весняний легіт жене по небесній блакиті як пух легенькі білі хмаринки, в повітрі бринять мухи, цвірінькають горобці, пахне свіжою ріллею, травицею, фіялками, пахне весною! Серце розкриває обійми і тим розлогим нивам, що, порвавши кайдани, збудились до нового життя, і тим дітям повітря — вільним птахам, що

з далеких країв прилетіли до нас у гості, і тому кущикові фіялок, що, захистившись межи травицею, тихо процвітає, віддаючи свої пахощі чудовим пахощам весни!..

А тим часом Роман, орючи свою нивку, скоса поглядає на брата лихим оком. Йому теж щось муляє серце. Муляє йому серце ота нивка ціпов'язова. Гарна нивка, та чужа! Його ображає згадка про те, що молодший брат, котрого він не мав і за Боже пошиття, знищив усі його заміри, два роки плекані в серці, як найкращі мрії!.. І хто ж кого підвів? Семен — його, розумного, хитрого, досвідченого!.. Та дарма, дарма!.. На віку, як на довгій ниві: усього буває... Буває, наприклад, і так, що хтось позичить кому гроші, а той не має заплатити чим на реченець, от і продають землю... І та земля переходить таким робом до того, хто позичав... Буває й так... Тепер такий світ: дурний впустив з рук — розумний підняв; дурний дає — розумний бере... Тепер тільки розумний та хитрий здолає жити, а дурні мусять геть до крихти вигинути... І чому б, наприклад, тому Семенові не послужити ще який рік в економії, чого замолоду пхатися в хазяї?.. А!.. Гірко дивитись на ту ниву, що оре Семен: так вона прийшлася до його, Романової, ниви, так пристала, наче столяр припасував... Та нічого, можна почекати: дурний впустить, розумний підійме...

Загегали дикі гуси, простуючи кудись високо під необмежним небом, заспівав над нивою жайворонок, зашумів вітер, пробігаючи синім лісом, а Романові в усіх тих весняних звуках причулось одно: «дурний впустить, розумний підійме»...

Семен ходив сумний, замислений. Наумиха помітила це; Домна падала коло чоловіка, розпитувалась:

— Що тобі, Семене? Чого сумуєш? Не таїся з лихом передо мною!

— Нічого мені!.. Голова трохи болить...

Домна була певна, що Семена наврочено, а Семен міркував, як би йому звіритись громаді з своїх думок, як би підбити громаду, щоб вона щось робила, не чекала, згорнувши руки, лихої години....

Незабаром мала зібратись рада. Семен, насилу дочекавши того дня, подався на майдан, де вже купчились громадяни. Дідугани з довгими сивими бородами, заклавши

руки на ціпки, сидять на призьбі, під розправою і щось гомонять. Молодші стоять купками, розмовляють, кричать, вимахують руками. Он якийсь добродій, підживлюючи свою мову енергічними рухами, то пересовує високу шапку з лівого вуха на праве, то насовує її на потилицю, так що шапка ледве - ледве тримається на маківці й не падає на землю. Очевидячки, та шапка в повній згоді зо всіма почуттями його рухливої вдачі і, мов вражливий барометр, показує всі сутіні добродієвого настрою... Ось і староста, почепивши на груди медаль, сперся на довгу карлючку і киває головою до Романа, сільського писаря.

Семен зразу не може зважитись зняти бесіду про те, що його кортить виявити, але, дослухавшись, як хтось жаліється, що нема куди товар вигнати, що немає пасовиська, кидає в громаду:

— Кажете: «нема пасовиська», і не будете його мати!

Дехто звертається до його. Ну, звісно, з пальця його не виколупаєш!

— І поля не матимете!

— Оце вигадав! Хіба його хто відбирає? І так того поля мало...

— Мало! А тоді буде більше, як поділите межи діти на грядочки? Тоді ж що буде!.. А гроші тягни з себе, мов жили: подать дай, мирське дай, сюди дай, туди дай, а поля в іншого скибка, а в іншого й нічого, випасу нема, ліс дорогий!.. Тоді хоч лягай та вмирай і «пробі» не кричи!

— Це таки правда!.. Це таки так!..— зашуміла громада, мов злива.— Ой, потерпає шкура, як подумаєш собі, до чого воно йдеться... Вже й тепер сутужно, вже й нині трудно, як з каміння...

— Ґрунт можна роздобути!.. Були ми панські — тепер вільні... Дали нам волю, дали й землю... Мало тепер землі — дадуть ще,— говорив Семен, запаляючись...

— Ой, коби то дав Господь милосердний, коби то дав!.. А таки чутно між людьми, що будуть відбирати панські ґрунта та давати людям... Коби то!

— Еге, «коби то»! Казати «коби то» не трудно... Тут треба щось робити, а не теревені - вені правити... Тут треба подати «прошеніє», та до самого царя! Так і так, написати, обидно нам, кривда, пропадаємо, землі нам

треба й дітям нашим!.. Та щоб до того «прошеніє» всі поприкладали руки, геть усі, ціла громада, бо громада великий чоловік, сила... Або ще краще: вибрати з громади чоловіка або двох, хай ідуть аж у столицю, до самого царя, хай розкажуть йому всю нашу біду, всі наші потреби...

Люди потовпились до Семена, оточили його. Зробилось сум'яття. Одні кричали, поривались щось говорити, другі зацитькували; цитьте, цитьте, най каже!..

— Я сам,— провадив далі Семен, а очі й лице палали йому,— я сам піду, аби ваша згода! Я нічого не боюсь!.. Я піду куди треба, я впаду навколішки, я виблагаю і принесу вам землю!

Громада загуділа, як рій. Кожний мав щось казати, щось вигукувати.

Роман стояв оддалік і мінився на обличчі. Він якось чудно осміхався під вусом, слухаючи палку бесіду Семенову. Але, почувши про мандрівку в столицю від громади, Роман раптом стрепенувся, очунявся. Перед його очима промайнули гроші, навіть зашелестіли під пучками.

«А він не такий дурний, як я гадав собі,— подумав він.— То — землю купив, а тепер — бач, хоче мандрувати на громадські гроші. Знаємо ми ті мандри з чужими грішми... Їй - богу, Семен розумніший, ніж я мислив!.. Але нічого з цього не буде! Куди такому мудьові та до такого діла! Вже як іти в столицю, то кому ж, як не сільському писареві, людині, що і грамоту знає, і обдурити кожного потрапить!.. Чекай но, братику, не туди тобі ніс стирчить...»

Роман протовпився межи громаду.

— Чекайте, люди добрі! — гукнув він.— Це діло непевне! Ходили за ним трохи більші голови, ніж Семенова, та й то повернули ні з чим... Та ж би там, у столиці, побачивши таке диво, зараз би нагнали ік лихій матері: «Ачу, невмиване, на село до ціпа!..» Нема кого вибрати, та ціпов'яза!..

— А що ж, тебе післати? — крикнув хтось із юрми.

— Хіба я кажу, що мене?.. Хіба нема кого вибрати?.. О, якби я пішов, я б уже знав, як там обернутися, я б там знав, що куди і до чого!.. А то — ціпов'яз!.. Ха-ха - ха!..

Семен хотів щось казати, але громада так заметушилась, загомоніла, що ніхто нічого не чув, ніхто нікого не слухав. До молодших пристали діди й зашамкали.

Воно добре було б так зробити, як радить Семен, та це справа не така, як з горіхом: розкусив та й вилущив зернятко ... Тут ще треба поміркувати, розумом розкинути ... Чи буде що з неї, з тої справи, чи ні, а гроші дай ... Гроші дай! Еге! Так то тепер легко за гроші: вийняв та й на!

Громада погомоніла, погомоніла та й розійшлась.

Семен, лихий та сердитий, швидко поспішався з майдану. Злість поняла його.

— Турма ... отара!..— думав він,— а не громада.— Сеє — теє, теє — сеє, а як дійде до діла, то й розтечуться, розповзуться, як тая купа черваків на сонці ... Тьху!.. Та дарма! Я сам зроблю діло, сам! Не треба мені нікого!.. Обійдеться!..

* * *

На жидівському заїзді, в маленькій кімнатці, осяяній блимаючим світлом «шабасівки», близько сидять один коло одного Семен і жид - адвокат. Витрішкуватий лисий жид, підсунувши на чоло здорові окуляри й заткнувши перо за вухо, любенько нахилився до Семена і поспитав:

— То вам «прошеніє» написати в суд, пане хазяїне? Можна ... Певно побились із ким у корчмі?.. Ну, чому не побитися: на те дав Бог свято й горілку ...

— Та ні!..

— А може, до мирового: певно судитесь із ким за землю ...

— Та ні!.. Напиши мені, Мордку, до самого царя ...

Мордко з жахом відкинувся назад, підсунув окуляри аж на лисину й вирячив витрішкуваті баньки на Семена.

— Чи ви не п'яні часом, пане хазяїне, бодай ви здорові були? — поспитав він з непевністю в голосі.

— Ні, не п'яний ... Напишеш, що скажу ... Тільки кажи, що тобі дати за «прошеніє»? А не заправ, як за рідного батька!

Мордко, склавши руки на череві, пустив млинка великими пальцями і підвів вирлоокі баньки на стелю. Він щось думав.

— Так, пане хазяїне,— озвався врешті жид: — як я пишу в суд, то беру карбованця; як пишу до мирового, то дев'ять злотих, а як до царя, то хіба багато буде — синю?

— Гм... а менше не буде?

— Ні!

— Ей, бійся Бога, спусти хоч трохи...

— Не можу!

— Ну, то пиши...

Мордко швидким рухом скинув на ніс окуляри, поплював на пальці, об'яснив шабасівку і налагодивсь писати.

— Пиши так,— почав Семен, присунувшись ближче до жида: — пиши так: «Ясний наш царю й батьку! Ми всі твої діти — і пани, і мужики. Мужик дає рекрута, мужик платить подать»...

— Ай-ай-ай, пане хазяїне! Бійтеся Бога, чи ж я можу писати до царя по-мужицьки? — скрикнув здивований жид.

— Пиши так, як кажу. Адже не дурно пишеш.

Мордко здвигнув плечима, осміхнувся сам до себе і взявся до писання, а Семен почав проказувати. Його думки, що зродились у серці, а зростали в голові, пливли вільно, як прозора течія в зелених берегах, і клались рядками на папері. Ще ніяка супліка в світі не була написана в такій щирій, нештучній формі і, може, ні в одну не було вкладено такого незарного почуття, такої глибокої віри в свою правду, такої надії на перемогу над усім тої правди!

Лоєва шабасівка стікала на ліхтар розтопленим лоєм, тріщала і чаділа чорним ґнотом, а Семен розжеврілими очима стежив за Мордком, що виводив на папері рядок за рядком, осміхаючись інколи непомітно над своєю роботою.

Скоро Семен заніс на пошту та послав своє «прошеніє» — йому легше стало на серці, немов він скинув якусь вагу з нього. Тепер усе буде гаразд, тепер доля не за горами! Подякують колись йому за піклування. Не батьки, то діти подякують. Він буде старий, немощний, та любо буде чути, як звідусюди дякуватимуть йому: «спасибі, діду, спасибі, що порятували». Гарно було Семенові, та він чекав ще кращого.

Минув місяць і другий, а з столиці відповіді щось не присилають. Та байдуже, незабаром мусять надіслати. Поминули й жнива. Семен спродав трохи хліба й заплатив пану Янковському п'ятдесят карбованців довгу. Романові ні з чого було виплатити хоч би й частини, і це трохи гризло Семена, бо вже брат натякав йому за долг.

Настала й осінь, а з столиці — нічичирк. Що за диво? Чого там ряхаються так довго? Та хіба ж там одна справа,— там, мабуть, сила роботи! — заспокоював себе Семен, хоч чув, що йому чогось мулко на серці. Так щось часом точить серце, мов червак ... Через кого пришлють відповідь? Чи через пошту на Семена, чи через волость, чи через станового? Ця думка турбувала Семена; його серце починало голосніше калатати, скоро до вуха долітало теленькання дзвоника, або коли він стрічався з соцьким. Семен частенько навідувався на пошту, розпитував, чи немає до нього листа з столиці. Відповідь не прибувала, хоч час линув, несучи землі снігові шати ...

Семен чекав, не тратив надії. Але дедалі невпокій опановував Семеном. Він зробився уразливим, нетерплячим. Його дратувало кожне жалісливе слово бідної Домни, котра не знала, що діється з чоловіком, кожне материне запитання. Він тремтів та схоплювався з лави, як хто ввіходив до хати. Часом уві сні вбачалося йому, що соцький приніс так довго очікувану бомагу — і Семен зіскакував з полу, вибігав на подвір'я. А то видасться йому, що незабаром або й зараз таки мають покликати його до станового. Він сідав тоді на лаві й чекав. І досить на той час стукнути комунебудь сінешними дверима, щоб серце Семенове зупинилося в грудях, перестало битись, а змарніле обличчя вмить пополотніло. Семена жерла гарячка, він був сливе недужий. Хрестини сина, що породила Домна восени, не здолали розважити засмученого Семена, не розпорошили його гірких думок, його гризоти ...

Минуло Різдво, відсвяткували й водохреща, а з столиці ні чутки.

«Не пустили,— думав Семен про своє «прошеніє»,— не дійшло ...»

Ця думка трохи заспокоїла Семена. Не дійшло — значить нічого сподіватись відповіді. Але мара безземелля

в пришлості, що була зникла на якийсь час, знов з'явилась і стала перед ним у грізній постаті. Колишні думки знов турбують Семеґа, знову точать його, мов шашель дерево; він не має вже сили спекатись непроханих гостей. Думка за думкою, мрія за мрією котяться в бідній голові ціпов'язовій, як хвилі на безкрайому роздоллі моря, котрим годі змагатися з невпинним, могутнім вітром.

Розпалена уява Семенова переносить його в пришлі часи, в тії часи, коли людям стане тісно на своїх ґрунтах, коли, зубожілі, голодні, вони враз із усіх грудей скрикнуть: «Смерть нам або поля!..» Але поля нема, смерть не приходить, і голодні, зворохоблені лави, повні розпуки й зневір'я, ринуть на багатих, на тих, що то мають ґрунта необмежені, що не знали досі голоду й холоду. Ламається всяка правда, розливається море крови людської ... І не спинити тоді тої колотнечі, як не спинити хуртовини, як не спинити зливи, що затоплює землю, клекоче бурчаками, руйнує греблі й все, що на дорозі ...

Семенові стає моторошно. Чи він не хворий, буває? Що це йому верзеться, що це привиджується?.. І він силкується оту нісенітну уяву розпорошити здоровими думками. Чи може так бути, як йому уявилося? Що земля поділяється на шматочки, що людей усе більшає, а землі не прибуває, що вже й тепер чимало бурлаків, а далі й більше буде — це кожний бачить і знає. Далі. Голодний вовк серед дня, не боячись смерти, хапає вівцю з отари, а голодна людина не багато краща за вовка. І це очевидячки. Ну, а коли так ... а коли так, то все це може справдитися ... Семен чує, що його уява зростає в ідею, в котру він вірить і котрої заразом жахається ... «Але як це може бути, щоб до таких простих речей не доміркувались досі? — тремтячи, як у пропасниці, думає Семен.— Невже до цього ніхто ще не дійшов розумом? Мабуть, що ні, бо не запобігають лихові ... Це вже мені десь так Бог дав, зняв більма з очей, щоб я других, розумніших та сильніших за себе, навів на стежку ... І я виявлю, я мушу виявити свою думку, та одному лише цареві і більше нікому ... Не посилатиму «прошеніє», однаково не пустять ... Треба конче самому, на словах ...» — Семен згадує, що на мандрівку в столицю потрібні гроші, а в нього покищо самі йно довги, але згодом заспо-

коюється: байдуже! Як не тепер, то в четвер, аби діп'яти свого...

Надія знов зогріває болюче серце Семенове, ціпов'яз знов має чим жити.

І Роман має ідею, ще й гарну ідею, але то таку гарну, що навіть на саму згадку про неї усмішка осяває його обличчя. Роман доміркувався, що ті три морги землі, котрі недавно купив Семен і котрі наче сам Бог притулив до його, Романової, ниви — непотрібні Семенові. Авжеж непотрібні, бо він не вміє шанувати їх. Брат не матиме пожитку з того ґрунту, бо він марнує свою працю, розсіває її на дурницю.

Ось недавно Мордко хвалився, що взяв від нього п'ять карбованців за якесь там «прошеніє»... І що з того «прошенія»? Якби користь яка, а то — халепи ще не бачив!.. Ну, з'їв би за ті гроші ласо, пропив би їх — усе б була признака, а то по жидах - дурисвітах розсівати!.. Ні, непотрібна такому земля, однаково змарнує... А це гріх. Адже й батюшка в церкві каже: «Всякому маючому дасться, а від немаючого й що має відбереться»... А кому ж відібрати її? Роман нікому не дасть відібрати, він сам відбере землю... Тільки — як же це зробити? Правити через суд довг із Семена — так мало ще напозичав, ще не час... Питання це забило клин у тім'я Романові, але він в кінці заспокоїв себе: «Якось воно буде! Не кабак же в мене на плечах, а голова, та ще й не абияка!»

Промайнула метеликом весна, збігало, мов день один, і літо. Почали люди серпи гострити, лаштуючись до жнив. Семенове жито зародило надиво. Густе, високе, воно гнуло додолу важкий колос, наче згиналось до Романового, що зараз таки на суміжному полі стирчало догори, рідке та мізерне. Ця картина несказано дратувала Романа.

— Скажусь, збожеволію, як не відберу цього поля! — казав він, затискаючи зуби.— Я його підпалю... Бігме підпалю... Хай пропадає... Та не пропаде, ледащо: дам грошей на хату, ще раз позичу, а поле таки буде моїм... Вже як сказав, що буде, то буде...

І Роман грізно поглядав на молодшого брата, що почав уже жати стигле жито край поля. А Семен не знав, не відав і не причував навіть свого ворога. Він жав, за-

клопотаний власною думкою. Пішла чутка, що до Межибожа, де зібралась сила війська, має незабаром прибути хтось із царської родини. Ця новина дуже була на руку Семенові. До Межибожа не так то далеко, можна туди поїхати, от коли б тільки обжатись та звезти хліб. Вже він конче подасть «прошеніє», виблагає дозволу й грошей на дорогу, приїде в столицю й виявить свою таємницю цареві ...

Люди обжались. Заскрипіли вози, замотали головами круторогі, здержуючи з гори високі, мов хати, хури, наладновані золотими снопами. Почалась возовиця. Семен звіз свій хліб раніше від других і склав у стодолу. Він квапився вирушити в дорогу.

Був чудовий серпневий ранок. Сонце встало ясне, веселе, умите і зараз таки почало гратись із золотими стіжками жита й пшениці, що стояли, пишаючись, на кожному обійсті. Горобці цвірінькали та чубились коло стіжків, де було чимало витрушено зерна. Тільки людям було загайно, бо вони ще не покінчили цілком у полі. В селі було пусто й тихо. Двері в хатах були всюди зачинені. В Наумишиній хаті теж не було нікого, бо Семен, маючи увечері їхати до Межибожа, хотів налагодити жінці дров і подавсь у ліс, а жінки копали в полі бараболю.

Роман ішов улицею: йому треба було до тестя. Він ще здалеку наглянув братові стіжки й стодолу, що стояла повна снопів край дороги. Романа так і шпигнуло щось у серце.

— Якого хліба навозив!..— подумав він із заздрістю, мало не з ненавистю до брата.— Оце попродасть і принесе мені довг ... хоч не ввесь, частину ... та не бачити мені його поля, мов свого носа ... Має він хліба ... має!.. а якби тее ...— Роман поправив вогонь у люльці ...— взяло б ся вогнем — і нема ... і лиш купа попелу лежить замість хліба ... Не взяв би його кат, позичив би я йому на хату ... Зате б і ниву мав!.. І чого, дурний, налякався? — казав Роман, цокаючи зубами, мов у пропасниці, та озираючись навкруги.— Й духа живого немає ... не побачать ... От взяти так ...— Роман вийняв губку з кишені,— зробити так ...— він запалив шматок губки з люльки ...— а далі так ... і годі ...— Роман кинув тліючу губку на ожередь соломи, що лежав коло стодоли, і поваживсь ті-

кати ... Але — ой, леле ... Що ж це таке? Ноги Романові мов прикипіли до місця, сили десь раптом щезли, і він не може порушитись, заразом тямлячи, до болю в мозкові тямлячи, що й стояти не можна ... А проте він стоїть і чує, як уся кров його збіглась до серця і не може відвести широко розплющених очей від губки, котра жарить на соломі проти вітру ...

Роман натужує всі свої сили, усю волю і, зрошений холодним потом, непевним кроком сливе біжить далі ...

А над тихим мертвим селом вже понеслось від дзвіниці тривожне: бов, бов, бов ... То хтось, побачивши сніп чорного диму, що звився аж під небо, дзвонить на пожежу. Хто був лиш на селі — складав стіжки або копався на городі,— усі висипали на вулицю, озираючись навкруги, шукаючи того невблаганного ворога сільського в літню посуху ... Хто горить ?.. Де ?.. Либонь Іван Галузка ... Ні, Яків Коваль ... Наумишина хата !.. Наумиха горить !..— кричить хтось із стріхи, куди виліз роздивитись краще ... І всі ринуть туди, де хмарою в'ється чорний дим, попереджаючи хвилі полум'я ...

Ось чутно, як лопотить хтось босими ногами по улиці. То десятник, без шапки, розхристаний, придержуючи груди руками, кричить, важко відсапуючи:

— Поже - жа !.. хxe !.. хxe !.. Поже - жа !.. хxe !.. хxe !..

Десятник уже зник, його поклик «поже - жа» тихіше лунає зза хат, але те лопотання босих ніг, те відсапування розхвильованих грудей, невгаваюче бовкання дзвона, чад з диму, що розноситься вітром,— сповняють повітря несказанною тривогою, і тривога обхоплює всіх, хто віддихає лиш тим повітрям ...

Ось біжать із поля сполохані люди, прямуючи на чорну хмару диму.

— Ой, матінко, наче наша хата ... ой !.. ой !..

— Та це ж на нашім кутку! Десь коло Наумихи !..

Курява звивається спід прудких від жаху ніг, вузькі підтички жінок лопотять, черкаючись об халяви.

Біля Наумишиної хати — содом. Вогонь обхопив стодолу, стіжки, перекинувся на хату. На подвір'ї спека, як у пеклі. З розпеченими обличчями, обілляні потом, замазані болотом, метушаться люди коло вогню, намагаючись вгасити його.

— Хліб рятуйте! хліб! Розривайте стодолу!..
— Не розривайте, не треба! Гасіть так!..
— Розривайте, кажу!..
Палаючі крокви рухнули під одностайним натиском, стріливши догори ясними іскрами, а з середини стодоли вихопилось раптом полум'я й загоготіло.
— Води!!
Кілька відер води бухнуло на вогонь; огонь засичав, причаївся, дихнув чадом і чорним димом, а далі вискочив і сам, ще потужніший, ще могутніший, як незвитяжний переможець ...
— Тягніть снопи!.. Гасіть снопи!..
Але ця робота мало на що придалася: колосся вже обсмалилось, придиміло, і сніпки лиш чаділи, облиті водою ...
З хати виносили одежу, всілякий дріб'язок і складали все на купу. Люди скупчились біля хати, бажаючи обрятувати хоч її. Але надаремне: вогонь бурхав, скаженів, мов лютий звір, кидався на все, що могло згоріти, вихоплювався там, де його й не сподівались. Він наче глузував із свойого ворога — води, що не міг дати собі з ним ради.
Вже хата сливе догоряла, коли прибігли з поля Наумиха з Домною. Як уздріла Наумиха, що діється, так руки й заломила.
— Ой, праця ж моя, праця надбанная!..
Вона кинулась до хати, але там жаріли лишень головешки та стрибало де-не-де полум'я. Наумиха метнулась до стіжків, а вони стояли то чорні й спопелілі, то жевріли ще, як жар у печі ... Наумиха зняла руки до Бога.
— Боже мій, Боже!.. Що з нами сталося!.. Люди добрі,— благала Наумиха, простягаючи до людей руки: — рятуйте моє добро, рятуйте!..
Та нічого було рятувать уже.
Домна ревне плакала, притискаючи дитину до лона, мало не омлівала.
— Сину мій, сину, побила нас лиха година ... Пропали ми, бідолашні, загинули ...
Молодиці обступили Домну, зацитькували, гомоніли.
— Бог зна звідки й з чого занялося ... Може, де діти вогнем бавились, а може, жар у печі лишили, буває ...

Аж ось верхи прискакав Семен з лісу. Він як зліз з коня, як став, мовчазний, згорнувши руки, на пожарищі, так і захолов. Він сам не знав, що з їм робиться. Так, наче дурний камінь, відірвавшись од високої-превисокої гори, впав йому на голову.

Роман теж з'явився на пожежу. На обличчі його малювався неспокій, але що ж,— на те він брат, щоб його боліло братове лихо. Він усе розпитувавсь між людьми: звідки почало горіти — з хати чи з стодоли, і яка б могла бути причина пожежі: чи підпалено, чи, може, самі необережними були з вогнем? Але ніхто нічого не знав, кожний мав свою догадку.

Роман підійшов до матері й почав умовляти стару, дивлячись кудись убік неспокійними очима.

Годі журитися... Так уже десь мало бути. Якось то воно буде: він, Роман, не дасть їм загинути, підпоможе і ліса купити, і хату поставити... Ось він побалакає з Семеном, може, щось удвох і поворожать...

Наумиха слухала і лиш хитала безнадійно головою. Вона, мов той слимак у свою шкаралущу, сховалась у власне горе й не сподівалась уже кращої днини...

Семен ледве очумався. Він підходив до обгорілих снопів, що лежали скрізь по подвір'ї й димились, перевертав їх, оглядав. Ось лежить його праця, його кривавиця, його надія; чорна, мокра, чадна... Ось дивиться на нього чорна, обсмалена руїна хати, жужмом лежить на позаливаній землі всяке добро, ламає руки дружина, як смерть ходить мати...

Але чудна річ: Семен дивиться на все це як на чуже, в його серці немає того гострого болю, того жалю, який повинен би бути. Семен це сам помічає і йому навіть дивно... Він чує, що ноги самі, без його волі, носять його по подв'р'ї, руки самохіть підіймають усяке манаття, складають у повітку, що мов чудом яким заховалась від огню... Йому наче байдуже до всього. Чи то справді камінь який, упавши на голову, пригнітив мозок, що там не ворушиться нічого, таки нічогісінько!..

Пожежу вгасили, люди розійшлись. Тільки три постаті хазяїв сновигали по пожарищі, мов тіні. Так захопила їх ніч. Ніхто й не мислив спати; про вечерю теж не було гадки. Всі вони скупчились під хатою в садку. Наумиха,

напнута чорною хусткою, з складеними на грудях руками, стояла, спершись на ріг безверхої хати, і гріла босі ноги на теплій ще землі. Домна з запухлим від сліз видом, сидячи на призьбі, годувала дитину. Семен теж притулився оддалік під осмаленим деревом. Вони мовчали, а думи їх круком чорним літали по пожарині, розбивались між чорними стінами.

«Пішло моє добро,— думала Наумиха,— шумом збігло, та вже не вернеться... Не одну я нічку не спала, не один день гірко працювала, здоров'ям накладала, а тепер — де воно? Попелом узялося... В цій хаті зросла я, звікувала, зазнала добра й лиха... Я ж її сама й мастила, й виглажувала, пилочок обдмухувала, як дитину доглядала... Умру, мислила я собі, у своїй хаті, де кожний закапелочок бачив мою долю і недолю... Та не довелося... Що ж, з Богом не сваритися, на все його воля й змога...»

Дитина закоришмалась на руках у Домни, запхикала чогось, прокинувшись, а Домна так і розіллялась слізьми.

— Не плач, доню,— обізвалась Наумиха,— не поможеться з плачу... Більш на світі землі горовитої, ніж рівної, більш чоловік мусить горя прийняти, ніж радости...

Наумиха не плакала. Горе посухою впало на її очі, висушило сльози.

А Семен сидів і без думки дивився на зоряний обрій, що світився межи деревами. Себто, в його голові мигтіли якісь шматки думок, просувалися якісь неясні образи, та він ніяк не міг впіймати їх, зв'язати докупи. Врешті він почув, що по тілі його мов комашня залазила. Семен загорнувсь у свиту, але його взяли дрижаки. Він наважився знятися з місця, обернувся до хати і глянув на чорні, пошарпані стіни. І враз ясно, виразно вдарила йому в голову думка: «Згоріла хата, згорів і хліб...» Семен почув, що серце його раптом обірвалось, упало... у грудях щось стиснуло, в голові закрутились думки, колесом, колесом... Далі колесо пішло вільніше, тихіше і за кожним рухом одкривало дійсність... Мозок Семенів почав убирати в себе всі найдрібніші подробиці тої дійсности і з тих подробиць складалась невесела картина його стану, малювалась безрадісна пришлість...

Семен знявся з місця і почав ходити вздовж обсмалених стін.

— Сину,— обізвалась Наумиха,— не сумуй, не гризись ... З Богом не битись ... Треба щось радити, а не сумувати.

— Знаю, що треба ...— наблизивсь Семен,— та що мені діяти, за що руки зачепити?

— Здається мені, що Роман, як був на пожежі, казав, що поможе ... Лісу, казав, куплю, чи що ... От вже не згадаю ... Пішов би ти до його, порадився ...

— Добре, мамо, піду ...

— Він бо, той Роман, не такий уже й поганий, як я гадала ...— казала наче до себе Наумиха, та Семен її не слухав: він міркував, що почати ...

А на сході вже порожевіло. Подихнув пустовливий вітрець, той віщун світання, побудив пташки, дерева, збудив і нічну тишу від солодкої дрімоти та виповнив її передранішніми голосами.

Почули й коні Семенові, що має на світ благословитись, і заіржали голодні в повітці.

Семен стрепенувся: те іржання нагадало йому, що він збирався вчора в дорогу. «А я й забув! — осміхнувся прикро Семен.— Невже оце мені й не їхати?.. Як! Щоб я випустив із рук таку оказію?.. Ніколи! Поїду, сьогодні таки поїду — та й годі!..»

Ця думка підбадьорила Семена, і він навіть заснув на хвилинку, примостившись на траві під деревом.

Вранці пішов Семен до Романа. Роман позичив грошей на хату, ще й обіцяв дати хуру до лісу під матеріал. Семен заспокоївся трохи. Він зважився конче їхати нині до Межибожа, щоб не опізнитися. Сказавши жінці й матері, що він поїде по лісах оглядати, де кращий матеріал, та забариться, мабуть, зо два дні, Семен подався в свою мандрівку з налагодженим заздалегідь «прошенієм».

* * *

З заспокоєним серцем, повним надії на щасне скінчення справи своєї, повертав Семен з Межибожа додому. Правда, не все так склалося, як жадалося ... З царської родини нікого не було в лагерях, і Семен подав своє «прошеніє» найстаршому генералові, що ввесь так і сяв від хрестів та золота ... Генерал, спасибі йому, людяний такий, ні кришечки не сердитий, узяв «прошеніє», віддав

сховати ... Уже ж він певно вірний царський слуга, уже ж він не повинен змикитити ...

Жваво, з юнацькою енергією, заходився Семен ставити хату. Він звіз матеріал, полагодив обсмалені стіни, звів дах. Баби мастили стіни. Семен пошивав покрівлю, робота кипіла, горіла в руках. Не оглянулись, як стала хата, ще вища та рівніша за стару. Обрятовані від огню сніпки вимолотили, зібрали трохи зерна, присмаленого, правда, але змішавши з позиченим в гамазеї, можна було їсти. Просо стояло ще на полі, кукурудзу Наумиха теж не виломила ще — тож була надія на приварок. Е, якось воно буде. Зимою можна хурманкою заробити якого карбованця, баби візьмуть у пана на буряки на відробіток, теличку можна продати ... Тра якось ворожити ... Що ж — живий чоловік живе й гадає.

За клопотами, за працею Семен і забув про своє «прошеніє». Але так — коло Чесного Хреста прибіг соцький кликати Семена до станового. У Семена так і тьохнуло серце.

«Це, мабуть, відповідь із столиці прийшла» — подумав він, поспішаючи до станового. Йому було і радісно, і боязко заразом, тривога здіймалась у серці, всякі здогадки снувались по голові. Семен мало не скрутився з нетерплячки, чекаючи, поки становий пообідає. Врешті його покликано в канцелярію. Становий стояв серед канцелярії з папером у руках.

— Ти подавав «прошеніє» на царське ймення? — поспитав він у Семена.

— Я.

Становий поклав папір на стіл і зміряв Семена суворими очима од голови до п'ят.

— А тепер скажеш мені, що ти таке маєш казати цареві?

— Цього я нікому не виявлю, ваше благородіє, опріч царя самого.

— І мені не скажеш?

— Ні.

— А як я тобі звелю?

— І тоді не скажу.

А становий, як на те, повагом перекидав листки паперу, нахилившись над столом, наче забув за Семена.

— Прийшла відповідь ...— обізвався врешті становий.—

Велено мені об'явити тобі, що «прошеніє» твоє «оставлено без последствія».

— Як це ... «без последствія» ? — не зрозумів Семен.

— А так ... признали, значить, що воно не слушне, не варто уваги і казали мені оповістити тебе про це.

— Так і стоїть у тому папері ?

— Так і стоїть,— осміхнувся становий.— Ну, чого ще чекаєш ? — дізнався та йди собі з Богом ! — додав він.

Але Семен не поворухнувся та лиш дивився на станового широко розплющеними очима, повними остраху, жалю, розпуки.

— Соцький ! — гукнув становий, стривожений непевним Семеновим поглядом.

Вбіг соцький.

— Ти знаєш цього чоловіка ?

— Знаю, ваше благородіє ... Адже це Семен Ворон, з нашого таки села ...

— Як там у вас ... Чи в нього всі дома ? — покрутив пальцем становий коло чола.— Зайця, часом, в голові немає ? Га !

— Ні, ваше благородіє, не помічали ... Людина спокійна ...

— Ну, то йдіть собі з Богом ...

— Ходім,— торкнув соцький Семена, відчиняючи двері. Семен вийшов з канцелярії і нерівною ходою, з шапкою в руках, сливе непритомний, подався дорогою ... Він ішов, не помічаючи, що йде не додому, а кудись навмання ... В ушах його лунали слова : «без последствія» ... «без последствія» ... і мов довбешкою стукали по голові ... Він чув, що його щось пече глибоко ... там під серцем ... Семен зупинивсь.

— Та й тільки ? — сказав він наголос.— Та й тільки з мого заходу ?!.— І сльози стали йому в очах.— А ! Бий його лиха година ! — скрикнув з розпукою Семен і вдарив шапкою об землю. Він сів долі і закрив обличчя руками. Ще ніколи не було йому так важко, так гірко, ще ніколи не щеміло так серце ... Чого він чекав, чого сподівався ?

То був дим і імла, що розвіялись од подиху дійсности І ця безнадійність боліла Семена гірше, ніж найтрудніші рани в світі.

Вже смерком опам'ятався Семен і, розбитий, зневірений, подався додому.

А дома чекало його нове лихо. Наумиха стріла його з оповісткою з суду, що приніс десятник. Роман позивав Семена за позичені гроші. Семен так і вдарився руками об поли.

— От тобі маєш! Що ж це за диво?..

Він побіг до брата.

«Розбійник!.. Людожер!.. Він хоче моєї загуби!..— хвилювався дорогою Семен.— Піду і задушу його, як гадину!..»

Але душити було нікого... Семен не застав брата дома — він кудись поїхав у дорогу.

Не було його на другий і на третій день. Навіть на суд Роман не ставився, а післав замість себе лисого Мордка.

Гроші, звичайно, присуджено з Семена, а що Семен не мав чим заплатити, то продали три морги родючої землі, купленої від пана Янковського. Ніхто ж, як брат рідний, і купив тую землю.

«Дурний впустить, розумний підійме» — як каже Роман.

* * *

І знов перед Семеном чорне, пооране поле з ярами та видолинками, ще чорнішими, ще сумнішими. І знову Семен наймит, орючи панську ниву, погукує на чужі воли.

Осіннє сонце сідає за горою, на обрії стає червоно, як у горні, білий туман котиться ярами та видолинками...

Семенові байдуже, що сідає сонце, що з ярів виступає ніч, несучи спочинок усім трудящим. Він, як і зраня, щиро налягає на плуга, рівно крає чорну землю скибу за скибою...

— Не журись, Семене,— гукає на нього погонич: — бач, як сонечко тягне за наймитом, поспішаючись на спочинок... О, ще вершечок жевріє... ще скалочка... ще одна мить — і край роботі...

28 січня 1893 р.
Вінниця

МАЛЕНЬКИЙ ГРІШНИК

ОПОВІДАННЯ

I

Дмитрик, восьмилітній хлопчик, вискочив з душної низенької хати, що по самі вікна влізла в землю. Надворі було краще, ніж у хаті. Сонечко підбилося вже височенько і пригрівало. Сніг так блищав, що Дмитрик не міг на нього дивитись і кліпав очима Була відлига, з стріх капало, з горбка збігали, мов весною, струмочки талої води, горобці весело цвірінькали, жидівські кози никали по майдані, шукаючи, чи не лишилось де на торговиці хоч стебла сіна від учорашнього ярмарку. Це тепло, ця немов весняна днина серед зими вабили Дмитрика, тягли його в далечінь, на волю, он в те місто, що здіймається до блакитного неба шпичастими вершечками церков, зеленими та червоними дахами на кам'яницях Але мати його, Ярина, виходячи з відрами на щоденну роботу, звеліла йому сидіти вдома. Тому то Дмитрик був сумний. Він стежив очима за матір'ю, що, зігнувшись під важкими відрами, повними води, переходила вулицею, бачив, як у брудних хатках уздовж вулиці відчинялись двері, висовувалися звідти жидівки і гукали на його маму:

— Ярино, а несіть швидше води, бо діжка порожня!

Дмитрикові на хвилинку жаль стало неньки, що — слаба, не слаба — увесь день мусить носити воду, заробляти на хліб Та не така була погода, щоб смуток затримався в його серці Все навкруги було таке радісне, веселе, що з пам'яти Дмитрикові вилетіли десь і мати, й наказ

її сидіти вдома, він не помітив, як самі ноги, озуті в здорові зашкарублі чоботи, винесли його на вулицю. Дмитрик скубнув по дорозі за хвіст козу і весело засміявсь, побачивши, як коза кумедно закрутила рогатою та бородатою головою. Далі, вчепившись ззаду до панських саней, проїхав до мосту, а звідти, пошкрябуючи здоровими чобітьми та інколи ковзаючись, побіг через лід на місто.

На Дмитрикові була стара материна юпка з клаптиками вати, що висіли крізь дірки з пошарпаної одежини, довгі рукава теліпались нижче рук, заважали йому. Русяву головку прикривав старенький картузик з одірваним козирком. Але, не зважаючи на свої непишні шати, Дмитрик весело дививсь на світ Божий здоровими сивими очима, весело підстрибував по людних вулицях.

Враз він зупинивсь, скривив жалібно обличчя і простяг руку до якогось пана, що проходив улицею.

— Дайте копійку!.. мати слабі... хліба немає...

Пан глянув на блідий видочок хлопчиків, на його одежу пошматовану й сягнув у кишеню.

Дмитрик побіг далі, затискуючи в руці мідяну монету. Це Гаврилко так навчив. О, той Гаврилко розумний і сильний, страх який сильний!.. Але де ж він, той Гаврилко?

— Дмитрику, а сюди!..

Дмитрик впізнав знайомий голос і став.

— Ну, що? — привітався Гаврилко, підходячи до Дмитрика.

— А диви, що маю! — похвалився той десяткою, що випрохав у пана.

— Мало! — рішив Гаврилко.— Що за неї купиш? Проси ще, та не лінуйсь, кривись добре, як середа на п'ятницю, та приказуй жалібно: «дайте, милостивий пане, дайте... мати вмирають... я їсти хочу!..» І не відчепись, за поли хапай, аж поки дасть.

Дмитрик осміхнувся.

— Хіба я не знаю? Ти ж мене вчив... А ти чом не просиш? — попитав він у товариша.

— Оце вигадав! Сказано: мале — дурне! Мені ніхто не дасть, бо я вже великий, мені аж десять літ, та й свита на мені ціла, не така, як твоя юпка... Гав не лови! — раптом штурхнув Гаврилко під бік Дмитрика.

Дмитрик зрозумів і побіг за якимсь паном, простягаючи руку.

— Дайте, пане милостивий ... хоч копійку дайте ... мати вмирають ... два дні без хліба сидимо.

— Проси ще! — казав Гаврилко, одбираючи випрохані гроші: — біжи он за тією панею, що на голові пір'ячко теліпається.

Дмитрик побіг і ще щось приніс.

— Але де ж Марійка? — поспитав він.

— А там десь на вулиці з жиденятами бавиться ... Марійко! Агов!

За хвилину надбігла Марійка, так замотана здоровою хусткою, що самий гострий червоний носик визирав на світ Божий, мов рознюхуючи, чи нема де чого цікавого.

— Знаєте що? — зібрав раду Гаврилко.— Маємо трохи грошей ... А я нині вранці такі бачив медівники в пекарні ... ну, такі, шо ніколи не бачив ... Оце тобі коржик, а на коржикові наче сметана солодка - солодка ... зверху помащено та притрушено червоним маком ...— Гаврилко сплюнув, бо йому набігло повен рот слини.— А на самому вершечку маєте собі ... вишня! Мов тільки її з дерева зірвав.

— Еге?! — скрикнули враз Марійка з Дмитриком.

— Їй - богу!.. ходім купимо!

— Ходімо!

— А на шостака візьмемо цигарок,— додав Гаврилко.

— І сірників!

І діти, мов зграя горобців, знялися з місця і покотили вулицею.

— Стережись! — гукнуло щось іззаду і баскими кіньми проскочило повз дітей.

— Лови!.. лови його! — скрикнув Гаврилко, і всі троє щосили побігли навздогінці за саньми.

Дмитрик з Гаврилком вчепилися ззаду за сани і причаїлись. Але, озирнувшись за Марійкою, вони так і зареготались наголос. А де ж: Марійка, наздоганяючи сани, посковзнулась і шубовснула просто в калюжу. Брудна вода стікає з мокрої спідниці, а Марійка стоїть, ще й пальці розгорнула, заваляні в болоті. На лихо почув той регіт візник і шмагнув назад себе батогом. Дмитрик

з Гаврилком попадали з галасом на землю. Хлопці підбігли до Марійки.

— Маріє, звідкіль вітер віє? — зачепив її Гаврилко, смикнувши за кінець хустки.

— Маріє, звідкіль вітер віє? — смикнув з другого боку Дмитрик.

— Не займай, бо, їй-бо, мамі скажу! — запхикала Марійка, сякаючи червоного носа.

Хлопці попустували трохи, а далі з заспокоєною Марійкою майнули на базар.

Гаврилко накупив медівників, цигарок і сірників. Усі троє примостились десь під барканом і поділились ласощами. Гаврилкові, звичайно, припало найбільш. Поласувавши, він добув з кишені цигарок і дав одну Дмитрикові.

— Дай і мені! — обізвалась Марійка.

— На, коли хочеш!

Дмитрик затягнувсь цигаркою і почервонів увесь од їдкого диму, аж очі слізьми забігли. Однак він не кинув цигарки, боячись глузування Гаврилкового.

Марійка закашлялась.

— Тю на них! Таке гірке та недобре курять, — сказала вона, кидаючи цигарку.

— Ет, баба! — з погордою сплюнув Гаврилко, хоч його й самого нудило від цигарки.

— А тепер гайда бити того жидка, що нас займав учора! — загадав Гаврилко.

Всі знялись і подались поміж жидівські вулиці.

Жидка не знайшли, а так провештались на місті до вечора.

— Гляди ж, Дмитрику, виходь завтра! — наказував Гаврилко.

— А як мамка не пустять?

— То втечи!

Дмитрик біг через лід, пошкрябуючи здоровими чобітьми, і з жахом думав, що то скаже йому мамка за неслухняність.

А мамка нічого не сказала: вона лежала на полу й стогнала. Побачивши врешті Дмитрика, Ярина обізвалась:

— І де ти бродиш, заволоко? Візьми отам кашу в печі та повечеряй!

Дмитрик виїв з горщика кашу, ліг коло матері й зараз же заснув.

Йому снились горобці, кози, ласощі та інші втіхи бідних дітей.

II

Другого дня Ярина ледве звелася з постелі; вона взялась за відра, щоб піти на роботу, але почула, що не має сили.

— Чогось я занедужала, Дмитрику,— обізвалась Ярина,— сили не маю ... Я трохи полежу, а ти побіжи на місто та купи хліба ... Ось тобі гроші ... Та не барись ...

Сумно було Дмитрикові, жалко недужої мами, але тільки до сінешнього порогу. За порогом він забув і маму, і свої турботи. Сонечко гріло, як і вчора, небо синіло в високості чисте, безхмарне, струмочки жебоніли щось межи собою, по снігу плигали жовтобрюшки та снігурі. Весело! Дмитрик з радісним серцем трюхав по льоду, затискаючи в жмені гроші на хліб.

Коли це саме під містом з'явився Гаврилко з ґринджолятами, а на них сиділа Марійка.

— Сідай, підвезу! — гукнув він на Дмитрика.

Дмитрик з розгону наскочив на ґринджолята, мало не перекинув Марійку, а Гаврилко повіз їх, мотаючи головою та іржучи, мов кінь.

— Тпру! Дай, Гаврилку, я повезу!

Дмитрик скочив з санчат і взявся за мотузок.

— А що це у тебе в жмені? — лапнув його за руку Гаврилко.

— Гроші ... мамка на хліб дали.

— Дай сюди!

— Еге, не можна,— мамка битимуть.

— Дурний! скажеш: загубив, то й не битимуть. Давай.

Дмитрик, вагаючись трохи, віддав гроші.

— От що я вам скажу,— почав Гаврилко.— Я тому жидкові, що нас раз-у-раз зачіпає, таки нам'яв учора пейси. Але жидок нахвалявся: як зберу, каже, жиденят, тоді не попадайтесь нам у руки. А ми собі знаєте що? Ми собі покупуємо козики, то жиденята не посміють підступитись, як покажемо ножі.

Думка купити ножі дуже всім сподобалася. Діти мет-

нулись до крамниці і купили три козики. Лишились ще два шаги, за котрі не знали, що купити.

— А я їсти хочу! — обізвався Гаврилко.

— І я! і я!..— скрикнули разом Дмитрик та Марійка.

— Рушай просити, Дмитрику! — загадав Гаврилко.

Та як на лихо сьогодні не щастило, хоч Дмитрик дуже жалібно кривив обличчя та квилив, мов сирота:

— Дайте сиротині копієчку... згляньтесь над голодним!..

Ніхто нічого не давав, а їсти хотілось.

— Ет, що твоє старцювання! От як той дід сліпий, що сидить біля мосту — ну, той має всякого добра повну торбу: там тобі й бублики, й яблука, й медівники!..— облизалась на одну згадку Марійка.

В Гаврилковій голові промайнула думка.

— Знаєте що: та торба буде наша! — рішив він.

— Еге, так тобі дід і дасть: ти за торбу, а він тебе костуром! — змагалась Марійка.

— Не бійсь! Зробимо так: ти, Марійко, купиш за двоячку булку і подаси дідові булку, а як дід ховатиме її в торбу, ми вдвох з Дмитриком,— я з одного боку, а він з другого,— черкнем ножем по мотузці ... Марійка вхопить торбу та навтікача, а ми за нею!.. Добре, Дмитрику?

— Еге! «добре»! А як дід зверху костуром?

— Не бійся, не влучить! Гайда!

Сліпий дід співав побожні пісні і не чув свого лиха. Він, ховаючи в торбу булку, обіцяв Марійці «спасеніє душеньки»,— коли враз почув, що його торба кудись сунеться, що її вже нема!

— Калавур! Грабують! — зарепетував дід, але в одповідь на його крик залопотіли ноги втікачів.

А Гаврилко паює вже здобич, причаївшись з своїм гурточком за стосом дров на жидівському подвір'ї.

Дмитрик чує дитячим серцем, що так погано чинити, як вони чинять, але боїться й натякнути про це, бо Гаврилко просвітку не дав би, глузуючи.

Аж ось і вечір. Дмитрик знає, що йому пора вже додому, але він боїться з'явитися до матері без хліба і без грошей. Адже мати напевне картатимуть його!.. Ця думка так гризе Дмитрика, що він звіряється з нею Марійці.

— Ночуй у нас! — рішає Марійка.— А завтра мати забуде й минеться тобі отак.

І Дмитрик уперше в житті ночує під чужою стріхою, далеко від матері.

Другого дня знов іграшки, сміх, ласощі. Але надвечір Дмитрик помічає, що йому чогось мулко на серці. Так чогось кортить додому, до матері. Хай вже і виб'ють його, аби бути дома, аби почути голос неньчин. Дмитрик не витримує далі, кидає своїх товаришів і біжить додому. Йому хочеться пригорнутися до матінки, перепросити її, поцілувати ту руку, що не раз пестливо гладила його по головці. Та чи дома тепер матінка, чи ще носять воду? Он іде назустріч та жінка, що вони наймамають у неї хату, вона, мабуть, знає ...

— Тітко, чи мамка вже дома, чи ще воду носять? — підбігає до неї Дмитрик.

Жінка стає і сумно хитає головою.

— Відносила вона вже своє, дитино! Вже більш не понесе! — з слізьми в очах каже жінка.

Дмитрик не розуміє гаразд цих слів, але його щось стискає коло серця. Він бачить сльози на очах у жінки, і неспокій обхоплює його.

— Сиротка ти нещасний!.. Вже твоя мати десь з Богом бесідує,— ридає раптом жінка і хоче приголубити Дмитрика.

Але Дмитрик випручується з обіймів і кидається далі. Він усе зрозумів і страшна безнадійність обняла йому серце.

— Матінко моя!..— кричить він.— Матінко! — Сльози течуть йому по обличчю, серце маленьке рветься з жалю, а Дмитрик біжить усе далі і нічого не бачить перед собою. Він давно згубив свого картузика, кілька разів падав на слизькій дорозі, поли з рудої юпки, мов крила, мають за ним від прудкого бігу, а він усе біжить далі та голосить:

— Матінко моя!.. матінко ріднесенька!..

Але що це? Чию це труну везуть на санях?

«Це мою мамку везуть ховати» — думає Дмитрик і щосили поривається наперед. Він не бачить, що за ним басують коні, не чує, як кричать: «стережись!» А коні вже близько, ось вони дихають гарячою парою над Дмитриковою головою, ось спиняються над ним, рвуться наперед ... і Дмитрик зникає десь під кінськими копитами ...

III

Дмитрик лежить у лікарні. Зламану ногу його взято в лещата, нога вже не так болить, як перше, і Дмитрик може підвестись на постелі. Він розглядає простору кімнату, де лежать хворі, дивиться на сестру - жалібницю, що зігнулась над недужим, і зупиняється врешті на своєму столикові. Там, межи усякими пляшечками з ліками, червоніє колодочка з його козика. Ох, той козик! Він нагадує Дмитрикові стільки прикростей, стільки смутку, що Дмитрик не може дивитися на його.

«Мсже, мати їсти хотіли, як я купував козики ... може, вони голодні й померли, не діждавшись хліба ... Не скажуть матінка, не признаються, бо нема вже їх на світі ... і нікого в мене немає ... сирітка я безрідний ... Та чи вибачать мені мамка за все, що я накоїв?» — думає Дмитрик, не втираючи сльози, що скотились йому на обличчя. То десь Бог покарав мене: нащо було обдурювати усіх, просячи для слабої неньки? Нащо було казати, що я сирітка?.. От тепер Бог і дав так ... А все той Гаврилко: недобрий він хлопець, він мене на все підводив ... Ні, то я недобрий, що слухався Гаврилка ... Не вибачить мені бог, не вибачить ...

І Дмитрик поглядає в куток, де з чорних рям дивиться на його суворе обличчя Бога -Батька, і здається Дмитрикові, що не варт він пробачення, що ніхто не дарує йому вини його ...

— Що зо мною буде? — турбують думки дитячу голову.— Де я подінусь?.. Хто мене нагодує, хто зодягне мене, каліку непотрібного?.. Знов старцювати?.. Ні, не буду, не хочу й бачити того Гаврилка, що навчив мене руку простягати. Буду щось робити, на хліб заробляти. Добрі люди поможуть ... А де ж ті добрі люди? Е, я знаю, що є! Адже матінка не дурно казали, що світ не без добрих людей!..

2 лютого 1893 р.
Вінниця

ПОМСТИВСЯ

ОБРАЗОК

«Стиха, стиха Дунай воду несе» ... а ще тихіше, ще спокійніше над пишним Дунаєм. Південне повітря, убравши в себе, мов губка воду, всі проміння сонця, висить тремтячими грудьми над чудовим краєвидом, тисячами сліпучих іскорок обсипає широку річку, що ледве помітно для ока гойдає свою жовту воду межи піскуватими берегами ... А на румунському боці, ген - ген понад тихим Дунаєм зеленою лавою простягся кучерявий гай верболовий і стоїть на сторожі поміж річкою та шпичастими горами, що блакитними тінями лягли на блакитному небі і приковують до себе очі, і ваблять у свою далечінь імлисту ...

Вечоріло. Здорове палаюче сонце зупинилось над Галацом, над тими щоглами незліченними, що лиш мріють вершечками в імлистій блакиті, над тими плавнями розлогими, що зеленіють у далині високим комишем ...

По цім боці Дунаю, де розкинулось м. Рені, над самою річкою сиділо двоє людей. Клунки з прив'язаним до них казанчиком, що лежали осторонь на пісочку, запорошені чоботи й одіж свідчили, що то подорожні. Один із них, одягнений у широкі сині шаравари та молдуванський «капаран», мав не більше, як двадцять п'ять літ. Від білої «качули», насуненої мало не на брови, виразно відбивалося смугляве енергічне обличчя з орлиним носом, із трохи грубими устами під чорним вусом, з карими очима, що, повні смутку й задуми, визирали спід густих брів.

Товариш його — людина літ під сорок — насамперед бив у вічі буйним рудим волоссям на голові, довгими

розкуйовданими вусищами та неголеною бородою, що, мов щітка, стирчала рудою щетиною. Бліде, мов налите чим, обличчя його було зібране в дрібненькі зморшки і сливе не оживлялось мутними сивими очима.

Подорожні тількищо викупались, рудий розгортав іще мокрі вуса, з яких стікала вода, та застьобував свою безбарвну піджачину, що вкупі з такими ж пошматованими штанами, забучавілими капцями на босу ногу та заялозеним кашкетом складали його мізерну одіж.

— А - а! добре! — покректав рудий.— А глянь но, Свириде, як вода підживає!..— звернувся він до товариша.

— Десь у верховині дощі випали,— відповів Свирид.— Трудно нам буде, Луко, через Прут перехопитись у Молдаву, бо й Прут, мабуть, стоїть повний, як по весні...

— Не журись, козаче! Най тії журяться, що гроші мають... Одно погано: вода розливає, а в горлі посуха, але ми зараз порадимо на це,— казав Лука, присовуючи до себе чималу баньку з вином та приязно всміхаючись до неї.— Три оці «джіну»! — поміть собі ...— Лука приклав баньку до рота і з усмішкою раювання на змарнілому виду пожадливо почав дудлити з неї.— А - а! «бун - джін»! Добре вино... На, пий!.. Добре вино, кажу... а було колись, брате мій, що я на таке вино й не глянув би... Угорське, шампан благородний, портвейн, бордо — от мої трунки. Було колись — його благородіє, поручик Лука Іванович, дідич подільський, а тепер... босяк, дідич ринштоку міського, матульняк - заволока!..[1] Дай но, брате, ще «джіну»... Отак! Ти чому не п'єш? Пий, закушуй: от тобі бриндзя, перець... Їж, покіль є що їсти! Е, було колись... А знаєш, кого я зустрів отут у Ренях?... Ні, зроду не вгадаєш... та й як тобі вгадати, коли ти і в вічі її не бачив, а мене оце два місяці либонь, як зустрів на матулі?.. Іду я собі по «джін» оце до шинку, коли бачу — стоїть на порозі молодиця... Як глянув я на неї, так і впізнав одразу. Вона! Коханка колишня!.. Змарніла трохи, схудла, та лишився той стан гнучкий, ті очі глибокі, що, здається, все

[1] Матула — по - молдуванському здоровезний волок; матульняк — рибалка на риб. заводі.

бачать, що в тебе заховано в серці, від себе навіть... Вона зирнула на мене, та не впізнала мабуть, бо й не ворухнулася з місця... Мені ніяково було забалакати до неї, бо бач... таке було межи нами: п'ять літ оце минуло, брате мій, як я не з баньки кружляв, як тепер, і не з матульняками гуляв, а в благородній кумпанії дворянській розливав вина коштовні, мов воду тую... Бо була, брате мій, і земля своя, і двір, челяді повно... сказано — дідич... Було, та збігло, не знать куди поділося,— отак фю - ю !.. та й нема... Так що ж я мав казати ?.. Еге, про дівчину. Саме за рік перед тим, як євреї забрали за довг усе майно моє, стала в «маменьки» моєї за покоївку дівчина одна. Оця сама, що зустрів у Ренях... Гарна була дівка, така гарна та свіжа, що мене, було, аж коло серця запече, як гляну на неї. А горда та пишна, що й не приступай... Я колись до неї — а вона як стусоне мене в груди !.. Мене — дворянина !.. ще й відправитись хотіла, та мати не пустила. Чекай же, думаю собі, завзялася ти, завізьмусь і я... Розсердився спершу... такий лихий та сердитий, що й не приступай... Лише гримаю на дівку. А далі, брате мій, потихенько, помаленько почав я укоськувать її... То словом щирим обізвуся, то гостинця привезу... От моя дівчина й залишила брикатися... Крутив я, вертів я, мов ту рибу на гачку водив, поки не діп'яв свого... І жив я отак, брате мій, мов у раю, щось із півроку... Тут тобі бенькет без перестанку, день - у - день, кумпанія гарна, вина аж шумить - ллється, карти, розкоші всякі... а тут дівчина пригортає, душу вивертає своїми очима глибокими та синіми, мов море в годину... Дай но, брате, «джіну» !.. Х - хе ! «бун - джін» !.. Недовго я раював отак. Помітила «маменька» моя покійниця, що погано з дівкою, порадились ми й відправили її. А тут незабаром попродали все добро моє за довг, «маменька» померла, товариші відцурались, і лишився я один, як палець, без грошей, без захисту... Е, що я брешу — без захисту !.. Захист був: од шинку до шинку, від Сруля до Мошка — скрізь своя хата, скрізь свої люди !.. Нап'юся гарно, висплюся ще краще: рівчак під боки, камінь під голову, небом загорнуся — сплю, всі минайте його сиятельство, пана матульняка, дідича міського ринштоку !.. Приїзди, Свириде, в гості: прийму тебе у влас-

ній господі так, що й не здякуєшся! А ти чого сидиш сумний та, мов сич той, надувся? Пий та не журись! Най тії журяться, що по дві сорочки мають, а хто має одну — кинь лихом об землю та пий, поки й останньої не позбудешся!..

— Чого я сумний, питаєш? — обізвався Свирид.— Так мені чогось журно нині... Змовились ми з тобою на Молдаву податись, пошукати долі за кордоном... Та ввижається мені, що не втопимо ми лиха в річці, перепливаючи, не загубимо його й у плавнях, переховуючись... Скрізь нам, бурлакам, однаково... Чотири роки блукаю я по Басарабії, гадаючи втекти від лиха, що залишив на Вкраїні, а ніяк не можу... Я від недолі — а вона за мною. Піду тихіше — біда мене нажене! Піду швидше — сам біду дожену... Що з того, що я бурлакую, гірко працюючи? Що я маю з того?.. Свята голизна, та й годі!.. У других хоч родина є, втіха якась у житті, а сирота — мов те покотиполе, що вітер жене по степу, відірвавши від корінця... Зійшло колись і для мене сонечко, та заздрісно стало другим — і заступили...

— Чудна ти людина, Свириде! — перехопив Лука.— Шукаєш щастя по всьому світу широкому, а воно тут, у цій баньці пикатенькій на дні спочиває...

— Зазирав я туди аж на дно саме, а не знайшов своєї долі, не втопив там і лиха свого... Колись і я був щасливий, колись і до мене доля всміхалася...— казав Свирид наче до себе, підперши голову долонями.— Як тепер бачу я долю свою: стан гнучкий дівочий, очиці сині, аж чорні часом... за брови світ би віддав, коли б мій був,— такі веселі та хороші... Ластівкою падала коло мене дівчина... А я не кохав її, ні... було, аж за серце мене ссе щось, як день не бачу... Хто його знає, чи в шавлії купано її змалечку, чи в любистку... Тільки грошей, мабуть, не кидано в купіль, бо такою вбогою зросла, як і я... Покохалися ми — побрати б ся, одружити б ся — та ба! Не поставиш хати з лободи, як кажуть, а іншої немає... У приймаки пристав би, так сім'я велика, сини підростають, до старшої дочки зятя прийняли... Порадились ми з дівчиною, побідкались і стали на тому, що вона піде в найми, складе за рік карбованця якого, а я теж помандрую на Басарабію на зарібки...

Щоб хоч хату було за що поставити та на таке-сяке господарство спромогтися... А там — як бог дасть... Ей, не хотілось мені на ту Басарабію — так не хотілось, як живцем у яму... наче серце віщувало... Та не послухався, пішов... Так по масниці, по пущенню, першого дня посту й вирушив. Ще ніколи не кидав я рідного села, в перший раз вибрався в такий світ далекий — то ж на серці було неспокійно, лячно чогось, журно... Що там чекає в чужій стороні?.. З чим і як повертатиму?.. Пам'ятаю — поганий був ранок: туман наліг на землю, гемзило, ноги грузли в підмитому водою снігу, брудна вода стікала в долину... Погано було, як у мене на серці... Вийшов я на гору, став під фігурою й озирнувся востаннє на село: туман лежав над селом ще густіший у долині, ніж на горі. Коли це зза фігури щось так тихо: «Свириде!» — каже. Я аж жахнувся, затремтів увесь... Озираюсь — аж то вона, Марія моя, зза фігури сльози втирає...

— Оце добре! — перехопив Лука,— твоя Марія і моя Марія! Тих Марій на світі — як за гріш маку!.. Ну, випиймо ж за обох Марій!.. А-а! «бун-джін»!..

— Жалко мені стало її... дурне серце мов у лещатах стиснув хто,— казав далі Свирид, не звернувши уваги на тост за Марій.— Взяв я вмовляти її, взяв їй казати, як вірно люблю її... «Бачиш,— обізвалась вона,— як той сніг водою понявся? Гляди ж, щоб і кохання твоє не стануло отак на чужій стороні, далеко від мене...» Наворожила, та не мені, а собі наворожила... Гей, та пішов я, брате мій, степами, та пішов ланами у той край, про який чував лише від бувальців... Ідеш-ідеш, над головою — небо, під ногами — поле... А чиє воно, поле оте — хто його знає... Чужина. І несеш у чужину ту свою долю сирітську, до котрої всім байдуже, та ще силу молодую на пожиток жмикрутам-дукам... Став я в булгарина. На весну й на літо найнявся. Платня нічого — краща, ніж по наших сторонах, а робота така, як на доброго вола... Та дарма!.. Аби мене люди не жалували, а я себе не пожалую... Спершу за роботою нічого не помічав я... Гей та соб! соб та гей! — звісно, як наймит: од світання до смеркання в роботі... А далі, як звик уже, оговтався, розглянувся навкруги — і завелась у

серці шашіль ... Вийду на степ — ні, не наші степи — і точить шашіль ... Гляну на людей — ні, не наші люди — і знову тая шашіль у серці ворушиться ... Не так мені пташки щебечуть, не тої мені пісні вітер співає ... Почав я банувати. А найгірше за Марією ... Жалко мені стало за тими нічками тихими, що бачили женихання наше, що чули нашу любу розмову ... Жалко стало й за селом рідним, де я зріс, хоч не зазнав змалечку щастя. Хто його зна, що зо мною поробилося: тягне мене, мов гаком тягне в свою сторону; рветься серце назад у село; бридка та навісна стає мені сторона чужа ... І був би не витримав, був би кинув усе та подався назад, коли б не Марія ... Задля неї, задля власного щастя лишився я, наважився перемогти себе ... І вона, згадав я, поневіряється десь, бідна, в наймах, і їй не з медом ... Збігла мені отакечки весна, збігло й літо. Взяв я в хазяїна, як один гріш, шістдесят карбованців і подався ... не додому, а в Миколаїв, де, як раяли люди, можна знайти роботу на осінь і на зиму. Пішов я туди, бо що б почав я з тими шістьма десятками?..

— Цілу осінь мішки носив на пароходи, а на зиму за збіржака став у хазяїна. Ніколи було, здається, думати про дівчину, а проте вирвуться згадки на волю й полинуть на село рідне до дівчини коханої ... Надворі завірюха, сніг ліпить в очі, а я сиджу на санках — і ввижається мені вечір теплий з пахощами весняними, з хрущами, з вишником білим од цвіту рясного, а на перелазі сперлась Марія і грає до мене очима ... Було аж жахнуся, як гукне хто на вулиці: «звощик!», а вітер із снігом так і шмагне в очі ... Листів до неї не писав, бо не знав, де вона служить. Від неї теж не мав звістки, бо сама не вміє, а другого прохать написати — соромно дівці ... Ну, та байдуже: на весну побачимось. Склав я за зиму ще півсотні, і так ото в середохрестя подався додому ... Йду я тими степами, тими ланами розлогими, що й торішньої провесни, а не чужі вони мені, не лякають, а мов осміхаються приязно ... Тала вода дзюрчить по дорозі та пригадує, що казала Марія торік під фігурою, а я тільки осміхаюся на тую згадку ... Хороше мені ... весело мені ... жайворонок немов весільної співає ... і чого поспішався? Коби знаття ... ба! коби знаття!.. Та хто ж

його знав, що буде, як у пісні співають: «Кохалися, та не побралися, тільки серце жалю набралося»...

Свирид замовк.

А сонце вже сідало. Високо - високо під небом вечірнім пролетіли величезним табуном дикі гуси у плавні на ніч і виповнили повітря дивним гуком, що, мов відгомін далекого дощу, пронісся понад тихим Дунаєм. Небо над Галацом жевріло, як розпечене залізо; широка річка понялась на заході вогняною барвою, далі зарожевіла, засягла блакиттю, а там заблищала сизою барвою холодної криці... Вербовий гай на тім боці повивсь у темряву, почорнів, блакитні гори стали синіми та хорошими... По тихих водах Дунаю, мов лебідь, проплинув пароxід і виразно виткнувся на палаючому небосклоні як з чавуна вилитими чорними щоглами. Захвилювалась вода, мов жито від вітру, покотилась валами до берега, наблизилась — і вдарилась з глухим стогоном у пісок, розбиваючись на тисячі білих крапельок... І знов усе стихло; тільки сполохана річка, гойдаючись в своїх берегах, мелодійним хлюпанням жалілась жовтому пісочкові на докучливих гостей..

Зачаровані подорожні сиділи й мовчали. Ось збігла на берег дівчина, прихапцем зачерпнула мідяними кухвами жовтої води і знову подалась на стрімкий берег. Ось ставний мокан у своїй мальовничій білій одежі привів до води коня напувати. Кінь порськає, голосно втягує в себе воду й, напившись, чвалає назад, ліниво переступаючи з ноги на ногу. І знов усе тихо. Кордонна сторожа розклала на тім боці багаття; червоний відблиск від нього осяває нижні гіллячки чорних верб, додаючи ще більше принади чудовій картині наддунайського вечора...

— Дивись,— сполохав тишу хрипливим голосом Лука,— вода таки піджива... Мало не до ніг моїх дійшла,— а де була, як ми купались!..

— Піджива... отак мої згадки підживають, як тая вода...— почав знову Свирид, мов чекав, щоб його торкнуто.— Як нині пам'ятаю, вже посутеніло, коли я вздрів своє село, повернувши з Басарабії. І не радісно, а турботно забилось у мене серце, скоро побачив я дим з комінів у селі рідному... Що там? Як там? Де Марія моя? — турбуюся в одно. Іду вулицею, зустрічають мене, впізна-

ють, розпитують, де пробував, чи щастило, а мене так і кортить розпитать про Марію, так і крутиться на язиці ймення її, та ніяково розпитувать... Подався я тою вулицею, де хата старих. У хаті світиться, каганець блимає. Я під вікно, та так і припав до нього. Стара півмітки з скрині виймає, старий чобіт розглядає та копирсає шилом, а зять із жінкою про щось радяться біля печі... Марії нема. Може, пішла до дівчат... А може... я так і прикипів до землі, жахнувшись несподіваної думки. Та ні, не так вона кохала мене, щоб, не дочекавшись, віддатися...

— Свириде, голубе мій...— перепинив п'яним голосом Лука,— подай мені баньку... Ти не питимеш, то я за тебе решту вип'ю... А - а! «торе бун - джін»! Це єдина потіха... всіх матульняків... і простих, і вельможних... Ну, кажи, кажи... слухаю...

— Входжу я до хати,— провадив далі Свирид,— привітався, забалакав. «Щось всі подались, тітко,— кажу до старої.— Чи всі у вас живі - здорові?» — питаюся.— «Усі, хвалить Бога»,— відказує.— «А де ж Марія,— наважився я,— що її в хаті немає?..» Тільки щойно вимовив я, стара як заголосить, як удариться головою об скриню, аж старий вискочив зза столу. Я так і затерп. У голові мов залізом розпеченим шпигонуло: нема... вмерла... втопилась... Хочу поспитати — де вона, що з нею, а язик як став руба, так і не ворухнеш ним. Далі ж як не скочу до старої, як не крикну: «Де Марія?..» — то так усі й замовкли та видивилися на мене переляканi... «Де Марія? — кричу я: — де ви поділи її? — кажіть!» — та грюкаю кулаком у стіл, аж старий узяв мене за руку та: «Що тобі, хлопче?» — питає. А я і не в той бік, тільки слухаю, як стара голосячи приказує: «Занапастили дитину нашу, занапастили... пішла в найми, як і людські діти... та недолюдок той, пан з Бобрика... звів її... й заподів кудись, що й путь її пропала...» Я вже й не слухав далі... Мов божевільний, вискочив я з хати, гидкою мені стала людина кожна... На серце моє, на голову, на всеньке тіло, вагою налягло лихо, гнітило мене; я чув, що мені тісно й на просторі. Я пам'ятаю тільки жадобу помсти, що поняла моє серце болюче... пам'ятаю, як я присягався: помщуся, люто помщуся... на обох помщуся!.. Я забував на той час і про

свої ноги натруджені, і про те, що вже ніч упала на землю; швидкою ходою пішов я у Бобрик. Біжу... тіло моє горить, палає, і не холодить його вітер зимний, що дме просто в очі... Й досі не тямлю, як пробіг я п'ятнадцять верстов і не чув утоми, не зважаючи на свої ноги натруджені... В Бобрику вже спали, ніде не світилось... Став я край села та й наче опам'ятався. Як же я помщуся?.. Тепер сплять у дворі, не пустять мене до пана, зв'яжуть ще, мов злодія якого... Сів я на дорозі й почув, що в мене болять ноги... Сиджу, схиливши голову на груди... і враз зробилось мені до всього байдуже, наче не мене скривджено, наче те, що сталось, не моє лихо, а чуже, далеке... Бог з ним, із паном, з помстою, з усім на світі... і чогось жалко мені стало, тужно так, журно... Перед очима імла знялась, відгородила мене від світу цілого. Байдуже!.. Помалу - малу з імли тої виткнулась виразно Марія,— така сама, якою бачив я її під фігурою, глянула на мене глибокими очима і впекла мене тим поглядом... у саме серце впекла... Скочив я з землі, порвавсь убік, як до села, й затис кулаки. «Помщусь; і вас загублю, і сам пропаду!.. Однаково!» — думав я, походжуючи по полю під селом та чекаючи, щоб розвиднилось... І вже холодна ніч не прохолодила мене, а додала тільки зваги... Добре таки розвиднилось, як я подавсь у двір. Там уже повно було якихсь судових. Казали, що приїхали продавати двір за довг. Я до слуг: — «Покажіть мені пана Гаєвського, дідича вашого»,— а сам не тисну ніж у жмені, ні,— аж пальці заклякли... «Нема, кажуть, поїхав десь...»

— То ти був у мене в Бобрику? — забелькотав Лука.— То моя Марія була твоєю судженою?.. А я й не знав... а я й не відав.

— Як? — скочив Свирид,— то ти пан Гаєвський?

— Був колись... був колись, брате мій, поручик Лука Йванович Гаєвський, село мав, а тепер — його сиятельство господин матульняк, дідич міського ринштоку! Смір - н - но! — заверещав він п'яним голосом і бовтнув ногою по воді, простягаючись на бік.

Якась сила шарпонула Свиридом. Згадки колишнього, що вже чотири роки як проминуло, але колишнього гіркого, болючого, принесли з собою й відгомін тої жадоби

помсти за знівечену долю, що колись владно запанувала над покривдженим... Якась сила шарпонула Свиридом. Але, глянувши на п'яного ворога, що, засипаючи, тільки тулубом лежав на суходолі, а ногами в воді, він з огидою відвернувся і сливе вибіг на стрімкий берег.

— Хай вода свята помститься за мою кривду!.. Хай вона забере тебе,— казав Свирид до себе, важко відсапуючи.

Він хотів бігти, але зупинився. Сливе над самим вухом його розтявся пронизуватий свист і, погрюкуючи та миготячи осяяними вікнами, промчався потяг, перепиняючи Свиридові дорогу.

За цю хвилину в душі Свиридовій зчинилась боротьба. Його серце то ґвалтом намагалось помсти, то страхалось запропастити життя людське, статись причиною смерти людини. Боротьба та тяглась одну лиш хвилину; якесь почуття взяло, мабуть, гору, перемогло, бо Свирид вернувсь до Дунаю, де по коліна в воді лежав п'яний Лука, похропуючи носом. Свирид на превелику силу витяг із води Луку, хоч гой вовтузився з ним та белькотав щось крізь сон; звів його й сливе поніс вулицею. Проходячи повз одну хату, Свирид затремтів увесь та мало не впустив Луки на землю: на порозі, осяяна світлом з хати, стояла якась молодиця й йому здалося, що то Марія. Свирид запровадив товариша до шинку. Лука наче опритомнів трохи, побачивши знайому обстанову. Він похитався трохи на нетвердих ногах, стукнув кулаком у стіл і гукнув на всю хату.

— Око «джіну» для його сиятельства пана матульняка!.. «Діграбе!» — і вилаявся поганою молдуванською лайкою.

Свирид вискочив з шинку, дуже зворушений пригодами, й подався назад — до тої хати, де на порозі бачив жінку. Жінка й досі стояла на тому ж місці. Свирид наблизився до неї, зазирнув їй в обличчя та й пізнав Марію.

— Маріє! — сказав він тремтячим голосом і нервово скинув шапку з голови.

Жінка жахнулась, підійшла до Свирида й пильно глянула на нього.

— Свириде!..— прошепотіла вона, подаючись назад.

— Маріє...— І враз сильним рухом роздер він свою шапку надвоє й кинув її під ноги Марії.

— Отак з моїм серцем! — додав.

Хвилинку обоє стояли нерухомо,— вона з спущеними додолу очима, він блідий і тремтячий.

— Маріє! — наблизився Свирид до неї й узяв за руку.— Скажи мені, що з тобою було?..

Марія звела на нього очі й, мов горох покотився, закапали з них сльози. Вона заплакала, жалібно хлипаючи, мов дитина.

Свирид відвів її набік під баркан.

Марія, обливаючись слізьми, оповідала йому про свій сором несвітський, про те, як вона з дитиною малою, боячись вернутись додому, тинялась по наймах, тяжко бідуючи, як урешті вмерла її дитина, як якась пані завезла її до Рені, де вона стала за наймичку в грека, що держить шинок... А Свирид слухав мовчазний, не обзиваючись і словом, не оповідаючи ні про свої муки, які вона завдала йому, ні про думку помститися на ній за зраду.

— Прости мені, Свириде! — скінчила благанням Марія.

— Най тобі Бог простить... Слухай, що скажу... Не маю я волів круторогих, нема в мене й червінців у чересі... Є в мене лиш руки — оці жилаві та роботящі, що не злякаються жадної праці. Годувавсь я з них досі, вигодую й сім'ю... Як я тобі не гидкий, Маріє, не обридлий, то будь мені дружиною та помандруємо на Молдаву, щоб ніщо не пригадувало нам лиха нашого...

Марія хотіла кинутись йому на шию, але не посміла й лиш відповіла ревним голосом:

— Спасибі тобі...

А другої днини рано-вранці, коли ще «дідич міського ринштоку» солодко спав десь на вулиці, загорнувшись небом, Свирид та Марія вирушили в дорогу. Вони подались на Джурджулешти, аж під Слободзею, де, як кажуть, легше перехопитись через вузький Прут, легше обминути кордонну сторожу... З плавнів знявся білий туман, сивими хмарами покотився по тихому Дунаю, закриваючи блакитні гори, заступаючи світ сонця... Мрака ця віщувала однак чудову днину... Так і в серці у подорожніх зоріла надія на щасну долю, що розвіє колись і самі згадки сумного минулого.

20 лютого 1893 р.
Вінниця

ХО

КАЗКА

Присвята В. Боровикові

I

Ліс ще дрімає в передранішній тиші... Непорушно стоять дерева, загорнені в сутінь, рясно вкриті краплистою росою. Тихо навкруги, мертво... Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься з свого затишку. Ліс іще дрімає... а з синім небом уже щось діється: воно то зблідне, наче від жаху, то спахне сяйвом, немов од радощів. Небо міниться, небо грає усякими барвами, блідим сяйвом торкає вершечки чорного лісу... Стрепенувся врешті ліс і собі заграв... зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травиці комашня, розітнулося в гущині голосне щебетання й полинуло високо — туди, де небо міниться, де небо грає всякими барвами...

На галяву вискакує з гущини сарна і, зачарована чудовим концертом, зупиняється, витяга цікаву мордочку до кривавої смуги обрію, що червоніє на узліссі поміж деревами, і слуха.

Полохливий заєць, причаївшись під кущем, пригина вуха, витріща очі й немов порина ввесь у море лісових згуків...

Аж ось ринуло від сходу ясне проміння мов руки — простяглось до лісу; обняло його, засипало самоцвітами, золотими смугами впало на синю від роси траву на галяві, де гостро на тлі золотого світла витикається струнка постать сарни.

У цю величну хвилину тихо розгортаються кущі і на галяву виходить — Хо. Мов туман той, сива борода його м'якими хвилями спада аж до ніг, черкається росяної трави. Спід білих, кострубатих брів з глибоких западин визирають добрі, а лукаві очі.

Вийшов Хо на галяву, сперся на сучкуватий костур, майнув довгою бородою — і повіяв од неї тихий вітрець, холодною цівкою вдарив у дерева. І враз затремтіло молоде листя, зашамотіло, струсило з себе дощ самоцвітів. Жахнулася сарна і щезла в гущині, лишивши зелені сліди на синій від роси траві. Страх обгорнув зайця, додав ще більшої прудкости його ногам ... Сполохались пташки і в одну мить ущухли. Тихо стало в лісі — страх як тихо. Тільки бородатий дідуган Хо, старече хіхікаючи в бороду, стоїть на галяві ...

— Хе - хе - хе! І чого жахаються, дурні? — шамкає він беззубим ротом.— Діда Хо, що світ прозвав страхом? А дід цілком і нестрашний. Ось погляньте!.. Та ба — тим то й лихо, що ви не зважитесь звести очі на діда, тим то він і в'являється вам страхом ... Хе - хе!.. І завжди так ... і всі так ... Ні, не бреши, старий, не всі ... На твоїй довгій, тисячолітній ниві життьовій не одна стрівалась істота, що сміливо зводила очі догори, відважно зазирала тобі в вічі й годі ... О, тоді гарно було обом нам ... бо смільчак, перевірившись, що жахався по - дурному, набиравсь нової, ще більшої відваги, а ти, старий, чув, що, може, незабаром даси спокій натрудженим кісткам ... Жахаються, а не знають, що страх тільки й існує на світі полохливістю других, що старий Хо порохом розсипався б, коли б усе живуще хоч раз зважилося глянути йому в вічі ... Хе - хе! Дурні, дурні ... Тільки старі ноги труджу через дурнів .. От як утомився!.. е - е!..

І Хо справді з великою напругою ворушить ногами, крекче та, спираючись одною рукою на костур, а другою розгортаючи довгу сиву бороду, сідає на траві спочити.

Хо сидить посеред галяви, а навкруги його панує мертва, прикра тиша. Все живе, затаївши духа, не співає, не кричить, не ворушиться, не жиє. Від ведмедя до мурашки — все спаралізовано страхом. Рослини бояться навіть тягти сік з землі, пити холодну росу, виправити зібгані листочки, розгорнути звинені на ніч квітки. Пустот-

ливий парус сонця зупиняється в зеленій гущині і лиш здалеку придивляється до сивої, мов туман той, бороди Хо, і не відважується наблизитись, не вважаючи на непереможне бажання попустувати з тою бородою...

Хо сидить на росяній траві, а стара пам'ять його підсовує йому образи колишнього, образи, де свіжими, яскравими фарбами малюються події духа людського. Ось і ті високі, на які здійнятись може вільний дух людський, а ось і ті провалля, де на дні самому, скутий як невільник, плазує він у поросі й темряві... Ось, волочучи кайдани, покволом, віками цілими, проходять люди — забиті, залякані люди й не насмілюються звести очі на Хо, глянути страхові в вічі... Хо знає, що тільки одиниці зважуються на це, а зважившись знаходять силу розбити кайдани... Ой, коли б хоч одиниць тих було більше, може не довелося б старому мордуватись отак, блукаючи по світах, може б зложив він свої кістки в домовину, бо вже ті кістки давно просяться на спочинок... Ех, коли б... а тим часом страх владно панує на землі, змагається з приязнею, з чесними пориваннями, з обов'язком, ламле життя, безсилими чинить не то поодиноких людей, ба й цілі народи... Страх !? Прищеплений дитині, виплеканий анормальними умовами суспільними, він стає чіпкою пошестю, робиться потугою, що тамує вічний поступ усього живучого... Страх !.. Хо — страх ! А який з нього страх, коли він виразно почуває себе порохном, немічною руїною, яку тільки полохливість людська жене з кінця в кінець світа, наперекір волі. Хо робить його злим генієм людськости... Ех, доле, доле щербата ! Товчись, мов Марко по пеклі... От і тепер : гарно навкруги, спочити б, а пора на роботу... на роботу ! Хе - хе ! Ну, вставай, діду, пора !

Хо ще раз глянув на мовчазну природу, звівся, обгорнувся, як туманом, сивою бородою й подався стежкою з лісу на шлях.

А ліс ще якусь хвилинку стояв нерухомий, мов мертвий. Далі — дерева затремтіли, стрепенулись, розгорнули листочки... Промінь стрибнув на полянку просто до звинених квіток, пташки заспівали, комашня заметушилася, ліс загомонів, природа знову віджила...

II

Вечір. Діти вже напилися чаю й гуляють; старше, хлопчик років шести, сидить долі біля шафи й уважно будує з цурпалочків хату. Меншу, по другій весні дівчинку, забавляє нянька, показуючи, як сорока варила дітям кашу. За столом, ближче до лямпи, що крізь молочний кльош розливає м'яке світло по хаті, сидить із шитвом мати. Вона рада, що діти втихомирились. Ой, ті діти! Двоє їх, а такий галас справляють, що аж голова паморочиться. Але тепер тихо. Чутно тільки, як муркає на канапі кіт та нянька стиха приспівує: «со - ро - ка, во - ро - на діткам кашу ва - ри - ла, на порозі сту - дила!..» Дитина з щасливою усмішкою розгортає дрібненькі пальчики пухлої ручки, намагаючись, щоб нянька показала, котрому сорока дала каші, а котрому голівку скрутила. Врешті ця забавка докучає дитині: вона почина човгатись на руках у няньки, намагаючись до кота.

— Киця!

Але «киця» добре пам'ятає болючі пестощі маленької деспотки і дипломатично кліпає очима, не рушаючись із місця. Аж ось нетерпляча рука досягла до кота, хапа його за вухо й тягне до себе. Кіт скулить очі, жалібно нявчить... далі ж, немов діткнутий електричною іскрою, виривається й тіка під комоду, лишивши на руці мучительки червоний слід гострих пазурів. Зчиняється вереск...

— Що там таке, Марино? — кидає роботу мати.

— Та то проклятий кіт дряпнув дитину...

— У тебе все щось станеться... Забав її зараз! Чуєш, як зайшлася...

Починається гуцукання. «Ну, тихо, не плач, гоп - гоп! гу - цю - цю!.. А - а! погана киця! ми ж тобі дамо!.. Ну, цить же, цить... гоп - гоп! гу - цю - цю!»

Але надаремно. Дитина аж заходиться.

— Ну, цить же, цить! Бо як не будеш тихо, то я тебе зараз віддам дідові Хо! — сердиться нянька й підносить дитину до вікна.— О, бач, стоїть дід Хо з торбою на плечах... Скоро кричатимеш, зразу кину в торбу... На тобі її, діду Хо, на!..

Дитина здоровими очима вдивляється в пітьму, що чорніє поза вікном, і затиха... В очах, ще мокрих від сліз,

малюється жах... Так, ті очі бачать у таємничій пітьмі построха дітей — Хо, страшного, бородатого діда, з величезною торбою за плечима, повною неслухняних дітей. Якийсь холод торкається делікатного дітського тіла, щось бере зза плечей, лячно так, плакати хочеться, а не можна... Дитина насилу відриває очі від вікна й ховає голову в няньки на грудях.

І знову тихо в хаті.

— Мамо! — збуджує тишу хлопчик, кидаючи свою будівлю.— Мамо! А де тепер сонце?

— Сонце?.. Сонце тепер спить.

— А де ж його хата?

— Отам за горою, де воно сідає...

— Там, де живе лісник Панас?

— Еге... Але тобі спати час, дитино.

Дитина однак наче не чує материної уваги. Вона підбіга до матері й спирається їй на коліна.

— Мамо! А чи сонце має діти?

— Має.

— А де ж вони?

— Де? а на небі... оті зірочки, що вночі сяють, то це діти сонцеві...

— А чом же вони тепер не сплять?

— Бо вони за день виспались, а тепер граються. Пауза.

— Мамо! Я хочу до Петрика!..

Петрик — це син куховарчин, що бавиться часом із паничем.

— Не можна, Петрик слабий...

— А я йому занесу яблуко...

— Не можна — сказала!

— Ма-а-мо! Я хо-о-чу до Пе-е-три-ка-а!..

— Ох, господи! Одно скінчило, друге починає... Цить мені зараз!.. Не підеш!

— Ма-а-мо! до Пе-е-три-ка-а!..

— Чи не замовкнеш ти мені?.. Марино, а заклич но діда Хо!..

Марина підходить до вікна й грюка в шибку.

— Діду!.. діду Хо!.. а йдіть но сюди... а візьміть но собі неслухняного панича!.. Зараз! — відповідає вона собі за Хо підробленим басом і відходить од вікна.

Хлопець добре розуміє Маринину штуку; він не вірить, щоб то Хо промовив те «зараз» таким невдатним басом, однак йому стає страшно. Він відходить до канапки, як можна далі від вікна, і почина бавитись папірцем, бгаючи його в човник. А тим часом фантазія хлопцева вперто працює над фігурою Хо. Які в нього очі ?. Мабуть, червоні, як у трусика ... А ніс певно такий довгий та гострий, як у куховарки ... а може ще довший ... Борода біла та довга — аж до п'ят руки ... Хлопцеві враз уявляються залізні тройчаки, що стоять у стодолі — такі руки в Хо ... конче такі ... Йому стає ще страшніше, він боїться поворухнутись, боїться зустрітись очима з таємничою пітьмою, хоч щось так і тягне його глянути в вікно, так і тягне, так наче шепче щось: «А подивись, а подивись!» Хлопець не може опертися бажанню глянути в вікно, зводить очі ... і весь холоне ... Там, на чорному тлі шибок, щось біліє ... то Хо ... Божевільний жах охоплює дитину, поширшує зіниці, витяга обличчя, ворушить волоссям на голові, душить за горло ...

— Діти, спати! Пора вже!.. Марино, клади дітей спати!..— розтинається голос матері й будить, як зі сну, хлопця.

Марина ставить хлопця на молитву.

— «Отче наш, що на небі ...» — непритомно проказує він за нянькою, а сам дивиться вбік, на вікно.— «Нехай буде воляТвоя, як ...» Ой, там щось руками маха, аж по вікні шкряба! — тремтить хлопець.— «Хліб наш щоденний ...» Нянько, там щось дивиться в вікно ... я боюсь ...

— Вигадуйте, вигадуйте, то таки візьме вас Хо в торбу ... Ну, проказуйте знову: «Хліб наш щоденний дай нам сьогодні ...»

Але хлопець вже не слухає няньки, він не може відірвати очей від вікна. Те вікно притягує його увагу, захоплює всі думки, запановує цілою істотою дитини. У вікно те дивиться чорна, таємнича темрява, повна фантастичних істот, усяких див, повна страхіття ... І все це тисненься до вікна, зазира в хату, ось - ось пролізе крізь дірку в розбитій шибці або з лоскотом відчинить вікно, кинеться до нього, наповняючи хату диким реготом ...

Аж ось і ліжко. Хлопця роздягнено, він кутається в ковдру. Нянька поправля ще щось і гасить світло.

— Марино, посидь біля мене ... я боюся ...

— Ото вигадали! Спіть, мені ніколи сидіти біля вас ...

У хаті стає темно й тихо. Хлопець широко розплющеними очима вдивляється в темряву, напружує слухи, боячись пропустити який зрадливий згук. Тихо. Так тихо, що навіть калатання серця видається глухим стукотом молота по чомусь м'якому. Враз ... трісь!.. Що це? Увага хлопця збільшується до можливих границь ... Уся кров збігається йому до серця, серце починa бити на ґвалт ... О, знов щось зашелестіло, зашкрябало ... То — Хо. Ось у чорній, як чорнило, пітьмі виразно біліє борода його ... ось простягається довга, костиста рука ... наближається до плечей, розгорта над ними свої сухі пальці ... Обгорнений невимовним жахом, утикає хлопець голову під подушку, скорчується під ковдрою, інстинктово намагаючись стати маленьким - маленьким, якомога меншим ... щоб «страх» не міг помітити його ... Він затамовує навіть віддих, боячись подати знак життя, боячись зрадити свою присутність у хаті ...

А тим часом чує він, що біля ліжка стоїть Хо і простяга над ним свої довгі, мов залізні тройчаки, руки і черкається сухими гострими пальцями його плечей ...

Холодний піт від голови до п'ят облива дитину, божевільний жах побільшує зіниці, відбира голос, деревенить тіло ... І довго так лежить бідне хлоп'ятко, нерухоме, тремтяче від жаху, мокре від поту, аж тривожний сон, прилинувши, заспокоює нарешті замордовану офіру полохливості...

— Хе - хе - хе! — сміється Хо під вікном, де лежить переляканий хлопець.— Хе - хе - хе! І жаль бере, і від сміху не можна здержатись! Смішно, коли причиною страху бува лиш розпалена уява, а жаль ... бо хто раз спізнається з почуттям страху, не скоро зможе відкараскатися від нього ... Зросте дитина, змужніє, і багато сил, вартих кращої долі, змарнує на боротьбу з страхом, та ще добре, як переможе!.. Шкода сил, шкода часу ... А хто винен? Гай - гай! — хита головою Хо, загортаючись довгою бородою та подаючись у дальшу путь.

III

Наближається південь, червцевий південь, повний спеки і світу. Світ хвилями ллється з неба, сповнює повітря, несито пожира тіні на землі, заганя їх під дерева і кущі, у гущину. На що вже бувають таємничі холодки, а й туди хоч тоненькою цівкою протисненться він і сміється, радий, що знайшов і там свого ворога — темряву... Тільки в оту альтанку, що під старезним волоським горіхом у садку, не пуска його дикий виноград, звившись тісно й щільно в одну зелену стіну. Вже що не робить світ — і зайчиком плигає біля альтанки, пробившись крізь листя горіха, золотою сіткою пада на землю, і мигтить, і переливається, намагаючись присунутися ближче до темного закутка — та ба! Ніяк не може. Став на порозі альтанки, зазирає туди, а ввійти — дзуськи! Однак він помічає, що альтанка не порожня. Там на зеленій лавці, обкладеній дерниною, сперши голову на руки, сидить білява панночка з смутним обличчям. Бідна! Скрізь тепер весело, ясно, світ Божий скидається на рай,— а вона сумує. Потішити б її, попестити, та ніяк увійти, бо та темрява розперлася в альтанці, мов пані яка — і не пускає. На щастя, панночка нервовим рухом зриває листок виноградний, зробивши тим маленьку шпарку в зеленій стіні. Зраділий пустун скаче промінням у шпарку і трапля просто на стіл, наткнувшись на якийсь папір. Що воно за диво, папір отой? Він почина придивлятися до нього і читає збоку: «Інспектор шкіл народних». Пустун трохи звонпив, перечитавши титул такої важної особи, бо почувається до деяких провин школярських, але незабаром осмілюється й пробіга зміст паперу. В папері стоїть, що панна Ярина Дольська наставляється вчителькою в село С. Учителька! Адже учителька має право картати! І промінь кидає на дівчину винуватий, благаючий погляд. Однак обличчя дівчини, бліде й делікатне, з виразом смутку та внутрішньої боротьби, не має в собі нічого грізного, що заспокоює й осмілює пустуна настільки, що він почина гратись з грубою золотою косою дівчини, цілувати її повні уста, брови, зазирати в великі сиві очі. А панні Ярині не до пестощів. Вона відсувається від докучливого променя і схиляється над папером, читаючи

його може в сотий раз. Так, цей папірець дорого коштував їй! Щоб здобути його, вона мусила насамперед зчинити боротьбу з собою, з своїми звичками, поглядами, традиціями; мусила посваритись із батьком, котрого так кохає, довести до сліз та нарікання матір. Але це була тільки прелюдія, і поки тяглася вона — дівчина почувала в собі силу боротися й перемогти. Тепер же, з папірцем цим, мусить початися акція, так нетерпляче очікувана акція... і дивна річ! Панна Ярина в цю рішучу й важну хвилину почуває, що сили її меншають, слабнуть, що вона вже нездатна до боротьби. Невже в неї стало енергії тільки на прелюдію?

Панна Ярина складає руки на столі й безсило опускає на них свою русяву голівку.

Колись вона була щасливою дитиною, коханою одиначкою багатого дідича. Одягнена в оксамит і шовк, пересвідчена, що найдрібніші забаганки її будуть заспокоєні, оточена роєм услужних бонн та служебок, вона весело стрибала по великих кімнатах палацу, по тінистих алеях батьківського парку. Незабутня пора!

Одно тільки дратувало Яринку, робило їй навіть прикрість — це заборона бавитися з селянськими дівчатами та хлопцями... Фі! «Хлопські діти» — які в них манери, яка груба мова, яка моральність! Адже то «бидло», а не люди! — чула вона навкруги. Однак мала Яринка, під впливом оточення, мало-по-малу оговталася з такими поглядами, ба й сама стала в такі відносини до «бидла», у яких були батько та мати. Вона скоро зрозуміла, що мужиків сотворено лиш на те, аби орати батькові ниву, служити за фірманів, кухарів, робітників. Навіть більше. Вона сердечніше відносилася до справжнього «бидла», ніж до тої «нижчої раси». Коли для забави панночки приводили перед ганок мале телятко або візник приносив щенят, Яринка обіймала їх, цілувала, пестила, знаходила «чудовими», тоді як на дівчину, дочку наймички, не звертала вже найменшої уваги, наче то була не людина, а кілок, забитий на свому місці. Словом — Яринка стала панночкою, як і її приятельки, сусідки з других сел.

Минали роки, збільшуючи той мур, що стояв межи двором та селом. З одного боку були пани, з другого — «бидло». Виросла Яринка на панну Ярину й мусила по-

збутись думки, що все, що її оточує, належить до батька, або може бути куплене батьком за гроші. Ярина знала вже, що батьки її бідніють і хоч не показують цього перед людьми, навіть триб життя не змінюють, але почувається вже потреба негайної ліквідації інтересів для забезпечення хоч неласого шматка хліба.

Тим часом дозвілля (а цього добра в панни Ярини було чимало) вкупі з допитливим розумом напрямили дівчину на книжки. Пожираючи без ладу сотні томів, Ярина вміла однак зібрати в головці проміння мислі, розкидані там, відгукнутися серцем на чесні й високі поривання. Природна щирість стала тут у пригоді. Правда, кожна нова думка, що не згоджувалася з її дотеперішнім світоглядом, викликала цілу бурю в молодій, незміцнілій ще душі, але мур, що відділяв її від села, палився й відкривав не «бидло», а справжніх людей, з людськими інтересами, болями й радощами. Ярину зацікавило це невідоме їй «мужицьке царство». Вона почала придивлятися до нього, наскільки це було в її змозі,— і налякалась темноти й убожества, що панували там. Боже! побіч живуть люди, брати її, і нидіють у темряві та злиднях, коли вона збиткується працею рук їх ?! Чи ж після цього можна назвати себе людиною ? Чи ж після цього можна добачати в собі образ Божий ?.. Ні, годі ! Розбити пута, що від віку сковують білі, неробучі руки, скинути полуду з очей і чесно та сміливо звернути скривдженим те, що до них належить. Доволі бути лялькою: коли людина — то людина, і довести це треба ділом, а не словом.

Дівчина запалилася до праці, до діяльности, поклала присвятити життя своє для тих, що досі працювали на неї.

Так справедливість каже: Вона буде вчителькою, вона понесе світ у темряву, потіху — смуткові, поміч — убожеству. А що вдома чекає на неї буря, так що ж,— хіба вона не винесла вже бурі сама в собі, коли нові думки, нові почування стрілися з її первісним світоглядом ?

Дома справді зчинилася колотнеча. На Яринині пляни старі спершу дивилися, як на дивоглядні забаганки пещеної дитини, але побачивши, що не жарти — звонпили.

Сльози, благання, спазми, прокльони похитнули завзяття дівчини. Але вона перемогла себе й постановила таки на свому. Замовкли батьки, затаївши смуток у серці, однак не тратили надії, що час або який випадок звернуть їм дитину, притулять її знову до чулого батьківського лона. І випадок, на який рахували старі, лучився, погіршуючи й без того важку ситуацію. До Ярини посватався багатий сусід - дідич. Ярина спершу слухати не хотіла про шлюб, далі ж, скоряючись перед батьковою волею та благаннями закоханого сусіда, випрохала собі три дні, щоб розважити все та поміркувати, поки дасть рішучу відповідь. І власне другого дня після цього прийшов від інспектора довго очікуваний папір; прийшов і замість заспокоїти — збурив, сколотив її спокій, з дна душі підняв сумніви, підтяв віру. І ось тепер сидить Ярина над тим папером, безсило опустивши на руки русяву голівку ... Вона не рада тому паперові. Так, не рада ... Ще недавно, ще позавчора, як Бога з неба, виглядала його, а сьогодні не рада ... Річ певна, що вона не зречеться своїх замірів ... Вона ламле все — і йде туди, де їй слід бути ... І не те, щоб вона не рада була ... а так, не налагодилася до нового життя, не звикла ще до думки, що завтра покине батьківську стріху ... Поки - не бать - ків - ську стріху ... Брр !.. Ну, і чого тремтіти ? Ой, ті нерви ... Треба себе взяти в руки, бо нерви непотрібні для тих, що йдуть на боротьбу. Адже скільки дівчат пішло вже по тій стежці, що стелеться перед нею ... Правда, більшості дівчат тих легше було почати нове життя, ніж їй, бо більшість їх вийшла з родин убогих, з таких, де кожне ще з молоком матері всисає потребу праці для шматка хліба. Там усі працюють, усі заробляють ... Там нема традицій, котрі б багном закаляли все, що виривається з зачарованого кола егоїзму та кастових інтересів.

— Зачароване коло ... Ох, те зачароване коло !..— шепотять бліді уста дівчини.— Чи стане ж у мене сили, чи стане відваги розірвати його, вийти в світ широкий на боротьбу з тим, що воно замикає ? Добре, я розірву його, я вийду звідти. Але чи перетриваю, проклята родиною, осміяна подругами, одна серед невідомого мені широкого світу ?.. Де ті сили в мене для боротьби ? Де той гарт, що міг би служити порукою перемоги ? Я — теплична

рослинка... вибуяла в штучному теплі, в душній атмосфері теплиці... Перша буря зламає мене, вирве мене з корінням... І замість бажаної користи, живим докором стануть передо мною і закривавлені серця родини й моє власне розбите, знівечене життя... Боже! що це зо мною? Звідки легкодухість така? Що варте життя моє перед необмежним морем людського страждання? Ні, годі... Піти туди, куди серце кличе й обов'язок... З силою, яку я почуваю в собі, з силою любови— можна багато зробити... Тільки не лякатись, тільки не тратити надії і... все буде добре... Що тут довго думати? Адже давно вже рішила я почати нове життя. І почну і кінець на тому, і нічого мислити, і ні над чим міркувати... Кораблі спалено... І чого я тремчу вся? Чого?.. Дурю себе відвагою, коли чую, що сили мої слабнуть, що я легкодуха, нікчемна істота?..

Ярина повним розпуки рухом заламує руки й відкидає назад, на зелену стіну винограду, свою біляву голівку з обличчям, покритим тінями муки та внутрішньої боротьби.

А в тремтячих тінях горіха стоїть Хо й зазира в темну альтанку, і хита старою головою, і віє холодом з бороди.

— Гай - гай! — шепотять його старечі уста.— Стільки сили молодої мати, мати життя ціле перед собою — і не зважитися стати до боротьби з дідом, з порохном, що не сьогодні — то завтра розсиплеться! Хе - хе!.. Та глянь бо, подивись!.. Подивись, що на мені нема тої мантії традицій, у яку ти загорнула мене... Де там! Не хоче... Не зважиться й очей звести на діда... Гай - гай!..

— Ну й доля!..— мимрить далі Хо тоном роздратовання.— Кожне уявляє собі мене, як хоче. Для одного я — з торбою на дітей, з різкою в руках; другий убирає мене в шати традицій, поговору, забобонів; третій тремтить передо мною, четвертий... а все зле та немудре! Коли ж скінчиться мука моя, коли ж почину вже, коли вже поховає мене сміливість людська?.. Ну й доля, ну й люди! Аж мене злість розбира!..— бубонить старий собі в бороду, що м'якими сивими хвилями зливається з легенькою парою, виссаною сонцем із вогкої, теплої землі.

— Чекай же,— каже він далі,— хоч помщусь на тобі,

полохлива істото, хоч полякаю тебе... Ти хочеш стати до боротьби з потужним ворогом — з убожеством та темнотою? Добре!.. А чи маєш ти сили до тої боротьби — ти, слабосила жінко? А глянь но, панно, у своє життя минуле, що ти звідти винесла? Ану, подивись!..

Ах, те життя... Безжурне, в достатках, у розкошах — воно тільки розпестило її, ослабило волю... звідтіль винесла вона саму незарадність, непрактичність... Ні, те життя нічого більше не дало, не в ньому шукати джерела сили...

— І з такими засобами ти гадаєш боротися,— шепотить Хо.— А чи відаєш ти, нерозумна дівчино, що від тебе відкаснеться родина, скоро ти підеш наперекір їй, що всі, з котрими ти жила досі, закаляють тебе болотом, яко зрадницю їх кастових традицій? І до кого ти звернешся, коли, зламана боротьбою, запрагнеш потіхи, спокою? Хто підтримає тебе розбиту, зневірену?

— Правда... правда... Ніхто! Одна... нема рідної душі, щоб щирим словом, співчуттям загоїла рани сердечні, заспокоїла, підтримала... Відрізана, як скибка від хліба, самотня, як хрест на роздорожжі... Пустка навкруги, холод...

— А чи знаєш ти,— піддає Хо,— що то недостатки, убожество,— ти, що зросла в розкошах, що не робила на шматок хліба? Не страшно тобі змарніти в нерівній боротьбі, до часу скласти в домовину молоде життя?..

Боже! Все проти неї: і люди, і становище жінки, і убожество... Все наче змовилося, щоб кинути її в огонь, обсмалити її крила, коли вона рветься лиш до світла. І Ярина бачить уже свої білі, випещені руки худими, чорними від праці, бачить красу свою змарнілу, зів'ялу, чує в грудях хоре, розбите серце, а за плечима смерть... Смерть... не наживишись, не зазнавши щастя, не зробивши діла... Брр!..

— Ех, залишити б краще всі ці мрії,— спокушає Хо,— та взяти від життя все, що воно може дати для особистого щастя, скористатися з молодощів, бо як кажуть — «не вернеться весна...» А що там хтось стогне, хтось пропадає — заплющити очі, затулити вуха, як робить більшість — і моя хата скраю...

— Боже, яка мука стояти отак на роздорожжі й не

знати, кудою йти!.. Що робити, що чинити?.. Боже!..— Ярина з розпукою заламує руки і впадає в тяжку задуму.

Враз її будять дзвінкі голоси. То дівчата-робітниці йдуть садком на полуднє.

— Чули, дівчата, наша панна віддається! Там такий гарний панич сватає, хоч води напийся — чорнявий-чорнявий, а очима так і грає... Я бачила, як приїздив, оце вже буде день зо три...

— Але віддається? Забожись, Одарко.

— Присяй Богу! А вона, чуєте, не хоче за нього...

— Слухайте, бояри, як князь бреше! А ти звідки знаєш? Може, той панич до тебе грав очима, от-от невидко, як старостів пришле.

— Падку мій, смутку мій! А я б що з таким чоловіком поділа, що робити не годен?

— Оце сказала! Адже Одарка швидко свого матиме — такого, що як говорить, то й носом грає, не тільки очима.

— Атож! Е, не журіться, дівчата, кожна з вас діждеться! Буде пробій-голова, а масті-голови не буде, ні!!.

— Ха-ха-ха! Ну й вигадала, турок ти немирований!..

Серед реготу та жартів проминула весела громадка дівчат альтанку, де сиділа Ярина, сполохана голосами, з думками, що попливли вже в другий бік.

Її сватають. Так. Перед нею відкривається особисте щастя, родинні втіхи, достаток, життя безжурне. Правда, вона не закохана, але їй подобається чорнявий сусід, вона нічого б не мала проти його замірів, якби не почуття інших обов'язків, не інший шлях, котрий стелеться перед нею. Але вона стоїть над тим шляхом і мучиться сумнівами й шукає виходу... Вихід єсть... Одно слово — і доля її з'єднається навіки з долею другої істоти, що кохає Ярину без пам'яти... Вийти заміж? Хто це сказав? Ні, пріч усякі спокуси, усякі викрути — вона йде за своєю ідеєю...

У ту ж саму хвилину в дверях альтанки мигнула тінь, і чорнявий хлопець, здіймаючи бриля, питає приємним баритоном:

— Чи вільно сполохати задуму вашу, панно?

Ярина жахається, блідне, щоб зараз заллятися кармазином.

То він приходить по останнє слово.

Вона не встигла опам'ятатись, як він трима вже її за руку й тихо промовляє тремтячим голосом:

— Панно! Я не маю ще права виявити вам, як я мучився, чекаючи на слово, що виробить серце ваше в одповідь на мої почуття й заміри. Я ще й досі в непевності тремчу за долю свою... і ще раз важуся благати вас, панно Ярино — не відіймайте від мене руки вашої, хай вона буде завдатком нашого будучого щастя...

Ярина сидить бліда, непорушна, з слідами переляку та боротьби на обличчі, але не відіймає руки від щасливого хлопця.

Хо не має тут більше роботи. Похитуючи сивою головою та покректуючи, чвалає старий далі, шукаючи, де б спочити натомленою душею, натрудженим тілом.

IV

Макар Іванович Літко встав, мабуть, із ліжка лівою ногою, бо так йому сьогодні не по собі щось, усе його дратує, усе турбує. Вночі, правда, змучив його поганий сон. Ото снилось йому, що в нього був трус, що при трусі тому знайдено кілька примірників тоненького збірника творів українського поета-самовродка Рябоклячки,— збірника, пущеного nota bene цензурою, але виданого його коштом — і то в великій таємниці, треба додати. Непрохані гості грізно випитували Макара Івановича, звідки взяв він такі страшні брошури та яку ціль має тримати їх, а Макар Іванович, наляканий, зрошений циганським потом, брехав, що купив їх тільки задля їх дешевини, маючи потребу в папері для обгортання снідання своїм дітям-школярам, що він не знає, про що пишеться в книжках тих, бо не вміє навіть читати по-українському. та що взагалі нічого спільного з так званими «малороссами» не має й не хоче мати... Йому однак не понято віри, потягнено його з дому, страхано в'язницею, карами, засланням... Макар Іванович виправлявся, про-

хав, мало не плакав, врешті почав пручатися і... прокинувся. Прокинувся і сплюнув. А де ж! Присниться ж таке, змордує, нагодує дрижаками... Тут і так тремтиш весь день, спокою не знаєш, а тут іще сни морочать... Тьфу!.. А все через вечорок отой учорашній у «молодих» українців... От як не хотілось йому йти туди, а треба було... Прохано старших; якось ніяково не піти. Ну ж і наслухався він там! Це... це просто божевільні люди, ті «молоді». Це — кандидати на шибеницю, на кращий кінець! Давай їм зараз усе — і свідому вкраїнську інтеліґенцію, і народню освіту з добробутом, і рідну культуру, і героїв, і патріотів, і грушки на вербі, і зірку з неба!.. Ні, він не міг далі слухати, не міг пробувати далі в товаристві шалених, що самохіть ідуть під ніж... Він просто втік з вечорниць, затуливши вуха, озираючись, чи хто не помітив його навіть близько хати, де було зібрання.

Адже й він українець, і він патріот... це доведено не раз і не двічі. Хто, як не він, ще за часів студентства вісім місяців висидів у в'язниці?.. Правда, не в українстві шукати всіх причин того в'язнення, але якось приємно тепер, коли вже лихо давно минуло, залічити тих вісім місяців на карб патріотичного страждання...

Далі — хто, як не він, підтримує молоді таланти, так потрібні «Малороссії»? Адже він не пожалував ста карбованців на видання творів самовродка Рябоклячки, а що творів тих ніхто не купував — на власні гроші набув сотню примірників, щоб послати на село, до своїх, і таким робом довести, що, вірний демократичним принципам, не розриває зв'язків з народом, пам'ятає про його духові потреби... Адже всі знають, що вже десять літ збирається він написати наукову розвідку на українській мові, хоч та мова страх яка бідна, яка нездатна до наукових праць... Він згоджується, що не знає мови... так якось не було часу вивчитись... і через те мусить балакати по-російському, здобуваючись інколи на макаронічні фрази. Але теж відомо всім, що він усе збирається простудіювати трохи українську мову... А на роковинах, на вечорницях хто так патріотично (без жартів!) п'є горілку, так щиро заведе пісні, вдарить тропака?.. А скільки страху набратися, скільки натремтітися, скільки обережности

треба, щоб не зрадитися перед ворогами! І це ще не патріотизм? Мало на цьому ще? А вони патріотів шукають!..

Макар Іванович здвигнув плечима й почав ходити по покою взад та вперед. Очевидячки, думки ці не заспокоїли його. Щось іще турбувало його, залазило до серця, зазирало під шкуру комашнею. Макар Іванович був неспокійний. Ану ж, борони Боже, хто спостеріг, як він увіходив або виходив із зібрання «молодих»? А що тоді буде? Погана справа!.. Лихий поніс його туди, до тих божевільців. Чи не краще то було піти «на вінт» до сусіда? Ат!.. А тут ще сон такий, наче віщує щось... Погано... Е, що там врешті сон — дурниця. Воно якось не пристало навіть людині з вищою освітою, з поважним становищем значного урядовця, вірити в сни, як вірить у них темна, неосвічена баба на селі... А проте на серці наче миші шкрябають.

Макар Іванович зупинився перед дзеркалом, звідки визирнуло до нього чепурне, але пом'яте вже обличчя з шпакуватою бородою, з довгим українським носом, хитрими сивими очима та виплеканим волоссям, що, мов кримським смушком, вкривало йому голову. Кокетним, навиклим рухом поправив він бороду й волосся, осміхаючись до думки, що не понизився ще курс його в жінок. Але й це не помогло. Сон та вчорашній вечір не йшли йому з голови, дратували нерви. Він усе сподівався чогось лихого.

Ураз — дзвінок.

Макар Іванович так і жахнувся, так і затремтів увесь. Неспокійним поглядом окинувши покій, немов бажаючи запевнитись, чи там нема чого небезпечного, він сам побіг відчиняти двері.

— О - ох!! — з пільгою зітхнув Макар Іванович, вертаючись до покою з пачкою кореспонденцій.— Листоноша.

Нервовим рухом відкинув він набік «Свѣтъ», «Кіевскую Старину», «Зорю» й узявся за листи.

Відкритка. Від кого б це? А - а, від брата бурсака...

Прочитавши заледве кілька слів, Макар Іванович почервонів, підплигнув на місці і в найвищому обуренні кинув відкритку на стіл.

— Це... це... це чорт зна що таке!..— скрикнув він.—

Це просто нікчемність. Писати до мене по - українському на відкритці ... компромітувати мене !.. Відкритку кожне може перечитати ; кожне може побачити ... Я не дозволю так компромітувати себе ... Я ж йому прочитаю «патер - ностер».

Макар Іванович бігав по хаті в сильному роз'ятренні, наче з відкритки тої знявся рій ос та покусав його. Врешті, трохи заспокоївшись, він узяв картку в руки, щоб дочитати.

— Ну, що ж там особливого? «Я здоров, коханий брате ... як твоє здоров'я ?.. На святки може приїду ...» От і все ... Ну, взяв би й написав по - «російському» ... А то ...— Макар Іванович здвигнув плечима й сердито подер відкритку на дрібненькі шматочки.

Другий лист, уже у конверті, викликав тільки усміщку на уста Макара Івановича. Одна вельми поважана особа, звертаючись до його патріотизму, прохала порятувати молодого українського письменника, котрому тепер дуже скрутно ; особа та зіставалась в надії, що Макар Іванович дасть протеже її місце в своїй канцелярії, бо ще недавно натякав, що потребує помічника. Макар Іванович осміхнувся. Нема дурнів ! На цей гачок його не зловиш ! Він буде приймати в канцелярію «молодих» ? Навіщо ? Щоб скомпромітуватися, щоб мати неспокій, а то — хто зна ? — може й великий клопіт ? Хіба він не знає тих шибайголів, купаних в окропі !

— Ні, красненько дякую ! — розводить він руками з уклоном, наче перед ним сидить та особа, що писала лист.

— Звертається до патріотизму ? Згода. Даю п'ять ... ну, десять карбованців до складки на запомогу голодному, але встромити палець межи двері ... уклінно дякую ... Може, хто другий зохотиться ...

Осміхаючись, Макар Іванович зараз же написав солодку відповідь, виставляючи прикрість, яку зробила йому неможливість дати місце певній особі через брак ваканції й запевняючи заразом, що почувається до обов'язку зробити все можливе для українського письменника.

Задоволений з свого дипломатичного маневру, Макар Іванович заклеював лист, коли з другої хати, як бомба, влетів його чотирилітній синок.

— Папа! папа! — загаласував він.— Мама сказала, чтоби ти послал по водку!..

— За водкой... за водкой, а не по водку!.. Сколько уж раз я замєчал тєбє, мужиченок ти етакой?!.

І роздратований український патріот, забуваючи на хвилинку свій патріотизм, вибіг до другого покою, гукаючи на жінку:

— Маша! Прошу тебе звернути увагу вчительки нашої на те, як балакають наші діти! Адже вони страшенно калічать російську мову! Це Бог зна що таке... це ні на що не схоже!..

Макар Іванович хвилюється, бігає по хаті.

Все наче змовилось сьогодні, щоб дратувати його: і листи, і діти, і згадки вчорашніх вечорниць... Ай, ті вечорниці!.. Не дурно кажуть, що як має скластися лихо, то Бог і розум відбере. Треба ж було зробити таку капітальну дурницю — піти на ті вечорниці... Бути не може, щоб не пронюхано, хто там був, про що балакано... і тоді... прощай, Макаре Івановичу!.. Попрощайся з посадою, з родиною і в двадцять чотири години... Ото вклепався, ото вскочив!..

Буйна фантазія тручає бідного Макара Івановича по похилості в якусь чорну безодню, звідки нема стежки наверх. Страх обгортає його такий, якого він не пригадує в дитинстві навіть... Напевне сором переміг би той страх, коли б наш патріот міг збоку глянути на свою громадську відвагу, чи то пак на брак її. Але де там йому до сорому, коли шкура в небезпечності! Шку - ра, розумієте ви? Шку - ра!!!

Макар Іванович так завзято бігає по хаті і так кривиться, аж дід Хо, котрий вже давненько крізь вікно придивляється до цієї сцени, не може вдержатись від сміху. Старий знає, що небезпечність не скаламутить лояльного життя добродія Літка, і весело хіхікає

— Хе - хе! От ще перелякана людина! Хе - хе! Мені б нічого й стояти тут, так втішно дивитись, коли доросла людина, громадянин, мов заєць той, полохається абичого. Почекаю ще часинку, забавлюся, бо нічого нема втішнішого, як такий страхополох — «філ».

О, знов дзвінок!..

Макар Іванович аж кинувся, так той дзвінок прикро

вдарив його по напружених нервах. Яке там лихо дзвонить та й дзвонить? Марійко, Варко! Не чуєте, що там хтось дзвонить? Швидше відчинити!..— Макар Іванович, бажаючи дізнатись, хто пройшов, крізь відхилені двері зазирнув у передпокій... зазирнув і похолов. Ой, леле! Офіцер... з білими шліфами. Макарові Івановичу аж у очах потемніло, аж у п'ятах похололо... От і справдилося його передчуття. От і нещастя!.. Блідий, переляканий Макар Іванович підбіг до столу, скинув на нього очима, ухопив бідну, невинну «Зорю» і, не вважаючи на протестуюче «Д. Ц.», укинув її під стіл у кошик. Запевнившись, що в хаті нема більше нічого «небезпечного», він скупчив усю силу волі, щоб дати обличчю свому спокійний вираз.

І саме був час. У хату вступив гість... військовий лікар, знайомий Макара Івановича.

Х-у-у! Як же він налякав його!

Макар Іванович ледве перевів дух. Тремтячий, блідий, він привітався до доктора, попрохав його сісти.

«І чого він ходить до мене, отой ворохобник? — промайнула думка в голові Макара Івановича.— Адже я вже раз «не пізнав» його на вулиці ...»

— Почну, коли дозволите, просто з діла, яке привело мене до вас,— почав гість, сідаючи на дзиглику проти господаря.— Учора ви так хутко покинули наш гурт, що ...

— Голова в мене розболілась так, що, віrите, ледве до ліжка доплентався,— скривився Макар Іванович.

— Отож і ми так доміркувалися, що ви либонь занедужали... Як вам відомо,— вів далі доктор,— позавтра в місті Луцькому має відбутися гучний похорон нашого славного письменника, що цими днями помер. Шануючи заслуги його на полі українського письменства, а також виходячи з того, що нам потрібні тепер межи іншим і маніфестації, котрі б свідчили про існування наше, перед ширшою публікою показували, що ми живемо,— ухвалила громада наша прийняти уділ у тому похороні депутацією й вінком на могилу покійного. Вінок уже замовлено, і гроші на нього помалу збираються, але ...

«Чого це він хоче від мене? Чи не грошей часом?»— міркував собі Макар Іванович і перехопив, виймаючи калитку:

— Прошу не забувати, що й з мене належиться частка на вінок ...

— Спасибі,— обізвався доктор, ховаючи жовтий папірець.— Властиво тут діло не в грошах, а в депутації,— казав він далі.— Ми ухвалили вибрати трьох — двох молодших і одного старшого. Громада наша, чолом даючи перед вашим патріотизмом і заслугами, припоручила мені прохати вас поїхати депутатом на похорон і завезти вінок, що я й чиню тепер з приємністю ...

Макар Іванович зразу налякався.

Може, це небезпечно ?.. Але такі почесні запросини приємно полоскотали його пиху.

Так! Не помилилася громада, називаючи його патріотом ... Він так любить Україну й той добрий український люд! Бідна, бідна Україна, чого б він не зробив для неї ...

Макар Іванович цілком розкис. Він дякував за честь, запевняв у свому патріотизмі, розводився над браком інтеліґенції української і врешті обіцяв, умовившись щодо своєї ролі з громадянами, виїхати завтра в місто Луцьке ранішнім потягом.

— А хто їде з молодих ? — зупинив він виходячого доктора.

— Семен Пилипчук з Андрієм Гавриленком.

«Погана кумпанія !» — подумав Макар Іванович, кривлячися.

Доктор попрощався й вийшов, обіцявши за дві години прислати вінок, а Макар Іванович лишився в хаті.

Ба не сам, бо й Хо втисся за доктором і причаївся в куточку, звідки вигідніше стежити за кожним рухом тіла й духу Макара Івановича.

Макар Іванович пройшовся по хаті, затираючи руки. Він радий. Він завжди був певним, що заслуги його, яко патріота, не загинуть марно. Золото — скрізь золото. Він навіть не дивується, що споміж чималого гурту громадян вибрано його депутатом на похорон. На честь таку він має право ... Тільки ... навіщо ті двоє молодших ? Вони якісь ... непевні ... Адже можна б було запрохати когось із старших — правда, не таких славних патріотів, як Макар Іванович, бо не всі ж зазнали в'язниці, видавали твори Рябоклячки, збиралися писати наукову роз-

відку — але все ж людей певних, поважних, із становищем... А то... Семен Пилипчук... Андрій Гавриленко... Чекайте! Який це Андрій Гавриленко? Чи не той, часом, що недавно був під доглядом?.. Як же це він, Макар Іванович, урядовець, людина офіціально лояльна, прилюдно виступить з ним у такій справі, що вже сама з себе трохи... як би це сказати?.. ну, трохи небезпечна! Ні, це Бог зна що таке! Це... це... просто неможливе! Тепер такий час, такі умови, що як плюнути — підпасти під категорію українофілів, сепаратистів, політично небезпечних et cet. А нащо це? Та й, межи нами кажучи, до чого нам тепер ті маніфестації, до чого такий бучний похорон, з вінками, з промовами, з комедіями? Умерла людина — поховати її тихенько, зійтись по тому в гурточок, згадати небіжчика, пом'янути сльозою («п'яною», шепнув внутрішній голос Макарові Івановичу, але він не звернув на це уваги), посумувати, що бідній Україні нашій щербата доля забирає кращих синів — і розійтися тихенько по хатах, не тремтячи за власну шкуру...

Макар Іванович задумався. Не потрібно, цілком не потрібно,— поквапився з обіцянкою їхати на той похорон.

Що то в нього — дві голови на плечах, щоб отак ризикувати, або слава захистить його від «всевидячого ока»? Краще б було відмовитись, краще б не їхати. Як можна бути таким необережним?! Цілий вік мати на меті обережність — і так вклепатися? Ат!

— Що мені чинити, що робити? Адже я згодився, обіцяв! — бігає по хаті збурений Макар Іванович.— Тепер якось ніяково назад лізти... А їхати не можу... І не поїду, нізащо не поїду... Але що мені зробити, як викрутитися?.. Боже!..

Макар Іванович бігає по хаті, як навіжений, а Хо не може далі витримати в свому кутку. Його розбира такий сміх, що аж кольки під грудьми спирають.

— Ха-ха-ха! — регочеться старий, узявшись у боки.— Ха-ха-ха! Чи бачив хто кумеднішу фігуру? От се «філ», так «філ», чистої, мовляв, води!.. Ха-ха-ха!

Біла борода Хо труситься від реготу, аж холодний вітер іде від неї, а наш патріот тіпається, мов у пропасниці, уявляючи буйною фантазією всі наслідки своєї не-

обачної обіцянки. Тут і компромітація, і втрата місця, і допити, і таке страхіття, що й малим дітям не сниться.

— Не поїду ! — рішає він врешті.— Не поїду !

— Барин !—ускакує служебка.—Там принесено з крамниці такий вінок з срібла, що аж сяє на сонці...

— Дурна ! — гримає на неї роздратований Макар Іванович і сідає за стіл.

— Що його зробити ? — міркує він.— Напишу хіба, що несподівано заслаб і через те не можу їхати... Доведеться зо два дні не виходити на вулицю, посидіти в хаті, та що ж робити ! Уже ж краще, ніж компромітація ...

І Макар Іванович гладенькими фразами (звичайно, російськими) виливає на папері жаль, що несподівана слабість змушує його зректися великого обов'язку, ба й честив ролі депутата виявити свій невтішний смуток над свіжою могилою українського письменника, і через те відсилає вінок у надії, що він дістанеться не в гірші руки ...

Одно можна додати — Макар Іванович не збрехав : він справді заслаб ... від страху.

V

Хо вступає в здоровезну кам'яницю, лізе, покректуючи, по ступанці високо, аж «під небо», і втискається в маленьку кімнату, в найтемніший закуток. В кімнаті — як в улику : гучний гомін молодих голосів бринить усіма тонами радости й смутку. То за столом, при світлі лямпи, зібралася в гурточок молодіж, щоб за тим розійтись ріжними шляхами, востаннє, може, поділитися враженнями пережитого та надіями на будучину.

Бачить Хо перед себе людей повних сили, енергії, віри, злучених з собою теплими, сливе братерськими відносинами. І не диво : усі вони грілися біля одного вогнища, кожен брав звідти світло й тепло. Огнище те — любов до країни своєї, до свого народу ; світло — то ідея, що дала зміст життю, то свідомість своїх обов'язків ; тепло — віра в перевагу добра над злом, правди над кривдою, світла над темрявою ...

— Братики мої! — здіймає річ один.— Розходимось ми ріжними шляхами, розлучаємось... Розлучаємось, навіки злучені одною ідеєю... ідеєю наційно-культурного відродження країни нашої... Перед нами життя, перед нами робота... Розійдімось ми парусами сонця, понесімо світло в темні закутки... Розпливімось глибокими річками, зросімо рідну землю, і — «як дівочії вінки, зазеленіють наші ниви»... Не лякаймось великости праці, не жахаймось дороги важкої. В ідеї нашій, в нашій праці, в нашій сміливості — сила наша. П'ю за сміливість!

— За сміливість! — лунають голоси, вторуючи брязкоту чарок.

— Хе-хе-хе! за сміливість...— глузливо шепотить Хо.— Розійдемось парусами... розіллємось річками... Хе-хе-хе! Ой, як устануть тумани, як закутають паруси ті, як потиснуть морози та скують річки,— побачимо, куди дінеться сміливість ваша!.. Хе-хе!!. А про діда Хо й забули? Не пам'ятаєте, яку чудодійну силу має борода його? Ге? А цього не хочете?..— І Хо трясе бородою, сповняючи хату холодним вітром.

Але молодіж з усмішкою слуха старого. Лякай, діду!..

— Нам скажуть, що думки наші не нові,— обзивається другий,— і раніш не одне чисте серце загрівалося такими ж ідеями... Та тим то й ба, що тоді тільки ідея набирає вартости, коли поростає тілом, переводиться в життя. Перевагу нашу я добачаю найголовніше в тому, що ми поставили собі завданням перевести наші ідеї в життя, і певні, що зробимо все, що в нашій силі й змозі... Будьмо скрізь українцями — чи то в своїй хаті, чи в чужій, чи то в свому краї, чи на чужині. Хай мова наша не буде мовою, котрою звертаються лиш до челяді... Хай вона бринить і розгортається в родині нашій, у наших зносинах товариських, громадських, у літературі — скрізь, де нам не заціплено... Не попускаймо собі навіть у дрібничках. Несімо прапор справи нашої в дужих руках, а будьмо консеквентними, не відділяймо слова від діла... Не жахаймось, що діло те таке велике, таке важке... Робім, що можемо: на яку б дорогу не ступили ми — йдім сміливо, пам'ятаючи, що всі дороги провадять до Риму... А покищо нам треба праці, праці і праці... Я, як ви знаєте вже, маючи шматочок власного

ґрунту, йду на село господарювати... Придивляючись ближче до життя села, я пересвідчився, що навіть одна інтеліґентна людина може багато там зробити, скоро потрапить забезпечити собі поважання та вплив. Аби охота, а знайдеться змога приложити руки й до освіти, і до поліпшення економічного та морального стану нашого люду.

— А сила ворожа? А кроти, що стануть підривати будинок твій? А шинкар? А жмикрути всякі? — аж підскакує на місці Хо, трясучи бородою.— Чи ж ти гадаєш, що то жарти?

— Знаю,— веде далі будучий хлібороб, наче відповідає на запитання Хо,— що доведеться мені рахуватися з чималими труднаціями, стріти багато перешкод, але теж багато й віри в мене у свою ідею, багато сили молодої, багато енергії вкладу я в свою працю! П'ю за працю на пожиток країні нашій, панове!

Випито за працю.

— Приймаючи цей тост,— обзивається третій,— додам кілька слів. Пригадайте собі, панове, байку про селянина, що, вмираючи, на в'язці прутів показав синам, яку силу має єдність. Отож єдности, яка робила б нас із кволих навіть одиниць незламаною силою, потребуємо й ми... Важка праця, перешкоди, що неминуче стануть нам на дорозі, усякі лихі пригоди, здолають зламати хоч які сили, хоч яку енергію, і горе людині, що в таких обставинах почувається самотньою, відірваним листком... Отож треба нам цементу, що б нарівні з ідеєю зв'язував нас докупи, а таким цементом уважаю я щирі, чисто братерські відносини межи нами, обопільну поміч, пораду... Опріч двох тостів — за сміливість і за працю — п'ю ще й третій: за єдність!

— За єдність! — торкнулись всі чарками.

У маленькій кімнатці чимдалі стає гучніше. В атмосфері, повній палких речей, сміливих поривань, надій, енергії, повній безкрайої віри в ідею та власні сили, загрітій юнацьким запалом, гарно почувається молодіж. Байдуже їй, що Хо з усеї сили намагається налякати її: то бородою має, з вітром холодним дрижаки посилаючи, то відхиляє заслону, показуючи спокуси й небезпечності, що мріють на шляху життьовому... Байдуже! Палка мо-

лодіж у живі очі сміється старому, кепкує з його заходів, зве його порохном.

Хо має причину радіти, бо хто ж то, як не він, нарікав на полохливість, що трима його на світі, не дає спокійно зложити кісток у домовину? Але Хо не сьогоднішній, він старий, як світ, його не зведеш. Ох, багато бачив він на віку свому! Бачив він і таких, що, повні молодечої відваги, викликали на герць потуги зла, а як прийшло що до чого — перші ж п'ятами накивали. Ставиться як лев, а гине як муха. Бачив Хо таких, ох, бачив, і тепер ... не вірить. Просто не вірить, щоб ця палка молодіж, скоро зіткнеться з справжнім життям, витривала боротьбу з його чудодійною силою, не підхилилася їй. Адже й такі Макари Івановичі мали свої хвилини зваги, а тепер що з ними сталося? Пожалься, Боже!..

— Слова, фрази! — шепотить Хо.— Це абихто зможе! А от ділом довести відвагу — й то не нерозсудливу відвагу, а таку, щоб давала змогу повсякчасної праці — це я розумію! Не можу, правда, наперед сказати, що ви нездатні на це, але не повірю, поки життя ваше не покаже вашої правди ... А тоді ... О, тоді страхові Хо легше стане, бо ближче буде до могили ...

Хо слухає, як молодий лікар розгортає пляни своєї лікарської та просвітної діяльности на селі, де має замір оселитись. Він веде боротьбу з темнотою, з забобонами, з ворогуванням селянина до інтеліґента, організує дешеву медичну поміч ... Чує Хо, як сільський учитель обіцяє хитро - мудро керувати поміж підводними каміннями сучасних порядків, а таки доплисти куди треба, таки досягти мети своєї ... А ось починаючий письменник нахваляється щиро взятись за працю, за поважні студії, простати свої ідеї та працювати не то в свято, але й у будень ... І Хо не може його ніяк злякати ані цензурними умовами, ані фатумом українського письменника писати gratis, або за «біг - дасть» ...

Довго ще, мов улик той, гуде маленька кімната «під небом», довго ще чекає Хо, аж поки братерський поцілунок на прощання не закінчить цього пам'ятного вечора.

— Не полегшало мені з того, що глянули мені сьогодні в вічі, не полегшало ...— шепотить Хо, плентаючись за останнім з гостей.

— І не полегша, аж пересвідчуся, що не порожні згуки лунали там у кімнатці, що час і життя не зламають відваги вашої ... Почекаю ще ... почекаю ...

* * *

Минає кілька літ.

Змордований вічною блуканиною, знуджений полохливістю всього живучого та невдячною ролею страха, шкандибає по курній дорозі Хо, підпираючись довгим костуром.

— Скучно на світі, нудно на світі ... скрізь повно страхополохів ...— мимрить старий у роздратованні,— а ти волочись по світах, не бачучи кінця - краю своїй мандрівці ... Ох, важко - важко, спочити б уже ...— зітхає він до спокою.

— А що це манячить ліворуч ? — зацікавився Хо, спід руки вдивляючись у далечінь, що червоніла вся в проміннях заходячого сонця.— Село ? Не піду туди : остобісіли мені оселі людські ... Е, ні, стривайте — зайду, бо тут живе той хлібороб - інтелігент, що то нахвалявся запровадити на селі нові порядки ... Побачимо !..

Сонце вже сідало, коли Хо входив у село. Насамперед, як пристало порядному подорожньому, подавсь він до корчми. Але що за диво ? Корчму хтось обгородив, прибив нову табличку над дверима та повиганяв звідти, мабуть, усіх п'яниць, бо якось там так дивно тихо, мов у церкві ... Хо наблизився, глянув на табличку й прочитав : «Школа». Е - ге - ге ! Ось воно що ! Недавно була корчма, а тепер школа. Де ж корчма ? Хо обійшов село, але корчми не було. Чудасія, та й годі ! А що то робить пан дідич, цікаво глянути ? — подається Хо до чепурного двора, що дивиться на нього осяяними вікнами. Старий присувається до вікна, зазира в середину й бачить : у хаті, за столом, сидять гості — учитель та селяни. Усі вони вкупі з господарем щось пишуть, рахують, міркують. У кутку двоє дітей граються, декламуючи байку Глібова : «Вовк та ягня».

— Що вони там рахують ? — шепотить Хо, прислухаючись.— Еге, ось що — касу ощадну заложили. Бач їх ! А це знов що ? Гомонять про якусь землю, що громада має

купити в сусіднього дідича. Еге, він таки оре той переліг свій, хлібороб! Що ж далі, що ще нового?..— Хо однак мусить відірвати увагу від товариства, бо в хату вступає жінка господаря, звертаючись до дітей чистою, неламаною мовою:

— А йдіть, діточки, гратися в другу хату, бо ви тут заважаєте ...

За якусь часинку господиня знов увіходить, прохаючи всіх на вечерю. Здивований Хо бачить, як усі посполу сідають за стіл, і каже до себе: «А диви! Тут наче нема пана й мужика, а самі люди ...»

По вечері гості примощуються де кому вигідніше, а господар виймає книжку і починається лектура.

Тут вже Хо не витримує. Його обхоплює непереможне бажання викликати відважного господаря на останню боротьбу з собою. Хо збирає всю свою потугу: проймаючим холодом віє борода його; чудодійна сила, мов хмари ті, насуває найстрашніші картини перед очі лектора, а лектор наче не помічає цього. Але, врешті, почувши присутність страха, він відривається від книжки, обертається до Хо й дивиться йому в вічі довгим, зважливим поглядом ...

І враз Хо помічає, що від погляду того діються з ним незвичайні речі: з бороди вже не віє проймаючий холод, вона тратить свою чудодійну силу, тіло його меншає, легшає, немов частина його парою взялась або порохом розсипалась. Хо чує, що на душі в нього стає легше, відрадніше, що більш таких сміливих поглядів — і скінчиться його довічня мандрівка і складе він на спочинок свої старі, натружені кістки ...

Хо відступається від вікна, низько схиляє сиву голову і, чолом даючи перед новітнім рицарем, шепотить:

— Спасибі ...

Зраділий Хо біжить далі. Його кортить побачити всіх, що пам'ятного вечора, в кімнатці «під небом», об'явили війну страхові, п'ючи за сміливість. Чи то всі вони витривали, як хлібороб той? Чи то ж усі, мов подарунком найдорожчим, потішать його сміливим поглядом? Ей, коли б то, коли б то!..

Хо йде далі, не маючи втоми, не вважаючи на глуху ніч. Ось і небо осміхнулось перед світанням, ось і сонеч-

ко землі вродливій на добридень дало, а Хо чимчикує, поспішаючи до села, де молодий лікар, вірний своїй ідеї, мав розгорнути свою лікарську та просвітну практику. Врешті — село. Хо підійшов до села, і перша хата, яка кинулась йому в вічі, була — шпиталь. Ця маленька, чепурненька хатинка серед саду — шпиталь, місце страждання і заразом боротьби з тим стражданням. Хо став на порозі, зазирнув у середину. Що там? Чи нема лікаря? Ні, єсть; він на свому місці, біля хворих. Тільки він не помічає Хо, котрий всіма силами намагається звернути на себе його увагу: лікареві просто ніколи. Тут нового хворого привезено, там операція, а то треба й ліки самому налагодити. Сила роботи! Довго чигає Хо на хвилинку, коли лікар буде вільнішим... Аж ось і дочекався. Лікар іде додому, обідає, а по обіді замикається в своїй хатині, щоб ніхто не заважав йому писати популярний виклад з гігієни для селян, звичайно, мовою українською... Оцю то хвилину й уважає Хо за слушну для свого досвіду. Він діймає трудівника холодом, він малює перед ним картину недостатків, убожества, бо що дасть сільська практика? Він показує йому всі засоби темної сили, що воює з світлом та чесною працею. Дарма! Не жахається лікар, а зводить на Хо очі й пронизує його ясним, сміливим поглядом чесної людини...

І знову чує Хо, що сила його слабшає, що сам він меншає, і з вдячним серцем, повним поважання, низько вклоняється лікареві, шепочучи своє:

— Спасибі...

А як там учитель?

І мчиться Хо до другого села і мусить вклонитися вчителеві, бо він сміливо пливе поміж камінням до мети, ні на хвилину не забуваючи своїх обіцянок, своїх обов'язків.

— Еге! поталанило мені! — радіє старий.— На добру стежку вступив я, піду і далі по їй.

І ось перед ним маленька хата, а в хаті тій, зігнувшись над столом, худий, блідий, змарнілий працює український письменник, і лиш велика душа дивиться з його великих очей. Ледве-ледве пізнає Хо в йому того юнака, з повним рум'яним обличчям, що рвався до слова пам'ятного вечора. І не дивниця: життя йшло, а було в життю то-

му і кайданів, і голоду, і холоду, і всього, що мусить зазнати співак невільного народу ...

— Три чисниці до смерти,— рішає Хо, дивлячись на його.— Покинь, бо вмреш! — лякає він господаря світлички.— Бачиш, який холод іде з бороди моєї, а бувають краї, де ще холодніше ...

— Покинути? — обзивається тихий голос знад столу.— Ні, не покину! Вмерти я можу, але що зроблю, то буде зроблено. Холодом же не лякай мене, бо поки жевріє вогонь, що маю в серці, мені буде тепло й добре ...

І Хо стрівається очима з худою, мізерною людиною і не витримує того погляду, повного віри, повного кохання до країни своєї ...

І ще раз схиляється Хо перед силою — вищою й сильнішою від сили страху.

Вільніше зітхнув старий страх, і радісно й легко зробилося на серці в нього. Йому забажалося самотини, бо полохливі люди, що стрівались по дорозі, стались гидкими йому. Чимдужче покинув Хо людські оселі й подавсь ген - ген полями аж до лісу. Тут на знайомій галяві сів він, загорнувся сивою, мов туман той, бородою та й замислився.

Сидить Хо і не помічає, що все живе в лісі під впливом страху затаїло дух, перестало жити, що навкруги його запанувала мертва, прикра тиша. Пташки ущухли, звірина причаїлась, малі комашки завмерли в травиці. Рослини боялись навіть тягти сік із землі, пити холодну росу, виправити зібгані листочки, розгорнути звинені квітки. Пустотливий парус сонця зупинивсь у зеленій гущині, та лише здалеку придивлявсь до сивої, мов туман той, бороди Хо, боячись наблизитись до неї ... Тихо було, мертво ... Але Хо не помічав того: він сидів замислившись, з радісною усмішкою на устах, з надією в серці. Надія та сягала аж у ті часи, коли сміливість візьме верх над страхом, і Хо зложить на спочинок свої старі, наболілі кістки ...

18 січня 1894 р.

НА КРИЛАХ ПІСНІ

КАРТКА З ЩОДЕННИКА

...Чи знайоме вам те гостре, до фізичного болю гостре почуття нудьги за рідною країною, яким обкипає серце від довгого пробування на чужині? Чи відомий вам такий психічний стан, коли за один рідний згук, один образ рідний ладен буваєш заплатити роками життя?..

У такому власне стані блукав я одної весняної днини понад річкою Прутом, у південній Басарабії. Якось не тішили око моє ані розлогі, яро-зелені, порізані блакитними озерцями та гирлами плавні, що розляглися за річкою в Румунії, ані жовті, залиті хвилею виноградників по підгір'ю шпилясті гори, що тиснуться понад Прутом з цього боку...

Від заходу насувалася чорна хмара, душний вітер з імпетом бив об гори, хвилював комиш у плавнях, обривав листя виноградне та гнав його по чорній, каламутній, немов поораній хвилями, річці... Лагодилася буря. Але я байдуже дивився на грізні потуги натури, не торкала якось мого серця дика краса південної грози. Роз'ятрений нудьгою, затоплений в задумі, плентався я тихою ходою берегом річки, не помічаючи навіть, як чорна хмара обіймала крайнебо, тихо лізла догори... драгліла вже над головою моєю... і тільки перші краплі краплистого дощу, що з глухим гуком упали на землю серед раптової тиші, змусили мене озирнутися навкруги, пошукати певного захисту від зливи. Але не встиг я ще й озирнутися гаразд, як по моїх напружених нервах ударила хвиля рідних, близьких мені згуків. Я виразно почув журливо-поваж-

ний голос української пісні. Що це? У цьому глухому закутку Басарабії — пісня моєї країни? Чи не омана це, чи не хвороблива часом уява моя викликала галюцинацію слуху?.. Я навіть трохи змішався. Але ні, це не уява: я чую, як пісня дужчає, здіймається вгору, перекочується могутнім грюкотом і гине тихим акордом в плюскоті зливи. Так, це співають, але де і хто? Я почав прислухатися та роздивлятися й незабаром помітив, що голоси лунали з молдуванської «колиби», себто островерхої комишової халабудки, яку звичайно ставлять по виноградниках про сторожа. «То, мабуть, заробітчани,— подумав я,— яких загнав дощ у колибу» — та наважився й собі податися туди, щоб у гурті перечекати дощову годину.

У колибі було темно; на превелику силу, натуживши зір, здолав я розгледіти своїх товаришів негоди: було їх чоловіка з десять. На моє привітання вони відповіли всі в один голос і посунулися, поступаючись місцем на колоді край дверей. Пісня замовкла. Спочатку було якось варівко: чужа людина, очевидячки, псувала трохи настрій. Дехто кинув увагу про дощ, дехто обізвався жартом, сміхом... Але мелодія, опанувавши душею, загніздившись там, не хутко німіє... Вона виповняє груди, рветься наверх і, прибравшись в поетичні шати слова, вільна як пташка, шукає простору...

Тим то і мої співаки не надовго замовкли. Хтось стиха завів пісню, до нього пристав ще один голос, а за хвилину підхопила й решта... Співано чумацьку пісню.

Не знаю, чи то з усіма таке діється, чи то лише зо мною, спраглим усього рідного, тепер далекого від мене, але згуки пісні, що торкалися мого вуха, лягали перед очима фарбами, малювали мені з дивною яскравістю цілі образи. Я перелітав на крилах пісні в давно минуле, я жив у минулому, я бачив, чув, з тріпотанням сердечним відчував смуток, радість та всі перипетії тих почувань...

Ясно, ясно сонечко сходить,
А хмарнесенько заходить...
Смутен, смутен чумацький отаман,
Він по табору ходить...

І уявляється мені степ. Широкий, необмежний, незайманий степ. Передранішній вітер злегка хвилює тирсу.

Бліде небо мигтить зірками до блакиті, що оповила степову далечінь. У синьому тумані ледве мріють могили. Чорніють здалеку лози. Межи небом і землею якась таємна змова. Чи то вони чаклують удвох, чи що, бо якось таємницею віє від них, чарами віє від того необмежного синього простору ...

Край шляху, в долинці, догоряє вогнище. Білий димок, хвилюючись, здіймається догори понад чумацьким табором, що чорніє у пітьмі здоровими мажами, немов якесь дивоглядне чудище. Табір ще спить. Степова тиша жадливо підхоплює всі згуки ... Ось чутно, як сопуть ситі воли, жвакаючи росяну траву ... Десь за комишами в озері крякають жаби, гуде бугай ... Табір ще спить. Тільки не спить чогось чумацький отаман ... не спить, по табору ходить. Від буйного вітру, від ясного сонця змарніле обличчя його повите задумою й смутком. І хто його зна, яку думу думає чумацький отаман в степу, серед ночі, чого немов журно йому, важенько на серці? Чи тим, що сторона чужая, далекая, чи то тим, що згадалась родина близькая, дружина вірная, а чи серце віщує якусь лиху пригоду в цьому степу широкому, необмежному? Хто його зна ... А тим часом сон тікає від очей, і ходить отаман по сонному табору, поглядаючи на товаришів своїх, що сплять навкруг багаття, й на далекі обриси степу, щойно мріє крізь синю імлу. Але помалу-малу синя імла рідшає, яснішає, східний край неба обливається широким усміхом світання, світова зірка блідне й тремтить, догоряючи. Починає дніти.

Табір прокинувся, але сон не встиг ще пірхнути з ночівля, ще кида на нього свою тінь. Таємничість раннього ранку оповила й чумаків своїми чарами.

Ось кухар напина тагани, повісив казан і, червоно осяяний палаючим вогнем, нагнувся над чумацьким сніданням ...

Поставали лавою ватажани, звернулись до сходу й тихо проказують молитву. Золотистий обрій зазира в натхненні вірою обличчя, тихий вітер на легких крилах своїх розносить по степу гарячі благання ...

А за хвилину бряжчать ложки об казан, вусате чумацтво привітно осміхається до гарячої страви. Ясне сонце випливає на небо, зриває з землі темне запинало мороку,

відкриває безкраю далечінь степу, вкритого росяною тирсою, позолочує високі могили, кида дивовижні тіні від чумацьких маж, вітає мальовничо розташований табір.

Пора, пора рушати!

Гей, ви, хлопці, ви добрі молодці,
Уставайте, вози мажте,
Вози мажте, ярма наривайте,
Сиві воли запрягайте...

І вмить по слову отамановому —

Хлопці встали, вози підмазали,
Нові ярма понаривали,
Сиві воли позапрягали.

Готово!

— Гей, соб, волики, соб, сиві...

Рушають.

Одвічним, закуреним шляхом тихо посувається валка. Немов вуж-велетень плазує серед степу. Голова занурилась у придорожні терни, а хвіст ген-ген зникає в густій хмарі куряви. Згори, з блакитної високости впаде на землю сріблом жайворонкова пісня, долине клекіт вірлячий, а широкий степ відгукнеться на ті згуки тихим шелестінням тирси. Сайгак прудконогий шмигоне десь далеко-далеко і зникне вмить між густими травами. Палюче сонце висить над степом, нерухоме повітря пашить жаром... Душно так, млосно... Коли б хоч легенький подих низового вітру приніс на своїх крилах прохолоду та увілляв струмок життя в цю задуху, в цю степову... мертвоту... А валка посувається.

Степом їдуть — нові вози риплять,
Сиві воли ремиґають...

Лінивою, тихою ходою чвалають круторогі бедраті воли, похитують лобатими головами, жують безустанно жуйку... Бряжчать мережані ярма з терновими занозами, поскрипують нові чумацькі мажі, вкриті шкурами, закурені в далекій дорозі. Біля возів ідуть чумаки, на пужално упираючись. То все високі, кремезні постаті у смоляних сорочках та штанях, закурених брилях або шапках високих. Згорда поглядають вони довкола, певні в своїх силах, байдужні до всяких незгод життьових. Не турбує

їх думка про те, що нікому доглянути їх у далекій дорозі, у чужій сторононьці... Нікому хустя випрати, головоньку змити. Змиють чумакові головоньку дрібні дощі, а розчешуть густі терни, а висушить ясне сонце, а розкуйдить буйний вітер... Воля чумакові, воля наймиліша... А хіба ж не волею віє від цього простору широкого, від степу хвилястого, як море безкрайого... Хіба не волею самою віє цей вітер низовий, що зібрав усі пахощі степові та кида їх у засмалене обличчя чумакове, куйовдячи його довгого вуса? Чи ж то не воля синіє он там, далеко за тими могилами високими та хорошими, що йно мріють на небосхилі!.. Гей, степи - поля, розкіш моя!..

Тихо, поволі, нога за ногою, пливе валка битим шляхом у безлюдній пустелі. Достоту корабель той у безвітря серед моря. Тихо, поважно чвалають і чумаки за своїми волами. Не чуть гомону, наче душа розмовляє з степовою тишею...

Попереду чумацький отаман
На сопілочку грає...
Що він грає, грає - виграває —
Він пригодоньку знає...

Ой, знає він чимало пригод — той кремезний, як з криці злитий, бувалий отаман! Тужлива пісня зринає з сопілки та не розважа сумного серця, невесело якось говорить... Говорить вона йому, що на цій широкій та прибитій, слізоньками перелитій дорозі не раз і не двічі здобудеться чумак лиха. То воли йому пристануть, або й похворіють — і тоді чумакові пропаща година; а то паші худобі не стане, ревуть воли голодні, за серце беруть чумака тою скаргою невимовною. А зчорнілий, спалений посухою степ, а буйний вітер своїм серце рвучим голосінням ще більшої туги, ще гіршої нудьги завдає чумакові... І от з нудьги та горя зап'є чумак, загуляє, лишить добро своє у шинкарки Настусі, на останню важницю похмеляється...

Нагадує пісня й про здобичників диких, що з нетрів придорожніх, з комишів непролазних чигають на валку, готують у степу глухому кривавую драму...

Та нема гіршої пригоди, як слабість у дорозі. Ось на задньому возі, як в'ялая риба, лежить хворий чумак, на

важницю схилився. Валка посувається тихо, поволі, щоб не стурбувати хворого. Мовчки йдуть чумаки біля возів, не гомонять поміж собою, не погукують на волів навіть. Сумно ... А недужий широко розплющеними очима востаннє, може, споглядає на цей світ хороший, на цей степ широкий, немов килим квітчастий ... Хотілося б пожити ще, надивитися на Божу красу, поглянути хоч раз ще на село рідне, на близьку родину,— а треба вмерти. Ох, умре він, умре на чужині, серед степу цього хорошого та чужого, конче вмре. Недурно ж пугав пугач край гаю, недурно волики його не пасуться чогось, води не п'ють, тільки ревуть жалібно, немов чують близьку смерть господареву ... Жалко кидати тих змалечку виплеканих воликів, тих вірних товаришів у дорозі, що так розуміють смуток і радощі хазяїнові ... Кому то дістануться вони, хто то буде поганяти їх, як його не стане? А хто перекаже отцю-неньці про смерть їхнього сина, хто потішить бідну жінку, діточок дрібних? Хто поховає його в чужій сторононьці, де чужії люди? Е, не чужії: все то товариші, милеє браття його, вони вже дадуть пораду ... і прохає він своїх товаришів, як будуть повертати у край рідний, уклонитися від нього отцю-неньці й вірній дружині ... І просить він доглянути його воликів любих, щоб не зазнали вони ні в чому недостачі, поки прийдуть додому. Та ще й благає хоч притиками викопати йому діл глибокий, зробити домовину хоч з рогожі та заховати в степу край дороги, висипати високу могилу, щоб з тої могили видно було його рідну Вкраїну ... А на могилі хай посадять червону калину, хай вона пригадує йому його милую та далекую сторононьку ...

І стоять чумаки, вірнеє браття, круг конаючого, похиливши сумно голови, й обіцяють вони сповнити його заповіт ... Солона сльоза не в одного зависла на довгому вусові ...

Вволили чумаченьки товаришеву волю. Он там, в долинці, під білими березами, копають уже діл глибокий, довічню хатину чумакові. Ревнули сірі воли, до гробу йдучи за своїм господарем, рушило й чумацтво за возом — останню послугу дати вірному товаришеві ... Низько похилились непокриті голови, степовий вітер має довгими чубами та вусами ...

Прийняв чумака вільний степ у своє недро... Безхмарне небо байдужно дивиться з високости, а буйний вітер шепотить про щось з величезними степовими будяками.

Чорніє здалеку свіжа могила, а над нею похилились білі берези, мов сестри - жалібниці над братовою могилою...

Еге, багато пригод знає чумацький отаман і не про одну виспівує йому, вимовляє голосна сопілка.

А валка посувається. Риплять вози, бряжчать ярма, хмара куряви купається в злотокривавому світлі заходячого сонця.

Пора вже й на нічліг стати.

Ой, ви хлопці, ви добрі молодці,
А де будемо ночувати? —

звертається до ватажан отаман.

Ой, ми будем, будем ночувати
В чистім полі, край байраку;
Недалеко від зеленого гаю
Будем вогонь розкладати,—

рішають чумаки.

Привернули.

Вечірньою прохолодою вітає байрак гостей... Гай осміхається до них останнім промінням заходячого сонця, що не встигло ще виплутатись з кучерявого верховіття дерев. Десь весело дзюрчить струмок, у скісному парусі сонця грає роєм мушва, якесь шепотіння, якісь вечірні лісові згуки долітають до чуткого вуха... Густі лози, високі комиші, укривши долину, чорніють таємничо, повиті сріблястим туманом. Смеркає... ба й ніч вже спустилась у долину з пітьмою, з вогкістю, з глибоким зоряним небом.

Порозпрягали чергові волів, розпустили по муравці на пашу. Стоять вози — насторч ярма, а межи возами під явором палає багаття, осяває всі листочки, усі гіллячки крислатої деревини. Розташувались круг вогню чумаки, ждуть вечері. Гомін стоїть у таборі, жарти з веселим реготом розлягаються по долині, безжурний настрій обгорнув веселе товариство...

А онде осторонь, на важницю схилившись, лежить самотньо поміж возами парубок, на сопілку виграває ... Тиха та ревна мелодія викликає перед його образ милої дівчиноньки ... Що то вона робить тепер, чи дума про нього ? Ой, певно сумує за молодим козаком, певно припадає до його сліду ... Десь вона вже потоптала черевички, на дорогу вибігаючи, виплакала карі очі, чумаченька дожидаючи ... А може ... може закохав він дівчиноньку людям, не собі, може її присилувано, і подала вона рушники другому, гірко плачучись на свою недолю ... Усе може бути. І журно так, важенько так робиться чумакові на серці, і дума він невеселую думу ... Дума він, що всяк має на світі свої радощі, усе має собі пару ... щука-риба в морі, та й та пару має, а чумак молоденький пароньки не має ... Е, гетьте, думки сумнії, не суши, журбо, завчасу серця !.. От, коли б допоміг Бог в Криму соли набрати та щоб дівчину кохану у биндах застати !..

І марить молодий чумак про родинні втіхи з любою дружиною, і веселішої співає сопілка — його порада, його розвага єдина в далекій дорозі ...

А від багаття доноситься гучний регіт веселої юрми, чутно жартливі приспіви до танців, плескання в долоні, брязкіт підківок. Ударили лихом об землю чумаки, воліють дати лиха закаблукам ...

Нікому й на думку не спаде, що готується пригода, що лихо вже близько, що он

Ізза того зеленого гаю
Розбійнички виглядають ...

То здобичники, здичілі в нетрях, обідрані, голодні, чигають на чумацьке добро, вичікують слушного часу, коли б в одну мить, по слову ватажка, кинутись на табор.

Що найстарший та й розбійничок
На воронім коні грає.
Що він грає, грає - виграває,
До табору привертає ...

Махнув рукою ватажок — і розбійники облягли навколо табір.

Вжахнулись чумаки, зірвались на рівні ноги. Думка про волів, про своє добро, ба й про життя власне блискав-

кою мигнула в голові у кожного. Що робити? що чинити? де отаман? Жах обхопив чумаків. Одні стоять, мов тороплені, другі метушаться на місці, мов рятунку шукають. Де ж той отаман? А ватажок ще й глузує, бачучи такий сполох.

Ой, ви хлопці, ви добрі молодці,
А де ж ваш отаман? —

питає він чумаків, осміхаючись.

Наш отаман ходить між возами,
Умивається сльозами.
Що він ходить, ходить між новими,
Умивається дрібними,—

з сумом думають чумаки.

Та недовго сумує отаман. Його засмалене мужнє обличчя спахнуло вже звагою, і металевим гострим голосом вигукує він над сполоханим табором наказ, аж луна котиться гаєм:

Ой, ви хлопці, ви добрі молодці!
Ой, беріте дрюки в руки...
Гей, та й бийте, бийте, не жалійте...

Стрепенулось чумацтво... метнулось до возів по дрюччя — і стало до бою...

І от при світлі догоряючого вогнища, у глухому степовому байраці, у мертвій тиші сонного гаю зчинився бій. Брязкіт дрюччя, крики, стогін, прокльони, благання о поміч, хрип конаючих, дикі голоси сполоханих птахів, лопотання їхніх крил — усе те зіллялося в один несказаний галас, в одну хвилю диких згуків... Котиться та хвиля гаєм, далі тихшає, а ще далі гине в широкому степовому просторі, під темним зоряним небом. Ось наляглли здобичники, тісною каблучкою здушили чумаків, вимахують ножами та булавами... Міцно стоїть купка завзятих чумаків — видко, наважилась боронитися до краю, на життя й на смерть... Ще хвилина — і враз, як один чоловік, ринула лавою на розбишак, розірвала тую живу каблучку, зім'яла, кинулася в один, у другий бік, несучи скрізь жах та смерть... Здригнулися комишники, побачивши побитих товаришів, і кинулися навтеки, підставляючи спини під чумацьке дрюччя.

Довго тяглася гонитва, аж дикі нетрі та комиші сховали недобитів у своїй гущині.

— Годі! — гукає отаман,— підпалити комиші!

І от по слову отамановому викресали чумаки вогню й підпалили з берега комиш... Знялася чорна хмара диму, лизнув вогняний язик раз, удруге, обхопив урешті ширшу простору — й пішло гоготіти полум'я, здіймаючи до неба немов вогняні руки, осяваючи навкруги чорний степ, байрак та недавнє бойовище, на якому в незвичайному безладді, облиті власною кров'ю лежать мертві здобичники — де два, де чотири...

А серед табору, оточений ватажанами, стоїть отаман та напівжартом наказує чумакам зібрати побитих розбійників та скласти на вози:

На нові вози кладіте,
Та й повезем у город Полтаву,
Та зробимо собі славу:
Що їх сорок, сорок і чотири
Нас десяти не побили...

Пісня замовкла...

Але я був ще в степу, бачив червоне проміння пожежі, бачив чумацький табор з чорними мажами, з кривавим бойовищем, з чумаками, гордими перемогою своєю, і до вуха мого ніби долітав рик волів, сполоханих нічною колотнечою...

14 січня 1895.
Вінниця

ДЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРА

ОПОВІДАННЯ

I

ПЕРШИЙ ГРІМ

Замфір Нерон, ставний тридцятилітній молдуван, допив з глиняного глечика решту вина і встав зза столу. З усмішкою задоволення від святного обіду, що грала на червоному, зогрітому стравою та вином обличчю, він звернувся до жінки:

— Порайся швидше, Маріоро, бо поїдемо на виноградник, а я тим часом запряжу коні.

— Добре,— відповіла молодиця, поправляючи широке мідяне наруччя, що саме розщібнулося на її темній, немов спижовій, руці.

Але не встигла вона ще защібнути наруччя, як почула, що круглий, на піваршина заввишки стіл — «мас» — звалився їй на коліна, а посуда з брязкотом розкотилася по сінях, де задля хатньої духоти звичайно обідають улітку молдувани.

— Помалу ви, потерчата! — скрикнула налякана Маріора, притримуючи стіл рукою.

Винуватці тої катастрофи — два хлопчики літ семи-восьми та п'ятиліток дівчинка — наче не чули сердитого материного поклику. З іскрами радости в чорних оченятах, з веселим покриком: «їдем, їдем, на виноградник їдем!» — вони зірвалися зза столу та покопотіли за батьком до стайні, вимахуючи недоїденими грудками мамалиги.

— Це кара Божа, ті діти! — вибухнула Маріора, зби-

раючи розкидану по сінях посуду.— Ви не їсте, мош-Діма ? [1] — раптом звернулась вона до сивого, аж білого діда, чоловікового батька, що сидів за столом, непритомно осміхаючись сивими мутними очима.

— Ні, спасибі, я наївся,— тихо відповів мош-Діма, піднімаючи з долівки перекинутого глечика.

Молодиця заметушилась: позбирала посуду, внесла до хати решту мамалиги, витерла триногий мас та поставила його боком під стіну.

Її повільні рухи, землистого кольору обличчя, опущені додолу кутики уст свідчили про перевтому, а зігнутий, наче під важким гнітом, стан робив цю двадцятип'ятилітню жінку старою бабою. Тільки чорні з поволокою, орієнтальні очі блищали вогнем під тонкими зведеними докупи бровами, говорили про цілі скарби затаєної нервової сили.

Зробивши в хаті лад, Маріора перед дзеркалом обсмикнула рівні широкі рукави тонкої бомбакової сорочки, що за кожним рухом відкривали її спижові руки з мідяними та скляними наруччями, поправила здоровий золотий дукач на шиї та глянула на свою коротеньку корсетку з шнуровицями, наче міркуючи, чи не треба взяти чого теплішого в дорогу. Але червцеве сонце, снопом цілим глянувши у заґратоване вікно, пригадало їй, що надворі спека, а на тій спеці чекає певне на неї чоловік з запряженими кіньми. Маріора вийшла з хати.

На призьбі сидів мош-Діма, оточений курами та качками, і з непритомною усмішкою божевільного пригоршнею сипав на землю покришену мамалигу, на яку з галасом накидались його пірнаті приятелі.

Маріора спід долоні глянула в сторону повітки. За хвилину заторохтіли колеса, і Замфір, ледве здержуючи гарячі коні, заїхав під хату новим, на залізних осях, мальованим возом — «каруцою». З зеленого васага виглядали щасливі обличчя дітвори.

Маріора сіла — і коні, зігнувши від натягнених віжок шиї, помчались вулицею, збиваючи цілу хмару куряви. Собаки зграями вибігали з дворів, з скаженою гавкотнею бігли за каруцою, кидалися коням під ноги. Приче-

---

[1] Мош-Діма — діду Діма.

пурені задля неділі молдувани придивлялись спід долоні до Замфірової підводи, поцмокуючи з задоволення.

І справді, любо глянути на ставну постать Замфірову, з гордим, як у римського патриція, обличчям, з міцним станом, тісно обхопленим золотом мереженим «іліком», що відкриває широкі рукави білої сорочки, спід якої видко кремезні, з грубими від напруги жилами, руки. Блискучі, чорні очі Замфірові, його довгасте, повне обличчя, облямоване низько стриженою чорною бородою, так і світяться задоволенням, так і сяють гордощами, наче звіщають мирові, що Замфір тепер справжній хазяїн, не згірш од других. Оцими самими руками, якими натягує тепер ремінні віжки, заробив він весь свій статок, все те, що зрівняло його з першими хазяїнами, чому тепер не один заздрить. Тому то так згорда й поглядає він на стрічних, так весело посвистує на свої ситі, в ремінних шорах, коні, що, вилискуючи чорною шерстю та круто вигнувши шиї, легко, мов пірце яке, несуть здорову каруцу поміж очеретяними тинами вузької вулиці.

Минули село. Замфір ступою поїхав берегом Прута. Тут глянув на нього зза річки широкий простір зелених плавнів, замріли в далині закордонні села. На румунському боці три пари волів тягло канатом проти води здорове червоне судно. Біла корогва на щоглі тріпалась в повітрі, поблискуючи до сонця. Високий засмалений стерник в червоному фезі налягав на стерно. Біля нього сидів білий кудлатий пес і дивився на берег. Вище, в далекому коліні річки, під крислатими вербами, тихо посувались за водою плоти, наче низка чорних острівців на блакитному поверсі річки. Вітер доносив звідти уривки жвавої коломийки, якою розважалися на чужині плотарі - галичани.

Діти помітили на судні собаку й висунулись з васага.

— Мамо... мамо! а гляньте, який гарний песик! На, цю - цю! на!

— На місце! — скрикнув враз батько, обернувшись до дітей.

Зза гори саме виїхав віз, наладнований жінками та дітворою, і нагнав Замфіра. Молдувани замінялись поглядом — і вмить, немов зрозумівши один одного, підскочили на місці, пустили віжки, гукнули на коней... Коні, почувши волю, шарпнули з копита, витяглися — і помча-

лись стрілою навипередки, згинувши незабаром в густій хмарі куряви. Лиш інколи, коли сильніший повів вітру відносив на бік куряву, видко було оддалік дві каруци, одну ближче, другу далі, що немов п'яні хиталися з боку на бік від скаженого гону ...

Дітвора вчепилась ручками за васаг ... Чорні очиці блищать щастям ... Ах, так добре, захоплює дух, летиш, здається, кудись далеко, відірвавшись від землі ... Верби, сади, гори наче женуться назад, у село, наче кружаться, обхоплені якимсь шаленим коловоротом ... Мама сміється з задоволення, тато, той добрий «татика», раз-у-раз підплигує, вимахує рукою та, мов вітрилом на щоглі, має білим рукавом сорочки ... Коні повитягались, як змії, запінились, а не даються випередити, хоч задня підвода вже близько, от-от черкнеться кіньми передніх коліс ... Ні, таки наші взяли гору, таки ми попереду ... Ті вже далеко лишилися, спиняють коні ...

Замфір стягнув віжки, коні зменшили біг, а врешті стали. Замфір витер рукавом упріле чоло, скочив з каруци і з виразом гордощів на розпаленому гоном виду поплескав гарячих коників по шиї.

Приїхали.

За хвилину діти з галасом вскочили у виноградник, випереджаючи матір. Замфір розпріг коні й пустив на пашу попід садом.

Зараз від дороги, загороджений очеретяним тином, починався Замфірів виноградник. Розкішні крислаті кущі з буйною лозою, обліплені лапатим листом, вкривши підгір'я, спиналися на гору, звисали гірляндами над жовтим проваллям, що, мов глибока зморшка на чолі, перетинало пасмо гір. Тоненькі, штучно виплетені з очерету тини, відділяли Замфірів виноградник від сусідніх, а буйна лоза, немов наперекір усім межам, перелазила через тини, сплiталась вусиками з сусідніми лозами, по-братерськи єдналась в зеленому морі виноградників. Здавалось, якась могутня зелена хвиля залляла підгір'я шпичастих гір, п'ялась догори, до тих жовтих шпилів, що дивились з своєї високости далеко за Прут, на плавні, на озера, на гирла, в далеку простору, повиту сизою імлою ...

Зелене море листя грало долі всіма сутінями барв, від чорно-зеленої, до жовто-зеленастої ; а з гори вторували

тій мелодії барв безладня гармонія мідяних дзвоників отари, що паслась по горах, та тужлива чабанська сопілка ...

Замфір дуже любив свій виноградник. Оця десятина землі, густо засаджена розкішними кущами, відділена від гори столітніми волоськими горіхами, делікатними жерделями та сіролистими айвами дісталась йому ще від батька. То була дідизна, прадідизна може. З виноградником цим зв'язано так багато споминів. Ще дитиною бігав він там, з утіхою смакуючи солодкий виноград, зазираючи під кожен кущ, у кожен закуток. Все тут знайоме, все своє. Там під горіхами сходився він у свято з стрункою, чорноокою Маріорою, ще дівчиною тоді, там посадив на щастя якийсь особливий гатунок винограду — от як розрісся тепер розкішно! — а тут хазяїном вже завів молодник.

Замфір присідає під кущем, обережно, з любістю розгортає листя — то делікатне, яснозелене, покрите знизу білим пушком, то темне, блискуче, наче полив'яне. Там, під листям, цілі скарби, цілі купи розкішних китяг так і обліпили кущ, так і вгинають лозу під непомірною вагою. Е, зародив Господь, радісно б'ється Замфірове серце, а очі сміються до здорових грон.

— Татика, татика! а йдіть сюди! — гукає старший хлопчик.— Скільки тут «поми» (винограду) — страх!..

— Сюди, сюди, татика! — кричить з другого боку дівчинка,— в мене більше, навіть листя не видко!

Замфір сяє. Не зазиратимуть діти на чужі тини, у чужі руки. Буде своя «пома», буде й вино. Тут саме вгіддя для винограду, звідси бере він таке вино, як спирт. О, всі знають, яке вино у Замфіра Нерона, тим то він і не возить його на торг ... Самі купці приїздять з готовими грішми, аби було що продавати. А доведеться продати більшу частину ... Ну, та звісно, на те й ходиться біля винограду, на те й працюється, щоб мати користь ... Дасть Бог, буде продати, буде й для себе. Вже ж молдуванин не лишиться без вина: змалечку звик.

Замфір ходить поміж кущами, де тичку очеретяну поправить, де лист зайвий оскубе, де лозину підв'яже. Правда, сьогодні неділя, не слід би робити. Та коло винограду не гріх, бо то хліб святий, то дар Божий ... О, тут гущина яка, сонця не пускає, треба трохи пообщипувати

Коні повитягались, як змії, запінились, а не даються випередити . . .

листя ... А тут лозина зайва, тільки сік марне тягне з бідного куща. Стяти її ... Отак ... А ось грона похилили гілячку, на землі лежать бідні, треба підняти, бо то шкода, бо то праця людська.

Ох, праця! Скільки то праці та клопоту взяв оцей клаптик землі! Ще батьки, а може діди, лишили тут свою силу — бач, які здорові та розкішні корчі виплекали! А він сам — хіба він мало поклав тут здоров'я?

І згадується Замфірові, як він восени мусить зібрати тички, підчистити лозу, закопати її в землю. Високо злітає здоровезна сапа, а на місці кущів виростають могилки. Спить зимою виноградна лоза, вкрившись могилками, а на весну треба визволити її, на світ вивести спід землі, обчистити, на тички підняти ... А почнуть кущі бур'яном заростати — знов сапа в роботі, знов мозолі на руках. І то не раз, не двічі ... Виноград любить, щоб коло нього ходити. І ходиться коло нього, як коло рідної дитини, і годиться йому, зате ж і звикається до нього, як до близької істоти, з життям якої зв'язане власне життя, хліб, достаток ... І такою дорогою стає тобі оця гнучка рослинка, що вміє віддячити за важку працю, за тверді мозолі ...

А пора збирання винограду? — пригадує Замфір.— Ну, це вже легка, празникова робота. Ціла родина бере уділ в тій праці. Любо тоді глянути на стиглу, прозору ягоду, що ледве стримує солодкий сік у тонкій шкурці. Дорослі з піснями стинають стиглі китяги в коновки та носять до бочки, а весела замурзана солодким соком дітвора нишпорить попід кущами, вишукує непомічені грона. Рікою ллється солодкий «муст», починає грати, і тоді ціле село,— від малих дітей до столітніх дідів,— напідпитку ...

От коли б допоміг Бог зібрати виноград та продати вино. Треба б взяти у пана яку «фальчу» землі, бо без поля теж погано у господарстві. Що то Маріора скаже на цю думку. Але де вона? — скинув Замфір очима по винограднику.

Маріора стояла поміж кущами, мов у зелених рамцях, підперши рукою голову з замисленим обличчям.

— Маріоро, а ти чого там зажурилась? Бачиш, Господь послав нам дорід. Такого дороду я не помічав у наших сусід.

— Слава Богу! — зітхнула молодиця.— Та бач, я думаю... люди гомонять...

— Про що люди гомонять? — підійшов до неї Замфір.

— Та кажуть, буцімто їздять по селах якісь доктори, що псують виноградники. Кажуть, слабість якась завелась у винограді, чи що, от вони й вирубують кущі та палять їх, ще й землю отрутою напувають...

— Що? виноград рубають? — здригнувся Замфір. Він сам чув про це, як їздив на торг у Рені. Палять? — каже вона,— землю труять? То й його добро, його батьківщину, хліб його, мали б знищити якісь там доктори? Зроду - звіку цього не буде. То може й є слабість на виноград, але тут, у їх селі, всі виноградники, хвалити Бога, здорові, родючі, на гарному ґрунті. Дурниця то, чутка ота. Та й люди у них не такі, щоб пустили докторів на свої виноградники. Ого! насмілив би ся який вступити на його виноградник! Він би першого з рушниці застрелив, як собаку. Через труп його хіба б переступили в садок, бо живий він не пустить туди. Ет, дурниці! Мало що люди плещуть!

Замфір махнув рукою.

Однак, не вважаючи на той зневажливий рух, хмарка турботи повила Замфірове чоло. Не надовго, правда. Ясність веселого червцевого дня, широке зелене море, вкривше хвилею листу скарби дороду, безжурне щебетання дітвори, що з галасом, обмаяна виноградними гілячками, бігла до батька, вернули Замфірові його веселий настрій, його рожеві надії.

Сонце вже повернуло на вечірній пруг. Маріора загадала збиратись додому. Хлопці метнулись до коней, і незабаром віз стояв запряжений, готовий вирушити в дорогу. Гарячі коні помахували обтиканими виноградним листом головами, а дівчинка у вінку з виноградної гілячки тягла за собою на віз кілька стятих батьком довгих лозин з делікатним лапатим листом та позакручуваними тоненькими вусиками.

Нарешті коні рушили, каруца покотилася берегом Прута і довго ще видко було щасливі обличчя дітвори та довгі зелені лози, що, звисши з каруци аж до землі, колихалися від швидкого руху, немов прощаючись з своїми подругами на винограднику.

В селі був рух. Цілі юрми молодіжі, одягненої в святну одіж, стояли на вулицях або простували на майдан, звідки сливе на село ціле розходилось глухе дудніння «доби»[1] в супроводі різких, пискливих звуків «кавала»[2]. Оригінальна східна мелодія «булгаряски» свідчила, що там, на майдані, танець у розпалі.

Опріч цього руху помічався ще й другий рух. По вулицях снували молдувани, купчились біля воріт, попід тинами, вимахували руками, сперечалися, кричали. Баби своїми пискливими голосами робили справжній шарварок. Очевидячки, в селі щось сталося. Коли Замфір наблизився до одної з таких купок, його зупинили, оточили каруцу зо всіх боків і хоч по розпалених обличчях молдуван видко було, що якась цікава новина свербить їм на кінці язика, однак давнім звичаєм виповнено поперед церемоніал привітання.

— Добридень, Замфіре!

— Спасибі вам.

— Що поробляєш?

— З виноградника їду...

По цій коротенькій прелюдії, виконаній з обох сторін однаковим тоном, знялась ціла буря голосів. Чи чув він, що примар[3] одібрав бомагу?.. О, він пустить їх, запроданець отой, бодай би не встав в останній день на суд Божий!.. Ба не пустить!.. Пустить, побачите, пустить!.. То село не пустить!.. Ні, це вже кінець світа настає!..

Замфір нічого не розумів.

— Хто? кого не пустить?.. Кажіть бо толком! — кидав він питання на всі боки.

— Кого!.. Та ж докторів!.. Прийшла до примарії бомага, що незабаром мають приїхати доктори, що псують виноградники.

Замфіра, наче грім з ясного неба, вразила ця звістка. Невже ж цьому правда? — шибала думка по його голові.— Невже ж цьому правда?

— Ой, виріжуть нам виноградники, до щенту виріжуть, анцихристи! — голосила якась баба.

---

[1] До́ба — довгастий тарабан.
[2] Кава́л — дуже довга сопілка.
[3] Примар — сільський староста; примарія — розправа.

— Нічого, будемо звикати без вина,— злорадо кидала увагу друга.

Замфірові не вірилось ще. Чи не пустив хто часом дурну поголоску? Треба самому дізнатись про це в примарії.

— Я зараз буду тут, тільки коні випряжу,— гукнув він в юрму, рушаючи.

За хвилину Замфір з похмурим обличчям ішов вже у примарію. За ним потягло кілька молдуван. Примаря не було ще з ярмарку, на дворі примарії стрів їх пан писар, дуже незадоволений, що йому перешкодили милуватися своїми новими, ясної барви галанцями. Він скинув на Замфіра котячими очима, настовбурчив рівні, як у кота, вуси й відповів на привітання.

— Ми прийшли до вас, «домнулє» писар[1], дізнатися, чи правда тому, буцімто прийшла бомага про докторів, що псують виноградники?

Пан писар зробив рукою та одягненими в ясні галанці ногами такий рух, наче хотів попрохати вибачення у громади, що така нечемна бомага справді існує в канцелярії примарії.

— А як же ... є ... є ... за нумером ...

— Чого ж вони хотять від нас ті доктори? — глухо спитав Замфір.

Пан писар був у клопоті: він сам гаразд не знав, чого хотять «доктори».

— А ... а ... в вині слабість така є, філоксерія прозивається,— збрехав він, вдячно відкидаючи ногою в ясних ґаланцях та роблячи рукою округлий рух.

— Слабість? У вині слабість? — загула громада.

— Брехня! Діди, прадіди наші пили вино, а жили по сто літ! І ми п'ємо, а ніхто не чув ні про яку слабість. Це нам голову морочать!.. бач, слабість знайшли!..

— І звідки ж береться та слабість? — спокійно, але глухо питав Замфір.

— А ... а з повітря!..— І пан писар, зморщившись, потяг носом повітря, наче помітив присутність тої слабости у повітрі.

— Ну, і що ж,— допитувався Замфір,— рубатимуть нам виноградники?

---

[1] „Дóмнулє" писар — пане писарю.

— А рубатимуть.
— Усі?
— А всі...

Молдувани обурились. Хто має право рубати їх виноградники? Та вони на шматки розірвуть першого, що підніме сокиру над кущем. Як? Вони садили виноград, вони пазували садки свої, а хтось прийде і так, з доброго дива, почне нищити їхню працю? Яким правом!

— Закон!..— уклонився, розставивши руки, пан писар, ще й очі заплющив, наче прохаючи вибачення, що існує на світі такий закон.

Закон! закон! Вони вже чули те слово. Як тільки яке здирство, як тільки кривда яка громаді — зараз: закон. А хіба закон насадив їм виноградники, що дає право нищити їх? Хіба закон працював на тих виноградниках до поту кривавого?.. Закон, він каже! А хіба ж на світі є такий закон, щоб відбирав хліб від їхніх дітей, робив їх жебраками!.. Ого! вони мають свій закон: забалакає він з рушниць до кожного, хто насмілиться хоч пальцем ткнути садки їхні! Тоді хай судять їх!..

Громада гула, як рій роздратованих шершнів, але пан писар вже не чув того гомону. З почуттям власної вищости, з виразом невимовного презирства до того темного хлопства, що так не личив його котячому видові, пан писар округлим рухом звернувсь плечима до громади і, кинувши останній погляд на свої нові галанці, вступив у канцелярію.

Замфір покинув розхвильовану громаду, не вияснивши собі гаразд очікуваного лиха. Злість душила його за горло, а прокльони, які посилав він усяким законам, що не дають бідним людям спокійно жити, не здіймали важкого каменя з серця, не зменшали злости.

А коли переляканa жінка стріла його неспокійним питаючим поглядом, він процідив крізь зуби:

— Не бійсь, нічого нам не буде. Я ще здолаю оборонити себе від напасти...— і глянув спід лоба на стару турецьку рушницю, що висіла на стіні край мисника.

II

РІЗНІ ПОГЛЯДИ

Одної ясної днини, так коло години десятої вранці, горішньою дорогою, що йде понад Прутом, котилося дві молдуванські каруци. На задньому возі, де сиділо кілька чоловіків, спустивши ноги за полудрабки, чутно було веселі жарти, регіт, пісню. По грубих полотняних сорочках, по чорних запрацьованих руках, а нарешті по залізних лопатах та всяких робочих струментах, що визирали крізь полудрабки, можна було пізнати, що то робітники.

На передньому, помальованому зеленою фарбою возі, серед дорожніх клунків, сиділо троє молодих хлопців: двоє — на задку воза, а один — напроти їх, спиною до візника - молдувана. Цей останній солодко дрімав, звісивши здорову, круглу, як кавун, голову на груди. На його опасистому, круглому обличчю з чорним закрученим вусом блукала щаслива усмішка солодкого сну, а кругленьке, багато обіцююче в прийшлості черево рівно колихалося під полами студентського кітеля. При коротенькій гладкій фігурі студента товариш його здавався мізерним та тендітним. Високий, худий, з закарлюченим, як у кібця, носом на довгому обличчю, облямованому рідкою темною борідкою, одягнений в синю французьку блузу, на якій можна було полічити усі кістки його, він трохи скидався на Дон - Кіхота. Зігнувши свою довгу фігуру та спершись худими кістлявими руками на рушницю, Дон - Кіхот (як його продражнили товариші) пожадливо стежив очима за табуном диких гусей, що летів через Прут у плавні. Його, очевидячки, дратувало, що дичина безкарно летіла над головою, захищена високістю та забороною полювати до Петра.

Третій подорожній, закутаний у парусиновий плащ, з кобкою на білому картузі, при якому засмалене обличчя подорожнього з підстриженою a la Boulanger білявою борідкою видавалось ще чорнішим, дивився вдумливими сивими очима на широкий краєвид.

Попід полониною, по якій вони їхали, широко розіслався зелений низькоділ. Срібляста биндочка Прута кривульками порізала зелені береги, ціле море хвилястого коми-

шу ховало від людського ока блискучі озерця та гирла, блакитна імла далини повила далекі села, гори, садки. На планині хилилась од вітру пшениця, а по жовтих ярах, що збігали з гори до Прута, п'явся лозиною кучерявий виноград. На чистому теплому небі тільки де-не-де біліли кущиками хмари.

Дон-Кіхотові першому докучила мовчанка. Він злегка штовхнув дрімаючого студента.

— Колего Савченко, годі бо вам носом свистіти!.. Он гляньте краще на той табун диких гусей,— аж злість бере, що не можна дістати.

— Га?.. що?.. я заснув?..— прокинувся студент.— А що ж його робити у дорозі: ні вина, ні дівчат тут немає ...

— Незабаром приїдемо в село: буде те й друге.

— Угу ... а як знайдемо філоксеру, то ті мегери й очі з лоба повидирають нам. А ви все ще, колего Рудик, мов кіт той, пасете очима пташок? Плюньте на це діло ...

Рудик нервово кинувся.

— Плюньте на своїх дівчат краще,— відрізав він ображено.

— Ха-ха! Прирівняли! А що ж це,— позіхнув Савченко,— наше «начальство» похнюпилось? На що хочете закладаюся, що саме тепер обмірковується план кампанії антифілоксерної! Ну, признавайтеся, пане Тихович, адже я вгадав ваші думки.

Тихович скинув очима на Савченка.

— На цей раз не вгадали,— обізвався він.— Я нічого не думав, а просто милувався краєвидом. А коли хочете, признаюся щиро: мене турбує думка, що у Лоєштах знайдемо філоксеру.

— Вас турбує? — засміявся студент.— А я б міг сказитись за тих вісім годин одноманітної праці, коли б не рятувала мене часом від цього ота ваша неприятелька — філоксера. Все ж таки якісь враження, рух, життя. Та й приємно знайти, коли шукаєш.

— Мовчали б краще, колего,— спинив його Дон-Кіхот (vulgo Рудик),— та не дратували пана Тиховича своїм легкодумством. Адже ви знаєте, як він поважно дивиться на свою місію ...

Студент махнув рукою і розщібнув кітель.

Тихович нічого не відповів. За кілька хвилин він звернувся до візника:

— Діпарте Лоєшти?[1]

— Яка - та![2] — показав візник пужалном на провалля, в якому зникла враз дорога. Здавалось, далі нікуди було їхати. Дорога западалась, як під землю, а за проваллям, глибини якого ще не можна було помітити, стирчали зелені шпилі гір. Але візник припинив коні і ступою спустився в кручу. Віз в'їхав у вузьке міжгір'я. З одного боку дороги стирчала жовта стіна урвища, з другого — чорніла широка безодня, дно якої, мабуть, ніколи не бачило сонця. Зубчасті гори кидали тінь на дорогу, пітьма лізла з безодні, виповняла міжгір'я, п'ялась по горах аж до сяючих на сонці шпилів. Стягнені віжками, під натиском каруци, коні крутились, як змії, помалу спускали віз по покрученій дорозі, що, здавалось, провадить на той світ. Виступи гір закривали дорогу, і тільки клаптик безхмарного неба синів у високості над стрімкими жовтими стінами урвища.

Враз, немов від маху чарівничої палички, пасмо гір розірвалося; в широкому отворі, наче у вікні, блиснула річка, а за річкою — широка простора зелених плавнів, засипана вся південним промінням. Каруца впірнула у хвилю ясного світла й покотилась берегом Прута, далеко лишивши за собою похмурі бескеди.

Незабаром показалось село, мальовниче розкидане над річкою по горі. Білі, чепурненькі хати під очеретяними стріхами, з широким піддашшям на мальованих стовпах, дерев'яні «кошниці» на кукурудзу, очеретяні хлівки, крислаті акації та морви за штучно плетеними очеретяними тинами, журавлі над колодязями — все це робило гарне враження, свідчило про лад та достаток. Хазяїв не було дома, всі були на роботі. Тільки де - не - де діди вигрівалися на сонці, сидячи на призьбі, та молодиці кваплива бігли по воду, вимахуючи мідяними побіленими кухвами. Собаки, яких завжди буває безліч по селах південної Басарабії, обпали каруцу й бігли, валючи, за нею аж до примарії, де зупинились наші подорожні.

---

[1] Далеко до Лоєшт?

[2] Ось.

Тихович вискочив з каруци й, не обтріпуючи навіть пилу, спішно ввійшов у примарію. Тут його стрів примар, грубий череватий молдуван з апатичним обличчям, та наш знайомий — писар, котрий не мав уже на собі святних ясних галанців.

Тихович назвав себе.

— Мені припоручено,— додав він,— обдивитися лоєштські виноградники, щоб запевнитися, чи вільні вони від філоксери. Ви дістали моє оповіщення?

Примар апатично кліпнув очима, а писар, настовбурчивши вуси та вирячивши котячі очі, зігнувся так, що робив враження людини, в якої від страшного болю втягло назад живіт.

— А як же, відібрали ... це про «філоксерію»? О! ви тут напевне знайдете її!..— додав він з округлим рухом рук.

— Ви чому так думаєте? — звернувся до нього зацікавлений Тихович.

— Люди мруть,— таємничо пояснив писар.— І в повітрі ...— Він не доказав, а тілько потягнув носом повітря, наче чув там присутність «філоксерії».

Тихович злегка осміхнувся.

— Мені треба знайти квартири,— звернувся він до примаря,— для робітників і для нас. За хати я платитиму. Тільки поспішіться, бо люди чекають на дорозі.

— Усе буде зроблено! — підхопив писар, височуючись із хати задом та виробляючи дивні рухи ногами, на яких, на превеликий жаль пана писаря, сьогодні не брилювали вже нові ясні галанці.

Сотник та десятник як навіжені бігали по хатах, шукаючи квартир — і не могли ніде знайти.

Молдувани, дізнавшись, що приїхали ненависні їм «доктори», ні за що не хотіли пускати ворогів у хату.

Савченко з Рудиком сиділи на возі й, голодні та лихі, лаяли молдуван.

— Яка дикість! Який брак культури! — хвилювався Савченко.— Ти працюєш для їхнього добра, їхньої користи, а вони тебе у хату не пускають, варвари!..

— Відколи це ви, колего, почали добачати користь у нашій праці? Я щось раніше не помічав цього за вами. Може, то з голоду? — глузував Рудик.

— А таки я голоден, коли хочете знати! — вибухнув Савченко.— Від самого раня нічого не їв, а тепер чекай на спеці, поки тебе пустять у хату! Нічого мовити — миле життя розвідача філоксерної комісії.

— Ех, шкода,— зітхнув Рудик.— Якби можна, забив би я оце парочку диких гусей та засмажив на маслі, знаєте, з яблуками.

— А - а! не дратуйте ж бо!..

— Або підстрелити, знаєте, зайця та спекти до бурячків у сметані.

— Тьфу! Мовчіть бо, бо слина котиться...

Тихович з ґанку прислухався до тої розмови, зморщивши чоло. Очевидячки, і його дратувала прикра ситуація.

Нарешті задиханий сотник оповістив, що квартири знайдено.

Обидві каруци рушили, й наші подорожні так - сяк розташувалися.

Коли за кілька хвилин робітник ніс із шинку карафку вина, молдувани кидали услід йому гнівливі погляди, вигукуючи з обуренням:

— Анцихристи! Бач, самі п'ють вино, їм воно нічого не вадить, а людям рубають виноградники,— бояться, бач, щоб люди не вмирали, бодай би ви самі виздихали, анцихристи!

В невеличкій, чепурній молдуванській хаті, де зупинились розвідачі, сичала на столі бензинка, а на ній шкварчала яєшня, яку митецьки вмів пряжити Савченко. Він сам, своєю власною кругленькою особою, стояв, зігнувшись над пательнею, і з утіхою ласуна, з поширеними ніздрями розкошував пахощами смачної страви.

Рудик витирав склянки на вино, різав хліб.

— І де той Тихович вештається? — бурчав імпровізований кухар.— Яєшня вже готова, а його десь носить...

— Принесло вже і, як бачу, в самий час! — обізвався Тихович на порозі.— Треба було поглянути, як там розташувались робітники.

Савченко загасив бензинку, тріумфально поставив на стіл яєшню і з вишуканими рухами, церемоніяльно запросив колег на обід.

Розмоза стихла; чутно було тільки, як працювали молоді щелепи та булькало вино при наливанню у склянки.

По заспокоєнню голоду Савченко сповнив склянки, закурив цигарку і звернувся до Тиховича.

— А тепер, коли «жолудкове питаннє», як кажуть галичани, залагоджено, мушу поділитися з вами сумним спостереженням, що наша хазяйка пеклом дише на нас. Мені, знаєте, треба було вмитися з дороги. Я й звернувся до хазяйки: «Де у вас вода?» — питаю її ввічливо так.— «У Пруті»,— відказала мені дама. «Це ми знаємо,— кажу я,— а чи не можна б звідси трохи узяти?» — та й подався до діжчини. Ех, як не скочить моя мегера, як не вихопить діжку в мене сперед носа, як не забелькоче! «Фе,— кажу,— мадам, навіщо так хвилюватися? Це й на нерви шкідливо, і колір личка може зіпсуватися, хоч воно й так нагадує торішню мамалигу». І що ж, ви думаєте, відказала вона на таке dictum? Отож нічого не відказала, а тільки плюнула, так таки й плюнула на вічний сором прекрасній половині роду людського ...

Рудик сміявся.

— Ну, цього факту хіба не запишете собі in libris amoris. Та хіба ж тільки хазяйка наша?! — додав він.— Всі вони, всі молдувани, дивляться на нас, як на ворогів своїх, у ложці води ладні втопити нас ...

— І не дивниця,— обізвався Тихович.— Приїздять в село якісь люди, що не знають їхньої мови, через що не можуть порозумітися з ними, не питаючись ідуть на виноградники, рубають їх, палять ... За що? на що? яким правом? Незвісно. Та й виясни ж такому молдуванові, темному, неосвіченому, що філоксера, той страшний шкідник винограду, може з часом знищити всі виноградники, хоч тепер не видко ще руйнуючої сили того маленького, а сильного ворога! Він не пійме віри. Виясни господареві, в якого зрубано виноградник, що це зроблено для загального добра, для забезпеки сусідніх виноградників від зарази! Чи ж він потішиться таким поясненням? Або обіцяй другим, що ми не пустимо на їх садки філоксери, коли від самого початку існування комісії аж досі не було ще прикладу, щоб удалося нам цілком очистити від філоксери виноградники в якомунебудь селі ...

— Амінь,— перехопив Савченко.— Я давно вже кажу, що наша праця, наша йолопська праця нікому непотрібна ... На цю псевдо - боротьбу з філоксерою ми, мов у бочку Данаїд, кидаємо гроші, силу, час ...

— Вибачайте,— перебив його живо Тихович.— Ви не дали мені сказати, що дорогу до кращих результатів запиняє нам та ж сама темнота молдуван, бо, замість помагати нам у боротьбі, вони шкодять їй, причиняються до розповсюдження філоксери. Я не нехтую боротьби з філоксерою, а тільки вияснюю причину ворожнечі молдуван. Я вірю, що ще не пізно боротися з ворогом винограду, що ми змогли б ще локалізувати його, здушити, знищити і таким робом обрятувати басарабські виноградники. Нам тільки потрібні сили і кошти, великі кошти, щоб була змога обдивитися цілу Басарабію і таким побитом вияснити собі великість лиха, з яким ми провадимо боротьбу.

— Щасливий, хто вірить ! А я таки думаю, що ми просто воду міряємо ...

— Коли б я був одної з вами думки, я б зараз кинув службу,— вмішався Рудик.

— Фю - фю - фю ! — засміявся Савченко.— Хіба я дурний кидати службу, коли мені за неї гроші платять ! Знаєте приказку : дурний дає, розумний бере.

— На цю приказку я міг би вам дещо відповісти, але маєте щастя, що хочу спати,— сказав Рудик.

Він устав зза столу і простягся на лаві, сягнувши довгими ногами аж до протилежної стіни.

За його прикладом обляглись і Тихович з Савченком.

До вечора, коли повернули з поля молдувани, звістка про приїзд «докторів» облетіла ціле село. Молдувани купчились на вулицях. Скрізь помічалося роздратування, чути було лайку, прокльони. Діди правили щось про гріхи та останній час, молодші нахвалялися не пустити ворогів на виноградники, перестріляти з рушниць, розсудливі гамували запал. На вулиці колотилося, як у горшку колотиться. Замфір шкилював примаря, називаючи його хабарником за те, що пустив у село комісію. Але справа від цього не поправлялася, ба й не вияснялася ; молдувани не знали довідне, що робитимуть з їхніми виноградниками, який завбільшки той камінь, що завис над їх

головами. Серед моря самих дивоглядних поголосок, спліток, яких не шкодувала роздратована жінота, годі було орієнтуватись.

— Ходім краще до докторів,— гукнув врешті Замфір,— та розпитаємося, чого їм треба від нас.

— Ходім, ходім! Це розумна рада! — згодилась громада, подаючись до Тиховичевої квартири.

Декілька молдуван вступило в хату.

— А чого вам треба, люди добрі? — звернувся до них по - московськи Тихович.

— Не розуміємо московської мови! Коли приїхав у наш край, хай говорить по - молдуванськи! — крикнув хтось з гурту.

Кров ударила Тиховичеві в обличчя. Йому стало соромно.

— Добре, я говоритиму по - молдуванськи, тільки не знаю, чи зрозумієте гаразд, бо я не дуже знаю вашу мову.

— Нічого, зрозуміємо...

— Так скажіть же мені насамперед, чого ви хочете від мене? — удруге поспитав Тихович.

— Ми хочемо знати, чого ви приїхали у наше село? — виступив Замфір.

— Мене прислано сюди обдивитися ваші виноградники і таким робом дізнатися, чи нема там філоксери.

— Філоксера? Що таке філоксера? Що це за вигадки? — гуділо в юрмі.

— Філоксера — це така рослинна воша, як от буває на кукурудзі, огірках, кропиві та других рослинах, тільки ще менша. Вона живе на виноградних корінцях, висисає з них сік, і через те кущ засихає.

— Цього ніхто з нас не бачив! У нас її немає! Старі люди скільки живуть, а такого не бачили. Не вірте, це він зуби нам замовляє: Це брехня! Нові податки хотять з нас витягти, от що! Знаємо їх! — хвилювались роздратовані попередніми поголосками молдувани.

— Я не кажу, що філоксера є на наших виноградниках, бо я ще не обдивлявся їх. А що старі люди не бачили її, як кажете, досі, так це тому, що лиш недавно завезено в Басарабію шкідника цього зза кордону на лозах виноградних, і він не встиг ще дуже розмножитися.

А філоксера тим і небезпечна для винограду, що, розмножуючись страшенно хутко, переходить з куща на кущ, з садка в садок. Вона може причепитися з землею до сапи, якою підгортаєте кущі, до ніг худобі чи людині, яка проходить по зараженому місцю, і таким робом її легко рознести по всіх виноградниках. Опріч того, в кінці літа філоксері виростають крила, вона робиться мушкою, перелітає з садка в садок і кладе на кущах яйця. Тому то, як не запобігти лихові, незабаром настане такий час, що всі виноградники засохнуть.

— І що ж ви робите, скоро знайдете її? — поважно поспитав Замфір.

— А те, що з паршивою вівцею в отарі. Навіть більше: ми зрубуємо кущі, палимо їх, а коріння з філоксерою труємо отрутою в землі, забиваємо кущ і філоксеру і таким побитом не пускаємо її далі, на здорові виноградники.

В юрмі зчинився розрух.

— Чуєте? Вони рубають нам виноградники!

— Палять їх! Землю святу труять. Яким правом? Хіба вони дали нам виноградники, хіба вони працювали на них, горювали, як ми? Піклуються, бач, непрохані добродії, що виноградники сохнуть! Коли сохнуть, хай сохнуть — Божа воля, з Богом не сваритися... Ого! знаємо ми вас! Намножилося вас тих вчених, що не знають важкою працею хліб заробляти, та й вишукують якусь філоксеру, чи що, на наші голови! Шукають те, чого ніхто не бачив, про що ніхто не чув! Ні, щоб оце хтось прийшов на виноградник, зрубав його, спалив, знищив хліб святий — а-а! Скоріше їм голови постинають, ніж кущі виноградні! Не пустимо, не пустимо ворогів наших на виноградники! Хай нам роблять, що знають... А тепер розходьмося? «А каса! а каса»! [1]

Збурена, зелектризована власними похвалками юрма не вгавала. З розпалених облич, з гнівливих поглядів, палких рухів помітно було роздратовання та завзяття.

— Не раджу, — обізвався блідий, зрушений Тихович, — не раджу вам цього робити, бо як не послухаєте моєї доброї ради, то послухаєте закону, який вас не помилує.

[1] Додому, додому!

Закон! закон! Вони, як черепахи шкаралущею, захищаються тим законом, але молдуванський кулак дасть собі раду і з тою шкаралущею!

Вмить до стола прудкою ходою підійшов Замфір. Його обличчя було скривлене, очі палали диким вогнем. Він поклав руку на папери, що лежали на столі, і нахилився до Тиховича так, що той почув тепло від його лиця.

— «Домнулє» доктор,— сказав він,— коли ви добра людина, забирайте з собою свої закони та їдьте звідсіль мерщій, щоб ми про вас і не чули! — і з тими словами він почав згортати з стола папери на одну купу.

Тихович не знав уже, як покласти кінець тій прикрій сцені, коли враз почув, що в юрмі починає притихати, а серед нарізних покликів молдуван голос пана писаря бере гору над затихаючою бурею.

— І що ви робите, і що ви чините, голови нерозумні! Ех, ви! Правдиві «кап - ді - бой»! — гамував пан писар.— Сам цар, сам «імперат» прислав їх сюди, а вони колотнечу роблять, немов їм «закуції» московської забаглося!..

Замфір відступив від стола і в дверях стрівся з паном писарем, одягненим на цей раз у свої чудові ясні галанці.

Пан писар ще здалеку робив руками такі рухи, наче на мигах прохав вибачення за брак чемностиу тої неосвіченої мужви.

Тихович сердешно подякував свому рятівникові.

За кілька хвилин молдувани розійшлися, а пан писар у вишуканих фразах оповістив Тиховичеві, що від недавнього часу помічає у вині «щось», що конче повинно бути філоксерою.

Пан писар, боячись за своє життя, ладен навіть покинути вживання того шкідливого, зараженого хворобою трунку, скоро й «доктор» знайде його шкідливим ...

А коли Тихович заспокоїв його, зраділий пан писар попрощався, лишаючи Тиховича на самоті з невеселими думками про недавноминулі пригоди.

III

НА РОБОТІ

По неспокійній ночі Тихович разом з сходом сонця зірвався на рівні ноги. Клопоти робочого дня вернули йому енергію, страчену під впливом вчорайших пригод. Треба було загадати робітникам лагодитись на роботу, ще раз поглянути на плян виноградників, послати збудити Савченка : лікар in spe любив довго поспати. Бензинка з бляшаним чайником, що служив замість самовара, сичала вже на столі, а Тихович, вмиваючись, умовлявся з низеньким, бородатим циганом, котрий, покірливо схиливши набік голову та називаючи себе чомусь греком, прохався на роботу. Тихович звелів йому захопити з собою лопату та ніж — і зраділий циган метнувся додому по струмент. За кілька хвилин надійшли Рудик з заспаним Савченком, і всі троє взялися до снідання. Тихович нашвидку їв яйця, запиваючи їх каламутним чаєм. Час не стояв, було вже щось по п'ятій. Вибігши на подвір'я та запевнившись, що робітники вже готові, струменти розібрані, гасу для дезинфекції в коновці доволі — Тихович ознаймив, що можна вирушати. Але зараз за ворітьми показалося, що Рудик забув лупу, а Тихович нотатник з плянами — і всі мусили затриматися, аж поки робітник не приніс те й друге. Врешті рушили.

Ранок був чудовий. В долині над Прутом стояв ще синій туман, але небо ясне, прозоре, в повітрі віяла прохолода, а сонце весело осміхалося до ярозелених акацій, жовтих комишових тинів, прибитої росою дороги.

Спочатку все було спокійно. Але дедалі Тихович помічав, що жінки, які стрівались з ними, йдучи по воду, кидали на них ворожі погляди, відвертались та плювали. Деякі зза воріт показували кулаки, посилаючи наздогін невиразні лайки. Дітвора вибігала з хат і з криком : «доктор, що псує виноградники ! доктор !» — підцьковувала собак та шпурляла грудками. Кілька грудок пролетіло межи Тиховичем і Савченком. Собаки обпали робітників, сікалися до ніг та піднімали страшенний галас на ціле село. Тихович насилу стримував роздратованих робітників, не бажаючи бути свідком якоїсь ще прикрішої

сцени. Тільки один «грек» ішов спокійно, зі схиленою набік головою, з обличчям святого, що здався на ласку Божу, і, здавалось, цілком не приймав на свій рахунок епітету «фараон», який прип'яла йому сваві льна дітвора.

Йшли так з півгодини. Аж ось скінчились очеретяні тини, лишилась ззаду остання хата над глинищем, і наша «філоксерна партія» опинилась у долині. Вогкість в повітрі, специфічний дух болота та аеру давали знати про близькість річки. Вузький, глибокий Прут блиснув врешті зза прибережних верб, а попід горами зазеленів розкішний килим виноградників.

Вступили в перший з краю виноградник. Буйна листва кущів синіла від рясної роси, дихала ще нічною прохолодою. Тихович розставив робітників, загадав, які кущі обдивлятися, і покликав цигана. Не виймаючи люльки з зубів, циган підбіг, з покорою схиляючи набік голову.

— Копай оттут під кущем,— навчав його Тихович,— не так, ширше треба ... Тепер киркою обтруси з землі тоненькі корінці, обріж їх ножем та подай мені ... отак ... а тепер копай з другого боку. Та гляди мені — обережно, щоб куща не підтяти ...

Циган порається під кущем, незручними рухами обтрушуючи з нього росу, а Тихович пильно обдивляється кожний корінець, підсовуючи інколи під побільшуюче скло.

Грубе виноградне коріння обросло корінцями та тоненькими мочками, як бородою. Циган обтинає їх кривим «косором» і подає Тиховичеві.

Багато ж тих корінців,— страх, як багато. Один, два, три ... десять, ціла жменя, ціла купа ... Тоненькі, брунатні, вони переходять спід куща в Тиховичеві руки, а з рук падають на землю, як нікому непотрібні трупи.

Робота цілком захоплює Тиховича: він нічого не чує, нічого не бачить, опріч корінців, таких однакових, одноманітних, мертвих ... Зерно піску, приліплене до кореня, блисне часом перед очима, налякана мурашка, мов божевільна, заметушиться, шукаючи захисту між корінцями, слизький хробак протиснеться крізь пальці і впаде на розкопану землю ... Але корінці чисті, здорові, не знають ще свого смертельного ворога.

— Загортай землю! — командує Тихович циганом, що

пахкає люлькою під кущем.— А тепер уважай: відлічи по рядку сім кущів, а восьмий розкопуй так, як цей... Штій? (знаєш?)

— Штів, домнуле...

Тихович біжить наперед. Сплетені вусиками лози запиняють йому дорогу, скроплюють росою, але йому ніколи зважати на це: він вже стоїть під кущем. І знову той дух свіжої розкопаної землі, і знов ті корінці... Кущ минає за кущем, рядок біжить за рядком...

Зігнуті в'язи починають трохи боліти, натужений зір та скупчена увага женуть всякі думки, в голові робиться якось неясно. А тут корінці, корінці і корінці... Ось мигнуло щось перед очима — жовте, кругле, дрібненьке... Невже філоксера? Увага подвоюється, зіниці ширшають, побільшуюче скло справляє свою службу. Ні, то не філоксера, то від механічної уразки напухла мочка... знов корінці пересовуються перед очима, падають на землю непотрібними трупами...

Десь здалеку, зза стіни зеленої, чутно фальшивий голос Савченків:

Коли б мені зранку
Горілочки склянку,—

виспівує він,—

Тютюну та люльку,
Дівчину Ганульку,—
Горілочку пив би,
Люлечку курив би,
Дівчину Ганульку
До серця тулив би...

— Гарні ідеали! — сміється Рудик спід куща на другому кінці виноградника.

А Тихович пильно роздивляється корінці. «Люлечку курив би, дівчину Ганульку до серця тулив би» — лунає йому в ухах, а в очах починає рябіти. Тихович почуває потребу відірвати врешті очі від корінців: він підносить голову і з пільгою зітхає.

А навкруги так гарно. Сонце підбилось вже височенько, на небі — ні хмариночки. В прибережних вербах щебече птаство, зелений комиш стоїть нерухомою лавою. З румунського боку вартовий жовнір, спершись на рушницю, спід широкого козирка придивляється до роботи

на молдуванських виноградниках. По дорозі за Прутом поволі котиться гарба, запряжена волами, і немилосердно скрипить здоровими немазаними колесами.

Доволі, ніколи: циган підсовує вже цілий оберемок корінців. І саме тоді, як корінці, мов безконечні батови війська перед отаманом пересовуються перед очима в Тиховича, думки натовпом, але без ладу лізуть в голову. «Кого винуватити в тих обопільних прикростях, у тих непорозуміннях, які поставили межи нами та молдуванами? — думає Тихович.— Чи не краще поставити діло так, щоб молдувани дізнавались про філоксеру перш у школі, а не від нас, що злітаємо, як сніг на голову, на те, аби знищити виноградники, збурити селян та поїхати далі, на нові прикрості й прокльони ... Але чого цей корінець має такий нездоровий вигляд? Треба його пильніше оглянути. Ні, нічого ... Так хто ж винен: ми, освічені, чи молдувани — темні?.. А ну, колупнути кору цього грубого кореня ... Бач, тут цілий світ під корою ... Акариди та грибки розкошують собі у цій трухлявині ... Але філоксери нема. Ну, і слава Богові ... Це вже кілька виноградників обдивилися — і все гаразд досі. Може й не буде тут філоксери. Коли б не було ... а то живий жаль бере рубати такі розкішні кущі, та ще обліплені китягами. Але як душно ... вже, мабуть, полудень, треба б спочити трохи, ну, та нехай тоді, як скінчимо цей виноградник ... Тільки шия вже болить, в голові туман, думати важко ... А навіщо вони дзвонять лопатами, ті робітники ... це так дратує нерви ... А корінців же, корінців! Один скидається на другий, один такий, як другий, так, наче всі ті переглянуті вже купи були одним довгим, безконечним корінцем. Ні, ті корінці просто гіпнотизують людину, притягують очі ... І не хочеш дивитися, а дивишся, не можеш очей відірвати від них ... Ех, треба прочуматись трохи, стрепенутись!

Тихович кидає останні корінці, підводить голову, дивиться на небо і — о. Боже! — на небі бачить він цілу купу темних корінців, що розсипаються, крутяться, миготять у його перед очима, приймаючи різні форми ... Тихович здвиг плечима, потер очі і глянув на землю. Але там вже чигає на нього працьовитий циган з покірливо схиленою набік головою та цілим снопом корінців на ло-

паті. Ах, ті корінці! Під кущем корінці, у цигана корінці, в руках у Тиховича корінці... Ні, справді можна здуріти від тої повіді корінців, брунатних, жовтих, білих, тонких, грубих, з землею й без землі корінців!.. Шість годин дивитися на одне й те саме, шкварячись до того на червцевому басарабському сонці... Тихович чує, що йому млосно, що очі готові от-от заплющитися, і здобувається на рештку енергії, аби скінчити виноградник.

Враз до вуха його долітає щось, що робить враження холодної води, влитої за комір. Але то йому видалося лишень, і він знов опускає підняту голову. У ту ж саму хвилину гучним голосом Савченко гукає вдруге:

— Філоксера!

Тиховичеві наче іскра гаряча пролітає від голови до спини. Сон раптом пірхнув від очей, голова стала свіжою. Він трохи блідне і, зітхнувши немов з полегкістю, вимовляє одне слово:

— Єсть...

Циган ще довбався чогось під кущем, але Тихович так гримнув на нього: «загортай!», що бідолашний «фараон» з переляку випустив з рота люльку та стрімголов кинувся сповняти наказ.

В Тиховичеві прокинулись, мабуть, войовничі інстинкти. Твердою ходою, забувши за свою втому, шпарко подався він у той бік, звідки чутно було Савченків голос. За хвилину Тихович дивився на ворога, а той ворог, дрібненький, ще менший за рослинну тлю, спокійно сидів жовтими купками на корінцях винограду.

— Кому вона ворог, а мені приятель,— жартував Савченко, показуючи на філоксеру.— Якби не оце створіння, я далебі заснув би під кущем, так сьогодні парно якось у повітрі.

Тиховичеві не до жартів. Якесь роздратовання обхоплює його,— його все гніває, все дратує: і той Савченко з вічними жартами, і та небажана філоксера, що приносить завжди з собою стільки прикростей, і Савченків робітник, якого Тихович так любить, а проте не може спокійно дивитися на його повільні рухи, з якими той заходжується біля дезинфекції, миє гасом лопату, обтрушує свою одіж. Щоб не зробити в роздратованню прикрої уваги невинному робітникові, Тихович сквапно мачає пі-

дошви у гас, щоб податись далі, але в ту ж хвилину Рудик кричить з другого кінця винограднику:

— Сюди гас! Філоксера!

Тихович біжить туди, чіпляючись одежею за лози та тички, що ще більше роздратовує його. Ось мотузочка від лупи зачепилась за тичку, прип'явши Тиховича до куща, а ось кущі сплелись стіною, не пускають його далі, наче благають не губити братів їх, повних ще життя і сили. Але Тихович нервовим рухом розриває лози і йде далі.

— Зараза ще молода,— показує йому Рудик рясний корінець, обліплений жовтими, як цитрина, бульбашками, з дрібною, як мак, філоксерою.

Показується, що філоксера розкидана по цілому винограднику, а зараза хоч молода, та сильна.

— До кого належить цей виноградник? — гукає на свого цигана Тихович.

Циган бачить, що тут щось діється, але що — не розуміє. З витріщеними очима, наляканий, біжить він на Тиховичів голос.

— Хто хазяїн цього виноградника? — питає вдруге Тихович.

— Замфір Нерон.

Занотувавши назвище хазяїна, Тихович каже циганові копати абиякий кущ — і перша лопата землі оголяє жовті, покриті філоксерою корінці. В другому кущі — єсть, в третьому — єсть... Рудик гукає — «філоксера», Савченко жадає гасу.

Скрізь, на просторі сливе десятини, філоксера заклала свою колонію, почала тиху, повільну, але руйнуючу працю — і не відає, що над нею стоїть істота, котра сильною рукою відбере життя мільярдам ворогів винограду... але докінчить заразом і їх руйнуючу місію, себто знищить і сам виноград.

Тихович стоїть посередині садка й оком досвідченого вояки озирає прийшле бойовище. Він вже забув на свою втому, на душне повітря, що пашить жаром, на порожній шлунок, що допоминається своїх прав. Цікаво б дізнатися, чи велику простору захопила філоксера, але вже пізно, вже на другу годину повернуло, а Савченко з Рудиком навіть задля такого незвичайного дня не мають хіті поступитися своїм апетитом.

Роботу покинуто.

В холодку, під крислатими волоськими горіхами, полягли розвідачі поспіль з робітниками та серед веселої балачки снідають, чим хто має. Годинка сну осміхається трудягам. Треба користати з спочинку, бо за годину - півтори знов праця, аж поки більш - менш не визначаться границі заражених виноградників.

На щастя, за виноградник Замфірів філоксера далеко не пішла. В сусідньому садку знайдено кілька кущів, а далі покищо було добре.

Надвечір, закінчивши роботу, Тихович поспитав цигана, чи не нанявся б він вартувати вночі виноградник. Циган охоче згодився.

— Цей виноградник слабий. Ти повинен його вартувати і не пускати нікого, навіть рідного батька. Ні худоба, ні людина не повинні ходити по винограднику. Штій?

— Штів, домнулє...

Замфір нічого не знав про своє лихо. Поклавши, як і решта молдуван, спокійно зачекати кілька день на результати робіт філоксерників, наляканий врешті запевненням писаря, що сам «імперат» прислав тих докторів, Замфір хоч - не - хоч мусив погодитися з фактом. Отож зраня поїхав він до млина з кукурудзою і пробув там цілий день. Повернувши ввечері додому, він тільки й дізнався від жінки та сусідів, що доктори ходили по виноградниках, обдивлялися корінці, але кущів не рубали. Заспокоївшись трохи тими звістками, Замфір по вечері повів коні на нічліг у свій виноградник, де поміж деревами росла густа трава. Ідучи берегом Прута, Замфір пильно придивлявся до виноградників, що чорніли смерком попід горами.

— От і стоять, як і стояли, ніхто їх не рубає,— думав він.— Та й хто б зважився збавляти хліб людям?.. А кричали: «рубатимуть!.. рубатимуть!..» Ет, вигадки! Чого ті люди не сплещуть часом... Вже коли сам «імперат» прислав їх обдивлятися виноградники наші, то вже, певно, йому навіщось це потрібне... Хай собі дивляться, то їх діло, аби людям не було шкоди.

Замфір навіть повеселішав від тих думок. Затягши без-

конечну пісню, він навіть і не помітив, як доїхав до садка. Навиклі коні самі зупинились перед тином. Замфір скочив на землю й почав розв'язувати хвіртку. У ту ж мить від тину відділилася чорна постать циганова й заступила йому дорогу.

— Не вільно! — сказав циган, кладучи руку на хвіртку.

— Що таке? що ти кажеш? — не зрозумів Замфір.

— Не вільно сюди,— обізвався вдруге вартовий, не приймаючи руки з хвіртки.

Замфір засміявся.

— Ти хіба не пізнав мене? Це мій виноградник,— сміявся він.

— Я знаю, що ваш... Але він слабий — і доктор звелів нікого не пускати.

Замфірові потемніло в очах. Зразу він наче не розчовпав, про що річ, але за мить страшна думка блиснула йому в голові, а згасла злість спалахнула з новою силою.

— Що? — скрикнув він, хапаючи цигана за барки.— Мене не пускати на мій виноградник?!

Нещасний циган аж присів зо страху. Перехиливши з покорою набік голову та витріщивши на Замфіра переляканi очі, він невиразно белькотав:

— То не я... Я нічого не винен... Доктор казав не пускати... Хоч би рідного батька, каже, не пускай...

Але Замфір не слухав його: він тільки тіпав бідним циганом та кричав йому просто в обличчя:

— Мені не вільно на свій виноградник?.. Почекай же,— додав він трохи згодом,— я покажу тобі та твоїм докторам, як мати справу з Замфіром Нероном!..— І з цими словами Замфір потяг цигана до річки.

Надаремне переляканий на смерть циган благав пустити його, пручався, кричав: Замфір волік його до річки. Вже на березі Замфір підняв цигана догори, аж той забовтав ногами в повітрі, струснув ним і кинув на дорогу. Бідний циган покотився по землі, але, почувши волю, вмить зірвався на рівні ноги і, обмацуючись та проклинаючи Замфіра, потрюхав до села.

Замфір стреножив коні, пустив їх у садок на пашу, а сам, все ще важко сопучи з гніву, подався між кущі. Повний місяць викотився зза гори й обсипав сріблом виноградник. Замфір уважно придивлявся до кущів, нама-

гаючись помітити щонебудь нове, але вони були такі свіжі, такі розкішні, як і перше ...

— Слабий, слабий виноград ...— пригадував собі Замфір циганові слова.— Чи вони подуріли, чи що, щоб в оцих здорових, родючих кущах добачити слабість ?.. Це якась нахаба, ні що інше ... Але зо мною не жарти, я не дамся на поталу ...

Замфір ходив по винограднику, нагинався, зазирав під кущі. «О ! тут копали,— думав він, наглянувши свіжо розкопану землю.— І що вони там знайшли ?» Замфір вклякнув під кущем. З цікавістю, що перемогла гнів навіть, він почав розгортати землю здоровим кривим ножем, що висів у нього за поясом, і незабаром добув відрізані корінці. Піднявши їх до місяця, Замфір уважно придивлявсь до корінців, але нічого не бачив. Для більшої певности він понюхав корінці, але вони мали звичайний дух. Молдуван обурився. Як можна так кривдити людей ! Вигадувати те, чого ніхто не бачив, чого нема на світі навіть, дурити не тільки простих молдуван, але й «імперата» самого ! Правда, доктори — пани, а пани завжди живуть з мужиків, а дурні мужики завжди терплять панську кривду, як ті вівці, що їх стрижуть та ріжуть ... Але годі ! Замфір не стерпить .. Хай буде, що буде ... І Замфір почув новий приплив лютости, що душила йому груди, викликала жадобу помсти.

Місяць викочувався все вище й вище, осяяні дерева дивились на свої тіні, через Прут перекинувся срібний, як місяць, шлях у таємничі плавні, завиті сріблястим серпанком імли.

Замфір сидів у садку, затоплений в задумі, і не помічав ані холодного, вогкого подиху плавнів, ні форкання коней, що гризли оддалік траву, ні далекого, ледве чутного гомону засипаючого села.

Тим часом у Тиховичеву хату вскочив розхристаний циган. Тихович саме тоді оповіщав примаря про знайдену філоксеру. Побачивши непрохоловшого ще з переляку цигана, Тихович здивувався.

— Ти чого покинув виноградник ? Що сталось ?

— Мене ... мене хотів утопити той шибеник Замфір ... Сорочку на мені подер ... Він приїхав кіньми, а я не пускаю в виноградник ... Кажу : батька рідного не пущу ...

А він вхопив мене за барки, побив мене, сорочку на мені подер ... О, гляньте, яке! О!..— хлипав переляканий циган, висмикуючи свою брудну подерту сорочку, спід котрої визирали темні, як спиж, волохаті груди.

Тихович зрозумів врешті, що сталося. По його наказу примар послав десятників вигнати коні з виноградника та заказати Замфірові вступати без дозволу на виноградник.

Коли десятники наблизились до Замфірового садка, він усе ще сидів, замислившись, під деревом.

— Замфіре! Замфіре! А йди сюди! — гукнули вони здалеку.

— А чого вам? — наблизився до них Замфір.

— Тут не можна пасти коні ... Примар звелів, щоб ...

— А йдіть ви собі до лиха з вашим хабарником примарем та з докторами! — вибухнув Замфір.— Я тут хазяїн, а не примар ...

— Та не кричи бо,— гамували його десятники,— криком нічого не вдієш з ними, тільки клопоту придбаєш. Треба якимсь іншим способом запобігти лихові, спекатися докторів тих, що напосілись на виноградники наші. Відколи світ світом, відколи молдуван молдуваном, ніхто не чув, щоб рубали та палили виноград ...

Замфір мовчав, насупившись.

— Добре,— сказав він перегодом,— я заберу з садка коні, але ...— Замфір не доказав, а тільки потряс в повітрі кулаком.

Маріора поралась ще при світлі воскової свічечки біля мисника, а мош - Діма з непритомним усміхом проказував молитву, коли Замфір вступив у хату.

— Ти вже повернув? — здивувалась Маріора.

— Га! Повернув, бо доктори вигнали мене з виноградника.— І Замфір розповів жінці про вечірні пригоди.

— Що ж тепер буде? — заломила руки молодиця, збілівши на виду.

— Може, що й буде ...— глухо відповів Замфір і з цими словами зняв з цвяха рушницю, дістав з скрині порох та шріт і почав уважно набивати її.

— Що ти надумав, нещасний? — налякалась Маріора.

— То вже моє діло ...

— Покинь мені зараз ... Ти хочеш нас посиротити ?..— плакала молодиця ...

Замфір мовчав.

— Покинь, кажу ! — і Маріора схопила рушницю, намагаючись видерти її від чоловіка.

Замфір підняв руку, щоб відіпхнути Маріору, але, побачивши бліде, заплакане обличчя жінчине, жбурнув рушницею в куток і мовчки вийшов з хати, де довго ще голосила молодиця та непритомно осміхався божевільний мош - Діма.

IV

ОФІРА

Минуло два тижні. Під той час приїздили в Лоєшти якісь пани, скликали людей на Замфірів виноградник, показували їм філоксеру. Показували й Замфірові, але він за кожним разом здвигав плечима та відвертав голову, додаючи, що такої дурниці, як та дрібненька тля, й показувати не варто. Пани запевняли його, що філоксера однаково за кілька літ знищила б йому виноградник, сусіди бідкались, що такий гарний сад має пропасти, але Замфір не вірив ні тим, ні другим. Він не вірив, щоб могла існувати на світі така жорстокість, така несправедливість, яка дала б спромогу відняти від бідного молдувана останній шматок хліба. Інколи передчуття лиха стискало йому серце, і тоді щось шептало Замфірові, що або він, або вороги його не діждуть руїни його господарства.

А тим часом виноградник стояв. Дні минали за днями, а «доктори» все ще обдивлялися виноградники, не рушаючи Замфірового. Замфір бачив, як возили над Прут важкі залізні бочки. «Отрута, отрута» — шептали молдувани, значно заспокоєні тим, що більш не знаходять філоксери, а Замфір потішав себе, що, може, то не отрута, а так які ліки, чи що. В серці бідного молдувана надія боролась з жадобою дикої помсти й часом переважало одне почуття, часом друге. А покищо — треба було чекати, щоб вияснилась справа з виноградниками.

Був чудовий липневий ранок. Замфір лагодив каруцу біля повітки, Маріора варила обід у глиняній кабиці на

подвір'ю. Божевільний мош - Діма своїм звичаєм годував качки та кури, а діти гралися з собаками за хатою. Скрізь було тихо, спокійно.

Враз у двір вскочило два хлопці й, важко відсапуючи, закричали разом :

— Дядьку Замфіре, дядьку Замфіре ! ваш виноград рубають. Біжіть мерщій, а то весь вирубають та спалять ...

Маріора як держала горщик у руках, так і впустила його додолу, почувши звістку. Сплеснувши руками з несамовитим криком : «валєв, валєв !» (ой, ой !) вона вискочила на вулицю перша. Замфірові в першу хвилину світ замакітрився, у другу — він біг уже з рушницею в руках на виноградник. Дітвора з голосним лементом покопотіла за батьком. Мош - Діма, немов зрозумівши родинне нещастя, зірвався й собі з призьби, але тремтячі ноги зігнулись, і він упав без сили на призьбу, розсипаючи налагоджену про запас покришену мамалигу. Мутні сині очі божевільного діда нестямно дивились у простору, усмішка застигла на виду, а мош - Діма все сидів нерухомо, не помічаючи навіть, як птаство з галасом накинулось на розсипану мамалигу, а пси заходились порядкувати в кабиці ...

Замфір біг за жінкою. Він нічого не чув, нічого не бачив. Не чув жінчиного голосіння, не бачив її кіс, що, висмикнувшись спід хустки від прудкого бігу, гнались за нею, як здорові чорні гадюки. В його запамороченій голові роєм ворушилися тисячі думок, серце калатало в грудях, а ця довга безконечна курна дорога, яку б він перескочив, якби зміг, одним скоком, дратувала його несказано.

Аж ось зза шпиля бухнув стовп густого диму, а Замфіром наче струснуло що. Він навіть зупинився на хвилинку,— тільки на хвилинку. Скажена лютість вхопила його за серце і, стиснувши міцніше рушницю, він побіг далі. А чорний дим все густішає, все росте ... От уже й виноградник видніється оддалік, а на ньому метушаться люди, високо здіймаючи оберемки зрубаної лози.

— Застрелю, як собаку,—шепче Замфір зсинілими устами.— Га, кати !..— лютує він і біжить далі.

От уже й виноградник за кілька ступенів. Замфір врешті зважується, піднімає рушницю, зводить курок і ...

кидає її у рів, далеко від себе. В розпаленій голові молдувана мигнула блискавкою інша думка:

— Ні, не так... благатиму краще... вони люди, вони зглянуться на мою бідність, на діти дрібненькі... благатиму краще...— Він уже на винограднику.

Бистрим оком обхопив Замфір страшну картину. На доброму шматкові виноградника, оголеному від зрубаних кущів, стирчали невисокі пні, порубані та поранені немилосердною сокирою. Одні робітники, страшніші для Замфіра від самих чортів з пекла, високо закидаючи сокири, рубали тремтячі від страху кущі, з тріскотнею вивертали недорубані гіляки, ламали тички; другі — носили оберемками зрубані кущі, на яких гойдались здорові, розкішні китяги винограду, та скидали їх на купу, обхоплену чорним димом та полум'ям. Кожен раз, коли сокира рубнула по виноградному корені або тріснула галузка, Замфір відчував біль у голові та серці, наче хто рубав йому мозок, краяв серце.

Обхопивши голову руками, Замфір тільки простогнав:

— О, домне, домне! Боже, Боже!) Що ж я подію, нещасний? Що ж я подію?

Тихович блідий, вельми зрушений, підійшов до нього.

— Домнулє доктор! — з благанням у помутнілих очах звернувся до нього Замфір.— Домнулє доктор! Не рубайте мені виноградника... я бідний, в мене діти дрібненькі... це ж хліб мій увесь...

А коли Тихович, бажаючи щось відповісти, на знак незгоди потряс головою, Замфір, мов п'яний, хитаючись на ході, підбіг до куща, впав, як довгий, на землю й, поклавши голову на коріння, стогнав придушеним голосом:

— Голову мені рубайте, не виноград!.. голову!..

Робітники зупинились: їм стало жаль молдувана. Господарське серце зрозуміло весь трагізм ситуації. Тихович не знав, що чинити. Він бігав від Замфіра до Маріори, вговорював їх, зацитькував, але ніщо не помагало: Замфір лежав під кущем і ревно плакав, діти зняли страшенний лемент, а Маріора, вклякнувши, обіймала кущ, як дитину, та голосила, мов по мерцеві... Рясні сльози стікали по її блідому виду, капали на листя, китяги.

— Чоловіче... жінко... що ви робите? схаменіться...

я тут нічого не винен, це все від Бога ...— мало не плакав Тихович.— Ваш виноградник заражений, на корінцях зараза, вона може перейти на сусідні виноградники ... Я мушу вирубати ваш виноградник ...

Маріора скочила як опечена.

— Зараза ? — скрикнула вона,— на корінцях зараза ?

І вмить, як дика кицька пазурами, почала розграбувати пальцями землю під кущем. Докопавшись до корінців, укритих філоксерою, вона рвала їх і їла з землею разом, примовляючи :

— Зараза, кажете ? Хай же я перша вмру від тої зарази ... хай я не доживу до вечора ... Ох, коли б мені вмерти від тої зарази ...

Очі її дико палали, бліде обличчя було скривлене від болю, білі зуби рвали вкриті філоксерою корінці, котрі Маріора несито ковтала, приказуючи в одно :

— Хай же я вмру від тої зарази ...

Вона була страшна у своїй дикій розпуці.

Тихович не знав, як перервати сцену, що ставала далі нестерпуче важкою для всіх. Ні розвага, ні просьба, ні грізьба — ніщо не помагало. Замфір все ще лежав під кущем, Маріора їла філоксеру, діти плакали, аж заходилися. Налякані, зняті жалем робітники покидали роботу та стояли, мов зачаровані.

Надаремно Тихович запевняв Маріору, що філоксера не шкодить людям, а тільки винноградові — молодиця не слухала.

— Гей ! — скрикнув врешті Тихович : йому прийшла до голови спасенна думка.— Ця жінка їла отруту, їй може зашкодити це ... Подайте сюди гас з коновкою, хай вона нап'ється гасу ...

Один з робітників метнувся до коновки, а Маріора, спостерігши той рух, зірвалась на рівні ноги й блиснула на Тиховича повними гніву чорними очима.

— Бодай би ви крови власної напилися, людожери ! — скрикнула і з тими словами вискочила з виноградника.

Тихович наблизився до Замфіра.

— Зведіть його обережно та виведіть звідсіль ! — загадав він робітникам.

На превелике диво Замфір не пручався. Він позволив звести себе й тільки благав в одно :

— Голову мені рубайте, а не виноград ... не відбирайте від мене хліба ... не сиротіть, бо загину ...

Робітники вивели Замфіра з виноградника й посадили під вербою на березі річки. Нещасний мовчки понурив голову.

А на винограднику знов закипіла робота. Сокири гупали в грубе коріння, аж листя тремтіло на гнучких лозах, здорові оберемки зрубаних кущів виростали в великі купи, а загаслий вогонь знов засичав, обхопивши зелену рослину.

Та що? Замфір не бачив уже загину свого виноградника. Помутнілими очима, що нагадують тепер батькові, дивиться він у простору, поза садок, кудись у гори або поза гори. Страшне лихо придушило його: він не чує ані жалю в серці, ані гніву. Якась знемога, якесь безсилля опанувало його. Він почуває себе таким кволим, таким безпорадним, розбитим. Замфірові здається, що йому відтято руки й ноги та кинуто у якусь глибінь, на дно річки. Вода заливає йому очі, вуха, ніс, вливається в середину через горло, не дає крикнути, благати помочі, а він спускається все глибше й глибше і не може рятуватись, бо не має ані рук, ані ніг ... Замфір спустився на дно, а там лежать уже без життя діти й жінка та мов чекають на нього. От і Замфір ліг нерухомо попліч з родиною своєю, серед могильної тиші, і так байдуже йому до всього, що колись, за життя, було милим, дорогим, для чого він тратив сили, боровсь, сподівався, жив ... Тепер від світа цілого відділяє його оця в кільканадцять сажнів заввишки верства текучої жовтої води, крізь котру байдужно дивиться на Замфіра завжди глухе на людські благання, вічно спокійне небо ...

Тиховичу теж погано почувається. Йому не то соромно, не то жалко. Він дуже добре знає, що в лихові, яке скоїлось для Замфірової родини, немає його, Тиховичевої, вини, а проте йому докучає таке почуття, як би він от ... скривдив кого або що вкрав ... Безустанне Маріорине скигління дратує його несказано, а на бідного, мовчазного, в розпуці Замфіра він не може й очей звести. Робітники працюють поволі, мляво, але Тихович не зважується обізватися до них, боїться почути власний голос. Він шукає, на чім би зупинитись, що б могло поно-

вити зламану пригодами душевну рівновагу. Блукаючий погляд Тиховича зупиняється врешті на вогнищі.

Там, спід здоровенної купи виноградної лози, перемішаної з очеретяними тичками, виривається наверх густий зелений дим. Потужний вогонь працює під сподом, завзято бореться з вагою, що налягла йому на груди, намагається пожерти її. Жива ще рослина шипить на вогні з болю, тремтить делікатним листям, скручує тоненькі вусики... От вихопилась врешті спід купи вогняна рука, струснула лозиною... і попадало додолу покручене, зчорніле листя. Ось витяглася друга рука, третя... Десятки вогняних рук обхопили зо всіх боків зелену купу, скрутили її, а далі зіллялись в одне здорове полум'я, що з страшним гуготінням, як дикий звір, накинулось на виноград, жерло ягоди, листя, тички, лози... Вогонь шаленів, скакав, перевертався, танцював серед диму, п'явся догори і, відриваючись там зубчастими клаптями, летів до неба, гинучи по дорозі в прозорому повітрі... Легенький попілець, підхоплений силою вогню, злітав догори та розходився навколо. Відблиски світла тремтіли на землі круг вогнища, як срібляста сітка, а легенькі тіні від диму швидко пересувалися по землі, без перестанку зміняючи фантастичні форми...

Тихович не спроможен був одвести очі від того видовища. В шипінню сирової лозини вчувалась йому скарга хазяїв, котрі тратили в вогні не тільки хліб щоденний, а щось більше, чого не можна ані зміряти, ані купити за гроші. В чорному димі, що здіймався до неба, як дим офіри, ввижались йому довголітня, тепер змарнована праця, ряд важких голодних днів в пришлості, безсонні ночі, втрачені надії. Тиховичеві було сумно. Коли б хоч певність, що така офіра потрібна для загального добра, що робиш справді пожиточне діло, а не зайву жорстокість. Ба, коли б певність!..

Робота посувалась. Останні кущі лягли під сокирою, вогонь нищив вже рештку. Тихович мусив доглядати, як засипали землею пеньки та трамбували землю, прилагоджуючи її до труїння. Незабаром частина виноградника виглядала як кладовище, вкрите могилками, що робило дуже прикре враження.

Тихович вештався поміж пеньками, обмірковуючи план

труїння, коли здалеку, аж з крайніх виноградників, долетів до його вуха стріл.

«То, мабуть, Рудик, не витримав,— подумав Тихович,— коли б ще лиха собі не напитав, бо на кордоні не вільно стріляти».

За півгодини надійшли Рудик з Савченком, котрі обдивлялися крайні садки.

— Пора обідати! — гукнув здалеку Савченко.

Побачивши зрубаний виноградник, обидва колеги зупинились, здивовані.

— Чисто! — розвів руками Савченко,— як бритвою зголив... О! і вогні горять, як на Купала...

І, весело підстрибуючи, він підбіг до вогнища та згорнув ногою на вогонь розкидані гілячки.

Рудик підскочив до Тиховича. Обличчя його сяло.

— Подивіться,— гукав він, показуючи Тиховичеві закривавленого довгоносого вівчарика.

— Я не витримав, алеж і вдалося мені... Ось гляньте, який гладкий! — і Рудик дмухав вівчарикові між пір'ячко, щоб показати, який він гладкий, та підсовував Тиховичеві під ніс руку, по котрій стікала свіжа вівчарикова кров.

Тихович, котрий ніколи не стріляв і не любив крови, одвернувся від закривавленої дичини, чим образив трохи свого колегу - мисливця.

Коли Тихович, ідучи на обід, обернувся назад, на нього глянула споміж виноградників якась порожнява, якась щерба, що робила враження вибитого зуба.

Серед спустошеного виноградника стояв робітник, байдужно перегортаючи ломакою попеліючий жар.

А Замфір усе ще сидів марою під вербами побіч Маріори, втупивши посоловілі очі в простору...

Неспокійно спалося Тиховичеві тої ночі. Уві сні верзлася йому всячина. То здавалось йому, що він сам рубає величезною сокирою по три кущі зараз, то що робітники замість лози покидали на вогонь Замфірових дітей. А то знов бачить він, як у сильному вогні горить цілий виноградник, як від нього займається навіть земля, горять кущі, палає повітря, от - от небо спалахне від страшенного жару. А з тої бурі полум'я, над котрим кружляє каркаючи ворон («і як він собі крил не обсмалить?» —

думає Тихович), з того пекла вогняного, виразно долітає до його вуха Маріорин лемент: «Ох, коли б мені вмерти від тої зарази!»... А ворон спускається все нижче та нижче. З кожним махом крил він росте, більшає, пташина голова заміняється в людську, здорові крила безладно звисають, і червоний птах падає під кущ, промовляючи Замфіровим голосом: «голову мені рубайте, не кущ!.. голову!..» Тихович прокинувся, зрошений холодним потом. Була ще ніч. В хаті було душно, і Тихович не міг уже заснути. Він одягся й вийшов з хати. Місяць вже зайшов. В повитій темрявою далині ледве мрів Прут; електричне світло в Галаці рівно горіло в далині, як низка чудових перлів. Тихович провештався по селу до раня.

На роботі ніхто вже не заважав йому. Ні одна душа не з'явилась з села, наче ніхто не цікавився, як замість кущів виростали по садках могилки.

По обіді Тихович думав спочити, коли, зиркнувши ненароком у вікно, побачив Замфіра, що йшов через подвір'я, ведучи з собою якогось діда. Тиховичеві чогось голосніше закалатало в грудях серце. Він вийшов надвір. Замфір навіть не привітався до нього.

— Домнуле доктор,— почав він, дивлячись на Тиховича згаслими очима,— ви вирубали мій виноградник, відібрали в мене останній шматок хліба... Я не маю чим годувати свого батька і тому привів його до вас... Годуйте тепер його самі, коли позбавили мене хліба...

Мош-Діма втупив сиві мутні очі в Тиховича і божевільно осміхнувся.

Тихович здригнувся від того погляду.

— Хіба ж я винен у вашому лихові?..— почав він, але Замфір не дав йому скінчити, махнув рукою, обернувся і вийшов з обійстя.

Мош-Діма постояв трохи, а далі сів на призьбу, не спускаючи з Тиховича мутних очей з виразом німого докору.

Тихович вскочив у хату.

«За віщо, за віщо я мушу терпіти стільки прикростей? — думав він, бігаючи по хаті.— Чи ж я хотів одібрати від них хліб, чи ж я не рятую врешті своєю працею більшости від такої недолі, яка стріла оцього божевільного діда? Чи ж я не віддаю сили своєї для

добра отих молдуван, котрі платять мені за це ненавистю!.. Боже, за що ж я мушу таке терпіти!..»

Тихович бігає по хаті в нервовому роздратованню. Несправедливість, офірою якої він почувається, болісно ятрить йому серце, труїть життя. Але помалу-малу думки його приймають інший напрям.

«І лікар,— думав він,— рятуючи життя, мусить часом відтяти ноги пацієнтові, зробити його навіки калікою. А він це робить, бо мусить робити, бо вчинком своїм рятує життя людині... Не місце на сантиментальні розміркування там, де треба рятунку... Ні, не те, не те...— працює далі думка.— На лікаря за рятунок ніхто не ремствуватиме, ніхто каменем не кине, а тут!..»

Тихович бігає по хаті й не може заспокоїтись. Його тягне звідсіль геть, на простір, дальше від тої душної хати, що була свідком його думок гірких, його болів сердечних. Але він не зважується переступити поріг, бо знає, що там стріне його непритомний погляд мутних очей божевільного з виразом тихої скарги і вразить його боляче у саме серце.

А вийшовши, не зважиться повернути у хату, щоб знов не почути на собі докірливого погляду, не побачити нещасного діда, прикинутого йому, як винуватцеві недолі цілої родини...

Тихович не вечеряв. Цілу свою вечерю віддав він мош-Дімі. Але мош-Діма потримав її, потримав, та й викинув собакам, наче гордуючи хлібом від ворога.

Настала ніч. Тихович бачив, як старий простягся на призьбі під вікном і заснув, підклавши під голову кулак. Тихович хотів винести йому свою подушку, та боявся, що мош-Діма не прийме її від нього, як не прийняв вечері.

І знов для Тиховича неспокійна, тяжка ніч, і знов нічниці мордують його. Серед тихої, безгучної ночі встають перед нього давні спогади, пригадується життя ціле. Ще з того часу, як він почав ясніше формулювати свої думки, свої бажання, потреба розумної, живої, корисної праці сталася для нього безпремінною умовою життя. Як гарно марилось на шкільній лаві, скільки робилося сміливих, але часом і недосяжних проектів. А проте пильно вчилося, не вважаючи на боротьбу з важкими умовами

життя, на убожество, бо була гарна мета, були надії ... Проминули гімназіальні літа, збігли непомітно й університетські — прийшла пора здійснити свої мрії, знайти ту живу, розумну працю. Та ба! Не завжди так складається, як сподівається. Замість живого, корисного діла глузлива доля підсунула переписування в канцелярії якихсь сухих, нікому непотрібних паперів — і то лиш за злиденний шматок хліба. Замість живого діла — канцелярщина! Чи варто було стільки вчитися, стільки працювати, щоб змарнувати все у чотирьох стінах, утопити свою здатність у казеннім чорнилі, запорошити живу душу пилом одвічних шпаргалів?

Треба було покинути думку про якесь справжнє діло серед свого люду, у рідній країні. Принаймні на якийсь час покинути.

Оттоді саме несподівано трапилась посада в філоксерній комісії. Тиховичеві осміхнулась перспектива живої діяльности хоч би у чужому краї, на користь чужому людові. З великим запалом узявся він до праці; усі труднації, всі перешкоди тільки заохочували його, підбадьорювали, як острога доброго коня. Перед ним було величне діло обрятування басарабських виноградників від філоксери і до того величного діла він міг причинитися своїми силами. Тихович вірив у можливість боротьби з ворогом винограду, а ця віра додавала йому ще більших сил. Але час минав, роки йшли — і кожний рік щось общипував з тої віри, з того запалу. Філоксера, не вважаючи на боротьбу з нею, з кожним роком займала все більшу й більшу простору. Підсумовуючи результати діяльности комісії за кілька літ, Тихович побачив, що комісія не змогла злокалізувати філоксеру, не пустити її за межу звісних уже комісії філоксерних вогнищ. Мало на тому: комісії не вдалося навіть викоренити цілком філоксеру на тих вогнищах. Правда, не легка та боротьба, особливо при ворогуванню та темноті людности, при недостачі грошей. Обдивившися, наприклад, виноградники в якомусь селі, де не знайдено філоксери, Тихович часом не радів, а опускав в несилі руки, бо не був певним, що виноградники, які лежать від нього на десять верст на північ, південь, схід або захід, вільні від філоксери. А дізнатися про це не було змоги. Уряд шкодував гроші

на боротьбу, їх ледве ставало на роботи по вогнищах та на розвідування садків у деяких селах. Ходилося, значить, як у темній хаті, напомацки. В одному місці на боротьбу видавались усі гроші, в другому — філоксера спокійно жерла виноградники.

Одною рукою здержувано її в межах, другою — пускано на всі чотири сторони. Зрозуміло, що такий стан речей не міг не похитнути Тиховичевої віри в корисність такої боротьби. Однак Тихович гнав від себе зневір'я. Він потішався надією, що так не може довго тягтися, що уряд зрозуміє врешті сам некорисність такої боротьби та дасть змогу обдивитися всі виноградники в Басарабії, дізнатись, принаймні, яку силу забрав ворог і тоді вже обміркувати плян кампанії проти нього чи шукати іншого способу рятунку.

А покищо кожний зрубаний Тиховичем виноградник накладав вагу на його совість. Не ставало певности в корисність діла, ґрунт почав хитатися під ногами в Тиховича.

От і тепер, для того проблематичного загального добра, він силоміць попередив неминуче, правда, для Замфіра лихо, скривдив цілу родину, стався для неї ворогом.

Що ж потішить його тепер, що стане нагородою за пережиті прикрості, коли сила фактів невблаганно нищить віру в корисність праці, в конечність офір?

Чого ж він мусить покутувати за чужі гріхи?

— Що робити з дідом? — турбується Тихович, бігаючи по хаті.— Його мутні, непритомні очі, раз - у - раз звернені на мене, відбирають мені спокій, сон. Це зайва крапля отрути у моє й так несолодке життя... Чи не вдати б ся мені до примаря, може б він зробив що з дідом? Ні, от як буде краще — піду до попа, він повинен би залагодити цю справу...

Вранці Тихович подався до попа. Жовтий, небілений дім нічим не відрізнявся від інших молдуванських хат.

Тількищо Тихович наваживсь увійти в двір, як йому запинила дорогу гусяча череда, що саме висипала ґеґекаючи з брами на вулицю. За гусями вийшов з хворостиною в руках пастух, високий, дзюбатий та бородатий, одягнений в молдуванський короткий «зібун» та чорний повстяний бриль.

— Чи вдома панотець?

— А нащо він вам? — поспитав пастух не дуже ласкаво.

— Маю діло до нього.

— Це я сам! — відповів пастух, здіймаючи бриля, спід якого впало йому на плечі буйне довге волосся.

Тихович здивувався несподіваній метаморфозі: таких попів він не бачив на Вкраїні.

— Катінка,— гукнув піп басом.— Вижени гуси на пашу!

З повітки вибігла молодиця. Панотець передав їй тичку й повів гостя в хату.

Коли піп з гостем посідали на лавках у хаті, урядженій, як і селянські, Тихович оповів свою пригоду та прохав ради.

Панотець уважно вислухав його.

— Добре, я залагоджу справу, будьте спокійні, тільки ...

Він урвав, немов боячись висловити якусь потайну думку.

— Тільки що? — підхопив Тихович.

— Тільки не знаходьте більш філоксери на наших садках. У нас чимало таких хазяїв, що тільки живуть з виноградників,— додав він, суворо дивлячись на Тиховича.

Тихович почав виясняти йому справу. Але з того, як панотець на ті пояснення цідив крізь зуби: «так ... так ... Божа воля» — Тихович зрозумів, що піп має однакові з селянами погляди на філоксерну справу, і, не скінчивши, попрощався з хазяїном.

Коли того ж таки дня Тихович повернув з роботи, мош - Діми вже не було. Замфір забрав його до себе.

V

КІНЕЦЬ ЧИ ПОЧАТОК?

Одного ранку молдувани були свідками цікавого походу. Серед вулиці котився віз, наладнований всячиною. Головне місце на возі займала залізна бочка, до якої з одного боку притулилась скриня з дрібним струментом, а з другого — дірявий мішок, так напханий дерев'яними

загостреними кілочками, що вони аж вилізали крізь дірки. Все це було обкладено лопатками, відрами, бляшанками, залізними ланцюгами і другим дріб'язком. Круг воза йшли робітники, хто з довгим, окованим дрючком на плечах, хто з бляшанкою, а хто з блискучою довгою машинкою — «інжектором», яку можна б було сміливо вважати за меч з часів крижацьких походів, якби не циліндровий бляшаний резервуар біля ручки. Попереду тої процесії йшов Тихович з високою, вузькою склянкою в руках.

Процесія тихо посувалася серед різнородних згуків. Колеса торохтіли по битій дорозі, струменти в скрині немилосердно тарабанили, ланцюги бряжчали, як кайдани, бляшанки, підплигуючи на возі, дзвеніли, оковані залізом дрючки, черкаючись один об другий, стукали, а над усім цим пролітав чистий металевий дзвін зачепленого резервуара машинки.

Молдувани, роззявивши роти, дивувались на ту чудну процесію, не спускали її з ока, аж поки вона не сховалась за горою. Цікавіші подались навіть горою над Прут, звідки можна було бачити все, що діється на припрутських виноградниках. Звідтіль, з вершечків гір, присівши карячки, можна бачити зелену бинду виноградників, розірвану в тому місці, де був Замфірів садок, можна дивитись на труїння філоксери.

А варто дивитися, бо то картина оригінальна, гідна пензля першорядного баталіста. Он під вербами, край виноградника, лежать рядком залізні бочки з сірчаним вуглецем: то засоби боротьби, порох, сказати б, філоксерний... З одної бочки точать вже вуглець у мідяні «бідони», звідти він піде в резервуари інжекторів. Ось на узбіччю, оперезавшись білим фартухом, розташовується оператор з своїми струментами, розкладає їх на рядні, посланому на землі. Він має рятувати поранені... інжектори. Тихович, мов полковник той, визначує місце бойовища, відмірюючи ланцюгом стосажневий квадрат. Скаче ланцюг по землі, бряжчить, витягається — і вмить по всій довжині його стирчать недалеко один від одного встромлені в землю дерев'яні кілочки. І знов скаче ланцюг, знов витягається, і знов на його місці стають рядком кілочки. Земля починає їжитись кілками, як їжак

щетиною. «Готово! до бою!» — кричить Тихович. І от наближаються батави війська, усе по парі, усе по парі... один з інжектором, другий з дрючком — і займають постать по рядках кілочків. «Починати!» — командує Тихович. Полетіли кілочки, збиті ногами, а на місці їх загрузли в землю гострі палі інжекторів, цокнули головки — і почалась пальба. Разно наступають інжектори, поблискуючи бляшаними резервуарами, цокаючи головками, а за ними дрючки, оковані в залізо, пильно забивають дірки, зроблені палями в землі, не дають вуглецеві втікати у повітря. Разно посувається вперед військо, лишаючи за собою голу зграсовану землю. Тільки й чути серед тиші: «цок - цок!.. цок - цок!..»

Від залізних бочок, з яких цівкою ллється паруюча рідина, раз - у - раз бігають з повними бідонами носії, постачають інжекторам набої. Важкий дух вуглецю розходиться в повітрі, здіймається вгору. Незвиклі молдувани, що сидять по горах, придивляючись до труїння, крутять носами та спльовують.

А Тиховичеві байдуже. Він прислухається до музики інжекторів, ловить ухом фальшиві тони.

— Гей! дзвонить інжектор: порожній, мабуть! — гукає він в один бік.

— До краю добивати, до краю! — звертається в другий бік.

Врешті все добре.

«Цок - цок!.. цок - цок!»...

Падають під ногами кілочки, шиють землю палями інжектори, гупають дрючки, скаче ланцюг — і знов виростають лінії кілків, знов земля наїжується кілками, як їжак щетиною.

Здається, що ті робітники з інжекторами, з дрючками самі замінились у часті якоїсь здоровезної машини, що добре пущена, рівно, невпинно та невблаганно посувається вперед, робить визначене діло. Війна йде навсправжки, хоч ворогів не видко. Вони гинуть непомітно для людського ока глибоко під землею, у темряві, гинуть разом з корінням, яке годувало їх своїм соком.

Поляжуть і невинні у тій війні. Поляжуть столітні крислаті горіхи, делікатні жерделі, сіролисті айви: вуглець заб'є їх їдким газом. Там, де недавно ще пишалась на

сонці буйна рослинність, де кипіло життя та радість, там буде гола, дика пустеля без тіні, без билинки ...

Чи не такий слід лишав за собою Атила?

Коли роботи скінчились, Замфір міг бути певним, що на його винограднику нема більш філоксери. Не стало теж і розкішних кущів, з якими зв'язано стільки спогадів, які годували його життя ціле. Не стало тих бочок вина, про які він марив, не стало шматка хліба ... Багато дечого не стало; пропали й дерева, посаджені дідом, прадідом може ... Лишились тільки дрібні діти, божевільний батько та хвора, безсила від перевтоми жінка. Лишився біль у серці та безталання — і більш нічого ... Ах, правда: лишилась ще глуха ненависть до всього, що зветься паном, що має спільність з школою, наукою, з законом.

Бідний Замфір!

Давня приказка каже, що лихо не ходить поодинцю, а в парі. Отож те лихо, що відібрало Замфірові хліб, привело з собою й слабість.

Невже той приведений товариш прийшов по жінку?

Того ж таки дня, як зрубали їх виноградник, Маріора заслабла.

Для виснаженого важкою працею організму небагато бракувало до занепаду. Повернувши надвечір з виноградника, Маріора почула, що її тіпає пропасниця. Загорнувшись кожушанкою, вона лягла на лаві. Голова в неї палала, так що якийсь час їй навіть здавалось, що в неї не голова на в'язах, а палаюча купа зрубаного винограду. Червоні від сліз чи гарячки очі мимохіть заплющились, а на чорному тлі темряви блимали перед Маріорою якісь вогні, мигтіли сокири, такі гострі, блискучі, гойдались на стятих лозах зелені рясні китяги винограду ... Якісь люди метушаться перед очима, кубляться, плигають, з осмалених, чорних стають червоними, як жар ... Маріора чує власний голос: «Ох, коли б мені вмерти від тої зарази!» ... Вона їсть корінці, а корінці ростуть у роті, розпихають його, приростають до язика — і язик стає здоровим, як гора, важким, як камінь ... Сокири, що мигтіли перед очима, з прудкістю блискавки починають крутитися над її головою, а врешті спадають на голову раз, другий ... Ах, як боляче!..

Почалась гарячка.

На другий день не полегшало. Гарячка жерла молодицю. Маріора раз-у-раз зривалась з постелі, щоб бігти на виноградник — рятувати кущі — і багато треба було сили, щоб покласти її назад на ліжко та втихомирити ...

Замфір спантеличивсь. Він дозволяв ворожкам робити з жінкою що їм забагнеться, аби звести її на ноги. Ворожки шептали над Маріорою, підкурювали її, поїли зіллям — нічого не помагалось. Та ж сама гарячка, та ж маячня, той же неспокій ...

В просторій молдуванській хаті, вистеленій різнобарвними килимками, обвішаній чудово тканими рушниками, блимає перед образом лампадка. Нерівне червоне світло від неї якось чудно зливається з денним світом, що тоненькими смужками протискається крізь шпари в причинених віконцях. Зразу, з світу, нічого не можна розібрати в хаті. Чутно тільки стогін слабої, чиїсь тихі хлипання та шепотіння. Дедалі з присмерку вирізнюються сумна Замфірова постать, гурток жінок біля постелі слабої та скулені, заплакані діти по кутках. Замфір сидить за столом, підперши голову рукою, й дивиться кудись у простору. Трудно пізнати в йому того повного енергії, сили та життя Замфіра, яким він був ще недавно, перед місяцем. Він тепер осунувся, його горда, міцна постать наче зігнулася, зламалась, очі згасли, на виду осів новий вираз — вираз болю й затятости. Замфір сидів і думав. Про що він думав? Чи про свою кривду, про жінку слабу, а чи про діток дрібних, що, крий Боже, посиротіють ще ... Хто його зна, про що він думав, сидячи отак, підпершись ...

А там, за грубкою, під причілковою стіною, мучилась на постелі Маріора. Жовті запалі лиця ледве заховали давні риси. Крізь спечені гарячкою уста інколи добувався тихий стогін: здорові, чорні очі були заплющені, а коли розплющувались, жінка, здавалось, нікого не пізнавала.

Сусідки - молодиці, скупчившись над хворою, про щось з жвавістю сперечалися, показували на порозвішувану по стінах одіж, на Замфіра, на дітей. Інколи поїли хвору водою з глечика.

Дітвора хлипала по кутках.

В хаті стояла задуха, пахло сухими васильками, якісь тіні ходили по стінах у присмерку.

Чекали на попа.

Врешті хтось звістив, що піп іде, а за хвилину у двері всунулась пелехата голова з дзюбатим обличчям, а за нею й довга фігура панотцева.

Скінчивши своє діло, піп звернувся до Замфіра:

— Що ж ви нічого не робите слабій?

Замфір махнув рукою.

— Де там нічого... Ворожок та шептух була повна хата...

— А ви б доктора закликали! — пораяв панотець.

Замфір нервово кинувся.

— Доктора? — скрикнув він, а згаслі очі його блиснули зловіщим вогнем.— Ніколи в світі... О, я вже доволі маю тих докторів, доволі!..

— Може вмерти вам молодиця оттак без порятунку,— вмовляв панотець.

— Божа воля... Божа воля... а доктора? Навіщо? Щоб отруїв мені жінку, як ті виноград?.. Ніколи!..

І в очах Замфірових блиснула така завзятість, що панотець не зважився далі намовляти його.

— Як собі знаєте,— озвався він, виходячи.

Чужі порозходились... В хаті лишився тільки Замфір з дітьми.

Діти повилазили з кутків, прилипли до материної постелі. Замфір теж наблизився до хворої, пригорнув до себе дітей і, схиливши на груди голову, довго так стояв, мовчазний та замислений, як жива статуя безмірного смутку.

* * *

Роботи на лоєштських виноградниках скінчились. Савченко з Рудиком та робітниками обдивились усі виноградники і не знайшли більш філоксери. Тихович закінчив труїння — значить, можна було вирушити з Лоєшт у друге село, знов на таку ж роботу, а може й на такі ж прикрості. А проте Тихович поспішавсь якмога швидше покинути село, де зазнав стільки сумних пригод, де стільки витерпів, переболів душею.

От уже й речі спаковано, вже й підводи заїхали. Готово! Можна рушати.

Згорбившись, осунувшись, Тихович смутними очима поглядав на хати й оселі, що лишав за собою... Коли б уже нові враження, нові місця! Враз його погляд зупинився на жалібній корогві, застромленій у тин. Корогов було зроблено з двох почеплених на тичці хусток: білої й чорної. То був знак, що в хаті є мрець.

— Чіне омуріт? — машинально поспитав Тихович візника.

— Фемея алуй Замфір Нерон,— відповів той суворо.

Тихович здригнувся, глянув на двір і стрівся очима з божевільним мош - Дімою. Тихий, лагідний, як дитина, дідок на цей раз не осміхався. Втопивши в Тиховича повні дикого гніву та ненависти очі, мош - Діма підняв догори кулак і потряс ним наздогін Тиховичеві...

Але коні шарпнули, і мош - Діма разом з жалібною корогвою щезли, закриті хмарою куряви.

16 лютого 1895 р.
Вінниця

«ПЕ-КОПТЬОР»[1]

ОБРАЗОК

Йон уперше наглянув Гашцу на джоку[2]

З ухами й серцем, повними ритмічних згуків «молдуваняски», загрітий танцями, від котрих ноги так розходилися, що й хвилини не могли встояти спокійно, а кожним мускулом одповідали тактові танця, з обличчям, що сяло від радости й поту, Йон відділився від купки парубків, підскочив до танцюючого кола, розірвав його, вхопив за руки двох дівчат... і несподівано стрівся з очима, що спід тонких дівочих брів опекли його жаром молодости й півдня.

«Що за мара! — подумав Йон, перебираючи ногами та скоса поглядаючи на дівчину,— я її перше не бачив, здається ...»

Та ніколи було міркувати: музика гула, танець захоплював усю увагу.

Музики, троє чорних, засмалених циган, сиділи рядком на ослончику недалеко кола. Скрипник — сухий, миршавий парубчак у споловілих галанцях та молдуванській сорочці, нахилив аж до дека скрипки голову, вкриту замість шапки копицею чорного волосся, і з виразом цікавости та здивування немов прислухався до тих згуків, що викликав смичком з свого струменту. Його сусід — кларнетист, шпакуватий вже циган, граючи, куняв; заплющивши очі, він хитавсь взад і вперед своїм важким,

[1] „Пе-коптьор" — на піч. Коптьор — широка молдуванська піч, на котрій зимою сплять, а головно відбуваються родини.

[2] Джок — танець.

ситим тулубом, одягненим у чорну ватовану піджачину. Часто, в хвилину найсолодшої дрімоти музики, кларнет виривався з рота і замовкав, але, зловлений на гарячому вчинку, починав верещати, як навіжений. Третій музика — сурмач — працював найщиріше. Чи то від спеки, чи з великої напруги — він був весь мокрий. Мокра, як хлюща, сорочка облипла його могутнє тіло, з чорного широкого виду стікали струмочки поту, а він усе грав та грав, надимаючи щоки завбільшки в повню та вирячивши очі так, що, здавалось, вони ось - ось вискочать з лоба. «Туру - туру ... та ... туру - туру ... та» ...— гриміла сурма, як за часів єрихонської облоги, і лиш інколи в хвилину віддишки вихоплювалось спід гніту її тонке телікання скрипки або різкий, верескливий голос кларнета ...

— Туру - туру ... та !.. Туру - туру ... та !..

З хмари куряви, яка здіймається спід важких, окованих мідяними підківками чобіт, вирина інколи рядок молодих облич, парубочих і дівочих, впрілих, червоних, але поважних. Держучись за руки й помахуючи ними догори та вниз мірно, плавко і без перестанку, перебираючи ногами й тупцюючи ними щиро, мов добрі коні на гармані, молодь, здається, не танцює, а робить якесь поважне діло, поволі й сумлінно виконує загадану роботу.

— Туру - туру ... та !.. Туру - туру ... та !..— пронизує куряву домінуючий голос сурми, котиться по майдану, б'ється об муровані стіни церковці, а далі лине в простору до далеких, сяючих блакиттю гір, до синіх лісів, що суцільною лавою підпирають крайнебо.

А коло танцює. Тупають під такт «молдуваняски» ноги, здіймаються й опускаються злучені руки, мають білі хусточки в руках дівочих ... Загріті танцем обличчя блищать від краплистого поту, палкі погляди частіше вириваються спід опущених додолу повік, стріваються між собою; руки несвідомо міцніше стискають руки, груди важче дихають ... А курява, розбуркана десятками тупцюючих ніг, вирвавшись спід мідяних підківок, захоплена танцем, здіймається догори, крутиться, клубочиться, справляє свій «джок» ... Ось вона цілком закрила танцюючих, а ось знов, як з хмари, виткнувся рядок хлопців та дівчат і оживив образ ясними барвами строїв, молодими розпаленими обличчями ...

Душно ... Сонце, поволі спускаючись на захід, більшає, немов росте, яснішає, розпалюється. Повітря — сам світ, сам жар. Наче золотою сіткою оповито майдан, коло, музик, різнобарвну і різновікову юрму глядачів, що зібралася круг кола.

Гамір стоїть над майданом. Чутно, як хтось витягає воду з колодязя: довгий немазаний журавель немилосердно скрипить. Кількасотустна юрма шумить, як злива улітку. Дитячі вигуки, регіт молоді, тупання здорових ніг у танці, тонке телікання скрипки, верескливий галас кларнета — зливаються в якусь чудну, але гармонійну мішму, над якою усе ж таки домінує сурмачеве «туру-туру ... та», що здіймається над майданом, б'ється об стіни церковці, а далі лине в простору, засипану гарячим сонячним промінням.

Враз музика увірвалась. Коло зробило ще по інерції рух, але ту ж мить розірвалось; дівчата пірхнули в юрму, лишивши хлопців. Гашіца теж метнулась, але її затримала сильна рука. Вона здивовано озирнулась на Йона, що, сяючи від поту задоволення, грав до неї очима та міцно тримав за руку.

— Пусти! — сіпнула дівчина рукою й зашарілась.

— А що даси? — жартував Йон, ще дужче стискаючи її руку.

— Чого займаєш, коли я тебе не знаю? — шарпнулась Гашіца, почервонівши з напруги.

— Я — Йон, син мош-Костаки ... А ти чия?..

Та в ту ж мить дівчина, скориставши з Йонової неуваги, висмикнула свою руку і стрибнула від нього так прудко, що її накрохмалена спідниця аж залопотіла, мов корогва на вітрі.

— Угадуй — чия!..— крикнула вона на бігу й, обернувшись до Йона, опекла його палким поглядом чорних очей ...

Парубок з досади пошкрябав за вухом, аж шапка йому злізла на ніс, і посунув до товариства, що стояло збоку гурточком.

Товариство стріло його парубоцькими жартами: один обняв за шию та притяг до себе з такою силою, аж Йон заточився; другий так стис Йонові руки, що сльози виступили йому з очей, але парубок не образився. З весе-

лою усмішкою по широкому безвусому виду, подзьобаному зрідка віспою, Йон поглядав то на купку дівчат, де стояла Гашіца, то на свої крамні шлейки, що, перекинувшись навхрест поверх сорочки на його могутніх грудях, підтримували темнозеленого сукна широкі шаравари з червоними викотами при чоботях. Ті шлейки нові, блакитні, з срібними клямрами, притягували до себе заздрісні погляди парубоцтва та приязні дівоцтва, що приємно лоскотало пиху власникові тої чудової новомодної речі. Отож, заклавши по два пальці за блакитні шлейки й задерши чванькувато догори голову, Йон звернувся до одного з парубків:

— Не знаєш, фраце, чия ота фата?[1] — й показав на Гашіцу.

— Котра? ота коза дика в білій спідниці?

— Вона, вона ...

— Та ж то Гашіца, дочка Штефанаки Мици, що вітряк має. Хіба не знаєш?

Тю, як це він не примітив такої гарної дівчини? Певно, вона не часто ходить на цей «джок», тим що сидить аж край села,— міркував собі Йон; коли це враз звуки жвавої «булгаряски» сполохали його міркування.

Кілька парубків скочило до танцю, потягши за собою дівчат. Йон подглянув, де стала Гашіца, і, розірвавши в тому місці коло, вхопив її ззаду за пояс. З дивною для натруджених ніг легкістю почав він тупати та перебирати ногами, з усмішкою поглядаючи на свою сусідку. Гашіца чула той погляд і, опустивши очі додолу, червоніла.

Танець скінчився. Піт струмочками стікав по обличчю у Йона. Гашіца, червона й задихана, розгорнула білу хустинку, вишивану навкруги заполоччю, щоб утерти впрілий вид, але по дорозі до обличчя хустина стрибнула, майнула вишиваним кінцем і опинилась в руках у Йона.

— Валєв![2] — скрикнула з несподіванки дівчина і вхопила миттю вільний кінець хустини.

Йон тяг хустину до себе, Гашіца — до себе. Сцена та відбувалася мовчки, з одинаковим завзяттям з обох боків, і тільки по обличчю дівчининому пробігала інколи

---

[1] Фра́це — брате; фа́та — дівчина.
[2] Валєв — ой!

смужка не то досади, не то таємного задоволення від парубкового залицяння.

Переміг сильніший. Видерши хустину, Йон пустивсь навтьоки, утираючи нею на бігу впріле обличчя. Гашіца — за ним.

— Віддай! — змагалась вона сердитим голосом, хоч очі так і грали до парубка.

Але той зручним рухом склав хустину косинкою, закинув собі на шию і зв'язав під бородою вузликом.

— Віддай!

— А що даси? — дратував Йон Гашіцу, захищаючись від неї про всякий випадок простягненою рукою.

— Віддай, кажу!..

— А губенята даси?

— І-гій, навіжений! — скривилась Гашіца наперекір сяючим очам.— Не мала роботи цілувати!.. Краще носи хустину ...

— Оттак би давно!.. З розумом «фата»! — тріумфував Йон і приступивсь ближче до дівчини.

Зрадлива дівчина, очевидячки, тільки й чатувала, аби стягти хустину з шиї. Та Йон мавсь на обережності. Схопивши одною рукою простягнену до хустини руку, він другою обняв Гашіцу за стан і міцно пригорнув до себе.

— Сиди тихо! — сикнула та на нього, слабо випручуючись з обіймів.

Саме в той час вдарили музики. Щасливий Йон скочив до танцю й потяг за собою Гашіцу.

Вже до кінця танців Йон не відступавсь від Гашіци: він формально залицявся, а дика спочатку дівчина дедалі рахманішала, лоскочучи парубкове серце палкими поглядами.

Сонце сідало. Глядачі поволі потягли додому, молодь теж розсипалась. Майдан пустів, тихшав. Музики останніми звуками попрощалися з гаснувшим днем; тільки курява якийсь час крутилась ще в червоному промітті, а далі й вона почала тихо опускатись на чорну тінь від церковці, що перетяла майдан аж до протилежних хат ...

Минуло кілька день. Йон тільки й марив про Гашіцу. Де б він не був, що б не робив — усе йому ввижалися

палкі, чорні, з синьою поволокою очі дівчинині, її рівні брови, пишний стан. Він тільки поцмокував з задоволенням. Гарна «фата», нічого сказати! Можна б і посватати. А яка рахманна, як вона йому у вічі дивилася, коли він смалив до неї халявки!.. І з дивною яскравістю уявився парубкові пам'ятний джок, обізвалась в ухах мелодія «молдуваняски», згадалась сцена з хустинкою. Уява була такою живою, такою яскравою, що Йон мимохіть схопився рукою за хустинку, яка й досі обіймала його шию, немов боявсь, що рука пустовливої дівчини ось - ось простягнеться знебачки до його шиї та стягне так легко здобутий трофей.

Раз він переняв її біля церкви, перед службою Божою. Дівчина йшла у святній одежі, вся накрохмалена, записавшись. Біла з червоними цятками курточка її, трохи заяложена на стані з правого боку, де лишили слід свій запрацьовані руки танцюристих кавалерів, краще сказати, заяложене місце на куртці — викликали у Йона рій солодких спогадів, розпалили його серце. Але при людях, перед церквою, якось ніяково було виявлятись з своїм почуттям, тож Йон лиш звичайно привітався, а решту домовив очима.

Вдруге... це було так.

Вечірньою добою, коли сонце сідало за далеким чорним лісом, він повертав з роботи на винограднику в юрмі парубоцтва. З веселою розмовою тихо посувалась юрма з гори в долину, коли вмить з юрми розлягся характерний не то крик, не то іржання:

— І - го - гоо!..

— І - гі - гі - і! — почулося знизу в відповідь тонке, верескливе гукання й незабаром парубки побачили в долині гурток дівчат, що з величезними сапами на плечах хутко посувався курною дорогою.

— І - го - го - го - гі -і!..— дико, не своїм голосом, мов орда, заревли всі парубки, спускаючись з гори бігцем навпереймн дівчатам.

— І - гі - гі - гууу!..— пекельним хором відповіли дівчата, тікаючи від парубків.

Галас знявся несказанний. Околишні гори підхопили той галас і понесли його далеко, кидаючи з гори на гору та полохаючи сонну тишу рожевого вечора.

Йон не стямився, як з розгону наскочив на Гашіцу, обняв її за шию і міцно притис до себе. Груди його важко дихали від прудкого гону, дотик молодого теплого тіла дівочого сп'янив його, затуманив йому голову. Серед дикого вереску та писку йшов він, щасливий, обіймаючи Гашіцу, та щось промовляв до неї, чого ані сам, ані дівчина гаразд не розібрали. Крикнява тим часом стихла... Вже під селом Гашіца вирвалась з обіймів Йонових і шуснула в крайню хату, що стояла на белебні поза вітряками.

«Так от де вона сидить» — подумав Йон, роздивляючись стару, звичайно збудовану молдуванську «касу» під очеретяною стріхою, з широким піддашшям, заґратованими вікнами та поцяцькованими синькою стінами. Біля хати був льох, а навкруг просторого двору стояли «кошниці» на кукурудзу та повітки. На вулиці, під самими ворітьми, знявся над колодязем новий журавель, немов сторожив вхід до оселі. За ворітьми гризлись дві здорові собаки, але, помітивши Йона, одностайно кинулись на нього, припадаючи до ніг, аж поки він не зник за рогом вулиці.

Ще на воротях почув Йон сурмовий голос батьків, вилітаючий крізь одчинені двері. «Нунте ші Буковіна !» [1] — гриміла улюблена лайка мош - Костаки і викликала усмішку на синові уста.

«Це вже батько розходився» — думав Йон про галасуватого та несердитого батька.

Дух свіжої мамалиги приємно полоскотав йому нюх, коли він переступив поріг хати, мати Йонова, стара сухорлява Аніка, саме вийняла з низької печі — «коптьора» — казанок і викинула з нього жовтий, запашний і паруючий буханець мамалиги на триногий «мас» [2].

Мош - Костаки, високий огрядний молдуван, з червоним, як перчиця, обличчям і ще червонішою шиєю, що так виразно відбивалась від його білої одежі — довгої, за коліна, сорочки, підперезаної червоним поясом, та білих штанів,— сидів на лаві й енергічно вимахував руками та мотав головою, вкритою копицею рудого з сиви-

[1] До слова: „весілля Буковіна“ — лайка, якої й самі молдувани не розуміють.
[2] Мас — стіл.

ною волосся. Неголена борода, наїжившись, мов їжак голками, сивою щетиною, здавалось, поділяла обурення свого хазяїна і ладна була разом з ним стати до бою з ворогами.

— Нунте ші Буковіна! — гукав Костаки.— Він думає, що як має вітряк, а я ні, то можна мене зневажать перед миром!.. Га! «драку»![1] Мош-Костаки не останній з молдуван... Що?

— Хто? хто такий? — спитався Йон.

— Хто? А той Мица Штефанаки, що сидить край села за вітряками...

Йон з цікавістю вислухав історію сварки, що зчинилась в корчмі за квартою вина межи його батьком та батьком Гашіци.

— Але я не подарую!.. Що?.. Чи там багатий чи не багатий, а домну-дзев[2] для всіх молдуван один... На суд його! Судом дійму чортового мірошника. Що? Нунте ші Буковіна!..— І роздратований мош-Костаки поспішно висмикнув затканий ззаду за поясом кисет з тютюном.

— Е-е! — скептично протягла Аніка,— що ти йому зробиш? «Ла богат мержи ші драку ну колак, да ла сарак ніш бой ну траг»[3].

Кінець тої сентенції почувся з сіней, куди з поміччю хазяйчиною перебрався й мас з паруючою мамалигою.

— А йдіть вечеряти! — покликала Аніка.

Мош-Костаки заткнув кисет на місце й заходивсь коло вечері. Відриваючи по шматку мамалигу та бгаючи її в руках на галки, він мачав ті галки в юшку з квасолі, щиро заправлену перчицею, виловлював з юшки стручки перчиці та з смаком гриз їх, немов свого ворога, від чого червоний вид його палав, як на заході сонце. Запивши вечерю вином з глечика, старий звернувсь до Йона:

— Поженеш коні на пашу, бо завтра вдосвіта поїду в волость позиватись.

Аніка тільки зітхнула.

---

[1] Чорт.

[2] Господь Бог.

[3] „До багатого й чорт з калачем приходить, а у бідного й воли не тягнуть".

Йон хутко упоравсь: «манта»[1] вже на спині коня, залізне путо бряжчить в руках. Скочити лиш на коня — й гайда!

Вечір м'який, тихий. Курява, збита чередою, знов лягла на землю. На блідому, стомленому небі блимнули де-не-де зірки. Йонові забаглося проїхати повз Гашіцину хату; правда, йому не по дорозі, навіть зовсім убік, але молодий парубок не може встояти проти спокуси. От уже й вулиця знайома ... он і вітряк повільно помахує крилами, мов величезний птах ... а ось і журавель схиляє довгу шию у колодязь, щоб виловить звідти відро води. Для кого то він так працює, аж скрипить, бідолашний?

Йон порівнявся з колодязем, глянув — і аж йому щось йойкнуло всередині з несподіванки — Гашіца, жваво перебираючи руками, витягала з колодязя воду. Тонка бомбакова сорочка щільно обіймала її молоде тіло, рельєфно обмальовувала круглі плечі, міцні руки, високі трямкі перса.

Йон не встиг навіть тпрукнути на коні; вже коли вони проминули колодязь, Йон ґвалтом затримав їх, скочив на землю й підійшов до «фонтини»[2], тягнучи за собою здивовані коні.

— Добривечір!..

— Спасибі вам ...

Гашіца, зашарівшись вся, навіть не глянула на парубка; зір її потонув десь у чорній глибині колодязя.

Мовчанка.

— Дай но води напитися.

Гашіца мовчки присунула куфу.

Але замість того, щоб пити, Йон схопив Гашіцу за руку й потяг до себе.

— Сиди тихо! — сикнула та,— побачать ...

— Нікого нема ...

І Йон потяг до себе дівчину. Вона не пручалась.

— Нащо займаєш, коли не думаєш брати?..

— А пішла б за мене? — питав він, присовуючи до неї своє широке та дзюбате обличчя, загріте й сяюче.

Але у ту ж хвилину нетерплячі коні шарпнули убік і мало не збили з ніг Йона.

---

[1] Свита.

[2] Колодязя.

— Тпрру!..бісова худоба!..— скрикнув він, сіпнувши замотану на руку поворозку.

— Гашіца, ме-ей...— розляглось рівночасно від хати.

Гашіца заметушилась, вхопила спіцно куфу і прожогом кинулась у ворота.

— Я ще прийду до тебе... вночі,— почула вона за собою голос Йонів.

Йон скочив на коня й оперіщив зі злости поворозкою «бісову худобу», котра перервала йому найцікавіше місце залицяння.

Коні невдоволено крутнули головами, шарпнули з копита і понеслись вулицею, збиваючи густу куряву.

Ось вигулькнула зза гори ціла колонія вітряків і обступила Йона з обох боків дороги. Одні — чорні та спокійні, тихо стоять, розчепіривши чорні, як у кажана, крила на тлі вечірнього неба. Другі, сяючи крізь відчинені двері червоним світлом, рівно та плавко вимахують крилами і, здається, от-от здіймуться з місця і полинуть кудись у простору.

Коні вибігли на гору, пішли підтюпцем. По горі замріли широкі лани кукурудзи, повіяло польовими пахощами. Хороше зробилось на серці в Йона.

Фрундзv вєрді семіногу.
Тоті тиргулє ку нороку,—

затяг він журливим голосом безконечну пісню...

Коні пішли ступою, форкаючи інколи від куряви, залізне путо стиха побрязкувало, тужлива пісня котилася широкими ланами.

Ось дорога скрутила вбік, побігла з гори в долину... Широка й безкрая долина зачорніла поміж пологими горами. Приємний вогкий холод охопив зразу Йона, коні весело заіржали, піднявши догори голови... Он, поміж чорними комишами, блиснула спокійна вода озерця... Десь далеко крякають жаби... Біла пара тихо здіймається догори і клубочиться понад комишами... Небо потемніло, заіскрилось зорями...

По долині бродили коні на паші. Круг багаття розташувались нічліжани. Йон пристав до них. За розмовами про дівчат, вино, набір рекрутський, за звичайними парубоцькими розмовами не помітили навіть, як наблизи-

лась північ. Йон поклав рушити на село. Він звернувся до парубків з проханням доглянути його коні, обіцяючи за це око вина. Охочих до вина знайшлось чимало. Йон скинув манту і в одному лейбику подався на гору, до села.

В селі саме розпіялись півні, коли Йон наблизився до вітряків. Він звільнив ходу.

Село спало. Хати ледве сіріли в темряві ночі, контури розпливались. Щось нагадувало кладовище з його тишею, таємничістю, надмогильними хрестами.

Серед мертвої тиші Йон чув, як калатало його серце, як ступали ноги, взуті в постоли, по м'якому килимові пилу.

Але ось уже журавель від колодязя... ось і паркан чорніє. Йон навшпиньках підійшов під паркан, перегнувся і заглянув у двір. Темно. Тільки на широкій призьбі біліє щось... рядна, певно, під якими спить покотом ціла родина. Йон винісся на руках, перегнувся, налігши грудьми на паркан, і безгучно переліз на другий бік. Тут згадав він про лихих собак, що проводили його нині вулицею, і зупинився, вагаючись. Але треба було на щось зважитись. Йон звівся навшпиньки, подався тулубом наперед і тихо, мов кіт, посунув до призьби... От він уже на середині двору... ще трохи... «Але що то чорніє? Невже собака? — думав він і зупинивсь, затаївши дух.— Ні, то не пес, а колода, кинута серед двору». Йон посунув далі і мало - мало не наступив на собаку, що, звернувшись калачиком, спала під хатою. Але от уже й призьба. Йон зупинивсь. На нього тхнуло теплом з піддашшя, а спід білих ряден почулося сонне сопіння та хропіння. «Котра — Гашіца?» — питав себе Йон, водячи очима по рядкові закутаних фігур... «Мабуть, ця» — рішив він урешті... Рука його злегенька посунулась по закутаному тілі, намацала лікоть, плече... і раптом наткнулась на шершаву колючу бороду.

— А - а - а! — почулося рівночасно сонне бурчання.

Йон так і скаменів, так і закляк з протягненою над бородою рукою. Серце перестало йому битись у грудях. Минула хвилина. Знов тихо.

Йон, як тінь, посунув далі. Чиясь маленька нога виткнулась спід рядна. «Ні, це знов не Гашіца»... Вже на

кінці призьби пізнав Йон Гашіцу по чорних косах, що вибились спід рядна і лягли на ньому, мов дві грубі гадюки.

— Гашіце !.. Гашіце !..— пошепки кликав він її, злегенька сіпаючи за плече. Але дівчина спала, як забита.

— Гашіце, прокинься ... то я — Йон ...

Гашіца повела неспокійно головою, раптом схопилась і сіла на призьбі, протираючи очі кулаком.

— Гашіце,— благав Йон,— ходім звідсіль в садок чи куди ...

Гашіца одвела від очей кулак, глянула на Йона і вжахнулась.

— Ти чого прийшов ! Тікай зараз ... почують ...

— Не почують,— шепотів парубок і потяг її за причілок.

— Я сказав, що прийду, от і прийшов,— потішав він Гашіцу, держачи її за руку, й оповів їй, як наколов собі руку батьковою бородою.

Гашіца дивувалась його сміливості та сміялась.

— Знаєш що, я так хочу пити, аж у мене серце горить ... Чи нема чого напитись ? — скінчив він.

— В сінях вода стоїть ...

— Ат, що вода ! Чи не лишилось часом в карафці вина ?

Гашіца задумалась.

— Стій ! — сказала вона.— Я зараз ! — і подалась до хати.

Відчинивши тихенько сінешні двері, а по тому й хатні, вона полізла в мисник, намацала там тоненьку воскову свічечку та сірнички, потому налапала на стіні ключ від льоху і так же тихенько вернулась до Йона.

— Ходім ! — покликала вона його, подаючись наперед.

Вони пройшли повз сплячих навшпинячки одно за другим, повитягавши сторожко шиї.

Коли проходили повз собаку, та загарчала спросоння, але не прокинулась.

Гашіца відчинила льох. На них війнуло холодом та специфічним духом льоху. Пройшли кілька ступенів у темряві, а потому засвітили свічечку. Темрява пірхнула од світла і забилась по кутках.

Гашіца приліпила свічечку до бочки. Дев'ять таких

бочок, повних вина, повипинали боки і розляглись пишно підковою попід стінами льоху. Відра й куфи, великі і малі, стояли осторонь. Льох дивився поважно, похмурно навіть. Тільки чорні тіні від нерівного світла тонкої жовтої свічечки жахливо хилиталися.

— Котре біле? — збудив тишу Йон.

Гашіца мовчки взяла куфу, приставила до бочки і висмикнула чіп. Прозора злотиста рідина цівкою впала на дно куфи й зашуміла. Коли вино сягнуло до половини посудини, Йон зупинив Гашіцу.

— Доволі!

Парубок обхопив куфу руками, підніс до рота, здмухнув піну й пожадливо припав устами до вина.

Гашіца, спершись на бочку, не спускала ока з свого милого, немов розкошувала його приємністю.

— Бун джін [1],— відсапнув нарешті Йон, втираючи уста рукавом та ставлячи долі куфу.

— Дуже дякую,— додав він, обіймаючи та пригортаючи до себе Гашіцу. Дівчина не пручалась. Їй так добре було в обіймах милого, вона так солодко затремтіла від дотику тих сильних, жилавих рук, від того тепла молодого любого тіла. В ухах немов дзвенить щось, в голові якийсь туман. Вона наче зза стіни чує Йонів голос, його слова.

О! вона не жалкуватиме, що покохала його... Його всі парубки бояться, бо він сильний... Хто з ним зрівняється силою? Ніхто! Он учора Петраки, теж сильний «флакев» [2], намігсь боротися з ним, то він, Йон, як хрьопнув ним об землю, то мало з парубка душа не втекла... А хитрий він який!.. До всього хитрий... Його й у війську не битимуть, як доведеться йти на місяць, бо він і «русешті» знає... От — котрий втне так: «Веруу... діноо... Боа... цадер... жите — тца... небо — земля... відьма... не відьма»...

Йон навіть пустив Гашіцу, так його захопили ті незрозумілі чужі слова cred'a — «русешті»...

Жахливе світло воскової свічечки ледве осявало Йонову фігуру, його опущені додолу руки, дзюбате обличчя

[1] Добре вино.
[2] Парубок.

з виразом скупченої уваги, широкі уста, що чудно кривились при вимовлянню незрозумілих слів.

Йон монотонно цідив слово по слові, а Гашіца, згорнувши руки, слухала, мов зачарована.

«Який він розумний !» — думала вона, почуваючи в грудях новий приплив почуття.

— Біне ? [1] — поспитав Йон, скінчивши.

— Таре біне ! [2] — прошепотіла Гашіца.— Тільки я нічого не зрозуміла.

— Га ! Цього й хлопці не розуміють, не то дівчата.— І з цими словами Йон видудлив решту вина з куфи. Теплом розіллялось вино по тілу ; в оці блиснув огник ... на серці стало легко, в голові ясно, ноги та руки набули силу й рухливість.

Задерши голову та заклавши пальці в кишені лейбика, Йон з почуттям власної вищости звернувся до Гашіци :

— А знаєш ти, що таке присяга ?

— Ні, не знаю,— сумно відповіла дівчина.

— Не знаєш ? Присяга єст ... клятуа ... дан ... ая ... пре ... Боо ... христо ... спаси ... вєру ... правду ...

— Тцс ... тцс !..— щиро дивувалась Гашіца, мотаючи головою.— Яке ж воно трудне ...

— Ет, що то трудне ! — розпалювавсь Йон.— Я і з рушницею всю муштру знаю. Хоч — покажу ?

Йон крутнувсь по льохові, витяг з кутка мітлу з довгим держалном, став у позицію, підняв кумедно догори плечі, так що голова сховалась межи ними, і, забуваючи на небезпечність свого становища у чужому льохові, на весь голос закомандував :

— Руж на пле - чо ! Ас - два ... ас - два ...

Вся фігура Йонова — з випнутими догори плечима, між якими стирчало розпалене дзюбате обличчя, з притиснутою до боку мітлою та ногами, що, мов у півня, далеко відкидались наперед, здавалася Гашіці такою кумедною, що вона не могла вдержатись від сміху, але Йон не помічав того сміху. Він гасав по льохові, важко гупаючи ногами та вигукуючи наголос :

— Ас - два ... ас - два !.. Руж вол - но !..

---

[1] Добре ?

[2] Дуже добре !

Враз знадвору почулось несамовите гавкання, а за хвилину грубий чоловічий голос:

— Хто там?

Йон так і присів на місці. Гашіца, почувши батьків оклик, кинулась до свічечки і вмить загасила її. В льохові стало чорно й тихо; лиш знадвору долітали сюди гавкання собаки та важке чалапання ніг.

— Хто там? — вдруге поспитав голос.

Йон сидів у пітьмі та з міною дурника вдивлявся у темряву. Гашіца тремтіла за бочкою.

Але трохи згодом надворі все стихло: собака поскавучала та й замовкла, чалапання розпливлось десь у нічній тиші.

— Гашіце! — пошепки обізвався Йон.

— Чого?

— Де ти?

— Отут за бочкою...

Йон напомацки дочовгався до Гашіци і пригорнувся до неї. Якусь хвилину вони сиділи мовчки.

— Ходім звідси,— обізвався врешті Йон.

— Боюся, хай потому...

Але їм хутко докучило отак сидіти, і вони, держачись одно за одне та спотикаючись на бочки, потихеньку вилізли з льоху.

— Ходім на виноградник,— намігся Йон. І хоч Гашіца гнала його додому, а не могла встояти проти палких благань милого й сама не помітила, як опинилась за хатою, на стежці до виноградника.

Серед темних крислатих кущів обібрали вони собі місцину. Йон нарвав на обніжку трави і простелив долі.

Чорна пухка земля дихала вогкістю, старі розкішні кущі здіймали догори, мов руки, цупке галуззя, крізь чорне лапате листя лиш де-не-де мигтіла зірка. Було холодно, моторошно якось. Гашіца несвідомо пригорнулась до Йона, цілою істотою віддаючись гарячим пестощам...

Починало вже сіріти, коли вони розійшлися: Йон щасливий, задоволений, Гашіца засоромлена, з опущеними додолу очима, з почуттям якоїсь ваги, якогось непоправного лиха...

Сливе щоночі сходились парубок з дівчиною у виноградному садку.

Час линув. Весна зростала в літо — душне, сухе, палюче. Кущі винограду облипли блідозеленими китягами, кукурудза по ланах розпустила коси, ячмені почали половіти, немов сивина старости злегка торкнула буйну рослинність землі.

Зів'яла та посохла трава, якою вистелив Йон своє кубелечко на винограднику ... ба! зів'яло з часом та почало гаснути в серці Йоновім і почуття до Гашіци.

Щораз рідше перескакував він темної ночі огорожу знайомого виноградника, щораз радніше задивлявся на других дівчат. Докори та сльози Гашіци, що помічала Йонову зраду, ще більше відтручали від неї парубка.

Легкість, з якою підбив він серце дівчини,— без боротьби взяв від неї все, що можна взяти в дівчини,— скоро згасила вогонь першого кохання. Милування, таке солодке для дівчини, втратило для нього всю повабність новини. Гашіца просто докучила Йонові.

Спершу Йонові й на думку не спадало кинути дівчину. Що ж, він звів її, він мусить і одружитись з нею. Якої б заспівали батьки її, що б сказали люди, гей! як би глянув на це батько Йонів, палкий, але справедливий мош - Костаки ?..

Але помалу - малу, коли нехіть до Гашіци зростала в серці Йоновім, той самий батько його, палкий мош - Костаки, з'явивсь на очах Йонових його рятівником у прикрій ситуації. Йон нагадав собі сварку свого батька з батьком Гашіциним мош - Штефанаки й учепивсь за ту ворожнечу батьків, як за спосіб рятунку.

Щоб його батько та згодився взяти за невістку дочку свого ворога? Зроду - звіку ...

Він, Йон, і радніший би посватати Гашіцу, так що ж, коли батьки ворогують поміж себе і ні за що не пристануть на це.

Йон так увірував у створену ним причину, аж йому жалко стало, що він не може посватати Гашіцу.

А щоб не завдавати дурно собі й дівчині жалю, він перестав ходити до Гашіци, не вважаючи на її сльози та благання ...

Настали жнива. По ланах розсілись полукіпки, осміхались хліборобам, прохались на гарман. Висока й міцна, як

дубина, стояла по горах кукурудза, вип'явши на показ грубі качани; виноград по садах жовтів, наливався.

Червсне, як перчиця, обличчя мош-Костакове з задоволення ще червонішало, коли він поглядав на ту благодать. «Треба одружити Йона восени» — поклав він, а позаяк замір його не був таємницею, то Йон хутко довідався про батькову волю, і не тільки підляг їй, а цілком поклався на батьків смак.

Тому то через деякий час, в вільні години, Йон уже з санкції батькової зазирав у чорні очі присадкуватій Домніці та носив на пальці мідяну каблучку від неї — це перше з пут чигаючого на парубків Гіменея...

А Гашіца?

Ось лежить вона на призьбі, уклавшись на ніч біля матері. Батько ходив по подвір'ю, стиха промовляв молитву до зоряного неба. Чутно його зітхання, окремі слова молитви. В тиші нічній виразно чутно, як крякають жаби в долині у ставку, як клекотить довгим носом чорногуз на сусідній стрісі. Гашіцу дратує, що батько так довго молиться. Коли б він швидше поснув уже, бо Гашіца нині сподівається милого, їй треба незабаром бути на винограднику. А чи прийде ж Йон?.. Напевне прийде... Гашіці треба, щоб він прийшов, треба поважно розмовитися з ним. Ах, той Йон!.. У неї серце так наболіло через нього, в неї голова така намучена від думок про нього... Вона не може вже думати. От якісь шматочки, якісь клаптики думок та образів мигнуть на хвилю в голові, зачеплять наболіле серце... і зникнуть... Ось він, приклавши мітлу до боку, червоний і гарний, марширує по льохові... Ось на винограднику, серед густих кущів, пригортає він її, розмовляє про їхнє весілля, спільне життя. Зрадник!.. зрадник!.. Що люди говорять про Домніку? Невже він проміняв її на другу? Та ні, ні!.. Ось він крадеться десь вуличкою до виноградника, щоб пригорнути її та оповістити, коли пришле старостів... «І який там біс кублиться вночі на тому винограднику? Скоро спіймаю — поперебиваю ноги...» — чує вона суворий батьків голос і тремтить... Їй страшно, страшно за Йона!.. Треба бігти і остерегти його... Дівчина зривається, сідає на призьбі... І прокидається. Темна ніч дихає вогкістю, в далекій долині крякають жаби, батько крекче та переки-

дається з боку на бік на призьбі... Треба бігти, Йон чекає. Але й бігти не можна, батько не спить ще, помітить...

Гашіца лягає знов, причаївшись сплючою. Солодка знемога обхоплює її тіло, сон так і липне до очей, але дівчина перемагає його, жадливо прислуховується до батькового дихання, що стає все рівнішим і рівнішим...

От тепер можна: батько поснув...

Гашіца потихеньку висовується спід рядна, обережно ступає босими ногами і никне врешті за причілковою стіною...

На винограднику тиша. Чорне, збурене море виноградних кущів хвилями збігає з гори в долину... Гашіца впірнула у те море й опинилася в знайомому закутку. Йона ще нема. Гашіца сідає під кущем і, обнявши коліна руками, наважується чекати парубка. Спід гіллястих кущів дихає на неї тепле повітря, насичене пахощами чорнозему.

Все — і це повітря, і покручені лози, і зів'яла трава — все це мимохіть нагадує їй щасливі хвилини її життя. От Йон обіймає її. От клeнеться, що довіку кохатиме її... А тепер?.. Вона нині мусить сказа... О! щось іде... Це певне він... Ні, то хтось інший пройшов стежкою у село... Вона скаже йому, що вже годі відкладати сватання... годі дурити її... Здається, Йон іде... Чутно якийсь рух здалеку...

Гашіца висовує голову понад кущі й насторожується... Знов не він, коняка на горі пасеться, а нічна тиша підхоплює її важке ступання...

«Ах, Боже!.. Коли ж він прийде?.. Вже пізно... А їй конче, конче треба, щоб прийшов і довідався, що незабаром... Ай, сором, як вона це скаже?.. А треба, бо тоді він напевне відкинеться від Домніки та пришле старостів... Але чому він не йде?.. Невже не прийде?.. Що це — півні співають?..»

Гашіца витягла шию, прислухаючись.

Десь недалеко хриплим голосом, як відрубав, кукурікнув півень. За ним чистим і мелодійним голосом обізвався другий, а там — тишу сплячого села до решти сполохало безладне кукурікання півнів.

Дівчина сиділа, мов скаменіла.

«Ні, не прийде... Але повинен... Прийди... прийди... прийди...— уперто думала вона в одно, вкладаючи в ті думки всю міць жадання.— Нема... покинув... через Домніку покинув... Але чекай! Та що йому зробиш?..Одружиться, а я... покинута, знеславлена, з дитиною... Сором!.. сором!.. довіку сором... Візьмуть люди на зуби, мов вітер солому... А батько!.. Домне, домне!..[1]

Гашіца заплакала. Теплі, рясні сльози, приємно лоскочучи їй вид, струмочками стікали по обличчю й попадали на губи, жалісно й по-дитячи випнуті наперед.

Холод пізньої нічної доби обгорнув дівчину. Вона тремтіла й плакала, а звідкись з глибини, з самого споду серця, здіймався голос, потішаючи її:

«А може прийде?.. а може прийде?..»

Вже над світом — змучена, змерзла й зневірена—повернула Гашіца додому, твердо поклавши побачитись конче з Йоном та розмовитись з ним по щирості, до краю...

Йон, чуючи свою провину, уникав Гашіци, але вона таки перейняла його якось. Йон їхав порожняком по снопи на поле й не помітив, як Гашіца ззаду стрибнула на віз і причаїлась. Вже коли вони виїхали за село, а хмара куряви закутала віз від цікавого ока, Гашіца присунулась до Йона та торкнула його. Парубок вжахнувся, несподівано побачивши її.

— Ти як тут опинилась?.. Чого?..

— Чого?.. Того, що годі вже сподіватися, поки сам прийдеш... Коли старостів пришлеш?

Голос Гашіци згучав різко, суворо. Але віз так торохтів, що Йон не дочув.

— Що?

— Коли старостів пришлеш? — скрикнула Гашіца роздратовано в саме ухо Йонові.

Йон припинив трохи коні.

— Не пришлю...— відрізав він рішуче.

— То так?.. А за сором мені чим заплатиш?..

— Батько не велить дружитися...— крутив парубок, дивлячись кудись убік.

— То тепер ти батьком забиваєш мені баки?.. А тоді?.. А це що?..— враз скрикнула Гашіца і вхопила Йона за

---

[1] Боже, боже!

палець, на котрому блиснула дорога для нього каблучка від Домніки.— То кохати носату Домніку батько дозволяє ?.. Га ?..

Йон образився.

— Гей ! а ти що тут таке ?.. Забралася на чужий віз та й лаятись ?.. Геть з воза !..

— Ба не піду, аж скажеш, коли свататимеш ...

— Як у мене волосся виросте тут ! — скрикнув завзято Йон, стукнувши пужалном в долоню.— Геть !..

Гашіца вчепилась за полудрабок, але Йон сильним рухом скинув її з воза й поторохтів далі ...

— У - у ! — посварилась наздогін йому кулаком Гашіца, здіймаючись з землі та обтрушуючи пил з одежі.

Злість, сльози душили бідну дівчину. З голосним плачем побігла вона до села, але скоро опам'яталась, обтерла сльози фартухом і подалась додому.

Не було другої ради, як признатися у всьому матері, прохати в неї поради.

Мати так налякалася, що й забула вилаяти доньку. Гей, неслава !.. сором !.. Треба щось радити ...

Послали по тітку Прохіру, звісну порадницю у таких випадках. Її захоплено на вулиці, де вона, випнувши перед себе кужіль, на ході виводила вовняну нитку та щось бубоніла до себе.

Коли за дверима почулось хляпання капців, а по тому в хату всунувся кужіль, Гашіца з матір'ю були певні, що зараз побачать гладку постать у ватованій катанці, чорній хустці на голові й під бородою, а межи тими двома хустками потужний ніс, який зразу робив враження не носа, а самого обличчя.

Тітка Прохіра докладно, смакуючи, випитала в Гашіци всі подробиці пікантної справи й авторитетно рішила :

— Треба йти «пе - коптьор» ... на піч ...

На піч !.. Перед очима в дівчини встала картина цього зневажливого звичаю, неминучість прикрої розмови з батьками Йоновими, ворогами її батька, дикі сцени, які часом трапляються при такій оказії ... Сором !.. сором !..

Все, що чекало її цими днями, здавалось їй таким гірким, таким нестерпуче пекучим, що Гашіца воліла б, аби земля запалась під нею. Але що ж ! Земля не западеться, а йти треба.

Умовились, що надвечір, коли в Йоновій хаті всі будуть дома, тітка Прохіра відведе туди Гашіцу, а сама дасть матері знати, чим скінчилася справа.

Як тільки добре смерклось, Прохіра забігла по Гашіцу; і сливе силоміць потягла її за собою. Дівчина була як у гарячці.

П'яти немов прикипали до землі; серце кололо, в голові була одна думка, одно бажання, щоб ця дорога розтяглася без кінця - краю ...

— Не журися,— потішала її Прохіра,— не ти перша йдеш «пе - коптьор» ... Торік Катінка Сандина таки віддалася за Ніхалаки, хоч мати його й тягла її за коси з печі ... Перепало їй і від батька, ба й сам Ніхалаки наклав їй на бідність ... Бідолашна щось зо два місяці носила синяки на тілі ... А проте ...

Гашіца вже не слухала. Ось вони завернули вже за ріг вулиці ... Ось вже мигнули червоно осяяні вікна Йонової хати ... В Гашіци затряслись коліна. Вона, вагаючись, зупинилась перед ворітьми, але Прохіра попхнула її на двір ...

— Йди, йди ... а я тут зачекаю ...

Гашіца перебігла двір, вхопилась спішно за клямку і відхилила двері.

Аніка відчиняла саме скриню, мош - Костаки виймав з печі жарину для люльки.

— Добривечір ...

Гашіца поцілувала в руку спершу мош - Костаки, потому Аніку і, не мовлячи ні слова, прожогом метнулась до печі, стрибнула на неї і заховалась за комином.

Старі здивовано ззирнулися й одна думка разом шибнула їм до голови.

Аніка, стукнувши віком від скрині, кинулась і собі на піч до Гашіци, котра, мов звірок той, притулилась, тремтячи, в куточку.

— Ти чого прийшла ? — суворо поспитала Аніка.

— А твій син чого ходив до мене ? — огризнулась Гашіца.

— Мій син ?.. А другі й ні ?.. Знаємо ми вас, теперішніх дівчат !.. Геть з печі !..

— Не піду, хоч забийте ... Люди знають, що ніхто до мене не ходив, тільки Йон ... Він мене звів, він казав ... посватаю ... а тепер ....— ридала Гашіца.

— Нунте ші Буковіна!..— гримнув ураз на цілу хату мош - Костаки, що чув усю розмову ...— А це що?.. Де Йон?..

І, відчинивши двері, старий гукнув, аж шибки задеренчали:

— Йоне! ме - ей!..

Не встиг ще Йон переступити поріг, як мош - Костаки, червоний і лихий, вхопив його за плече й потяг до печі.

— Що це, сякий не такий сину?..— гримнув він в саме вухо синові й показав на піч.

Йон заглянув углиб і охолов, побачивши Гашіцу.

— Та це я ... вона ...— белькотав парубок, але батько не дав скінчити, потяг його в сіни й причинив двері.

Налякана Гашіца почула з сіней шамотню, якийсь ляск, немов бійку, серед котрої виривався хриплий голос мош - Костаки.

— З дочкою ворога?.. зводити дівчину?.. Я тобі виб'ю з голови інших дівчат ... Нунте ші Буковіна!.. Завтра пошлеш старостів до мош - Штефанаки.

За хвилину засапаний мош - Костаки вскочив у хату, приступив до печі й крикнув:

— Йди мені зараз, соромітнице, до твого батька й скажи йому, що завтра я, Костаки, пришлю від Йона старостів!.. Чуєш?.. Так і скажи ...

І, голосно відсапуючи, мош - Костаки важко впав на лаву.

— Домне, домне! — стогнала Аніка, пригноблена несподіваною пригодою, та умовляла Гашіцу йти додому.

Але Гашіца крізь сльози ознаймила, що не вийде з хати, аж поки не будуть послані старости.

Аніка мусила вкласти її на печі, а по довгій нараді з чоловіком, яка відбулася пошепки під образами, загасила світло й собі лягла поруч з Гашіцею ...

Йон ночував десь на дворі; він довго не міг заснути, згадував нинішні пригоди, знівечені мрії про Домніку і, мацаючи чуба, важко зітхав на самоті серед темної ночі ...

Коли другої днини вранці Гашіца йшла поруч з Йоном на гарман, Йон не обзивавсь до неї й словечком, наче не помічав її ...

Але згодом, поньокуючи на коні, що бігали кружка на припоні по снопах пшениці, Йон скоса поглядав уже на Гашіцу, на її сильні, жилаві руки, якими вона зручно трясла решето, віючи зерно та засипаючи половою, мов снігом, весь гарман, і чув, що в його серці тане завзятість, поступаючись місцем згоді зі своєю долею...

15 квітня 1896 р.
Алупка.

ПОСОЛ ВІД ЧОРНОГО ЦАРЯ

ОПОВІДАННЯ

Спека врешті знесилилась. Сонце ще не зовсім сховалось за обрій, немов зачепилось за гору, а ніч уже облягалась по вогких та холодних долинах і чигала звідти на мент, коли можна буде обняти гори, оповити широкі басарабські лани кукурудзи.

Дзвоник земської пошти, якою я їхав, дзеленькав монотонно — по долинах глухо, по горах гучніше — і разом з краканням ворон розносив сум по сутеніючім просторі.

Коні, важко ступаючи, злазили на гору; в далекому закруті долини чорніли купою садки й виноградники. Поштар пужалном показав мені на ту чорну пляму, як на ознаку близости людських осель, і ознаймив, що незабаром проїдемо через «руснацьке» село [1]. Але я не дуже няв віри тому «незабаром», знаючи з топографічного боку середню Басарабію, де пасма гір, чергуючись з долинами, затаюють далечінь. Здавалося, що земля тут в хвилину гніву наморщила свою кору, як дикий звір шкуру, та й так і захолола. Щоб доїхати до якого близького на око пункту, треба було без кінця спускатись в долину, здійматись на гору, немов плисти з хвилі на хвилю по розбурханому морю.

Отож ми проїхали добрих п'ять верст, поки побачили врешті село, що привітало нас серед темряви осяяними вікнами та гавкотнею собак.

Я попрохав поштаря їхати ступою. Мені приємно бу-

---

[1] Так у Басарабії називають українські колонії.

ло, бувши на чужині, опинитись враз немов у закутку України, серед чепурних хат, густих садків, рідної гутірки: мені не хотілося швидко розлучитися з тим, що війнуло просто в душу якимсь близьким, рідним теплом...

Проїздячи повз крамничку, я згадав, що не маю чим запалити цигарки, і зліз купити сірників.

В крамниці було повно люду; високі й кремезні руснаки гомоніли прудко, з особливим акцентом, так що незвикле вухо не могло зразу вхопити суть розмови. Крамар нахилив голову над касою й чогось там шукав, так що передо мною була лиш копиця чорного волосся. Але коли він підняв голову, я, не вірячи власним очам, з здивованням скрикнув:

— Солонина!.. Ви що тут робите?!

— А, це ви!.. Крамарюю... це моя крамниця... Посидьте тут, з ласки своєї, хвилинку, я зараз вийду до вас...

І відчинивши двері до ванькірчика, він кликнув:

— Федьку!

Федько, хлопець років шістнадцяти, вийшов з ванькірчика і став за касу, а Солонина, закликавши руснаків, що, очевидячки, чекали на нього, подався з ними до ванькірчика й причинив за собою двері.

Я нічого не розумів. Мені не містилося в голові, щоб той Солонина, якого я досі звик бачити в товаристві провінціяльної «золотої молоді», пишного своєю бездогінно-модною одежею, коректністю та аристократичними звичками, цей урядовець з блискучою пришлістю та впливовими родинними зв'язками — опинивсь раптом на селі в ролі сільського крамаря!.. Я пригадав собі, що стрічався з ним і в іншому товаристві, де він держався крайніх поглядів та виставляв себе демократом. Він мені не подобавсь. Його погляди так слабо в'язалися з порожнім життям, його демократизм так трудно було припасувати до панських примх, занадто дорогої одежі і т. ін., що я просто не няв йому віри. Своїм демократизмом, лібералізмом та другими «ізмами» він лиш прикрашав себе, як от чесучовим піджаком свою ставну постать, і так же легко, як чесучовий піджак, міг скинути й ті прикраси нематеріального характеру. Ніщо не захоплювало його глибоко; лиш одній фотографії від-

давався він з дивним запалом, а його фотографічний апарат, справді дорогий і гарний, був його гордощами. Перед очима в мене встала його хата, закидана ванночками, кліше, об'єктивами, фотографіями наклеєними і в рурках ... Згадалась мені та гарячкова енергія, з якою він робив екскурсії з своїм апаратом, вишукував гарні краєвиди, типічні обличчя.

І от цей блискучий панич розлучився з безжурним порожнім життям, проміняв свою кар'єру на становище сільського крамаря! Що привело його до цього стану? Фантазія чи якісь нещасливі випадки загнали його у цю глушину? Я зацікавився.

Проминуло доброї півгодини, аж двері ванькірчика знов одчинилися й за селянами, що прощалися з хазяїном та про щось жваво гомоніли, з'явився Солонина.

— Вибачайте, що затримав вас ... Ви куди їдете?

Я сказав.

— Знаєте що? — запропонував Солонина.— Вам певне обридло тіпатися на поштовій тарадайці, а ночувати таки доведеться денебудь. Відправте свою пошту, та й підночуйте в мене. Я такий радий вас бачити ...

Я згодився.

Ми увійшли до ванькірчика, бідно вмебльованого двома тапчанами сільської роботи, ослончиками і великим столом, один кінець якого служив для писання, а другий призначався для всяких хазяйських потреб.

В кутку під стіною лежала купа нових книжок, зв'язаних шпагатом. Дякуючи педантичній охайності, хата здавалась веселим затишним закутком.

Поки Солонина вештався по хаті, лагодячи до чаю, я уважно придивлявся до нього. Рішуче не можна було в цій бідно, хоч чисто зодягненій людині признати колишнього салонового панича. Почать з того, що замість ситого задоволення і напускної пихи на обличчі осів новий вираз — поваги і зваги. Сірі очі запали глибше, світились мислю. Він запустив бороду, а крізь розщебнену сорочку виглядали волохаті груди.

Я бачив в одчинене вікно, як він з відром побіг до криниці, а за хвилину порався вже в сінях, роздмухуючи самовар та тарабанячи бляшаним комінком.

Вскочивши по щонебудь до хати, він перепрошав мене:

— Вибачайте, що лишаю вас на самоті... У мене слуг немає — я все сам.

— Що з вами, Солонина? Я вас не пізнаю.

— Хіба? А й справді я вже не той став! — осміхавсь він та знов біг у сіни.

За кілька хвилин самовар вже пихкав на столі, а мій хазяїн, запевняючи, що дуже радий нашій стрічі, присував мені склянку чаю.

— Ви дуже змінились з того часу, як я вас бачив востаннє,— почав я.— Я щось і апарату вашого не бачу.

— Ви пам'ятаєте той апарат? — радісно скрикнув він, і вогник блиснув йому в оці, але зараз погас.— Гарна була машина... Отож той апарат і ставсь почасти причиною зміни в моєму житті...

Солонина енергічно замішав чай, сьорбнув кілька разів і одсунув од себе склянку.

— Ви дивуєтесь?.. А воно так дійсно було,— от я вам зараз оповім... Ви певне пам'ятаєте мою пристрасть до фотографічних екскурсій? От і добре, пам'ятаєте, значить... Так ото одного разу довелось мені проїздити через невелике «руснацьке» село. Вже саме село страх сподобалось мені — в садках, над струмком, з похиленими халупками перших осадчих, утікачів од панщини, з заможнішими дімками нащадків, що, оточивши халупки, розлізлись з балки по горах. Словом, жива історія зросту села. А до того й народ гарний, типічний: парубки, як молоді дубчаки, пишні й горді — йдуть повз пана й шапки не здіймають; дівчата — стрункі, як дикі кози; діди кремезні, загудзовані; молодиці — хоч води напийся... От сюди б забратися з апаратом! Привернув я до «громадської хати»[1], викликав старосту, хвалю йому народ.

— Нічого,— каже,— гарна гуцулія...

— Як гуцулія?

— Та то руснаки з других сел так дражнять нас, тим що діди наші повтікали од панів десь з Буковини, чи що... «Гуцулія п'яна не знає робити — іно їсти, пити та в корчмі сидіти» — приспівують нам гицлі.

[1] В Басарабії в кожному селі є громадська хата для приїжджих урядовців.

Я сказав старості, що незабаром приїду до них з такою машинкою, що нею патрети здіймають, та й подавсь собі... За два тижні по тому запрохав я ще одного аматора фотографії, поклав на бричку апарат і гайда до гуцулії в гостину...

Була неділя. Днина видалась чудова, тиха, тепла, яка буває лиш у маю. Коли ми під'їздили до села, і я з гори глянув на різнобарвну юрму, якою захряс майдан коло корчми, серце моє — серце завзятого фотографа — жвавіше затріпалось у грудях. Наш візник - молдуван зикнув на коні й пустив їх з гори щодуху. Ми вскочили в село з розгону, серед гуркотні коліс та куряви промчались проз музики, проз корчму і стали під вербами край дороги. Вийняв я з брички апарат, поставив на приладжений товаришем триніжок і тільки нап'явся чорним сукном, аби навести на танцююче коло об'єктив, як серед танцюючих зробивсь якийсь рух, якийсь ґвалт; дівчата кинули парубків, збились укупу, а відтак з страшним криком урозтіч... Ми бачили, як вони скакали через плоти, з якимсь диким жахом неслися через городи по грядках, вибігали за село на лани і там никли поміж високою кукурудзою... Музики раптом увірвали.

Парубки під корчмою глухо гомоніли... Ми нічого не розуміли. Ми лиш бачили, що юрма сунеться в наш бік. Насамперед обступили нас баби. Вони мовчали, але в їх поглядах, звернених на нас, було стільки злости, стільки ненависти, що нам аж ніяково зробилось.

— Що таке сталося? чого дівчата повтікали? — поспитав я.

— Га! хіба я не казала! — прискочила до нас одна баба і вдарила кулаком об кулак.— Хіба ж я не казала вам, матінки мої! Приїхали від чорного царя, бодай би ся стік оден з другим, щоб запроторити в неволю наших дівчат, та ще ся питає, чого дівчата повтікали... А все зле та немудре на вашу голову!..

Бабі не дали скінчити. Її слова були тою краплиною, що перевершає повний ущерть келех. Жінота загула, як злива, як рій роздратованих шершнів. Зчинився врешті ґвалт, на тлі якого чутно було, з одного боку, плач, з другого — лайки й прокльони. Тут же за нами сиділа долі якась розчіпчена жінка і хлипала:

— Два тижні, кумоньки мої, голосить моя Домаха... щодня, щодня... Цить, дурна, кажу їй, а вна: «повішуся, утоплюся, каже! Вже май[1] лучче мені не животіти, як під чорного царя йти»... Цить, дурна, кажу їй, а вна...

— Ти чого став, як свиня перед гарбузом? — гукала друга на чоловіка.— Чом не возьмеш ломаку та не потрощиш їм тоту машину, що вони нею людей калічуть! Чи й ти під чорного царя схотів?..

Що за чортовиння?.. Чорний цар... машина, що людей калічить... Нічого не розумію, хоч забий. Виловлюючи однак з несказаного ґвалту окремі слова, я якось вияснив собі, хоч не зовсім добре, що про нас, може, дякуючи неясній звістці про наш приїзд од старости, склалась легенда; нас приймають за послів од якогось чорного царя, що припоручив нам «вибити патрети» з дівчат, а по тому приїдуть другі й половлять тих, що до вподоби чорному цареві. Друга версія твердила, що ми анцихристи і машиною калічимо людей... Злість мене просто взяла. Почав я поясняти бабам, по що я приїхав і що то за машина, але де там! Не ймуть віри, все своє плещуть, ще більший шарварок ізняли...

— Тьфу на вас, дурні баби! — кажу врешті.— Може, ваші чоловіки розумніші.— Та за свій апарат, та до чоловіків. Але тільки мій триногий друг зробив зо мною кілька ступенів у сторону чоловіків, що мовчки стояли осторонь,— гей, як не шарахне від нього моя «Гуцулія», немов од чорта...

Що тут діяти в світі Божому? Вже я й об'єктив здіймав, і апарат розбирав, показував, що він не стріляє, як запевняли баби,— ніщо не помогло. Ніхто навіть не підходив ближче: усі з острахом, з неймовірою стежили за кожним моїм рухом, боячись якоїсь несподіванки. А баби все під'юджують, все наштирують:

— Ото нам батьки! Ото нам парубки красні! Коби їм сперед носа вхопили дочок і дівчат — вони б лиш дивились, роззявивши рота, на тото...

Чоловіки спершу лиш неприязно позирали на нас, та

[1] Руснаки перейняли від молдуван, між іншим, слово „май“ — більше і радо вживають його для порівнюючого ступеня.

дедалі й між ними здіймавсь гармидер. Якийсь дід в одному шматті, розхристаний, без шапки, почав лаяти й клясти панів. І Господи! чого тільки він не бажав панам, як тільки не кляв їх! Коли б хоч десята частина з його бажань здійснилась, земля б стала вільною від панів, ба й сама пам'ять про них щезла б на віки вічні.

Юрма серед реготу й кепкування підхопила дідові лайки — і пішло! Я не буду переказувати вам тих лайок, та й не зможу. Скажу тільки, що лаялись страшенно: опріч українських, руснаки попереймали молдуванські лайки, ці ж останні, пройшовши крізь фільтр української вигадливости, стали гнучкішими, дошкульнішими; тут кляли й матіркували у все, в що хочете: в хрест, віру, богородицю, душу, ворота і навіть свічку...

Таку експресію смакування і сприт у лайках знайдете хіба в італійських льазароні.

Наше становище робилось неприємним. Юрма дедалі напомповувалась власними вигадками, дедалі розпалювалась. Я хотів звернутися до старости, що принаймні знав мене, та на лихо староста поїхав у город на ярмарок.

Та от, на наше щастя чи нещастя, з юрми вийшов якийсь огрядний чоловік, сміливо підступивсь до нас, оглянув на всі боки апарат, обмацав його і, заохочений нами, попрохав «вибити» з його патрета.

Ну, хвала Богові, одітхнули ми: ачей не пропаде марне наша екскурсія.

— Знаєте що, чоловіче? — кажу,— підмовте но кілька розумніших парубків, то вже разом сфотографуємо вас.

— А добре! — каже, та й пішов поміж народ.

Звістка про наш замір «вибити патрета» з парубків блискавкою розлетілась по майдані серед збуреного натовпу; всіх разом осяла одна думка: чорному цареві треба до війська гарних хлопців і ми, посланці того царя, за тим власне й приїхали у село з проклятою коробкою. До нашого чоловічка прискочила його жінка і з голосінням потягла в юрму. Баби зняли лемент, як по покійнику, чоловіки грізно загули. З коршми вибігли п'яні парубки, кинулись до плотів, витягли кілля і до нас...

— Бий їх!.. Лупи по голові! Трощи чортову триногу коробку! Не діждуть бачити нас під чорним царем!

Нас оточили зо всіх боків, стиснули. Червона, роз'ю-

джена жінота верещала над нами, сікалась до нас з дрючками. Прудка гутірка «Гуцулії» злилась в один безладний гук, в одне безконечне «май - май - май !» Я вхопив у обійми апарат і тим урятував його від неминучого загину: здоровий кіл, що націлився в нього, мигнув мені лиш перед очима і гупнув по землі... Мій компаньйон, наляканий до смерти, вхопив чорне сукно і підняв його високо над головою мов корогов.

— Ґвалт! — кричав він в нестямі,— рятуйте!

Хто його зна, чим скінчилась би ця історія, коли б наш візник молдуван, побачивши нашу скруту, не пробився кіньми крізь тиск. Ми скочили на бричку, молдуван затяв коні, але ще не кінець на тому. Парубки за нами.

— Перекидай воза... перекидай воза... май борше, бре... май борше! — заохочували їх з юрми.

Кілька здорових хлопів прискочило до брички, підважили васаг і були б напевне перекинули, коли б налякані коні не шарпнули враз брички й не помчали нас на гору з такою прудкістю, з якою ми спускались з гори. Ми летіли, аж дух захоплювало, а за нами наздогін з свистом, реготом і зойком гнались парубки, погрожуючи кулаками...

Солонина відсапнув, провів рукою по чолі, немов хотів зігнати звідти хмарку неприємних згадок, і випив духом склянку холодного чаю.

— Цілу дорогу я лютував. Темний, дикий, безглуздий народ! Через якусь дурну вигадку, якусь нісенітну легенду він ладен був розбити мені дорогий апарат, скалічити або й забити мене самого. Та пишна, ставна «Гуцулія» здавалась мені тоді гніздом розбійників, яким місце в тюрмі, а не на волі... Я лаявся, та не міг з лайками викинути злість, що клекотіла у мене всередині. Вже дома я трохи заспокоївся, але ніч мав неспокійну. Тяжкі сни, перериваючи сон, чергувалися з прикрими споминами, з якимсь глухим несвідомим почуттям, що здіймалось десь з глибини й турбувало мене. На другий день мені було недобре. Щось мулило на серці. Надаремно намагавсь я розважити себе в гостях та на забаві. Як пішов, так і повертав сумний, роздратований. Що за мара? Невже ота нещасна пригода, що могла б скінчитися гірше, ніж скінчилася, так сколотила мій спокій? Я сер-

дивсь, нарікав себе мазуном, лемішкою — ні, не помагає. Я втратив сон, апетит, в моє життя влізло щось, з чим ніяк не могла впоратись моя звичайна урівноваженість. Я перестав виходити між люди, нікого не приймав, я зачинявсь у хаті з своїм неспокоєм, з своїми думками. Але той темний, дикий народ, проклятий мною, і тут не давав мені спокою. Пам'ять уперто малювала недавню пригоду, а думки, як роздратовані оси, напосілись на мою голову... Я думав: поруч живуть люди — одні безпомічні, здичілі з темноти, другі освічені, узброєні в знаття — і не злучаються, не єднаються, мов би Бог зна які кордони розлучали їх. Це мене вражало. Світло стоїть поруч з темрявою і не розгонить мороку. Навіщо таке світло? Що воно варт? Згадались мені кращі люди, яких но я знав, згадалось, як на збірках однодумців маніфестували вони свою любов до народу (пам'ятаєте мої промови? Мені й досі соромно за них) — і я побачив, що в тих людей, часто-густо щирих, не стає чогось, не стає властиво зваги взяти розбрат з життям у привілейованих клясів і, замість великих слів, робити хоч мале, та справді пожиточне діло... Оглянувся я й на власне життя — сите, безжурне, порожнє. Що воно мені дало? Чи мав я хоч одну чисту радість, чи хоч раз почув задоволення од сповнення кращих людських обов'язків, хоч пальцем, наприклад, кивнув для того, аби в тій темній безодні, що недавно мало не поглинула мене, хоч трохи розвиднилось? Всі ці думки не нові були для мене. Скільки раз я красно виголошував їх на зібраннях! Але ніколи досі ті думки не чіпали мене глибоко, та й ніколи не відносив я їх до власної особи. Аж тепер, під свіжим враженням недавньої пригоди, я чув, як щемить моє серце, не маючи відповіді на пекучі питання, як мучать мене ті думки. Все те, з чим раніш годився лиш розум, але не приймала ослаблена воля, не пускали до серця егоістичні побудки — все те з непереможною силою встало перед мене і прикликало сумління до відповіді. Годі вам розказувати детально про боротьбу, яку я зчинив з собою, з своїми звичками, застарілими поглядами — скучно воно буде, та й ви самі і так все це найкраще зрозумієте... Доволі, що я, худий і похмурий, ледве плентавсь по світі. Знайомі розпитували, чи не слабий я? А я й справді був слабий

од зворушених думок, розбудженого сумління, од порожнечі життя. І дивна річ! Відтоді я зненавидів свій апарат, наче він був винуватцем моїх мук... Я зібрав усі фотографічні причандали, скинув їх жужмом у куток біля апарату і накрив усе чорним сукном. Сумний, у жалобі, позирав на мене з кутка мій колишній приятель, але мені було не до нього...

І знаєте, чим скінчився перший акт моєї драми? Гомеричною гульнею!.. За два місяці я стільки випив усяких трунків, що другому стало б на ціле життя... Два місяці п'яний туман розпирав мені голову, а на серці як нудно, так нудно... Треба мати залізний організм, як у мене, аби витримати хоч два місяці такого життя...— Отож тіло витримало, та не витримав збунтований дух... Я не залив черв'яка, що точив мене безупинно, тра було якось інше рятуватись...

І от одної безсонної ночі я зваживсь...

Я кинув службу, продав свій апарат, дорогу панську одіж, склав якусь копійчину і рушив на село, тільки вже не послом від чорного царя, а від царя ясного, що йому наймення світло знаття і любови.

Вас дивує, чого я став крамарем, а не пішов учителювати або писарювати... Так, бачите, зручніше. Тут я почуваюся вільним, незалежним, не знаю над собою жадного контролю, ніхто не втручається в моє приватне життя... Навіть ясне око пана станового не зупиняється на такій маленькій особі, як сільський крамар, а маленькій особі тим часом, уже хоч би через її незначність, легше наблизитись до селянина, легше вплинути на нього, робити діло...

— Тільки чи багато зробить одна людина? — додав Солонина по хвильовій задумі.

Вечір непомітно минув. Крізь одчинене вікно дивилась на нас чорна ніч, на світло лямпи летіла роєм нетля і билась крилами об скло, самовар тихо виводив останню пісню, а ми ще довго, до пізньої доби, вели бесіду в бідно вмебльованій кімнатці серед глухого руснацького села.

З вірою, з запалом неофіта розгортав передо мною Солонина плян своєї діяльности на селі, ділився зо мною своїми спостереженнями, своїми радощами й смутком,

а я слухав і чув, як спочиває моє серце, як мені хочеться разом з ним і вірити, і надіятись.

Пізно ми обляглись тої ночі, а другої днини, лиш сонце встало й туман заграв через гору, а чорногузи по стріхах, витягшись на одній нозі, одностайним клекотанням вітали ранішнє сонце, я покидав руснацьке село, розбуджене до праці чудовим літнім поранком.

17 січня 1897 р.
Вінниця.

[ДО ДРУЖИНИ]

В тихім повітрячка чистого лескоті
Все мені поступ твій милий вчувається,
Білої хвильоньки в морському плескоті
Перс твоїх хвиля неначе здіймається.

В шелесті ніжнім гнучкої тополеньки
Мариться шепіт твій милий жвавісінький;
В цілому світі не знаю доленьки,
Крім тебе, друже коханий, однісінький!

Ти моє сонце, південне проміннячко,
Місяць сріблястий, зірко тихесенька;
Ти — моя радість і горе болінннячко,
Ранок мій ясний і нічка темнесенька.

1897. Грудень.

ВІДЬМА

ОБРАЗОК

«Тітка» Прохіра вскочила в хату Йона Броски — сусіда свого — з таким поспіхом, якого він ніколи не сподівався від цеї поважної особи. З блідого Прохіриного обличчя, з прудких рухів її ситого тіла, од яких великі, обвислі перса помітно тріпотали під тонкою міщанською курточкою, а чорна хустка злітала з голови набік, особливо ж з її голих набряклих ніг, не прикритих, як звичайно, панчохами, Йон доміркувався, що сталось щось незвичайне. Не встиг Йон ззирнутися з своєю Маріццею, зігнутою над вечерею в печі (а він завжди це робив у непевних випадках), як Прохіра скрикнула «валєв!» і задихана, засапана впала на лаву.

— Що таке? — в один голос обізвалися хазяї.

— Валєв!..— могла тільки видобути з грудей Прохіра.

— Та що з вами, «матуша» Прохіра? — прискочила до неї Маріцца, покинувши свої горшки.

— Відьму бачила! — випустила бомбу «матуша».

Ця звістка зробила сенсацію. Довге обличчя Йонове стало ще довшим, у чорних очах Маріцциних блиснув огник.

— Що? Як? Коли?

Прохіра відсапувалась.

З безперестанними охами, сапанням та умліванням Прохіра розказувала. Вона почала від Адама. Вона з тисячами подробиць оповідала їм те, що вони вже добре знали од неї: описувала їм свою корову, чорну, з білими латками на спині й морді, чисту, з великим, як куфа, ви-

м'ям. Вона подала докладні відомості про її годівлю, норови, скількість удою та якість молока і, заохочена пильною увагою слухачів, пустилась оповідати про родинні відносини тих панів, яким продавала молоко. І от! Від якогось часу корова схудла, не дає молока, не підпускає навіть до себе. Не помогла ні свячена вода, ні підкурювання — ніщо. Коли покликали знахорку, вона шепнула одне лиш слово: відьма! Ба-ба-ба! Прохіра й сама це знала. Щовечора вона помічала, як до хлівця, де ночує корова, щось біле, немов тінь яка, отак: шусть — і щезло в хлівку. А от нині...

Тут Прохіра замовкла, з таємничим видом обвела очима хату і зупинила їх на хазяях.

Ті горіли з нетерплячки.

Витягнене обличчя Йонове й іскорки цікавості в чорних Маріцциних очах задовольнили її.

— Нині за всякою хатньою роботою опізнилась я доїти корову. Вже сонце сідає, а я тільки йду з дійницею... Йду, та ще й думаю собі: хоч вечірнього молока не дала відьмі. Коли ж це — пхнула я дійницею двері у хлівок, аж звідти як не вискочить біла сучка, та мені між ноги... Валєв! Я так і обімліла. Відьма, це ж вона — відьма! Скипіло моє серце. Ви ж знаєте, яке у мене серце... Уб'ю кляту, або вб'ю, або сама загину. Стиснула міцно дійницю — та за нею. Вона з двора — я за нею. Вона попід тином смик сюди, смик туди — я за нею. Плигнула через рівчак, у город Митрохи — я за нею. Дух з мене випирає, капці погубила, та от-от дожену. Женемо просто на ваш виноград. Добігла до тину, а вона хвіст під себе, осіла на задні ноги, та й плиг через тин... а я тоді зверха дійницею, так і поперла. Ну, тепер амінь... Глянула через тин, а її, мої сусідоньки, і слід пропав, здиміла. Тільки моя дійниця висить на кущі, а коло нього стоїть ваша Параскіца...

— Наша Параскіца? — скрикнули разом хазяї.

— Еге, ваша Параскіца... волосся розкуйовджене, листя винограду в косах... витріщила на мене очі, аж мене мороз вхопив за плечі. Валєв, ще й досі не одійду від жаху...

Прохіра замовкла. Вона лиш відсапувалась.

Мовчали і Йон з Маріццею. Усім стало ніяково, не-

мов над усіма звисла якась невиповідима думка, щось таке, чого не можна назвати, бо не воно само, а лиш неясна тінь його мигнула в цей мент.

Йон дивився розгубленим поглядом, на Маріцциному обличчю блукав якийсь загадковий усміх.

По тому всі разом заговорили. Пригадували прикмети, з яких можна пізнати відьму, перебирали всі способи на неї, оповідали пригоди свої й чужі, в яких фігурували відьми та всяка нечисть, давали Прохірі ради. Маріцца розходилась. Вона зняла руки вгору і клялася, що, бувши на місці Прохіриному, знайшла б таки відьму, хоч би довелось головою наложити.

Прохіра значно заспокоїлась, говорила голосно і авторитетно, хоч часом і помітно було, що її щось мучило, щось прохалося наверх і, невимовлене, мусило ховатися за прикушеним язиком. Було вже не рано. Прохіра глянула на свої голі, без панчіх і капців, ноги і, звертаючи на них увагу хазяїв, захапалась: їй треба ще забігти до Митрохи, на городі якого вона загубила свої капці, та попрохати, щоб їх завтра вранці знайшли, бо вона вже не матиме часу, треба удосвіта вирушати на ярмарок до Кишинева. Броски теж збираються на ярмарок, вона чула, то ж до побачення.

Як тільки Прохіра за двері, Маріцца стала перед Йоном і пильно видивилась на нього. Йон звонпив під поглядом жінки, якої він боявся.

— Ти чого на мене видивилась?

— Чого я видивилась?.. Ти піди он краще та подивись, що твоя доня робить на винограднику!.. Отой виродок у печінках мені сидить... Аби ти тільки з хати, вже й її тінь пропала. Бабляється десь на вгороді, поміж бур'янами, або товчеться на винограднику день і ніч... Всю роботу хатню на мене скинула. А скажи їй що, то так на тебе подивиться своїми сліпаками, що аж страх бере за плече... Той одлюдок колись отруїть мене, побачиш... будеш мати комісію в хаті... З людьми й словечка не промовить, а перед батьком розпускає язика, побріхує... Мачуха така й сяка, вино п'є, в корчмі гуляє.

— Та ні, вона нічого не каже на тебе...

— Знаю, знаю — покриваєш кров свою... Вже коли б вона була людина, то й поводилась би по-людськи.

А то люди до церкви, а вона куди? Поміж бур'ян або у виноград з собаками товчеться? Чи бачив ти її коли в церкві... Скажи: бачив? А що вона робить ночами на винограднику? Кажи мені: що вона робить там?

Йон мовчав та кліпав очима, бо не знав, що робить Параскіца на винограднику. Але те, що він не мав що одповісти жінці,— розлютило його. В його полових очах мигнула немов іскорка, коли він гримнув на жінку:

— «Ла драку!..»[1] Ти, а не я повинна знати, що робить по ночах дівка!.. Ти хоч не рідна мати, мачуха, а ти мусиш додивлятись за нею, «о сут драку»![2]

Плохий Йон так здивував Маріццу несподіваним протестом, що вона лиш розплющила свої чорні очі й кричала:

— Сади, сади чортами, бо й без тебе не заведеться чортовиння в хаті...

Забута вечеря обізвалась у печі. Гаряча Маріцца кинулась до неї і тут тільки Йон побачив, що непереливки. Не звісно, хто кому піддавав жару: піч Маріцці, чи вона печі: досить, що коло комина все кипіло,— все тріщало, ламалось і бухало полум'ям, немов там на життя й смерть бились розпечені дракони.

Йон як стій кинувсь із хати. Тут він набив люльку, сів на призьбу і на цілі груди дихнув холодним нічним повітрям.

Місяць тількищо вилазив зза старої чорної шопи. Волоські горіхи, акації та жерделі кидали на двір і на хату довгі чорні тіні, перетканні срібним промінням. На селі де-не-де червоно світились вікна, а за селом, в тіні зубчастих горбів, тяглися чорною стрічкою виноградники. На вулиці хтось голосно гомонів і сміявся.

Йонові було досадно. Він пихкав свою люльку, і все думав, що жінка несправедлива до Параскіци. Звичайно, мачуха. Він згадував свій город і виноградник, той лад, який завела там Параскіца власними руками... адже ні Маріцца, ні він і пальцем не приторкнулися ні до чого, все бідна дівчина сама доробила. Роботяща, тиха дівка. От тільки чудна якась... Чом вона хати не держиться?

---

[1] До чорта!
[2] Сто чортів.

Чого раз-у-раз ховається десь од людей?.. Йонові враз ясно уявилася сцена, як її описувала матуша-Прохіра: біла сучка скаче в його виноградник, на неї зверху летить дійниця, потому все чезне: дійниця висить на кущі, а коло неї стоїть Параскіца, з виноградним листом у косах, і чудно дивиться на Прохіру.

Йон аж заюрзався по призьбі. Що вона там робить на винограднику? Чого людей полохає? Він поспішно, з нетерпливістю в рухах встав з призьби, подався за причілок, звідти видно було його виноградник і, приклавши долоні до уст, щоб не розгубився голос, гукнув:

— Параскіце ме-ей!

Те «ме-ей» вийшло особливо гучне й соковите; полетівши по дорозі до виноградника, воно вдарило об стіну волоських горіхів, одбилось і прилетіло знов до Йона.

Йон постояв ще трохи і, не дочекавшись ні Параскіци, ні одповіді від неї, махнув рукою й подався до сіней, де вже Маріцца поставила вечерю.

Йон довго не міг заснути, лежачи з Маріццою в сінях. Він все чогось чекав, немов усе прислухався, його дратував смачний храп і сон Маріцци. Нарешті вже коло півночі йому почулося тихе ступання босих ніг та шаркання по призьбі. То Параскіца, певне, облягається, вернувши з виноградника. Тоді Йон позіхнув, перехрестив рота й заснув.

Удосвіта Броски зібрались на ярмарок. Параскіца давно вже встала та поралась коло драбини. Вона очевидячки уникала мачухи. Коли ж їй довелось стрітися з нею, то вона дістала від Маріцци такий повний зненависти погляд, що аж жахнулася та прожогом вискочила з хати. Йон кілька раз поривався щось сказати Параскіці, та все у нього якось не виходило. Аж на самому відході, намагаючись зробити якнайсуворіше обличчя, він гукнув на дочку:

— А гляди мені, сиди в хаті та не вештайся бозна де по садках, бо... бо...— решту він скінчив майже за ворітьми, та дівчина того не чула.

Параскіца лишилась сама в оселі.

Вона швидко упоралась з хазяйством, поприбирала в хаті, поснідала вчорайшим малаєм і, пам'ятаючи батьківський наказ, лишилась у хаті. Проходячи повз маленьке,

вмазане в стіну дзеркальце, Параскіца не витримала, щоб не глянути в нього, хоч знала, що, опріч горя, воно нічого не дасть їй.

Параскіца була негарна і через те, на її думку, нещасна. Її низький зріст, її стан і «жлуктон», короткий і грубий, вічно порепані од чорної роботи руки, а особливо обличчя доводили її до розпуки. Скільки раз заглянула вона в своє дзеркальце, стільки раз з глибини її дівочого серця зринав ревний жаль на власну бридоту, і руки мимохіть здіймались до обличчя та розгладжували дрібненькі зморшки, що, мов легким павутинням, заснували її твар. Та дарма! Шкура на обличчі не розгладжувалась, а лиш натерті місця червоніли, і з дзеркальця виглядало таке ж саме погане обличчя, з непомірно довгим носом, кислими устами та червоними, тількищо натертими плямами. Досада закипала на серці в Параскіци і пекучими слізьми спадала з сірих, олив'яних, отаких саме, як ті олив'яні ложки, що лежать у миснику, очей. Бунт!.. Ота сама Параскіца тиха, покірлива, сумирна — починала бунтуватись кожним своїм фібром проти невірної долі, що так її скривдила; зціплювала зуби, зсувала брови і, розпучливим рухом шарпнувши за коси, важкими хвилями кидала їх на нервово тремтячі від плачу плечі. Ну, що їй з тих густих, соболиних брів, що зрослись докупи та високо знялись над очима, як два орлячі крила у вільному розмаху? Сова, чиста сова! Навіщо їй ті розкішні довгі коси, пиха й гордість дівоча, миті, чесані й плекані з таємними дівочими надіями, коли ті коси ані трохи не скрашали молодого, а проте як старе, зморщеного обличчя!

Часто, знесилена муками безпомічної розпуки, з мокрим од сліз обличчям, з розпущеними косами, німіла Параскіца десь в кутку на лаві. Потиху, непомітно, на місце розтопленого слізьми жалю, прилітали солодкі, цілющі мрії. Вона, як царівна-жаба в казці, скидала з себе бридку шкуру і з'являлась у всій пишноті молодої краси,— висока, струнка, з білим як крейда чолом, з ясними, мов зорі, очима, щаслива, повна протилежність дійсности. В її серце, як сильна вода, хвилями било кохання і все для нього, для найкращого парубка на селі... Джок... заздрі погляди подруг... стискання рук... тихі,

темні ночі, повні чарів кохання, поцілунків, солодкої млости і щастя без краю...

Параскіца могла довго отак просиджувати, упиваючись солодкими, барвистими мріями, але доволі було, щоб око її впало на маленьке вмазане в стіну дзеркальце — і всі її мрії, все щастя її щезало, мов дим. Звідти дививсь на неї бридкий вид, її образ, який — вона певна була в тому — лишивсь там під блискучим скляним поверхом, щоб вічно нагадувати їй про її недолю, опущеність, самотність...

Дві відради вона мала в життю й обидві відняла їй її щербата доля: перша відрада — то її рідна мати, така добра і кохаюча; на саму згадку про її образ, неясно виринаючий з минувшини, сльози капали з Параскіциних очей. Вона вмерла, а її місце заступила Маріцца. Друга радість... Ні, Параскіца не може згадати її, бо її щось пече коло серця, щось підступає до горла й душить. Ой, як важко було розбити і розвіяти дівочі мрії, так довго плекані й пещені в самотньому серцю...

А нащо було їй, бридкій, убогій, зводити очі на нього, першого в селі «орликева», гарного, як молодий місяць на небі? Руда, гидка ящірка закохалася в сонце. Так ящірка щасливіша за неї: вона вилізе на сонечко і воно пестить її, обіймає своїми парусами. А очі її сонечка — Тодораки — ніколи з ласкою не спочинуть на ній. Всю їхню красу й тепло забрала ота... мачуха Маріцца. З того менту, як вона побачила їх разом, кров захолола в її жилах, серце стало крижиною і холодне, пекучо-холодне, б'ється в грудях і болить і ниє й не дає супокою.

З того часу вона ще більше почула свою самотність на цьому світі, де водяться такі гади, як її мачуха. Вона без жалю покинула товариство дівчат та парубків, де була останньою, дякуючи своїй бридоті, одмовилась од музик, «клак» та вулиць, навіть хати власної одцуралася, де вона раз-у-раз почувала на собі мачушине око; в оці було стільки лихої втіхи, зневаги та видимої зненависти, що Параскіца терпла вся, холола і в живім почутті власної вини маліла до розмірів сірої пилинки.

Єдиним місцем, де вона почувала себе спокійною, був батьківський виноградник, німий свідок її мрій, мук та жалів. Вона покохала те море кучерявої зелені під бла-

китним шатром з його захистками, холодком, самотністю. Вона поклала стільки сили, стільки праці в цей клаптик землі, вона власними руками виплекала оті розкішні ярозелені кущі з тоненькими вусиками та гронами ягід під лапатим листям. То були вірні, незрадливі приятелі, серед яких душа її спочивала од усіх кривд світа. Там їй сходив день, там стрічала й ніч її.

І от тепер її батько, якого вона любила за добрість та жалувала за кривди, які чинила йому Маріцца, наказав їй не ходити на виноградник. Чому? Параскіца не розуміла.

Вона сиділа оце, слухняна, в хаті й нудилась без роботи. День уже звернув з полудня. Сонце нестерпуче пекло крізь вікна, в хаті було тихо, лиш мухи роєм літали під стелею та докучали дівчині. Вона вийшла на подвір'я. З майдану долітали до її вуха згуки жвавої булгаряски, причепурені дівчата купками прямували вулицею на «джок». Параскіца влізла в кошницю, яку замість кукурудзи на половину виповняли качани, і примостилась на самому вершечку. Вона висунула голову крізь широку шпару поміж ділинами і глянула на вулицю.

Саме коло кошниці проходило кілька знайомих дівчат, котрі, замість привітатися до неї, жахнулись і, показуючи на неї пальцями та з криком «вона!», «вона!», побігли далі, лопотячи спідницями та здіймаючи куряву. Параскіца нічого не зрозуміла. Вона навіть озирнулася навкруги, думаючи, чи нема кого коло неї, та гадаючи, що ту сцену викликала не вона, а хтось другий... якого вона не бачить. Але нікого опріч її не було. Зацікавлена, вона висунула голову на вулицю і глянула за дівчатами. Звідти надходила баба Аніка з своїми внучатами. Параскіца зраділа. Та баба завжди виявляла до неї свою прихильність. Та на цей раз, на диво Параскіці, порівнявшись з нею, загадково якось зирнула на неї, пригорнула до себе внучат, мов захищаючи від кого, і минула її, не привітавшись навіть.

Параскіца нічого не тямила. Що це нині сталося з людьми, що якісь такі незвичайні з нею?

Це так заболіло її, чуйну на всяку образу, що вона зарилася в качани і так в гірких думках пролежала до вечора.

Вже сонце сідало, коли Параскіца згадала, що пора

варити вечерю, бо незабаром батько з мачухою повернуть з ярмарку.

Броски повертали з ярмарку зараня. Чутка про те, що матушка - Прохіра виявила відьму, і що відьма та ніхто інший, як дочка Броскова — Параскіца, розійшлась поміж усіма «магазаніями» Йоновими. На ярмарку ходило вже кілька версій вчорашньої події — Параскіца фігурувала як родима відьма — і коли одна з них дійшла до Йона, він так обурився, що полаявся та мало не побився з сусідом, який по - приятельськи остеріг його перед родинним лихом. Згодом, правда, запили в корчмі, але при тім Йон такого наслухався про свою дочку, що в його забобонній голові разом повстали згадки про чудне, незрозуміле для нього поводження дочки та стурбували й налякали його.

Хто його зна! Адже ходить лихо по людях... Він ніколи не сумнівався в існуванні відьом на світі, і тепер мороз хапав його за плечі од одної думки, що його рідна донька — відьма.

Маріцца своїми загадковими усміхами та сумним хитанням голови, з яких можна було доміркуватися, що вона давно все знає та мовчить, ще більше непокоїла. Забобонний страх прокинувся в йому, уява, підсичена темнотою, творила і підсувала всякі страшні образи. Він конче мусить запевнитися: чи носить Параскіца хрестик на шиї, бо відьма хреста боїться і не почепить його на шию. Маріцца згоджувалась з Йоном.

Як тільки Броски вступили в хату, Параскіца зробилась неспокійною та наче шукала нагоди втекти звідти. Але Йонові так пильно було заспокоїтись, що він звелів їй лишитися. Параскіца не звикла, щоб батько звертав на неї увагу,— і лише видивилась на нього, зачудована. Ще більше здивувало її, коли вона побачила, як мачуха приступила до печі і крадькома, але так, щоб усі бачили, перехрестила горщик з мамалигою.

Йон звелів Параскіці розщебнути сорочку на грудях. Налякана дівчина вхопилась рукою за те місце, де сорочка розщібалася, і стояла, мов скам'яніла, видивившись на батька великими очима.

Йона взяла злість. Ось вона, та відьма! Почула небезпеку!

— Розщібай зараз, кажу! — гримнув він.

Параскіца затремтіла і, залякана, почала розщібуватись... Це їй ніяк не давалось, гудзик заплутався в петлиці, руки тремтіли. Врешті сорочка якось розщебнулась і спід неї показались жовтуваті перса, а між ними на чорній мотузочці невеличкий срібний хрестик.

Йон взяв у руку хрестик, подержав його, потер між пальцями і показав Маріцці. Та глянула од печі, похитала головою і нічого не промовила.

Йонові наче камінь з грудей спав. Легше якось зробилось на серці, хоч разом з тим соромно перед дочкою. Та все ще стояла на одному місці, розхристана, здивована й несміла.

— Закрий... закрий перса! Та держись мені хати, не блукай по ночах!

Параскіца зашарілась вся. Сором гарячею хвилею залляв її лице. Вона затулила рукою голі перса і прожогом вискочила в сіни.

Йон ззирнувся з жінкою. Та, з засвоєним в останні часи загадковим виглядом, здвигнула плечима. По тому, несподівано для Йона, пискливим голосом почала жалітися на брехні людські. Може, дівчина нічого не винна, а на неї таке зводять. Правда, чудна вона, нелюдима — та вже й такого не може бути, про яке розказують люди. Глуха Маріора клялася й божилася, що бачила Параскіцу на журавлі од колодязя: стояла вночі проти місяця і все щось наче сіяла на землю. А Іордохі Карабуш жалівся, що щось йому зв'язало ликом ворота і зараз після того коняки заслабли,— вже нічиє діло, каже, як Параскіцине. Наслухалась вона на ярмарку, аж сорому наїлася. А все певне брехні, поговори людські.

Наскільки Йон чудувався, що Маріцца обороняла нелюбиму пасербицю, настільки пригнітило його те, що люди оповідають про Параскіцу. Але той хрест, що він бачив на власні очі? Відьма хреста не носить. А може то мана була — не хрест? Йон не відав, що думати, та не міг заспокоїтись.

Для Параскіци настав чудний і разом з тим важкий час. Усе одмінилося для неї, все стало загадковим, незрозумілим.

Батько очевидячки стежив за нею. Куди б вона не по-

вернулася, скрізь вона чула на собі пильний погляд батькового ока. Маріцца рішуче перемінилася в відносинах до неї. Вона тепер так лагідно й солодко обзивалася до неї, особливо при батькові, хоч при тім ніколи не забувала крадькома, але так, що Параскіца завжди помічала, хрестити все, за що Параскіца бралася. Вона хрестила глечик з водою, з якого дівчина пила, хрестила піч, коли до неї приступала Параскіца, навіть курей, яким та давала їсти. Це все так бентежило Параскіцу, що вона не витримала і знов почала пропадати на винограднику.

Однак і на винограднику не могла вона знайти вже колишньої самотности. Часто, коли вона, затоплена в задуму, сиділа під кущем, згорнувши руки, до вуха її долітав якийсь шепіт. Озирнувшись, вона часто стрічалася з горючими цікавістю очима, що дивились на неї зза розсунутих кущів. Її вистерігали, підглядали, шептались при ній. Чого? Вона не розуміла. Вона лиш згадувала, як в останні часи всі тікали від неї, знехотя одповідали на привітання або й зовсім не одповідали, тикали на неї пальцями, поглядаючи скоса лихим поглядом. Що воно все має значити? Чого од неї хотять, що вона заподіяла людям лихого? Хіба вона заважає кому тим, що не гарна, що бідна, скривджена?..

Живий жаль брав дівчину за серце, рясними слізьми обливала вона не тільки лице, а й лапатий виноградний лист, що так пестливо обіймав її в улюбленій криївці на винограднику.

Врешті — сталося. Це було так: ні Йона, ні Маріцци не було вдома. Параскіца, користуючись з того, вхопила куфи на коромисло і побігла по воду до криниці. Криниця була на майдані. Як тільки діти, що гралися на майдані, заглянули Параскіцу, вони в один мент розсипалися в різні сторони та поховалися за ліси, звідти визирали на Параскіцу дитячі їхні оченята. Біля колодязя стрибали лиш горобці, покльовуючи щось під цямриною, і те, що вони не розбіглися од переляку, так зворушило її, що вона видобула з кишені якісь кришки та посипала їм. Її тішило, як горобці заметушилися, навперейми видираючи один від одного крихти.

Поки горобці дерлись зза окрушин, Параскіца набрала води й скинула коромисло на плечі. В той мент зза ліси

щось влучило її грудкою межи плечі. Параскіца скрикнула та озирнулась. Зза ліс посипались на неї грудки, камінці та порох.

— Шедз бінешар! — спалахнула Параскіца і посварилася рукою.

Дітям немов тільки цього й треба було: з галасом, тюканням та свистом вони повискакували з своїх криївок і обпали Параскіцу. Та спочатку хотіла оборонятися, але коли її стрів град камінців та грудок, побачила, що не дасть собі ради з отарою напасників, і пустилась навтьоки. Люта й налякана, вона бігла, придержуючи відра, щоб вода не хлюпалась, а за нею, мов хорти за звіриною, гналась дітвора та обсипала її грудками й порохом.

— Тю - у ...— верещав довгоногий дванадцятилітній Іокаш, син Прохірин, який давав нападові привід ...— Бий її, хай не одбирає молока коровам! Стригойка!

— Стригойка!.. Стригойка!..— хором заверещали діти й обсипали Параскіцу хмарою пилу.

— Стригойка!.. Стригойка!.. Молоко від корів одбирає ... Стригойка!..

Параскіца раптом зупинилась. Те слово іскрою пройшло по її тілу. В голові блискавкою промайнув цілий ряд згадок, окремих фактів з останнього часу, незрозумілих досі і разом освітлених одним словом: відьма!

Скажена лють вхопила дівчину за серце, і вона з звірячим риком кинулась на дітей. Передня куфа спала їй на ноги та притовкла їх, а задня, згубивши рівновагу, облила її водою, але Параскіца не звернула на це уваги. Вхопивши коромисло, вона кинулась наздогінці за дітьми, що, налякані тим вибухом лютости, з жахом тікали од своєї офіри з криком: «Валєв! Валєв! Стригойка!»

Параскіца неслась, мов буря. Очі її горіли, перса важко дихали, коси розпустилися. Вона навела такий жах на дітей, що ті не своїм голосом верещали та бігли що було духу. Коли розлючена Параскіца наскочила з розгону на тин і озирнулася, на щастя не було вже жодного напасника: всі встигли втекти перед лихом. Вона вилаялась і, голосно хлипаючи, з плачем побігла додому. Люди ззиралися на неї, коли вона бігла, мокра, заболочена, обсипана пилом і з розплетеними косами. Параскіца ускочила в город і припала, голосячи, лицем до землі. Вона

тепер знала, навіщо батько шукав хреста в неї на грудях, чого мачуха хрестила горшки та пороги, вона зрозуміла тепер лиховісні погляди тих, з ким вона стрічалася. Її пекла, боліла несправедливість людська, її душило велике лихо, що так несподівано, ні за що, ні про що, впало на її голову. Вона — відьма! Алеж це брехня, алеж це вигадка, гидка, безглузда вигадка! Вона готова цілому світові крикнути у вічі: брехня! брехня! А тим часом та брехня пекла її, скорпала її за серце нестерпучими болями, яких Параскіца не могла втишити, б'ючись головою об землю та обливаючись гарячими слізьми.

А тим часом по селі луною розкотилася вістка. Розказували, як Параскіца серед білого дня чаклувала коло криниці. Щось сипала у воду та на всі чотири боки від криниці. Люди одмовлялися брати воду з тої криниці, деякі намагалися, щоб Броски власним коштом освятили закляту криницю. Йон не мав одбою од настирливих людей: вони вже не варувалися його та вкладали йому всі поголоски, що котилися по кутку про його дочку. Показалося, що не тільки Прохірина корова перестала доїтись, більш десятка корів зробились офірою Параскіциного відьмування, чим дуже засмутили своїх хазяйок. Йон мусить якось зарадити лихові, щось зробити. Але що? Що? Ладу не знав та гризся.

Тож він дуже зрадів, коли матуша - Прохіра прийшла до нього на пораду, ще й чоловіка свого — Йоча Галчана — привела з собою. Йон приніс карафку білого вина, Маріцца поставила свіжі плачінди — і нарада почалася. Перший голос мала Прохіра, жінка поважна та досвідна. Її не вдоволяло те, що Йон бачив хрест на шиї в Параскіци. То може бути омана. Треба ось що зробити: в неділю повести Параскіцу до церкви. Скоро почнуть співати «Іже херувими» — треба помічати: коли вона відьма, то не витримає і загавкає, заскиглить, мов пес. Це вже така певна прикмета, яка не одну вже відьму вивела на чисту воду.

Йоч, гладкий червоний молдуван з масними очима та їжакуватими обстриженими вусами, лиш коротко засміявся та махнув зневажливо рукою.

— Ет, все те дурниця... бабські вигадки. А чи дивились ви, чи є в неї... теє...

— Що таке — теє ?..— визвірилась на нього ображена жінка.

— Ну, що — теє ... звісно, без чого відьма не буває ... хвіст.

Йон і Маріцца заперечили. Ні, вони не додивлялися, чи є в неї хвіст.

— Ото то й ба !.. А це перше діло : без хвоста відьма не буває, без хвоста відьом ніхто ще не бачив ... Треба конче оглядіти її ... Коли вони хочуть, він готов зараз зробити їм цю прислугу ... Він вже не помилиться, добре обдивиться скрізь ...

Але Прохіра запротестувала. Вона гостро глянула на чоловіка, на його червоне, сите обличчя, на якому грав масний усміх. О, вона бачить його наскрізь, всі його думки й бажання, то нехай він сидить, не рипається, в бабське діло не мішається.

Йоч не збентежився одначе поглядом жінчиним : він твердо стояв на свому радикальному способі — оглянути : є хвіст — відьма ; нема хвоста — не відьма.

Гадки розділилися. Йон з Прохірою стояли на першому проекті та покладали надію на службу Божу ; Маріцца схилялася на Йочів бік. Прохірин проект однак взяв гору. Поклали в неділю повести Параскіцу до церкви : побачити, що з того вийде.

Параскіца випадково дізналася про цю постанову : в «магалі» тільки й розмови було, як поведуть її в неділю до церкви, як вона серед «херувимської» заскиглить, мов пес, і тим виявить мирові своє відьомство.

Дивна річ ! Параскіца приняла підслухану новину байдужно, наче вона не її торкалася. В останні часи вона почувала себе такою втомленою, такою апатичною, байдужною до всього, немов вона і світ були два бігуни, які ніколи не стрінуться з собою.

Але їй все однаково. Нема на світі щастя, нема долі, ще за життя могила людині мила ...

Неділя мала бути за три дні. Чутка про те, що в неділю в церкву мають привести на спробунок відьму, і що вона там конче об'явиться, зігнала до церкви таку силу народу, що всі цікаві не могли в ній вміститися і товпились на цвинтарі. Дівчата, зодягнені по - святочному, насилу захищали свої накрохмалені спідниці від натиску.

Молодиці все шепталися між собою та нетерпеливились, що так довго нема Параскіці. Коли який цікавий пробивався крізь юрму до церкви, всі, як один, повертали голови до дверей. Чоловіки й парубки повилазили на крилос, щоб було видніше. Матуша - Прохіра була мов на власних іменинах. Вона вешталась по церкві не з меншою повагою, як паламар, що ставив свічки. На ході вона одним таємниче шептала щось, другим кивала головою або робила якісь знаки. Йоч навіть у церкві не міг позбутися масного усміху і, кидаючи очима на жіночу половину, шептався з своїми сусідами. А Параскіци не було. Вже й піп показався з царських врат, починаючи службу, а Параскіци нема. Люди виявляли нетерпеливість. Аж ось коло дверей зробився рух і хвилею покотився аж до передніх рядів вівтаря. Широкою дорогою, може навіть надто широкою для того незначного одвідувача, вступила Параскіца до церкви, з спущеними додолу очима, несмілива, засоромлена, в чистій, але не пишній одежі. За нею з виглядом невинної офіри сунулась Маріцца, а позаду і Йон. Кілька сот очей цікаво впились в Параскіцу, наче бачили її вперше. Ті, що стояли далі, витягали шиї та навалювались на других, щоб було видніше. Коли Параскіца наблизилась до дівчат, щоб заняти відповідне місце, ті так і шарахнули від неї, мов од вовка. Круг Параскіци зробилося так просторо, що навіть попадя могла б їй позаздрити. Але той простір тільки додав жалю дівчині, і вона, щоб не бачити людей, отих лихих недобрих людей, опустилась навколішки з благанням до Бога — Бога доброго, милосердного, який бачить усі кривди людські, знає й невинність. Параскіца ревно молилась, а навкруги її хвилювалась зацікавлена та наелектризована юрма. Надаремне молоденький, чорнявий піп виявляв усю красу свого м'якого голосу, надаремне вкладав він так багато почуття у свої вигуки: його вірних парафіан цікавило зовсім не те. Всі очікували чогось незвичайного і коли стежили за службою Божою, то лиш на те, аби не пропустити «Іже херувими». Тоді мало статись те, чого всі з таким напруженням чекали, мала об'явитись відьма собачим виттям та гавканням. В церкві було душно. Така церква не могла вмістити так багато парафіан, люди тіснилися, щільно пристаючи один до од-

ного, і формувалося одно велике тіло, гаряче, пітне, дихаюче сотнями ротів. Гарячий людський віддих, змішаний з димом ладану та чадом свічок, сірим туманом висів над головами і здавалося, що ту душну наелектризовану атмосферу ось - ось перетне блискавка, вдарить грім і струсне стіни своїм могутнім гуркотом. Ото ж, коли час наближався до «херувимської», очі розгорялись сильніше, неспокій зростав, в'язи боліли, бо треба було дивитись через голови сусідів, гнітив навіть. Далі трудно було витримувати. Та от все стихло, як перед бурею, і крилос торжественно, спочатку тихо, а далі все дужчаючи загудів: «Іже херувими». Люди стрепенулись. На лиця вдарив наче холодний вітрець. Обличчя витяглися зблідлі, а очі, цілі сотки очей впилися в Параскіцу. Параскіца стояла навколішках і молилась. Вона сама, благаюча та протестуюча проти людської несправедливости, вона сама несвідомо чекала моменту, коли співатимуть «херувимську». І от, як тільки розлягся тихий, а величний хор, щось важке, пекуче покотилося їй під горло і прохалось наверх роздираючим криком. Жах обхопив Параскіцу й обляв холодним потом. Вона ледве здержала той крик. Вона конвульсійним рухом поклала на себе великий хрест і вдарила поклона, стискаючи міцно руки. Невже правда? А люди ждали. Без найменшого руху, з затамованим віддихом, затопивши палаючий зір у лежачу долі відьму. Тим часом херувимська минала, як літня ніч. Морок щез і світло свідомости, що нічого таки не сталося незвичайного, прикро вразило напружену масу. Ще хвилинку люди стояли тихо, немов не вірячи в розчарування, немов чогось ще сподіваючись. Але все було, як і перед хвилею: Параскіца хрестилась та била поклони, а на обличчях оточуючої її жіноти малювався кислий вираз. Юрма ворухнулась, пробудилась од сну, незадоволена та роздратована. Немов досада взяла на Параскіцу, що завела їх в сподіванках.

Дехто зараз же вийшов з церкви на свіже повітря. Йоч був в ажитації та щось з гарячковістю шептав свойому сусідові. Він зирнув на свою жінку; та, засоромлена, здивована, зносила очі догори, немов питаючись у Бога, що ж це таке сталося.

Служба Божа скінчилась. Люди поспішно виходили

з церкви. Дехто жалів Параскіцу, уважаючи її офірою поговорів. Матуша - Прохіра була ні в тих, ні в сих. Вона ж сама дала раду, вона ж роздзвонила по світу і тепер з того всього нічого не вийшло. Зате Йоч Галчан тріумфував. Він знав, що так скінчиться, бо його не послухали. Він радив і тепер знов радить оглянути дівчину; є хвіст — відьма, нема — не відьма. От і все! Другого способу нема. Дехто потакував йому і навіть Прохіра, щоб вийти з прикрого становища, схилилася до Йочового способу, особливо в такому випадкові, коли відьма хитра, злісна та досвідчена.

Йон ішов поруч Маріцци значно заспокоєний; очевидячки, більше у цій всій історії з Параскіцею брехень, ніж чого. Він був радий, що так скінчилося, що люди заспокоїлись і що йому не доведеться святити власним коштом заворожену буцім Параскіцею криницю. Він ділився своєю радістю з Маріццею, хоч та якось холодно приймала його задоволення. Вона неприязно поглядала на Параскіцу, бліду, немов стривожену чимсь та поспішаючу додому з спущеними додолу очима.

Зорі блимають над Параскіцею, а навкруги її темно і тихо. Цупкі покручені кущі винограду безладно розповзлись по вогкій землі, спутались гілячками і напнули над землею гарний намет густого листя та великих, важких грон. Виноград уже достигав. Цілий день, під палючим серпневим сонцем, поволі ішов таємний процес наливання ягід; тепер напівпрозорі жовтіючі та червоніючі китяги солодко дрімають серед лапатого листя та легких випарів землі. Їх стережуть від лихого ока та всяких пригод начеплені на кілки овечі, коров'ячі та кінські черепи, що неясно білілись скрізь по винограднику.

Параскіца сидить на улюбленому місці, під великим крислатим кущем. Вона дивиться у простір, але кущів не бачить. Перед очима її церква, повна люду... Співають херувими; а їй під груди щось підкочується, лізе з горла і так хочеться крикнути дико, не своїм голосом. Що воно таке? Звідки взялося таке чудне бажання? Це питання вже кілька день морочить її, не дає спокою. З тої пам'ятної неділі з нею часто буває таке, вона почуває в собі щось досі невідоме. Почне молитися — і не може: якась сила душить за горло, проситься з грудей

божевільним криком. А то видається, що вона стала легкою, такою легкою, як пір'їнка, от-от здійметься вгору й полетить кудись та накоїть лиха. І все кортить зробити щось лихе, погане. Наприклад: полетіти до Прохіри, сісти на її корову, крикнути і, лупцюючи її босими ногами, нестись з розпущеними косами в скаженій гонитві, аж поки налякана худоба не випустить з себе духу... Або поробити щось Маріцці... Перекинути її, наприклад, у сучку... худу, миршаву, з підібганим хвостом сучку... Вона до хати, до страви, холодна й голодна, а її відти: «Циба!.. А не підеш погана!..» Вона до Тодораки, а він її ногою в бік: «Циба, собака...» Вона це може зробити, почуває в собі силу. Але, Господи, що вона? Невже люди говорять правду? Невже вона... відьма?.. Ні... ні,— здригується Параскіца і протирає очі, бажаючи одігнати від себе ті чудні образи й думки. Це вона розпускається, це лихий «дрозку» підступає до неї, бо вона тепер не молиться, бо вона забула тепер Бога. Параскіца хреститься, скупчує увагу і, здіймаючи очі до зоряного неба, побожно приказує: «Тати апостру, каре єша шієрші ла поминд...»

Зза гори випливає місяць, наче визволяється з чорної хмари, що залягла крайнебо. Срібний світ тихо підбирається до виноградника, залазить між кущі, падає на китяги. Звірячі черепи на кілках побіліли і кинули поза себе довгі, рогаті тіні. Виноградний лист вирізується з темряви й ніжно тремтить разом з тонким вусиком у місячному сяйві.

Параскіца не кінчає молитви. Їй видалось, що он той баранячий череп, білий як сніг, моргнув на неї своїм порожнім, витекшим оком. Параскіца напружила зір. Ні, нічого. Вона знов зняла очі до неба, проказуючи молитву, коли з правого боку щось мигнуло. Параскіца зирнула вправо. Там, на довгій тичці, хиталась біла рогата голова корови і виразно осміхалась до Параскіци. Параскіца завмерла. Коров'ячий череп усе осміхався лукаво до неї, вирячившись своїми очима-дірами. Параскіца почула мурашки за спиною...

Щось шелеснуло. Вона, сполохана, обернулась у той бік, але там нічого не було, лиш місячний промінь, мов біла велетенська рука, простягся під кущами до виногра-

ду. Параскіца тремтіла і боялась знов стрітися очима з порозвішаними по винограднику черепами, хоч її так і тягло щось зиркнути в той бік, де, вона знала, висіла кінська голова, та вона не насмілювалась. Раптом вона почула, що за плечима в неї щось стоїть. Мов обмерла, скрутнулась вона на місці, знявшись на ноги, і стрілась очима з тою кінською головою, на яку боялась глянути. Кінська голова спокійно висіла на кілку, сліпуче біліючи проти місяця, і мала зовсім невеселий вигляд. Проте, Параскіцу обняв холодний страх перед тим, що, їй здавалося, мало ось-ось статися і гнітило її великим передчуттям.

І білі черепи, такі лячні нині, і чорні холодні кущі з покрученими лозами, і місячний світ, що, мов велетенські руки білого страховища, простягавсь до них, а врешті невідомий досі душевний процес, такий чудний і загадковий,— усе те обняло її жахом, холодним і обезвладнюючим. Параскіца хотіла бігти — і не могла: ноги немов приросли до землі, а широко розплющені очі пильно вдивлялися в простір, наче ось-ось мали побачити щось незвичайне. Коли вона перемогла себе, вона нерівною ходою, мов п'яна, швидко тікала з виноградника, путаючись в зарослях та здригаючись, коли мокрий від роси лист виноградний несподівано доторкався до її лиця або шиї.

Кілька день Параскіца ходила, мов затроєна. Думка її уперто працювала в одному напрямку: вона пригадувала все, що чула в дитячих літах про відьом, і всі прикмети їхні рівняла до тих чудових почувань, які турбували її останніми днями. Вона все більше і більше впевнялася, що люди не помиляються, що вона відьма — і ця свідомість заморожувала кров у неї. Вона не ходила вже вечорами на виноградник, бо їй здавалося, що черепи сміються з неї та промовляють: «Стригойка»!

Лежачи вночі на призьбі, вона довго не могла заснути, мордуючись усякими чудними думками, що мимохіть лізли до голови.

Раз над ранком — Параскіца не могла сказати, чи вона спала, чи ні — з нею щось сталось: вона знов почулась легкою, як солома. Легкий вітрець обвіяв її і щось тверде й холодне, мов гадюка, залоскотало її по литках: то

був хвіст, довгий, твердий, з волохатим пучечком на кінці, мов у корови. На голові, підіймаючи волосся, вискочили ріжки — вона не бачила їх, але чула. Якась шалена злість засвітила їй очі й запалила серце. В одну мить вона знялась вгору, кинулась у вихор, який закрутив її й поніс над землею. Вона летіла, а круг неї свистів та гудів вітер, роздуваючи лихий поломінь в її відьомському серці.

Вранці її знайшли зомлілу коло Галчанового обійстя. Її очутили і завели додому. Вона сиділа, бліда й пригноблена, на призьбі, оточена купкою цікавих, і нічого не одповідала на розпитування. Вона боялась поворухнутись, бо їй все здавалося, що її залоскоче по голих ногах довгий і твердий, мов гадюка, хвіст.

Подія зробила в магалі велику сенсацію. Магала, заспокоєна досвідом, свідком якого була в неділю у церкві, загула знов. Спосіб Йоча Галчана, про який він кричав усякому стрічному, став популярним і сподобався сполоханим. «Магала жіям!» Всі згоджувалися, що тільки хвіст становить безперечну прикмету відьми і лиш присутність або відсутність його у Параскіци може покласти якийсь кінець справі. Йона атаковано зо всіх боків: він мусить згодитися, щоб його дочку оглянули, бо як не згодиться, то вони й самі знайдуть спосіб, село не буде терпіти далі пакости!..

Змучений забобонним страхом, Йон згоджувався на все: йому й самому докучила вся ця історія, і він охоче покладе кінець їй.

В найближчу неділю мали одбутись оглядини. Заранявнеділю, ще люди й з церкви не вийшли, матуша-Прохіра була вже в хаті Броскiв. Вона з такою торжественністю помагала Маріцці прибирати світлицю, наче нині попи мали святити хату її сусідів. Раду підстеріг Параскіцу на дворі й закликав у хату. Прохіра все назирала за нею, щоб не випустити її з хати. Вона була певна, що дівчина передчуває те, що має статись, і лишень шукає слушного менту, аби вискочити з хати — тоді шукай вітра в полі. Прохіра дійшла до такої обережности, що навіть приносила з сіней води Параскіці, коли та хотіла напитися, а сінешні двері засунула на засув. Вона все шепталася по кутках з Маріццею, наче обговорювала

плян кампанії, та робила знаки Йонові, який з видимою тривогою без перестанку виглядав у вікно. Параскіці все те здалось непевним. Вона помічала, що щось робиться незвичайне і з видимою тривогою водила очима за кожним рухом присутніх. Маріцца, пошептавшись з Прохірою, вийшла з хати і за кілька хвилин привела з собою глуху Маріору, здоровенну, мов катюга, жінку з грубезними жилавими руками та з витрішкуватими очима. Вона мала властивість усе обнюхувати і за хвилину не було речі в хаті, дух якої не був би їй знайомим. Так вона винюхала карафку білого вина, сховану Йоном за припічком, і хоч заявила, що гріх вживати трунок цей, поки не вийдуть з церкви, однак налила собі скляночку й вихилила з видимим задоволенням.

Чим ближче було до виходу з церкви, тим Йон частіш зазирав у вікно. Врешті він помітив купку людей, що прямували до його хати. Незабаром зо всіх боків надходили люди. Молодиці в святочних одежах, з поважним настроєм від служби Божої стовпились перед самими дверми. За ними видко було громаду чоловіків, старих і середніх, і лиш тільки один Йоч Галчан зашився поміж жінок та про щось жваво балакав.

Дівчата й парубки стояли осторонь, зате дітвора, як мухи страву, обліпила вікна.

Коли Параскіца побачила в вікно юрму народу, божевільний жах обхопив її. Для неї стало ясним, що то прийшли по її душу, що її зараз поведуть топити або спалять на вогнищі, як відьму в давні часи.

Вона з виглядом зацькованого звірка, з широкими від жаху очима, забилась по хаті, шукаючи виходу. Але в ту ж мить Прохіра з Маріорою вхопили її за руки і придержали її на місці. Йон став коло дверей, готовий краще трупом лягти, ніж випустити дочку з хати. Маріцца, згорнувши руки під хвартухом, з загадковим усміхом дивилась на ту сцену.

— Валєв ...— не своїм голосом верещала Параскіца, вириваючись з міцних рук.— Пустіть мене, тіточка. Ой, нудно мені, ой, смерть моя!

— Тихо будь, не бійсь,— заспокоювала її «тіточка» і тягла до ліжка.

Тут Параскіца не стямилася, як всі спідниці її опини-

лись на голові в неї, а сильні руки повалили її на ліжко. Параскіца хрипіла та борсалась, мов звір у пастці, під важким тілом глухої Маріори, і лиш інколи, як визк недорізаного поросяти, вибивався спід спідниць розпачливий протест Параскіци.

Прохіра подала знак рукою, і Йон кинувся одсувати сінешні двері, до яких нетерпляче вже добивались. Ціла хвиля народу разом кинулась до сіней, але Йон енергічно спротивився: він буде пускати по одному, по двоє.

Нетерпелива юрма ґвалтувалась: усім хотілось зараз побачити хвіст у відьми, особливо репетували ті, чиї корови стали офірою відьми. Галчан поривався першим увійти в хату, але молодиці не пускали його, бо він мужчина і йому не слід дивитись на дівочий сором. Це доводило Йоча до лютости, ображало, як автора ідеї, і він з піною в роті, лаючись та розштовхуючи всіх, перся до дверей.

Йон пускав лиш жінок, по дві, по три за раз. Вони наближались до ліжка, мацали й оглядали видиму половину Параскіци, пильно і сумлінно, мов корову на ярмарку, і розчаровані уступали місце другому гурточку, що вже надходив з сіней. Параскіца вже не борсалась, не кричала. Вона запевнилася, що її не топитимуть і не пряжитимуть на вогні. Вона зрозуміла, чого від неї хотять, і лежала мовчки спокійно. А люди йшли одні за другими, мов на прощу, і оглядали її, і доторкались до неї. Параскіца їх не бачила, але по голосі або по грубому пальці, що чула на свому тілі, догадувалася, хто приходив до неї з візитом. От тітка Аніта, що живе коло цвинтаря, а оце баба Домніка, мати Іордоки, найкращого хлопця на селі. Параскіці було душно, їй трудно було дихати в хвилі спідниць, що збились на її голові, але вона не зважувалась вже змагатися, бо добре знала, що дужі руки обох жінок осадять її знов на місце. Тож вона зігнута вдвоє, в незвичайно незручній позі, тихо лежала і з резигнацією приймала гостей, що одні за другими одвідували її, мов на йменини.

Тим часом надворі учинився заколот: Йоч Галчан гаряче боронив свої авторські права й поривався до хати. Зважаючи на його завзятість, Йон мусив порадитись найповажніших жінок, які по недовгій розвазі поклали до-

пустити з мужчин тільки Йоча, маючи на увазі не останню роль, яку він грав у нинішньому важному випадкові.

Йоча впустили.

Червоний і схвильований, він підійшов до ліжка, а його масні очі так і забігали від купи спідниць аж до гарних панчіх Параскіци. Він постояв кілька хвилин над Параскіцею з видимим розчаруванням, ляпнув її злегенька долонею і авторитетно промовив:

— Ні, не відьма...

В той мент Прохіра й Маріора пустили Параскіцу. Вона поспішно випутала голову з спідниці, і хоч лице її горіло від сорому, серце радісно тріпало в грудях і якийсь солодкий спокій розлився по всій її істоті: вона тепер напевне знала, як і всі люди, що вона не відьма.

30 червня 1893.
Чернігів

В ПУТАХ ШАЙТАНА

НАРИС

Емене сиділа долі на розпеченій землі свого подвір'я. Сьогодні Байрам, свято, мати пішла у хату переспати спеку, а батько, старий хаджі Бекір - Мемет - Оглу, як і всі правовірні, удруге вже подався до мечету.

Навколо тиша. Лиш од села, з високого стародавнього мінарету, долітають скрипучі, як немазане колесо, різкі згуки побожного поклику мулли :

— Ла алла ... іль алла - а ... Магомет расуль алла - а.

Емене поклала голову на долоні, вперлась ліктями в коліна і дивилась.

Перед нею, мало не спід ніг, збігали вниз по кам'яних горбах плантації тютюну й винограду. Рівні лінії кущів виглядали немов зелені рядки величезної книги, розкритої до читання ; плями тютюну зеленіли на тлі сірого каміння, як здорові лишаї.

Ще нижче, по піскуватій лінії берега, серед тінистих садків біліли розкішні вілли «гяурів» з рядами чорних, струнких кипарисів.

А далі було море.

Блакитне, сліпуче - блакитне, як кримське небо, воно мліло у спеці літнього дня, дихало млою і, делікатними тонами зливаючись з далеким небосклоном, чарувало й вабило у свою чисту, теплу й радісну блакить ...

З правого боку горбатою тінню ліг в море Аю - даг і, мов спраглий у спеку звір, припав до води.

Емене байдуже дивиться на знайомий краєвид : їй нудно. Вона дівчина — «киз» — і не для неї це невідоме,

повне чар море: вона ніколи не перепливе його, як ніколи не переступить похмурої Яйли, що он там, за батьківською хатою, за селом, грізно здіймає догори кам'яні хребти, одділяючи аллахів край од сторони невірних.

Ще в будень, коли Емене, не покладаючи рук, садить тютюн, підгортає виноград, поливає городину або порається коло набілу, вона не почуває нуди; але в свято, от як тепер, коли буркотлива мати поснула, батько молиться, а робота чекає будня, дівчина не знає, що з собою чинити.

Круг неї тиша і мертвота, як на землі, так і на небі. Сонце стоїть високо, розпечена земля пашить кожною грудочкою, кожним камінчиком. Рівний, гарячий, мов з велетенської печі, дух іде від землі, з неба, з моря, од сірих кам'яних громад Яйли. Блідий широколистий тютюн насичує повітря наркотичною парою. В самому повітрі розлита нуда; про нуду тихо дзюрчить струмок по камінчиках подвір'я, од нуди скаче на ланцюгу старий пес і, глухо побрязкуючи залізом, хрипливим голосом скаржиться небові: Алла - алла!.. Алла - алла!..

Одинока жаба вилізла з калабатини і зрідка меланхолійно кумкає... На темних лапатолистих фигах завзято, мов сотні тріскачок, до одуру, до самозабуття тріщать цикади. А проте нудно од тих одноманітних згуків.

Емене докучило врешті сидіти на гарячій землі. З лінивими рухами одаліски вона потяглася, розпростувала гнучке молоде тіло, звелася й апатично обвела круг себе очима. Що їй робити, чим заповнити святну нудьгу? Випадково очі її зупинилися на жабі. Велика, розчепірена, вона припала животом до теплої землі, підняла окату голову і випускає з себе згуки, раз жалібні, повні скарги й мелодії, то знов сердиті, буркотливі, немов усередині у неї, в її великому біластому череві щось клекотить.

Емене тихесенько, навшпиньках почала закрадатися до одинокої, як і вона, ропухи. Але жаба помітила непроханого гостя і шубовснула у воду, витягши задні ноги та піднявши зо дна стовп намулу.

Дівчина стала над ковбанею й дивилась, як поволі осідав намул і вода очищалась. Але й це видалось їй нудним.

Емене скинула з ніг капці, затиснула поміж коліна

червоні шаравари й почала мити ноги. Сліпуче сонце осявало струнку постать татарки, грало на рудих, свіже пофарбованих косах, жовтому халаті й червоних шараварах, а підмальовані чорним брови і червоні, теж пофарбовані, нігті на руках і ногах так і блищали до сонця, мов наведені політурою.

Дівчина хлюпалась у теплій воді, коли враз, глянувши на прибережні оселі, вона так і заклякла, зігнута й зацікавлена. Те, що її зацікавило, було не що інше, як троє осідланих коней під ганком вілли, а коло них татарин - провідник немов чекав на когось. Та от від білої стіни будинку відділились дві жіночі постаті, тонкі, високі, мов молоді кипариси, й підійшли до коней. Тут Емене не витримала, вискочила з води й без капців, мокрими ногами перебігла подвір'я, злягла на тин і цікаво виставила голову зза дерева. Серце в неї тьохнуло: вона пізнала Септара — красу кучук - койського парубоцтва, завзятого провідника, образ якого бідна дівчина довго носить у серці, хоч не сміє й очей звести на свій ідеал, як це й пристало порядній татарській «киз». Але тихо! Ось жінки підходять до коней. Септар підставляє долоню, жінка кладе на неї ногу, злегка торкається його плеча і, мов м'яч, вискакує на коня... Тц... тц... тц... крутить головою Емене й чує, як гаряча хвиля крови б'є їй до серця й голови.

— Алла, алла! — думає Емене,— ти справедливий, але чому невірним жінкам краще живеться на світі, ніж правовірним...

Грішні думки путаються в голові у дівчини. А нині Байрам, а нині свято! Досадно дівчині, що до неї приступає шайтан і нашіптує неподобні думки, і хвилює дівочу кров... Він приковує очі її до того місця, де перед хвилею бачила вона милого й таке — неподібне до власного — життя, і вона не може одірвати їх, хоч уже нічого не бачить там, опріч спустілого місця перед ганком вілли...

За кілька хвилин тупотіння кінських ніг по твердій дорозі збудило Емене з задуми. Вона стрепенулась, скваппно прискочила до частоколу на другому кінці подвір'я й припала лицем до шпари. Серце в грудях тріпалось, як риба в руці, а очі пожадливо захоплювали клаптик до-

роги, що виднівсь у шпарку. Але ще пусто на дорозі, нема нікого. Та ось задудніла земля і показалась кавалькада: попереду жінка в сірому, а за нею жінка в синьому; поруч з останньою їхав Септар.

Емене так і їла очима провідника. А він, круто упершись рукою в бік, випинав золотом шиті груди й зухвалим, хижим поглядом оглядав жінку в синьому... На його гладко-голеному, червоному й блискучому, як стиглий помідор, виду, що виглядав спід круглої з золотим верхом шапочки, малювалась зарозумілість з одтінком презирства до жіноти, яка свідчила, що він добре розібрав смак провідницького життя та що не одна московська «бариня єго любил... денга давал» і що він на ті «денга гулял». Емене любувалась його міцним, здоровим, як огірок, тілом, тісно затягненим в тонке сукно, його нахабним поглядом, який приймала за ознаку сміливості й лицарського духу. Він здававсь їй ясним місяцем, що одбився в морі її серця та прослав блискучий шлях до щастя.

Враз при фіртці калатнув розбитий дзвоник. Емене здригнулась, мов зловлена на гарячому вчинку, і, забувши на капці, прожогом кинулась у сіни. Дзвоник прохрипів ще раз. То був знак, що надходить чужий мужчина. І справді, ледве Емене встигла сховатись, як у двір увійшов її батько, старий хаджі Бекір, в товаристві молодого різника Мустафи. З цим богобійним різником, що наскрізь пропахся овечим лоєм, старий хаджі вічно мав справи, в яких будучність Емене грала не останню роль.

Саме в той мент кавалькада виїхала на найвищий пункт дороги, і ставна постать Септарова виразно вирисувалась на тлі блакитного неба. Хаджі Бекір глянув туди і його очі блиснули спід чалми. Він підняв руку й, погрозивши нею в спину провідникові, хриплим голосом буркнув:

— Кєпек!.. (собака!)

І сплюнувши з огидженням услід кавалькаді, він повів гостя на веранду, коливаючись на зігнутих, як у рахітика, татарських ногах та похитуючи головою, завитою в білу чалму. Та чалма, вкупі з білою довгою бородою, надавала йому вигляд старозаконного патріарха.

Емене підгледіла ту сцену і почула в серці образу. «Кєпек! За що кєпек? — думала вона,— за те, що він

не цурається гяурів, з ними їсть, п'є, говорить?.. Адже й гяури вірять в аллаха!..»

Незвикла до думок голова її якось недобре працювала, зате серце її чуло, що тут щось не так, що справедливість не на батьковому боці, що Септар не має за собою вини, не заробив презирства за свої вчинки. Вона, бідна невільниця, замкнена в тісних межах свого подвір'я, в заґратованій, пильно стереженій від мужського ока жіночій половині — все ж таки мала очі й дивилась туди, вниз, на білі оселі серед розкішних гаїв, і не могла не бачити іншого, ніж їхнє, татарське, життя, не могла не рівняти того життя з власним. Вона, наприклад, бачила там жінку — істоту вільну, товариша — не рабиню мужчини, жінку, до якої належав, як і до мужчини, весь світ... Вона бачила, як та «невірна» жінка гойдалася на човні, сміялася, жартувала з чужими мужчинами, як вона гарцювала на коні або лазила по горах та по лісах, заходила до мечету, мов до себе в хату, тоді як вона, правовірна дочка аллахова, не сміє переступити й порога мечету, немов яке нечисте створіння... «Кєпек! кєпек!» — ображено думає Емене й чує в серці жаль до батька і чогось зітхає, і знов шайтан нашіптує їй грішні думки, каламутить спокій!

А з веранди, через заґратовані вікна, чутно скрипучий, монотонний голос батьків. Старий хаджі, може сотий раз, оповідає свою подорож до Мекки. Мати прокинулась, бряжчать філіжанки, пахне кавою.

— І прийшли ми до Мекки, до Ель-Хораму,— тягне-скрипить хаджі Бекір,— і запалало моє серце вогнем радости...

І враз яскраво, мов перед очима, уявляється Емене картина, яку вона колись бачила з виноградника і яка її сильно вразила. Там, над морем, під золотистими від заходячого сонця кипарисами, танцюють «гяури». Мов різнобарвні метелики, пурхають дівчата по зеленому муріжку, а хлопці підбігають до них, обіймають отак впоперек, стискають руки... зазирають в очі і крутяться разом, як зірвані вітром квітки... Співи, сміхи, веселі поклики лунають по гаях, а в Емене росте серце і горять очі. Мов зачарована, дивиться вона вниз. «Хіба гурії в раю веселяться отак з праведними» — шепче вона і не

може одірвати очей від дивовижного видовиська, не може насититися ним... Чудовий образ принесла вона в душі тоді під батькову стріху, і той образ раз-у-раз оживає в її уяві й міниться і грає барвами.

— І сподобив мене милосердний Аллах поклонитись Каабі й очистити гріхи свої, діткнувшись Есваду...— скрипить хаджі Бекір і покректує в одповідь йому богобійний різник.

Та Емене не слухає.

Очі її, як і думка, блукають десь по далекому безкрайому морю.

А воно, невинне і чисте, як дівчина, в сліпучо-блакитних шатах, з низкою перлів-піни на шиї, радісно осміхається до берега і пеститься, і тулиться до нього, немов кохаюча істота. Далеко од берега грає в морі табун веселих дельфінів: чорні потвори, мов виводок чортів, виплигують з глибини, перекидаються в повітрі, стрімголов пірнають в море і знов виринають, щоб наново розпочати веселі грища.

А ще далі, де лиш око сягає — не знать, чи по воді, чи по небі — легкою тінню просовується пароплав з довгим позад себе хвостом диму, і розпливається в блакитній далині, і чезне, як привид, як мара... Море дихає; свіжий, солоний віддих його шелестить листвою, пестить обличчя, бадьорить груди.

— Емене! кель мунда!.. (йди сюди),— розтинається з подвір'я пискливий голос матері.

Значить, гостя вже нема і можна вийти з хати.

Емене вискочила на поклик материн і мало не звалила з ніг двох європейок, що розмовляли з її матір'ю, очевидячки не розуміючи одно одного. Дівчата щось пояснили старій на мигах, показували на дім, на село, але все надаремне: стара не розуміла, хоч махала головою та удавала, що дуже добре тямить, чого вони хотять. З бесіди, проте, нічого не виходило. Спочатку гості були збентежені, але, побачивши, що їх старання йдуть на марне, весело зареготились. Це осмілило татарок. Емене, яка досі скоса поглядала на чужанок, підступила ближче й почала оглядати їх з голови до ніг. Очі в неї розбігалися; все її цікавило у тих незнаних їй істотах. Спочатку вона злегка смикнула одну з дівчат за одежу, а далі

зважила на руці важку косу і, з захватом поцмокуючи, промовила :

— Карош ... карос урус ...— Ті сміялись і не боронились.

Цілком осмілена, Емене просто накинулась на гостей; вона гладила їм руки, лице й волосся, зазирала в очі, плескала по плечах, тулила до себе, розглядала й обмацувала кожну дрібницю їх туалета. Поцмокуючи та похитуючи головою, вона приязно й прудко белькотала щось незрозумілою їм мовою. Стара татарка теж не одставала од дочки й незабаром європейки опинились немов у неволі у диких : вони почали уже боятися, коли не за цілість боків, то за одежу. Не випускаючи їх з рук, татарки назносили їм усяких ласощів, частували їх кислим молоком з брудної посудини, свіжим інжиром та смаженими на овечім лою коржиками ...

— Кушай, урус ... кушай ! — припрошували вони й заглядали їм у рот.

Коли гості відійшли, Емене ще довго дивилась услід сміливим жінкам, що самі, без провідника - мужчини, прийшли знад моря і тепер повертають назад, ні перед ким не ховаючи свого гарного обличчя.

І знов Емене сама, і знов їй нудно. Вона никає по подвір'ю, без цілі забігає в хату, скрізь шукає розваги або якого діла. Та діла нема, а для розваги у татарської дівчини один лиш ресурс : строї. На тому і скінчилося. Емене розчесала й заплела дрібушками свої червоні, як поломінь, фарбовані коси, накинула на себе новий халат з дивними арабесками й підперезалася косинкою так, що яскраво розмальований кінець її закривав її фігуру, відповідно етикетові, ззаду нижче стану. По тому вона начепила на шию своє багатство — рясне намисто з золотих дукачів, а на голову накинула маленький червоний фез, густо зашитий монетами. Легка чадра на плечі і червоні капці доповняли її туалету. Лишалося ще нарум'янити лице та звести докупи фарбою дуги брів. Коли вона була готова, то виглядала, як індійський божок, і була дуже задоволена з себе.

Та на подвір'ї, куди вона повагом вийшла, нікому було милуватись красунею. Бідна дівчина зітхнула.

День уже гас. Бліде втомлене море ліниво хлюпало

в берег. Кам'яні шпилі Яйли рожевіли на небі, синій морок ховався по розпадинах скель, а ліси по схилу гір чорніли немов спалені.

Емене глянула догори на село. Притулене до горба, воно виглядало, як величезний сцільник, поставлений сторч. Ряди небілених хат з плаескими земляними покрівлями стояли один над другим так, що покрівля одного дому служила подвір'ям для другого. Серед ліса колонок, якими були підперті піддашшя, чорніли двері й вікна, немов входи до печер, а разом все те нагадувало нори річних ластівок на крутому березі річки. По пласких покрівлях сиділа купками жінота та, мов різнобарвні квітки, закрашала святними строями сіре тло голого села. Стара генуезька башта, облуплена й погризена зубом часу, стоячи оддалік, грізно позирала з високости на татарське муравлисько, що ворушилось у її стін.

Емене нагледіла врешті, кого їй треба.

— Фатьме - ее! — вереснула вона тонким, проймаючим голосом.

— Емене - ее! — почулася од села така ж писклива відповідь.

Емене жваво вхопила мідний кухоль і подалася до «чішме» — по воду.

Вона бігла вгору, поляпуючи капцями по каменистій дорозі — струнка і зручна, як молода кізочка — і чула передсмак усіх дрібних спліток дріб'язного життя татарської жінки, з якими чекала на неї біля «чішме» подруга. Однак на шосе вона мусила зупинитись: знайома їй кавалькада чвалом проскочила повз неї — попереду жінки, а за ними красунь Септар, рівний, як кілок, з випнутими золотими грудьми, з нахабним, певним у собі поглядом.

Кавалькада давно вже промчалась, а Емене усе стояла на місці та дивилась услід їй, немов чекала, чи не вернеться її щастя, що зникає сперед очей, та чи не візьме її з собою у ширший, вільніший світ, ніж загратована жіноча половина в батьковій оселі? «Кєпек!» — пригадалось їй згірдне батькове слово і повна ненависти постать хаджі.

Серце в неї упало, сльози закрутились в очах...

В селі темно і тихо. Крамниці й ятки замкнені, провідники розсідлали свої коні, всякі продавці «ямурта» (яєць), винограду, чадр і іншого відклали свої справи на будень; взагалі весь той рух, що чигає на повні кишені гяурів, зупинило свято. Муезин востаннє проскрипів з мінарету «ла алла», і правовірні спочивають. Тільки невсипуще море бухає десь здалеку, немов незримий велит видихає з себе денну спеку, та зорі тремтять в нічній прохолоді, ховаючись одна по одній за чорні, як хмари, шпилі Яйли.

У стін генуезької башти блимає світло. Там у закопченій димом розколині, як у дуплі великої деревини, вариться на розжарених вуглях кава. Круг вогню, підобгавши східним звичаєм ноги, сидять бородаті хаджі у великих завоях і прості мусульмани у фезах. Хаджі Бекір займає почесне місце: він сидить попліч з миршавим турком у білому халаті та зеленій чалмі. То софта з самого Стамбула і його мудрих та святих речей зібралися послухати правовірні.

Усі мовчать, усі поважні.

Навіть красунь Септар, що примостився оддалік, склавши свої сильні, з духом кінського гною, руки на батіг, якось не так гордо випинає золотом шиті груди, з меншим зухвальством позирає навколо.

Вогонь бліками грає на червоних фезах, осяває смаглі обличчя. Мідяний імбрик сичить на вогні, далеке море ритмічно бухає ...

Та ось кава запарувала у малих філіжанках в руках у гостей — і софта почав.

Він говорив тихо, скрипучим, монотонним голосом, квітисто і довго. Він почав від Адама. Яскравими фарбами малював він колишню славу й велич татарського племени, його бої з невірними, в яких стяг Магометів обійшов мало не півсвіта. Він звеличав пишність і мудрість великих ханів, розчулився на згадку побожности правовірних і відкрив серце аллаха, ущерть повне радістю й задоволенням з вірних слуг пророка Магомета. Як місяць серед зірок, як орел серед птахів, такими були мусульмани серед інших народів. Він прикликав у свідки одвічні гори, що в своїй непорушності бачили колишню славу великого народу, здавався на башту, під котрою

сидів: вона пам'ятає ті часи, коли по стінах її спливала кров гяурів, а на шпилі сяяв півмісяць ...

Майстерно й поетично оповідав він усім відомі й усім дорогі легенди люду, викликав із могили тіні святих і героїв, що поклали голови за віру й на славу аллаха й Магомета. Тексти й пророцтва з корана переплітались у бесіді, мов у штучній сітці, з казками люду й чарівним запиналом покривали минувшість. В чорних софтиних очах горів огонь, а бліде лице ставало ще блідішим. Правовірні слухали, скупчивши увагу та в такт гойдаючись на підобганих ногах.

А софта вів далі.

Він пригадав усі кривди, які заподіяли гяури правовірним. Вони знищили їх царство, зруйнували їхні оселі, їхнє добро, цвітущий як квітка край обернули в пустиню. Де ті людські селитьби, де той нарід, що, мов працьовита комашня, оселяв колись родючу землю? Його нема, його прогнав з власної землі ворог. «Погляньте,— гукав він, обводячи навколо рукою,— руїна, все пожерли невірні!.. Вони залляли берег моря, загарбали кращі землі, одтіснили рештки татар в гори, на камінь. П'ядь за п'яддю, ступінь за ступенем переходять татарські землі до рук невірним і скоро не буде місця для святого мечету, не буде де славити аллаха й Магомета ... та чи й буде кому? Старі звичаї ламаються, пропала чесність, простота, щезає страх Божий ... нечестиві заразили гріховними болячками правовірних ... розпуста ... ракія ...[1] крадіжка навіть ... Алла - алла! ти бачиш!»

І блідий миршавий турок зняв руки до місяця, що саме вирнув з моря й облив усе синім світлом. В урочистій тиші чулось лиш бухання моря та срібне, мелодійне цвірінькання південного цвіркуна. В далеких гаях тоненьким голоском плакала сплюшка: сплю-ю... сплю-ю... Чорні гори стояли, мов привиди, й дивилися на злотистий від місяця шлях на морі, що весь тремтів і мінився золотою лускою.

Софта зітхнув. У зітханню тому почувся ревний жаль за могутнім колись краєм, уболівання над занепадом одновірного народу.

Але ще не все пропало. Ще милосердний Господь за-

---

[1] Горілка.

ховав для правовірних землі, де гяур не має сили й не знущається над вірними. Над тою щасливою країною простяг свою потужну руку справедливий і мудрий султан і, як мати дітей, захищає підданих. Туди, серед одновірних і співплеменних, визволятись від гріхів, рятувати свою душу!.. Годі чекати на смертний час у цьому нечестивому краю, бо коли зложиш тут свої кістки, тяжко буде встати на останній суд серед грішного чужого люду. Правовірні! Старий і малий, багатий і бідний, слабий і дужий,— отрусіть з ніг своїх порох цеї нещасної землі, вступіть у сліди богобійних предків ваших, збирайте своє добро, своїх жінок і дітей і виселяйтеся звідси під можну правицю правовірного монарха, ближче до святих мечетей, до посвяченої стопами пророка землі... І хай западеться ця загарбана гяурами земля, хай справедливий Господь пошле з неба вогонь, спалить її й розвіє попіл по безкрайому морю! Ла алла іль алла — Магомет расуль алла!..

І софта зняв руки й простяг над землею, немов прикликав на неї гнів грізного аллаха.

У хаджі Бекіра горіла душа. Він дививсь на софту блискучими очима, він бачив спадаючий з неба вогонь, а там, за морем, в далекій перспективі сяли перед ним мусульманські реліквії.

Настала тиша. Жар під баштою попелів і повний місяць з високости поглядав на зібрання.

Правовірні однак сиділи з спущеними очима і немов лукава усмішка блукала по їх смаглих обличчях.

«Ба,— думали вони собі,— гяур, гяур... А з кого ж ми живемо, як не з гяура?..»

І пригадались їм усі незчисленні способи заробітків та баришів, які давали їм гяури. Пригадались усі ті «ямурта», виноград, молоко, підводи, провідники, комірне і т. ін., всякого роду «бакшіш», усі ті багаті жнива, що збирає з гяурів, не сіючи й не орючи, татарин. Куди їм виселятись? пощо? — питали вони себе і їх брала хіть в живі очі розсміятися мудрому та несвідомому станові речей софті. Однак вони мовчали.

Мовчанка ставала прикрою, усім було ніяково, та визволив Септар. Він приступив ближче, сперся своїми здоровенними ручищами на батіг і промовив до софти:

— Ти кажеш, чоловіче мудрий: виселяйтеся звідси... А скажи нам, чого це від вас, з Туреччини, тісниться до нас така сила обдертого робучого люду та відіймає від нас зарібки? Чого вони йдуть сюди, коли там добре? А ти нас кличеш туди... Гляди, чи стежкою правди слова твої ходять?.. Ти кажеш — гяур, невірний, а у нас — багатий гяур більш важить, ніж двоє праведних... Гяур жиє і нам дає жити. У нас так: на Яйлу ходив — гроші заробив, по морю поплив — гроші заробив, гяура возив — знов гроші взяв... От і нині я маю п'ятнадцять рублів,— і Септар брязнув у кишені монетою,— а що ти нам даси в Туреччині, де нема гяурів?..

І випнувши свої гаптовані золотом груди, він з нахабністю видивився на збентеженого софту, чекаючи на відповідь. Правовірні аж цмокнули. Правда, суща правда! Він як вийняв їм з уст ті слова, які вони могли б сказати в відповідь софті.

Тільки хаджі - Бекірове серце спахнуло гнівом праведним і, мечучи блискавки з очей, він гримнув на Септара:

— Мовчи ти, поганий наймите гяурів!

Та Септар не змовчав.

— Ей, старий, я знаю — тебе заздрощі хапають на мої зарібки, яких ти через власну запеклість не маєш...

Ах, це була правда, глибоко, старанно затаєна правда,— і хаджі не витримав. Забуваючи на свою повагу й гідність хаджі, він схопився з місця і все своє обурення виплюнув у лице Септарові:

— Кєпек! асма кєпек! (псе! скажений псе!)

Очі в провідника наллялися кров'ю і вилізли наверх, як у барана. Здавалось, діло скінчиться погано, але Септар переміг себе.

— Ей, старий! пильнуй своєї бороди, коли присвятив її! — погрозив він хаджі і, круто обернувшись, відійшов, насвистуючи до танцю.

Софта отетерів. Чорні очі його стали круглими й великими, в них малювався жах. Він чекав, що зараз розступиться земля й поглине зухвалого Септара, або грішник знайде собі могилу під руїнами башти, по каменю розібраної обуреним народом. Але все було по - давньому: земля не розступалась, башта стояла на місці й навіть правовірні сиділи спокійно, немов нічого не сталося, не-

мов вони цілком поділяли Септарові погляди. Ба навіть за хвилину почали розходитись, вимовляючись тим, що вже пізно, а завтра чекають на них справи ...

Збентеженим, здивованим поглядом водив софта навколо себе — в голові його немов щось світало.

— Пута шайтана ... пута шайтана ...— шепотів він зсинілими устами, звернувши бліде обличчя до обуреного хаджі Бекіра.

Але той в безсильній злості тільки плював та сипав прокльони.

Останніми покинули башту хаджі Бекір та софта.

Мов привиди ті, сунулись вони по залитій місяцем вулиці, волочучи за собою довгі й головаті тіні. Сумні і розчаровані, виливали старі фанатики один одному свої жалі й, немов спочуваючи їм, зітхало оддалік море та тоненьким голоском плакала в гаях сплюшка ...

28. IX. 1899 р.
Чернігів

ПО-ЛЮДСЬКОМУ

ОПОВІДАННЯ

Весняний вітер стиха віяв над виноградниками й охолоджував зогрітих працею робітників. Вогка земля мліла в гарячому золоті сонячного проміння, вільна від тіней і холодків. Голі дерева немов курились сизозеленим димом; щось, наче мрія про розкішну літню одіж, обгортало їх сповнені соком віти. Скрізь було так багато світла й радости, так виразно відчувався трепетний віддих оновленої молодої землі, повітря було таке п'яне й повне щебетання, що мимохіть бажалось руху, крику, реготу ...

Тож на роботі було весело. Ці кілька десятків робітників, що прийшли здалека на чужину заробляти щоденний хліб, немов забули на всі свої турботи під впливом весняної днини і так саме щиро нищили чужу працю, як дбали за власну. Навряд хто з них думав, гупаючи важкою трамбовкою по зрубаному й засипаному землею винограднику, про хазяїна знищеного саду. Що їм той молдуван і та філоксера? То не їх діло, вони заробляють.

Над виноградником стояв гомін. Здебільшого земляки, вони завжди мали теми для розмов. Вони згадували своє село, своїх людей, наче тільки вчора з ними бачились, і часто якийсь рух або одно слово, незрозуміле чужому, викликало цілий рій згадок і невпинний регіт.

Сонце припікало. То той, то другий, гупнувши трамбовкою, підносив білий рукав до засмаленого обличчя й обтирав упріле чоло, розпростовуючи зігнуту спину. Цей хвилевий антракт у роботі був таким природним, таким

конечним, що я мимохіть звернув увагу на робітника, який ні разу не покористувався їм.

Цей робітник давно вже цікавив мене. Він одрізнявся од других своєю незвичайною працьовитістю, якоюсь завзятістю в роботі; він запекло викидав з себе силу, як щось непотрібне й вороже. Його просто одривали від роботи на обід або спочинок, він завжди останнім і з видимою неохотою кидав її. Мовчазний і похмурий, з блідим нервовим обличчям, він рідко коли підводив очі,— чорні, з лиховісним вогником. Я звик його бачити у всяку погоду в куцій чугаїнці, в рудій шапці на збитому волоссі, з короткою люлькою в зубах, з якої він раз-у-раз пахкав, випускаючи струмок синього диму. Я знав, що його звуть Карпом, що він хороший робітник — і більш нічого. Розмовитися з ним мені не вдавалося.

Я підійшов до Максима. Цей був цілком протилежна натура. Високий і білявий, вимуштрований у військовій службі, од котрої лишилась у нього лиш зручність в рухах та брава постать,— він був увесь порив і одвертість.

— Ви добре знаєте Карпа? — поспитав я.

— Атож... Ми з їм з одного села, з одного кутка, сусіди навіть... Тільки ліса й ділить наші дворища.

— Чи він зроду такий працьовитий та мовчазний?

Максим осміхнувся.

— Та він трудяга парубок був... звісно, не такий, як тепер, коли його напало...

— Як напало? Що напало? — зацікавився я.— Розкажіть, Максиме.

Максим спалахнув. Рум'янець залляв його обличчя, і білі вуси стали немов молочними.

— Багато розказувати,— запнувся він і зараз же почав.

— Він, бачите, письменний, грамоту знає, книжку читає. Ще парубком усе було до вчителя ходить. А вчитель наш розумний пан був, не гордий, та щось прошпетився й загнали його кудись... далеко од нас... Так ото було чи в неділю, чи в свято — Карпо вже й сидить в учителя на беседі. Парубки на вечерниці збираються, кличуть його до дівчат — не хоче.

— Що я,— каже,— почую там розумного, чого навчуся?.. Дурниці й більш нічого...

— Чи не в ченці, часом, гадаєш постригатися? — жартують було.

— У ченці я не піду, а худобиною нетямущою вік звікувать не бажаю...

Хлопці й налають його, що він наче худобиною їх нарікає, а він нічого, знов до учителя в гості...

Ми з Карпом товаришували,— звісно, зросли укупі, разом і горобців дерли, і товар пасли, разом і парубочили... Оце в неділю збираюсь було на музики, підійду до ліси й гукаю Карпа, щоб охітніше було поміж челяддю. А він висунеться з хати та й тягне мене у садок.

— Ходім,— каже,— до мене, я тобі краще щось розкажу.

Не хочеться часом, та так же просить, так просить. Посідаємо в холодку й почне він говорити, почне оповідати,— про що вже він мені не розкаже. І як люди по чужих землях живуть, і де які звіри водяться, і що всередині у людини робиться, яке серце, з чого кров, і як вона по жилах біжить. Говорить, а очі в нього так і блищать, мов жарини... А часом, зіб'ється, заплутається.

— Ні,— каже,— не так, піду спитаю в учителя.

Недовго й ходив — поїхав учитель...

Засмутився Карпо, не їсть, не п'є, як ніч ходить... Ґлузують наші, на сміх його беруть...

— Що ти — батька рідного поховав, чи тобі коняка здохла, що мов неприкаяний тиняєшся, од вітру валишся?

— Батька!.. що мені рідний батько? — пустив на світ темного, як табака в розі, та й звікуй отак... а цей мені очі одкрив... світ мені тепер не той став, одмінився наче. Тільки не встиг ще про все дізнатися.

— А ти б до нової вчительки... вона б тебе довчила,— радють хлопці та моргають один на одного, бо добре знають, що нова учителька така, що й кочергою вижене з школи, коли до неї за чим удасися.

Почав Карпо з нудьги до мене вчащати. Нема вже йому вчителя — то він до мене на розвагу та й виливає журбу свою.

— Дивлюсь я,— каже,— на наше життя й аж страх мене огортає. Цілий вік у ярмі, мов худобина яка; кожен норовить тебе запрягти, та ще й поганяє... А що

з того маєш! Ні спочинку, ні страви людської, куліш та борщ нізчимний... В хатах тісно, поросята та телята укупі із дітьми зимують; грязь, дихати нічим, нездорово. А ми ж люди, а не свині у хліву.

Смішно мені з Карпа.

— Хіба ж ти досі не бачив цього, адже ти зріс отут, разом з нами усіма...

— Бачив я, та мов не бачив, а тепер мені розвиднилось, полуда з очей спала...

Та й почне розказувати, як живуть люди по чужих землях,— не знаю, чи правда тому, що в книжках пишуть...

— А ми що? Живемо, як кроти, риючись у землі, і байдуже нам, що світить сонце.

Отак нудився парубок з рік, а далі втихомирився трохи, оженився. Ну, як очоловічився — тоді, звісно, не до книжок і не до думок. Достатки невеликі, цілий день у роботі. Дитина знайшлася... Став він, як і люди, забув за своє. Тільки часом, коли щось дуже дошкулить йому,— от як випас людський присудили панові, або як урядник голову побив мому братові,— він було лається в громаді:

— Ех ви, заморені, захарчовані! Куди вам заступитися за громаду, коли у вас в жилах юшка з картоплі.

Не скажу вам, що з ним було тоді, як мене у москалі взято. Чотири роки одбув, повернувся додому, чую — новина: Карпова тітка померла — десь у городі служила — стара дівка, самотня, і записала Карпові двісті рублів.

Ого! — думаю собі. Тепер мій сусідонько забагатів, піду одвідаю його, чи жив - здоров.

Щойно я на сінешний поріг, а вже з хати шибнуло на мене духом печеного м'яса, мов на Великдень. Ввійшов у хату — в печі горить, молодиця щось присмажує, а за столом сидить червоний, аж піт з його капле, Карпо й уминає страву. Зрадів, та так з масними устами й поліз цілуватися. Посідали ми. Дивлюсь — на столі повно полумисків і з печеним і з вареним, а долі кістки валяються.

— Ну, як же тебе Бог милує? Чув я, що тобі пощастило... Аж тепер хазяїном станеш...

— Та спасибі Богові й тітці покійній — хоч трохи оддишу та поживу по - людському.

— Воли собі купиш, або десятину поля.

— Воли! Що мені з волів? Я сам досі був, як віл у плузі. Ні, годі... тепер я поновлю свою кров, наберуся сили. Он у Німеччині або в Англії робочий чоловік кожен день їсть м'ясо. Того він і сміливий і розумний, людиною нарікається... В йому кров грає... А ми що? Жінко, давай що там насмажила...

Молодиця поставила печеню.

Частують мене. Карпо трощить, аж сопе.

— І не хочеться вже їсти,— каже,— а треба.

— То не їж, коли не хочеш.

— Ба! А пам'ятаєш, як урядник розбив голову твому Йванові?

— Пам'ятаю...

— І як я скочив рятувати Івана?

— Ну?

— А я ж що? Хіба не злякався? Ні? Отим то й ба.

Дзвонять по селу: здурів Карпо та й здурів. Люди їдуть у поле орати, а він до попа, та не так до попа, як до попової куховарки дізнатися, що вона батюшці варить. Баба Яличка хвалиться: двічі, каже, на тиждень глечика йому скидаю, жере без пам'яті, воно йому з незвички й вадить.

Минуло отак зо два тижні. Не бачу я щось Карпа та й не бачу. А наші ниви сумежні, орю я свою — і диво мені, що Карпова стоїть облогом, не орана. Що воно за знак? чи не слабий часом? Піду одвідаю. Та повертаючи з поля й зустрівся з ним.

Схуд, пожовк, очі позападали, а сам невеселий.

— Що,— питаю,— підновив кров свою трохи?

— Та підновляю... Зразу не можна... Ти думаєш — легко воно нашому братові? Нема в кого ради засягти. Питав у попаді, що вона дає попові,— локшину з яблуками, каже, любить мій батюшка. Зварила мені жінка тої локшини, солодке, нудне, з душі верне, а їм, нічого не вдієш... Часом так погано, що й на світ не дивився б, а часом чую, як кров у мене грає, сміливість у собі почуваю... так, здається, орлом би й полинув. От тільки не відаю, що корисніш для здоров'я — чай чи пиво?.. Порай, Максиме, ти ж у москалях був, світа бачив, чув, може...

А мені і сміх, і досадно: не витримав я — кажу йому:

— Чорт зна чим ти клопочеш свою голову, Карпе! Може, там німці — чи про кого розказуєш — і живуть по - людському, а нам воно не личить...

— Через віщо ж? Хіба ж ми не люди?

— Люди, та не такі...

— А які ж?

— Мужики.

— Ну, так що?

— А те, що не для нас усі тії витребеньки...

Глянув на мене Карпо так гостро, крутнув головою, мов бичок, що його муха тне, та так з докором:

— Оце й ти проти мене? І ти, може, скажеш, що Карпо дурний, гроші переводить, замість того, щоб купити яку хвостяку або свиняку на хазяйство...

— А скажу...

— Ну, не сподівався я од тебе, Максиме, почути таке слово... Не сподівався. Прощай, коли так!

Крутнувсь — і пішов.

— Пожди,— гукаю за ним,— не сердься бо.

І не озирнувся.

— Прощавай,— відгукує,— ех, шкода, нема вчителя!

— Не хочеш говорити — вольному воля.

Сумує Карпо. Мені з свого обійстя видко, що у нього в дворі робиться. Ходить він по подвір'ю, никає, то в садок подасться, постоїть під деревом і знов у двір, немов учорашнього дня шукає. До роботи не береться, до мене не навідується! Жаль мені його... товариші, вкупі зросли, а тепер немов посварилися. Свій свойому — тиць солому. Піду до нього в неділю, мислю, нема чого бурмоситись.

Довелось раніше. Тесав вісь та якось і вищербив сокиру — пішов до Карпа позичати. Вступив я в сіни, а хатні двері не причинені, мені й чутно, як Карпо вигукує:

— Розщібай пазуху!.. А ну, чи влучу?..

Що воно таке,— думаю собі,— чи йти, чи не йти? Та вже якось одхилив двері й бачу: молодиця сидить на лаві під вікном, розщебнула пазуху, аж перса видко, ще й руками її притримує, а Карпо лежить на постелі і влучає жінці в пазуху цукерками. Кахикнув я.

— А, це ти, Максиме? — зрадів Карпо.— Заходь, за-

ходь. Ми тут з жінкою ласощами забавляємося, цукерки їмо ... вони, бач, з цукру, а цукор потрібний для тіла, він його нагріває, як дрова піч, і підживляє ... На, їж і ти ...

Сів я, гомонимо. Карпо нічого, наче забув нашу останню розмову. Тільки помічаю я, що він щось мулиться. Говорить він, говорить, та все звертає на тії цукерки.

— Я,— каже,— жінки не неволю роботою ... Хай оддише. Вона не худобина, як каторжна яка, щоб цілий вік свій працювати. Треба ж їй спочити, треба ж і розважитись чим. Людині по - людському слід жити.

— А як же, а як же,— піддакую, щоб не гнівити вже його. Коли це враз — бом, бом, бом. Я аж жахнувся.

— Та то дзигарі,— сміється Карпо,— клятий жид продав мені попсовані : показує два, а б'є тринадцять.

— Ходи но, я тобі ще щось покажу.

Та взяв мене за руку, підвів до стіни й показує якусь дощечку.

— Що ж воно таке ?

— Термометром називається. Подивись — і знатимеш, скільки тепла в хаті. А винесеш зимою надвір, показує холод.

Чудасія !

— Нащо ж він тобі ?

— Як нащо, треба ж знати, чи доволі тепла, чи здорово людині в хаті, чи не здорово.

Ну, думаю собі, це вже ти почав своеї. Піду краще вісь кінчати. Позичив сокиру та й з хати.

Коли так надвечір — майструю я ще коло стодоли, чую — в Карповому дворі сварка. Щось так здорово басом лається — і голос по знаку.

Прислухаюсь — аж то тесть Карпів, жінчин батько. «За що вони завелися ?» — думаю собі, та й приступивсь до ліси.

— Оддай мені ті гроші, що ще не проциндрив ! — кричить тесть,— я їх заховаю, поки не прочумаєшся.

— Яке вам діло до мого життя й до моїх грошей ? Не ви мені їх дали ! — сердиться Карпо.

— Опам'ятайсь, Карпе ! Що ти вигадав : по - панському схотів жити, кров свою одмінити ? Чи ти сповна розуму ? Ей, накласти б тобі на бідність, щоб знав, як переводити важкою працею загароване добро.

— Не по-панському, раз вам сказав, а по-людському! Ну, то що з вами балакати, однаково, як з тим кілком!

— Що ти мені сказав?

— Те, що чули.

— Та-ак?

— А так.

— Ну, то бувай здоров, небоже!

— Щасливо.

Розсердився старий, гримнув дверима, пішов.

А Карпо й собі надувся, мов індик:

— Йди,— каже,— під три чорти, обрид.

Овва! — думаю: розбили глек, а воно не добре, бо тесть таки частенько запомагав Карпа. Прийде коза до воза.

Минула осінь. Зима в нас того року стала зразу, рівна, сніжна. А у селі не забувають Карпа, усе його йменння мелеться й шеретується.

Одні кажуть, що він вже проїв ті гроші, що тітка одписала, а другі присягають, що в нього чимало ще лишилось. Усе, кажуть, возить щось з міста, загорнене папером. Та й коня сторгував у Іванівського попа, ще й не абиякого, а за сто карбованців. Півсотні оддав уже, а півсотні позичає в нашого таки чоловіка, багатенького хазяїна. Бач, думаю, й не похвалився, дарма що товариш і сусід.

Коли це справді приводить коня. Кінь гарний, расовий, басує, що й не вдержиш, сказано — огер.

Хвалиться Карпо, радий такий.

— Правда,— каже,— дешево купив?

— Воно то не дорого, так інший за ті гроші пару купить.

— Е, я люблю хоч не багато, так гарного.

Того ж таки дня запріг він буланого в санчата й повіз жінку кататися. Зглядаються люди, все село дивує з нового багатиря.

На другий день зайшов я за чимсь до Карпа, не застаю, сама йно молодиця.

— Нема,— каже,— мого вдома: повіз Іванівському попові за коня гроші.

Тонко ж ти прядеш, голубе, коли на позичені гроші

такі коні купуєш. А проте — повіз — то повіз. Сам знаєш, що робиш, мені байдуже.

Коли це вночі, спимо ми, щось у вікно — стук!

Схопився я...

— Хто там?

— То я, Карпиха.

— Чого вам?

— Вийдіть на час.

— Ну, що там? — питаю з порога.

— Ой, лишечко, біда — коня вкрадено, чоловіка привезли п'яного, без пам'яти, ще й гроші у нього витягли, п'ятдесят рублів. Йдіть до нас, давайте яку раду.

От тобі й маєш, думаю, та скоріш на себе кожушанку і йду. Вступив у хату — лежить Карпо на лаві плазом, мов зарізаний кабан, і пальцем не ворухне, одно постогнує. Розхристаний, розперезаний, без чобіт — гидко глянути. Коло нього сидить чоловік, таки з нашого села, що привіз його. А молодиця що не гляне на Карпа, то так і заголосить, аж тіпається бідна.

— Що ти наробив, клятий? Пропали ми тепер на віки вічні. Де ти гроші подів, ледащо, кажи, де!..

Та сіпає його, та торсає за плече.

А він тільки липне очима та й мукне.

Звісно, людина непитуща, його й розібрало.

— Обшукайте його, раю, скрізь, може де знайдете.

— Нема,— каже,— я вже скрізь оглянула, навіть устілки з чобіт повикидала, бодай його з пам'яти викинуло!

— Де ж це він начастувався?

Чоловік той і розповів: їхав він, каже, до Іванівського попа — і вступив по дорозі до мальованої корчми, не знати за чим. А там пили якісь — хто їх розбере — чи воно панки, чи цигани... От він з ними й почав про своє: і як треба по-людському жити, і чому неправда у світі повелася. Добалакались до того, що Карпо під стіл ізвалився... Бачу, каже, діло погане, вивів його з корчми, глип — аж нема коня. Ну, наробив я галасу... Сюди-туди — шукай вітра в полі... Тоді я його на свої сани й привіз...

— Давайте раду,— благає Карпиха.

Стягли ми з Карпа свиту, поклали на постіль — хай проспиться, а самі на коней і майнули на розвідки.

Повернули аж на другий день, з полудня вже було — ні з чим, звісно ...

Тільки я в хату — суне Карпо до нас, а сам схуд, зчорнів, як з хреста знятий.

— Еге,— кажу,— отак наші по - людському живуть ...

Глянув він на мене — та так жалібно, аж за серце вхопив.

— Ні,— каже,— це вже по - свинячому вийшло ... не вмів я по - людському жити ... Не для нас воно ...

— Хіба ж я не казав ?

Повісив голову, мовчить.

А тут біда : піп править п'ятдесят карбованців за коня, той чоловік, що позичав гроші, теж напосів, у суд хоче позивати, а до тестя й не рипайся — такий сердитий.

— Що, каже, пожив по - людському, одмінив кров ? От нехай пущу йому кров з носа, тоді побачу, яка вона в нього тепер ...

Довелось телицю спродати і новий кожух. Звівся ні на що, а довгів не сплатив ... Коняка, правда, знайшлася — так окалічена на всі чотири ноги, за вісім карбованців продали жидам воду возити.

Питаєте, чи запоміг хто ? Де там ! Глузують іно з Карпа, сміються :

— Маємо, кажуть, заступника ... Дарма що в нас не кров, а юшка з картоплі, зате в Карпових жилах тече аж двісті тітчиних рублів і попова коняка !..

Навіть діти зза тинів дражнять :

— Дядьку Карпе ! Яка кров з пива ? чи така, як з гороху ?

Отоді на Карпа й напало. Спохмурнів він, мовчазний став, вовкуватий. Поки бряжчали ще тітчині карбованці, було й за холодну воду не візьметься,— думали навіки зледащіє людина, а то так зразу запаливсь до роботи, що аж горить йому спід рук. Цілий день — од світання до смеркання — товче собою та все з люльки пахкає, та все пахкає, мов паровик ... Цілу зиму то в попа, то в пана ціпком махав, не нахваляться їм, такий робітний, а навесну пішли ми на зарібки ... Вже він і довги сплатив і процент вернув, вже й корова стоїть на оборі, а й досі вештається по заробітках. І так то вже щиро працює, так завзято береться до роботи, мов що пече його

всередині ... Он гляньте,— закінчив Максим своє оповідання, показуючи на Карпа,— як старається !..

Я глянув на Карпа. Не розгинаючись, гупав він трамбовкою і за кожним разом, як важка колодка спадала на землю, з грудей його вилітав короткий і різкий свист. Буйні краплі поту котилися спід рудої шапки по його чолі й падали на землю, як горох. На крутому чолі набрякла жила, виявляючи велику напруженість ; якась дика, непогамовна енергія керувала його рухами, якийсь вогонь, здавалось, палає в середині цеї людини, об'являючись синім димком з короткої люльки.

— Гей, Карпе,— гукнув жартовливо Максим,— старайся мені, не лінуйся ... Роби по-людському ...

Карпо зупинився на хвилину, глянув з докором на Максима й нічого не одповів. Він тільки крутнув кудлатою головою і ще з більшим завзяттям загупав трамбовкою, немов хотів забити в землю щось йому докучливе й вороже ...

Я замислився.

А навкруги було так гарно, так радісно. У чистій і ніжній, як лоно коханки, блакиті, в могутній хвилі життя, що ледве виявлялось таємним трепотінням соків, в теплому й затишному диханню весни було так багато радості, почувалась така повна гармонія ... І наче в такт природі серце моє стрепенулось од бажання подібної ж гармонії в людському житті, од сподівання нової весни, коли добре насіння не загине в холодній землі, а зійде, розів'ється і дасть розкішне жниво під впливом животворного тепла ...

Чи скоро ж діждемо такої гармонії ? — витала надо мною думка ...

28 квітня 1900 р.
Чернігів

ЛЯЛЕЧКА

ЕТЮД

> Triste comme un beau jour
> pour un coeur sans espoir.
>
> *F. Coppée.*

Драбинястий віз, запряжений одною конякою, раз-у-раз підскакував і немилосердно трусив, не попадаючи в колію. У земської вчительки Раїси Левицької, що їхала на возі, почало від труської дороги боліти під грудьми— і це було добре, бо одривало її від прикрих думок. Вона ще не прохолола після історії з попом, мов відламок розірваної вибухом бомби. Перед її очима як на злість вставало худе, єзуїтське, скривлене від злости обличчя попа, коли вона прилюдно вигнала його з школи. Що ж, інакше вона не могла вчинити : його вічні доноси на неї, похід проти земської школи, підбурювання селян та втручання в її шкільну працю стали нестерпучими, нерви її не витримали, і вона зробила попові бешкет при школярах та селянах. Піп побіг жалітися інспекторові та своєму начальству, а «матушка» тим часом ускочила з наймичкою в школу, побила горшки і, світячи зеленими, як у роздратованої кицьки, очима, захлипуючись потоком лайки, кинулася з кулаками на «зухвалу вчительку» — і напевне побила б, коли б та не втекла з хати. Ну, приїздив інспектор, член земської управи, було слідство, допити — і все скінчилося тим, що її перенесено до другої школи, куди вона саме й їде. Як тільки скінчилися іспити, вона забрала своє убоге манаття і, не бажаючи й днини лишатися в одному селі з навісним попом, пода-

лась у дорогу. І хоч вона далеко була вже од місця пригоди, а все ж ця гидка історія гнітила її, як сонна мара, і мутила і підіймала в серці злість. Це вже вдруге на протязі своєї тринадцятилітньої служби вона мусить через непорозуміння з попом міняти школу — і хто знає, що чекає її на новому місці, де певне — ох, Боже! — є піп і попадя.

Але `те, що так трусило і так кололо під грудьми, не давало снуватися гірким думкам.

Край дороги, якою котився віз, лежав білий пісок і пеленою закривав далеку смугу чорного бору. Чепурні берези маяли на вітрі, як русалки, зеленими косами. Кострубаті й присадкуваті верби з обох боків дороги міцно чіплялися оголеним корінням за землю, немов хижий птах загнав пазурі у здобич. Було, не вважаючи на травень, душно, як улітку. По гарячому небові повзли довгі й білі, як павутиння, хмарки, а на заході вставало щось грізне і росло й сварилось далеким гуркотом. Раїса усе поглядала туди, з тривогою думаючи, чи втечуть вони од грози, при одній згадці про яку вона холола і здригалась. Візник, в одповідь на її прохання, цмокав на шкапу і бив її пужалном по сухих ребрах, та це помагало небагато.

В'їхали в лісок. Тут було затишно і пахло смолою. На тлі ярозеленої молодої березини гаптувались чорні гілки соснини, а там, де березина витісняла сосну та пропускала паруси сонця, все, здавалось, залите було зеленим бенгальським вогнем. Над дорогою часом попадалась вся в цвіту дика груша або кущ черемухи з медовим духом білих делікатних китиць.

За лісом широкі поля поволі й лагідно спускалися вниз, і віз усе котився вузькою, нев'їжджeною дорогою, що бігла кривулькою поміж озиминою до села.

Та ось і село. Серед низькодолу й мочарів стояло воно, прикривши свої убогі оселі вітами крислатих верб. Здалеку здавалося, що то не хати, а стіжки зчорнілої й гнилої соломи ховаються під вербами.

Візок котився вулицею, а Раїса цікаво роздивлялась на обидва боки. Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж, порослими мохом стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця теж блищала баю-

рами. На всьому одбились сліди убожества. І житла, і люди, що вічно риються в землі, прийняли, ввижалось Раісі, колір землі, здавалися деталями мертвої природи.

Багнистою вулицею йшов мужик, немов дубове коренище котилось по дорозі: смагле, як кора на дереві, обличчя, цупкі, порепані й припалі землею руки, грубі, як пеньки, ноги. Он вибігла з чорної хати молодиця, приклала долоню до очей і дивилась на подорожню. Сонце грало на її бронзових голих ногах, як на стовбурі похиленої над тином верби. На вулиці, попід хатами, валялася деревня; діди сиділи на ній, схиливши голови, і ледве можна було одрізнити їх од тої темної, зчорнілої маси. Замурзана дітвора, впоміш з собаками і свинями, роїлася попід тинню. Худі підсвинки на високих ногах, з заболоченими черевами, никали по вулиці. Скрізь тхнуло гноєм. В долині, в озерці хлюпали праниками підкасані, з червоними як у буслів ногами, молодиці. За вигоном, край села, виднілось друге село, густо заселене сірими хрестами, під якими тихо спочивали, обернувшись в землю, трудівники землі. А далі розлягалось поле — рівне, сіро-зелене, голе, на якому червона спідниця робітниці здавалась однаковою польовою квіткою.

За закрутом, на горбочку, зза великих пишних кленів виглянула біла церква. У Раіси раптом стиснуло серце — і вона міцно стулила вуста. Ну, що ж — їй не першинка: коли доведеться, буде воюватись.

Через дорогу, проти церкви, стояла школа, нова, висока, під залізом, на горбочку, як сорока на тину. Візник звернув і в'їхав у великий, зарослий шпоришем, двір.

Показалось, що школа замкнена. Раіса обійшла навкруги її, зазирнула у вікно, звідки глянула на неї пустка, поторсала колодкою на дверях од чорних сіней — нікого й нічого. Якийсь чоловік сперся од вулиці на тин і з цікавістю стежив за Раісою.

— Не знаєте, в кого ключ од школи? Я — нова вчителька,— звернулась до нього Раіса.

— Та, мабуть, у сторожихи, у Тетяни... Бігай но швидко по Тетяну, вона поле в мачухи на городі!..

Услід за цими словами почулася лопотнява босих ніг і щось біле мигнуло на вулиці.

Раіса сіла на лавці під школою і чекала сторожиху.

Навкруги було тихо і безлюдно. Біла церква серед могутньої зелені робила приємне враження. На великому зеленому шкільному дворі паслась розпряжена вже візником коняка, а він сам приліг у холодку під возом.

Минуло так більш півгодини. Врешті ляпнула фіртка і на стежці показалась Тетяна. Суха, пристаркувата дівка, вона міцно держала в замазаних свіжою землею пальцях ключ, з неймовірою поглядаючи на Раїсу.

— Здрастуйте.

— Здрастуй... одчини школу... я приїхала до вас за вчительку.

Тетяна прожогом, з рухами москаля в спідниці, кинулась одчиняти школу, впустила Раїсу, а сама побігла зносити з воза речі.

Гучно залунали по пустих хатах Раїсині кроки, і сперте, з сильним духом соснової дошки, повітря затамувало їй віддих. Вона швидко поодчиняла вікна. Тепле зеленасте світло виповнило хату, і глянула у вікна широка блакить неба.

Тетяна тим часом позносила все манаття з воза, внесла води, подала вчительці вмитися і, налапавши в мішку самовар, витягла його звідти за вухо, аж він забряжчав.

— Самовар вам ставити?

— Настав.

Поки сторожиха поралася біля самовара, Раїса пішла оглядати школу.

Школа була простора, нова, недавно поставлена. В великі вікна невпинно перлось сонце і так пекло високі соснові стіни, що на них виступала живиця. Жовто-помальовані парти, зсунуті в кутку докупи, були покриті пилом. В шибку билась здорова муха і жалібно дзижчала. Од чорної шафи з книжками до шкільної дошки павук снував павутиння. Раїса обійшла всі покої — скрізь була пустка й тиша: школа нагадувала порожній вулій, перекинутий під хатою на сонці. Квартира вчительки складалась з двох невеличких хатинок. Особливо мала була спальня. В ній заледве могло поміститися ліжко, маленький столик і невеличка скриня. Коли Раїса прилягла на ліжко, їй здалося, що вона опинилася на дні глибокого колодязя, бо нетинковані соснові стіни, що тісно обступали її навкруги та високо здіймалися до стелі,

дуже скидалися на цямрину. Друга хатина була трошки більша і з вікон видно було білу церкву серед зелені високих дерев.

Поки вчителька підживлялася, сторожиха стояла коло дверей, уважно розглядаючи її та її пакунки зо всіх боків. Врешті вона насмілилась, сіла з краєчку на канапку і почалась розмова, в якій сторожиха намагалась якнайбільше довідатись від Раїси та якнайбільше розповісти їй.

Раїса дізналася, що школа стоїть порожньою ще з посту, коли вчителька злягла та й хутко й душу Богові оддала; он там, у маленькій хатинці, де Раїса буде спати, там мучилась одинока, як палець, вчителька і, коли б не старі матушка, не було б кому й очей закрити.

— Хіба піп старий вже?

— Ні, піп не старий, він удовець, має одну дівчинку-підлітка, старі ж матушка — то мати попова... Багатир, великим хазяйством орудує, а що в селі панів нема — нема де й заробити, то люди йдуть, за що дасть, до батюшки, а більш за гріхи йому одробляють... Тепер зажерся з дяком, ніяк не поділять приносів.

Тут Раїса довідне дізналася про останню сварку попа з дяком, про те, що й коли сказав піп дякові, що одповів йому дяк, що з того вийшло, і як та історія одбилась на кривій Семенисі, чоловік якої доводиться братом у других дяковому кумові... Оповідання Тетянине, як хвилі од вкинутого в воду каменя, все ширшими й ширшими кругами розходилось по селу, займало масу людей, захоплювало далекі кутки й плутало такі деталі різних сторін життя, що в голові Раїсиній все змішалося, і вона перестала слухати гомінку сторожиху.

Розташувавшись абияк нашвидку в своїх двох покоїках, впорядкувавши свою дівочу постіль, Раїса рано лягла в ліжко. Та спати не могла. Свічка блимала на столику в головах, а вона, витягшись під свіжим рядном, водила очима по дощаних соснових стінах тісної хатини. При тьмяному світлі стіни ще тісніше обступали Раїсу, ще більше нагадували колодяжну цямрину. Раїса лежала на дні колодязя, а там вгорі, куди світло ледве доходило, починався світ і життя.

Життя!..— вона думала про нього. От їй уже три-

дцять перший рік пішов, а чи багато дало їй те життя? Вона тільки й жила, що в останніх класах духовної школи, коли семінаристи, називаючи себе родичами її, приносили їй «заборонені» книжки, вели з нею розмови про любов до народу, про політику й навіть про те, що нема Бога... Їй було страшно й любо; вона ховалась з своїм скарбом, зачитувалась до болю голови, тремтіла од нових думок і почувала в собі таку любов до нещасного «народу», що спочатку хотіла вмерти для нього, а потому роздумала і поклала жити. Вона уважала себе за щось вище од своїх подруг та й од тих людей, що були навкруги; в грудях у неї радісно билась хвиля нової сили. Вона рвалась із шкільних стін на волю, на службу «народові». І сталося. Батько, старий, убогий дяк, забрав її додому на село. Але там не було того улюбленого страдника - народу, він був десь далеко, в Росії; на селі були самі мужики, яких Раїса добре знала і не дуже любила. Вдома, у бідноті, у великій сім'ї, де не було місця зайвому ротові, жилось невесело. Правда, батько з шкури ліз, щоб одягти Раїсу не гірш од попівен, аби дати їй спромогу їздити по весіллях та по храмах, де можна було знайти жениха - богослова. Та жених якось не знаходивсь, бо ні багачкою, ні красунею панна не була, біда вдома не меншала, і по двох роках, змарнувавши батькові надії, Раїса мусила піти в учительки. Тринадцять літ учителькою! Тринадцять літ вона сохла, як яблуко у сушні! Спочатку хоч потішала себе думкою, що вона не зайва на світі, що вона служить високій справі, але ця теорія з кожним роком блідла, половіла і з часом зовсім загинула. Життя таке одноманітне, таке безбарвне, текло вузьким коритом і нічого не давало для особистого щастя; вироблялись однобічні, професіональні інтереси, поза якими вона почувала себе мухою восени. Вона так і називала себе: «осіння муха». Раїса не раз питала себе, чи любить вона свою школу? Так, вона любила школу, любила свою роботу, при якій втрачала голос, хрипіла, надсаджувала груди й вела безперестанну війну з школярами, з їх батьками, з попом і з начальством. Вона любила все це, як любить мужик оранку, жнива або тверду лаву, на якій спочиває його натомлене, студжене тіло.

Однак для серця цього було мало.

Правда, воно не раз розцвіталось під змінливим промінням щастя, цвіло закинуте, невідоме, в тиші, і, не маючи надії кинути насіння в родючий ґрунт, зів'яло, засохло, як зсохли її лице, груди, руки, як зсохла вона вся, мов польова квітка з гербарія.

І ось, кинута долею в чуже село, ще більш одинока, як досі, перевертається вона з боку на бік на дні колодязя і не може заснути, і з жахом думає, що мусить же вийти колись з цього колодязя і стрітися з дійсністю, в якій центральне місце на цей раз займає така дрібничка, як відносини з попом.

Вже почало дніти, коли Раїса заснула.

Збудив її чужий голос під вікном.

— Я ще вчора бачив, як щось під'їхало до школи, та й кажу батюшці: чи не нова вчителька, а вони й посилають — піди, кажуть, до Тетяни, дізнайся — хто, звідки й що воно...

Раїса, мов опечена, скочила з постелі й застукала в вікно. Яке йому діло! Це не церковна школа, а земська!.. Вона його не знає і знати не хоче, він для неї ніщо, він тільки «законовчитель», та й то не тепер, на вакації. Це просто нахабність,— думала Раїса і хвилювалась.

За кілька день була неділя. Раїса не пішла до церкви. Зумисне. Вона никала по порожніх хатах, перечитувала старі книжки, сиділа в садку під деревом або приймала школярів, що приносили їй суниці, аби познайомитись з учителькою. Поїхати на вакації вона не мала куди — батько давно помер, до родичів не хотілось.

Піп нічим не об'являвся, і Раїса трохи заспокоїлась.

Раїса найбільш любила сидіти під вікном у своїй «чистій» хатинці, звідки було видко білу церкву серед густої зелені. Часом, коли сонце погідно сідало, церква здавалась рожевою, а вершечки дерев золотими.

Одного вечора, коли Раїса милувалася грою світла на церкві, перед вікнами несподівано з'явилась постать. У Раїси стрепенулось серце. Одскочивши од вікна, вона кинулась до виходу, та згадала, що обидві двері виходять у двір, і вона напевне стрінеться з попом. Раїса перебігла клясу, одчинила вікно і вискочила в садок. Піп

поторсав двері, постояв трохи і, обійшовши школу, застав Раїсу під стіною.

Обоє змішалися.

Він зняв бриля і рум'янець збентеження поповз йому аж на лисину.

Вона, зігнута і бліда, стріла його переляканими і сердитими очима.

Він прийшов познайомитися. Він знав, що вона приїхала, і в неділю виглядав її в церкві, але вона не одвідала дому Божого ... Вона тут людина нова, нікого не знає, і, коли трапиться якась потреба, він просить звернутися до нього, свого найближчого сусіда. Бо хоч вона земська вчителька, та він думає, що церква і школа мусять іти поруч.

Він не помітив лихого вогнику в Раїсиних очах, якими вона метнула в нього при останніх словах, і вів далі :

— Я й моя мати будемо дуже раді, коли ви нас одвідаєте ... Скоро приїде на вакації моя дочка Тася ... вам буде веселіше ...

Раїсу мучило одно питання : чи покликати попа у хату ? Те, що вона була «з духовних» — прищепило їй певну повагу до людей не з світського стану, але спеціальна нехіть до гостя перемогла.

Цур йому ! — рішила Раїса і слухала далі. Гостю докучило стояти. Шукаючи очима, де б сісти, він тихо поніс свою загорнену у білий підрясник, скоріш жіночу, ніж чоловічу, постать до садової лавки.

Раїса теж сіла з краєчку.

Отець Василь за півгодини, які просидів на лавці у шкільному садку, встиг пожалітися на свою п'яну, ліниву і не дбаючу про церкву парафію, розпитати у Раїси, хто вона й звідки, і навіть злегка докорити покійній вчительці, що не вміла защепити молодому поколінню духу покори ...

Раїса неохоче й коротко одповідала своему гостеві, але о. Василь благодушно не помічав того. Прощаючись, він ще раз запросив Раїсу в гостину.

Раїса ускочила в хату. Щоки в неї горіли, в грудях тріпалося прикре почуття несповненого обов'язку ... «Треба було покликати до хати ... перший раз прийшов ... Та

цур йому!..— удруге подумала вона.— Образиться? Покорно прошу. Не треба мені з ним ніяких зносин».

Та зносини не порвалися.

Стара «матушка» прислала якось їй тарілку малини, а коли Раїса трохи занедужала, Тетяна сповістила про це «батюшку», він дав їй кілька порошків хіни і по тому розпитував у Тетяни про здоров'я вчительки.

Проте Раїса не показувалась ані в церкві, ані в попівській господі, хоч була певна, що цим ображує духовну родину. «Нехай!» — уперто говорила вона і одводила тоді очі од вікна, в яке дивилася на неї біла церква в обіймах зелених велетнів.

Минув травень, почалась червцева спека. Один день видався особливо гарячим. Ще з самого ранку Раїса почувала якусь тривогу в тілі. «Неодмінно буде гроза!» — з жахом думала вона. І справді, після завзятої, хоч тихої спеки якось швидко смерклося і запав морок. Небо і земля стемніли, на обрію з'явилась чорна смуга. Скоро на смузі тій щось блимнуло, немов спахнув сірник і погас. Трохи згодом показався світ у другому місці, а далі знов спахнув на першому. Небо переморгувалось. Проблиски світла, спочатку такі бліді й тихі, чимдалі розросталися, потужніли. Почало здаватися, що за чорною смугою хмари то здіймається, то падає, щоб піднятись на другому краю, хвиля вогняного моря.

Та ось у новому місці щось моргнуло. Світло блискавки притьмарилось, зате вибухи прискорили темп. Чорне небо безперестанку моргало блискавкою, осміхалось кривим усміхом.

Раїса все більше і більше хвилювалася. Бо хоч хмари могли пройти стороною і тоді все кінчилось би далекою блискавкою, та могло бути й інакше, а тут, як на те, вона пустила додому Тетяну і лишилась сама у порожній школі. Раїса засвітила перед образами лампадку, забилась у куток, далеко від вікон, і здригалась кожен раз, коли вікна раптом блакитніли од сильної блискавки, і меблі, заскочені світлом, немов розбігались з якоїсь таємної наради.

Ніч швидко надходила.

Чорні хмари росли на крайнебі, насувалися над чорною землею. Надворі стало чорно, як у комині. Зате бли-

скавка розгорялася, жевріла, ставала сліпуче-білою. Коли вона потоком білої лави роздирала заслону ночі, на обрію на одну мить з'являлась в огняних рамах чорна сильветка з тополь, хат і вітряків і чезла, як сон. Околишня тиша була насичена тривогою, жахом, навіть тепле повітря мовчало, як залякана дитина. Здавалося, велетенський звір-потвора наближавсь до принишклої землі, розкривав вогняну пащу і скалив чорні зуби. Од його дихання трусилися дерева і поховалось усе живе. Звір усе наближався, ширше розкривав пащу, частіше дихав полум'ям... Чулось вже далеке ричання... І враз сталося щось незвичайне: тихе повітря стрепенулось, скрутнулось, шарпнулось вбік, знялось над землею і з божевільним жахом кинулось тікати... Воно мчалось наосліп у темряві, з свистом і сичанням перестраху, розбиваючи груди об стіни й баркани, пориваючи за собою пісок, листя, дерева й все, що лежало на його дорозі. А наздогін за ним так само мчалася чорна потвора, нависала над землею і позіхала полум'ям...

Раптом — гарр...

Від того рику затремтіла земля, забряжчали шибки і йойкнуло серце.

Раїса скрикнула. Ще раніше, за кожним гуркотом грому, вона неспокійно кидалась в кутку, поміж двома стінами, і тихо постогнувала. Її витріщені очі і зблідлий, схудлий зразу вид світились у темряві фосфором. Вона чула, що волосся стало у неї тверде, як дріт, і щось холодне раз-у-раз доторкалося до нього. Ноги й руки були холодні, як лід, а всередині, у грудях, клубком котилась тривога. Але коли почалась канонада і над головою її покотились небесні гармати. Раїса скорчилась вся і забилась в куточок, з німим жахом чекаючи катастрофи. Лампадка перед образом згасла, і Раїса не мала сили встати й засвітити її. Тим часом пальба ставала частішою. По небі літали вогняні стріли, червоні змії, цілі клубки полум'я. Коли з одного боку розлягався дружний постріл, то з другого в одповідь йому вилітав і котився по небі такий могутній грім, що земля тряслась, стіни в школі ходили ходором, а парти в сусідній хаті у дикому сполоху знімались з місця і з грюкотом гасали у порожній клясі.

Канонада тяглась довго і уперто.

Та ось все стихло, причаїлось, наче збиралось з силами. І раптом небо понялось вогнем, розкололось посередині і з страшним тріском завалилось на землю, церква похитнулася, стіни в школі розсипались і все щезло і затихло ...

. . . .

— Панно Раїсо, ви ще живі й здорові? — почула вона коло себе якийсь чужий голос.

Спахнув сірник і в блідому світлі з'явилась перед нею велика фігура о. Василя у білому підряснику. З його парусинового, окованого жовтою бляхою, величезного парасоля збігав на поміст струмок води, а чоботи були в болоті. Він приніс з собою в душну і сперту атмосферу зачиненої хати вогкість і свіжість літнього дощу, і надвірнє повітря трохи очутило Раїсу. Побачивши сливе зомлілу вчительку, її бліде, аж жовте обличчя, широко одкриті очі, о. Василь скрикнув:

— Що з вами, Боже мій!..

Він сквапно засвітив свічку, наблизив її до Раїсиного лиця і стурбовано поспитав:

— Що з вами?

Раїса мовчки дивилась на нього поширшеними зіньками, хоч, здавалося, пізнавала гостя.

О. Василь зложив пучки своєї пухкої, як у попаді, руки і, обвіваючи лице Раїсине холодом вогкого рукава, перехрестив її великим хрестом:

— Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа ...

Раїса звелась на ноги, повела тривожно по хаті очима і тихо поспитала:

— Грози ... нема вже?..

Нема ... Випав гарний ливний дощ, і небо тепер ясне. Ну й буря була!.. Коли вдарив останній грім, він думав, що запалило церкву, і побіг оглядати ... але показалося, що все гаразд, хоч вдарило десь близько коло церкви, або коло школи. Тут він згадав, що Раїса лишилась сама, бо пустила Тетяну додому, і схотів довідатися, чи не сталось чого з Раїсою, чи не налякало її, тим більш, що двері од школи одчинені були ... Аж тут он що ... Ну, як же вона себе почуває?.. Лучче?.. Слава Богу!.. От тільки в хаті душно, нездорово, краще одчинити вік-

но ... Що? вона боїться?.. алеж небо зовсім ясне і зоряне, а повітря чисте й тихе ... Правда? Їй так лучче буде. Чи може він чим помогти їй? Може б, послати по Тетяну, а то вона ще не зовсім очутилася ... Звісно, коли вона не хоче, він не посилатиме, хоч, на його думку, так було б краще ... Зате він зараз пришле їй настоянки на зіллі, півчарки якої прожене з лиця її блідоту і заспокоїть серце. А тепер він побажає їй надобраніч і сподівається, що завтра вона встане цілком здорова ...

І коли він прощався, од його пухкої руки, од білого підрясника, що загортав сливе жіночий торс, од блідуватого обличчя, сірих очей і навіть лисини віяло таким спокоєм, що Раіса не могла пустити його так швидко од себе. Як - не - як — вона була йому вдячна.

— Посидьте ще,— несміливо попрохала вона о. Василя, не випускаючи його руки з своєї,— чого ви так хапаєтесь! У мене мусить бути готовий самовар, я ще до грози поставила його ... Нап'ємося чаю ...

І, не даючи йому часу на одповідь, вона пірнула в темряву сусідньої хати ...

Самовар радісно клекотів і випускав пару. Лямпа під білим абажуром золотила нові соснові стіни. Дух свіжого чаю мішався з озонованим повітрям, в одчинені вікна дивилось зорями небо. Раіса дзвонила склянками. Її суха фігурка в білій одежі метушилась по хаті, як на вітрі пір'їнка, чорні очі блищали, на зів'ялих щоках грав легкий рум'янець, а в голосі чулась така нотка, наче електричність, пронісшись над землею, лишила дещо в цьому утлому тілі.

О. Василь, заклавши ногу на ногу й пускаючи струмок диму од папіроси, дивувався тій раптовій зміні в настрої вчительки, хоч ця зміна була йому приємна. Йому приємна була й та чистота, якою блищало золото самовара, молочний абажур лямпи, соснові стіни, сукня хазяйки й зоряне небо.

Раіса ще не зовсім одійшла після грози,— це було помітно з легкого тремтіння руки, коли вона ставила перед гостем склянку, з її нервових, занадто жвавих рухів, з блиску очей і піднесеного настрою. Їй зразу стало так легко говорити з о. Василем, наче він був її давнім і хорошим знайомим.

Показалося, що вона знала його покійну жінку. Фаня була на два класи старша за неї, але вона добре пам'ятає її. І от вона померла ... вісім літ минуло, як померла, а Раіса нічого й не відала.

— Єдина потіха лишилась у мене в житті — це моя дівчинка Тася ... вона завтра або позавтру приїде.

І коли о. Василь говорив про дочку, обличчя в його ставало добрим, а сірі очі промешли. Він був радий, що має з ким поговорити про свою улюбленицю, а Раіса цікавилась дівчинкою.

Опріч Тасі, вони згадували багато спільних знайомих— і тут Раіса мала чимало несподіванок ... Вона, наприклад, ніяк не могла уявити собі, що той рудий, як голендерська корова, рябий і довгий семінарист, який, сюсюкаючи, провадив їй ідеї Фаєрбаха, носить тепер камилавку, має наперсний хрест і дослуживсь до благочинного.

— Що ви кажете? — не вірила вона власним вухам.

— Їй - богу ... Хіба ви не читаєте «Епархіальныхъ Вѣдомостей»?

Ні, вона ніколи не читала «Епархіальныхъ Вѣдомостей» — і він обіцявся принести їй їх.

Тим часом рій згадок і відомостей про смерть, надгороди і щасливу або сумну долю спільних знайомих тихо бринів у хаті під веселий клекіт самовара і викликав у пам'яті давно забуті обличчя й події, колись пережиті почуття, колись пещені надії ...

По відході о. Василя Раіса пірнула в ліжко, на дно колодязя.

Однак вона не помічала нині сягаючої у височінь цямрини, над якою тріпав крилами морок.

Перед очима її стояла велика постать з спокійним обличчям, з променистими очима, з складеними над її чолом пучками пухкої руки.

За два дні у школу вбігла дванадцятилітня дівчинка з кругленьким клапоухим видочком поміж піднятими догори плечима. Її бистрі чорні очиці нагадували покійну Фаню — і Раіса зразу догадалась, що то Тася. Погано пошита перкалева сукенка не укривала оцупкуватої фігури, білі панчохи тісно обхоплювали грубі літки, а жовті вушка од рудих черевиків теліпалися наверха, як свинячі вуха. Тася проскочила повз Раісу, і, не помітивши її,

оббігла всі кляси, стукаючи черевиками та заглядаючи у всі закутки, наче вона вернулася до свого дому, і обдивлялась, чи все гаразд. Врешті вона наскочила на Раїсу і засоромилась. Але не надовго. За кілька хвилин вона вже засипала Раїсу безладними питаннями: чи є в неї сестра? А вишні в саду вже достигли? Чи й в неї була та сама начальниця в школі? Які конфітури Раїса любить, бо вона любить всякі?.. і т. д. і т. д.

Тася швидко сприятелювалася з Раїсою, не випускала її руки з своїх, тягла до себе в гостину. Раїса пішла.

В попівських горницях вони нікого не застали. Та о. Василь скоро надійшов і дуже зрадів Раїсі.

— Матусю... матусю...— гукав він у другу хату, утираючи впрілу лисину,— гостя маємо...

Десь здалеку почувся частий стукіт, наче коза стукала ратицями по мості. Трохи згодом у дверях показалася чорна баба з ціпком у руках, од якого й походив той чудний згук.

— Матусю... матусю,— передражнила вона сина,— гість... а який то гість? вчителька... могла б давно вже прийти...

Вона знов постукала ціпком, перейшла, не звернувши увагу на Раїсу, хату, сіла на стілець і замимрила: «матусю... матусю... вчителька... вчителька»...

Не вважаючи на неласкаве вітання, Раїса зразу почула симпатію до цеї старосвітської фігури в чорній міщанській одежі. Голова в матушки була пов'язана по-старосвітськи чорною хусткою, з якої виглядала замість обличчя печена картопля.

— Мати на всіх нас бурчать отак,— прохав вибачення о. Василь.

— Бурчать... бурчать...— повторила стара попадя, встала, перейшла, постукуючи, хату, сіла на другий стілець і замурмотіла собі щось під ніс.

На неї, очевидячки, не звертали уваги.

Тим часом Раїсі видно було, як у другій хаті Тася присіла перед грубкою, запустила в неї руки, щось довго порпалась там і витягла врешті звідти слоїчок з конфітурами. Знявши обережно папір, вона запустила всередину палець, обмазаний в попіл, і швидко сунула в рот. Вона з такою насолодою лизала конфітури, що чорні

очка блищали в неї, як у звірка, а настовбурчені вуха червоніли, як свіже нам'яті.

О. Василь хваливсь своїм хазяйством. Він показав власноручно посаджені яблуні, дав їм добру рекомендацію, познайомив її з запахом стані, з болотом коровника і скликав для неї все кудкудакаюче, ґеґаюче і крякаюче пірнате царство. Зо всіх звірків, які оточали Раїсу на великому дворі попівської господи, самим жвавим і цікавим була Тася, оцупковата фігурка якої шмигала поміж телятами або вривалась серед несказаного ґвалту в гусяче стадо.

Пили чай на веранді, при тихому заході сонця. Велика й благодушна фігура о. Василя, безперестанне бурчання старої матушки, що нагадувало дзюрчання води спід ринви, жвавість молодої кізочки у Тасі, ця проста розмова й обстанова навівали на душу спокій. В одчинені у хату двері дивились з портретів архиреї над старинними червоними меблями і збільшували невеличке товариство, в якому Раїса не почувала себе одинокою.

Лід рушив, знайомість зав'язалася.

Раїса рада була, коли Тася часом з самого ранку забігала до неї й тягла її в ліс або в поле. Часом вони брали з собою о. Василя. Він мусив з ними шукати гриби, насилу згинаючи свою ситу постать у білому підряснику. Коли він втомлювався, а довгі коси мокріли од поту, вони позволяли йому спочити. По тому часто прибігали дивитися, як він лежав на траві та пахкав папіроскою. Вони зносили йому визбирані гриби.

Стару матушку Раїса швидко підбила: вона варила їй конфітури, помагала в пекарні, доглядала робітниць. Стара була дуже рада і виявляла це бурчанням, як і на всіх домашніх.

Всі четверо складали немов родину.

Особливо веселими були у них недільні обіди. Зараз після служби Божої Тася тягла Раїсу до себе, і та мусила йти до кухні, щоб зготувать для маленької ласухи яку легумінку. Розпечена коло вогню, з засуканими рукавами, влітала вона до їдальні, гриміла посудою, помагала наймичці накривати стіл і проганяла о. Василя, що валявся з газетою на канапі.

— Ідіть до себе, ви нам заважаєте,— весело кричала вона йому.

За обідом виходила з о. Василем, як звичайно, суперечка. Рахували, скільки о. Василь випив чарок.

— Ви вже п'ять випили ! — з обуренням гукала Раїса.— Вам це шкодить, а ви п'єте та й п'єте.

— Яка з вас учителька, до п'яти порахувати не годні : я випив чотири, а не п'ять.

— Ні, п'ять ... Я вам забороняю більше пити — чуєте ?

— Овва !..

— Овва ! — дражнилась Раїса і швидко хапала з столу пляшку.

О. Василь боронив свої права і йшов війною на Раїсу, обертаючись раптом з слуги Божого в слугу Марса. За столом здіймався страшенний заколот. Тася вищала, як зарізане порося, стара попадя бурчала, переходила з місця на місце та невдоволено стукала ціпком, аж посуда дзвеніла.

Кінчалось звичайно тріумфом слабішої сторони, та в ґрунті були задоволені всі, хоч апетит Тасин так загострювався од боротьби, що з солодкого сливе нічого не лишалося.

Разом вони їздили на сіножать, в поле, на пасіку. О. Василь звикав до вчительки. Він часом посилав її доглядати сапальниць на буряках, або приручав одвезти полудень косарям, що Раїса робила охоче. За цими приємними, звичними для Раїси розривками непомітно збігав час, тим більш непомітно, що вона почувала себе в сім'ї о. Василя, як у рідній. В кінці літа Тасю одвезено до школи і всім стало сумно. Зате о. Василь мав причину частіше навідуватись до школи, щоб поговорити з Раїсою про свою улюбленицю. Опріч того, він приносив з собою «Епархіальныя Вѣдомости», які йому ліньки було читати самому, і вони читали удвох. О. Василь насамперед розгортав одділ хроніки. Там стояли усе знайомі назвища, описувались всякі випадки й зміни в житті місцевого духовенства. Спочатку Раїса цікавилась тим з ввічливости, щоб не образити о. Василя, а по тому втяглася й перенялася інтересами колишніх, ще за часів бурси, своїх знайомих. Лучалося, що коли привозили пошту, а о. Василя не було вдома, Раїса перша перечи-

тувала новинки й нетерпляче чекала о. Василя, щоб поділитись з ним тими новинками.

— Чи ви чули, що о. Аркадія переведено на другу парафію, а о. Феогност дістав набедренника? — стрічала вона його.

— Невже? Звідки ви знаєте?

— А ось читайте...

І вони нахилялися над газетою так, що чорна гривка Раїси лоскотала лисину о. Василеві.

Скоро о. Василь знайшов роботу в школі. Батьки приводили дітей записувати до школи, і Раїса таким способом знайомилась з селянами. Тут о. Василь був дуже корисним: він знав кожного селянина, його життя, характер і думки, знав його жінку і дітей, його скарб тлінний і нетлінний. Пишно розсівшись у клясі, о. Василь порядкував:

— Цього можна прийняти — мати його богомільна жінка, ніколи не пропустить служби Божої...

— А! й ти, Іване, привів до школи хлопця?.. Хочеш, щоб і син був такий великорозумник, як батько... Ні, цього не записуйте... Я його знаю...

— Змилуйтеся, батюшко, не гнівайтеся, я ж у тому спашу не винен...

Тут починалися рахунки за спаш або за якесь покрадене жито; о. Василь сердився, пирскав, червонів і настоював, щоб хлопця не записували. Це сердило Раїсу, та при людях вона уважала незручним нагадувати попові свої права. Коли ж Раїса довідалась, що селяни почали перше, ніж до неї, ходити до попа з проханням за своїх дітей, вона обурилась і виявила йому своє незадоволення.

О. Василь однак потрапив заспокоїти Раїсу, і все вийшло так, що вона ще мусила дякувати йому. Та й як було не дякувати або не слухати його! О. Василь все знав і все міг. Треба було полагодити дах у школі, бо протікало,— о. Василь зараз знаходив і майстрів. Потребувала учителька дров на зиму — о. Василь доглядав, щоб привезено сухих. Здумала Раїса їхати в управу або в містечко — о. Василь ставав у пригоді кіньми, і т. д. і т. д.

Раїса справді була вдячна йому за незчисленні дрібні

услуги та ради, без яких вона в чужому селі почувала б себе далеко гірше.

Опріч того, він їй подобався. На її погляд, він був гарний: од його високого чола били спокій і шляхетність, сірі очі променіли щирістю, освічували тихим світлом ціле обличчя. І він був нещасний, лишившись так рано удівцем. Раїса чула часом у серці певну ніжність, якесь материне почуття до цього зніveченого життя, і їй легше було вибачити о. Василеві, ніж кому іншому.

По від'їзді Тасі Раїса умовилася столуватись у старої матушки. Щодня утрьох вони ділили хліб - сіль. Це зближувало їх, немовріднило. Раїса навіть де в чому впливала на духовного отця. Вона поволі зменшувала звичайну порцію чарок, яку о. Василь заживав при обіді, і врешті о. Василь зовсім залишив пити. Коли він розповідав їй, як він багато міг випити та скільки часом випивав, серце її сповнялось гордістю, що отже вона змогла своїм впливом викоренити таку застарілу й згубну звичку.

Довгі осінні вечори вони проводили разом за круглим столом попівської їдальні, при світлі тьмяної лямпи. Під буркотання старої матушки велись безконечні бесіди про Тасю, згадувалось у найдрібніших подробицях її дитинство, її вигадки, словечка. Вони укладали пляни її виховання, мріяли про її долю. Атмосфера в їдальні ставала теплішою, ріднішою.

Осінній холодний морок, що облягав дім і бив у вікна дрібним дощем, відділяв їх од цілого світа. Вони почували себе на безлюдному острові і через те ще ближчими одно одному.

Часом вони читали довгі й скучні романи без кінцевих карток, витягнені в коморі з покритої пилом завалі. Читала Раїса. О. Василь ходив перехильцем по хаті, заклавши руки в кишені підрясника та схиливши в задумі голову, а по стінах лазила тінь кудлатого ведмедя.

Стара попадя дрімала. Інколи спросоння вона чіплялась до якогось слова, бурчала, стукала ціпком та розходилась так, що Раїса мусила зупинятись. Її вгамовували — і знов точився по хаті рівний голос, брав штурмом хату осінній дощ і лазила по стінах ведмежа тінь.

Та справжніми святними вечорами були ті, коли о. Ва-

силь читав написані їм для неділі проповіді. Він ближче присував до себе чадну лампу, закладав за вуха непокірні коси й обертався в деспота. Найменший шум, найменша, хоч би й похвальна увага старої матушки просто його розлючувала. Він читав свій твір, і ясні очі його метали іскри, а вібруючий голос, злегка гугнявий, викидав цілі стоси енергічних слів. З легким рум'янцем на щоках, з глибокою зморшкою поміж брів — о. Василь громив своїх парафіян, як старозавітний пророк. Крадіжки, неслухняність, п'янство, байдужність, вбивство душі і тіла густою хмарою нависали над головами, а назустріч тій хмарі йшла ще чорніша, ще грізніша хмара страшних обіцянок пекельної кари і пахла сіркою й дихала полум'ям. А серед тих чорних хмар, як білий невинний голуб, здіймалась у височінь огрядна постать натхненного проповідника і вбирала в себе зачаровані погляди обох жінок.

— Я їм покажу, я їх допечу! — страхав о. Василь неприсутніх парафіян.

Правда, все це було гарне й сильне, та деякі місця не вдовольняли Раїсу. Їй здавалося, що одні думки треба було пояснити, розвити, другі зовсім викинути; до того алегорії не завжди були ясними й консеквентними. О. Василь не допускав жадної критики. Як написав, так написав.

— Ні слова зміни! — розпалювався він.

Однак Раїса стояла на своєму, доводила. Починалась палка суперечка, в якій часом необережне слово з уст о. Василя ображало Раїсу. Кінчалося на тому, що Раїса брала олівець і робила в рукопису вставки та поправки, з якими о. Василеві таки доводилось згоджуватися.

В неділю Раїса раніше бігла до церкви, з нетерплячкою чекала проповіді. Вона уважно помічала, який вплив зробить проповідь на парафіян, особливо в тих місцях, що були змодифіковані нею, і їй здавалося, що баби з більшим почуттям сякають носа, а обличчя чоловіків набирають розумнішого виразу.

Проповідь здавалась Раїсі величною, а о. Василь гідним здобутого тріумфу. Проміння тої слави осявали й її, бідну вчительку, бо й вона частиною свого «я» впливала на маси. Це її підносило у власних очах.

Потроху й непомітно Раїса прив'язувалась до о. Василя.

Особливо відчувала вона це в ті дні, коли о. Василь їздив до благочинного або на з'їзди попівські, і Раїса вечорами лишалась вдома. Вона нудилась, сновигала по своїх чистих хатинках, не знаходила собі місця. Школа видавалася їй тоді сосновою домовиною.

Не знаючи, що з собою робити, куди себе подіти, Раїса бігла до старої матушки. Цілий вечір удвох вони розмовляли про високі душевні прикмети о. Василя й про те, яке то нещастя лишитись удівцем у молодому віці.

В дивному настрої верталась вона од матушки і довго не могла заснути. Лежачи на свому вузькому келейному ліжку в слабо освітленій свічкою кімнатці, вона чула в грудях приплив теплої хвилі. Мимохідь згадувався їй той радісний трепет, з яким приступала вона дівчинкою до причастя, або тепла, солодка, до млости приємна молитва віруючого серця. Давно це було ...

Вона хотіла б знов пережити ті хвилі, упитися їми. Та чи можливо ж це ?

Вона лежала і сподівалася, що воно прийде знов, те чисте, зазнане в дитинстві почуття, і, як весняний дощ, оживить засохле серце. Вона сподівалася і разом з тим боялась сподіватися ...

І воно приходило.

З високости, де вився морок і куди Раїса зводила очі, спливала на одиноке серце Божа ласка, і воно розцвіталося, як квітка папороті, пишним, хоч недовговічним цвітом ...

Вона засипала з одсвіженим теплим тілом, їй було соромно й хороше, як дитині після довгого і ревного плачу.

Часом після такої ночі Раїса чула в серці гостру й холодну крицю. Та криця різала її, ранила серце, доводила до розпуки.

— Не треба ілюзій, не треба омани,— сердилась на себе Раїса,— годі закривати дійсність ... я не дитина. Коли моє життя не вдалося, не можу ж я осолодити його цукерком у розмальованій обгортці ... я не хочу себе дурити, не треба мені марних надій, не треба мені нікого й нічого ... Так, нікого і нічого ...

Вона нікого не хотіла тоді бачити, не ходила обідати, жовкла і худла за один день і сухими гарячими очима різала як ножем.

Стурбований, що вона не з'являється на обід, о. Василь заходив у школу, і хоч Раіса кричала йому з спальні, що не хоче його бачити, що в неї голова болить, сідав у світличці і доти потішав її, доти розважав, поки вона не заспокоювалась ...

І знов таки вона мусила бути йому вдячною.

Раіса старалася оддячити о. Василеві чим могла, користувалась всякою нагодою. Здоров'я ж о. Василя вона взяла спеціально під свою опіку. Доволі було о. Василеві вискочити без шапки в холодні сіни або у двір, як це він звик завжди робити, вже Раіса мчалась за ним навздогін з шапкою та з хусткою на шию. Спочатку о. Василь байдужно приймав це піклування, та врешті воно почало йому докучати, особливо коли Раіса робила йому сцени за те, що він не бережеться.

Вона не розуміла, як можна не дбати про здоров'я людини, що має обов'язки не тільки родинні, але й громадські. Він такий чистий, такий ідейний, з могутнім даром слова — може й повинен впливати, мусить жити для вищих цілей, для добра своїх парафіян. Він має місію.

Вона говорила з селянами про ту місію ... Правда, вони притакували їй та часом дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батющині не зовсім сходяться якось. Раіса гнівалась, замикалась у собі й почувала відразу до невдячних.

Однак, поминаючи моменти невдоволення, Раіса мала свої приємності. Раніш вона ніяк не могла б повірити, що така проста, звичайна річ, як піст, якій вона не надавала собі жадного значення, може бути джерелом втіхи.

Столуючись у матушки, Раіса почала постити. Вона худла і блідла, чуючись трохи ослабленою від посту при важкій праці у школі, але та стриманість, та дисципліна, якими вона підіймала дух в утлому тілі, давала насолоду.

Другою втіхою її стала рання служба. Вона схоплювалась з ліжка в темній, вистудженій за ніч хаті, боячись заспати утреню, й кидала оком на годинник. Було ще рано. У вікна дивилась зимова ніч, зорі тремтіли в мо-

розному повітрі, досвітчане світло в далеких хатах блимало, як вовчі очі. Вона блукала по темних, ледве освітлених свічкою хатах, кулилась і тремтіла од дотику холодного повітря, а кроки її гучно лунали в околишній порожняві. В чорній одежі (іншу вона перестала носити), з накинутою на голову темною хустинкою, вона, немов послушниця, бігла до церкви з першим дзвоном. Там при двох - трьох жовтих плямах світла сторож замітав поміст, і пил од ніг людських сідав на грубо помальованих богах, на убогій позолоті. Вгорі висіла темрява і гучала жалібним акордом розбитих дзвонів.

О. Василь, розгладжуючи ще мокрі од вмивання коси великими кроками проходив через церкву до вівтаря нашвидку стискав руку Раїсі. Архангел Гавриїл усувавсь йому, і о. Василь зникав у вівтарі.

Поволі по церкві, то тут, то там, займались вогники, мов сходили зорі, на образах виступали сухі і чорні обличчя, од входу чулося чалапання ніг, а по церкві розходилась струмками сива пара з ротів і носів перемерзлого люду.

Вся ця обстанова викликала у Раїси молитовний настрій. Вона ставала за криласом з правого боку перед церковним богомазом середніх віків. За нею сякався на цілу церкву старий дяк і помекував, пробуючи голос. Служба починалася. Раїса перебирала в голові молитви; деякі з них здавались їй поетичними. Стоячи на колінах, вона виливала їх з повного серця і все дивилась на о. Василя, наче чекала, що він забере ті молитви й однесе до Бога. Шепчучи слова покори й благання, вона помічала тремтіння червоних уст під темним вусом, ловила полиск сірих очей і була певна, що од високого, аж до лисини, чола б'є тихе світло.

А коли о. Василь в хмарах синього диму здіймав свої пухкі руки до першого проміння ранішнього сонця і волав до Бога м'яким, трохи гугнявим баритоном, душа Раїсина здіймалась на тих згуках у височінь і розпускалась там, разом з димом ладану, в золоті недільного сонця.

Раїса перша підходила цілувати хрест. З солодким стисканням серця, з трепетом побожности припадала вона устами не тільки до холодного металу, але й до м'я-

кої руки о. Василя, наче з тим поцілунком переходила в її тіло благодать Божа...

Погідною і тихою верталась Раіса з церкви. Тіло її робилось таким легким, наче вона зразу схудла, спина трохи мліла, віддих ставав вільнішим. Вона сідала у своїй скромній світличці, застеляла стіл скатіркою й заживала проскурку, це пречисте тіло Боже, з таким настроєм, немов святний день далекого дитинства кидав на неї свою тінь...

Праця в школі втомлювала Раісу, та не вдовольняла. Її більше цікавила зміна в поглядах, нові почуття, напрямок думок — все це було таке нове, несподіване. Не можна сказати, щоб та зміна дивувала її — навпаки, вона не могла зрозуміти, як вона могла так довго жити іншим життям, не пила живущої води з криниці, яку носила у власному серці. Вона просто сама себе обкрадала. Тепер, дякуючи небесній ласці й помочі о. Василя, перед нею простяглися нові стежки, знайшлась нова пожива для серця. Раіса мала таке чуття, наче під твердою шкаралущею лялечки у неї виростають барвні крила й набирають сили до польоту. З покорою називала вона себе ученицею о. Василя. Вона потребувала раз-у-раз чути й бачити свого вчителя. Весь вільний час свій Раіса пересиджувала в попівській господі. Вона навіть рахувала день свій з тої хвилі, коли напослідок могла бути з о. Василем. Решту ж вона охоче викреслювала з свого життя.

Коло Різдвяних свят о. Василь трохи занедужав. Раіса присвятила хворому весь свій час, всі свої сили. Вона з таким запалом виповняла обов'язки милосердної сестри, що навіть докучила о. Василеві.

Раз вона прокинулась серед ночі з ясною і страшною думкою: о. Василь вмирає. Вона могла б присягти, що хтось їй зараз сказав: умирає. Вона боялась думати про це — і разом з тим уявила собі бліде обличчя з заплющеними очима на руці чорної матушки і розхристані, схвильовані передсмертним віддихом груди.

Вона прихапцем накинула на себе одежу і, мов загіпнотизована, вибігла з школи. Надворі сніг синів та грав вогнями, в морозному повітрі предмети здавались твердішими, гострішими. Навкруги було тихо й пусто. Сніг

рипів під Раїсиними ногами (калоші вона забула взути), а вона бігла й уявляла собі: світло в вікнах, грюкання дверима, охання й лемент, а на руках у чорної матушки смертельно бліде обличчя й напівмертві уста вимовляють її ім'я...

— Йду...— шепче Раїса, поспішаючи.

Вона біжить щосили, хоч ноги під нею тремтять і вгинаються. Вона не вірить, що добіжить — і посилає наперед свою душу. Вона певна, що варто їй добігти — і станеться чудо, він оживе й одужає. Вся кров збігається до її серця і тільки одно воно живе й готове до боротьби.

Раїса чує, що ноги її не витримають, ось-ось підігнуться. Вона добуває останні сили, додає ногам жвавости рухами цілого тіла. Та ось врешті блимнуло світло... в одному вікні, у другому, і Раїса грудьми наскочила на фіртку в високому баркані. Фіртка зачинена. Раїса раптом припала лицем до шпари. В широку розколину фіртки глянув на неї білий і холодний, як з криги, дім з чорними заспаними вікнами. Було тихо. Навіть пси спали.

Раїса обперлась плечем у фіртку й заплющила очі. Не радість, а втома обняла її. Наче кров, що збігалась до серця, парою взялась у морозному повітрі, в грудях стало пусто і слабо.

Коли Раїса одкрила очі, перед нею в синьому сяйві біліли сніги, блищала в'їжджена дорога, дрімали убогі хати, немов білі гриби на чорних корінцях. Навіть сліди у глибокому снігу бачила вона виразно,— значить, був не сон, а дійсність.

Їй стало соромно.

Схиливши голову, вона тихо поплენталась назад.

«Коли б хто не побачив» — думала вона, озираючись. Вона боялась стріти свідків своєї нічної мандрівки.

Скрізь було тихо й безлюдно. Тільки коло церкви сторож так несподівано ляпнув у калатало, що Раїса мало не впала.

На другий день Раїса довідалась, що о. Василь спокійно проспав цілу ніч і почуває себе сливе здоровим.

О. Василеві почала докучати безперестанна опіка над його особою. Коли він виходив з хати, його одежа підлягала контролю, на нього намотували стільки хусток,

наче він збирався за тридев'ять земель, фуфайки ж, сплетеної Раїсою, він не мав права скидати цілу зиму. Кожен кашель, навіть самий легкий, викликав докори в необережності ... Брак апетиту вів за собою усильні запрошування, а великий апетит — благання не об'їдатися. Це дратувало о. Василя. Це просто якась змова проти нього. І чого їй треба від нього, тій старій панні.

— Ви мені в рот дивитеся, а самі нічого не їсте, скоро з вас мощі будуть!

Грубий тон і роздратовання о. Василя ображали Раїсу. Вона покірно зносила його деспотизм, нічого не сказала йому, коли він прогнав Тетяну та найняв на її місце кого сам схотів, хоч новий сторож вічно стирчав у попівській пекарні й нічого не робив у школі. Вона навіть не протестувала, коли о. Василь вигнав з школи двох найкращих школярів через якісь свої рахунки з їх батьками. Але та зневага до найкращого її почуття боліла Раїсу.

О. Василь не помічав того. Зате Раїса виразно бачила, що він ухиляється од довгих бесід та суперечок, які так подобались Раїсі.

Вечори вони проводили разом, хоч то вже були не давні вечори.

Після чаю стара матушка примощувалась під грубою, ставила перед собою решето з пір'ям і скубла, злегка дрімаючи. Раїса протягувала руку до книжки й несміливо питала:

— Може, почитаємо?

— Е, не хочу, докучило ... Що там в тих романах ... Не знаю, для кого вони пишуться — хіба для старих панів, щоб кров розгрівати.

З цими словами о. Василь кидав скісний погляд на Раїсу і позіхав. Він чалапав по хаті, позіхав, нудився або сідав на канапку і знов позіхав з смаком і з кряканням.

Матушка за пір'ям вторувала йому.

— Ти б пішов спати, а то щелепи роздереш,— радила вона йому.

— А справді піду ... чогось сон наліг на мене,— позіхав о. Василь і йшов спати, не вважаючи на те, що було ще рано і що Раїса сиділа в столовій.

Часом він забирався до писання церковних книжок, немов не помічав Раіси.

Інколи ж його просто ґедзь нападав — і тоді він ставав нестерпучим: пускав Раісі шпильки, глузував з її екзальтації, осміював навіть її поверховність, сперечався проти того, що сам раніш обстоював. Стара матушка мусила брати під оборону збентежену й засмучену Раісу, сварилась на сина і стукала ціпком, щоб перервати неприємну розмову.

З приїздом на Різдво Тасі відносини поправилися. О. Василь знов став милим і веселим, а Раіса почувала себе добре, немов викинула з пам'яти все неприємне.

Та згода була недовгою: Тася швидко поїхала, і о. Василь занудивсь. Він блукав по хатах млявою ходою, спустивши голову, і не знав, що з собою робити. Врешті одного вечора підійшов до шафи, вийняв пляшку з горілкою і налив собі чарку. Раіса видивилась на нього переляканими очима. О. Василь походив, походив і знов налив чарку. Раіса з жахом дивилась на нього. Та коли він згодом налив третю чарку, вона раптом знялась, мовчки попрощалася з о. Василем і вийшла з хати.

Не роздягаючись, не світячи світла, Раіса впала на канапку в своїй світличці. Вона лежала так тихо, пригноблена, розтоптана, і розуміла лиш одно, що вона одинока. Одиноке, самотнє, занедбане всіма серце сходило кров'ю у темній сосновій домовині. Надворі вив пес. Уперто, жалібно тяглася нота скарги в темряві. Отак вона могла б вити, коли б мала силу. Та нащо вити? Вона буде лежати тут без руху, без надії, аж поки ця пітьма не зміниться у вічну. Як жива квітка поміж картками книжки. Вона не хоче чути того чикання дзиґарів, виття собаки, не треба всіх тих згуків, що нагадують життя, хай буде тиша і невпинний, щемлячий біль одинокого безнадійного серця. Хай воно сходить кров'ю.

Як довго лежала отак Раіса, вона не знала. Вона пам'ятає тільки, що раптом почула на свому серці чиюсь теплу, м'яку руку. Вона розплющила очі. Над нею, схилившись, стояв Христос, а на чорному ліфі, там, де було у неї серце, лежала Його біла й м'яка рука. Раісі стало соромно і страшно. Вона скрикнула і зірвалась з місця. Привид щез. Тремтячою рукою засвітила вона свічку й

обтерла піт з чола. Вона не могла з певністю сказати, чи то був сон, чи привид, вона тільки й досі чула на серці дотик, тепло чужої руки.

З того часу Раіса скорилась. Вона з покорою приймала грубість о. Василя, його усмішки, нехтування, а о. Василь немов упивався силою влади над старою панною і все частіше виявляв їй погорду. Єдиною обороною в Раіси стала покора. Чим більш о. Василь одпихав її від себе, тим з більшою самопожертвою вона присвячувала йому свій час, свої сили. Вона залюбки оддала б йому останню краплю крові свого серця. Коли б він одтрутив її, як ледачу собаку ногою, вона з любов'ю й покорою припала б устами до тої ноги. Покора дивилась з її великих очей, світилась в жовтому, висохлому тілі. Вона черпала сили у тій покорі, знаходила в ній терпку насолоду, високу поезію. Грубі вибрики о. Василя Раіса приймала за об'яв енергії та непохитної волі, а його неуважне, нерівне і часто згірдне поводження з нею поясняла собі тим, що о. Василь живе вищими інтересами і йому трудно звертати увагу на дрібниці. І вона залюбки приносила в дар незвичайній людині своє серце і свою покору, як її навчив Той, що лишив на її серці теплий слід руки. То був Христос, напевне Христос. І вона чула, що любить Його. Вона Йому молилась. В тиші й самотині вела з Їм солодкі бесіди. І Він розумів її.

Тим часом Раіса танула.

Разом з весняними водами спливало й її здоров'я.

— Ви б порадились лікаря, полічилися,— говорив о. Василь, зупиняючи погляд на її восковому лиці.

Вона нічого не одповідала і тільки дивилась на нього прозорими, смутними очима.

Весна здалася Раісі на те, щоб щослужби Божої ставити у вівтарі свіжі букети. То була її офіра. Вона вставала удосвіта і зеленими росяними ранками блукала по луках, збираючи квітку до квітки.

— Чи ви не закохались часом, що ходите по досвітках, на rendez vous аж за село? — жартував о. Василь, дізнавшись про ті ранішні екскурсії.

Після служби один з букетів Раіса брала собі. Їй здавалося, що він змінявся. Запах і колір квіток ставали сильнішими, свіжішими, наче ласка Божа, що сходила під

час відправи на вівтар, радісно розтуляла їх віночки. Раіса притискала букет до уст і серця й ставила у себе в спальні на столику.

Там, у цій манастирській келії з білосніжним дівочим ложем і чорною одежею на стіні під чистим рядном, вона спорудила собі щось на взір вівтаря, заквітчаного запашним зіллям, свіжими й сухими квітками. На видному місці стояла рядом з букетом велика фотографія о. Василя.

Раісі мало було церковної відправи; вона ставала ще на коліна перед своїм вівтарем і з очима, втупленими в портрет о. Василя, думала про Христа і, затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, посилала Йому молитви. Йому, одному Йому одкривала вона серце. Вона скаржилась Йому на своє життя, безбарвне, бліде, невдовольняюче. Навкруги її пустка, німа, без радощів, холодна. Вона не хоче такого життя, воно не потрібне їй. На що ж Ти, Боже, вклав у нього вогонь, коли той вогонь лиш у попіл обертає її серце?.. Ти сам бачиш, як вона страждає, візьми її до себе, дай їй щастя, якого вона не зазнала на землі, якого прагне, мов пити в гарячці... До ніг Твоїх, пробитих на Хресті, вона складає своє одиноке серце і всю силу його кохання... Ти добрий, Ти гарний, вона буде Тобі вірно служити, буде Твоєю покірною невільницею. Потіш її. Освіжи її смажні уста. Положи на її серце свою руку, утіш бунтовливий трепет його, як Ти вже це зробив раз... Боже!.. Ісусе!..

Затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, вона здіймала руки до неба, завмирала в благаючій позі і з вірою в чудо прикликала до себе потіху. Потіха приходила звідти.

Тиха, лагідна постать Христа спускалась до неї. Сірі очі його променіли тихим полум'ям і пестили ласкою. Він брав її на руки, таку бідну, таку маленьку, як пір'їнку, підіймав її — вона чула, що одривається од землі — і клав собі на груди.

Невимовна розкіш сповняла її тіло од того дотику, в солодкій млості вона тратила тяму, а спопеліле серце знов наливалось гарячою кров'ю, палало небесною радістю... Невпинні сльози змивали її обличчя.

. . . .

— ... Ти розумієш,— вела далі своє оповідання Раїса близькій приятельці і шкільній подрузі, що несподівано заїхала до неї,— ти розумієш: це людина незвичайна, не простий сільський піп ... Коли б ти знала його високі думки, благородне серце, його ідейність, чистоту душевну ... ти б була зачарована їм ... Він гарний ... його сірі очі променіють тихим світом, на блідому виду й високому чолі спокій і погорда ... Волосся трохи рудаве, але це не псує їх, навпаки — уста при них здаються свіжішими ... Голос музикальний ... Ти його побачиш, ти мусиш побачити ... Його може не всі люблять, бо він має енергію й непохитну волю ... Цій людині не тут місце, не на селі. Тут він пропадає ... І от уяви собі моє горе: він збирається до о. Івана на храм ...

— Яке ж тобі тут горе? Хай їде ...

— Ти не розумієш, ти не хочеш зрозуміти ... Він не повинен туди їхати ... там не місце йому ... там буде лиш п'янство, карти, гульня ... Він мусить бути сильним, він мусить бути вищим ... Він кинув пити ... Я його так прохала, так благала, щоб не їхав ... Невже я ... невже він ...

Раїса схлипнула і замовкла — спазма перетяла голос.

Вона сиділа мовчки, а великі сльози тихо котилися по її виду, такому жалібному, нещасному, з виразом питання й муки. Пальці хруснули од внутрішнього болю, а затуманені сльозами очі дивились кудись в простору.

— Ти не розумієш,— почала вона знов, звертаючи мокре лице до приятельки, але та перепинила:

— Ні, я дуже добре розумію: ти його кохаєш.

— Що ти сказала?

— Я кажу, що ти його ...— і не скінчила.

Раїса раптом одхитнулась од приятельки й тихо скрикнула, як ранений птах.

Перед нею мигнула блискавка, а під ногами запалась земля.

Глибока, морочлива чорна безодня.

Раїса потиху спускалась туди й з очей її поволі щезала рожева од заходу, закутана в зелень кленини, церква.

20. IX 1901 р.
Чернігів

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

ОПОВІДАННЯ

Діялось це в тридцятих роках минулого[1] століття. Українське поспільство, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із невтраченим іще смаком волі, широких просторів. Він ішов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвицав ногами і наставляв роги ...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, споетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі басарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі ...

От хоч би там за Дунаєм, гей там за Дунаєм!.. Недобитки січової руїни, хоробріші, завзятіші, не скорились

---

[1] В рукопису: „нашого століття". Це свідчить, що письменник розпочав це оповідання ще в 90 р. минулого століття. *Ред.*

ворогові, звили собі гніздо в Туреччині й возили звідти на Вкраїну. мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до січового братерства.

Ярами, коритами висхлих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись мов од дикого звіра, тікало од пана і панщини все, що не заплісніло в неволі, не втратило живої душі, тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до бою з кіллями та вилами...

А тим часом ворог не дрімав.

Власники душ, повернених у робуче бидло, записаних у господарський інвентар дідича разом з волами й кіньми, найбільш боялись того неспокійного, вільнолюбного духа народнього, бо його ніяк не можна було припасувати до панських інтересів, погодити з незмірними скарбами, які давала панові оброблена хлопом українська земля. Віковічна боротьба двох станів, панського й мужичого, боротьба хронічна, що часом приймала гострі форми й бурею проносилась над нещасним краєм — ніколи не кінчалась, бо й не могла скінчитися, хоч пан переміг. Ще недавно, вмившись в Умані власною кров'ю і накидавши в Кодні стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентар — хлопа.

Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю.

Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всій Басарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей. На півдні Басарабії, од бистрого Прута, по лівім боці Дуная аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадалися до рук козакам — и мусили випити гірку до краю.

Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано мов худобу або з оголеною напів головою, збитого, збасаманеного, одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину ...

Чого він міг сподіватися вдома від пана?

А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло вкраїнське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні — то полягти кістками на вічний спочинок ...

I

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє.

— Що ж воно буде?

— А що ж буде?.. Хай воно загориться без вогню й диму ... Втечу ... піду за Дунай, може, ще там люди не пособачились ... От бачиш — сакви ... Бувай здорова, Соломіє!

— Тікаєш ... покидаєш мене ... І оце я лишуся сама з тим осоружним чоловіком ... Ні, тікай, тікай, Остапе! Коли б ти знав, що робиться у горницях: пан біга по хаті, мов скажений. «Бунтар, кричить, гайдамака. Він мені людей баламутить». Покликав осавулу: «веди мені зараз Остапа Мандрику» ...

— Так ...

— «З живого шкуру здеру, чисто оббілую. Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню» ...

— Так ...

— «В некрути, каже, оддам». А паня біла, біла, трясця трясе її, а вона руки заломила та: «Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопи заб'ють нас, як мого дідуся в Умані» ... Тікай, Остапе, тікай, серце ... Спіймають — катуватимуть нелюди, живого не пустять ...

— Враг його бери! Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому: тягне, хоч ти що. Ех, піду, де воля, де інші люди ... Бувай здорова, Соломіє ...

— Перелазь, хоч попрощаємося.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На нічному зоряному небі ви-

ткнулась ставна парубоча постать і зникла по хвилі в густих бур'янах по той бік тину.

— Ну, та й кропива ж тут, чисто попікся. Де ти, Соломіє? Поночі й не видко.

— Ось я! — і перед Остапом зачорніла велика, як на доброго мужика, постать.— Ходім до ставка, посидимо під вербами.

Плутаючись у високих бур'янах, пролазячи попід кущами, що тісно посплітались у цій занедбаній частині панського гаю, вони долізли врешті до води. Тут було парно. При повній тиші в повітрі, густий гай легко затримав зібране за день тепло і тепер звідти пашіло, як з печі. По скляному поверху ставка, з глибини якого визирало темне зоряне небо, тихо плив білою хмарою туман і, мов наміткою, загортав блимаючі в таємничій глибині зорі. Нічна задуха насичена була сильними пахощами татарського зілля, кушіру, зогрітої води. Край човна, в невеличкому плесі, оточеному осокою й лапатими лопухами, жаби лящали так завзято, що заглушали всякий згук в далекій околиці.

Остап з Соломією сіли під вербою, але їм не говорилось. Події, що несподівано привели їх до розлуки, ба й невідома будуччина, яка кинула вже свою тінь на душу, збіглись у цей мент докупи і мов затулили глибину сердечну. Говорити мало — що скажеш кількома словами?.. Говорити ширше — навіщо? Не полегша серцю, не одміниться доля. Та й ніколи вже... пора рушати.

— Ти ж кудою подасися, Остапе?

— Та мені аби на Чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже.

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто. Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем — та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, вскочила в човен і почала шарити на днищі.

— Капосний дід, одніс весло у катрягу... Ну, та дарма — обійдемось.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березі і з такою легкістю витягла з тину коляку, мовби то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега.

Човен плавко загойдався на воді, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну.

Чорний панський гай потиху одсувався назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману.

Човен стукнувсь об берег. Остап підняв свої сакви й поцілувався з Соломією.

— Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуся. Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі раду.

— Добре, Остапе перекажу. Ну, хай тебе боронить і хова од лихого Мати Божа... Прощавай!

Остап скочив на берег, легким рухом закинув на плечі сакви й незабаром зник у чагарнику, а на човні, як велетенська чавунна постать, ще довго стояла Соломія, спершись на кіл та вдивляючись у чагарник, де разом з Остапом зникало її щастя.

Остап ішов навпростець, минаючи вузькі, криві стежки, протоптані товаром і пастухами. Йому був добре знайомий і цей чагарник з обгризеними худобою та вередливо покрученими корчами, й далека околиця, що розпливалась невиразними контурами серед нічної темряви. Одійшовши кілька гонів, Остап зупинився й озирнувся. Невиразною чорною плямою лежало сонне село у видолинку, і тільки в корчмі ясно світилось одиноке віконце й приковувало до себе Остапів погляд. Це одиноке світло серед сонного села було немов останнім «прощавай» рідного закутка, ниткою, що в'язала його з батьківщиною, з усім близьким. Але за хвилину віконце згасло, і Остап почув, як разом із зниклим світлом в його серці щось урвалось і село геть одсунулось од його. Остап непомітно для себе зітхнув і рушив далі.

Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи в наслідок реакції по пережитих турботах, його обгорнув жаль. Чого саме було жаль, він не міг би сказати, та й не думав про те. Так, просто жаль стис за серце, під-

ступив до горла. Якась струнка сердечна бренькнула, зачеплена тим жалем, а з чагарів та з нив, таких рідних і милих,— він це почув зразу,— натовпом знялись давні згадки дитинства, неясні, невиразні, але вимагаючі частини серця для землі, яку він покидав тепер — навіки, може.

Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — все це було йому знайоме, промовляло до його. Тут, в товаристві однолітків - пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську !.. Тим то й ба, що панську ! Та й хіба він сам, за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою ? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані — хіба ж вони не стали такою худобою ?.. Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуся катувати на стайні нагаями ... Не похвалявся б обдбілувати Остапа за сміливе слово.

— Обдбілуєш ! — злорадо осміхнувся Остап до себе.— Шукай вітра в полі ...

І йому ясно уявилося, як лютуватиме пан, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідусеві нічого не сталося через його ... Та що йому станеться ? Він уже старий, не сьогодні - завтра покладуть у яму ... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці - казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панами за волю, яких він слухав, затаївши дух і не зводячи розжеврілого ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, вояцький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи травицю в чагарнику, були свідками козацьких нападів або Уманської різні, виконаної підпасачами під проводом Остаповим. Воля, воля і воля ! Це чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлопця, а дедалі, з літами, під впливом витворених панщиною умов, прибирало більш конкретну форму, глибше значення. Народ стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи, і коли Остап, вихований дідом у давніх традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люди спочували йому, але далі спо-

чуття діло не йшло. Знайшлись навіть такі, що вклали панові в уха бунтівничі речі молодика — і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусив кинути рідний край. Йому було літ десять, як ізза Дуная, з Січі, приїздили до них у село емісари. Він їх добре пам'ятає. Лежачи на печі і удаючи, що спить, він чув, як вони довго гомоніли з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали, що під турком добре жити, й закликали людей на вільні землі. Дід лишився, бо хотів умерти на своїй стороні, а дядько Панас як пішов, так і по сей день ...

Остап ішов уже з годину. Він не помітив, як минув чагарник і вийшов у поле. Безкраї лани зеленого збіжжя, що саме красувались в той час, дрімали серед тихої ночі. Було так тихо, що Остапові кроки лунали в полі, мов гупання ціпа на току. Але він того не помічав, як не помічав величньої літньої ночі, що розлягалась по безкраїх просторах, таких свіжих, зелених, запашних. Від прудкої ходи Остапові зробилось душно. Він сів на межі й роззувся. Приємний холод пройшов по його тілу й приніс йому полегкість

Тим часом темна блакить нічного неба почала потрохи бліднути. З сходу дихнув вітрець і овіяв Остапа. І враз Остапові зробилось весело і легко. Він почувся на волі. Молода невитрачена сила хвилею вдарила в груди, розлилась по всіх жилах, запрохалась на волю. Остап зірвався на рівні ноги й не пішов, а побіг далі. Йому хотілось гукнути на всі легені словами пісні, або хоч крикнути, взять отак щось у руки — велике, міцне — і зламати його. Але він здержавсь.

Він ішов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки, одна за одною, як на крилах, летіли у пришлість. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий - широкий — ну, як Дунай широкий. За Дунаєм — Січ. Басують під козацтвом гарячі коні, мов змії ті, повигинали шиї ... Козацтво — як мак. Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шаблюка. Попереду ... попереду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишивсь на стані; одіж з щирого срібла - злота, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан

хотів його оббілувати, як повелась тепер у них неволя в Уманщині, що треба піти й визволити народ з неволі, потішити на старість дідуся й одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана панового, а його, Остапа, кохає. Козаки вклоняються йому, пускають з копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться — Остап попереду — через луки й поля до них у село, в Уманщину... Чи бачиш, Соломіє?

Раптом — пурх! — щось важке, як куля, з писком вискочило спід ніг Остапових і черкнулось крилом об його груди... Остап так і одплигнув, мов хвиснутий зненацька батогом по жижках. Серце затріпалось в грудях і стало. По плечах полізла вгору мурашня.

— Тьху! пек тобі, цур!..— одітхнув він врешті,— як налякало! — і пішов далі.

Але мрії вже щезли, мов птах розвіяв їх крилами. Остап знов побачив себе серед поля, почувся втікачем, недалеко від пана і всякої небезпечності.

Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під росою в тьмяному світлі. Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита, з рум'яного сходу линуло світло й м'якими хвилями розпливалось поміж небом і землею. Над полем, у високості, співали вже жайворонки.

Остап вийшов на шлях і озирнувся. Оддалеки щось манячіло на шляху, немов який подорожній, з клунками на плечах, плентавсь шляхом від села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втіки, міг послати за ним наздогін. Краще було звернути з дороги в який ярок чи видолинок. Там навіть можна переспати спеку, а смерком знов у путь. Але тільки Остап звернув з дороги, як йому причулося, що щось немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидячки, спинити його. Що за мара? Першою думкою в Остапа було тікати. Але, зваживши, що поки він один на один, жахатися нічого, Остап зупинився, очікуючи й вдивляючися у подорожнього. Тому, очевидячки, було пильно, бо, не вдовольняючись прудкою ходою, він інколи пускався бігти, придержуючи свої клунки на плечах, і вже незабаром Остап міг розгледіти його струнку постать.

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугаїнці і з довгим ціпком. Остапові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився і привітався до нього, Остап з несподіванки скрикнув:

— Соломіє!.. Чи ти здуріла?

— Може й здуріла,— сміялась Соломія.

— Пек тобі, маро!.. Чистий парубок... Куди ти й по що?

– За Дунай, у Січ з тобою... Приймаєш товариша, чи не приймаєш?

— Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся?..

— Які там жарти!.. Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Холодна - холодна, мов завмерла! Далі прокинулась і чую, що все мені противне, все гидке: і чоловік, і панщина, і життя моє безщасне... Пропадай воно все пропадом... Піду я світ - заочі... Вже ж за тобою хоч серцеві легше буде... Та чим дужч додому, за торбину — вкинула що треба на дорогу... Тільки, думаю, пан ловитиме нас. Але й я не дурна. Дідька з'їсть, що спіймає. Метнулась до комори — чоловіка нема дома, повіз паню в гості; зняла з жердки сорочку й штани. Тоді спідницю з себе, штани на ноги, накинула на плечі чугаїнку, а на голову шапку — і козак козаком... Шукай тепер, пане, парубка з молодицею... ніхто не бачив, лиш двох парубків стрічали... Що ж мені з тим, що скинула, діяти? Покинути боюся, догадаються ще... Взяла своє під пахву, побігла до ставка, прив'язала камінь і шубовсть у воду... Вічная пам'ять. А тоді селом, та на шлях, та біжу - біжу, щоб догнати. Ху, як ухекалась... Що ж, приймаєш парубка у товариші, чи ні?

— А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей!..

Оце сказав! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Та й навіщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми. Турок дає землю — займай, скільки твоя сила. Вона про це довідне знає од людей. Вони оселяться в слободі, вона хазяйнуватиме, а він з Січі наїздитиме додому, а то й зовсім облишиться на господарстві... А тим часом у дорозі вона хустя випере йому, догляне, голову змие. При своїй

небозі добре і в дорозі... Хіба не знає приказки?.. Ну, хай же він не супиться, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що задля нього вбралася в штани та ладна мандрувати хоч на край світа...

Остап осміхнувся. Він властиво радий був Соломії, лиш ота несподіванка збила його з пантелику.

— А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала! — повеселішав Остап.— Та чого ми тут стоїмо? — схаменувся він ураз,— день як бик і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка куряви.

Остап з Соломією звернули з шляху на поле і незабаром знайшли те, чого їм було треба. Тут у кориті висхлого бурчака, облямованого по високих берегах червоним польовим маком, було безпечніше, ба навіть і деякі вигоди трапились їм: вони надибали степову криничку, джерело, що ледве сльозило й виповняло природну западинку, оброслу травою, а далі течійкою шилось по закрутах рівчака. Тут вони порішили спочити.

Спільний сніданок і можливість перекинутись щирим словом з близькою людиною — дорешти помирили Остапа з несподіваним випадком; його значно заспокоїли Соломіїні доводи, й обидва товариші, вже без зайвих турбот, натомлені нічницями, твердо поснули сном молодості

Сонце було низько, так у два чоловіка від землі, коли Остап прокинувся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопився за боки від шаленого реготу.

— Ха-ха-ха... От козак — раз козак!..— реготався Остап.— Ха--ха-ха!

Той регіт збудив Соломію. Вона схопилась і, протираючи очі, здивовано зиркала на Остапа.

— Ти чого?

— Продери, продери очі... Ха-ха-ха!..

— Бачу вже... Та чого ти?

— Ну, тепер ходім.

Остап підвів Соломію й потяг її до кринички.

— Стань на коліна і дивись у воду...

Соломія нагнулась і зазирнула до кринички.

Звідти глянуло на неї свіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно біліло при картатому очіпку й пасмах чорного волосся, що під час сну повисмикувалось спід очіпка.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз залилася дзвінким сміхом.

— Ха - ха - ха! — не вгавав Остап,— голова молодицина, а ноги парубочі ...

Вони реготались, мов діти: вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина, він — грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.

— Що ж воно буде? — спитав перегодом Остап.— Та ж, як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде! — рішуче промовила Соломія і з цими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі і вкрили їх нижче пояса.— На, ріж ...

— Що ти кажеш? — жахнувся Остап.

— Ріж, кажу ...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— Ані крихти ... Ріж! — уперто намагалась молодиця й сіла долі.

— Та в мене ножиць чортма.

— Ріж ножем ...

Остап стояв, вагаючись, але, бачачи молодицину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати кружка Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах додолу й лягали на землі дивними покосами.

Однак Соломія дурила себе, запевняючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волоссю й до ніг Соломіїних впало перше пасмо кіс, вона почула якийсь біль у грудях, щось стисло за серце й на очі набігли сльози.

Робота була скінчена. Остап одступивсь од Соломії, щоб здалека краще придивитись до своєї роботи, а Соломія, мовчазна й замислена, сиділа долі серед обтятого волосся і вдивлялась кудись у просторінь.

Заходяче сонце червоним світлом осявало цю картину: його, стрункого й міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим усом на засмаленому обличчю,

і її, що в образі білолицого чорнявого хлопця дивилась в простору засмученими карими очима.

— Ну, пора нам рушати ... Гей, ти, парубче, як тебе звати — Семеном, чи як?

— Про мене й Семене ...— зітхнула Соломія і знялась з місця.

II

Була темна осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у пітьмі.

То був Дунай.

Ще густіший морок виповняв глибокі чорториї, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворушились люди. То були втікачі. Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вогкості й пітьмі, ховаючись від козачих пікетів, розкиданих по лівому березі Дунаю. Якраз сьогодні, з опівночі, мусили вони прокрастися у прибережні комиші і там чекати перевозчиків зза Дунаю.

Було їх там чоловіка з тридцять з дітьми, з усяким хатнім збіжжям, з слабими навіть, яких не можна було кинути в чужій стороні.

По дні яруги неслось глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заломах проваля. Люди говорили потиху, сливе пошепки. Якийсь молодий, з ноткою сердечности голос, оповідав звичайну історію втікача: «і попавсь я до грека і зазнав я неволі ще гіршої, як вдома. Гнав мене на роботу і вдень і вночі, а годував гірш за собаку ... Сорочка на мені чорна, заношена, нужа мене напала, їсть ... I ходив, як звір той лісовий, та не смів і словом перечити хазяїнові, бо він нахвалявся наслати на мене посіпак» ...

— Ох - хо! — вирвалось з чиїхсь грудей і тихою скаргою загинуло в темному проваллі.

Десь здалеку бриніла, як муха повесні, притишена пісня.

— Отче наш... да будет воля Твоя...— молився хтось з притиском, з чуттям.

Хвора жінка важко дихала і стиха постогнувала.

Межи втікачами були й Остап з Соломією. Зазнавши всяких пригод, вони врешті добились до Дунаю і вкупі з іншими чекали перевозу.

— Ти ще не заснула, Соломіє? — стиха обізвався Остап.

— Та мало що... Так сон наліг на мене, так наліг... Коли б уже швидше рушати звідси...

— Ще рано, до півночі далеко... Ну й холод! чисто змерз... Іване! — обернувся Остап у другий бік,— як думаєш, не завадив би нам оберемок бадилля на вогнище? га?

— Падку мій! Та ж то аж наверх лізти, гей! — жахнулось щось у темряві пискливим баб'ячим голосом, і кілька разів відсапнуло, немов корова у хліву.

— І куди його посилаєш? Адже він на своїх коротких ногах не злізе на гору,— кинула Соломія.

— Овва... овва... бозна що вигадали... я й не на таке лазив...— образився Іван, і з цими словами стало чутно, як він подряпавсь на стрімку стіну урвища, важко й часто відсапуючи.

— Бач, старається, котигорошок! — промовив хтось з темряви,— аби молодиця слово сказала, в пекло полізе.

За кілька хвилин оберемок бадилля прудко летів у провалля, а за ним, обвалюючи глину й запорошуючи всім очі, скотився додолу тріумфуючи Іван.

— От і не виліз... от і короткі ноги... ге! Якби не короткі ноги — сидів би один з другим поночі, а тепер у нас вогонь буде... хе-хе-хе... Кресало є?.. є!.. А губка є?.. є!.. Ну, викрешемо... га! — торохтів він, мов горохом сипав.

Іван метушився, бігав без потреби з одного місця на друге, шелестів сухим бадиллям, трощив його і складав на купу.

Врешті черкнулась криця об кремінь, спалахнула на мент іскра, і стіни урвища немов двигнулись.

Іван припав до землі і дув. Червону цятку, до якої він мало не торкавсь устами, розбирав гнів: вона росла, червоніла, пирскала, мов сердитий кіт, і, врешті, не ви-

тримавши, схопилась полум'ям, бухнула сивим димом і залляла світлом дно чорториї.

Іван стояв і сміявся.

Нерівне світло осявало коротку, грубу фігуру з круглим ласкавим обличчям, зарослим, мов куделею, пасмами полового волосся, блимало по накиданих безладно клунках та по втікачах, що сиділи й лежали купками по землі. Круті глинясті стіни урвища жовтіли і лиш вгорі, в глибоких зломах, бився крилами сполоханий морок.

Остап та Соломія присунулись до вогню.

Раптом здалека, з берега річки, почувся кінський тупіт. Всі насторожились.

— Гаси вогонь! — обізвавсь хтось пошепки й з тривогою,— крий Боже, ще помітять...

Остап знехотя почав затоптувати вогонь, хоч це йому й не вдавалося. Жевріюче бадилля розповзалось скрізь, мов огняні хробаки, сичало й крутилось.

Тим часом кінський тупіт завмирав у далині і врешті зовсім затих.

В проваллі знов стало темно. Всі мовчали.

— Іване,— перервав хтось врешті тишу,— розкажи но, як тебе жінка била, та як ти од неї забіг аж сюди...

— Оце вигадав! Щоб жінка та чоловіка била, та це ж беззакон, безпардон!.. Зроду такого не було... хе-хе-хе,— непевно якось сміявся Іван, немов хотів підбадьорити себе.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Це їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучався з земляками. Весела й добродушна вдача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканині по чужих краях. Іван охоче оповідав про своє життя домашнє; з оповідання того можна було зрозуміти, що втік він не так од панщини, як од лютої жінки, яка мала занадто великі кулаки для малого на зріст Івана. От тою то лютою жінкою й дратували раз-у-раз Івана, та він не сердився і добродушно викручувався жартами.

Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жінчиних кулаків, душа його шукала знайомих вражень покори. Він прив'язавсь до Соломії, що огрядною постаттю нагадувала йому жінку, і за кожним її словом ладен був

скочити хоч в пекло. Цю особливу прихильність до Соломії помічав не тільки Остап, а всі, і лиш висміювали бідного коротконогого лицаря.

— Говори! — дратував Івана той самий голос,— певне молотила, як ціпом. Коли б не втік, то пішов би досі на смух.

— Ну, то що? — жваво підхопив Іван,— хіба я боюся смерти? Сохрани Боже!.. Пошли, Господи, й завтра. Раз вмирати, не двічі. Вмер — і край, більш не встанеш.

— Ні, краще не здихай, Іване, тут, бо будуть шкури дешеві...

— Хе - хе - хе!.. О, бодай тебе, що вигадав,— хехекав Іван, мов булькав з повної пляшки. На сміх його однак ніхто не обізвався. Люди були поважні, похмурі навіть. Тільки дитина часом заквилить і сповнить жалем провалля.

— Чи не час нам в дорогу? — поспитала Соломія.

— Про те вже дід Овсій знає, він тут порядкує,— обізвався Остап.

Очевидячки, це питання всіх цікавило, бо по проваллю пройшов шепіт: пора, пора... і почалося збирання.

— Потихо, потихо, не всі разом,— шамкав дід Овсій і все лазив поміж люди, усе толочив їм ноги.

Рушили.

Вибратися однак з темної, покрученої та вузької чорториї було нелегко. Раз - у - раз доводилось спотикатися, намацувати дорогу, падати, чіплятись за клунки, вставати і знов спотикатися. Ця плутанина зайняла коло години. Врешті війнув вітрець — перед втікачами була наддунайська низина. Усі зітхнули вільніше, хоч небезпечність саме тут і починалася. Треба було перейти рівне, незаросле й незакрите нічим місце, щоб опинитися в комишах. Дід Овсій вистроїв усіх в одну лінію, а сам пішов попереду. Ніч була темна, аж чорна, в кількох ступенях нічого не можна було розібрати. Легкий туман вставав над Дунаєм, повз берегами, окутував утікачів. Вони потиху посувалися.

— А я вже вас держуся, як сліпий плота,— шепотів Іван до Соломії, йдучи за нею.— Куди ви — туди й я... Щоб бути разом. А може вам важко, то дайте мені клунок, я понесу,— жебонів він, важко відсапуючи.

— Та не сопіть так, мов ковальський міх,— напучувала його Соломія.— А клунка свого не дам, бо я ще й вас могла б узяти на горгоші з вашою торбою разом ...

— Коли ж ноги грузнуть, аж в постолах хлющить, та ще щось, не тут згадуючи, немов чіпляється до ніг, не пускає ...

Починався мочар, порослий комишем. Чутно було, як шелестить комиш шерстким листом та іноді хрусне під ногою суха очеретина.

Йшли недовго. Дід - провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути напоготові, а сам десь зник.

Близько, зараз отут, дихала холодною вогкістю річка, хоч її не видко було у пітьмі. Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи мряка. Втікачі розташувались на мочарі, під ногами у них плющало. Вони сиділи нерухомо, карячки, боячись поворухнутись та зачепити шамкий комиш. Вони дивились перед себе, у густий вогкий морок. Ноги терпли, мряка покривала одежу холодною росою, вода затікала в обув. Очікування помочі, що мала прибути з невідомих, вільних країв та визволити з неволі, напружувало нерви, розтягувало без краю час. Почуття дійсности втрачалося, усе приймало незвичайний, казковий характер. Напружене око вбачало у пітьмі якісь тіні, що снуються в тумані, наближаються, віддаляються, приймають незвичайні розміри. Часом блимне здаля вогонь і зникне, щоб з'явитись у другому місці. І знов темно. На річці щось плюснуло ... раз, другий ... Присяг би, що то весла одбивають по воді такт, що човни ріжуть хвилю і ось - ось стукнуть носом в берег ... Однак скрізь тихо ... Широка річка спокійно дрімає в легкому тумані, чорне небо безперестанку сіє росу ... Здається, що ця довга осіння ніч ніколи не скінчиться ... марні надії, даремні сподіванки ... ніхто не прибуде, ніхто й не думає про те, що тут сидять холодні, стурбовані люди й як Бога з неба чекають рятунку ... Усе на марне ... Але око знов ваблять блукаючі вогні й рухливі тіні, вухо знов ловить непевні згуки, що родять надію, будять увагу ...

Тіло терпне, тіло деревеніє, кудись поділись ноги, що мокли в воді, не чуть їх ; напівсолодка втома обхоплює

людину, байдужність закрадається в серце.... Все так, як слід, як має бути, і чи не однаково гинути тут, серед цього багна, чи вдома в неволі...

Ураз — що це? Сон сниться, чи чудо діється? Далеко за річкою блиснуло щось, немов з неба вогонь впав на землю і спалахнув, як свічка. Поряд сяйнуло знов, а за ним у третьому місці сильно бухнув полумінь. Три вогні горіли, як свічки в церкві — і не можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється. Немов холодний вітрець повіяв і торкнувсь обличчя. Усі стрепенулись. Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли й одночасно, десь недалеко в комишах, жалібно завив голодний вовк. Та сумна скарга покотилася по річці і вразила втікачів.

— Бач, зголоднів! — з співчуттям обізвалась Соломія...

— А я!.. а я!.. ще й не такої заспіваєш, як живіт присохне до спини... А може то він вас почув та плаче, що ніяк взяти... хе-хе!..

— Ну, ти його тільки торкни, котигорошка, то він зараз і розсиплеться,— недовольно промовив Остап.

— А, які ж бо ви!.. Хіба ж я що? хіба ж я як?..

— Поснули? га? — прошамкав раптом дід Овсій, вернувшись з берега.— А зараз перевіз буде...

Люди ворухнулися. Аж ось воно — перевіз... Груди вільно зітхнули... Десь раптом знайшлися ноги, мокрі, холодні, задубілі, зомліле тіло забажало рухів, дійсність розвіяла чари, розбудила мозок.

— А що — вовк добре заскиглив? — шепнув дідок на вухо Йванові і засміявся.

— А щоб же вас ведмідь загриз... борони Боже! — здивувався той.— А я ж не казав, а я ж не мовив...

І в його шепоті чулося таке здивовання перед хитрощами діда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія мимохіть осміхнулися.

Потиху й обережно усі посунулись до берега. З нетерплячкою вдивлялися вони у темряву, та нічого не бачили й не чули. Річка спала. На заході трохи вияснилося і на мутному небі вирізалися контури чорних, мов важкі хмари, гір. За річкою шуміли плавні.

Не вважаючи на дідову обіцянку, перевіз не прибував. Люди нетерпеливились. Діти змерзли, пищали і трудно

було заспокоїти їх. Місце було небезпечне — тут раз-у-раз вешталась кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Це дратувало. Нарікання сипались на діда Овсія, усіх брала хіть скоріш покинути небезпечний берег та знов забитися в яку нору. Там принаймні можна розкласти вогонь і зогрітися. Ніхто й не дививсь на річку.

Коли це — на самому березі щось плюснуло. Два човни м'яко шорхнули по прибережному піску і тихий голос поспитав:

— Ви усі тут?

На березі зробився заколот. Усі товпились коло човнів, кожний хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві не легко давалося зробити лад і спокій. Котигорошок одним з перших скочив у човен і завзято намагавсь втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

— Соломіє... Остапе... сюди... до мене! — кликав він пошепки і сопів, і кректав, і крутив головою, вовтузячись з непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли.

— Сідай швидше,— сикнув перевозчик.

Та було пізно.

— Хто там? — гукнув з темряви сердитий голос.

У ту ж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей, а над нею звісився козак, немов шукав чогось на землі.

— Еге-е! — протяг він наче до себе, скинув з плеч рушницю й бахнув над головами принишклих втікачів.

Люди опам'яталися. Адже він один, а їх багато. Сміливіші кинулись на козака та голіруч не легко було його взяти.

Тим часом стріл, певне, почули, бо з темряви неслась уже на втікачів кінська тупотнява, брязк зброї й грубі людські голоси.

— Лови їх! в'яжи! — гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони зскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішалося.

Якийсь здоровенний москаль вхопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

— Матінко! рятуйте! — верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі.

— Стій! — неслось з берега,— будемо стріляти! — Гримнуло кілька стрілів і сколихнуло повітря.

Кулі свистали над головами втікачів, але Іванові було не до куль; він все ще махав руками і благаючим, розпучливим голосом кликав:

— Остапе!.. Соломіє... А які ж бо ви... сідайте швидше... сюди, до мене...— і не помічав, що від берега одділяла його широка смуга води, а галас на березі покривав його слабий, пискливий голос...

Що далі було—ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали вперед, добуваючи останніх сил. Врешті щось перепинило їм дорогу, і вони попадали. Ця пригода була їм навіть на руку. Лежачи на чомусь твердому й холодному, вони могли трохи одсапнути. Ноги в них тремтіли, груди важко дихали. Вони лежали й слухали. Навколо було тихо, од берега не долітав сюди жаден згук — очевидячки, там уже все скінчилося. Сіяв дрібненький дощик, темрява знов стала густішою. Не почуваючи за собою погоні, Остап і Соломія помалу опам'яталися. Остап обережно обмацав те, на чому лежав: то горб, порослий травою. «Ага,— подумав він,— ми, видно, наткнулися на високий берег». Вони спочили трохи, осмілені тишею, звелись і обережно побрели вздовж гір, в надії натрапити на яругу, де можна б було захиститися від дощу й холоду. І справді — незабаром почули під ногами розмиту глину й увійшли у чорну пащу провалля.

Тут вони намацали сухе, затишне місце й тільки тоді почули, що страшенно втомлені й зогріті шаленим бігом. Утома була така сильна, що брала верх над усім: вони просто впали. Без розмов, без думок — вони поснули твердим здоровим сном.

Прокинулись вони нерано: сонце, мабуть, було високо, бо жовтий промінь його повз по стіні урвища. Вгорі синіла смужечка погідного неба.

Першою думкою в Остапа було довідатись, де вони. Він подавсь на розвідки і скоро вернувся, щоб заспокоїти Соломію: скрізь тихо, спокійно, днина тепла й ясна.

Почали радитись.

Обоє згадали, що один мірошник знад Прута, одноокий Яким, такий забіглий, як і вони, тільки з Поділля, хвалився, що знає спосіб переправити їх в Туреччину, і вони певне б звернулися до його, коли б котигорошок та дід Овсій не підбили їх тікати разом з ними через Дунай.

Тепер нічого іншого не лишалося, як звернутися до того мірошника, бо переховуватися далі на цьому боці було небезпечно: їх могли спіймати, одіслати до пана або запроторити в тюрму.

Вони ледве вилізли з глибокого провалля й опинилися на спаленій сонцем сірій полонині. Низина, що приймала вночі фантастичні, непевні форми, видавалась удень дуже гарною. Широкий і тихий Дунай блищав проти сонця, мов криця, а зза прибережних, зелених ще верб здіймались у небо блакитні шпилі далеких гір.

Розглянувшись уважно, Остап зміркував, що звідси до Кишниці, де стояв вітряк Якимів, буде верст з тридцять. Коли поспішитися, то до вечора можна б ще постигнути туди.

І вони почистивши трохи свою молдуванську, заболочену вчора одежу, не гаючись, подались у дорогу. Вони йшли то шляхом, то стежками навпростець, намагаючись не звертати на себе уваги.

— Десь тепер наш котигорошок з турком бесідує,— обізвалась Соломія.

— Як не годує раків дунайських,— кинув Остап. І їм уявилися нічні пригоди.

Вони обігнули з правого боку Рені й подались понад Прутом.

З дороги видно було, як вився у низині кривульками глибокий та каламутний Прут, а за ним, скільки око сягало, руділи стиглим комишем плавні і хвилювалися,

як нива. Край неба щось крутилось, дим низько слався над очеретами. Інколи над берегом Прута проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки.

За Прутом була Туреччина.

Вже була ніч, коли вони підходили до Кишницьких вітряків, що ліниво помахували крилами. На радість їм у Якимовому вітряку світилось. Вони одхилили двері й увійшли. Там нікого не було — і Остап з Соломією присіли на мішках. У млині стояв теплий, приємно-солодкуватий дух свіжої кукурудзяної муки. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постав були обсипані їм, як снігом. Біле павутиння фестонами висіло вгорі, гойдалось од найменшого руху повітря й кидало дивовижні тіні при жовтому світлі одинокої ліхтарні. Жорна м'яко шамотіли по зерні; кіш трясся, як у пропасниці; вгорі щось жалібно скрипіло. За стінами вітряка, в селі, валували собаки.

Незабаром з'явився заборошнений мелник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз таки розказав йому, по що прийшов.

— Добре,— коротко одповів Яким,— трохи упораюсь і підемо.

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те.

Вони трохи спочили й перекусили, поки мелник засипав зерно та переносив мішки.

Так коло півночі Яким їх покликав:

— Ходім.

Вони вийшли.

Над селом стояв звичайний в осінню пору туман. Він ішов, очевидячки, з річки, з плавнів, бо чим нижче вони спускалися, тим туман ставав густішим. Село виглядало, як спід води, бліде світло лиш де-не-де блимало крізь імлу. Дихалось важко. Всі троє мовчки спускались униз, а далі звернули в бік од села і йшли так версти зо дві, то спускаючись, то дряпаючись по горбах. Врешті мелник казав їм зупинитися, а сам пішов наперед. Остап з Соломією вдивлялись у темряву і нічого не бачили; мелникова постать раптом зникла сперед очей, мов розпустилась в імлі. За кілька хвилин він вирнув і повів їх за собою униз по крутому й слизькому схилу. Коли

вони обережно спускалися з гори, недалеко від них блимнули два вогники і в ту ж мить зникли.

— То лис,— пояснив мелник.

Врешті вони зупинились. Мелник викресав вогню і освітив вузьку, як лисяча нора, печеру.

Тут, видно, недавно були люди, бо лежала купка сухого листу та кілька грубих вербових полін.

Мелників плян був дуже простий: зв'язати невеличкий пліт, аби міг здержать двоє людей — і в темну ніч, ховаючись од козаків, переплисти у плавні. А там уже безпечно. Коли б не стало прихованого тут матеріалу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапові жмут мотуза та паляницю, попрощавсь і зник у імлі.

Соломії дуже сподобався Якимів плян. Вона мала охоту зараз таки в'язати пліт.

При світлі воскової свічки, що вони роздобули у млині, вони взялися до роботи і так захопилися, що забули про втому та сон. Та матеріалу було недоволі для плота і треба було одкласти роботу.

Другої днини Остап пустивсь на розвідки. Показалося, що їхній сховок був у макітрі, але доволі було злізти на гору, як саме тут, мало не під ногами, ніс бистрі води Прут, вгинаючись у берег коліном і ховаючи обидва кінці за високими береговими виступами. Місце справді було вигідне для переправи, бо доволі було кордонному козакові загнути за виступ — і коліно річки зникало йому з очей.

На березі валялись галузки, уламки дощок і навіть цілі верби з корінням, викинуті на берег повінню. Над плавнями чорними пасмами повз дим.

Тільки вночі Остап з Соломією зважились податися на берег. Вилазячи з макітри на гору, вони побачили червоне крайнебо, наче сходив місяць.

— Що за мара,— обізвався Остап,— адже тепер не місячні ночі!

Та Соломія, що встигла вже злізти, раптом одхилилась, мало не скрикнула:

— А дивись!.. дивись!..

Остап глянув і остовпів.

Перед ним, на крайнебі, стояли високі вогняні гори. Та

ні, вони не стояли. Вони рушались, як живі, хитались, тремтіли, осідали в одному місці й виростали в другому. Вони тихо жевріли, як купа іскристого золота, або вибухали червоним снопом полум'я. Відтак знесилювались, в'яли і гнулись од вітру, і знову росли, знов палали. Коли одна з них падала, друга підхоплювала її, здіймалась догори і бистро ламала лінію блискучих визубнів. Од них займалась на небі хмара і палала вкупі з далеким небом.

То горіли плавні.

З жахом вдивлялись Остап з Соломією у цю картину.

— Ні, не до нас йде, а вбік, за вітром,— з легким серцем зітхнула врешті Соломія.

Здавалося, розбурхане море вогню кипіло, ревло, бризкало вогняною піною, раз червоною, як грань, раз білою, як світло блискавки, і йшло сердитими хвилями на чорні безборонні плавні, що причаїлись і тремтіли у нічній пітьмі.

Однак ніколи було любуватися. Оглядаючись і прислухаючись, вони зійшли на берег. Не було нікого. Од далекого світла внизу здавалось ще темніше. З плавнів уставав туман.

Вони знаишли, що їм оуло потрібне, і з великою обережністю, пам'ятаючи, що кожну хвилину може виткнутись зза виступу козак, потягли на гору оберемки вербового гілля.

З опівночі пліт лежав готовий, аж просивсь на воду. Він був важкий, кострубатий і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія кректали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору.

Навколо — ні душечки. Ні, їм таки везло нині! Туман стояв густий, мов кисіль; до світа було далеко, а кордонна сторожа або поснула, або вигинула.

— Заким сонце зійде — го-го! — де ми будемо,— радісно шептав Остап.

— Тоді кажи гоп, як перескочиш...

На березі було теж тихо й безлюдно. Каламутний Прут дихав вогким холодом. Сірі, ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли.

Остап з Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примости-

лася на плоті, Остап одіпхнув од берега й тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опиравсь бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав: пліт несло серединою річки. Якийсь час пливли вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися з стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт і нелегко було пристати до берега. Остапові пощастило однак зачепитись якось за прибережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт — і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі.

Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його й понесла вниз укупі з харчами, забутими на плоту. Та це була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радости— сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї і, твердо упираючись ногами в нову, не панщизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запалася, треклята країно, з твоїми порядками,— закляв він наголос.

Одночасово на тому березі почулася кінська ступа.

— Хто там!..— кинув у пітьму кордонний козак і, не дочекавшись одповіді, бахнув наосліп з рушниці.

— Ой! — скрикнув Остап, вхопивсь за груди й захитався.

— Нічаво-о!.. Коли не влучив, тікай собі з Богом! — добродушно промовив козак і ступою подавсь далі.

III

— Що тобі? — прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

— Ой,— тихо стогнав Остап,— поцілив мене отут, під серце...

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одежу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

Соломія вхопила за гілячки, Остап придержав пліт . . .

— Тікаймо, тікаймо, він ще стрілятиме, він вб'є тебе...

Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона вхопила його під руку і сливе поволокла за собою. Вона вскочила у комиші й бігла прудко, наскільки позволяв це Остап та густий очерет. Тряский ґрунт плавнів вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, понята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти якмога далі, укритися від наглої смерти.

Остап несвідомо піддававсь їй. Він біг за нею, хоч з кожним віддихом і рухом кололо йому в грудях і нападали часом млості, а спід руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре.

— Аби лиш перебігти оце місце... аби лиш перебігти... і все минеться... і нічого лихого не буде,— блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врешті він почув, що мліє.

— Стій... не можу...— шепнув він, опускаючись додолу.

— Що тобі? — опритомніла молодиця, схилившись над ним.

— Крови багато витекло,— насилу вимовив Остап.

— Тебе зранено? де? — скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Не видно було навіть комиша, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

— Де тебе зранено?

— Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап сикнув од того дотику.

В голові у Соломії розвиднилось. Жах її щез без сліду. Вона знала, що робити.

Обережно розщебнула йому сорочку й одкрила груди. Цього було мало. Вона роздерла пазуху, одліпила скривавлену сорочку; потім одшматувала довгий пас з своєї підтички і з поміччю Остапа тісно зав'язала йому рану.

— Води! — попрохав ранений.

Води! це легко було сказати! У цій пітьмі, у цій чор-

ній невідомій пустині, де доволі було зробити кілька ступнів, щоб заблудитись, трудно було шукати воду. Серце Соломіїне рвала та прозьба Остапова, а голова шукала способу. Ба! адже вони на воді! про це свідчить трясовина, що вгинається під ногами. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була це густа, гнила й тягуча рідина, з противним духом аеру. Соломія зачерпнула її у пригорщі й подала Остапові. Той змочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула з себе верхню одежину й підмостила йому під голову. Проте, щоб пускатись в дорогу у таку пітьму в невідомій стороні, не було й гадки.

Треба було дочекатися світу.

Остап лежав на очереті й почувавсь ослабленим. В грудях у нього хрипіло й було боляче дихати. Не то сон, не то забуття склепляло повіки.

— Ти тут, Соломіє? — питав він і дрімав далі.

— Тут, тут ... ось де.

Серце нило в Соломії од жалю й тривоги. Їй легше було б, коли б куля потрапила в неї.

Та ще коли б вона хоч могла бачити його рану, його обличчя, їй, здається, не так би важко було. А то ця пітьма, цей чорний, клятий морок! Він оточав її з усіх сторін, слався перед очима, висів над головою, заповзав під шкуру, виповняв її всю та гнітив серце ... Надаремне витріщала вона очі — вона не могла навіть одрізнити пальців на власній руці. Він жив, той морок, рухався, дихав, шептав щось тисячними устами, безперестанно, уперто, з посвистом, як беззуба баба. Соломія сиділа перестрашена та прислухалася, про що шепче морок.

— Шу - шу - шу, — починав він здалека, — шу - шу - шу,— одзивалось тут коло неї,— шу - шу - шу,— шепотіло все разом: — а пощо було клясти ... шу - шу ... а тепер вмре ... побачиш, вмре ... шу - шу - шу ...

Соломії ставало моторошно: «брешеш, брешеш,— хотіла вона кинути в лице злому морокові,— він мій ... він буде жити ... його не дуже поранено ... адже він скільки пробіг» ...

Але морок уперто шумів своє: «він вмре ... шу - шу - шу ... він вмре ... шу - шу - шу» ...

І, немов в одповідь йому, важко дихав Остап, тихо постогнуючи крізь сон

Соломія затулила вуха й заплющила очі. Ця пітьма, більш знайома, більш свійська, не так мучила її. Зате вона почула вогкий холод, що проймав її наскрізь. Та вона не хотіла виймати спід голови в Остапа своєї одежини й тільки скорчилась, щоб хоч трохи зогрітись. Вона не чула вже зловіщого шептання мороку й оддалась надіям на краще. «Він вигоїться, він житиме... вона не дасть йому загинути. От коли б лиш світало уже... коли б світало».

Утома взяла своє. Соломія насидячки задрімала.

Коли вона прокинулась, сіре світло падало з хмарного неба. Туман ще плутався у комишах і поволі здіймався догори. Плавні немов курились.

Остап лежав тут же з розплющеними очима; його молоде обличчя немов прив'яло, на уста впала смага.

— Ну, як тобі? — припала до нього Соломія.

— Та нічого... тільки дихати важко... згага мене палить... води...

Треба було щось радити.

— Ти можеш іти?

— Не знаю... зведи мене...

За поміччю Соломіїною Остап звівся. Він затискав зуби та кріпився, щоб не стогнати,— так його боліло за кожним рухом десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так вони звільна йшли поміж високими стінами жовтого комишу.

Недовго їм довелося шукати воду. Незабаром заблищало крізь комиш спокійне дзеркало озерця.

Соломія напоїла Остапа, оглянула й обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку — і Остапові стало легше.

Почали радитись, як їм вибратися з плавнів, куди йти. Остап міркував.

— Де сонце? — поспитав він.

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунею, що тихо гойдалася вгорі, виднівся клапоть сірих олив'яних хмар. Зза високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

— Звідки вітер? — допитувався Остап.

Але й це не легко було зміркувати. В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схиляючись, раз в інший.

Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки; Соломія ж, навпаки, доводила, що їм слід йти вліворуч, проти вітру, бо, здається, направо гнеться комиш. Соломіїне перечення дратувало раненого, й вона мусила згодитися з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плутатися в густих комишах, зарослих павутицею, перескакувати з купини на купину, щоб не попасти в багнисту безодню. Часто доводилось обходити єрики й озерця, де Остап освіжавсь холодною водою та змочував розпалене гарячкою чоло. Соломія сливе несла Остапа, а проте їм доводилось часто зупинятися, бо слабий утомлювався й потребував спочинку... Та вони знов воліклись одинокі, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнатими китицями та наводив сум одноманітним шелестінням. Вони йшли так довго, не відаючи пори дня, бо над ними все висів клапоть олив'яної хмари, а круг них усе їжився височенний, цупкий, жовтий комиш, немов сунувся разом з ними, як зачарований. Часом їм здавалося, що поміж очеретом щось шмигнуло, немов пес або вовк, інколи вони з огидженням обминали сонних, млявих од холоду гадюк, що купами лежали на купинах або ліниво пересувалися поміж очеретом.

Раз їм почувся з гори шум, одмінний од шуму плавнів, і вони доміркувались, що то пролетіло над ними стадо якихсь птахів, може диких гусей. Здавалось, плавням нема кінця-краю; навкруги усе те саме й те саме, немов вони стояли на місці.

Справа починала бути поганою. Остап знемігся й зовсім розхворівся; його палила гарячка. Соломія поклала його край озерця й задумалась. Адже вони могли пропасти отут, без людської помочі, без харчів, посуваючись так поволі! Голод уже й так ссав під грудьми. Видно, вони заблудились і тепер плутаються у плавнях — і хто зна, як довго ще можуть блукати у цій глушині. Чи не краще б лишити тут Остапа — вона ж йому однаково нічим не годна запомогти — та самій метнутись і пошукати виходу? Так було б певніше й скоріше.

— Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди; розглянь,— згоджувався Остап.

— Ти певне зголоднів, їсти хочеш?

— Ні, не хочеться ... тільки пити.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води.

— Отак добре буде ...

Соломія озирнулась і стала міркувати.

Вона піде проти вітру ... здається, управо більш гнеться куня ... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися.

— Не сумуй же тут без мене, я швидко повернуся,— обернулась вона до його і зникла в комишах.

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх згори, до переправи.

Управо — горіло ... так, управо горіло, і туди гнав вітер вогонь; у ліву руку виднілись гори й верби. Значить, треба йти туди, проти вітру. Вона стрибала з купини на купину сливе бадьора. З кожним ступенем надія росла в її серці, хоч картина не мінялася. Часом їй доводилось продиратися через таку гущину, що вона ледве пролазила поміж жовтими стінами. Посковзнувшись, Соломія вскочила вище колін у холодну тванюку.

Під ногами була безодня, та, на щастя, вона вхопилась за кущ очерету й вилізла. Вона роззулася, повиливала з чобіт воду і пішла далі. Крізь комиші блищали подекуди озерця, водяний мак вигідно спочивав на них круглим листом, висував з води зелені збаночки. Соломія зупинялись на мить, щоб подивитись здалеку, як дикий гусак старанно укладав пір'ячко на голові самички, а вона мліла, плямкала дзьобом і розправляла крила. Гадюка часом перепливала ерик хвилястими рухами, здіймала голову, повабно хитала нею з боку на бік, як значна дама, і роздивлялась навкруґи круглими очима. По цих непролазних пущах, певне, ніколи не ступала людська нога. Тут було безліч таємних закутків, скрізь стрічались берлоги диких звірів, вислані кунею та сухим мохом. На старих очеретинах гойдались покинуті гнізда, по рудих, аж червоних, ослизлих од туману купинах валялись пір'я й гадючі линовища. Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу. Часом

очеретяний початок, зачеплений Соломією, лопався й обсипав її білим пухом, мов снігом. Соломія йшла, як на дні моря, а вгорі, над її головою, шуміла куня, немов котила кудись руді й каламутні хвилі. Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простяглись недалеко. Аби йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш, або що. Треба зараз вертатися, поки вона далеко не одійшла і не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність — комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли б швидше знайти Остапа, вона тоді знов подасться на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди щезли. Соломії здавалось, що вона дуже одхилилась уліворуч. Вона взяла трохи у праву руку й несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, це вона твердо пам'ятала. Вона мусила вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром: треба, щоб він тепер дув у спину, і йти за вітром. Соломія глянула вгору. Куня гойдалась то в той, то в інший бік. Рішити було трудно. Однак Соломії здалося, що їй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Пройшовши зо двоє гонів, Соломія запевнилася, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинилася. Очевидячки, вона збилася з дороги, заблудилася. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування. Що робити? — немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, й крикнула:

— Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула — те ж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та не надовго. Новий приплив енергії, шалена відвага поняли її волю, і вона кинулась вперед, розхиляючи й ламаючи очерет з сліпою завзятістю зраненого оленя. Од часу до часу вона кликала Остапа. Одповіді не було. Вона почала кричати на всю міць легких в надії, що коли не Остап, то хтось інший почує її. Не могло ж бути, щоб вона так далеко відбилась од берега, де проходили часом люди. Шум комишу перемагав її. Налякані чужим голосом птахи з тривожним писком крутились над головою в Соломії. Комиш шумів. Він їживсь перед нею, тіснив з боків, настигав ззаду, ловив корінням за ноги, колов і різав шерстким листом. Жовтий, гладкий, високий — він глузував з неї, помахуючи над її головою рудим чубом. Соломія чула до нього зненависть, як до живої істоти. Він дратував її. Коли б у неї був серп або ніж, вона різала б його доти, поки б він не поліг увесь або вона сама не впала трупом. Соломія накинулась на нього й почала трощити з злістю, з озвіренням, як свого ворога.

Вона рвала його, ламала, крутила і била ногами, а він згинавсь, упирався, зчіплювався вгорі китицями, ранив їй руки й тільки корінням тремтів, немов од скритого реготу.

Соломія знесилилась і впала. Їй стало душно. Піт краплями стікав по виду, груди важко дихали й очі блищали, як у звіра, що попавсь у лабети. Значить, нема виходу; вона мусить тут погибати, а Остап через неї десь у другому місці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить, хворий і самотній у пущі, й вигляда її з очеретів. Їй жаль стало молодого змарнованого життя — і вона заплакала.

Тим часом короткий осінній день гас, з плавнів вставала ніч. Спочатку морок поліз споміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом.

Ставало вогко й холодно. Поночі нічого було рушатись. Соломія сиділа, обнявши голову руками, й думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на світ займеться і можна буде йти, вона піде просто, просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона знайде там людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї,

а з ними обшукає плавні та знайде Остапа. Коли б лиш пережити ніч ...

Чим більш темніло, тим вітер, здавалось, дужчав, принаймні очерет шумів так, що заглушав навіть думки. Нічого не було чути, тільки безперестанне, одноманітне вічне шу - шу - шу ... шу - шу - шу ... Правда, часом вона помічала, що низом, поміж комишами, щось проскакувало, а шамкий сухий лист очерету тоді тріщав. Птахи були неспокійні, метушилися, бились крилами поміж очеретом і здіймали галас, мов перед бурею.

Соломія сиділа так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли це сталося,— втома і шум комишу приспали її.

Вона не могла б сказати прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось олив'яне небо. Все тіло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть спускались на очі, голова була не свіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так, як стояла, і зважилася йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабіші, ніж вчора, а повітря було якесь густе й трудно було дихати їм. Опріч того, Соломії докучав голод. Уже другу добу вона нічого не їла, під серцем її млоїло, в животі корчило. На ході Соломія висмикувала стебло або корінь водоросла і жувала противну, з болотним духом рослину. Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов кабаняче рохкання. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливости, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як ішла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона зібрала свою енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято, з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики ... І знов комиші, і знов вода, і знов той самий згук розміреного, однотонного прибою морської

хвилі. Надвечір їй почувся дим, і вона зраділа — значить, близько люди. Та чим далі вона йшла і чим більш смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно. Її дуже дивували й навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що це таке робиться навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань, хмари — і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь ще десь далеко. Коли швидше побігти — можна це втекти. Тільки так душно, так важко ... наче хто женеться ззаду і дихає, налягає на плечі. Соломіїне вухо ловить вже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звір - велит трощить щось, жвакує і важко сопе. Це ж видима смерть здоганяє її!.. Тут нема вже рятунку. Ніхто й ніщо не поможе. Несказанний жах обняв Соломію. З криком «ох, Боже мій!.. ох, Боже!..» вона шарпнулась з останніх сил і наосліп кинулась в очерети, слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерти, мчало в перестраху перед наступаючими бурунами вогняного моря.

А воно йшло. Воно котилось за ними невпинними, непереможними, веселими хвилями, золотом розсипалось по плавнях, жерло очерет, випивало воду, підпалювало небо ...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світа, од людей. Гарячка палила його всередині, він щохвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову. Йому докучило дивитись на жовті стіни комишу — і він заплющив очі. Він думав. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Туреччину, через віщо покинув рідне село й дідуся. Як то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли б вони прийшли й подивились на свого внука, підстреленого, знесиленого, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

Йому все щось верзлося і в маячні він кликав дідуся. Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він з комишів і ставав над Остапом, згорнувши руки.

— Тебе зранено, синку, чи не з ляхами бився?

— Ні, дідусю, то мене москаль встрелив, як я кордон переходив.

— А де ж твої братчики, січовики дунайські, що ти сам лежиш поміж очеретом?

— Е, дідусю, ви думаєте, що ще й досі там Січ є? Ні, нема, дідусю, вже Січі... Була, та загула... Вивів Гладкий — може, чули — товариство на озівські степи, покинув Турка...

— Що ж ти робитимеш, синку, на чужій стороні?

— Як живий буду, землю оратиму, рибальством житиму... все ж краще на волі, ніж під паном... Там ще лишились наші люди, дідусю... під Турком...

Остап вів бесіду з дідусем — і дідусь потішав його, давав ради, розказував про колишнє й про те, що діється у селі тепер...

Як тільки Остап розплющував очі, дідусь ховавсь у комиші, але доволі було заплющити їх, як дідусь знов з'являвсь і слухав пригоди Остапові або оповідав про себе.

Надвечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно й поворухнутися, що він не годен сам видобутися з цих нетрів.

А може вона його покинула?.. «Соломіє... Соломіє»...— стогнав хворий, та стогін його заглушався шумом плавнів.

Вночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала їм, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кілька хвилин, западав у нетяму. Ніч тяглася довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Де ж вона, що з нею? — Остап нудивсь.

Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі.

— Чи вона жартує, що перекинулась собакою? — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторожив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дививсь на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсти на його грудях і міцні замочені лапи.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лапу, далі другу і трошки присунувсь до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї. Вовк вискалив зуби й осів на задні лапи, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подавсь наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкуру. Вив він довго, на кілька нот, з великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизивсь до Остапа. Єдиним оружжям Остаповим була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, не допускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, з запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувсь і щез у комишах.

По цих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати.

Чи живого, чи мертвого, а таки з'їсть вовк або сточать черваки у цих нетрях. Чи не однаково?

Остапові згадавсь котигорошок. «Хіба я боюсь смерті? — чув він його цапиний голос.— Зроду-звіку... Пошли, Господи, хоч зараз. Раз вмирати — не двічі... Умер — і край, більш не встанеш»...

Остап теж не боявся смерти. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях або вовки роздерли її. І Остапові стало жалко Соломію, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радості почати

нове життя, приходить погибель і, як щенят у річці, топить їх обох ... Топить, топить, топить ...— співають йому відхідну комиші з правого боку,— погибель, гибель, гибель ...— підхоплює ліве крило.

Остап лежить довго, без кінця. Осінній день сунеться поволі, сіре небо цідить бліде світло.

Остапові нудно. Він має таке враження, наче чекає перевозу ... Ось - ось має переправитись ... ось - ось переправиться ... і не може, щось не пускає ... «Тихо будьте, люди, не хапайтеся» ...— шепче дід Овсій, і палають на небі вогні. Вогні палають, розростаються, од них іде тепло і зогріває Остапа, розпалює йому кров. Гаряча хвиля б'є до серця, в голові проясниюється. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Світ такий красний ... Остап ще молодий, він не жив ще, не зазнав усього ... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ Божий, людей, обняти Соломію ... Він ще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть ...

Остап зсувається з свого ложа і повзе.

Йому боляче. Ну, та нічого, терпи, козаче ... Він буде плазувати, чіплятиметься не тільки руками й ногами, а й зубами навіть, а таки вилізе з цих мочарів.

Остап повзе. Йому трудно, кожну купину доводиться брати з бою, в грудях коле й спирає дух, ноги важкі, як колодки. Він спочиває, омліває часом, прокидається і знов повзе на дні комишового моря. До серця б'є гаряча хвиля ; дика, непереможна згага життя палить всередині, сповнює усю його істоту ...

Раптом він чує над собою :

— Остапе ! Остапе ! це ти ? живий ?

Він знає, чий то голос : то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

— То я, то я, серце моє ...— обзивається він до неї й чує, як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обоє у високості, ген - ген до зоряного неба ... Йому так радісно, так добре ...

IV

Край битого шляху, яким селяни наддунайських сіл їздять у Галац, заховався серед купки верб та поміж очеретами циганський виселок. Він складався всього навсього з трьох халупок, властиво курників, низеньких, кривих, зліплених з глини, як ластівчані гнізда.

У двох із них, очевидячки, ніхто не жив, бо вікна були повидирані, комишові стріхи обсипались, і кінці лат стирчали з них, як ребра кістяка. Тільки в одній ліплянці світились два віконця й вився димок з вербового димаря.

Там жила одинока у виселку циганська сім'я.

Найбільше місця в халупці займала піч з великим, мало не до землі, комином. Припічок був так низенько, що вогонь горів сливе на землі. Сива розтріпана циганка гріла коло вогню свої лахмани, підкладала в огонь очерет і курила з короткої люльки. На лаві, в вигідній і мальовничій позі, розкинувся молодий циган. Його чорні кучері вилазили крізь подертий бриль, а блискучі очі й веселе, подзьобане віспою бородате обличчя осміхалося до молодиці, що зігнута силкувалась стягти з ноги свого чоловіка чобіт. Її струнка фігура зігнулась од напруги, як тугий лук, а фантастичний синій плащ і червона спідниця не могла скрити міцних форм молодого тіла.

На порозі стояв старий високий циган, немов роздумував, чи увійти до хати. Врешті він переступив поріг, підійшов до печі і присунувся до вогню, так що його суворе обголене обличчя заблищало міддю. Тоді обізвався до молодшого:

— Ти загнав, Раду, шкапину? Щоб часом не забрела в плавні та не згоріла.

Раду збиравсь одповісти, коли в той мент щось сильно стукнуло в вікно.

Усі здригнулися. Молода циганка вискочила з хати.

Скоро після того знадвору почувся її різкий горловий голос:

— Раду, аорде![1]

Раду ліниво звівся з лави й вийшов надвір, за ним подався старий.

---

[1] Раду, йди сюди!

Під вікном, у благаючій позі, стояла перед циганкою якась страшна жінка, бліда, простоволоса, в подертій заболоченій одежі й намагалась щось вимовити. Її вуста ворушилися, та голос не добувався. Це її мучило, і вона говорила очима — червоними, наляканими, страшними. Врешті їй удалося прохрипіти:

— Люди ... добрі ... добрі ... рятуйте ... рятуйте !.. Остап лежить там недалеко ... ходім ... рятуйте !..

Цигани нічого не розуміли.

— Содесь душа ? [1] — питав старий циган.

Соломія однак не слухала його — вона зверталась до Раду, хапала за плащ циганку, благала старого. Вона стогнала і тягла їх за собою.

Цигани не хапалися, вони радились, сперечались, кричали. Врешті зважились — Соломія це помітила. Вона ухопила за руку циганку, наче боялась втратити її, й побігла в той бік, де горіли плавні. Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу, вона подалась вздовж плавнів.

— Кай жа ? [2] — тривожно кричав Раду на Соломію.

Але вона не одповідала та все бігла наперед. Врешті зупинилась, нагнулась до землі і промовила:

— Остапе !..

Одповіді не було.

Цигани теж нагнулися, придивляючись. Лежав якийсь чоловік. Старий циган викресав огню, запалив очеретину і наблизив її до Остапового обличчя. Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови.

— Саншукар [3] ...— шепнула молода циганка, нагинаючись над Остапом.

Ця похвала, видимо, роздратувала Раду, бо він гримнув на жінку горловим, диким голосом і одтрутив од Остапа.

— Люди добрі,— благала Соломія, стоячи на колінах,— змилуйтеся, прийміть нас до хати ... Ви ж бачите — пропадаємо ... Чоловіка мого пострелено, він ледве живий, мало не загинули ми в плавнях ... Я вам оддячу, я вам

[1] Що кажеш?
[2] Куди йдеш?
[3] Гарний.

одроблю... Візьміть все, що маю... все... та не кидайте нас... ось нате...

З цими словами Соломія зірвала з шиї торбину й висипала з неї на руку старому циганові кілька срібних монет.

Старий побрязкав грошима на долоні, підкинув їх і сховав у кишеню.

— Мішто ![1] — сказав він коротко.

По нараді з молодим вони взяли Остапа — один під пахви, другий за ноги — й тихо посунулись до хати.

Стара циганка віджила, коли принесено раненого. Її страшне, жовте, відьомське обличчя зразу стало добрішим, а сиві пасма кіс, що вибивались спід чорної хустинки, спокійно лягали на Остапові груди, мов на груди сина, коли вона обмивала та перев'язувала йому рану. Напоєний незабаром зіллям, з перев'язаною раною, зогрітий теплом, Остап розплющив очі. Це так врадувало стару циганку, що вона забелькотала щось жваво, сильно зачадила з люльки й радісно потріпала Соломію по плечах.

Стара циганка взяла Остапа під свою опіку. Вона ходила коло нього, варила йому зілля, обдивлялась рану, поїла козячим молоком, особливо коли Гіцє та Раду виходили з дому.

Молода Маріуца при мужчинах не звертала уваги на Остапа, ба навіть показувала, що її сердить вся ця історія: вона часто викрикувала щось лихе різким, як у ворони, голосом і блимала непривітним оком в куток, де лежав ранений, та Соломія помічала, що все це робиться більш для Раду, бо, сердячись, циганка позирала скоса на чоловіка, видимо цікавлячись, яке це враження робить на нього.

Проте доволі було мужчинам вийти за поріг, як Маріуца оберталась у добру, сердечну жінку й помагала Соломії та старій матері ходити коло Остапа. Вона укривала його найтеплішими із своїх лахманів, одгортала волосся з чола, одганяла осінніх мух, і все це робила так схоче, з такими жвавими та гарними рухами, що здавалась гнучкою рослиною на вітрі. Зиркаючи своїми чорни-

---

[1] Добре!

ми, блискучими очима то на Остапа, то на Соломію, вона питала в Соломії:

— Мануш? Мануш? [1]

І коли Соломія, не розуміючи, чого та хоче, кивала наугад головою, вона допитувались:

— Сарбу шос? [2]

Часом через Остапа циганки опізнялися з мандрівкою на жебри. Щоранку вони запрягали в свою двоколесу гарбу маленьку, худу й облізлу шкапину, забирали з собою полотняні сакви й залазили в збиту з старих дощок дерев'яну скриню, що служила замість васага у гарбі. Скриня була така висока, що стара циганка цілком зникала у ній, і тільки її страшна голова з білими патлами та червоною люлькою в зубах виглядала звідти. Маріуца ставала у скрині на коліна і смикала за віжки. Мала, облізла шкапина сумно схиляла голову і не рухалась з місця. Маріуца цмокала, била її віжками, обертала батіг то одним, то другим кінцем, підбадьорювала згуками. Шкапина ні з місця. Тоді стара циганка випускала з сухих грудей дикий, нелюдський крик, підіймала догори кулак з димучою люлькою, трясла їм і кляла так страшно і завзято, що комиші схилялись навколо од страху і сорому. Коли траплялись мужчини, вони помагали жінкам криком і руками. Серед несказанного ґвалту шкапина врешті надумувалась, витягала хребет, випинала ребра і, ледве переступаючи тремтячими ногами, тягла чудний візок по курній дорозі.

Вони їздили по селах, жебрали, збирали де яєчко, де жменю муки або кукурудзи, викопували з смітників брудні й подерті ганчірки і виладновували увечері з гарби таку силу різнорідних речей, що трудно було вірити, аби всі вони дістались їм з доброї волі милосердних людей.

Гіца з Раду підвечір прокидалися — вони мали звичку спати вдень і щезати на ніч — і в задимленій халупці ставало весело й гамірно. На припічку палав вогонь, жінки варили якесь варево і як сороки сповняли хату горловими вигуками, оповідали свої пригоди. За вечерею

---

[1] Чоловік? Чоловік?

[2] Як звуть?

з'являлась горілка, вино, всі пили, кричали, вимахували руками, гнулись як комишина, блимали чорними очима та підсиненими білками, світили розхристаними чорними грудьми. Часом заходили на вечерю сусідні цигани, похмурі й непевні фігури, і теж пили, кричали, стукали кулаками у стіл.

Чорні тіні од чорних циган хитались по стінах, в хаті здавалось людно, як на базарі.

Остап не міг спати од того галасу: він лежав з розплющеними очима в гарячці й уявляв, що попав у пекло.

Весела кумпанія закликала Соломію, частувала вином, та Соломія, не розуміючи циганської мови, ухилялась од запросин — врешті їй було не до того.

До ночі все те стихало. Гіца, Раду і гості вибирались кудись у дорогу, а циганки залазили на піч. Другого дня було те ж саме.

Лишаючись в хаті сама, поки жінки їздили по жебрах, а мужчини хропли під стінами на лавах або щезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона підмазувала чорні, задимлені стіни халупчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил з Гіциної скрипки, мила стіл і навіть занехаяні шибки, крізь які видко було море рудого комишу та білу, блукаючу коло хати козу.

Соломія усе старалася оддячити циганам за рятунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого цигана — вона це помічала з його лихих поглядів, з його бурчання. Та що мала чинити? Піти найнятись у город або в село, лишити хворого на самоті без помочі вона не могла, бо Остап раз-у-раз її потребував. Навіть коли вона чепурила хату, він часто кликав її слабим голосом:

— Соломіє!..

— Чого, Остапе? — кидала вона роботу.

— Сядь коло мене...

Вона сідала на лаві, а він мовчки дивився на неї червоними з гарячки очима або плів нісенітниці.

Однак Соломія не тратила надії й навіть не дуже журилась. Молодість брала своє. Коли вони не загинули в планях, коли не пропали досі, то вже тепер не загинуть, аби Остап швидше вигоївся.

І Остап поправлявся. Гарячка згодом спала, рана швидко затягувалась, сили підживали.

За два тижні він уже зводився з лави, доволікався до вікна і сумно поводив очима по хвилі рудих, аж червоних комишів.

Соломія тепер могла залишати Остапа на день самого. Вона радилась з ним, чи не піти їй разом з циганками по селах, може хто найме на поденне. А то стрінуться де свої люди, напутять, поможуть,— не те, що чужі.

— Що ж, іди,— згодився Остап,— може й мені що напитаєш, як очуняю...

Другої днини, як тільки циганки вирушили на жебри, Соломія пішла услід за їх гарбою. Ті помітили її і здивувались.

— Кай жа?[1] — крикнула Маріуца, обертаючись.

Соломія махнула тільки рукою, показуючи, що вона піде туди, куди й вони. Циганки поґерґали трохи та й заспокоїлись.

Соломія йшла повз плавні. З боку, удень вони видавались не страшними і навіть гарними; цупкі й високі очеретини блищали на сонці, як золоті; куня стелилась за вітром та привітно шуміла, як лан стиглої високої пшениці. Хоч погода була сонячна й суха, та дув холодний осінній вітер і таки добре продував крізь лиху Соломіїну одежу. «Зима ось-ось потисне,— думала вона,— а ні я, ні Остап не маємо чим загорнутись,— треба заробляти».

Соломії пощастило. Циганки доміркувалися, чого вона пішла за ними, бо в першому ж селі вони одвели її до заможного булгарина, який найняв Соломію перемивати вовну. З того дня Соломія приносила з собою трохи грошей та купувала Остапові кращу страву.

Однак старий Гіца розібрав, де раки зимують. Помітивши, що Соломія приносить гроші, він якось приступив до неї, простяг руку, закрутив баньками і крикнув:

— Давай гроші! Чи я дурно тебе годуватиму?..

Соломія не розуміла мови, та догадалась, чого він хоче.

Однак Гіца для більшої ясности вийняв з кишені мо-

[1] Куди йдеш?

нету, поклав її на долоню і, тикаючи в неї чорним пальцем другої руки, уперто й сердито провадив своє:

— Пара! пара! [1]

Соломія оддала йому, що мала.

Надалі так було з кожним її заробітком. він щезав у глибокій Гіциній кишені.

З кожним днем життя в циганській халупці робилось тяжчим та тяжчим.

Раз сталася така пригода. Остапові зсунулась пов'язка з рани, і він ніяк не міг дати собі ради з нею, йому ніяк не вдавалось зав'язати її. Маріуца на той час була у хаті. Вона помітила це й помогла Остапові зав'язати хустку. Саме в той мент, як Маріуца схилилась над Остапом, Раду ввійшов до хати. Циган зразу збілів, а його борода й волосся з чорних стали синіми.

— Аорде.

Він гримнув на жінку злим, здушеним, хриплим голосом. Руки самохіть стиснулись в кулаки.

Маріуца не хапаючись зав'язала хустку і стала перед Раду проста, висока, витягнена, як струна, з спокійним, але грізним обличчям. Її очі не змигаючи дивились в його очі, немов говорили: «зачепи». З хвилину вони стояли так одно проти одного, як статуї. Раду ожив перший: він підняв руку й важко спустив на її плече. Потім рука розтулилась і шарпнула за коси. Маріуца зігнулась, наче вклонилась Раду, та зараз підскочила і всіма десятьма пазурями повела по його блідому виду. Він рикнув з болю й притяг її до себе, обняв. Вона забилась і закрутилась в його обіймах, як в'юн, а її синій плащ тріпався на одному плечі, як перебите крило. Бійка розпалювала їх. Вони налітали одно на одного, бились грудьми, як роз'юшені півні, кусались і дряпались, як коти, ричали з злості й теребили один одного так завзято, що волосся в них наїжилось і стирчало, як вата з їх діравих лахманів. Врешті вони розскочились, з чудово-блискучими очима, з схвильованими грудьми, з дихаючими вогнем ніздрями на блідих гордих обличчях...

Остап тремтів з досади, що не має сил побити цигана.

---

[1] Гроші! Гроші!

«Я б тобі утер маку,— думав він,— коли б москаль не виточив з мене крови».

Крови тої витекло чимало, бо здоров'я повертало до Остапа поволі, сили прибували по краплині, й білі уста довго не хотіли рожевіти.

До того він був у неволі. Море комишу звідусюди котилось на нього рудими хвилями й не пускало, мов свого бранця.

Лишаючись цілими днями на самоті, Остап пробував свої тремтячі ноги, як мала пташина крила, і нудився, і сумував, що не почував у собі ще сили покинути скоро циганську оселю. Придивляючись до життя тої оселі, Остап помічав багато незвичайного, тривожного навіть. Гіца з Раду цілими днями спали, а на ніч кудись щезали. Часто серед ночі, перериваючи спокійний сон халупки, розлягався раптовий грюкіт у віконце, і хату сповняла ціла банда якогось непевного люду, що пив, кричав, блискав жадними очима і сварився, як вовча тічка. Раз якось Остапові не спалося. Він одхилив надвірні двері, щоб дихнути свіжим повітрям, і побачив, як Раду пригнав чиїсь коні, спутав їх і одвів у комиші.

«Еге,— подумав Остап,— так ось воно що!..»

І чим більш Остап придивлявся, тим більш помічав і все більше запевнявся, що попав у злодійське гніздо.

Плавні були добрим місцем до схованки краденого, а старий і молодий цигани жили з ними душа в душу та сміливо звірялись їм з усіх таємниць небезпечного ремества.

— Треба тікати звідси! — говорив Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження,— а то ще вскочиш вище халяв. Раду на мене пеклом дише за свою — цур їй! — носату циганку та голомшить молодицю ні за що, ні про що.

Однак Раду не завжди сварився з жінкою.

Траплялись такі дні, коли вся сім'я, мов змовившись, лишалась вдома, спочивала. Всі разом обідали, пили вино й були веселі. Коли часом вибух гніву або лиховісний полиск підсиненого білка каламутив спокій, то лиш на хвилину: зараз після того знов розлягався сміх, і радість була такою ж дикою, як і сварка.

По обіді Гіца знімав з стіни свою скрипку. Вся сім'я знала вже, чого має сподіватися, й розташовувалась під

хатою. Стара циганка накладала червону люльку свіжим тютюном і вигідно мостилася на призьбі. Гіца насував на чоло подертий бриль, ставав у позицію коло дверей і починав. Спочатку Маріуца тільки світила на Раду білками, а він злегка підморгував їй гарячим оком та чорним вусом, але коли скрипка починала підсипати жару й лоскотати танцюристі жили, молодиця не витримувала, зривалась з призьби, як чорний птах, і кидалась в танець так прудко, що синій плащ її надувався й лопотів на вітрі. Раду був напоготові. Всі рухи його, важкуваті звичайно, ставали у танці легкими й повабними, ноги ледве торкались землі, руки гнулись, як гумові, вся фігура його нагадувала тонку й гнучку лозину. Спочатку танцювали повільно, плавко, мов хитались од вітру. Та ось Гіца зігнувся й наліг на скрипку. Він підняв одну ноту і все викочував і викочував її нагору, все вище та й вище, аж млоїло, аж дух захоплювало в грудях. Врешті нота зірвалась з високости й покотилась вниз. Спочатку вона котилась одна, підскакуючи й розганяючись, та ось ненароком зачепила другу, третю. Бренькнули ті ноти й покотились разом вниз, як камінці з гори, все швидше і швидше, все більш розганяючись, все більше захоплюючи нот, зростаючи в лавину згуків, у грізний музикальний водоспад, в якому чулась дика енергія руху.

Той водоспад цілком захопив танцюючих, стрепенув усі їх жилки. Вони усе прискорювали темп, вабили один одного руками й очима, припливали й одпливали, солодко омлівали, зручним рухом ухилялись з обіймів і знов гойдались у танці, як чорні лебеді на хвилях. Навіть в ті моменти, коли вони, здавалось, стояли, кожен мускул їх чорного тіла тремтів під одежею, груди важко здіймалися, білі зуби блищали крізь розхилені уста і з грудей вилітав короткий рик жаги.

Стара циганка, ледве помітна зза диму од люльки, плескала з призьби в долоні, а з другого боку стояла біла коза і придивлялась, не змигаючи, до хазяїв, немов зачарована мелодією циганського танцю.

Остап теж вилазив з хати подивитись на танці.

— Чорт зна, як гуляють, немов п'яні,— думав він та згадував музики у своїм селі, що наймав колись Соломії.

Несподівано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодло. Якось перед світом Раду вніс у хату побитого, скривавленого Гіцу. Старий циган стиха постогнував і лишив за собою, од порога до лави, криваву стежку. Жінки сполохались. Стара кляла й сікалась до Раду, а той, похмурий і стурбований, поясняв їй щось пошепки, немов боявся, щоб сторонні люди не почули того. Стара циганка збила бучу, розворушила всіх. Соломія мусила затопити в печі. Маріуца з матір'ю обдивлялись побитого, а Раду поспішився вкинути у вогонь скривавлену Гіцину одежу та зостругати з долівки сліди крови. Він був неспокійний, усе то виходив, то входив в хату, кудись щезав і знов з'являвся, щоб таємно порадитись з жінками. Жінки не поїхали на жебри, облізла шкапина блукала цілий день коло дому, підставляла сухі ребра вітрові та скубла останню пожовклу й посохлу травицю. Стара циганка, видимо, журилась, кричала, плакала і не одходила од Гіци. Маріуца була спокійна, але задумана. Гіца мовчки лежав у кутку, але часом скликав усіх, і тоді над ним нависали три чорні голови й велись таємні поради. Щось мусило статися незвичайне. Що саме, Остап не знав, хоч догадувався. Пригода з Гіцою турбувала і його, і Соломію, і вони наважились покинути небезпечне місце, не вважаючи на те, що Остапові трудно було пускатися пішки в дорогу. Завтра Соломія мала попрохати свого булгарина притулити покищо Остапа і, коли він згодиться, зараз же вибратися з плавнів.

Та сталось інакше. На другий день, коло полудня, набігли на циганську халупу турецькі жовніри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття й пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, надаремне оповідав, як він опинивсь у плавнях,— його не слухали, як не слухали лементу жінок, прокльонів Раду.

Вони поклали Гіцу на візок, запряжений облізлою шкапиною, підперли двері кілком і, аллахкаючи та лаючись, погнали бранців по дорозі в Галац.

Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть.

V

Соломії сьогодні щастило. В булгарина не робили, бо було якесь місцеве свято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа. Булгарин був задля свята трохи напідпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапові ночувати вкупі з його челядниками й навіть дав Соломії наперед трохи грошей. Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошима й забігти в Галац — купити Остапові теплу одежинку. Їй було якось особливо весело і легко сьогодні на душі : так здорово дихалось морозним повітрям, все погане, що було в житті, одсувалося назад, блідло. Зростала певність, що все скінчиться добре, і вона зазнає ще щасливого життя. Соломія не помітила, як опинилась на базарі. Очі в неї розбігались поміж довгими рядами яток і рундуків з купами різної одежі, з горами білих та рудих «качул», що лежали на рундуках, немов на них спочивала отара, з цілими стосами козлових черевиків, легких і запашних на весь базар. Вона не знала, куди перше поткнутися, й довго, може, стояла б, коли б хтось не смикнув її ззаду за рукав.

— Соломіє! — обізвався рівночасно козячий голос,— чи це ви, чи ваша тінь?.. хе - хе - хе...

Соломія озирнулась : перед нею стояв котигорошок.

— Іване! А ви звідки тут узялися? — скрикнула вона, зрадівши йому, як рідному.

— А що? ви думали — пропав? Де ж Остап?

— Остап... та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю що треба...— і Соломія вивела з юрми зраділого такою ласкою Івана.

— Хе - хе - хе!.. Гора з горою не зійдуться, а ми...— сміявся він, ледве постигаючи короткими ногами за Соломією, і його сите тіло гойдалось од сміху.

Іван за цей час погладшав, вилюднів наче і виглядав не наймитом, а скоріш хазяїном. Коротку суконну чугаїнку він широко підперезав зеленим поясом, широченні шаравари пустив поверх халяв, від чого став ще коротшим, а цапину борідку запустив і вона поважно лежала на його грудях, мов у статечної грошовитої людини. Вони примостились на сходах під крамницею.

— Оце але! — дивувавсь Іван,— наче мені сон сниться.

ся, що вас бачу ... Розкажіть хоч, яким чудом ви тут опинилися?

Соломія почала оповідати, та Іван раз-у-раз перебивав її.

— Хе-хе!.. я гукаю — Остапе! Соломіє! — аж коли гляну, а навкруги вода ... тільки буль-буль під веслами, буль-буль ... а берег так і пропав у темряві ...

— Ох, лишко! — охкав Іван наче баба,— під саме серце влучив, бач ...

Іван витріщав на Соломію очі і крутив, здивований, цапиною борідкою.

... А як же, а як же, та же обсмалили б як кабана ... пропала б душа християнська ні за понюшку табаки ... хе-хе!

... Ви думаєте — точнісінько так і мені було; ото пристали ми до берега ...

... Оце але! Ну й бісова циганка!.. він її лупцює, а вона йому очі з лоба дере, так як ...

Іван перебив Соломіїне оповідання та все поривався розповісти про свої пригоди. Врешті він таки діп'яв свого.

— Вилізли ми з човнів, стали на турецьку землю, а мені й світ не милий, їй-богу!.. Де чоловік думав при купі, з гарними людьми, а тут ... тільки клунок ваш у руках ... Йдемо на другий день у конак записуватись, а мені все ви на думці з Остапом, мало не плачу з жалю ... Записали нас — кажуть, вільні ... Ну, живий живе й гадає — хе-хе-хе! Одні з нашої валки подались на Тульчу, на Ісакчу, до родичів, а я бачу, що й тут наші люди — та й лишивсь. Може, думаю, яку звістку про вас почую — їй-богу!.. Та чекайте ж бо, не перебивайте!.. От вийшов я на базар — став коло наших ... оглядаю тих, що наймають ... Проходять турки — гал-гал-гал! як жиди наші ... Чорні греки так і шпають, так і шпають ... Підійшов до мене один чоловік, румунами їх тут звуть— «йди, каже, до мене за «аргата» ... Аргат — це по-їхньому, а по-нашому наймит ... А я й не знав, про що він ... Чого хочеш, питаю? А він «аргат, аргат» ... Насилу розтолкували люди ... Чому ні? — кажу, та й пішов за ним. Людяний чоловік, спасибі йому, харчі добрі ... Оце молодиця його почне на мене грима-

ти, то він і піддобрюється, щоб я не покинув: «бун аргат, каже, бун», ще й по плечу плеще... Та що він собі мислить, що я довіку буду молотити йому на гармані!.. А як же сподівайся, хе-хе-хе! От Савка — пам'ятаєте Савку? — такий високий, сухий... Е, які ж бо ви, ото Савка, що... що такий сухий, високий, верстою дражнили... так він кличе під Тульчу... Йди, каже, туди, там землі не міряні, бери, займай, скільки сили твоєї, рубай ліс, став хату, хазяїном будеш... Знаєте що, Соломіє... ой, знаєте що: рушаймо всі туди — їй-богу... І Остап з нами... От буде добре! Ходім зараз до вас, порадимося ще з Остапом... однак сьогодні свято... Ну, це але! Ну, це так!.. І не гадав і не снив навіть... Правду кажуть: гора з горою... хе-хе-хе!

Іван крутив головою: од щасливої гадки ситий вид його і круглі очі блищали, мов помазані маслом. Він не вгаваючи жебонів своїм козячим голоском, хвалив, сподівався, божився і прохав.

Соломія й сама думала про ті сторони, куди закликав Іван. Роблючи у булгарина, вона чула про селитьби втікачів і тільки ждала, щоб Остап трохи очуняв. Тепер, разом з Іваном і з отим Савкою — який це Савка? — охітніше буде вирушати у нові місця.

— Ну добре. Ви вже тільки заждіть, поки я зроблю покупки...

— І я з вами піду... я вже буду триматися вас як сліпий плота, а то знов загублю де... хе-хе-хе...

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні до циганської оселі. Іван був радісний, веселий, дробцював короткими ногами і все говорив та й говорив, мов горохом сипав.

Насамперед вони побачили білу козу. Вона терлась об стовбур сухої верби і жалібно мекала. Наближаючись до хати, Соломія почувала невиразну тривогу. Чого, через віщо — вона не знала, хоч та тривога отруїла їй кров. Соломія, не слухаючи вже Іванової бесіди, побігла до дверей. Двері були підперті кілком знадвору. Що сталося? Нащо зачинили Остапа? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали догори ногами, лахмани валялись долі, в хаті було чорно й пусто. Нікого. Де ж усі поділися? Куди подівся

Остап? Може, вона помилилась і попала не на ту хату? Соломія вискочила надвір. Ні, та сама хата, он і розколина на стіні, і ті ж верби, і коза... Може, Остап вийшов з хати та підпер двері?

Соломія гукнула Остапа.

Ніхто не обізвався. Та чого ж в хаті такий нелад, все перекинуто, лежить жужмом... Де ж слабий Гіца? Він не міг рушитися, як вона виходила з дому, ледве дихав. Що ж сталося?

Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку — коня й воза нема. Вона побігла до других хат, заглянула в повибивані вікна — нікого й нічого. Ноги в неї тремтіли. Все тіло тремтіло. Тривога душила груди й горло. Де Остап?

— Оце але! — дивувався Іван, бігав за Соломією, чудно витріщав на неї очі та докучав усякими дурними радами.

— Куди його поділи? — питала сама в себе молодиця, дивлячись на Івана і не бачачи його. Вона нічого не могла зрозуміти: думки й гадки скакали у неї в голові й розкочувались, як намисто.

— Га! хто ж його знає! Ходім у конак,— радив Іван,— так і так, розкажемо, був чоловік та пропав... Побачите, вони вже знайдуть його...

Соломія ладна була за щонебудь учепитися, аби напасти на Остапові сліди. Та й нічого іншого не лишалося, як послухати Йванової ради. Для певности вона ще раз обдивилася кожен закамарок у хаті, гукнула кілька разів Остапа у плавнях. Іван допомагав їй своїм пискливим голоском. Все було надаремно. Тоді вони чимдуж поспішили назад у Галац, бо вже почало смеркати.

Ніч стояла надворі, коли вони добились до конаку. Тут їм довелось чекати, бо старший пішов до мечету і довго не вертався, а турецькі жовніри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний турок з горбатим носом та з чорними блискучими вусами на свіжому виду спокійно вислухав їх через драгомана. Він перекинувся кількома словами з другим турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

— Нема чого шукати далеко, він тут, у нас, у доброму сховку. Попалась пташка. Давно вже наставляли сіль-

це на горобців, та ось піймалися. Ціле гніздо накрили. Чужу душу послали у рай, а самі опинилися у пеклі. Скажи нам, молодице, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тоді, як Гіца, мабуть, при другій оказії, бо рана гоїться вже. Од москаля, кажеш, на перевозі... я так і знав, що він рус, втікач... От ми й одішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі, хай там погладять його по спині... І не прохай, і не благай, нічого не поможу. Ну, чого стоїш? Айда!..

— А ти що за один? — помітив турок Івана,— теж, видно, з циганського табору?

— Я... я нічого... я так.... Оце вигадали — я тут служу у градінаря, Тодоракі прозивається — хіба не знаєте?.. Оце але!..

Соломія аж похолола, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обуренням відкидала ті обвинувачення, розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала. Турок не схотів слухати, обернувся й забалакав з іншим. Драгоман замахав на неї руками й мало не випхав за двері.

Вона вийшла з конаку.

Що було робити, де шукати рятунку?

Вони мовчки йшли темною вулицею незнайомого города.

Перед ними висів туман, а в йому виразно виднілись лиш жовті, мокрі гілячки дерев, осяяні вікнами з верхніх поверхів кам'яниць. Прохожі стрічались рідко, зате під ворітьми, по лавках, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гомінкі румуни. Все це було таке чуже, таке байдуже до Соломіїного горя, ще байдужіше, ніж плавні. І чого вони з Остапом забились сюди? Нащо вони стільки терпіли, стільки набідувалися на Басарабії, мало не пожили смерти у плавнях? Чи не краще було б зогнити у панській неволі серед своїх людей?

— Не журіться,— потішав її Іван,— та же там, у конаці, розсудять... Не їла душа часнику, не буде й смердіти... Побачите, що його пустять... А ми завтра порадимось з людьми... Я піду до хазяїна свого, він тутешній, знає порядки... Не журіться, жур не поможе... Гей, смутку мій, де б мені вас переночувати?.. Чи не знає Савка? Підемо до Савки, в нього добряча хазяйка.

По довгій блуканині брудними й темними вулицями вони добились врешті до Савки. Його не було вдома, та хазяйка Савчина пустила Соломію на ніч.

— Забіжу до вас завтра, так з полудня... може, випрошусь у хазяїна,— попрощався з нею котигорошок.

Соломія цілу ніч проплакала і вранці не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана.

І справді, Іван з'явився, як обіцяв, з полудня.

— Ну, що? — накинулась на нього Соломія.

— Бакшиш треба дати... ви не знаєте, що це бакшиш? Куку в руку... хабар... як не дамо, одвезуть раба Божого у Рені, до москалів. А ті не погладять по головці, ой, ні... Розказував Савка — ви ж пам'ятаєте Савку? — що як його одвезли звідси за Дунай, то там йому москалі так списали спину канчуками, що й досі сині басамани знати... та ще обголили половину голови, випекли на лобі тавро — ви не бачили, бо він чуприною закриває — й одіслали до пана... Вже скільки по тюрмах поволочили, то він і лік тому загубив, а що пан награвся з ним, то, каже, й згадувати не хочеться. Та що — втік знов сюди... У Тульчу, каже, піду... завзятий хлопець... хе-хе!.. Треба бакшиш готувати та визволяти Остапа, а де грошей взяти? де? кажіть! Аж дур голови береться...

Не вважаючи на всі розказані Іваном страхи, Соломії трохи розвиднилось. Коли тільки річ у грошах,— вона заставить себе, а роздобуде їх. Вона од рота одриватиме кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп. Може, й Іван запоможе.

— Ось вам усе, що склав, хай і моє до почина,— наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла. Він засоромився і кліпав очима.— Та ще там у вашому клунку щось є, може продасте шуплаття...

Соломія взяла гроші. В її клункові були коралі та деяка одежина. Вона те все позбувала — їй помогла Савчина хазяйка — та грошей було мало. Однак Соломія на другий день уранці побігла в конак. Там її не допустили до старшого, драгомана вона не бачила, а жовніри скалили до неї зуби й зачіпали.

Соломія горіла од сорому й злости.

— І-і, бусурмени, так би й порізала вас, так би й поскручувала голови, як галченятам... Взяли безвинного, та

ще й знущаються! — мало не плакала Соломія й показувала своїми дужими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови.

Проте не було іншого способу, як ходити в конак, де можна було побачити драгомана, а на нього Соломія покладала надію. Драгоман, однак, не багато обіцяв.

— Не пустять твого чоловіка, і не сподівайся. Утік до нас — сиди тихо, а робиш шкоду — айда назад ... Не клопочись дурно, й не побачиш його тепер.

— Змилуйтесь, визволяйте, безвинно чоловік погибає.— Соломія ткнула драгоманові гроші.

Драгоман узяв, полічив і покрутив головою.

— Мало ...

— Більш нема. Отут все, що роздобула.

— Ну, добре, приходь за три дні ... ні, краще за тиждень, може, що скажу ...

Соломія щодня блукала коло конаку — лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не знала, чого вона туди ходить, але щось несвідомо тягло її у той бік. Вона ходила до втоми і мерзла. Мокрий сніг, легко падаючи, як цвіт вишні од вітру, лягав на землю й засипав Соломію, але вона не звертала на те уваги. Соломія була певна, що не дозволить перевезти Остапа за Дунай. Як це станеться, що вона зробить — вона не знала, але певність у тому зростала в ній з кожним днем. Вона ладна піти на видиму смерть, коли цього треба. Соломія вірила, що станеться якась незвичайна подія, якась невідома сила прийде у потребі на поміч, і та віра була у неї такою міцною, що Соломія кинула роботу, не хотіла заробляти та складати гроші, як поклала спочатку. Навіщо? І без того обійдеться. Аби дочекатися, що скаже драгоман.

Спокійною, грізно - спокійною прийшла вона в конак у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

— Нічого не буде ... Одвезуть. А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтру вранці. Як тільки свіне, приходь на берег — побачиш чоловіка. От!..

Така ж спокійна, нічого не одповівши навіть, немов вона давно погодилась з цим, покинула Соломія конак.

«Одвезуть, одвезуть, одвезуть» — стукало щось молотком в її голові за кожним кроком, коли вона поспішалася до Івана. Вона забрала Івана з гармана й одвела на бік.

— Одвезуть,— промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

— Що одвезуть?

— Остапа.

— Ну? коли?

— Позавтра... Ми його одіб'ємо.

— Хто — ми?

— Ви і я.

— Оце але! оце сказали! Як же ми його одіб'ємо? та же його турки везтимуть, гей! — налякався котигорошок.

Що турки!.. Вона має цілий план. Дуже простий план. Він дістане собі й їй рушниці — кожен румун їх має в хаті — вони вийдуть на берег вранці, одв'яжуть чужий човен і випливуть на річку. Там вони чекатимуть, аж везтимуть Остапа, й нападуть на турків. Остап допоможе, коли побачить їх. Що, він боїться? Він не хоче визволити товариша, що разом з ним одбув далеку дорогу, разом їв і пив?.. Вона так і знала, що у цього пухиря з здором тільки й стало сміливости, щоб утекти од жінки. Ось коли вона знайшла йому ціну, зрозуміла його підлещування. Обійдеться без нього, вона сама потрапить загинути, рятуючи Остапа. Та на прощання вона нагадає йому його жінку й отут при людях, на сором йому, одлупцює його, як жиди Гамана.

— А що ж бо ви... а які ж бо ви... нехай Бог сохранить,— оборонявся наляканий Іван од наступаючої на нього Соломії.— Та я з вами хоч у пекло... Що мені — страшно вмирати, чи що!... Коли кажете позавтра — про мене й позавтра: я готовий, аби ви...— Іван був червоний, кліпав очима й боязко поглядав на Соломію.

Соломія одійшла, опам'яталася. Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились, як і що. По тому розійшлись.

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна ущерть річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна

й тиха безодня. Туман вже піднявся — і небо стало сірим. В тихому й теплому повітрі чорніли прибережні верби й лягали чорними тінями на чорному дзеркалі річки; набубнявілі мокрі гілячки верб злегка курились, немов дихали на холоді.

Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде?

Народу було ще мало. Лиш де-не-де перебирались через грязьку вулицю зігнуті пішоходи. Та ось показалась коротка й сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Іван скинув весла у перший з краю човен, витяг зза пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий? — поспитала Соломія, сідаючи в човен.

— Набитий,— стиха обізвався Іван, одпихаючись од берега. Він був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового ландшафту змінила його настрій. Вони одпливли на середину річки. Прудка течія зносила їх вниз, і видко було, як тікали од них білі береги з чорними вербами.

Соломія не одривала очей од берега. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен. Чи їх троє, чи четверо? — мучило Соломію питання й вона ніяк не могла порахувати. Вона бачила, як вони сідали й як човен загойдався на воді, одділяючись од берега. Обидва човни сунулись по чорному дзеркалі і лишали за собою город. Турецький човен теж виплив на середину, певне, хотів покористуватися силою течії. Так вони пливли далеко один од одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім закрився за прибережними вербами. Іван наліг тоді на весла, і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо,— двоє на веслах, а двоє один проти одного. Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е!—вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

— Оста-а-пе! — співала Соломія,— ми їдемо тебе-е визволяти! Іван б'є одного-о, я стріляю другого, а ти возьми собі третього ...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин од турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдалися і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб одіпхнутися, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез.

У той мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла! — скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною сону. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину закляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен з переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд чорних очей і їй здавалося, що вона стріляє без перестанку, хоч могла вистрелити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло й випало йому з рук; червоний фез турка якось витягся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой, Боже ж мій! — скрикнув він раптом і полетів навзнаки в воду. Хибкий човен нагнувсь під вагою його тіла й викинув Соломію. Льодова вода голками пройшлась по Соломіїному тілу, сон щез і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій — той самий, що був під Івановим веслом — держить в руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді, як велика риба.

Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить все пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибінь тягне за ноги! Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона му-

сить поспішатися, поки не змерзло тіло. Дикі, невгамовні сили життя встають і пруться й розпирають груди, зростають у лютість... Всі сили добути... всю теплу кров... всю волю... Ось ближче до берега... ось берег видко... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками. Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше й глибше пірнає у воду...

— Остапе!..— з розпукою волає душа.

— Соломіє-є!..— доноситься до неї крик серця.

— Соломіє!.. — чує вона крізь холодну хвилю, що б'є її в очі, торкається чола, розплутує коси...

Жовте, каламутне світло потиху лине догори... згадки життя займаються, як іскри, й гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане в далині й обертається в цятку; за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки й фарбує їх в червоний колір...

Тихо в повітрі...

Чимало води утекло в Дунаю з того часу.

На високій басарабській полонині день-у-день котиться брудна хвиля овечої отари, а ночами сумно гуде вітер, стоїть одиноко високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крові. Там колись бились турецькі яничари з московським військом.

Тьмяно світяться вікна у маленькій халупці, де сторож варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє собі бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить здалеку, понад тихими селами, й забирає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, од тихого бриніння мушки до гуркоту грому, од скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі ро-

ки самотнього життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин халупки.

Дід піднімає кудлаті брови й слухає. Його мутні очі дивляться в просторінь, а усмішка розсовує зморшки.

— Чую, чую ...— шепче він і виходить з хати.

Темрява і пустка обгортають його.

Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай — і шепче:

— Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже ...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду й приносить йому тихий, ледве чутний, мов з дна Дуная, поклик:

— Оста - а - пе!..

— Отак вона мене часто кличе,— оповідає дід людям, що інколи заходять в сторожку.— Як тільки вітер загуде — так і кличе до себе, то в комин гукне, то надворі покличе, а часом серед ночі збудить. А не приходить, ні ... Та й хвала Богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині ...

І Остап охоче піднімає сорочку й показує збасаманений синій хребет, де списаний, як він каже, його життєпис.

— Оце ззаду пам'ятка од пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок од москаля ... кругом латаний ... з тим і до Бога піду ... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав ... Половина мене лежить на дні Дуная, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею ...

4 листопада 1901 р.
Чернігів

НА КАМЕНІ

АКВАРЕЛЯ

З одинокої на ціле татарське село кав'ярні дуже добре видко було і море, і сірі піски берега. В одчинені вікна й двері на довгу з колонками веранду так і тислась ясна блакить моря, в нескінченність продовжена блакитним небом. Навіть душне повітря літньої днини приймало м'які синяві тони, в яких танули й розпливались контури далеких прибережних гір.

З моря дув вітер. Солона прохолода принаджувала гостей, і вони, замовивши собі каву, мостились біля вікон або сідали на веранді. Навіть хазяїн кав'ярні, кривоногий Мемет, пильно стежучи за потребами гостей, кидав своєму молодшому братові: «Джепар ... бір каве ... екі каве !» [1], а сам вихилявсь у двері, щоб сдідхнути вогким холодком та зняти на мить з голеної голови круглу татарську шапочку.

Поки червоний од задухи Джепар роздував у комінку жар та постукував рондельком, щоб вийшов добрий «каймак» [2], Мемет вдивлявсь у море.

— Буде буря ! — обізвався він, не обертаючись.— Вітер дужчає — он на човні збирають вітрила ...

Татари повернули голови до моря.

На великому чорному баркасі, що, здавалося, повертав до берега, справді звивали вітрила. Вітер надував їх, і вони виривались з рук, як великі білі птахи ; чорний човен нахилився і ліг боком на блакитні хвилі.

---

[1] Одна кава ... дві кави !
[2] Піна на каві.

— До нас повертає,— обізвався Джепар,— я навіть пізнаю човен — то грек сіль привіз.

Мемет теж впізнав греків човен. Для нього це мало вагу, бо, опріч кав'ярні, він держав крамничку, також єдину на все село, і був різником. Значить сіль йому потрібна.

Коли баркас наблизився, Мемет покинув кав'ярню і подавсь на берег. Гості поспішились вихилити свої філіжанки і рушили за Меметом. Вони перетяли круту вузьку вулицю, обігнули мечет і спустились каменистою стежкою до моря.

Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною. Баркас підскакував на місці, хлюпав, як риба, і не міг пристати до берега. Сивоусий грек та молодий наймит - дангалак, стрункий і довгоногий, вибивалися з сил, налягаючи на весла, однак їм не вдавалося розігнати човен на береговий пісок. Тоді грек кинув у море котвицю, а дангалак почав швидко роззуватися та закачувати жовті штани вище колін. Татари перемовлялись з берега з греком. Синя хвиля скипала молоком біля їх ніг, а відтак танула і шипіла на піску, тікаючи в море.

— Ти вже готовий, Алі? — крикнув грек на дангалака.

Замість одповіді Алі перекинув голі ноги через край човна і скочив у воду. Зручним рухом він підхопив у грека мішок з сіллю, кинув собі на плече і поніс на берег. Його струнка фігура у вузьких жовтих штанях та синій куртці, здоровий засмалений морським вітром вид та червона хустка на голові прегарно одбивались на тлі блакитного моря. Алі скинув на пісок свою ношу і знов скочив у море, занурюючи мокрі рожеві литки у легку й білу, як збитий білок, піну, а далі миючи їх у чистій синій хвилі. Він підбігав до грека і мусив ловити мент, коли човен опускався врівень з його плечем, щоб зручно було прийняти важкий мішок. Човен бився на хвилі і рвався з котвиці, як пес з ланцюга. Алі усе бігав од човна на берег і назад. Хвиля здоганяла його та кидала йому під ноги клубки білої піни. Часом Алі пропускав зручний мент і тоді хапався за бік баркаса і піднімався разом з ним догори, мов краб, приліплений до кораблевого облавка.

Татари сходились на берег. Навіть у селі, на пласких

дахах осель, з'являлися, не вважаючи на спеку, татарки і виглядали звідти, як барвні квітки на грядках.

Море дедалі втрачало спокій. Чайки знімались з одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем. Море стемніло, змінилось. Дрібні хвилі зливались докупи і, мов брили зеленкуватого скла, непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов нісся кудись на білогривих звірах. Грек часто озирався назад і з тривогою поглядав на море. Алі прудкіше бігав од човна на берег, весь забризканий піною. Вода при березі починала каламутитись і жовкнути; разом з піском хвиля викидала з дна моря на берег каміння і, тікаючи назад, волікла їх по дні з таким гуркотом, наче там щось велике скреготало зубами й гарчало. Прибій за яких півгодини перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу і підбирався до мішків з сіллю. Татари мусили відступити назад, щоб не замочити капців.

— Мемет!.. Нурла!.. поможіть, люди, а то сіль підмочить!.. Алі! йди ж туди,— хрипів грек.

Татари заворушилися, і, поки грек танцював з човном на хвилях, з нудьгою позираючи на море, сіль опинилась у безпечному місці.

Тим часом море йшло. Монотонний, ритмічний гомін хвиль перейшов у бухання. Спочатку глухе, як важке сапання, а далі сильне і коротке, як далекий постріл гармати. На небі сірим павутинням снувались хмари. Розгойдане море, вже брудне і темне, наскакувало на берег і покривало скелі, по яких по тому стікали потьоки брудної спіненої води.

— Ге-ге!.. буде буря!..— кричав Мемет до грека.— Витягай на берег човен.

— Га? що кажеш?..— хрипів грек, намагаючись перекричати шум прибою.

— Човен на берег! — гукнув щосили Нурла.

Грек неспокійно закрутився і серед бризків і рику хвиль почав розпутувати ланцюг, ув'язувати мотуззя. Алі кинувся до цепу. Татари скидали капці, закачували штани й ставали до помочі. Врешті грек підняв котвицю, і чорний баркас, підхоплений брудною хвилею, що з ніг

до голови змила татар, посунув до берега. Купка зігнутих і мокрих татар з галасом витягала з моря, серед клекоту піни, чорний баркас, немов якусь морську потвору або величезного дельфіна.

Та ось баркас ліг на піску. Його прив'язано до палі. Татари обтріпувались і важили з греком сіль.

Алі помагав, хоч часом, коли хазяїн забалакувався з покупцями, він позирав на незнайоме село. Сонце стояло вже над горами. По голому сірому виступі скелі ліпились татарські халупки, зложені з дикого каміння, з плаСкими земляними покрівлями, одна на одній, як хатки з карт. Без тинів, без воріт, без вулиць. Криві стежки вились по каменистій спадині, щезали на покрівлях і з'являлись десь нижче просто од мурованих сходів. Чорно і голо. Тільки на одній покрівлі росла якимсь чудом тонка шовковиця, а знизу здавалось, що вона розстеляла темну корону на блакиті неба.

Зате за селом, в далекій перспективі, одкривався чарівний світ. В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сивої мли, тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором. Круглі лисогори, мов велетенські шатра, кидали од себе чорну тінь, а далекі шпилі, сизо - блакитні, здавались зубцями застиглих хмар. Сонце часом спускало зза хмар, у млу, на дно долини, скісні пасма золотих ниток — і вони перетинали рожеві скелі, сині ліси, чорні важкі шатра та засвічували вогні на гострих шпилях.

При цій казковій панорамі татарське село здавалось грудою дикого каменя, і тільки рядок стрункних дівчат, що вертали до «чішме»[1] з високими кухлями на плечах, оживляв кам'яну пустелю.

Край села, у глибокій долині, біг поміж волоських горіхів струмок. Морський прибій спинив його воду, і вона розлилась поміж деревами, одбиваючи в собі їх зелень барвні халати татарок та голі тіла дітвори.

— Алі,— гукнув грек,— поможи зсипати сіль.

За ревом моря Алі ледве почув.

Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків. Каламутне море скаженіло. Вже не хвилі, а буруни вста-

[1] Фонтан.

вали на морі, високі, сердиті, з білими гребнями, од яких з лускотом одривались довгі китиці піни і злітали догори. Буруни йшли невпинно, підбирали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали берег, викидаючи на нього дрібний сірий пісок. Скрізь було мокро, поналивано, в берегових ямках лишалась вода.

Раптом татари почули тріск і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула його на паль. Грек підбіг до човна і ахнув: у човні була діра. Він кричав од горя, лаявся, плакав — та рев моря покривав його лемент. Довелось витягти човен далі і прив'язати знов. Грек був такий смутний, що хоч запала ніч і Мемет кликав його в кав'ярню, не пішов у село і лишивсь на березі. Мов привиди, блукали вони з Алі серед водяного пилу, сердитого бухання та сильного запаху моря, що проймав їх наскрізь. Місяць давно вже зійшов і перескакував з хмари на хмару: при світлі його берегова смуга біліла од піни, наче вкрита першим пухким снігом. Врешті Алі, зваблений вогнями в селі, намовив грека зайти у кав'ярню.

Грек розвозив сіль по прибережних кримських селах раз на рік і звичайно боргував. На другий день, щоб не гаяти часу, він наказав Алі лагодити човен, а сам подався гірською тропою збирати по селах довги: берегова стежка була затоплена і з боку моря село було одрізане од світу.

Вже з полудня хвиля почала спадати, і Алі взявся до роботи. Вітер тріпав червону хустинку на голові дангалака, а він порався коло човна та курникав монотонну, як прибій моря, пісню. У відповідний час, як добрий мусульманин, він розстеляв на піску хустинку і ставав на коліна у богомільному спокої. Вечорами він розкладав над морем вогонь, варив собі пілав з підмоченого рижу, що лишився на баркасі, і навіть лагодився ночувати при човні, та Мемет покликав у кав'ярню. Там лиш раз на рік, як наїздили покупці винограду, трудно було здобути місце, а тепер вільно й просторо.

У кав'ярні було затишно. Джепар дрімав коло печі, завішаної блискучою посудиною, а в печі дрімав і попелів огонь. Коли Мемет будив брата покликом: «каве!» — Джепар здригався, схоплювавсь і брався за міх, щоб

розбудити вогонь. Вогонь у печі скалив зуби, пирскав іскрами і поблискував по мідяній посуді, а по хаті розходилась запашна пара свіжої кави. Під стелею гули мухи. За столами, на широких, оббитих китайкою ослонах, сиділи татари; в одному місті грали в кості, у другому в карти, і скрізь стояли малі філіжанки з чорною кавою. Кав'ярня була серцем села, куди збігались усі інтереси людности, усе те, чим жили люди на камені. Там засідали самі знатні гості,— старий суворий мулла Асан, в чалмі і довгому халаті, що мішком висів на його кістлявому задубілому тілі. Він був темний і упертий, як ослюк, і за те усі його поважали. Був тут і Нурла-ефенді, багатир, що мав руду корову, плетену гарбу і пару буйволів, а також заможний «юзбаш» (сотник), посідач єдиного на ціле село коня. Всі вони були родичі, як і ціла людність того невеликого закинутого села, хоч це не заважало їм ділитися на два ворожі табори. Причина ворожнечі таїлась у невеличкому джерелі, що било спід скелі і стікало течійкою якраз посередині села, поміж татарськими городами. Тільки ця вода давала життя всьому, що росло на камені, і коли одна половина села пускала її на свої городчики, у другої боліло серце дивитись, як сонце і камінь в'ялять їм цибулю. Дві найбагатші й найбільш впливові особи в селі мали городи на різних боках течійки: Нурла — на правому, юзбаш — на лівому. І коли останній спускав воду на свою землю, Нурла затамовував потік вище, одводив його до себе і давав воду своєму куткові. Це гнівило всіх лівобережних, і вони, забуваючи на родинні зв'язки, боронили право на життя своїй цибулі та розбивали один одному голову. Нурла і юзбаш стояли на чолі ворогуючих партій, хоч юзбашева партія немов переважала, бо на її боці був мулла Асан. Ця ворожнеча помічалась і в кав'ярні: коли прихильники Нурли грали в кості, то юзбашеві з презирством дивились на них і сідали до карт. В одному вороги сходились: усі пили каву. Мемет, що не мав города і, як комерсант, стояв вище партійних суперечок, усе шкандибав на кривих ногах од Нурли до юзбаша, зацитькував і мирив. Його гладке обличчя і голена голова лисніли, як у облупленого барана, а в хитрих очах, завжди червоних, блукав неспокійний вогник. Він вічно був

чимсь заклопотаний, щось вічно розмірковував, пригадував, лічив і раз-у-раз бігав у крамничку, у льох, то знов до гостей. Часом він вибігав з кав'ярні, піднімав лице вверх, до пласкої покрівлі, і кликав:

— Фатьме!..

І тоді од стін його дому, що здіймався над кав'ярнею, одділялась, мов тінь, завинена у покривало жінка і тихо проходила через покрівлю до самого її краю.

Він кидав їй наверх порожні мішки або щось наказував різким скрипучим голосом, коротко і владно, як пан служебці, і тінь зникала так само непомітно, як і з'являлась.

Алі раз побачив її. Він стояв коло кав'ярні і стежив, як тихо ступали жовті патинки по кам'яних сходах, що єднали Меметову хату з землею, а яснозелене «фередже»[1] складками спадало по стрункій фігурі од голови аж до червоних шараварів. Вона спускалась тихо, поволі, несучи в одній руці порожній кухоль, а другою притримуючи фередже так, що тільки великі довгасті чорні очі, вимовні як у гірської сарни, міг бачити сторонній. Вона спинила очі на Алі, відтак спустила повіки і пройшла далі тихо і спокійно, мов єгіпетська жриця.

Алі здалося, що ті очі пірнули в його серце, і він повів їх з собою.

Над морем, лагодячи човна та курникаючи свої сонні пісні, він дививсь у ті очі. Він бачив їх скрізь: і в прозорій, як скло, і як скло дзвінкій хвилі, і в гарячому, блискучому на сонці камені. Вони дивились на нього навіть з філіжанки чорної кави.

Він частіше поглядав на село і часто бачив на кав'ярні, під одиноким деревом, невиразну фігуру жінки, що була звернена до моря, немов шукала своїх очей.

До Алі скоро звикли в селі. Дівчата, проходячи од чішме, ніби ненароком одкривали обличчя, коли стрічались з красунем-турком, по тому паленіли, йшли швидше й шептались поміж себе. Мужській молоді подобалась його весела вдача. Літніми вечорами, такими тихими й свіжими, коли зорі висіли над землею, а місяць над морем, Алі виймав свою зурну, привезену спід Смирни,

---

[1] Плащ.

примощувався під кав'ярнею або де - інде і розмовляв з рідним краєм сумними, хапаючими за серце згуками. Зурна скликала молодь — мужську, звичайно. Їй зрозуміла була пісня сходу і скоро в тіні кам'яних осель, перетканій блакитним світлом, починалась забава: зурна повторяла один і той самий голос, монотонний, невиразний, безконечний, як пісня цвіркуна, аж робилось млосно, аж починало під серцем свербіти й запаморочені татари підхоплювали в такт пісні:

— О - ля - ля ... о - на - на ...

З одного боку дрімав таємний світ чорних велетнів - гір, з другого — лягло долі погідне море й зітхало крізь сон, як мала дитина, і тремтіло під місяцем золотою дорогою ...

— О - ля - ля ... о - на - на ...

Ті, що дивились згори, з своїх кам'яних гнізд, бачили часом протягнену руку, що попадала під промінь місяця, або тремтячі у танці плечі, і слухали одноманітний, в'їдливий приспів до зурни:

— О - ля - ля ... о - на - на ...

Фатьма теж слухала.

Вона була з гір. З далекого гірського села, де жили інші люди, де були свої звичаї, де лишились подруги. Там не було моря. Прийшов різник, заплатив батькові більше, ніж могли дати свої парубки, і забрав її до себе. Противний, неласкавий, чужий, як усі тут люди, як цей край. Тут нема родини, нема подруг, прихильних людей, це край світу, нема доріг навіть звідси.

— О - ля - ля ... о - на - на ...

Нема доріг навіть, бо як море розсердиться, то забирає єдину прибережну тропу ... Тут тільки море, скрізь море. Вранці сліпить очі його блакить, удень гойдається зелена хвиля, вночі воно дихає, як слаба людина ... В годину дратує спокоєм, в негоду плює на берег і б'ється і реве, як звір, і не дає спати ... навіть у хату залазить його гострий дух, од якого нудить ... Од нього не втечеш, не сховаєшся, воно скрізь, воно дивиться на неї ... Часом воно дрочиться, укривається білим, як сніг на горах, туманом,— здається нема його, щезло,— а під туманом все таки б'ється, стогне, зітхає — ось як тепер - о!

Бу - ух!.. бу - бух!.. бу - ух!..

— О - ля - ля ... о - на - на ...

Б'ється під туманом, як дитина в пелюшках, а потому скидає їх з себе ... Лізуть вгору довгі, подерті шматки туману, чіпляються до мечету, закутують село, залазять в хату, сідають на серце — навіть сонця не видко ... Та от тепер ... от тепер ...

— О - ля - ля ... о - на - на ...

Тепер вона часто виходить на дах кав'ярні, притуляється до дерева і дивиться на море ... Ні, не моря вона шукає, вона стежить за червоною пов'язкою на голові чужинця — немов сподівається, що побачить його очі — великі, чорні, гарячі, які їй сняться ... Там, на піску, над морем, зацвіла тепер її любима квітка — гірський крокіс ...

— О - ля - ля ... о - на - на ...

Зорі висять над землею, місяць — над морем ...

. . . .

— Ти здалеку ?

Алі здригнувся. Голос ішов з верха, з даху, і Алі підняв туди очі.

Фатьма стояла під деревом, тінь од якого вкривала Алі.

Він спаленів і заікнувся.

— С - п - під ... Смирни !.. далеко звідси ...

— Я з гір.

Мовчанка.

Кров бухала йому до голови, як морська хвиля, а очі полонила татарка й не пускала од своїх.

— Чого забився сюди ? Тобі тут сумно ?

— Я бідний — ні зірки на небі, ні стебла на землі ... Заробляю.

— Я чула, як ти граєш ...

Мовчанка.

— Весело ... У нас в горах також весело ... музика, дівчата веселі ... у нас нема моря ... А у вас ?

— Близько нема ...

— Йохгер ?[1] І ти не чуєш у хаті, як воно дихає ?

— Ні, у нас замість моря — пісок ... Несе вітер гарячий пісок і ростуть гори, немов горби верблюжі ... У нас ...

---

[1] Нема ?

— Цсс !..

Вона наче ненароком висунула спід фередже білий випещений вид і поклала з фарбованим нігтем палець на повні й рожеві уста.

Навкруги було безлюдно. Блакитне, як друге небо, дивилось на них море і лиш біля мечету просунулась якась жіноча постать.

— Ти не боїшся, ханим [1], розмовляти зо мною? Що зробить Мемет, як нас побачить?

— Що він схоче ...

— Він нас заб'є, як побачить.

— Як він схоче ...

Сонця не було ще видко, хоч деякі шпилі вже рожевіли. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сну. Нурла спускався з Яйли і сливе біг за своїми буйволами. Він поспішавсь, йому було так пильно, що він не помічав навіть, як копиця свіжої трави зсувалась з гарби на спини буйволам і розтрушувалась по дорозі, коли високе колесо, зачепившись за камінь, підкидало на бігу плетеною гарбою. Чорні присадкуваті буйволи, покручуючи мохнатими горбами й лобатими головами, звернули в селі до свого обійстя, але Нурла опам'ятавсь, повернув їх у другий бік і зупинивсь аж перед кав'ярнею. Він знав, що Мемет там ночує, і шарпнув двері.

— Мемет, Мемет, кель мунда ! (йди сюди !)

Мемет, заспаний, скочив на ноги і протирав очі.

— Мемет ! Де Алі ? — поспитав Нурла.

— Алі ... Алі ... тут десь ...— і він обвів зором порожні лавки.

— Де Фатьма ?

— Фатьма ?.. Фатьма спить ...

— Вони в горах.

Мемет витріщив на Нурлу очі, спокійно перейшов через кав'ярню й виглянув надвір. На дворі стояли буйволи, засипані травою, і перший промінь сонця лягав на море.

---

[1] Пані, хазяйка.

Мемет вернувся до Нурли.

— Чого ти хочеш?

— Ти божевільний... Я тобі кажу, що твоя жінка втекла з дангалаком... я їх бачив, як повертав з Яйли.

Меметові очі полізли наверх. Дослухавши Нурлу, він одіпхнув його, вискочив з хати й, коливаючись на своїх кривих ногах, поліз по східцях наверх.

Він оббіг свої покої й вискочив на дах кав'ярні. Тепер він справді був як божевільний.

— Осма - ан! — крикнув він хриплим голосом, приклавши долоні до рота.— Са - алі... Джепа - ар!.. Бекр! Кель мунда! — Він обертався на всі сторони і скликав як на пожежу: — Усе - їн?.. Мустафа - а!..

Татари прокидались і з'являлись на пласких покрівлях. Тим часом Нурла помагав знизу:

— Асан!.. Мамут!.. Зекерій - а - а!..— волав він не своїм голосом.

Сполох літав над селом, знімався вгору, до верхніх хатин, скочувався вниз, скакав з покрівлі на покрівлю і збирав народ. Червоні фези з'являлись скрізь, і кривими та крутими стежками збігались до кав'ярні.

Нурла поясняв, що сталося.

Мемет, червоний і непритомний, мовчки поводив по юрбі вибалушеними очима. Врешті він підбіг до краю покрівлі і скочив униз зручно і легко, як кіт.

Татари гули. Усіх тих родичів, що ще вчора розбивали один одному голову у сварці за воду, єднало тепер почуття образи. Зачеплено не тільки Меметову честь, але й честь усього роду. Якийсь злиденний, мерзенний дангалак, наймит і заволока... річ нечувана! І коли Мемет виніс з хати довгий ніж, яким різав овець, і, блиснувши їм на сонці, рішуче застромив за пояс, рід був готовий.

— Веди!

Нурла рушив попереду, за ним, налягаючи на праву ногу, поспішавсь різник і вів за собою довгу низку обурених і завзятих родичів.

Сонце вже показалось і пекло камінь. Татари злазили вгору добре відомою їм стежкою, витягшись у лінію, як колонка мандруючих мурах. Передні мовчали і тільки ззаду рядка сусіди перекидались словами. Нурла виступав з рухами гончого пса, який нюшить вже дичину. Мемет,

червоний і понурий, помітніше шкандибав. Хоч було ще рано, сірі маси каміння нагрілись вже як черінь печі. По їх голих випнутих боках, то круглих, як велетенські шатра, то гострих, мов закляті хвилі, слався м'ясистим листом отруйний молочай, а нижче, туди ік морю, сповзав поміж синяві груди каміння яро - зелений капорець. Вузенька стежка ледве помітна, як слід дикого звіра, щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі. Там було вогко й холодно, і татари піднімали фезі, щоб освіжити голені голови. Звідти вони знову вступали у піч — розпалену, душну, сіру й залиту сліпучим сонцем. Вони уперто дерлись на гори, подавшись тулубом трохи вперед, погойдуючись злегка на вигнутих дугою татарських ногах, або обминали вузькі і чорні провалля, черкаючись плечем об гострий бік скелі та ставлячи на край безодні ноги з певністю гірських мулів. І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло їх зверху сонце, а знизу камінь, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних і упрілих обличчях, тим сильніше запеклість випирала їм з лоба очі. Дух цих диких, ялових, голих скель, що на ніч вмирали, а вдень були теплі, як тіло, обняв душі покривджених, і вони йшли обороняти свою честь і своє право з незламністю суворої Яйли. Вони поспішалися. Їм треба було перейняти втікачів, поки вони не добралися до сусіднього сельця — Суаку — та не втекли морем. Правда, і Алі, і Фатьма були тут людьми чужими, не знали стежок і легко могли заплутатися в їх лабіринті — і на це рахувала погоня. Проте, хоч до Суаку лишилось небагато, ніде нікого не було видно. Робилось душно, бо сюди, в гори, не долітав вогкий морський вітер, до якого вони звикли на березі. Коли вони спускалися в провалля або злазили на гору, дрібні колючі каміння сипались їм спід ніг — і це дратувало їх, упрілих, стомлених і лихих: вони не знаходили того, чого шукали, а тим часом кожен з них покинув у селі якусь роботу. Задні трохи припинилися. Зате Мемет поривавсь наперед з затуманеним зором і головою, як у роз'юшеного цапа, і, шкутильгаючи, то виростав, то опадав, як морська хвиля. Вони почали тратити надію. Нурла опізнився — це було очевидячки. Проте йшли. Кілька

раз кривий берег Суаку блиснув їм згори сірим піском і зникав.

Раптом Зекерія, один з передніх, сикнув і зупинився. Всі озирнулися на нього, а він, не мовлячи ні слова, простяг руку вперед і показав на високий кам'яний ріг, що виступав у море.

Там зза скелі на один мент мигнула червона голівна пов'язка і зникла. У всіх закалатало серце, а Мемет стиха рикнув. Вони ззирнулися — їм прийшла до голови одна думка: якби вдалося загнати Алі на ріг, то можна взяти його там голіруч. Нурла мав уже плян; він поклав на уста палець, і коли всі замовкли, розділив їх на три частини, що мали оточити ріг з трьох сторін,— з четвертої скеля стрімко спадала в море.

Всі стали обережними, як на вловах, тільки Мемет кипів і рвався наперед, просвердлюючи жадним оком скелю. Та ось виткнувся зза каменя краєчок зеленого фередже, а за ним злазив на гору, немов виростав з скелі стрункий дангалак. Фатьма йшла попереду — зелена, як весняний кущ, а Алі, на своїх довгих ногах, тісно обтягнених жовтими ногавицями, в синій куртці і червоній пов'язці, високий і гнучкий, як молодий кипарис, здавався на тлі неба велетнем. І коли вони стали на вершечку, з прибережних скель знявся табун морських птахів і вкрив блакить моря тремтячою сіткою крил.

Алі, очевидячки, заблудився і радився з Фатьмою. Вони з тривогою оглядались на кручу, шукаючи стежки. Здалеку виднілась спокійна бухта Суаку.

Раптом Фатьма жахнулась і скрикнула. Фередже зсунулось з її голови і впало додолу, а вона з жахом втопила очі в налиті кров'ю скажені чоловікові баньки, що дивились на неї зза каменя. Алі озирнувся, і в ту ж мить з усіх сторон полізли на скелю, чіпляючись руками й ногами за гострі каміння, і Зекерія, і Джепар, і Мустафа — всі ті, що слухали його музику і пили з ним каву. Вони вже не мовчали, з грудей їх, разом з гарячим віддихом, вилітала хвиля змішаних згуків і йшла на втікачів. Тікати було нікуди. Алі випростувавсь, уперся ногами на камінь, поклав руку на короткий ніж і чекав. Од його вродливого лиця, блідого й гордого, била звага молодого орла

Тим часом за ним, над кручею, кидалась, як чайка, Фатьма... З одного боку було ненависне море, з другого — ще більш ненависний, нестерпучий різник. Вона бачила його побаранілі очі, недобрі сині уста, коротку ногу й гострий різницький ніж, яким він різав овець. Її душа перелинула через гори. Рідне село. Зав'язані очі. Грають музики, і різник веде її звідти над море, як овечку, щоб заколоти... Вона розпучливим рухом закрила очі і втратила рівновагу... Синій халат в жовті півмісяці похилився поза скелею і зник серед крику сполоханих чайок...

Татари жахнулись: ця проста й несподівана смерть одкинула їх од Алі. Алі не бачив, що сталося позад нього. Як вовк, поводив він навкруги очима, дивуючись, чого вони ждуть. Невже бояться? Він бачив перед собою полиск хижих очей, червоні й завзяті обличчя, роздуті ніздрі й білі зуби — і вся ця хвиля лютости раптом наскочила на нього, як морський прибій. Алі оборонявся. Він проколов руку Нурлі і дряпнув Османа, та в ту ж хвилину його збили з ніг, і, падаючи, він бачив, як Мемет підняв над ним ніж і всадив йому межи ребра. Мемет колов куди попало, з нетямою смертельно ображеного і з байдужністю різника, хоч груди Алі перестали вже дихати, а гарне обличчя набрало спокою.

Справа була скінчена, честь роду визволена з ганьби. На камені, під ногами, валялось тіло дангалака, а біля нього стоптане й пошматоване фередже.

Мемет був п'яний. Він хитався на кривих ногах і вимахував руками, його рухи були безглуздими й зайвими. Розіпхнувши цікавих, що товпились над трупом, він ухопив Алі за ногу й поволік.

За ним рушили всі. І коли вони йшли назад тими самими стежками, спускаючись вниз та злазячи на гору, розкішна голова Алі, з обличчям Ганімеда, билась об гостре каміння і спливала кров'ю. Часом вона підскакувала на нерівних місцях і тоді здавалося, що Алі з чимсь згоджується й каже: «так, так»...

Татари йшли за ним і лаялись.

Коли процесія вступила врешті в село, всі пласкі покрівлі вкрились барвними масами жінок та дітей і виглядали, як сади Семіраміди.

Сотки цікавих очей проводили процесію аж до моря.

Там на піску, аж білому од полудневого сонця, стояв похилений трохи чорний баркас, мов викинений в бурю дельфін з пробитим боком. Ніжна блакитна хвиля, чиста і тепла, як перса дівчини, кидала на берег тонке мереживо піни. Море зливалося з сонцем в радісний усміх, що досягав аж ген далеко, через татарські оселі, через садки, чорні ліси, до сірих нагрітих громад Яйли.

Все осміхалось.

Без слів, без наради татари підняли тіло Алі, поклали його в човен і при тривожних жіночих криках, що неслися з села, з пласких дахів, як зойк морських чайок, дружно зіпхнули човен в море.

Шурхнув по камінцях човен, плюснула хвиля, загойдався на ній баркас і став.

Він стояв, а хвиля гралась навкруги нього, плюскала в боки, бризкала піною й потиху, ледве помітно, односила в море.

Алі плив назустріч Фатьмі ...

10 січня 1902 р.
Чернігів

ПОЄДИНОК

ОБРАЗОК

Вони вже повечеряли — пані Антоніна і вчитель її дочки Іван Піддубний.

Він встав з канапи, одсунув злегка круглий стіл з останками вечері, а вона подала йому для поцілунку руку. І він почав цілувати її не з того боку, де звичайно цілують знайомі, а в долоню і вище.

Пані Антоніна не боронила, навпаки, вона одкинула назад голову і зеленкуватими сльозавими очима в червоних повіках, що ставали завжди такими після наливки, дивилась зверху на кучеряву голову хлопця. Вільною рукою вона розщібувала рукав і показувала пальцем:

— Тут ... тут ...

І він ішов устами по синій жилці уверх, до білої й м'якої округлости, осяяної матовим світлом столової лямпи.

Раптом г-ррах ... трах-трах !..

Віконна рама затремтіла і всі шибки дико задеренчали.

Вони стрепенулись і витріщеними очима уп'ялись у чорні шибки, в які лізли з саду обліплені снігом гіллячки дерев.

— Хто? що?

Чоловік ... він все бачив ...

І поки вони стояли у тих самих позах в безвладному очікуванню чогось лихого й непоправного, серед мертвої тиші стукнули двері, пробігло щось по сходах і в хату вскочив господар дому, в шубі, в шапці, в калошах з снігом, низький, з злими очима й тремтячою бородою.

Він уже здалеку ніс одкинену ліву руку й, добігши до столової, простяг її в напрямку дверей.

— Геть!.. геть з хати!..

Іван Піддубний змінивсь на виду, щось хотів сказати, нащось хитнувся, простяг руку і, схиливши голову, пішов нетвердою ходою через столову, повз господаря, через другу хату — до сіней. Він чув, як позад його здушеним, глухим голосом вмовляла жінка чоловіка:

— Опам'ятайся! Миколо... ти з глузду...

— Геть! геть з хати! — верещав тонким, не своїм голосом пан Микола й тупав ногами в калошах.

Поки учитель накидав на себе барани, на крик вискочила в сіни його учениця, десятилітня Людя. Вона була вже напівроздягнена: коротенька біла спідничка на білих шлейках, не досягаючи до панчіх, одкривала голі коліна. Вона склала голі ручентя на грудях, зігнулась трохи і звернула блакитні налякані очі з благанням до батька...

— Татусю!.. татусю!.. не виганяй пана Вана...

Так вона називала свого любимого вчителя. Але татусь не зважав на неї. Він теж вискочив у сіни, смішно вимахував руками й декламував:

— Прийняв у хату, як сина, як чесну людину... поїв, годував, платив... Га-а-а!..

Щось говорила пані Антоніна, пищала Людя — та Іван уже не чув, знайшов шапку, вхопив машинально з кутка парасольку пана Миколи й вискочив на вулицю.

Гострий струмінь морозного повітря... осяяні в домах вікна... чиїсь голоси... дзвінки звозчика.... стережись!.. і він опинився у глухій безлюдній вулиці. Перед очима в нього була простягнена вперед ліва рука пана Миколи і дві червоні смуги на виду — з морозу чи зворушення — а в вухах лунало: геть!.. геть з дому!.. Скандал... сором... кров шуміла в ухах, до горла щось котилося... Він біг непритомний, в розщібненому кожусі, з чужою парасолькою під пахвою...

Місяць уже зійшов. На снігу блищали зорі, немов посипались з неба. Контури — різкі. Дерева, будинки, тини — такі тверді, мов висічені з мармура, дивно спокійні, дивно міцні. Блакитне світло гостре, колюче, немов замерзло.

Учитель нічого не помічав — він біг вулицею й мав

одно бажання: швидше добратись додому, сховатись од людей, од сорому.

— Геть!

Те «геть» бігло за ним слідком і гнало вперед.

Стрічались звозчики. Він хотів їхати, та згадав, що не стане п'яти копійок.

Піддубний вскочив у свою кімнату і, не світячи світла, не роздягаючись, кинувся на ліжко.

Ціла подія живо стояла перед очима. Опріч сорому, опріч образи, що горіла в його крові, він чув, що був смішним. Його вигнано, як пса, і він, як пес, скорився й вийшов безпомічний, безсловесний, полохливий. Вона не вибачить йому його ганьби, його міщанства. Треба було щось сказати, щось зробити... Але що? Він не знав. Він перший раз мав роман з такою значною дамою. Бідний вчитель, з убогої міщанської родини, вигнаний з школи, він ніколи не сягав грішною думкою вище наймички або убогої панночки, що тільки в свято надягає кращу одежу і вічно має червоні од праці руки. І от ця 42-літня дама, багата, дідичка, з панів, кинулась в його обійми так несподівано і владно, що він не смів перечити. Вона його полонила. Він їй був потрібний щогодини, щохвилини, і вдень, і вночі. Вона запевняла, що він має добрий смак і вміє торгуватись, і через те він мусив купувати їй гудзики, нитки, полотно й меблі. Вона тягала його по крамницях. По тому рішила, що Людя повинна більше вчитися, і замість одної години він присвячував їй три, а що обід приходився по середині лекції, його лишали обідати. Вона возила його в концерти і до театру, коли чоловік був занятий, і запевнила чоловіка, що в компанії з учителем йому найкраще ловити рибу. Він мусив слухати її музику, багато музики, хоч нічого не розумів у ній, а коли засиджувався вечорами, пізно, виходило так, що не тільки вона, а й чоловік її прохав його заночувати у них. Його клали в окремій маленькій кімнатці, де жила колись бонна, і, йдучи вранці на каву, він здіймав з одежі сивий жіночий волос.

Приходячи на лекцію, Іван вступав звичайно у порожній, сливе мертвий дім. Чоловік був на службі, Людя гралася десь в кінці саду або у знайомих, челядь не сміла показуватись у горниці, а пані робила туалет. Вона одхи-

ляла двері од третьої кімнати, з своєї вбиральні, виглядала звідти з розпущеним волоссям і з голими руками й кликала його до себе. Вона цілувала його в очі, щоки, в уста, палко, без краю, лоскотала розпущеним волоссям, що пахло згірклою помадою, закидала голі руки на шию — аж йому голова паморочилась.

— Івась ... Іващечко ... Іванко ... єдиний, маленький,— стогнала вона між поцілунками ...— ти мій володар, пан мій ... кров мого серця, поезія життя ... ти мій Ромео ...

По тому вона наказувала йому цілувати себе, підставляла шию, плечі, високі й добре законсервовані груди, піднімала руки, щоб він міг цілувати під пахвами, і нервово сміялась, коли він лоскотав її своїми вусами. Вона поверталася на всі боки й дивилась на нього зеленкуватими очима в червоних повіках, а зморшки на обличчі розгладжувались в неї од тих пестощів. Далі вона виймала десь спід подушки згорнений в кільканадцятеро папір і стромляла йому в руку сквапно і таємниче.

— На! це тобі.

По тонкому жіночому почерку й по синьому чорнилі він пізнавав, що то лист од неї.

Займаючись з Людею, він потай розгортав той лист і читав. Людя що хотіла могла робити.

Лист був насамперед довгий, на пяти - шести сторінках. Він був писаний трохи старим квітистим стилем, з алегоріями й довгими виробленими періодами. До того пахнув специфічним духом згірклої помади й носив плямисті сліди поцілунків, не алегоричних, а дійсних, витиснених на листовім папері й долучених до ніжних слів, як ілюстрація. «Коли б ти заглянув у безодню мого почуття й осяяний небесним світлом кохання ...» «Я хотіла б вічно жити на твоїх грудях, оселитись там і в невимовному щасті, в божевільнім раюванні пити росу твоїх поцілунків, цілувати сліди твоїх стіп і пестити повітря, яким дихаєш» ... «Ти мій володар, мій пан, моє життя і моя смерть» ...

Вона щонайменше двічі на день писала до нього такі листи, стромляла йому в руку, передавала через Людю, вкладала в кишені пальто і посилала по почті. Шухляди його стола виповнені були паперами з синіми рядками й наситили хатнє повітря специфічним духом. На кожний лист вона уперто допоминалась одповіді, довгої, палкої,

повної неземних почувань і лицарського духу. Вона хотіла. Він мав обов'язок виставляти перед нею оголену душу — і декорував її театральною шумихою, мучився, прів, і нічого не виходило в нього. Коли він не приносив одповіді або приносив коротку і бліду, вона робила йому сцену, називала його нездарою, міщанським убожеством, а по тому падала на груди, пестила, вкладала в кишені ще довші листи й одягалась у легку одежу, що давала доступ до її тіла. В приступах ніжности вона обслинювала папіроси, які курила без ліку, і втикала йому в уста, або виривала для себе папіросу від нього — й тоді її зеленкуваті очі в червоних повіках оточались колом променястих зморщок задоволення. Його мучило таке кохання, хоч разом з тим лоскотало пиху. Він найбільше боявся стати смішним в її очах — і ось тепер:

— Геть!..— і він пішов, як пес.

Піддубний застогнав, мов зранений. Він сам винен. Треба було щось зробити. Але що? Побити? Ні. Кинути в лице рукавичку? Адже він не мав її з собою. Викликати на поєдинок? Хіба він знає.

Очі його ненароком впали на вікно, і він скорчився од болю. Те вікно його боліло. Він встав з постелі і спустив штору. По тому знов ліг і накрив голову подушкою. У грудях повзла невиразна, безформна невдоволеність. Голова росла і порожніла. Там лиш, як літні тіні, проносились згадки, безладні, безсистемні.

Вона приходила до його в боннину кімнатку. Цілуй! І коли він занадто рішуче брався до неї, на неї нападав страх.

— Боюсь... боюсь, мій милий, я боюся...— шептала вона з жахом в очах і з складкою болю в устах — і одпихала його від себе й неспокійно озиралась по кутках. Він не мав чого боятися й не слухав її. Тоді вона тремтіла й пищала, як муха в павутинні, і ця інститутська манера в немолодій жінці дратувала його.

— Ой, ах!.. милий, єдиний... боюся... он хтось іде!.. ой!..

І вона тікала од нього, лишивши в йому бажання...

Часом вона була просто жорстокою. Вона змушувала його цілими вечорами слухати музику, переважно клясичну — Баха, Гайдна, Бетховена,— і після якоїсь фуги

або симфонії, одіграної з розумінням і з експресією, оберталась до нього разом з табуреткою й питала з тріумфом в очах:

— Подобається тобі?

Він говорив щось невиразне: — Так ... ні ... бачите ...

Тоді вона міряла його злими очима.

— Осел! Ви нічого не розумієте ...

Стискала губи й поверталася до нього круглою спиною.

Він сидів пригноблений і думав, що вона каже правду.

Вона була вередлива, палка, сентиментальна і стара. Своїм поводженням вона нагадувала йому старий французький роман.

— Татусю, не виганяй пана Вана!..

Він бачив голі руки й довгі ноги під білою спідничкою і той благаючий чистий погляд дитячих очей ...

Нащо вони зробили свідком хатнього болота ту чисту душу?..

Як він ненавидів того урядовця, з його червоними плямами на виду, з його тремтячею бородою й пискливим голосом,— ненавидів за те, що він чоловік його коханки, за свою ганьбу, за свою полохливість! З якою насолодою побив би він його, згнітив своїм тілом, здушив за горло!..

Та що сказала б вона?

Міщанин!.. галабурдник!..

Їй треба декорум ... поєдинок!

— Ну, що ж — хай буде поєдинок!

Це він говорить уголос, сідає на ліжко й витріщає в темряву очі.

І враз уявляється йому картина поєдинку з якогось роману. Зелена полянка. Секунданти в циліндрах. Він зводить пістоль ... синій димок — і пан Микола хилиться вниз, а крізь білу сорочку стікає червоний струмок.

Піддубний заплющує очі, тремтить і ховає голову в подушки ...

Ні, він цього не може!.. не може!..

Він підскакує усім тілом на ліжку й не хоче думати про кров. Врешті його заспокоює думка, що пан Микола не схотів би стрілятися з ним. Він урядовець, льояльний урядовець. Він зараз доніс би в поліцію. Це певне ... це зо-

всім певне... А тоді ще гірше. Допити, суд, поліція — він опинився б у смішному становищу. Що ж буде?

Піддубний лежить довго, один, у темряві й думає під стук калатушки нічного сторожа.

— Ну, добре! — каже Іван і знов сідає на ліжко.— Ти зробив свинство. Вліз у сім'ю, взяв чужу жінку... Май же сміливість чесно поквитуватись. Візьми її. Забери і звий своє гніздо... На своїх десять копійок, що лишились у кишені, на своє убожество? А дитина?

Щось встає з середини у нього й конвульсійним сміхом вилітає крізь горло... Стару?.. рештки?.. Ні!..

Його думка все більше й більше нахиляється до поєдинку. Він мусить змити кров'ю свій пекучий сором.

І знов картина.

Стріляються. Щось гостре, гаряче пронизує його тіло в тому місці, де сидить образа, аж йому легше стає од того — і він труп, і він герой!

Про нього говорять, йому співчувають, за ним плачуть і пишуть йому довгі й ніжні листи — безконечні сині рядки на дорогому папері — листи, яких він ніколи не прочитає.

Свідомість його двоїться, і в той час, коли він бачить наслідки поєдинку свого — він знає, що це фантазія, дурниці, що він нізащо — от нізащо! — не підставить чола під цівку пістолета.

Мі - щанство - о!..— прогучав чужий голос в його ухах.

Він присилував свою думку і далі думав про поєдинок. Він уявляв собі, що станеться з ним, коли він буде мертвим. Насамперед не буде дихати — і він перестав дихати і лежав спокійно. Кров у жилах холодна і густа, як драглі, члени витягнені, дерев'яні і не згинаються. Як з пап'є - маше. В голові пустка... В грудях пустка. Рота не можна закрити, з горла видобути згук...

І в пристраснім імпульсі життя він видавив горлом короткий згук, помацав своє тіло й зігнув руку.

Х - ху!.. Він протестує!

Раптом він скочив на ноги. Блиснула щаслива ідея. Вона ще без форми, легка й невловима, як етер, і поки вона хвилювалась перед ним і тремтіла, мов улітаючий газ, він чув, як з самої глибини його істоти вставали нікчемність, фальш, компроміси й світили до нього зеленими

очима, і вились, як гадюки, і задурювали голову важким сопухом.

Він врешті вловив ту ідею, ось вона!

Він покличе його листом на поєдинок, тільки лист той мусить пройти через Антонінині руки — і вона не допустить до крайности ні в той, ні в другий бік.

Він сливе веселий скочив на ноги.

Вікно під шторою сіріло шістьма ясними плямами, бліде зимове світло входило в хату знадвору. Починало дніти. Вночі випав сніг.

Піддубний засвітив свічку.

В якій формі написати лист? Він не знав. Десь були якісь романи, там, певне, можна знайти. Він почав нишпорити. Чорт! десь заподілися, ну та дарма. Він тільки знає, що підпишеться — «з повним презирством», йому прийшла до голови чудова думка — з повним презирррством!

«Шановний добродію!»

І став. Думки опанували голову, форми виганяли їх, було трудно.

Нарешті, зачеркуючи й переписуючи, він склав листа:

«Шановний добродію, Ви вчора позволили собі тяжко образити мене. Тільки кров може змити ту образу. Прошу Вас визначити час і місце, куди я можу направити своїх секундантів. З повним презирством Іван Піддубний».

По тому він зачеркнув «з презирством»: написав з поваженням, переписав і заадресував: «Високоповажній пані Антоніні Цюпа у власні руки для Миколи Цюпи».

О!

Було ще рано, пів до восьмої. Цюпи ж вставали так коло дев'ятої. Піддубний ходив по хаті і все поглядав на годинник. Час тягся поволі. Врешті він накинув барани й вийшов.

Снігу багато, тепло і сонячно. Пухкий сніг засипав землю, будинки, обвіяв лінії тинів, обліпив стовбури дерев і гіллячки. Між білою сіткою їх яскраво синіє небо, а на снігу, на золоті сонця, тремтять синяві тіні. Сонце і повітря лоскоче щоки, а зелень ялинових гілок виглядає спід снігу так свіже, що, здається, надворі стоїть весна, одягнена у білі шати.

Пролетіла ворона і сіла на тину.

Як передати листа, щоб він попав у Антонінині руки? Коли б не стріти пана Миколу, що часом виходить з дому раніше.

Женуть гурт товару в різниці ... ціла купа рудої шерсті, ніг, рогатих голів.

Як гарно дихається,— п'єш повітря, мов тепле молоко.

Сонце засвітило зірку на сніговій гіллячці.

Лист муляє в кишені. Треба через когось послати. Принесуть їй — вона виходить. Лист? од кого? — давай сюди ... Ага!.. Міниться в лиці і несе до чоловіка.

Безлюдна вулиця. Два рядки білих хат під білими дахами, межи ними сніг. Дими в'ються до неба. Москаль біжить з кошиком. Гей! Москалю! Гей!.. Підходить ... витріщив очі ...

— Однеси лист ... Он туди, два вікна видко. Оддай до рук пані. Чуєш? Десять копійок дістанеш.

І він намацав у кишені останні десять копійок.

Ходить по вулиці й чекає.

Москаль повертає, зігнувся.

— Самій пані?

— До рук.

— На ...

І повертає назад, до себе.

Що то буде, що то буде? чим скінчиться?

День довгий, безконечний, тривожний. В полуднє небо всміхається, капле з стріх, і вся кімната в золоті.

Ходить і думає.

Обід не йде до горла, в роті сухо, голова важка. Що то буде?

По обіді лягає в ліжко, холодний, байдужий, дерев'яний, і нічого не чекає.

Якось то воно буде.

Сірі тіні блукають по хаті, вікно гасне, розпливається, вечірній морок лягає на серце. Навкруги нікого й нічого.

Стук ... стук ...

До кого б це?

— Можна?

Чий голос? Він тремтить і зривається з ліжка.

— Увійдіть ...

Він ... пан Микола. Голос хрипливий, дивиться вбік, шуби не знімає й не подає руки.

Сідає.

Іван тремтячою рукою шукає сірничків і ніяк не може витерти вогню.

— Не турбуйтеся ... не треба.

Іван все шаркає сірником.

— Ви ... ви ...— хрипить пан Микола,— ви не гнівайтесь на мене — я був учора п'яний. Просто п'яний і більш нічого ... більш нічого ... Ну, а коли п'яний, ви розумієте ...

Ага - а - а !.. Ну, звісно, він був п'яний, п'яний як швець ... більш нічого ... більш нічого ... Як це він не помітив, що той був п'яний, як стовідерна куфа з горілки, як ціла корчма баб ... ха - ха !.. як це він не помітив ?

— Людя скучає за вами ... приходьте завтра на лекцію й не пам'ятайте того, що було між нами ...

Ха - ха !.. Ах ти, п'янюго, він був п'яний як ... і більш нічого ... Ну, він прийде, конче прийде ... ха - ха ... Все сміється у нього всередині, все радіє, і він має охоту здушити хрипливе горло цього добродія, хоч старається не показати ні своєї радості, ні своїх бажань ...

Добре, він прийде ... і більш нічого ... ха - ха - ха !..

А про лист ні слова ! Свиня !..

. . . .

Гіддубний виспався. Спав цілу ніч, як забитий.

Так коло дванадцятої він взяв парасоля пана Миколи під пахву й побіг на лекцію.

Знайомі почуття вчителя, що поспішає на лекцію, втихомирили його. Тільки коли він вступив у сіни і глянув на сходи, по яких збігав позавчора, а надто коли поставив у куток парасоля,— згадки линули на нього холодною водою і скували вільність рухів.

На дверях з хати стояла вже Людя й підскакувала на своїх довгих ногах і простягала худі рученята до пана Вана.

— Пан Ван ... пан Ван ...— радісно пищала вона і дивилась на нього закоханими, як у мами, очима.

Вони зараз взялись до роботи.

Все йшло, як і раніше ; навіть в ту ж саму годину, як звичайно, перервано лекцію й покликано їх на обід.

І ось він пройшов ті хати, якими недавно виходив, і побачив столову, і круглий стіл, і пана Миколу, і пані Антоніну.

Пан Микола сухо стиснув йому руку, пані Антоніна

виглядала втомленою, але сяла, і, користуючись хвилиною, втиснула йому в руку такий жмут паперу, що він не знав, куди його сховати.

Обідали мовчки, хоч намагались говорити. Пан Микола був ввічливий, услужний, занадто може. Він підсував Іванові страви і припрохував, дивлячись кудись поза нього:

— Їжте ... їж - жте ...

І те ж - ж ... виходило у нього з таким притиском, наче він мав у роті ціле гніздо ос.

Іван не прийшов ще до себе, він спустив униз очі й їв, їв без кінця, без пам'яти, з такою завзятістю, з такою саможертвою, з якими його прохано.

Пані Антоніна часто губила серветку й, нагинаючись за нею, щипала Йванові ногу.

Часом вона клала його руку собі на коліно. Людя зітхала і здіймала очі до Бога.

— Спасибі тобі, добрий Боже !.. тепер усі щасливі !..

Лютий 1902
Чернігів

ЦВІТ ЯБЛУНІ

ЕТЮД

Я щільно причинив двері од свого кабінету. Я не можу... Я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом віддиху, що, здається, сповняє собою весь дім. Там, у жінчиній спальні, вмирає моя дитина. Я ходжу по своєму кабінеті, ходжу вже третю безсонну ніч, чуткий, як настроєна арфа, що гучить струнами од кожного руху повітря. Моя лямпа під широким картоновим абажуром ділить хату на два поверхи — вгорі темний, похмурий, важкий, під ним — залитий світлом, з ясними бліками й з сіткою тіней. Послана на кушетці й неторкана постіль особливо ріже око. За чорними вікнами лежить світ, затоплений ніччю, а моя хата здається мені каютою корабля, що пливе десь у невідомому чорному морі разом зо мною, з моєю тугою і з моїм жахом. Мені дивно, що я усе помічаю, хоч горе забрало мене цілком, полонило. Я навіть, проходячи повз стіл, поправив фотографію. О! Тепер симетрично!.. А свист не вгаває. Я його чую й крізь зачинені двері. Я не піду до спальні. Чого? Я й так бачу все, бачу свою дівчину, її голі ручки на рядні; бачу, як ходять під рядном її груди, як вона розтуляє спечені губи й ловить повітря. Оте мале, звичайно таке дике, тепер обіймає пухкими рученятами шию лікаря й само одкриває рота. Таке покірливе тепер, котенятко... Це мені крає серце. Коли б швидше кінець!

Я прислухаюсь. Найменший шелест або стук — і моє серце падає і завмирає. Мені здається, що зараз станеться щось незвичайне: проникне крізь вікно якась

істота з великими чорними крилами, просунеться по хаті тінь, або хтось раптом скрикне — й обірветься життя. Я прислухаюсь. Ні, дім не спить. В ньому живе щось велике, невідоме. Я чую, як воно дихає, зітхає, як неспокійно калатає його серце й б'ється живчик. Я знаю — то тривога. Вона держить в своїх обіймах навіть хатнє повітря й так хочеться вибитись спід її гніту, вийти з дому і скинути її з себе!..

А я ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток. Я не чую своїх ніг, не керую ними, вони носять мене самі, мов заведений механізм, і тільки голова моя, мов павук павутиння, снує мереживо думок. У вікна дивиться ніч, без кінця довгі, глибокі чорні простори. Десь далеко стукає калатало нічного сторожа. Скільки віків будить воно нічну тишу своїм дерев'яним язиком, скільки людей, поколінь пережило... Воно завжди викликає у мене настрій, почуття зв'язку з далеким минулим, з життям моїх пращурів. Щось є просте й миле у тій промові калатала, якою воно серед тиші й безлюддя обіцяє боронити спокій твого сну... Чому б мені не взяти такої ночі до того епізоду розпочатого мною роману, де Христина, покинувши свого чоловіка, опинилась раптом з великого города у глухому містечку? Їй не спиться. Вона відчиняє вікно своєї хати... Ціле море дерев у цвіту... м'якими чорними хвилями котиться навкруги... Спить містечко, як купа чорних скель... Ні згука, ні бліка під хмарним небом. Тільки запахи душать груди та тріпочеться оддаль глухе калатало, немов перебої серця незримого велетня... Яке це нове для Христини, невидане... Вона відчуває...

Я стрепенувсь. Боже! що зо мною? Чи я забув, що у мене вмирає дитина? Я приклав ухо до дверей. Свистить? Свистить... Як їй трудно дихати, як вона мучиться, бідна пташка... Мені самому сперло віддих у грудях од того свисту, і я починаю глибоко втягати повітря, дихати за неї, наче їй від того легше буде... Х-ху!

Однак мене морозить. Щось од спини розлазиться холодними мурашками по всьому тілі, і щелепи трясуться... Я не спав три ночі... мене гризе горе, я втрачаю єдину й кохану дитину... І мені так жалко стає себе, я такий скривджений, такий бідний, одинокий, я весь кулюся,

лице моє жалібно кривиться і в очах крутиться гірка сльоза ...

Що то? Щось грюкнуло дверима й полопотіло босими ногами ... Кінець?

Я завмер на місці й серце моє стало. Щось переливається, і дзвенить відро залізною дужкою. То Катерина внесла щось у хату. Я бачу цю стурбовану й заспану жінку; вона покірливо товчеться по ночах, вона теж любить нашу Оленку. Добра душа!..

І знов усе тихо, коли б не той свист здушеного горла, не те сичання чигаючої смерти... Куди мені втекти од того свисту, де мені подітися? Я не маю вже сили слухати його ... А тим часом я цілком певний, що я не вийду з цієї хати, бо я не можу не слухати його. Він мене приковує. Поки я чую його, я знаю, що моя дитина ще жива. І я ходжу і мучусь і у мене всі жилки болять од того свисту ...

Вже пізно. Лямпа починає чадіти й гаснути. Я чую, що тріщить ґніт, і бачу, як блимає світло — то підіймається, то падає, мов груди моєї дитини. Я з жахом вдивляюсь у цю боротьбу світла з життям, і мені здається, що в той мент, як воно погасне, одлетить душа моєї Оленки.

Страх який я став забобонний! Я засвічую свічку і раптом, набравшись зваги, гашу лямпу. В хаті стає темніше, пропали бліки й різкі тіні, на всьому ліг сірий сумний колорит. Сумно стало в моїй хаті. Я волочу втомлені ноги поміж сірими меблями, а за мною тихо волочиться моя згорблена тінь. Голова снує думки. Про що я думаю? Я думаю про щось чуже, стороннє, не важне, а проте тямлю, що я не забув свого горя. Якісь голоси говорять в мені. «Чи не хочете оселедця?» — «Що? якого оселедця?» Я не задумуюсь над цим. Хтось чужий поспитав — і так воно лишилося. «Гідрохінон ... гідрохінон ... гідрохінон ...» Чогось це слово мені вподобалося, і я повторяю його з кожним кроком і боюсь пропустити в ньому якийсь склад. Воно якусь дивну полегкість робить моїм гарячим очам, вони спочивають, солодко спочивають і перед ними починають простягатися довгі зелені луки з такою свіжою травою ... Не чую свисту, затихло калатало ...

Дзигарі в столовій пробили другу. Голосно, різко. Ці два дзвінки впали мені на голову, як грім із неба, як ніж гільйотини. Вони мене мало не забили.

Коли ви в горі, коли ви щохвилини сподіваєтесь якогось лиха і душа ваша напружена, мов струна на струменті, раджу вам зупинити дзиґарі. Якщо ви стежите за ними, вони без кінця продовжують ваші муки. Коли ж забуваєте за них, вони нагадують про себе, як цегла, що падає на голову. Вони байдуже рахують ваше терпіння й довгими стрілами - пальцями наближають хвилину катастрофи.

Сперед очей моїх пропали зелені луки, і я знов почув далеке калатало.

Вікно сіріє. В хаті все так само, як і досі було: так само вигинається од руху повітря жовте полум'я свічки, так само хилитаються тіні й висить морок, а проте є щось нове. Певне, сіре вікно.

Я роблюсь занадто чутким, мої очі помічають те, чого раніш не бачили. Я бачу навіть себе, як я ходжу з кутка в куток поміж непотрібними мені й наче не моїми меблями; бачу своє серце, в якому нема найменшого горя. Що ж, смерть — то й смерть, життя — то й життя!..

Двері до кабінету рипнули і в хату тихо входить лікар. Хороший, давній друже! Він тількищо з спальні, од моєї дитини. Він стискає мені руку й дивиться в очі. І я розумію його. Нема рятунку? Нема,— кажуть його чесні очі. Він непотрібний, і одходить, а на порозі стоїть жінка і повним благання і надії поглядом проводить його через усю хату, наче він несе з собою життя нашої Оленки.

По тому вона переводить очі на мене. Гарячі й темні од нічниць і тривоги, блискучі од сліз і гарні. Її чорне волосся, зав'язане грубим жмутом, таке м'яке і тепле. Все це я бачу. Все це я бачу. Я бачу її миле заплакане обличчя, її голу шию і злегка розхрістані груди, звідки йде запашне тепло молодого тіла, і в той мент, коли вона лежить у мене на грудях і тихо ридає, я обіймаю її не тільки як друга, а як привабливу жінку, і наче крізь сон тямлю, що в голові моїй лишається невисловлена думка: «Не плач. Не все пропало. Ще у нас будуть»... А, подлість!.. Як може родитись така потіха під свист

здушеного смертю горла? Оленка вмирає... Ні, це не може бути... Це дико... це безглуздо... Хто її забирає? Кому потрібне її життя?.. Хто може виточити кров мого серця, коли я ще живий... Мою Оленку, мою радість, мою дитину єдину... Ні, не може того бути... не може бути... А, це безглуздо врешті, кажу я!..

Моя жінка, сполохана стогоном із спальні, метнулась туди, а я кидаюсь по хаті, як зранений звір, і в непогамованій злобі розпихаю меблі й хочу все знищити. «Це підло, це безглуздо» — кричить в мені щось, і зуби скриплять од скритого в серці болю. «Сто чортів! це насильство!» — бунтує моя істота. «Це закон природи» — говорить щось ззаду виразно, але я не слухаю і бігаю по хаті. З моїх уст готові зірватися грубі слова лайки, і я говорю їх, говорю уголос, і сам лякаюсь свого голосу. Щелепи мені зводить, холодний піт вмиває чоло... Я падаю в крісло, закриваю очі долонею... А-а!

Я сиджу так довго.

Чи то мені здається, чи то справді свист тихшає? Що ж воно — кінець? Але жінка мовчить, не чутно плачу. А може, їй легше! Може, їй легше, моїй дитині! Може, все минеться, вона засне і завтра її очка будуть сміятися до тата? Хіба ж це не можливо? Хіба ж я сам, як був дитиною, не вмирав уже, навіть лікарі од мене одмовились, а проте... Господи! Єсть же якась сила, яку можна вблагати!..

Свистить? Ні, справді наче легше їй дихати... Коли б тільки заснула! Коли б заснула... То я, мабуть, помилився при прощанні з лікарем. Він не міг би дивитись так сміливо мені в очі...

Раптом дикий крик, крик матері, викидає мене з крісла. Ноги мої мліють, але я біжу... Я мчусь наосліп, все перекидаю, б'юсь руками об двері, наскакую на жінку, що в істеричному нападі ламає руки... Я все розумію. Аж ось кінець.

Ну, з тою мені вже нічого робити, треба заспокоїти жінку. Я її обіймаю, втишую, говорю якісь слова, яким сам не вірю, і цілую холодні, мокрі од сліз руки. За поміччю Катерини, лаврових крапель, поцілунків і холодної води мені вдається врешті очутити жінку й вивести її

з спальні. Вона вже не кричить, вона гірко, нерозважно плаче. Хай виплачеться, бідна.

А я біжу в спальню. Чого? Хіба я знаю. Щось тягне мене. Я стою на порозі й дивлюся. Я чую, що мої лиця присохли до вилиць, очі сухі і не змигнуть, наче хто вставив їх у рогову оправу. Я бачу все незвичайно виразно, як у гарячці.

Посеред хати, на великому подвійному ліжку, на білих ряднах лежить моє кришенятко, уже посиніле. Ще дихає. Слабий свист вилітає крізь спечені уста і дрібні зубки. Я бачу скляний уже погляд напівзакритих очей, а мої очі, мій мозок жадібно ловлять усі деталі страшного моменту ... і все записують ... І те велике ліжко з маленьким тілом, і несміливе світло раннього ранку, що обняло сіру ще хату ... і забуту на столі не згашену свічку, що крізь зелену умбрельку кидає мертві тони на вид дитини ... і порозливану долі воду, і блиск свічки на пляшці з лікарством ... Щоб не забути ... щоб нічого не забути ... ні тих ребер, що з останнім диханням то підіймають, то опускають рядно ... ні тих, мертвих уже, золотих кучерів, розсипаних по подушці, ані теплого запаху холодіючого тіла, що виповняє хату. Все воно здасться мені ... колись ... як матеріал ... Я це чую, я розумію, хтось мені говорить про це, хтось другий, що сидить в мені ... Я знаю, що то він дивиться моїми очима, що то він ненажерливою пам'яттю письменника всичує в себе всю цю картину смерти на світанні життя ... Ох, як мені гидко, як мені страшно, як ця свідомість ранить моє батьківське серце ... Я не витримаю більше. Геть, геть з дому, якомога швидше ...

Цвітуть яблуні. Сонце вже встало і золотить повітря. Так тепло, так радісно. Птахи щебечуть під блакитним небом. Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лиця. Рожеві платочки од грубого дотику руки обсипаються і тихо падають додолу. Хіба не так сталося з життям моєї дитини?

А проте природа радіє.

І чого не змогла зробити картина горя, те викликала радість природи. Я плачу. Сльози полегкости капають услід за платочками, а я з жалем дивлюсь на непотрібну мені зелену чашечку, що лишилась в руках ...

Я не можу вернутись до хати і лишаюсь у саду. Ну, що ж — сталося. Факт. Може, їй лучче тепер. Хіба я знаю ?

Факт !.. А як трудно повірити мені цьому фактові, погодитися з ним. Ще недавно, усього шість — ні, п'ять день, як вона бігла тут, у саду, і я чув лопотіння її босих ноженят. Чи ви завважили, яка то радість слухати лопотіння босих маленьких ніжок ? Ще недавно — просто, здається, вчора було — стояли ми з нею під нашою любимою вишнею. Вишня була вся в цвіту, як букет. Ми держались за руки, підняли догори голови і слухали, як грають в цвіту бджоли. Крізь білий цвіт виднілось синє небо, а на траві гралось весняне сонце.

А от тепер ...

Вона була така втішна, ми з жінкою часто сміялись з її вигадок.

Коли я чесавсь щіткою, вона називала те «тато замітає голову», мої комірчики прозвала обручами, не вимовляла літери **р** і замість «стидно» казала «стиндо».

Хіба я можу забути, як вона, роздягшись на ніч, приходила до мене сказати «надобраніч», в коротенькій сорочечці, вся тепла й рожева, з голими рученятами і з пухкими ніжками. Одною рукою вона притискала до грудей свою одежу, а другу закидала мені на шию й підставляла для поцілунка розпалену грою щічку.

Я не забуду щастя дотику до її шовкових кучерів, не забуду її душі, що дивилась крізь сині очі,— моєї душі, тільки далеко кращої, чистішої, невинної.

Яка то вона тепер, моя маленька донечка ? Ні, треба не думати, її нема. Нема. Де її поклали ? Яка вона тепер ?

Я цікавлюся. Я нариваю цілі пучки цвіту яблуні, повні руки, і несу в хату. Я не знаю, де знайду свою дитину, де її поклали — і в першій хаті, в яку вступаю, в гостиній, натискаюсь на стіл, а на ньому ...

То ти тут лежиш, моя маленька ! Якою ж ти великою стала, як ти виросла зразу, наче тобі не три роки, а цілих шість ...

Я обкладаю її цвітом яблуні зо всіх боків, засипаючи тими квітками, такими ніжними, такими чистими, як моя дитина.

По тому дивлюся на неї.

Вона лежить, простягши голі ручки, витягнена й ненатуральна, як воскова лялька. На ній коротенька біла сукеночка і жовті нові капчики з помпонами, що я недавно купив їй. Вона так тішилася ними ...

В її головах горить світло. Це чудне, неприродне, бліде, мов мертве, світло серед білого дня. Тремтячим блиском воно цілує мертві щічки.

Я дивлюсь на це воскове тіло, і дивний настрій обхоплює мене. Я почуваю, що воно мені чуже, що воно не має жадного зв'язку з моїм живим організмом, в якому тече тепла кров, що я кохаю не те, що я сумую не за ним, а за чимсь другим, живим, що лишилось у моїй пам'яті, відбилось там золотим промінням ...

А моя пам'ять, той нерозлучний секретар мій, вже записує: і цю безвладність тіла серед цвіту яблунь, і гру світла на посинілих лицях, і мій дивний настрій ...

Я знаю, нащо ти записуєш усе те, моя мучителько! Воно здасться тобі ... колись ... як матеріал ...

Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?

10 листопада 1902 р.
Чернігів

ПРИМІТКИ

АНДРІЙ СОЛОВЕЙКО, АБО ВЧЕНІЄ СВІТ, А НЕВЧЕНІЄ ТЬМА

Вперше цей твір надруковано в „Україні“ за 1924 р., кн. III. Автограф зберігається в Чернігівському музеї М. М. Коцюбинського.

Історія цього твору така: як згадує Ол. Саліковський у своїх спогадах про М. Коцюбинського („Из воспоминаний о М. М. Коцюбинском“, „Украинская жизнь“, 1916, кн. IX), він бачив цей твір десь року 1884—5. В той час Коцюбинський жив у Вінниці і часто бував у домі місцевого священика П. І. Вікула, де збиралося товариство, що цікавилось науковим і літературним життям. Бував тут і відомий етнограф, співробітник „Киевской Старины“ Ц. Нейман. Нейманові й передав Коцюбинський свій перший твір на перегляд. Саліковський пригадує, що він бачив у П. І. Віперса рукопис цього оповідання, при чому додає, що „в конце тетрадки он (Нейман) написал несколько менторских строк, в которых советовал автору бросить несоответствующее ему занятие и „не калічити святу нашу мову“.

В архіві М. Коцюбинського зберігся рукопис цього твору, але він не відповідає описові Саліковського. Можливо, це інший примірник. Написаний він у двох зшитках (на 62 сторінках) шкільного типу, синювато-зеленого кольору. Згадуваної приписки Ц. Неймана в ньому немає. На кожному з зошитів наклеєні цифри, на одному — 1, на другому — 2, вирізані з одривного календаря, і відбита печатка: „Михайло Коцьубинській“. Повний заголовок його такий:

„Для народа.

Андрій Соловейко, або вченіє свит, а невченіє тьма.

Зложив

Михайло Коцюбинський

1884 року“.

В кінці написано: „Кінець. г. Винниця. Року Божого 1884“. Писано рукопис тодішнім офіціальним правописом — „ярижкою“. Друкуємо за автографом.

21-го ГРУДНЯ, НА ВВЕДЕНІЄ

Вперше цей твір надруковано в „Україні" за 1924 р., кн. IV. Автограф зберігається в Чернігівському музеї М. М. Коцюбинського.

Твір написаний в одному зшитку з оповіданням „Дядько та тітка". Зшиток не підписаний, але немає сумніву, що це твори Коцюбинського. Під „21-го грудня, на Введеніє" дати не проставлено, але треба гадати, що твір написаний, певно, у 1885 р., бо дальший твір „Дядько та тітка" має дату: „4 лютого 1886 року".

Спершу в рукопису заголовок був такий: „21 ноября, на Введеніє", а потім „ноября", виправлено на „грудня". Цей чудний для теперішнього читача переклад можна пояснити тим, що до недавнього часу назви останніх місяців року не були сталими: „декабрь" звали тоді „студнем", а „ноябрь" — „груднем".

Написано цей твір „ярижкою".

Друкуємо за автографом.

ДЯДЬКО ТА ТІТКА

Вперше надруковано 1925 р. в V томі „Творів" М. Коцюбинського, вид. ДВУ. Автограф зберігається в Чернігівському музеї М. М. Коцюбинського.

Написано рукопис „ярижкою" в одному зшитку з „21-го грудня, на Введеніє". В кінці дата: „4 лютого 1886 року. Винниця".

Друкуємо за автографом.

НОВОРІЧНЕ ПОБАЖАННЯ

Вперше цього вірша опубліковано в „Записках історично-філологічного відділу ВУАН", кн. XV, 1927 р., Київ.

При публікації зазначено, що цього вірша Коцюбинський написав у листі до своєї приятельки Марії Федорівни Мальчевської, як новорічне побажання на новий 1887 рік. Оригінал не зберігся.

[МАРУСІ М.]

Вірш цей зберігся у двох редакціях. Список, який зберігається в архіві М. М. Коцюбинського в Чернігові (наведений у нашому виданні), дечим відрізняється від списку, що зберігався у Марії Федорівни Мальчевської. На першому списку немає присвяти „Марусі М." (М. Ф. Міхневич); написаний він начисто „ярижкою".

Список М. Ф. Мальчевської зберігся погано — розпався на клаптики; деякі з них загубились.

Подаємо тут цей список. Одірвані рядки автографу подаємо в дужках [ ], за теперішнім правописом.

Марусі М.

Як ранім морозом — [побитії квіти]
Головы[1] сумно додо[лу схиляють,]
Як ніби тугою [та горем повиті]
Завчасу и марне [навік пропадають,—]

Оттак тепер [молодь досхочу невспіе]
Жыттем молоде[цьким у світі пожити,]
Гляды — уже в ёго в[олосся сивіе]
Дывысь — уже в ёго [і серце розбите].

Из чого на світі [те лихо коїться]
Що забороняе на[м весело жити].
Від чого так бо[ляче серце ятриться].
Чы ж то мы не вміе[м мир Божий любити.]

Эй де-там! Эй де-[там! Гарячим коханням]
Здолалы б мы світ [весь нагріти,]
Знайшлы бы мы місце і чыстым бажанням—
А нам так і гірко і тяжко так жыты.

Бо кругом з неправды и горе й бідота,
Аж серце стыскае від страшної мукі...
А поміч даваты... даремна турбота:—
Хоч розум розвязан, так звязані рукі...

Така то, така то, дівчинонько гожа,
[Людей на цім світ]і прычына морочыть...
Хоць як бы там пышно не росцвіла рожа —
[Зів'яне завчасно], як хробак підточыть.

Вперше опубліковано цього вірша в „Записках історично-філологічного відділу ВУАН", кн. XV, 1927 р., ст. 126.

ШАНОВНІЙ ПАНІ Н. Г.

В архіві М. М. Коцюбинського зберігається оригінал цього вірша. На ньому немає заголовку „Шановній пані Н. Г."

Там таки в архіві зберігається й початок списку цього вірша, на якому стоїть і заголовок. Наводимо цей список:

Шановній пані Н. Г.

Як променем щастя, спахнувши, засяють
Ті очі, мов зорі,
А хвылі відрады серденько гойдають,
Мов човен на морі —
Як хочеться долі і другім жадати,
Тоді памятайте про мене згадати.

[1] Варіянт, що більше підходить до метру: «головоньку».

Вперше надруковано цього вірша в „Записках Історично-філологічного відділу", кн. XV, 1927 р., ст. 127.

Публікатор висловлює думку, що присвята „пані Н. Г." може вказувати на приятельку Ц. Неймана та Тжцінського — Габріолович.

Дату написання цього вірша треба, певно, віднести на кінець 80-х рр.

МАРУСІ Н.

Вперше опубліковано в збірнику „Україна", 1926 р., кн. 1.

„Маруся Н." — Марія Зосимовна Недобаровська, дочка З. Ф. Недобаровського, автора „Моїх спогадів" („Киевская Старина", 1894, т. VII) та ін. Недобаровські з 1883 р. і до 1893 жили у Вінниці і були в близьких товариських відносинах з родиною Коцюбинських, особливо з Михайлом Михайловичем, з яким потім листувались. Листи ці загинули.

Вірш „Марусі Н." написаний на аркуші лінованого в клітку паперу, певно, з бльокнота. Написаний вірш „ярижкою". Як згадується в публікації, М. З. Недобаровська так розповідає історію цього вірша: одного разу вона і М. М. пішли гуляти за місто. Недобаровська була чогось сумна. М. М. багато говорив про кохання, старався її розважити, а потім на другий день приніс цей вірш.

Вірш цей написано в кінці 80-х рр., але коли саме, Недобаровські не пам'ятають.

Оригінал зберігався у Недобаровських.

НАША ХАТКА

Вперше надруковано в журналі „Дзвінок", 1890 р., № 8.

Дата — „29 березіля 1890". В архіві М. М. Коцюбинського зберігається рукопис цього твору. Написаний він на піваркушику поштового паперу.

Проти друкованого тексту в цьому рукописі є відміни. Після другої строфи в ньому є ще така незакреслена строфа:

> На стінах світлиці біленькіх-снігових
> Замріє малюнок напрочуд чудовий:
> Козак виїжджає бряжчить острогами,
> Сестричка вмиваєсь дрібними сліз(к)ами.

Над третім рядком є ще один варіянт так само незакреслений: „Козак (іде, іде) бряжчить острогами".

Передостанній рядок написано замість такого: „За садом посієм ми жито на полі".

НЮРЕНБЕРЗЬКЕ ЯЙЦЕ

Вперше надруковано в журналі „Дзвінок", 1891 р., № 15, стор. 121 — 123.

Автограф датовано „6 січня 1891 р.". Зберігається в Чернігівському музеї М. Коцюбинського.

Друкується за текстом „Дзвінка".

ХАРИТЯ

Дата написання, позначена в автографі, — 18 липня 1891 р., с. Лопатинці. Вперше надруковано в журналі „Дзвінок", 1891 р., № 16, стор. 129 — 132.

Друкується за текстом „Дзвінка".

НА ВІРУ

Дата написання, позначена в автографі,— 15 листопада 1891 р., с. Лопатинці. Вперше надруковано в „Правді" 1892 р. за серпень, вересень і жовтень.

Коцюбинський надіслав був рукопис „На віру" до журналу „Зоря", але звідти одержав від редактора журналу Василя Лукича такого листа (подаємо уривок):

„Ваша повість „На віру" наспіла теж, і я прочитав її швиденько, дякуючи дуже гарному і виразному письму. На жаль одначе мій превеликий,— не можу її помістити в „Зорі", бо сюжет її такий, який у нас в Галичині вважається неморальним. Вам, Добродію, може се стане смішно читати, але воно суща правда. У нас взагалі „жити на віру" вважають неморальністю, так як дітей „неправих" клянуть лише в суспільності. Походить се, мабуть, з того, що у нас попи мають чималенький таки вплив на нарід і вони дбають о те, щоб люди не жили на віру. Знаю добре, що у Вас інакше,— але так як наші редактори мають великі неприемності, наколи містять щось погане про життя попів чи ченців, хоч би українських, так і я мав би що слухати, коли б помістив повість, котру вважали б у нас неморальною. А не треба забувати, що „Зоря" се не моя власність, а товариства імени Шевченка.

Не гнівайтесь, Добродію, на мене за те, що я не в силі дати місця Вашій праці у „Зорі",— але справді годі. Вона одже стоїть до Вашої розпорядимості. Може її передати „Правді" ?"

Одержавши, очевидно, від Коцюбинського згоду на те, щоб передати рукопис повісти до „Правди", Лукич в другому листі до Коцюбинського від 10 вересня 1892 року писав:

... „Вашу повість „На віру" передав „Правді", і так редакція, як і читачі вельми з неї задоволені. А треба вам знати, що „Правда" не потрібує так оглядатись на все, як „Зоря", на котру дивиться остро цензура урядова і цензура передплатників, що не хотіли б бачити нічого, що б порушувало їх чувства релігійно-моральні. Можна б очевидно спорити проти тому, чи іменно такі речі, як згадана повість нарушують ті чувства, але факт єсть, що у нас в Галичині виробилась така опінія... Єї треба викорінювати, але дуже злегка"...

І повість була надрукована в „Правді".

В архіві М. М. Коцюбинського зберігаються два рукописи повісти „На віру": один — чернетка рукопису з поправками і другий — переклад повісти на російську мову.

До російського тексту в примітці до заголовку Коцюбинський написав такий коментар про „життя на віру":

„Под таким названием известны в Подольской губернии (а также

в Киевской и Волынской, в Галиции) гражданские сожительства в крестьянском быту. Много различных условий и причин вызывают это явление. Чаще всего живут „на виру" в том случае, когда канонические преграды мешают легализации брака, а экономические условия побуждают к совместному сожительству. Так, например, крестьянин, похоронивший трех жен, для поддержания хозяйства, для сохранения обычного течения семейной жизни, с которой он свыкся, ищет себе подруги и находит ее обыкновенно в лице вдовы, похоронившей трех мужей, или в лице бобылки, брошенной мужем. У более молодых причиною вступления в гражданский брак часто бывает неудачная женитьба, невозможность ужиться с мужем или женой при влечении к другому лицу. Контингент живущих „на виру" с женской стороны пополняется в значительной мере „покрытками", желающими как-нибудь пристроиться, а с мужской — зашлым людом, быть может оставившим свои семейства на родине. (В особенности по селам, где существуют сахарные заводы). Несмотря, однако, на распространенность описываемого явления, мне никогда не приходилось встречать или даже слышать о гражданском сожительстве между холостою молодежью.

Словом, жизнь ставит много задач, которые так или иначе нужно решить, а крестьянская находчивость не обинуясь рассекает гордиев узел, если его нельзя развязать.

О распространенности сожительства „на виру", о территории, которую захватило это явление, — точных сведеней не имею. В Подольской же губ. мне приходилось встречать села, где насчитывают более десяти семейств, живущих „на виру". В Киевской губернии, на Волыни, в Галиции — тоже известны подобные факты. По всей вероятности можно встретить их на левой стороне Днепра (так в Черниговской губ., Сосницкий уезд); жена, бросившая мужа, называется „покыдячкой", а если сойдется с другим — „прыставакой".

Практиковались ли сожительства „на виру" в прежние времена или же представляют наслоение новейшего времени — определить с точностью трудно. По народным рассказам, раньше реже встречались невенчанные, чем теперь. Г. Рыльский в статье „К изучению укр. народн. мировоз.". (Киевская Стар., т. XXXI, 1890 г.), слегка касаясь интересующего нас вопроса, решение суда, где обвиняются живущие „на виру", помечает 1864 годом. По всей вероятности, жили и раньше вне брака.

Не буду разбирать описываемого явления со стороны этической. замечу только, что сами крестьяне относятся к нему с полной терпимостью, особенно в том случае, когда оно является необходимым следствием экономических условий крестьянского быта.

Предлагаемая повесть была напечатана на украинском языке в одном из галицких журналов (август, сентябрь и октябрь 1892 г.), с предисловием от редакции, которая видит причину распространенности нелегальных браков в упадке нравственности и религиозном индиферентизме среди украинского крестьянства.

М. Коцюбинский".

Друкується за текстом збірки „В путах шайтана".

ЯЛИНКА

Дата написання, позначена в автографі,— 21 листопада 1891 р., с. Лопатинці. Вперше надруковано в журналі „Дзвінок", 1891 р., № 24, стор. 193 — 196.

Друкується за текстом „Дзвінка".

П'ЯТИЗЛОТНИК

Дата написання, позначена в автографі,— 28 січня 1893 р., с. Лопатинці. Вперше надруковано в „Зорі" 1893 р., № 23, стор. 447—449.

Друкується за текстом збірки „Поединок".

ЗАВИДУЩИЙ БРАТ

Дата написання, позначена в автографі,— 23 березня 1892 р., с. Лопатинці. Вперше надруковано в журналі „Дзвінок", 1892 р., № 9, стор. 65 — 67.

Друкується за першодруком.

ВЕЧІР

Першу редакцію вперше надруковано в „Ілюстрованій бібліотеці для молодіжі міщан і селян", 1892 р., кн. IV, стор. 50.

Другу редакцію вперше надруковано в журналі „Дзвінок", 1893 р., № 13 — 14, стор. 103.

Друкується за текстом „Дзвінка".

ЦІПОВ'ЯЗ

Дата написання, позначена в автографі,— 28 січня 1893 р. Вперше надруковано в „Зорі", 1893 р., № 17, стор. 330—334 і № 18, стор. 350—355.

Друкується за текстом збірки „В путах шайтана".

МАЛЕНЬКИЙ ГРІШНИК

Дата написання, позначена в автографі, — 2 лютого 1893 р., Вінниця. Вперше надруковано в журналі „Дзвінок", 1893 р., № 15—16, стор. 113—116.

Друкується за першодруком.

ПОМСТИВСЯ

Дата написання, позначена в автографі,— 20 лютого 1898 р. Вперше надруковано в „Зорі", 1894 р., № 2.

Друкується за текстом збірки „По - людському".

Сучасна транскрипція і переклад молдавських слів з твору „Помстився“

капара́ну	рід одягу
качу́ла	шапка (смушева)
жін	вино
бу́н жін	добре вино
та́ре бу́н жін	дуже добре вино
та́ре	дуже
де́гра́бе!	скоро! швидко!

ХО

Дата написання, позначена в автографі,—18 січня 1894 р. Вперше надруковано в „Зорі“, 1894 р., № 24, стор. 509—518.

Друкується за текстом збірки „Поєдинок“.

НА КРИЛАХ ПІСНІ

Дата написання, позначена в автографі,— 14 січня 1895 р. Вперше надруковано в „Зорі“, 1895 р., № 22, стор. 421—424.

Друкується за текстом збірки „Поєдинок“.

ДЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРА

Відзначено премією на конкурсі „Зорі“.

Дата написання, позначена в автографі, — 18 лютого 1895 р. Вперше надруковано в „Зорі“, 1896 р., №№ 1, 2, 3, 4, 6.

Того ж 1896 року оповідання було видане окремою книжечкою (Львів, 1896); царська цензура заборонила ввозити цю книжку в Росію. Подаємо з цього приводу листа „С.-Петербургского Цензурного Комитета“ до „Главного Управления по делам печати“.

МИНИСТЕРСТВО
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ.

С.-ПЕТЕРБУРГСКИЙ
ЦЕНЗУРНЫЙ КОМИТЕТ
9 сентября
№ 1597

В главное управление
по делам печати.

Канцелярия Главного Управления по делам печати за № 9236 препроводила в С.-Петербургский Цензурный Комитет для рассмотрения в цензурном отношении брошюру, изданную в Львове в 1896 г. на руссинском языке, вполне подходящем к малороссийскому, под заглавием: „Для загального добра“ (Для общей пользы). Оповіданне Михайла Коцюбинського. Виданне Василя Лукича“.

Цензор Граф Головин доложил Комитету о содержании брошюры следующее:

Молдаван Замфир Нерон все свои надежды, для прокормления себя и семьи, возлагает на роскошный урожай винограда. Но ходят слухи, что в той местности появилась филоксера и что для борьбы с нею явятся „дохтора", как называет их народ, которые будут уничтожать зараженные кусты. Молдаване и в том числе Замфир страшно волнуются и готовятся защищать свое имущество с оружием в руках. Коммиссия действительно приезжает, и виноградник Замфира оказывается настолько зараженным, что его весь приходится выжечь. Замфир и жена его так подавлены этим происшествием, что первая принимается есть филоксеру, проклиная членов коммиссии, а Замфира силой приходится увести с виноградника. Он впадает в мрачное отчаяние и приводит к Тиховичу, одному из членов коммиссии, своего отца, полупомешанного старика, требуя, чтобы Тихович его кормил, так как семья совсем обнищала. Тиховичу едва удается отделаться от старика при помощи священника, который и сам не сочувствует действиям филоксерной коммиссии. Жена Замфира умирает от отчаяния.

Брошюра эта написана весьма популярно и очевидно предназначена для народного чтения. Но в душе крестьянина она может возбудить только ненависть к властям, действующим на его пользу, так как, по брошюре, последствия стараний коммиссий оказываются ужасными: расстраивается целая семья. Кроме того и правописание брошюры не соответствует правилам, установленным в России для произведений на малороссийском наречии. В виду этого цензор не признает возможным дозволить брошюру к распространению в России.

Соглашаясь с изложенным мнением цензора о неудобности допущения к обращению в России этой небольшой, предназначенной очевидно для народного чтения, заграничной брошюры, напечатанной при том без соблюдения установленого правописания.

С.-Петербургский Цензурный Комитет имеет честь представить о сем на благоусмотрение Главного Управления по делам печати самой брошюры.

Председательствующий,
Член совета Главного Управления
по делам печати (підпис)

Секретарь (підпис)

На вихідній сторінці — резолюція (олівцем): „Запретить".

Друкується за текстом збірки „По-людському"

Сучасна транскрипція і переклад молдавських слів з твору „Для загального добра“

ма́са	стіл
мо̀шу Діма	дід Дмитро
кэру́ца	віз, повозка
ілі́к	суконна безрукавка
тати́ка	таточко
поа́ма	виноград
му́ст	сік виноградний (і взагалі фруктовий)
фа́льча	стара міра площі поля в Молдавії (14.322 кв. метрів)
кава́л	сопілка
до̀ба	барабан
прима́ру	сільський староста, старшина
булгэря́ска	танець („болгарський“)
примарі́я	сільська канцелярія, розправа.
до̀мнуле	пане! (вокативна форма) кличний відм.
до̀мну	пан
депа́рте	далеко
я̀катє (из я катэ)	ось (ось, дивись)
ко̀шу (множ. кошурь)	засік, або клунька для кукурудзи
кошніца	кіш, кошіль
акасэ	додому, дома
импэра́т (множ. импэраць)	цар
ка́п дє бо̀у	волова голова
ка́п	голова
де	від, з (прийменник)
бо̀у (бой — множ.)	віл
косо̀р	косий, серпоподібний ніж, яким користуються для роботи в садах та виноградниках
штій	знаєш
штіу́	знаю
вэлєу	ой!
доа́мне	Боже, Бог
зіоу́н	свита
шіне а мурі́т	хто помер?
шіне	хто
а	1) граматична переддієслівна часточка, 2) займенниковий артикль
мурі́т	померлий
феме́я а лу́й Замфір	жінка Замфіра
феме́я	жінка
лу́й	давально-родовий відмінок артикля

„ПЕ КОПТЬОР"

Дата написання, позначена в автографі,— 15 квітня 1896 р. Вперше надруковано в журналі „Зоря", 1896 р., № 22, стор. 427—431; № 23, стор. 447—449.

Друкується за текстом збірки „По-людському".

Сучасна транскрипція і переклад молдавських слів з твору „Пе коптьор"

жóк	гулянка, танець
молдовеня́ска	особливий танець
фрáте	брат
фáта	дівчина
„нýнта шi Буковíна"	„весілля та Буковина"
нýнта	весілля
куптьóр	піч
дрáку	чорт
думнэ зеу	Господь Бог
„Ла богáт мéрже шi дрáку кý колáк, дá лá сэрак нíшь бой нý трáг"	„До багатого й чорт з калачем приходить, а до бідного й воли не завертають"
мантá	свита, шинель
финтúна	колодязь, фонтан
кýфа, кофа	дерев'яне відро
ме-ей	е… ей…
фрýнзэ вéрде сiмiнóку	зелене листя безсмертника
тоáте тúргуріле кý норóку	всі міста — щасливі
бýн жiн	добре вино
флекéу	парубок
русéште	по-російськи
бiне… тáре бiне	добре… дуже добре
доáмне	Бог, Боже
пе куптьóр	на печі, на піч

ПОСОЛ ВІД ЧОРНОГО ЦАРЯ

Дата написання, позначена в автографі,— 17 січня 1897 р., Вінниця. Вперше надруковано в журналі „Життє і слово", 1897 р., кн. II, стор. 97—106.

Друкується за текстом збірки „По-людському".

[ДО ДРУЖИНИ]

Вперше опубліковано в „Україні", 1927 р., кн. III.

Написав цього вірша Коцюбинський в листі до дружини 15 грудня 1897 р. з Житомира.

Заголовку „До дружини" в листі нема.

Друкується за автографом, що зберігається в Чернігівському музеї М. М. Коцюбинського.

ВІДЬМА

Дата написання — 30 червня 1898 р., Чернігів. Вперше надруковано в „Літературно-науковому віснику", 1914 р., кн. IV.
Друкується за першодруком.

Сучасна транскрипція і переклад молдавських слів з твору „Відьма"

Мэріца	жіноче ім'я — Маруся
вэлєу	ой!
мэту́ша	тітка
ку́фа, кофа	дерев'яний посуд (відро)
ла дра́ку	до чорта
о су́тэ де дра́шь	сто чортів
жо́к	гулянка, танець
кла́ка	взаємодопомога селян один одному
шезь бінешо́р	сиди хорошенько
ше́зь	сиди
бінешо́р	хорошенько
стріго́йка	відьма
мэга́ла	куток селища, квартал
дра́ку	чорт
„та́та но́стру, ка́ре є ші ин ше́р, ші ла пэми́нт"	„Отець наш, який є й на небі, й на землі"

В ПУТАХ ШАЙТАНА

Дата написання, позначена в автографі,— 28 вересня 1899 р. Вперше надруковано в збірці оповідань М. М. Коцюбинського „В путах шайтана й інші оповідання".
Друкується за першодруком.

Конспект твору

Південь. Море. Імла блакитна. Тихо, тепла земля, камінці (дух тютюну), інджір, цікади, струмок, на тютюн, дух од їх, жаба, пес: алла-алла — виноградники, гори. На морі — вітрило біле. Дівчина сидить. Скучно. Мрії. (Миє ноги). Доля жіноча. Порівняти з псом на ув'язі. Миє ноги. Червоні нігті, штани. Дукачі, вязка з дукачами.— Краєвид. Під ногами стелі, над головою хати. Вечоріє, бере кухоль, йде по воду — щоб розігнати сум. При фонтані. Feредже. Проїздить кавалькада. Септар. Вечір, башта алушт, вогнище — кава. Софта — старі, батько. Емене — місячна ніч, єрусалимський шлях, виринає судно. Чорні кипариси. Море дихає. Дельфіни сопуть. Сплюшка. Зірки ховаються за гори. Гори чорні. Цвіркуни на мінареті. Ла алла іль алла Магомет расуль алла.

ПО - ЛЮДСЬКОМУ

Дата написання, позначена в автографі,— 28 квітня 1900 р. Вперше надруковано в збірці оповідань М. Коцюбинського „По - людському".

Друкується за першодруком.

ЛЯЛЕЧКА

Дата написання, позначена в автографі,— 20 вересня 1901 р. Чернігів. Вперше надруковано в альманаху „Дубове листя", Київ, 1903 р. із значними цензурними купюрами.

Місця, що їх викреслила цензура

У першому виданні „Лялечки" цензура викреслила такі місця:

„Скривлене від злості *єзуїтське* обличчя попа".

Починаючи словами: „Коли вона прилюдно вигнала його"... і кінчаючи: „приїздив інспектор, член земської управи, було слідство, допити".

„...де певно,— ох, Боже, є піп і попадя".

„У Раїси раптом стиснуло серце — і вона міцно стулила вуста. Ну, що ж — їй не першинка: коли доведеться, буде воюватись".

„Біла церква серед могутньої зелені робила приємне враження".

„... а більш за гріхи йому одробляють. Тепер зажерся з дяком, ніяк не поділять приносів".

...„заборонені",

„...навіть про те, що нема Бога".

„нещасного".

„Але там не було того улюбленого страдника народу, він був десь далеко, в Росії".

Починаючи словами: „Вона, наприклад, ніяк не могла уявити собі ..." і кінчаючи: „обіцяв принести їй їх".

„Правда, вони притакували їй та часом дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батющині не зовсім сходяться якось, Раїса гнівалась, замикалась у собі й почувала відразу до невдячних".

„Архангел Гавриїл давав йому дорогу, і о. Василь зникав у вівтарі".

Починаючи словами: „З солодким стисканням серця" і кінчаючи: „благодать Божа"...

Починаючи словами: „Вона навіть не протестувала" і кінчаючи: „почуття боліло Раїсу".

„То був Христос, напевне Христос. І вона чула, що любить його. Вона йому молилась. В тиші й самотині вела з їм солодкі бесіди. І він розумів її".

Починаючи словами: „Там, у цій монастирській келії"... і кінчаючи: „велика фотографія о. Василя".

„...з очима, втупленими в портрет о. Василя“.

Починаючи словами: „Затуманена запахом квіток“... і кінчаючи: „прикликала до себе потіху“.

Починаючи словами: „Сірі очі його промеміли“ і кінчаючи: „і клав собі на груди“.

Починаючи словами: „Він гарний ... його сірі очі“... і кінчаючи: „голос музикальний“.

Друкується за текстом збірки „Поєдинок“

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

Дата написання, позначена в автографі,— 4 листопада 1901 р., Чернігів. Вперше надруковано в журналі „Киевская старина“ 1902 р., кн. 1.

Література, якою користався письменник для твору „Дорогою ціною“

В бібліотеці Коцюбинського збереглися книжки, що їх використовував письменник, працюючи над „Дорогою ціною“.

1. Лупулеску „Русские колонии в Добрудже“ (историко-этнографический очерк), „Кіевская старина“, 1889, кн. I, III.
2. Кондратович Ф. „Задунайская Сечь по местным воспоминаниям и рассказам“, „Кіевская старина“, 1883, кн. I, II і IV.
3. Защука А. „Бессарабская область. Материалы для географии и статистики России“, СПБ, т. II.
4. „Записки южно-русского крестьянина“, „Устои“, 1882, кн. II.
5. Костомаров Н. Н. „Мазепа и мазепинцы. Исторические монографии“. СПБ, 1885.

Словничок циганських слів

Очі — яка́
гарний, а — сапшу кар +
ніс — нак
ґуба—лушті
уші — кап
рука — васти
нога — пыпры
Що кажеш ? — Содес душа ?
Добре — мішто +
Есть и — Сы ту ?
Земля — пеу
Йди сюди — аорде +
Як зовуть — сарбу шос +
вчора — іжара
сегодня — а гіс
завтра — тігара
чоловік — мануш +
жінка — ромни
чол.— ром
Дівчина — шей
Куди йдеш — кай жа
Ты еси -- ту сан

Історичні довідки в записах М. Коцюбинського на окремих аркушиках

Задунайські січовики вербували в свою січ браччиків, посилаючи в Басарабию, а то й на Вкраїну емісарів — „вожаїв“, котрі, обійшовши часом усю Вкраїну і зібравши по панських економіях

ватагу охочих, переправляли її через Дунай. Часто до Січі тягли й такі, що одружилися вже в Басарабії, втікши од панів. Притягали їх туди воля, родинні звязки ба й вільні землі.

Запорожці повернули до Росії з О. Гладким р. 1828.

Збільшились переслідування втікачів за Дунай й в Бас[арабію] з того часу, як в р. 1834 настав басараб. губернатором ген. маіор Федоров, а особливо з часу надання в р. 36 влади йому на Ізмаільський повіт. Того ж 1836 р. назначено начальником Новоросійського козачого війська полковника Василевського. (Про лютість до втікачів цих добродіїв память і досі жива в Басарабії).

По всій границі, що йшла тоді од Прута повз Рені по лівому березі Дуная і Георгієвського гирла до самого моря, розтяглися козачі пікети од дунайських козачих повків, спеціяльно посланих туди в рр. 1835—36.

За перехід границі били різками (батогами), а, одсилаючи до пана, голили половину голови.

За кожного спійманого бурлаку платилось козакам побережним.

Чорний шлях (Чумацький) починався на Волині, звідти йшов на Умань, а звідтіль потайними стежками, глибокими ярами та берегами степових річок проходив до Балти, відтак до Ольвіополя і врешті до Микитської переправи на Дніпрі.

Остап, Марина, Котигорошок Іван.

Остап, Марина, Іван Котигорошок.

Іван Мазепа.

Конспекти оповідання

Розмова (прощання) Остапа з Мариною: (він) Остап дізнається, що пан (знов) лютує на нього за бунтовання селян і звелів завтра прикликати його до себе для кари. Остап повідомляє, що з його бунтів нічого не вийшло, що люде більше люблять економський канчук, ніж волю, і через те хоче тікати за Дунай, де є ще Січ, про яку він багато чув од діда і про яку марив. Прощаються. Ніч, поле. Остап іде полем — видолинками і думає. Поле панське, було людське. На досвіті доганяє його чоловік. То Марина в мужській одежі. Йдуть разом по суперечці. (На Балту?) Пригода. На дорозі стрічають втікачів. Змалювати стан втікачів у Басарабії. Приходять на Дунай. З другими стають до перевозу. Нагадають козаки корд. і арештують багатьох. Наші тікають. Переховались, подаються на Прут. Там, поміж горами, вночі (?) рубають верби, вдень роблять пліт. Переправа через Прут. Стріл — рана. Плавні. Цигани - конокради. Перед веде Марина. Висилка до пана. Дибки. Утьок знов.

2

2 й 3 г. злучити. Після сцени над Дунаєм, вони тікають, ночують в проваллі і йдуть до знайомого мельника - українця. Сидять поки до ночі у млині і звідти, забравши провізії та шнурів,—йдуть під Прут здійснити давній замір. В'яжуть пліт і спускають на воду.

Пожежу плавнів описати більш детально.

3

В плавнях. Вибігають на дорогу і бачуть недалеко, серед верб, хати, в яких світиться.

4

В циганській родині. Стара і старий. Цигани. Дочка і зять. Спочатку не хотять впускати, та Соломія благає і оддає усі гроші, які має. Описати образ життя циган і кожного. Стара курить люльку. Мають конячку (маленьку) і віз з ящика. Жінки їздять прохати. Старий і зять по цілих днях сплять, на ніч зникають. До них приходять якісь люди непевні. Видно злодійське гніздо. По вечерах танці, музика. Старий грає. О[стап] поволі поправляється. С[оломія] мусить заробляти в городі — Галаці, або (приб...) близьких селах, по цілих днях не вдома. Раз привозять старого цигана побитого, пораненого. На другий день з'являється поліція і (забір...) арештує всіх циган — і Остапа, який, обороняється. Соломії тоді не було дома.

5

Соломія на роботі стрічається з Іваном, що служить наймитом в одному селі. Він радіє. Плани заробити гроші і разом оселитися в українських колоніях. Вони йдуть до циганської хати, щоб поділитися планами з Остапом — і застають хату пусткою. Здивування і непокій. Шукають Остапа. По дорозі в Галац випадково дізнаються від пастуха, що О. арештовано. Митарство по поліції [конак]. Заробляють грошей, щоб викупити О. в турецьких чиновників. Та грошей мало. Вони дізнаються, що О. певно перевезуть за Дунай, як підданого російського і оддадуть російській поліції. Це значить, що його покарають канчуками, обголять половину голови, таврують і одішлють до пана. Ця перспектива наводить жах на Соломію. Вона зважується на сміливий план — одбити О, коли його будуть перевозити. Оповідає про це Йванові, той боїться. Але вона уживає свого впливу і він годиться. Ранком, коли О. перевозять 3 турок (два гребе, один з рушницею москаль) — од берега одділяється другий човник з Солом. і Йваном. Вона має пістолет. Соломія співає: „Остапе ми їдемо визволяти тебе. Коли Іван нападе на москаля, я стріляю другого, а ти накинься на третього". Пускають човен по течії. Його наносить на турецький човен. Звідти кричать, щоб минали їх. Човни стукаються. Іван веслом б'є москаля. Солом. стріляє, але промахнулась. Остап кидається на третього. В той момент той, що в нього стріляли, схоплює москалеву рушницю і пакує набій у живіт Йванові. Іван хи-

тается, перевертає човен і обоє з Соломією падають в воду. Москаль очутився і одпихає човен, який теж вода зносить. Соломія пливе до берега, но не справляється з водою і тоне на очах Остапа. Остапа таки одвозять за кордон...

Епілог

В басарабських ланах. Сторожка коло пам'ятника, де колись бились яничари з москалями. Старий дід Остап веде там одиноке життя. Охоче (розказує) показує [як] спину, де списана його історія, і оповідає, як він удруге втік на волю і вже тут, в Басарабії, дочекався її—та не вертав на Вкраїну, бо нікого там не має. Найдорожче в життю лежить на дні Дунаю. Коли вітер гучить у грубці, а він сидить у хаті, він чує, як його кличе Соломія, і виходить на двір, щоб послухати, звідки йде голос. З Дунаю! Чекає, чи скоро Господь пустить його до неї.

Кожну главу перше, ніж писати, детально обдумати.

Танці.

Помічає, що злодії.

Вночі бачив, як заганяли коні в очерет.

Привозять Гіцу уночі раненого. Переполох.

На третій день вранці арештовують усіх.

Проекти заголовку оповідання

На волю!	
Дорога воля.	За дорогу ціну.
З неволі.	Дорогою ціною.
На волю.	Воля

Друкується за текстом збірки „У грішний світ".

НА КАМЕНІ

Дата написання, позначена в автографі,— 10 січня 1902 р., Чернігів. Вперше надруковано в журналі „Літературно-науковий вісник", 1902 р., кн. IX.

Конспект твору

З „авене" (поміст) видно море (Вітри) і берег. Вітер з моря. Помічають це, хазяїн Меме і гості помічають, що до берега старається пристати і не може баркас (чорний) і догадуються, що то певно привезено сіль. Поспішають на берег, щоб купити соли. Баркас не може пристати. Наймит дангалак Алі закасує штани і виносить на берег у мішках сіль. Картинка. З дахів хат дивляться жінки. Тим часом прибой дужчає. Буря. Баркас одпливає од берега і кидає в затишному місці котвицю. Та буря зриває його і кидає на берег, човен псується... Ніч (біла) місячно, берег весь вкривається піною, як снігом.

Алі і хазяїн баркаса ночують над морем, біля (реш) човна. На другий день під вечір буря стихає. Хазяїн йде у друге село в справах, а Алі лишається, щоб направити баркас... Ночує над берегом. Мемет кличе його в кав'ярню. Алі оселяється в Мемета Описати Мемета і його жінку Фатьму. Їх дім, кав'ярню і село. Нурла. Мулла. Родичі. Корова. Горні буйволи. Татари проходять з кухлями до чишме. Мечеть. Алі вдень лагодить баркас, а по вечорах грає в кав'ярні, чи коло неї на струменті. По ночах татарки гуляють під музику.

Розмова межи Алі і Фатьмою. Вона на дахові, він біля кав'ярні. Він червоніє. Вона стежить за ним, як він на березі лагодить човен. Червона хустка на голові у нього.

Минає кілька часу.

Вранці Нурла вертається з Яйли з сином і заходить в кав'ярню. Питає про Алі, а далі про Фатьму. Каже, що бачив їх повертаючи в горах, як плутались по дорозі в (Туч) Суак. Мемет скаженіє. Всі, що були в кав'ярні, переймаються його горем — за хвилину звістка розноситься по селу. Все село—мужчини, родичі — збирається і рішає разом з Меметом погнатися за втікачами. Вони йдуть в гори, знають стежки і наганяють втікачів. Перша помітила їх Фатьма. Вона з жахом біжить на гору, дряпається. Татари хотять загнати їх на високий мис, щоб там зловити.

Заганяються. Фатьма біжить і зривається з скелі в море. Алі рішив оборонятися. Як молодий орел. Його струнка фігура на високих ногах видніється на тлі неба. Він виймає ніж. Не дається. Царапнув когось. Тут на нього навалюються і Мемет різницьким ножем заколює Алі. Потому бере його за ногу і тягне по землі у село, так що гарна голова Алі б'ється о (бок) кам'янисту дорогу.

В селі всі дахи (загрузли) захрясли татарками. Сади Семіраміди. Тіло Алі кладуть у човен, одпихають в море і дивляться, як море поволі забирає його.

Друкується за текстом збірки „Поєдинок".

ПОЄДИНОК

Дата написання, позначена в автографі,— 8 лютого 1902 р., Чернігів. Вперше надруковано в „Літературному збірнику на спомини Ол. Кониського". Київ, 1903 р., стор. 374 — 385.

Нотатки до твору

Вона — Антоніна — 40 л.
Дочка — Людя — 11.
Він — Микола. Цюпа. 53 л.
Учитель Іван Тулубінський, 22.

Коли Іван лежить — події проходять картинами, з розмовами, з характеристикою і образом дієвих осіб. У це вривається згадка події вечірньої.

Весна ніби вбиралась в білі шати.

Своїм поведінням вона нагадувала старий французький роман, і він читав його, бо все ж це був роман.

Конспект твору

Цілує руку. Круглий стіл з останками закуски. Вона показує пальцем, де цілувати, розщібує рукав. Грюкіт у вікно. Зрозуміли. Вбігає в шубі, в шапці і в калошах з снігом. На лиці червоні смуги од морозу. Проганяє. Крик.

Він вибігає непритомний в сіни, одягає шубу (барани). Схоплює хазяйську палку.

Маленька 11 літ дівчинка вибігає на гвалт напівроздягнена, видко довгі ноги, голі вище колін, і голі руки. Притискає до грудей згинається і благає не проганяти вчителя.

Морозна ніч.

Враження вулиці.

Геть.

Одно бажання — швидше до себе в хату.

Хоче звощиком; згадує, що не стає 5 коп.

Лягає вдома без світла, не роздягається. Скандал!

Розуміє, що був смішним, безпомічним, безсловесним, видався таким пані.

Згадується їх зв'язок. Вона. Не молода з зеленкуватими злими очима, що заходять сльозою; злегка червоніють. Вона сама кинулась в його обійми—так владно, що він не смів перечити. Вона імпонувала йому високими тримкими грудьми, тим, що була паня, а він убогий вчитель з міщан. Вона надягала для нього легку одежу, що давала доступ до тіла, мучила його вишуканими пестощами або нещадним висміюванням — Найдорожче — серце мого серця... мій малесенький, ідеал — осел! Вона по двічі на день писала йому високим стилем листи, які передавала при стрічі сама, посилала поштою, передавала через дочку — його вченицю. Вона потребувала од нього теж довгих, палких одповідей, повних рицарського духу й неземних почувань і робила йому сцени, коли він не спромігся або полінувався написати одповідь. Він прів, мучився і не вмів. І тепер він видався смішним, спасувавши перед чоловіком. Треба помститися, щоб врятувати в очах пані честь.

Він. Чиновник, блідий, пом'ятий (?), замкнутий трохи. Уявляється, як проганяє, скандал. Гіркий осадок в роті, не спиться, щось душить.

Поединок!! Ні, та як же він вийде на поединок — він не вміє стріляти — та й коли його заб'ють. Хай. Він труп — над ним плачуть, спочувають, йому пишуть довгі ніжні листи, яких він не прочитає вже. Та рішено. Поєдинок.— А як він не прийме визова, коли він заявить в поліцію на нього? Тоді ще гірше... Ні, так буде: він напише до нього листа —„з повним поважанням"—і одішле на адресу жінчину. Вона не допустить ані до поединку, ані до доносу. І він виправдається перед нею з смішного становища. Згадується учениця напівроздягнена... Він встає і пише.

Лист. Світає. Ходить по хаті, треба переждати до 9-ої години, бо раніш не встають. Виходить, наближається до дому і через москаля, обіцяючи останніх 10 коп., посилає листа. Сам вертається додому. Не може йти на лекції. Пришиблений. То лежить, то бігає по хаті. Під вечір, (світла не світить, поночі) хтось стука у двері. Входить хазяїн. Він трохи жахається Хаз. говорить крізь зуби.

Він був п'яний, просить приходити й не сердитись... Одлягає од серця.

На другий день іде на лекцію. Обідає; хаз.: їжте... їжте. А він їсть, а вона нахиляється і щипає його за ногу, або кладе його руку собі на коліно.

Друкується за текстом збірки „Поединок".

ЦВІТ ЯБЛУНІ

Дата написання, позначена в автографі,— 10 вересня 1902 р. Вперше надруковано в літературному збірнику „На вічну пам'ять Котляревському" (вид. „Вік", Київ, 1904 р.), стор. 125—131.

Нотатки до твору

(На окремих клаптиках поштового паперу)

1

Як серед горя, що здається безпросвітним, гнітучим, паралізуючим життя, все таки вривається життя з його надіями, відчуттям, з імпульсами звірячими, егоїзмом — і все це разом сплітається у такій тонкій і штучній мережці.

Кінчається словами: „моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?"

Приніс цвіт яблуні, яким заквітчав тіло, і був певним, що опишу це все.

Світ лежав захоплений ніччю.

Стукачка думав — скільки жизней вона пережила.

Щоб облегчить дихання, мені самому хочеться дихати.

2

Ніч. Зачиняє двері. Сутеніє. Горить лампа. Послала в кабінеті постіль. Ходить. Уявляє, що діється в спальні. Коли б швидше. Лікар. Лихий погляд жінки. Розкриті груди. Невисловлена думка. Плаче, кидається йому на шию.

Заходить в спальню. Дитина вмирає. Жадібно виривається (?). Серце йому розривається, а він дивиться, щоб не забути нічого для опису. Запах теплоти. Ранок. Цвітуть яблуні. Лопот босих ніжок. Згадує вислови. Як цвіт яблуні. Несе квітки.

3

Епізод до роману.

Стрепенувсь, опам'ятавсь. Припав до дверей — слуха. Свистить? Свистить... Болить мене свист. Щоб попільжити, починае сам глибоко дихати у пропасниці.

Служебка.

Коли ви в горі, коли Ви що хвилини сподіваетесь лиха, зупиніть дзигарі, бо нема нічого страшнішого, як вони починають рахувати.

Мчусь наосліп б'ють руками об двері.

Теплий запах холодного тіла.

Лиця сохнуть.

Запах тепла.
Щоб не забути.
Мозок регіструе.
Жах обхоплюе.

Друкуеться за текстом збірки „У грішний світ".

ЗМІСТ

ВИДАННЯ Т-ВА „КНИГОСПІЛКА":

М. ГОГОЛЬ. Твори. Томи I-II. Українська тематика. В українському перекладі за стилістичною редакцією А. Ніковського та М. Зерова .... $ 3.75

М. ПОДВЕЗЬКО. українсько-англійський словник. Близько 60.000 слів .... $ 5.00

Г. ГОЛОСКЕВИЧ. Провописний словник. Близько 40.000 слів. Новий наклад .... $ 4.00

М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Десятитомова Історія України-Руси (в 11 великих книжках). Вже вийшли з друку 1, 2, 3, 4 і 5-ий томи. Ціна за книжку—$7.50, а за коплект $82.50

УКРАЇНСЬКА КОЛЬОРОВА АБЕТКА ...... $ 0.60

З видань колишнього в-ва А. Білоус і Ю. Тищенко:

М. ПОДВЕЗЬКО. Англо-український словник з абетковими показниками .... $ 5.00

ЛЕСЯ УКРАЇНКА. Збірка творів у 12 том. $ 24.00

ШКЛЯНКА. Нова початкова читанка .... $ 1.40

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ:

ПЕТРО ПАВЛОВИЧ. Ілюстрований збірник про життя і творчість М. Коцюбинського.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ

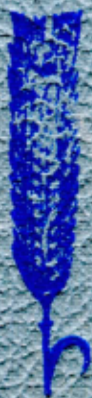

2

М. КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ

1903-1912
років

Том II

Видавниче Товариство
„КНИГОСПІЛКА"
Нью-Йорк 1955

Ілюстрації І. Іжакевича, В. Касіяна, О. Кульчицької, Котляра, Г. Пустовійта та П. П. Холодного.

Фоторепродукції з оригіналів ілюстрацій (І. Іжакевича, В. Касіяна, О. Кульчицької, Котляра та Г. Пустовійта) Петра Павловича.

Обкладинка П. П. Холодного.

M. KOTSIUBYNSKY

WORKS

1903-1912 Years

Volume II

Publishing
by
KNYHO-SPILKA
New York 1955

Illustrations by I. Izakevych, W. Kacian, O. Kulchytsky, Kotlar, H. Pustoviyt and P. P. Cholodny.
Photo reproductions from original illustrations (I. Izakevych, W. Kacian, O. Kulchytsky, Kotlar and H. Pustoviyt) by Petro Pavlovych.
Cover by P. P. Cholodny

Портрет роботи І. Іжакевича.

FATA MORGANA

(З СІЛЬСЬКИХ НАСТРОЇВ)

ЧАСТИНА ПЕРША

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, з стін руїни з галасом знялось вороння, а всередину з лоскотом посипались тиньк і цегла. Хоч сахарня, давно вже закинена, розсипалася і заросла травою, в порожніх будинках її раз - у - раз вчувався шум, немов гомін машин і робітників лишився на старому житлі. Минаючи купи битої цегли, білі плями вапна, напівприкриті молодими бур'янами, гнилі трухляві жолоби і чорні діри - вікна, з яких немов щось виглядало,— Андрій згадував колишнє. Яканебудь шина, що блищала з трави, мов плазуюча гадюка, або чавунне колесо, до половини загрузле в землю, викликали перед його очі картину шумливого життя фабрики, і він бачив себе коло вагонеток з цукром або біля апарату. Тоді він брав тринадцять карбованців на місяць!..

— То були часи, пане добродзею! — казав він уголос до себе і гладив білого вуса.

Андрій прямував до старого береста, що ріс на вершечку горба. Звідти злазили униз фабричні будинки.

Вліво од Андрія грав на сонці срібними брижами ставок, немов риби купались в ньому, а за ним, на другому горбі, ховалася поміж деревами церква. За берестом лежала долі широка й зелена лука, порізана закрутами синьої річки. Верби й верболози сіро - зеленим туманом котилися по луці і закривали подекуди воду. На видноკрузі, в далеких околишніх селах, біліли дзвіниці.

Був сонячний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гуділи в ясному повітрі тихо й мелодійно, і здавалося, що то дзвенить золото сонця.

Андрій поглядав на розвалені кам'яниці і радісно хитав головою.

— Га! вже воно так довго не буде!.. вони як візьмуть у свої руки, то швидко пустять пару!

«Вони» — були німці чи чехи, а може й жиди, що перед шістьма роками приїздили оглядати згорілу сахарню. Хоч потому ніхто вже не цікавився руїнами, Андрій не покидав надії, що ось - ось не видко як наїдуть пани, усе полагодять і пустять фабрику.

Ну, а тепер він певний, бо панський пастух Хома Гудзь шепнув йому ту новину. Хома хоч ходить біля товару, а все ж ближче до панів, бо треться коло них. Буде фабрика, буде!..

Бо то, пане добродзею, чиста загибель тепереньки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні, а їсти мусиш! Та! велике щастя — латочка землі!.. Крутиться оден з одним на своїй скибці, а сам ходить чорний, як земля ... а їсть не краще за того, що нічого не має.. Хазяї!..

Андрій з презирством чвиркнув крізь зуби.

От фабрика, то вже щось інше. Не страшна тобі ані посуха, ані дощі. Робота чиста, рівна. Прийде термін — бери гроші ...

І він тоді пив пиво ... На готові ... Чисте, золоте, холодне пиво ... Тьфу! аж слина котиться ...

Думка була: підросте Гафійка, найметься на фабрику. Де вона заробила б стільки ?!.. І швидше віддала б ся. Авжеж ... Таже то гурт,— знайшовся б такий, щоб посватав. Апаратчик або й слюсар ... Нехай стара не дурить голови ні собі, ні дівці; хазяйський син не візьме убогої,— не такий світ тепер. Авжеж ...

Його думки пливли далі. Такі легкі, такі прозорі, як весняне повітря ...

Нема руїн. Скрізь нові будинки. Гук машин, сичання пари, тиск людей, ціле пекло роботи. Все рушається, все живе, все таке принадне. І він чує силу у своїх руках, а в роті має смак холодного пива ...

Останні дзвони завмерли в повітрі. З церкви виходять ...

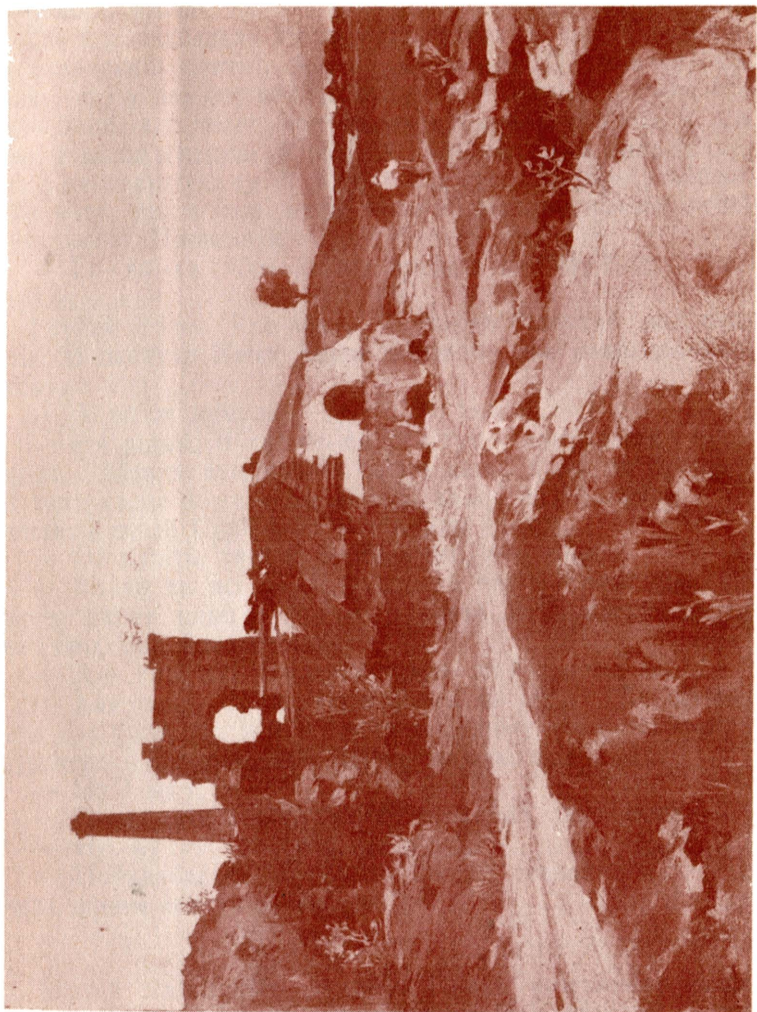

Коли Андрій Волик проходив повз головний будинок погорілої сахарні, з стін руїни з галасом знялось вороння...

З гори аж до греблі суне поволі хмара народу. Гупають сільські чоботи, лопотять підтички і тріпотять на вітрі стрічки в дівчат.

Он йде Маланка. Мала, суха, чорна, у чистій сорочці, в старенькій свитці. Андрій не бачить її обличчя, але знає, що у неї спущені додолу очі й затиснені губи. Ми хоч бідні, але чесні. Хоч живемо з пучок, а проте й для нас є місце в церкві. Коло неї Гафійка. Наче молода щепа з панського саду. У Андрія під вусом блукає усмішка. Він знає, що в селі немає кращої дівчини. Сімнадцятий рік пішов з Пилипівки.

— Га - га - га ! Ось де він править службу Божу. Здоров !..

Грубий голос йде знизу, й старий безвусий вид панського пастуха Хоми Гудзя виглядає зза похилого баркану.

— А ви ж думали — де ? Дай, Боже ...

— На дідька б лисого сидів я тут — вже краще у Менделя ... Цапин син привіз свіже пиво, коли не бреше ... Я таки казав йому — бодай тобі, кажу, така болячка у печінки, і твоїй Сурі, і всьому кодлу твому ...

— От купіть, тоді й розкушаємо, яке воно ...

— Бодай ви всі повиздихали по такій правді, як держите свіже пиво ... А що, думаєте не куплю ? Ходім, вип'ємо, бий його трясця ...

— Але купите ? А з волами ж — як ? сам пан догляне ?

— Хай вони виздихають йому до ноги ... Він думає, сто сот крот, що я й у проводи пожену товар на пашу ? Луснеш, а не діждеш ... Щось маю казати вам ...

— Ну ? ну ?

— Приходьте з полудня до Менделя, тоді скажу ...

— Ну, ну !

— Побалакаємо, нап'ємось пива, стонадцять ... — Кінець фрази згинув за тином.

Андрій поспішавсь додому. Перед ним лежав шлях, курний уже, хоч була рання весна. Над шляхом біліла його халупка, мов йшла кудись з села і зупинилась спочити. По дорозі тяглись люди з ціпками, з клунками. Ось Гафійка винесла одному води. Стали й розмовляють.

Знов надходить купка... Ще рядок... Проходять та й проходять. А той стоїть. Еге-ге! Таж то цілий ключ журавлиний. Ідуть та й ідуть. Десь у Таврію, або на Кубань. От тобі й хазяйські сини, хлібороби... Своя земля просить рук, а він знявся та й... А що ж робитиме один з другим на своїй латочці? Намножилося вас. Нема на вас війни або холери. Одні з села, а другі в село, як отой Марко Гуща, що недавно привели, як арештанта... Брав, пане добродзею, на фабриці сімнадцять карбованців у місяць і почав бунтувати. Плату йому давай більшу, роботи йому багато, бач. Начальство йому одно, а він йому друге... Ну, не хочеш, то маєш: попарили нагаями та й гайда додому під калавуром... Та я б такому бунтареві...

А той стоїть. З ким це вона забалакалась? Либонь Прокіп Кандзюба? Таки він. Он вийшла на поріг Маланка та й сховалась назад... Хай дівка постоїть з хазяйським сином... Гляди, щоб не засватав. Ха!.. Аякже!..

Андрій підійшов до хати. Крива, пожилена халупка, з чорною стріхою і білими стінами, стояла поміж закинутих, з забитими вікнами осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців. Біля хати сіріли скопані грядки, од воріт до порога вела стежечка.

Зате сусідні городчики були повні сміття і грузу; необроблена земля їжилась торішнім бадиллям, і на чорних руїнах завжди сиділо вороння.

Андрій застав Маланку покірливу й ласкаву, як завсіди по службі Божій. Значить, вона лаятиме його сьогодні не так, як в будень, а з солодкою усмішкою і ніжними словами. Поглядаючи скоса на щільно стулені жінчині вуста, він з побільшеною жвавістю скинув з себе свиту і розсівся на лаві, як пан. Га! Хіба він не господар у своїй хаті! Проте Андрій плекав таємну надію, що все минеться якось і жінка не зачепить.

Та саме в той мент, здіймаючи з мисника миску, Маланка скинула на нього оком.

— Нанявся?

О! таки починається! — подумав він, але удав невинного.

— Що?

— Чи нанявся в економії? — питаю.

Ач, невірна баба: і знає, що не був я там, а питає.

— Ат, дай ти мені спокій з тою економією... не те у мене на мислі тепер. Он, казав Гудзь — швидко сахарню будуватимуть.

— Слухай, серце, Гудзя, слухай, Андрійку... якраз почепиш торби, та й мені доведеться...

Вона стулила сухі губи і зняла очі до стелі. Що ж! вона мовчить, бо у свято гріх лаятись, але коли б усім тим, що плещуть про фабрику, покорчило язики, то це було б дуже добре. Фабрика, фабрика, а де вона? Ну, була фабрика, а хто мав користь з неї? Мендель. Може неправда? Може не в Менделя лишав він зарібок? Що вони мають, чим живі? У неї вже руки посохли од праці, вона вже жили висотала з себе, аби не здохнути, прости Господи, з голоду...

І вона совала йому перед очі сухі і чорні, немов залізні руки, голі до самого ліктя.

— Бо чоловік не заробить, ой не заробить, серце моє. Він думає про пиво, а про те ні гадки, що...

І пішло. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю, по службі Божій, а він, червоний, немов варений рак, спочатку відмовчувався, а далі й собі почав верещати тонким і надірваним голосом.

Таки переміг.

— Тьху, тьху, тьху! Тричі тьху на твою землю! Хай вона тобі западеться! Не наймуся я й не буду в землі ритися. Вона витягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьху, ще раз тьху на неї...

Тоді Маланка стала як стовп і зняла руки до неба.

— Що ти кажеш, непритомний! Та ти ставай на коліна та цілуй її... їж її, землю святу, вона тебе годує... вона тебе й сховає, чоловіче...

Вона стояла біла як біль і справді налякана.

Хмару розбила ластівка. Вбігла Гафійка, сквапно ховаючи щось за пазуху. Оте чисте, виплекане, немов вилизане матір'ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками й ногами, в золотих волосинках, ота весняна золота бджілка вкинула в хату щось таке, від чого білі стіні під низькою стелею осміхнулись, го-

луб перед образами крутнувсь на нитці, і козаки з червоного паперу, наліплені на стінах, узялися в боки.

— Мамо, давати обідати?

— Давай, давай, Гафійко...

Маланка зразу одійшла.

— Та чого ти крутишся по хаті, мов дзиґа? Так і миски поб'єш. І в церкві усе крутилася та оглядалася...

— Та його не було в церкві.

— Кого «його»?

— Та то я так...

— Що тобі, дівко, сьогодні: мало борщу не перекинула.

— Страх, розказує, яке діялось, народу, каже, як на війні, сила - силенна... а кінні наступають, душать. «Розходьтесь», гукають. А ті: «не підемо, давай нам наше... ми за правду»...

— Та хто розказує?

— Марко... недавно прийшов з Адесу...

— Це Гущин? Кажуть — піймавсь на злодійстві, посидів у тюрмі та й привели сюди на втіху старому батькові.

Гафійка спалахнула.

— Брехня! То люди брешуть. Він нічого не крав, от їй же-богу!

— Та цить же ж бо! — гукнув Андрій.— Яке там злодійство! Мені урядник розказував, як я ходив на пошту. Він, Гуща отой, не крав, а народ бунтував. Такому б, врядник каже, у тюрмі гнити, а не на волі бути...

— Та їх там, тату, кривдили.

— Що ти тямиш!.. От нехай лиш побачу, що він тут ману пускає та книжки людям читає — зараз руки назад та й до врядника.

— Оце напалися... не знають самі за віщо...

— А тобі що? Ти мені з ним — гляди, не приставай, бо як побачу, пане добродзею, то...

Але він не скінчив: саме в той мент, як Гафійка нагнулася, щоб вийняти з печі горщик, зза пазухи висунулась в неї книжка і впала додолу. Гафійка покинула горщик, вхопила книжку і, вся червона, з очима, повними сліз, прожогом вибігла в сіни. Андрій перевів здивований погляд на Маланку.

Але Маланка була вже не свята й не божа. Вона зразу

забула, що в неділю не можна лаятись, і світила до чоловіка зеленими очима.

Андрій мав гарну присмаку до недільного обіду, тим більш, що скільки не кликали Гафійку їсти, вона не ввійшла вже до хати.

Ну, дав Бог неділю, можна спочити. Маланка сіла на призьбу і поклала на коліна руки. Андрій кудись подався; Гафійка на музиках, а в хаті сумно.

Сонце стоїть низько, так у три чоловіка до землі; порожні й обдерті халупки кидають кострубаті тіні. Курна дорога спід Маланчиних ніг біжить у поле. Навкруги пусто. Челядь гуляє на майдані; старі гомонять під ворітьми, а в Маланки звичайні гості — думи.

Ох, Боже, Боже, трошки того віку, а як його важко прожити. Андрій знов не нанявся. Отак щороку. Легкого хліба шукає. Всю, каже, силу оддав землі, більше не хочу. Знов буде рибку ловити ... на пошту побіжить, як пан пошле, зайця підстрелить. Люди жнуть, або косять, а її Андрій іде стежкою, ремінна торба через плече, бриль на потилиці і ціпком вимахує ...

Курить щось по дорозі. Що воно біжить так прудко? Ага, либонь панич Льольо з сусідньої економії у гості їдуть до двору. Авжеж. Он і панна Тося ... і горбата панна Ганна і панич Петрусь. Рябі коні рвуть з копита, в хмарі куряви сміються молоді обличчя, кивають до неї. Маланка встає, низько вклоняється, немов образам, і дивиться услід, як клубочиться за бричкою позолочений сонцем пил.

Всі вони зросли при ній, на її очах. І раптом дух смачного, ситого борщу війнув на неї звідкись. Вона їла такий борщ, як служила у панів. Давно це було, а тепер згадалося, живучи на картоплі. Маланка сідає і знов кладе чорні руки на коліна. Он де вони почорніли оті руки: на роботі в панів. Як їй було вісім років, помер батько, а на дванадцятому вона вже нікого не мала, опріч хазяїв. Після матері лишилася стара скриня, дві-три дранки і латаний кожух. Та й тільки.

Спочатку вона пам'ятає себе чорною, вічно в сажі, коло панських свиней. Потому вона була в горницях,

раз-у-раз била посуду, а її била пані і зачіпали паничі. Потому звеліли їй варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою. Тиха, покірлива, всіх слухала і плакала по закутках. Плакала, що робить на чужих, що сохне, втрачає силу і ніхто не сватає її. Плакала, бо любила землю, город, поле, а мусила варити їсти цілому табунові ненажерливої челяді. Навкруги була земля, така чорна, пухка, родюча, повесні пишна, восени багата, а ніхто не кликав її на ту землю, ніхто з хазяйських синів не схотів зробити її господинею. Потому віддалася за Андрія. Як це сталося, що вона пішла за нього, вічного наймита, старого парубка, бурлаку, що не мав навіть власної хати, не то що землі — і досі не знає. Прийшли злидні до злиднів, а з них виросла біда. Наче знала, бо так плакала на весіллі.

З одного боку співають свашки, з другого дружки, в хаті мов в улику, у вікна дивиться челядь...

Імберу, матінко, імберу.
Вивени рубочок з паперу...

А їй підкотилося щось під горло, душить її, і вона б'ється головою об стіл, голосить і миє сльозами тоді вже чорні руки.

То доля її плакала тоді.

Пішли літа марне з світа, як лист по Дунаю...

— Агуш, трекляті... Агуш-ша!

Маланка скочила з призьби і пожбурнула грудкою. Квочка з курчатами кублилась на грядках і, сколошкана, сердито квоктала та стовбурчила пір'я. Жовті курчата розкотились по грядках, як горох. Налякане заколотом знялось з сусідньої стріхи гайвороння і било крилами над обсипаною стріхою.

Маланка заспокоїлась і знов сіла на призьбу. Сонце спустилось ще нижче.

Еге, десь Гафійка забарилась на музиках. Хай погуляє дитина. Тільки їй волі, поки в мами та в тата. Та й те людям, мов сіль в оці. Казала ковалиха: «водять Гафійку, немов панянку, у службу не дають — багатирі знайшлись»... Бодай тобі, прости Господи гріха, стільки болячок, як у нас злиднів. Добре тобі казати, як у тебе повна хата дівок, а у мене одна, як душа. Тільки й по-

тіхи на старість. Виняньчила, виплекала, мила й вичісувала, а тепер оддай людям. Мало ще мною люди поневірялися, всю силу забрали, всю кров виссали, а тепер ще дитину оддай їм... Не дочекають!..

Не таку вона їй долю готує, вона оддасть її заміж за хазяйського сина. Дівка здорова, чиста, хоч води напийся. Недурно парубки ззираються на неї. Посватає Прокіп; то ж він пішов у Таврію, щоб було чим весілля одбути... Восени старостів зашле, вона вже бачить, що, куди й до чого...

Перед очима в Маланки встала левада — зелена, весела, над річкою... Вони з Гафійкою плоскінь беруть. Така гарна молодиця з Гафійки. Голова пов'язана хусткою. Бере вона плоскінь і виспівує. У колисці дитина спить. Прокіп привіз ячмінь, стіжок складає. І так їй весело старій, так легко, наче вона помолодшала... Стоять городи, мов у віночку. Капуста в головки звивається. Квасоля вже пожовкла, вітер шумить поміж маківками, гарбузи розляглись, як годовані кабани, а картопля зародила, аж гич сплітається. То її чорні руки походили тут, кожен бурячок, кожну цибульку сама вона поклала в землю, сама і збере, як дасть Господь діждати. Тепер вона господиня. Не на своєму — так на доччиному. Хоч на старість діждалась... І вона справить собі червоні чоботи, м'які, козлові, з китицями, як у ковалихи. Відколи вона віддалася — от уже чи не вісімнадцять років минуло — не перестає вона мріти про такі чоботи, щороку складає гроші, але гроші розтечуться на щось інше — і чобіт немає. Узути такі чоботи і білу намітку та піти до церкви. І щоб так поховали.

— Сидите собі? З неділею будьте.

Маланка здригнулася. Ага! то ковалиха.

— Атож! і ви будьте здорові!.. Дав Бог святечко — святкуй його. Не роби, не працюй. Бог сказав: маєш будень — роби, а в неділю й спід пазурчика не виколупай, бо й то робота. Лежи, сиди і не кивнись.

Маланка була солодка. Вона мала таку усмішку, мов розмовляла з панами у дворі.

— А я оце з музик. Тільки вже й нашого — що хоч подивишся на молодь. А там ваша Гафійка усе гуляє та й гуляє з тим одеським паничем — не скажу, чи правду

про нього люди розказують — з Марком Гущею... Все в парі та й у парі, немов голуб'ята. Сказано, молодощі. Бувайте ж здорові...

Маланка все солодко осміхалася, хоч душа в неї сичала.

— Ач, гладуха — трясе салом, розносить поговір! — проводила вона ковалиху неприязною думкою. І їй чогось згадалась ранішня сцена з Гафійкою.

На вулиці тим часом росли тіні.

Попід тинами грались дівчатка у посмітюхи: малі босі ноженята підкидали порох — три рази в один бік, три рази в другий. І здавалося, що у поросі грається табун горобців. Далекі поля рожевіли. З низин летіли в село буслі і поблискували білими крилами. Весняний вечір навівав думи.

— Яка ти розкішна, земле,— думала Маланка.— Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, заквітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму... Але ще дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки... Поділять тебе, земле, ой поділять... І моєму дадуть... Годі тоді рибку ловити... Хоч - не - хоч, а йди, пане добродзею, до плуга... Ох, боже, Боже, хоч на старість зазнати того щастя,— дитину свою вивести в люди...

А на вулиці починався рух. Бігли дівчата, молодиці, діти, з ціпками, з хворостинами. Лопотали підтички, гупали босі ноги, брехали сколошкані собаки.— «Степа - ане!.. біжи вівці вилучати!» ...—Біжи сама - а!..—«Мати казали тобі,— бодай бись луснув!» ...— Тато казали тобі,— щоб ти скрутилася - а - а ...— «Наших шестеро, гляди, Марійко!» ...— «Не розгуби ягнят, як учора, бо на гамуз поб'ю!» ...— Що - о? Де - е? — Тюу — гаа!..

Сонце сідало червоно. Вікна горіли, як печі, стіни халуп стали рожевими, по білих сорочках розлилось червоне світло. Здалеку йшла на село хмара куряви. Вона все наближалась, росла, здіймалась до неба, врешті сонце пірнуло в неї і розсипалось рожевою млою. Звідти доходили якісь тривожні згуки, немов діти плакали, або десь ціпи гупали на току — і раптом овеча отара залляла

вулицю і сколихнула повітря нескладним беканням. Жива маса овечих тіл терлась вовною, тремтіла і колихалася, як драглі; цілий ліс тонких ніжок замигтів перед очима, голі дурні морди розкривали пащі серед рожевої куряви і плакали: бе-е-е... ме-е-е... В рожевому тумані, мов тіні, сновигали люди, з'являлись і щезали неясні обриси хат, в морі овечого лементу гинули всякі згуки, весь цей армидер нагадував сон. Ззаду отари йшов чорний чабан, високий, ще більший од непевного світла, немов міфічний бог, ляскав пугою і кричав диким, грубим голосом, що покривав усе:

— Гаря!.. Триш-триш!.. Гей!..

Вже нічого нема на вулиці, все щезло, як сон, пил поволі сідає на землю, а вечірнє повітря все ще тремтить живим акордом завмираючих згуків.

На землю глянули тихі зорі.

Сині стіни, в кутку бебехи, залитий пивом стіл. Тісний ванькірчик в Менделя.

— Не морочте мені, Хомо, голови — кажіть зараз: буде фабрика? Кажіть — буде?

Пиво пінилося у зелених склянках і шуміло в голові.

— Таже сказав, що буде.

— О! о! А нащо ж ви радите оддати Гафійку в найми?

— Раджу. Однаково пропаде дівка. Наїсть, нап'є вдома, тобі ж гірше буде. А їй одна доля: найми. Думаєш — возьме хто бідну? Посивіє дівкою. Наймай, коли люди трапляються. Завтра ж одведеш в Ямище до економа; добрий панок, щоб йому черви язик сточили. Що ж, будемо сватами? Того тебе й кликав до Менделя.

— Не кажіть мені про те, не люблю. Я й в мислі не мав такого.

— Наймай, Андрію.

— Облишіть, Хомо. Краще пиймо.

— Чого ти чванишся? Старці, злидні, животи з голоду присохли до спини, а воно приндиться. Кажу, наймай, каятимешся потім.

— Е, я такого не люблю. Нащо робити з писка халяву.

Андрій почервонів і встає зза столу.

— Сиди. Може не правда? Ти думаєш, що ти людина? Собака ти, та й вже. Яке наше життя? Собаче. Та ти сиди.

Гудзь поклав Андрієві на плечі свої здоровенні руки і посадив. Потому наблизив до нього свій безвусий червоний од пива вид, од якого пашіло жаром.

— Ти не крути. Ти мені кажи: скільки літ прожив? П'ятдесят? доживаєш віку? А де ж твої молоді літа, де твоя сила, покажи свою працю. Мозолі показуєш? Покажеш ще й горб. Цілий вік з тебе луску шкребли, а ти, воле, у плузі йди. Наша доля така — робім і грудьми, та не будемо людьми. Ти глянь на мене: гадаєш — Хома перед тобою? — Худобина. Як став змалечку біля товару, так і досі. Цілий вік з худобою, сам худобиною став. Ціле життя хвости бачив замість людей, бабрався у гною, у гною спав, на гною їв, на купі гною й здохну. Я забув, як його у хаті й сплять, стонадцять чортів йому у хвіст! Сорочка на тобі зашкарубла, як кора на дереві, штани умазані в волячу мазку, бо кров волам пускаю, рук не можу одмити з гною. Сяду з челяддю обідати, кожне од мене ніс верне — смердить. А ти гадаєш — пахне? Тікаю од людей — до волів тікаю. З волами розмовляю. Я до них говорю, журбу свою виливаю, а вони ремигають, та ревуть, та хвостами одвертають. Тільки в мене й розваги. А ти думав — жінка до мене заговорить та ще й пригорне... діти защебечуть... своя хата зогріє. Ха! За тими волами я посивів парубком, побила б їх морока. Тепер тішся на старість, щоб йому дихати не дало, щоб його понесло поверх дерева, на безголов'я! Щоб він головою наложив, нужда б тя побила!... Сто сот крот його ма... Бодай...

— Гей, чого кричиш, чоловіче, чого лаєшся?

— Га? Лаюся чого? на душі легше... як нахмариться там — вилаюсь і легше... якби не лаявсь — згорів би. Таку злість в собі почуваю, аж душа пашить... як запече, як запече — так узяв би в руки довбню та й перебив би усіх. Ходив би од хати до хати — та й по голові, та й по голові. Одного за те, що п'є людську кров, а другого — що не боронить. А потому підпалив би, щоб усе вогнем взялося та попелом розвіялось, щоб тільки лишилась гола земля та ясне сонце...

Хома стояв у хаті високий, аж під стелю; очі його дивились кудись поза стіни; безвусий, зморщений як у баби вид скривився. Він аж тремтів. Потому раптом зів'яв, опустився на лаву і душком випив пиво.

Андрія взяло за живе. Він теж хотів, щоб його слухали, почули все його життя, як воно стало перед ним отут, в тісному жидівському ванькірчику. Дожив до сивого волоса, а добра не зазнав, ой, ні ...

— Я так міркую, Хомо, коли чоловік працює ...

Але Хома знов сердився.

— Пропади ти пропадом. Одному все, другому нічого. Хіба я не бачив, як стара пані ...

— Коли чоловік працює, він мусить за те щось мати. А як земля мені нічого не дає ...

— ... Стара пані цілу зиму топила в грубах полотном, що лишилось ще од панщини ...

— ... Ну, як земля нічого не дає — на чорта вона мені? Однаково мені, чи я наймит на своїй землі, чи на чужій. А все наймит. Правду ви ...

— ... Злежалось полотно в коморах. Люди прохають: дайте хоч на сорочку,— хай праця людська не гине марно. Та ти слухай же бо.

— Слухаю, слухаю. Гей, чуєте, правду ви мовите: таки собаче життя маємо. Таж то висотали з мене всі жили. Таж то цілий вік свій напихав я чужу пельку. Ще як була фабрика, жив якось, а як згоріла ...

— Авжеж погоріло, усе полотно згоріло.

— Яке полотно?

— Як — яке? Таж розказував.

— А — так - так. Ну, пиймо краще. За ваше ...

— А як же з Гафійкою? Наймаєш?

— Та годі вам. Пиймо.

— Ну, чорт з тобою, не хочеш, як схочеш.— Хома випив душком пиво і кинув склянкою об землю.

На бренькіт скла прибіг наляканий Мендель.

Було якесь свято. Гафійка сиділа на призьбі за хатою. Біля ніг її шпортались кури і сокотали, допоминаючись їжі. На призьбі лежала розгорнена книжка.

— Агуш, агуша, йдіть собі порпатися попід тином ...—

проганяла їх Гафійка.— Ну, чого сокочете, дурні? А ти чого, зозуляста, витягаєш шию та заглядаєш до рук? я вже тобі давала їсти. Вам тільки аби їсти, дурні. Сердишся, що таке кажу? А от поспитай Марка, послухай, що розумні люди скажуть. Він вам сказав би: дурні, зроду-звіку дурні. Вам дають жменьку пшона, а забирають всі ваші яйця або ріжуть вас на юшку. А ти, півню, по-дурному тріпаєш крилами, храбруєш. Коли б ти був такий сміливий, як Марко, ти не дав би своїх дітей продавати панам на печеню. А може ні? Ну, та ти півень, а Марко орел. Ти послухав би, що він каже... Він каже... Та що ти тямиш? ти нічого не розбереш! Бо коли б ти був розумніший, ти побачив би, що й люди такі, як кури... Ну, чого кудкудачеш, біленька? Чого смієшся? Думаєш, я не знаю, що у вас добре? Думаєш собі, що ти кохаєш, кого сама схочеш, а я мушу віддатися за Прокопа, бо мати його за мене сватають? Дурна, дурна... Та нехай мене печуть, нехай ріжуть... нехай краще закопають мене в землю! чуєш ти, зозулястенька? Ну, пішла геть, коли головою крутиш, невірна! Не бійсь, Марко нікому мене не дасть... бо він орел... а над ним, знаєте, кури, вороння того, вороння... мало не заклюють. Коли й люди на його, і староста, і навіть тато нападаються... а він добре хоче людям. Не тато, а Марко... Чуєте ж, кури, який він добрий, Марко мій... за те його парубки й дівчата страх люблять... і слухають... А ти куди, проклятий? Агуш! бач — наслідив на книжці! Що мені Марко скаже, як побачить на ній півнячі сліди? Скаже: півень більше начитав, ніж ти. Ну, тепер усі гетьте, агуша, бо мені треба читати. Присунуся ближче до сонечка, хай і воно загляда в книжку, хай і воно читає... Ну, разом!..

З погодою щось діялося. Весна стояла суха і вітряна. По городах усе сохло, хліба на полі не росли, по шляхах носились цілі хмари куряви. Люди прохали дощу, бо все віщувало голод. Ціна на хліб раптом підскочила і це так стурбувало Маланку, що вона щоночі бачила погані сни. Зате чим гірше було навкруги, чим більше надії хліборобів в'яли,тим більш Андрія опановували мрії про фабрику.

Як Маланці дороге борошно, так Андрієві снилась фабрика. Часом він схоплювавсь серед ночі і спросоння, з якимсь жахом в голосі, питав Маланку:

— Був свисток?

— Який свисток?

— Ну, фабрика свистала? — сердився він.

— Опам'ятайся ... то тобі в голові свище, по ночах товчешся,— бурчала сколошкана Маланка, позіхала, зітхала і не могла заснути до рання.

Андрія жерла нетерплячка. Він раз - у - раз бігав на руїни, щось обмірковував, прикидав, вираховував. Потім бігав по людях, розпитував, пускав поголоски, і коли вони знов доходили до його, значно змінені і більш рішучі, він радів, хвалився Маланці і вірив. Навіть до своїх звичайних заробітків відносився він тепер злегка і не шукав їх.

Маланка нарікала. Дедалі все трудніше і трудніше ставало знайти якусь роботу. Трави погоріли, по економіях більш не наймали. Приступаючи до печі, вона просто дуріла, бо не знала, що варити. Приварку не було, вічні позики докучили всім і навіть Маланці. Найдужче серце боліло в неї за Гафійкою — таке молоде, єдина дитина, і мусить голодом моритись. Якимсь чудом вона роздобувала для неї і приносила під хвартухом мисочку ягід, або свіжу паляницю. Андрій рідко звертав увагу на страву — голова його була запрятана фабрикою — але часом і він одсовував нізчимну юшку і починав бурчати. Маланка чатувала на той мент. Вона вся скипала лихою радістю і жбурляла йому в лице всю отруту, все шумовиння свого серця.

В одній хаті жили два вороги, і хоч кожен з них поринав у власні думки і навіть тікав од другого, проте доволі було якоїсь дрібнички — і злість тіпала обома, немов пропасниця.

Одно їх єднало — це згадка про те, що Гудзь радив найняти Гафійку.

— А ти ж що, плюнув йому межи очі? — допитувалась Маланка, а сама, осміхаючись, думала: чекай, чекай, ось прийде осінь, тоді побачимо ...

— А я так розсердивсь, що мало не побив Хому! їй - богу! — хвалився Андрій.— Таке вигадав!..

— Ти що тут робиш?

Маланка витріщила очі і зупинилась на порозі. На припічку горів трусок і кипіло горнятко. Андрій дививсь на вогонь, увесь червоний і захоплений. Маланка несподівано заскочила його, і він осміхався непевним, придуркуватим усміхом. Маланка приступила до печі, одсунула горнятко і зазирнула в нього.

— Ти рибу вариш? — поспитала вона наляканим голосом і вся пополотніла.

Андрій метнувся на місці, засунув знов горнятко, обкидав його жаром і мовчки осміхався.

— Чуєш, Гафійко, він рибу варить! — скрикнула Маланка.

В голосі її чувся такий жах, наче в горнятку щонайменше варилось людське м'ясо.

— Здурів! здурів! їй - богу здурів!—кричала Маланка, бігаючи по хаті, як на пожежі.

Відтак зупинилась перед Андрієм, сплеснула руками і, не розтуляючи їх, видивлялась на його здивованими, повними обурення і жаху очима.

Він рибу варить! Лина, що спіймав уранці! Що важив найменше чотири хунти! Не відніс у двір, не спродав панові! Ой, світ кінчається! Такого ще й не було, відколи Андрій рибу ловить! Вони ніколи не з'їли ще більшої риби, яку вживають пани. За такого линка можна б узяти зо два золоті, а він його зварив!

Усе це, з плачем, викрикнула Маланка Андрієві в спину при булькоті горнятка та потріскуванні сухого тріску.

Андрій намагався обернути все в жарт.

— Не скигли, стара, сідай та попоїж рибки. Нема м'яса, як свинина, нема риби, як ...

І він одніс горнятко на стіл, та насипав в миску юшки.

— Тріскай сам, бодай ти не видихав! Ми пухнемо з голоду, в хаті ні кришки хліба, а він рибу варить!

Андрієві було ніяково; Маланка казала правду, але йому так хотілось риби, вона так принадно пахла, що ніздрі його тремтіли і роздувались.

Сопучи і надувшись, він засів за рибу і плямкав губами, і сьорбав юшку так голосно, наче хотів заглушити жінчине голосіння.

А Маланка лютувала. Опріч того, що її живий жаль

брав за знівеченою рибою, вона була голодна. Вона зіхляла з голоду, їй так хотілось чогось гарячого, смачного, незвичайного, а запах свіжої линини лоскотав ніздрі, спирав віддих; їй аж нудило од сильного бажання попоїсти. Проте вона розуміла, що не може приступити до страви, і ще сильніше кляла.

— Не журись, жінко, ось поставлять фабрику, тоді зароблю дещо ...

— Бодай ти так жив, як та фабрика буде!

Андрій підняв очі. І вони на мить зупинились і кинули далекий погляд кудись у простір, поза стіни, поза хату — і зразу стало ясно йому, що справді фабрики не буде, що то дурні надії, що краще б він не варив риби, яку можна було продати та купити хліба. І враз риба втратила свій смак, охота до їжі одлетіла геть і йому раптом схотілось покинути хату ...

Андрій взяв шапку і вийшов.

Недоїдки риби вистигали на столі, а Маланка з дочкою сиділи мовчки по кутках та снували гіркі думи в морці погаслого дня. Сум стояв в хаті, обнявшись з тишею.

Потім вони разом встали, підійшли, немов змовились, до стола і мовчки взялись за рибу. Вони поїли все до крихти, висмоктали кісточки, висьорбали юшку і, мов голодні коти, вилизали навіть миску.

Андрій збирався на пошту: почепив на плече шкіряну торбу, взяв у руки ціпок. Коли вбігла Маланка. На ній лиця не було. Бліда, засапана, очі горять і вся тремтить.

— Іди ... міряють ...

Андрій видивився на неї.

Вона не могла говорити, притискала рукою серце і важко дихала. Другою рукою, умазаною в землі, бо тількищо полола, вона махала перед його очима і показувала на двері.

— Іди ж, міряють бо ...

— Хто міряє? Що?

— Пани, ох!.. Наїхали, будуть землю ділити ...

— Яку землю? Що ти мелеш!

— Всяку ... поміж людьми ... Іди доглянь, щоб нам

одрізали недалеко, ближче од села. Бо ще припадь дістанеш ...

— Свят, свят, свят! Опам'ятайся. Мені на пошту треба йти.

Маланка позеленіла.

— Ти підеш мені?

Вона прискочила до його страшна, як дика кицька, з перекошеним ротом, з пекучим поглядом, бліда як мара.

— Ти підеш мені зараз! — вищала вона тонким голосом.— Тобі може байдуже, дак мені не байдуже. Ти маєш дитину! Ти хочеш зарізати її! Ти всіх нас ріжеш. Зараз мені йди. Люди заберуть краще. Чуєш? Ну!

І бачачи, що він стоїть ні в сих ні в тих і дивиться на неї, вона вхопила з припічка рубель і замірилась на його.

— Іди, бо тут тобі смерть буде!..

Вона ладна була його забити,— Андрій це бачив.

— Тю, дурна! — знизав він плечима,— таже бачиш — іду.— Він сопів, як ковальський міх, і ледве поспішав за Маланкою.

Увечері повернулась Маланка додому весела, сливе щаслива. Вона бігала по хаті немов молодими ногами, а думки її літали, як білі голуби на сонці. Вона осміхалась. Такі чудні пани.

Ходять по полю та й міряють. Вона їм в ноги: пани мої лебедоньки, згляньтесь на мене бідну, одріжте ближче, там де пшениця родить, а вони регочуть. Іди, кажуть, бабко, додому, ми не те міряємо. А самі регочуть, бодай би вас Бог мав у своїй ласці. Вони думають, що як вона дурна баба, то вже нічого не тямить ... Стійте, стійте, може і в неї голова недурно на в'язах ... Хіба вона не зміркувала, що вони її дурять. Адже скажи людям зразу, що то для них землю ділять, то тут така б Содома знялась, що живцем пожерли б один одного ... Кожен за краще бився б. Ну, але вони пам'ятатимуть бідну бабу, вони її не скривдять. Ще коли б Андрій прохав, а то став як пень, бодай би ...

Не скінчила прокльону, не могла лаятись нині. Вона була такою доброю сьогодні, їй було так весело, так жалко всіх. Лагодячи вечерю, вона навіть приспівувала,

а тріскуче полум'я сухого ломаччя немов раділо разом із нею. Андрієві вона подала вечерю з повагою, як до господаря, що має власний ґрунт і хазяйство, сама ж не могла їсти, не була голодна. Все, за що б не бралася, робила поважно, немов у церкві правила, а сама осміхалася до себе. На ніч змила Гафійці голову лугом, розчесала густим гребенем волосся, що аж вилискувалось; сама заплела дрібушки і кісники. Щоб голова в доньки була як сонечко. Щоб дівка була не гірш за людські.

— Може б ти новий лейбик надів, бо старий чисто розлізся? — питала вона Андрія і дістала з скрині єдину його святочну одежу.— Закропи душу ягідками, ковалиха дала ...

Андрій давно вже бачив її такою ласкавою. А в неї серце розм'якло, в ній все співало. Співала колосом власна нива, співали жайворонки над нею, співав пісню серп, підрізуючи стебло, лунали співи по сінокосах, співало врешті серце, повне надій. Осміхалась доля. Не тільки власна, але й Гафійчина. В ногах чулась міць, в руках сила. Чорні жилаві руки були наче з заліза.

З того дня Маланка часто бігала на панське поле дивитись, як міряють пани. Вони ще блукали полями зо два дні, потім поїхали. Але Маланка добре знала, до чого воно йдеться. Вона почала готуватись. Полючи на городі в багатого мужика, вона не хотіла брати грошей, а прохала одсипати пшеничним зерном, щоб мати гарний гатунок пшениці. Це на насіння, на розвід. Коли їла яблуко, обережно вибирала зернятка і сушила на вікні. Воно здасться. Ніщо не могло зробити їй більше приємности, як горсточка насіння, випрохана в путящої хазяйки або зароблена на поденному. Вона дійшла до того, що, опинившись на чужому городі, стежила очима, що можна б узяти на насіння, і, оглядаючись, потай ламала кращу маківку або зривала жовтий огірок і ховала за пазуху. У неї в хаті завелось багато всяких вузликів з насінням — великих і малих — і раз-у-раз щось сушилося на вікнах.

— Куди ти його подінеш? — дивувався Андрій.— Адже у нас усього тільки дві грядочки.

Вона таємниче осміхалась і поблажливо хитала головою.

— Не журись ... То вже моя голова в тім ...

В неділю вона ходила у ліс, де стояли готові зруби, оглядала їх, вибирала кращий матеріал, розмірковувала і розпитувала про ціни в лісників.

Вертала додому задумана, з очима, втупленими кудись у простір, гладила Гафійку по голові і часом осміхалась сама до себе.

Вона якось ходила навіть на ярмарок, а потому судили Маланку на селі: певно баба має гроші та лише таїться з тим, бо все вешталась по ярмарку та торгувала підсвинка ...

———

Якось надвечір Маланка вийшла з хати і наткнулась на Гафійку, що стояла притулена до одвірка.

— Ти що тут робиш? — поспитала вона її, але, глянувши на Гафійку, Маланка так і зомліла.

— А що тобі таке?

Гафійка не одповідала. Вона стояла зігнута, бліда, аж чорна, і тремтіла.

— Що з тобою? — допитувалась Маланка і взяла Гафійку за холодні руки.

Гафійка мовчала і тіпалась, як у пропасниці. Маланка завела її до хати і кинулась світити світло. Бліде світло ще чорніші тіні поклало на її виду; широко одкриті жахом очі заблищали, як скляні. Маланка зовсім перелякалась. Посадила Гафійку на піл і почала тремтячими руками обмацувати її лице, голову.

— Що тобі? Налякалася? Болить що?

Одповіді не було. Тільки під руками в Маланки тіпалось холодне тіло.

Маланка почала гукати Андрія. Та Андрія десь не було.

Маланці заходило в голову, що сталося з Гафійкою. Наврочив хто? Налякав? Підвіяло? Куди вона ходила? де була? Що ж це, Господи, подіялось дівчині! Коли б хоч сказала, коли б промовила, а то мовчить, як нежива ...

Скляні очі і чорний, схудлий зразу вид лякав Маланку, і вона почала сама труситись над Гафійкою, хрестячи її всю дрібними хрестами.

На щастя, надходив Андрій. Він був веселий, чи напідпитку, бо говорив голосно і зворушено.

— Ну, так і є... я ще тоді казав... Наїхали і забрали...

Маланка зашипіла на його.

— Де ти волочишся?

— Де ж? На вулиці. Дивився, як вели Марка Гущу... наїхали й забрали. Догрався. Я б такого, пане добродзею, за шию та на галузку. Коротка справа...

З полу почувся стогін.

— Цить! — накинулась на Андрія Маланка: — бачиш, заслабла. Біжи зараз по Мар'яну... може одшепче, підкурить чи переполох викачає... не знати, що їй таке. Ну, біжи ж швидше...

Андрій подавсь до шептухи.

Мар'яна мабуть помогла, бо за два дні Гафійка підвелась. Худа, жовта, аж чорна, немов удовиця, сумна і мовчазна. Вона все тікала з хати, щоб не бути вкупі з старими. Найбільше уникала батька, немов боялась його. На самоті плакала. І думала, думала, аж їй тісно ставало од думок...

Не все горе, бували й радощі.

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на бліде, втомлене днем небо з'являються крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє грища мушва, а дивно м'яке, злоторожеве повітря приймає оддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими,— Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й приємне почуття скінченого дня. Вони несуть додому спечене, як і земля, тіло, а в складках одежі пахощі стиглого колоса. Не розмовляють. Йдуть мовчки, помахують серпами. Розігнута врешті спина, пущена вільно рука, ще злегка тремтяча од цілоденного напруження, м'який пил під ногами замість стерні здаються тепер щастям. А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани. Коли б швидше додому... не вечеряти, не сидіти, не розмовляти, а впасти на лаву, як камінь в воду — і вмить склепити очі.

Сонна, напівпритомна, Маланка розкладає в печі вогонь і приставляє окріп, щоб зготувати Андрієві вечерю. Вогонь палає і гуготить, а вона заплющує очі, хитається, і їй здається, що то шумить колосом нива і серп черкає по стеблу. Ой, як душно, як сонце пражить. Ба ні, таж то вогонь пече, бо близько стала. Ось вона нажала сніп і крутить перевесло... так болить спина, трудно зігнутись. Ага! то вона тісто місить на галушки. Жни, Гафійко, жни... трудно, серце, заробляти, за дванадцятий сніп жавши, а треба. Що, пучку врізала, сичиш з болю?.. Ай, ні, таж то окріп збігає.

Сьорбає юшку Андрій... здається, говорить щось... у хаті чи надворі?..

— Чом не вечеряєш?

— Га?

— Вечеряти йди...

— Вечеряй сам... я потому.

Ложки треба по... а-а-а!.. помити. Такі ноги важкі, мов у чоботях... а голова ж... голова, ледве на в'язах здержиш...

Ну, врешті... На призьбі краще. Ти спиш, Гафійко?.. Подушку взяла б... ну, спи й так, дитино, коли заснула. Ой, кісточки ж мої, кісточки болючі. Ой, мої рученьки... ніженьки мої... Іже єси на небеси. Хліб наш насушний. А-а-а!.. зорі дивляться з неба. Жаби крякають до сну. Блакитна баня спускається все нижче і нижче... налягає на тіло, гнітить повіки. Так солодко, спокійно... Не встав би й на суд страшний, не звівся б і до долі... А небо все нижче та й нижче... пестить, обіймає... зорі лоскочуть, немов цілують. Душа розпустилась в блакиті, тіло прилипло до призьби і тане, як віск на вогні. Нема нічого... небуття... повне небуття!..

Хіба ж не радощі!

Аж по жнивах показалося, що зима буде голодна. Посуха та й посуха. Жита запалило, хліб уродивсь рідкий та безсилий. Сміх і горе було дивитись на те, що зажали Маланка з Гафійкою, а настреляних Андрієм качок та зайців поїли пани. Ще трудніше заробити буде сеї зими, ніж торік, а ті, що міряли землю, як щезли,

так і слід їх пропав. Ані чутки. Андрій теж мовчить щось про фабрику.

По селу йшли розмови про Гудзя. Оповідали, що він у гніву забив ломакою вола. Ударив попід вухо і розколов голову. За те пан прогнав його з двору і тепер Гудзь вештається без служби, пропиває останню одежу і хвалиться, що й панові таке буде, як волові. Колись він заскочив і до Андрія.

— Ловиш рибку, пане добродзею? — привітав він його з п'яним сміхом.— Лови, лови, може нею подавляться ті, що їдять її. Фабрикант! Він думає, що для нього фабрику збудують. Аякже, чорта пухлого дочекаєшся!.. Сови та ворони там житимуть, поки не завалиться ік лихій матері. Кажи — наймаєш Гафійку? Ні? Волієш з голоду згинути, як руда миша зимою? Ну, здихай, враг тебе бери з усім кодлом, хіба мені що? Знайдемо й другу!..

Він розсердився, гримнув дверима і вийшов з хати, але за хвилину знов просунув у двері червоне й завзяте обличчя.

— Гей, ви, фабриканти! Пам'ятай одно з другим, що ще прийде коза до воза та скаже ме... Але Гудзь дасть дулю,— о!..

Андрій не витримав.

— Ах ти, п'янюго, котолупе якийсь, а тобі яке діло до мене! — кинувся він до дверей, та Маланка не пустила.

— Облиш! — завищала вона пронизуватим голосом і засвітила до нього зеленими, повними злорадої втіхи, очима.— Не займай, скалічить. Тоді як на фабрику ходитимеш?

— На фабрику?

— Атож...

— На фабрику, кажеш?

— Таже чув... збудують для тебе...

Вона цідила слова, немов отруту.

Андрія душила злість.

— Свербиш, болячко? Сверби, сверби, поки не почухаю. Краще кажи — засіяла лани свої? Багато тобі наміряли? Де ж ті пани, що ти їм руки лизала?..

— А де ж? фабрику тобі будують...

— Ти знов своє?

Андрій побив Маланку. Вона лежала на лаві і голосно стогнала, а він блукав по оголених сірих ланах, байдужно, без цілі, аби далі від дому.

Гафійка плакала. Вона краще пішла б у найми.

На Покрову повернув Прокіп. Йшла чутка, що йому не пощастило. Зразу не міг найнятися, бо народу найшло більше, ніж треба, і ціни впали; відтак заслаб у Каховці і пролежав місяць, далі подавсь у Таврію, а звідти опинився аж у Чорноморії. Повернувся обідраний, слабий і без грошей. Маланка не дуже няла віри тому. Чого люди не сплещуть. І вона потай од своїх побігла, немов за ділом, до Кандзюбихи. Показалося — правда. Прокіп блідий, аж зчорнілий, од вітру валиться та все вилежується, а стара Кандзюбиха мало не плаче, розказуючи, як ледве-ледве очистила сина од нужі. Куди вже йому женитися! була думка — заробити хоч на весілля, а тим часом такий рік випав, що й хліба нестане...

Сумна повернула додому Маланка й нікому не похвалилась, що бачила й чула. Нехай вже воно присохне на ній, як на собаці.

Чим ближче було до Пилипівки, тим більше Маланка втрачала спокій. Не давала спокою й Гафійці. Дух охайности, чепуріння опанував її цілком — і вона товклась по цілих днях: двічі побілила хату знадвору і всередині, щодня підмазувала комин та підводила червоним глеєм припічок.

Гафійка мусила нарізати з паперу нових козаків та квіток і обліпити ними стіни од божника аж до дверей. Крила голубків, що гойдались перед образами на нитці, замінені були новими, ще більш яскравими, а на те, щоб набути шматок шпалеру з червоними рожами під образи — пішли усі яйця, які збирались одно до одного.

— Чого ходиш чорна! — гримала Маланка на Гафійку і змушувала її мало не щодня міняти сорочку, сама чесала їй голову і вплітала в коси нові кісники. Осінніми вечорами вона рано світила світло, чепурилась немов у свято і, сидячи у своїй охаяній хатинці, часто

поглядала на двері, тривожно прислухаючись до гавкання собак, і хвилювалась, немов на щось чекала.

Часом удень, покинувши роботу, вона висувала з кутка Гафійчину скриню і переглядала її убоге шуплаття, розгортала вишивані рушники і переводила задуманий погляд на дочку. Відтак поправляла на ній намисто, обсмикувала сорочку, укладала складки спідниці і жалісно похитувала головою, змигнувши крадькома сльози.

Але чого вона не могла байдуже чути — так се бубна. Як тільки з далекого кута села, під хмарним осіннім небом, розлягалось його глухе дудніння, вона вискакувала надвір, прислухалась, намагалась угадати, в якому дворі справляють весілля, і виявляла таку цікавість до того, хто кого посватав, немов сама мала надію незабаром віддатись. Вона жила у вічному напруженні, її рухи зробились жвавими, нервовими, а малі чорні очі неспокійно поблискували.

А бубон гудів. Починаючи з середини тижня, ходили по вулицях молоді з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весілля, або місила болото весільна перезва, сповняючи холодне повітря піснями. Маланка в одній сорочці вискакувала на поріг хати, підпирала голову долонями і жалібно стежила оком за весільною процесією, мерзла і не помічала того. Вона несказанно дратувалась.

Кожен засватаний парубок, кожна дівчина, що подала рушники, втрачали раптом в її очах ціну, не варті були доброго слова.

— Посватав! узяв добро! — шипіла вона з кривим усміхом.— Буде годувати чужі діти і жінку нетіпаху... Хіба ніхто не знає, що вона й хліба спекти не годна, їй тільки до хлопців іржати...

— Зав'язала собі світ за тим ледащом.. Рябий, гугнявий та ще й злодій: украв торік лантух жита з току.

Зате, стрічаючись з жінками, що мали дорослих синів, вона ставала солодкою і хвалилась дочкою: слава тобі, Господи, таке воно в неї роботяще, таке добре, покірливе, немов телятко...

Час тягся.

Вечір за вечором просиджували вони з Гафійкою у прибраній, як на Великдень, хаті, в чистій одежі, немов

чекали дорогого гостя, що от - от не видко як затупає перед хатою, сколошкає собак і відхилить двері. У Маланки захована навіть була в комірчині, під старим манаттям, пляшка горілки, про яку крім неї ніхто не знав.

А навкруги лунали музики, дудніли бубни і полошили нічну тишу п'яні пісні. Ніхто не з'являвся. Криві стіни халупки, вип'явши боки, моргали по кутках зморщками - тінями, паперові козаки, узявшись в боки, стояли вряд і мовчки дивились на тьмяне світло лямпки, а чепурні голубки крутились перед образами, пересуваючи довгі тіні крил по низькій стелі. Нудна тривога, мов дерево з насіння, росла в Маланчиній душі. Невже не прийдуть? Невже ніхто не посватає? Вона перебирала в пам'яті усіх парубків села — і багатих і середніх, і навіть бідних, хоч довше зупинялась на багатих. Міркувала, прикидала і все сподівалася. Часом вона думала, що Гафійка сама винна.

— Гей ти, вайло! — гукала вона на неї, коли Гафійці ненароком вилітало з рук веретено, або коли вона зачіпляла що по дорозі.— Яка з тебе хазяйка буде, що ні ступити, ні зробити доладу не годна? Кара Божа, не дівка,— сердилась вона знову: — ти як голову вичесала? Хто тебе візьме таку нечупару?.. Чого мовчиш? Говорити не вмієш?.. Побачите... вона й долю свою промовчить... Усе не так, як людські діти...

Але, помітивши сльози в Гафійчиних очах, вона замовкала, жаль сповняв її серце і вилітав довгим зітханням... Вона вже знала, яка доля чигала на її дитину. Доведеться їй топтати материну стежку... Ой, доведеться...

З пониклою, обваженою гіркими думками головою вона прислухалася до останніх згуків затихаючої в селі весільної музики, з якими гинули її останні надії, останні сподівання...

Ідуть дощі. Холодні осінні тумани клубочать угорі і спускають на землю мокрі коси. Пливе у сірі безвісті нудьга, пливе безнадія і стиха хлипає сум. Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні зміняють темнії ночі. Де небо? Де сонце? Міріади дрібних

крапель, мов вмерлі надії, що знялись занадто високо, спадають додолу і пливуть, змішані з землею, брудними потоками. Нема простору, нема розваги. Чорні думи, горе серця, крутяться тут, над головою, висять хмарами, котяться туманом, і чуєш коло себе тихе ридання, немов над вмерлим...

Маленьке, сіре, заплакане віконце. Крізь його видко обом — і Андрієві і Маланці, як брудною, розгрузлою дорогою йдуть заробітчани. Йдуть та й йдуть, чорні, похилені, мокрі, нещасні, немов каліки - журавлі, що відбились од свого ключа, немов осінній дощ. Йдуть і зникають у сірі безвісті...

Тьмяно в халупці. Цідять морок маленькі вікна, хмуряться вогкі кутки, гнітить низька стеля і плаче зажурене серце. З цим безконечним рухом, з цим безупинним спаданням дрібних крапель пливуть і згадки. Як краплі сі — упали й загинули в болоті дні життя, молоді сили, молоді надії. Все пішло на других, на сильніших, на щасливіших, немов так і треба.

Немов так і треба...

А дощ іде... Горбатими тінями у хатнім присмерку сидять старі, немов рішають загадане Гудзем завдання :— чи прийде коза до воза ?

А мабуть прийде...

ЧАСТИНА ДРУГА

Сніги впали великі і Андрій радо прокидає од порога до воріт стежку. Воно усе ж робота, та й не мусить чоловік вічно стирчати в хаті, де світить порожнім оком голод та нужда товчеться по вогких кутках. Бо то, пане добродзею, приходять останні часи : і рад би щось заробити, та нема де. Не знаєш, як перебути зиму. Маланка чорна, зсохлась уся на шабатурку, тільки оком пече та колить, та бухика по хаті, аж шибки деренчать. Весільну пам'ятку маєш, Маласю. Аякже... Як брав панич Льольо, той, з сусідньої економії, в нашого дідича дочку, стара наче здуріла : чим стріну, як будуть од вінця їхать — ячмінним хлібом ? Вона в них служила, на

її очах і панич виріс ... Бігала по селу, змокла, на качан змерзла, поки не випрохала десь паляниці. Либонь в ковалихи. Правда, дав панич Льольо два злоти, та один бабі Мар'яні оддала, бо як схопила колька, то мало душа не втекла з тіла. А тепер маєш — бухикай, серце ... панську ласку викидай з грудей ...

Андрій розігнув спину і застромив лопату. Він загрівся, димив парою, неначе комин, вуси і брови стали в нього молочні.

Село було засипане снігом до половини. Низенькі хати осіли під синьою банею неба, немов баби в намітках на коліна стали у церкві; за коливоротом по полі око м'яко бігло снігами аж до крайнеба і не мало на чому спинитись.

Андрій взявсь за лопату і знов зловив загублену думку. Бо він собі так покладає: як піде чоловікові з якого дня, то так воно вже і йдеться ... Стара каже, що знала, а він не сподівався навіть. Де - де? Щоб син хазяйський та взяв убогу? Щоб Прокіп засватав Гафійку? Ну, що ж, таки було. Різдво із хати, а старости в хату, та нічого з того не вийшло. Затялась дівка і ані руш. Йому нічого, а Маланці горе велике. Не спала, а снилось за хазяйським сином бачити дочку, поле орати, в городі садити ... Ха - ха! оближи губки, Маласю ... Дівка не хоче. Гляди, чи не Марко в голові в неї. Може вже й кісточки його згнили, може помер десь в тюрмі ... Була дівка як огірочок, а стала немов черниця. Схудла, мовчить і до батька жаль має. А він чим винен? Хіба він завдав Гущу в тюрму? Бо що, пане добродзею, бунтар, то таки правда, знали, що з ним зробити ...

Хе, от вже й втомився. Геть чисто захляв за зиму, захарчувався. Ще літом нічого: бурячок там, цибулька, рибки наловиш.

Ну, Прокіп не мав чого ждати. Іншу засватав. Аякже ... Маланка аж плакала з злос ...

— Га! Фабрикант! Бач, як старається, щоб жінка ніжок не замочила, болячка б ... Здоров!

— Ху!.. Бодай вас, Хомо, як налякали ... Дай, Боже ... Я, знаєте, тепер такий полохливий, що й тіні своєї боюся.

— Хіба в тебе душа? От заячий дух ...

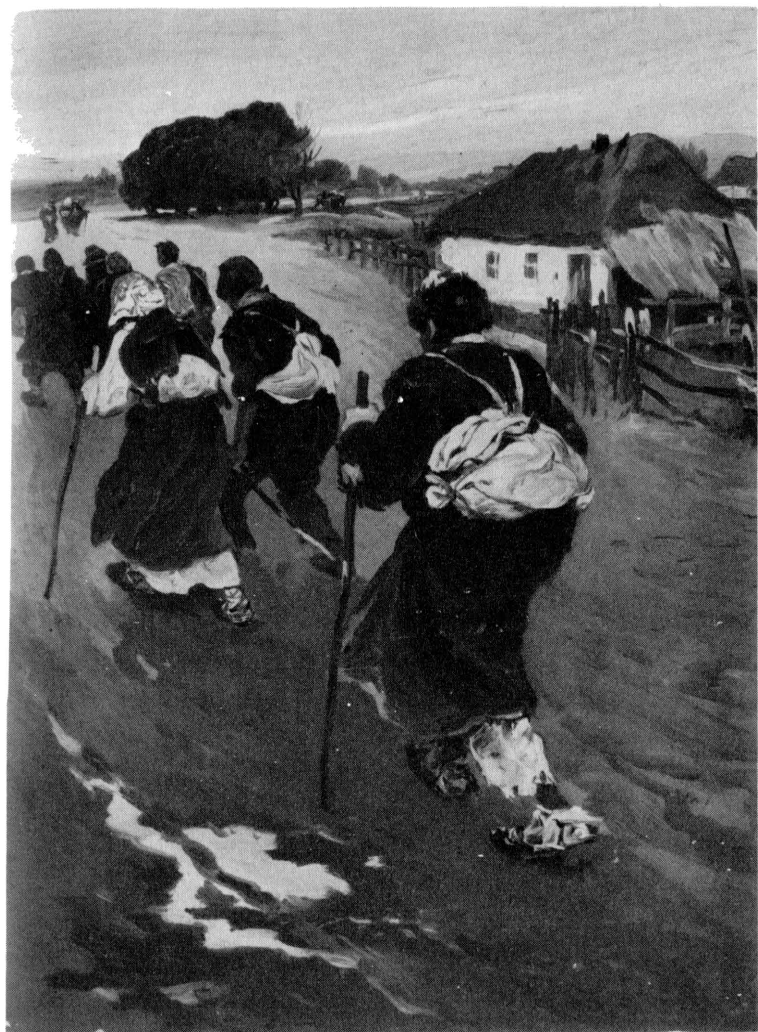

...брудною, розгрузлою дорогою йдуть заробітчани... чорні, похилені, мокрі, нещасні немов каліки-журавлі...

Хома видимо глузує. В зморшках старого безвусого виду глибоко залягла злість.

Андрій звик вже до того. Він знає, що відколи пан прогнав Гудзя, злидні ще гірше його обсіли, а проте каже:

— Добре вам, Хомо, що ви самі, а у мене три пелькп в хаті.

— Ха-ха... Мені? А добре, бодай йому так легко здихати, як мені жити... Став пиво, скажу новину.

— Де-де! Я вже забув, яке воно на смак... Про фабрику? Ет, багато вже говорили...

— Не віриш? Панич Льольо ставить гуральню.

— Та ну?

— Не ну, а справді. З старої сахарні зроблять гуральню, ще й дім для себе збудує Льольо, щоб він тобі луснув на радість.

— Та що ви кажете? Звідки?

— Не вірить, чортове зілля... Кидай лопату, ходім.

— Куди?

— Не питай, а ходім.

Андрій крутив лопату в руках і неймовірно дивився на Гудзя. Врешті встромив лопату в сніг і опинивсь за ворітьми.

— Нащо лопату покинув, ще хтось потягне, ти! — почув він голос Маланчин, але навіть не озирнувся.

Брів у снігу, поспішав за Хомою. Хома ставив ноги рішуче, злісно, як говорив, а сніг розкидав, наче коняка. Андрій голосно сапав, його очі бігли кудись наперед, назустріч мурованим стінам, що, здавалось, уже тремтіли від живого робочого руху, вже бухали з коминів димом.

«На сей раз Хома не дурить», калатало серце в Андрія.

Ішли безлюдним селом, засипаним снігом, мов глухим лісом, який швидше хотілось минути, щоб побачить простори.

Коли ж нарешті на горбку перед ними зачорніли руїни сахарні, Андрій виразно на мить побачив дими, почув знайомий гомін. Правда, дими враз щезли, зате біля сахарні роїлась купа людей і чорніли підводи.

— Куди біжиш? Постигнеш...

Андрій одмахнувся рукою. Ет, що там тепер Хома... Він бачив уже валку саней з колодами, брусами, повні

лубки червоної цегли, немов миски ягід, волохатих коней, закутаних у власну пару, зігнуті спини, підняті пуги ... Ньо ... Вйо ! Соб - соб !..

На подвір'ї стояв прикажчик і серед криків та зойку приймав матеріал.

Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі, заглядав кожному в очі, немов питався, чи правда? Перед прикажчиком зняв шапку і довго мовчки стояв.

Підійшов до Хоми і осміхнувся.

— Буде?

— А буде...

— Гуральня?

— Таже казав.

Споловілі, зеленкуваті очі Андрія блищали як лід, що тане на сонці. Вони пестили чорні, задимлені стіни сахарні, круглі, жовті колоди на білім снігу, сміялись до стосів цегли, до прикажчикової бороди, сивої од морозу. Тепер, пане добродзею, вже пустять пару ... Не буде чоловік з голоду гинуть, аякже ...— прийде термін — бери готові гроші. Так, так, Маласю, от тобі й «фабрикант» ...

— Що, Хомо, буде? А бач, а бач ...

Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки.

— Чого радієш? Гадаєш, вони горілку гнать будуть? Кров з тебе гнатимуть, а не горілку. Хліба схотів? А горба не заробиш? Гляди! Кому черево наросте аж вище носа, а тобі жили тягтиме, пропади воно прахом ...

— Чекайте, Хомо ...

— ... бодай би взялось вогнем та розвіялось попелом разом з людською кривдою ...

— Чекайте ж бо, Хомо ...

— Чого чекати? Він дума — гуральня. Домовину тобі готують, чотири дошки та яму. Та й вже.

— А, які ж бо ви, Хомо ...

Але Гудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба.

— От взяв би — р - раз, р - раз, розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вішні ...

Хома махав руками і тупав ногою. Кожна зморщка на безвусому виді скакала у нього і видко було, як під старою свиткою корчилось тіло, наче пружина.

Андрій з ляком дивився на Гудзя. Він навіть язика забув у роті.

Що се з Хомою? І що він каже? Треба ж із чогось жити... Хіба краще отим, що крутяться на латочці поля і не зберуть, буває, навіть насіння? Або тому, що закопає силу у панські лани, а прийде слабкість, каліцтво чи старість, то здохне, як пес під плотом? І що бо він каже, Господи Боже...

Але Хома помалу одходив. Злість і прокльони розсипались раптом в хриплий, застуджений сміх...

— Ха - ха! Ну, ставиш пиво? Твій могорич. Гайда до Менделя.

Андрій посміхнувсь винувато. Чому б не поставить? Ой, як би охоче він сам напився на радощах пива, та...

— Вірите, Хомо...

— Ну, ну... не маєш? Чорт із тобою... теж «фабрикант». Я йду...

Андрій дивився у спину Хомі, але перше, ніж зникла похила фігура, затихло шипіння зелених гадючок, погасли пекучі слова і одно тільки дзвеніло в Андрієвих грудях — гуральня!

Він хотів ще раз почути те слово. Стояв перед прикажчиком і м'яв шапку в руках.

— Гуральня буде?

— Гуральня.

От. Тепер вже напевно. Він почув гордість, самоповагу, наче не панич Льольо, а сам він оживить мертві стіни сахарні, пустить в рух колеса, паси, машини і людську силу.

Село, хлібороби, земля...

Яке все бідне, злиденне...

Кроти! Залізли на зиму у білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай, земле, покорму! А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!..

А тим часом голодний зростає, множиться, корчиться, як гадюка, порубана на шматочки.

Намножилось вас. Хоч би милосердний Господь порідив вас війною, або мором яким. Може б легше було на світі...

лубки червоної цегли, немов миски ягід, волохатих коней, закутаних у власну пару, зігнуті спини, підняті пуги ... Ньо ... Вйо ! Соб - соб !..

На подвір'ї стояв прикажчик і серед криків та зойку приймав матеріал.

Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі, заглядав кожному в очі, немов питався, чи правда ? Перед прикажчиком зняв шапку і довго мовчки стояв.

Підійшов до Хоми і осміхнувся.

— Буде ?

— А буде ...

— Гуральня ?

— Таже казав.

Споловілі, зеленкуваті очі Андрія блищали як лід, що тане на сонці. Вони пестили чорні, задимлені стіни сахарні, круглі, жовті колоди на білім снігу, сміялись до стосів цегли, до прикажчикової бороди, сивої од морозу. Тепер, пане добродзею, вже пустять пару ... Не буде чоловік з голоду гинуть, аякже ...— прийде термін — бери готові гроші. Так, так, Маласю, от тобі й «фабрикант» ...

— Що, Хомо, буде ? А бач, а бач ...

Але на Андрія шипіли з Хоминих очей зелені гадючки.

— Чого радієш ? Гадаєш, вони горілку гнать будуть ? Кров з тебе гнатимуть, а не горілку. Хліба схотів ? А горба не заробиш ? Гляди ! Кому черево наросте аж вище носа, а тобі жили тягтиме, пропади воно прахом ...

— Чекайте, Хомо ...

— ... бодай би взялось вогнем та розвіялось попелом разом з людською кривдою ...

— Чекайте ж бо, Хомо ...

— Чого чекати ? Він дума — гуральня. Домовину тобі готують, чотири дошки та яму. Та й вже.

— А, які ж бо ви, Хомо ...

Але Гудзя годі було спинити. Він гнав, наче з горба.

— От взяв би — р - раз, р - раз, розвалив би к бісовій мамі, зрівняв би з землею, щоб і пам'ять пропала на віки вішні ...

Хома махав руками і тупав ногою. Кожна зморщка на безвусому виді скакала у нього і видко було, як під старою свиткою корчилось тіло, наче пружина.

Андрій з ляком дивився на Гудзя. Він навіть язика забув у роті.

Що се з Хомою? І що він каже? Треба ж із чогось жити... Хіба краще отим, що крутяться на латочці поля і не зберуть, буває, навіть насіння? Або тому, що закопає силу у панські лани, а прийде слабкість, каліцтво чи старість, то здохне, як пес під плотом? І що бо він каже, Господи Боже...

Але Хома помалу одходив. Злість і прокльони розсипались раптом в хриплий, застуджений сміх...

— Ха-ха! Ну, ставиш пиво? Твій могорич. Гайда до Менделя.

Андрій посміхнувсь винувато. Чому б не поставить? Ой, як би охоче він сам напився на радощах пива, та...

— Вірите, Хомо...

— Ну, ну... не маєш? Чорт із тобою... теж «фабрикант». Я йду...

Андрій дивився у спину Хомі, але перше, ніж зникла похила фігура, затихло шипіння зелених гадючок, погасли пекучі слова і одно тільки дзвеніло в Андрієвих грудях — гуральня!

Він хотів ще раз почути те слово. Стояв перед прикажчиком і м'яв шапку в руках.

— Гуральня буде?

— Гуральня.

От. Тепер вже напевно. Він почув гордість, самоповагу, наче не панич Льольо, а сам він оживить мертві стіни сахарні, пустить в рух колеса, паси, машини і людську силу.

Село, хлібороби, земля...

Яке все бідне, злиденне...

Кроти! Залізли на зиму у білі нори, а прийде весна, почнуть мучити землю, різати груди. Дай, земле, покорму! А земля стогне, пісна, безсила, подерта на латочки. І замість покорму дає свою кров. Не хліб, а кукіль родить, будяки, хопту. Годуйся!..

А тим часом голодний зростає, множиться, корчиться, як гадюка, порубана на шматочки.

Намножилось вас. Хоч би милосердний Господь порідив вас війною, або мором яким. Може б легше було на світі...

Ну, а йому що? Він не має землі. Гуральня дасть йому хліб... Хома каже дурниці.

І ти, Маласю, дурно сміялась. Казав Андрій Волик — буде гуральня — і буде...

Гафійка увійшла в хату і притулила до печі замерзлі руки.

— Забула, що піч холодна,— винувато посміхнулась вона.

Маланка обернула до неї червоні очі.

— З ким розмовляла у сінях?

— Прокіп приходив.

Прокіп! З того часу, як він оженився, Маланка не могла чути його наймення.

— Чого йому треба?

— До мене приходив.

— До тебе? Чого?

— Книжки приносив.

— Нехай носить жінці своїй, а не тобі...

Їй хотілось вразить поглядом дочку, але не вдалось. Набігла сльоза, загризла, довелось кулаками закрити очі.

Тепер Маланчині очі вже самі плачуть. За осінь та зиму стільки вилляли сліз, що уже звикли. Бо настав холод, сльота та негода не тільки в природі, а й в серці. Облетіли надії, розметались безслідно і там тепер голо, як в лісі. Сніги тепер в серці і вовки виють. Господь не схотів показать свою правду; як була панська земля, так і лишилась панська. Дурно Маланка збирала насіння, дурно плекала надії. Вузлики з зерном так довго висіли під образами в хаті, аж намулили очі. Нарешті зняла та винесла в хижу. Годі себе дурити. «Нащо знімаєш? Настане весна — лани засієш». Се Андрій так впік у живе.

Сухі губи в Маланки стиснулись од болю на саму згадку.

Їх троє — а всім судилась однакова доля. Холод і голод, і безнадія. Днями сиділи в нетопленій хаті і не варили страви. Світили ненависним оком, кусались кривавим словом. Як звірі. Щоб не замерзнуть, Андрій нишком по ночах рубав по шляху верби, або розбирав стріху

в сусідніх порожніх будинках. Якби не совість — крав би. Потому залізла колька у груди, вчепився кашель. Печінки вивертало, по ночах ніхто спати не міг. Навкруги порожньо, сумно. Гафійка ходить, немов черниця. Мовчить, нічого не каже. Хіба Маланка і так не знає?

— Бач, книжки носить... Якби пішла за нього, читала б разом.

— Облиште, мамо.

— На кого чекаєш? На Гущу? Бачиш, біда. Батько небагато заробить, я немічна, зчорніла од праці — та що із того? А Прокіп...

Ах, як се нудно, як нудно все одно чути!..

— Ви не журіться, мамо. Я піду в найми.

Маланка прикусила язика.

— До двору наймуся. Або до Підпари, він, кажуть, шукає дівки.

Очі в Маланки стали налякані, круглі. Щось промайнуло на мить перед ними, давнє, напівзабуте.

Вона підняла руки, наче хотіла його одігнати.

— Мовчи вже краще.

— Їй - богу...

Тоді Маланка раптом розм'якла. Що там журитись, коли все йде на краще. От перебудуть зиму, весна не за горами. Андрій напевне найметься до пана, почнуть люди городи копати, підуть заробітки.

Голос Маланчин ставав теплішим, немов нагрівався од сонця, що тихо сідало перед самою хатою. Золотий обрій зробив з вікна вівтар, комин червонів жаром, неначе в печі палало, мова стелилась лагідно, як останнє проміння, і гасла поволі в вечірніх тінях. До Гафійки лиш часом долітали окремі слова. Той лагідний тон будив у неї згадки, навівав думи.

«Коли б знала — куди, пішла б пішки до нього. Нехай би не думав, що одцуралась. Сказала б: я не забула, Марку, твоєї науки: ти кинув слово, а з нього вродилось десять... Тебе зачинили за ґрати, а твоє слово ходить по світу»...

... настануть жнива, будемо жати, заробимо хліба, а восени...

«Хто любить вірно, той хтів би весь світ засіять милого словом... Знущаються з тебе, а я хіба мало прийняла

муки? Гляди, яка стала. Щодня тобою журюся, щодня думка круг тебе в'ється» ...

... посватає хтось ... ще твоя доля за дверима у Бога ...

«Чекаю на тебе і виглядаю. Як не за тобою, то ні за ким. Одна в мене потіха, що розмовляю з тобою, хоч ти й не чуєш» ...

Вікно поволі гасло.

Земля повечеряла сонцем і облягалась на ніч. Блакитні тіні розкривали свою глибінь і приймали, як в м'яке ложе, Гафійчині думи, сподівання Маланки ...

Маланка не хотіла вірити. Ат, знов наплів Гудзь. Андрій аж мінився, так сердивсь. Він бачив на власні очі. Не сам Хома, прикажчик казав. Вуси ще білішими стали на червонім виду і очі лізли наверх. Маланка низала плечима, але вдягла кожушанку і побігла до двору. Тепер це вже її справа. Панич Льольо мусить найняти Андрія, вона ж в них служила, вона робила на них. Маланка довго кашляла в кухні, поки нарешті вийшов панич. Ну, панич як панич, пожартував трохи з старої, але Андрія найняв. До прикажчика в поміч.

Се була велика радість. Тепер вже щодня палав у печі веселий вогонь, смачно пахло борщем або галушками і коли Андрій смерком вертався до хати, свіжий од вітру, з духом морозу у всіх складках одежі, Маланка старалась догодити йому і повага хазяйки була у всіх її рухах.

По вечері Андрій присувався до печі і виймав люльку. Червоний жар кліпав до нього синявим оком, моргав, стріляв зірками і загортався нарешті на ніч в кожух сірого попелу. Гафійка гриміла ложками, хлюпала літеплом, а Маланка, заклавши руки, побожно слухала оповідання про те, скільки привезено цегли, яке й чому забраковано дерево, що прикажчик нічого не розуміє і коли б не Андрій, не було б діла.

З весною, коли розпочались справжні роботи, розмови ставали більш різнобарвні і розростались. Андрій був як у гарячці. Йому здавалось, що все їде дуже помалу, що будуванню кінця не буде. Се була його гуральня, се він ставив її і навіть Маланка, заметившись його настроєм, часто бігала дивитись, як посувалась робота. Вона навіть

забула свої мрії про землю і жила з Андрієм одним життям.

Нарешті одного дня, так щось по зелених святках, високий комин гуральні дихнув клубами диму і з колишніх руїн сахарні розлігся понад селом свисток.

Андрій зірвався з місця. Він нахилився вперед, витягнув шию і ловив вухом той клик «машини» довго, уважно, наче боявся пропустити з нього хоч одну мить.

Потому обернувся до жінки, весь сяючий, з впрілим одразу чолом:

— Чуєш, Маланко?

Маланка чула.

— Се тобі не земля, що буцім мають ділити... Се тобі, пане добродзею, не жарт, а гуральня...

Маланка зітхнула. Вона тільки глянула на свої чорні та сухі руки, що просили іншої праці, і почула, як її мрії впали глибоко, аж на дно серця.

Того ж таки вечора Андрій пішов на нічну зміну.

Хоч од м'ясниць, як оженився Прокіп, небагато часу минуло, але Гафійці здавалось, що Прокіп виріс і навіть постарів. Він стояв перед нею і говорив, а вона оглядала його широкі плечі, спокійне лице, на якому несподівано якось виросла борода і осіла чоловіча повага. Їй здавалось, що його сірі, трохи холодні очі дивились не так на неї, а всередину, в себе, і через те слова були міцні та повні, наче добре зерно. Вона теж чула, що багачі сердиті на нього.

— Найбільше лютує на мене Підпара. В неділю кричав на сході: таких, як Кандзюба, в Сибір. Завів газети, книжки голоті читає, бунтує народ. Бомажки роздає. А сам, як стріне, зараз питає: а що там чувати? Що про війну нового пишуть? Мати теж дорікають: світите світло, а воно дороге.

— Ну, а Марія?

Прокіп зирнув на неї допитливим оком. Гафійка стояла міцна, запалена сонцем, з тонким пушком на руках і ногах, мов золота бджілка. Спустила очі додолу і уважно ловила між два пальці ноги якесь стебло.

— Марія? Що ж, молодиця, як молодиця... Їй аби

люди, аби послухать та свого докинуть. Не так склалось, як думав. Мені б товариша треба, та ти не схотіла.

Стебло не давалось, тікало спід пальців.

— Облиш, Прокопе, годі.

— Та я нічого. Не кличеш жалю, сам часом прийде до тебе. Все сподіваєшся Гущі?

Гафійка підняла на Прокопа очі.

— Сеї ночі Марко мені снився.

— Ага! Я і забув. Дядько Панас стрів мене вранці: прийду до вас, каже, послухать, про що там мудрі радять ...

— Сниться мені, тільки я ніби скінчила розносить листочки і вже останній виймаю, щоб застромити Петрові в повітку — хтось мене ляп по руці. Я так і захолола уся. Дивлюся — Марко. Такий сердитий. «Я, каже, сижу за вас у тюрмі, а ти так слова мої сієш? Покажи руки». А мені соромно — страх, що руки порожні, очей звести не смію, не смію показать йому руки. І хочеться похвалитись і не добуду голосу з грудей ... Чуєш, Прокопе, коли нових даси? У мене більше нема.

— Нема і в мене. Піду на тижні в город, то принесу. А ти заходь.

Прокіп обіймав оком Гафійку. Туга, здорова, чиста — вона світилась на сонці, як добра рілля, як повний колос, а очі мала глибокі та темні, як колодязне дно.

Ті очі його чарували. Прокіп зітхнув.

Але — зітхай, не зітхай — інакше не буде.

Він хтів принаймні словом полегшить свою душу, як хмара чує потребу вилить свою вагу, і говорив. Бо що свої болі — пусте. Світове горе велике. Він надивився на нього. І вдома і по світах. Скрізь бідні сподом, багаті зверху. Долиною сльози, верхами глум. У поросі люди, як той шпориш придорожній, затолочені сильним, багатим. І нікому крикнуть: зведись, народе, простягни руку по свою правду. Як сам не візьмеш, ніхто не дасть. Не народився, видко, ще той, кого почують. Треба мати великий голос. А що можемо ми? І де наш голос? Тільки пошепки скажеш: вставай, Іване, обмий лице. Зведися, Петре, нас більше буде. Коли б спромога хоч це зробити, кількох збудити, а ті вже інших. Запеклась кривда у кожного в серці — торкнись до болячки — і запече.

Щось було тихе, покірне в тих скаргах, наче річка журливо дзвеніла по дрібних камінцях.

Ні, Марко не такий. Він як бурчак рвав би каміння, рив береги, з корінням вивертав би дерева. Його слухали б всі.

Тепер для Маланки настали кращі часи. Андрій був при роботі і хоч не весь заробіток приносив додому, а все ж голодні вони не сиділи. З Андрієм вона рідко й стрічалась, бо він ходив лиш на нічну зміну, а удень спав, або блукав десь удвох з Хомою. Маланка з Гафійкою теж заробляли, і дні їм минали на чужій ниві. Проте Маланка не мала спокою. Чутки про землю ожили з весною, наче посходили з зіллям укупі і з ним розростались. Дарма, що разом з клунками насіння вона кинула в порох свої колишні надії; вони тепер знову прохались до її серця. Із уст в уста, од хати в хату, з села в село — котилась радість: будуть землю ділити. Хто сказав перший і хто останній — ніхто не питав. Чутки пливли як хмари, самі собою, носились в повітрі, мов пил з квіток в час красування ниви.

— Чули? будуть землю ділити.

— Обдарують людей. Минуться злидні.

— Земля вже наша. Скоро почнуть ділити.

— Навіть пани гомонять: оддаймо землю.

— Пани? Не вірте.

— Аякже!

— Звісно, бояться.

В Маланки очі блищали.

А тут — сама земля подає голос.

Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами, дзвоном коси, кличуть городи синім сочистим листом, тучна земля диха на неї теплом, як колись мамині груди.

А на той голос подає голос Маланчине серце, обзиваються руки, сухі і чорні, що силу віддали землі і в себе взяли від неї силу.

Часом, серед роботи, вона ставала і оглядала землю. Котились низом ниви, стелились горбами, повні, свіжі, багаті, та все чужі. Скільки оком захопиш, кінця - краю немає. А все чужі. І навіть не людські, а панські. Нащо йому? Куди все подіне?

Серце боліло дивитись, а вже поле потиху шептало і потішало:

«Не журися ... поділять ... поділять» ...

Думи про землю будили Маланку по ночах.

Вона прокидалась, вся зрошена потом, тривожна. Їй раптом здавалось, що се неможливе. Не оддасть свого добра багач мужикові ніколи. У нього гроші, у нього сила, а що в мужика? Чотири кінці — руки та ноги. Нічого з того не вийде, все буде, як було; довіку буде убогий на чужім марнувать свою силу, до домовини не зазнає Маланка кращої долі, зносить Гафійка красу і літа по наймах, зчорніє, зів'яне на чужій праці, як її мати. Тільки й землі твоєї буде, що лопатою згорнуть на груди.

Холодним потом обливалась Маланка, вся терпла і гострим оком вдивлялась у пітьму, наче питала: як буде? Але ніч темна, сліпа і глуха: вона вміє тільки мовчати. Тим часом сподом, потай од холодної думки, ворушилася тепла, маленька і добра. Вона щось шепотіла Маланці і вела за собою на поле.

Хвилює на сонці нива, та Божа постіль, льон procвітає синьо, сказав би — небо задивилось в озерце, на сіножаті — віз. Гафійка годує дитину, а друге біля Маланки: «бабо!..» І все те, родюча нива, віз, коні, кубло,— все те своє, рідне, з серцем зрослося. «Що ж се я вбралась сьогодні у сап'янці червоні, наче у свято ... бач, процвітають на ниві, неначе мак» ...

Вранці Маланка — кого стріла — питала:

— Не знати: будуть землю ділити?

Ковалиху — і ту зачепила:

— Чули, серце, скоро землю нам мають давати.

— Аякже, Маласю, чула. Аякже. Тільки в людей і розмови, одним тільки живуть, одним і дишуть. Мій ще з зими купив у пана одну десятину, завдаток дав, а далі не хоче платити. Нащо, каже, маю викидать гроші, коли однаково земля буде моя. Нехай пропадає завдаток. А мені шкода й завдатку. Осе! Щоб за своє та ще й платити. І копійки не дам. Нападаюсь на свого, щоб одібрав, а він не хоче. Що з воза впало, те, каже, пропало. Будуть, будуть ділити. Вам більше прийдеться, бо ви безземельні. Коли б тільки справедливо ділили, щоб люди не бились поміж собою ...

Співає Маланці колос, сміється лука ранніми росами . . .

— Ой, коли б то дав милосердний... Звісно, люди — Божі собаки, гризуться. Спасибі вам, серце, за добре слово. Хай вам Господь помагає, де тільки лицем обернетесь...

Маланчине серце топилось, як віск. Їй навіть чудно, що з ковалихою вони часто у сварці.

Марія сплеснула в долоні.

— Глядіть, і дядько Панас прийшли послухать!

— Хіба не можна? Може тут що погане говорять?

Низька корячкувата постать спинилась на хатнім порозі, переставила довгий ціпок з корою у хату і, спершись на нього, щулила очі. Здавалось, вербовий пень витяг з землі своє коріння та причвалав між люди, цупкий, битий негодою, з духом землі, на якій ріс. Стара Кандзюбиха кликала брата:

— Заходь, заходь у хату.

Всі повернули до Панаса обличчя, а чужий раптом замовк, поклав руки на стіл і закліпав очима.

Панас все ще роздивлявся по хаті.

— Щось у вас світло погано горить, не розберу я зразу.

Але він вже пізнав. Коло Гафійки сидів Олекса Безик, якого на селі звали Півтора Лиха. Він мав дітей як маку і ані клаптика поля. В кутку підпирав стіни високий Семен Мажуга, з запалими грудьми та довгорукий, весь як складаний ножик. Він тільки й жив з того, що на клишоногій кобилі возив **жидів** на вокзал. Були тут Іван Короткий і Іван Редька, Олександер Дейнека та Сава Гурчин, всі безземельні, або такі, що їх земля не могла згодувати.

Тоді Панас переставив через поріг свої чоботища, в яких певно більше було онуччя, ніж ніг, і примостився біля Марії.

— А хто ж той чорнявий, що за столом?

— Се чоловік з Ямищ,— пояснила Марія і обернула до чужого зацікавлений вид.

— Розказуйте далі,— попрохала вона.

Той перестав кліпать очима. І всі обернулись до нього.

— Ну, значить, зібрались ми зараз на зборню, староста

з нами, так і так, пишіть приговор. Ми, ямищани, пристали на те, що ніхто з нас не буде робити в пана по давній ціні. Тепер піший робочий — рубель, а кінний — два. Робочий день має бути коротший на четвертину...

— Ого!

— Цитьте! нехай говорить...

— Жати за шостий, а не десятий сніп, молотити за восьму, а не тринадцяту мірку...

Осе так добре! Голови по кутках закивали, а довгорукий Мажуга, на знак повної згоди, складався і розкладався, неначе ножик.

— А як пан не пристане?

Стара Кандзюбиха пропхалась крізь натовп і обережно зменшила у лямпі світло.

Справді, що буде, як пан не пристане?

Чоловік з Ямищ помовчав хвилинку, глянув навколо і одрубав:

— А не пристане, то забастовка.

Марія сплеснула в долоні.

— Заба - стов - ка! Господи милосердний!

Панас Кандзюба хитнувся вперед, немов верба од вітру.

— Забастовка? Як саме?

— А так. Пан кличе косити — добре, карбованця в день. Не хочеш — коси собі сам. Ніхто на роботу не вийде. Настали жнива — давай нашу ціну; незгода,— назувай сам постоли та й гайда з серпом на поле.

— Ха - ха! От ловко!

Сміх розкотився по хаті, з кутка в куток. Цілі ряди коливались од нього. Сміх косив наче та клав людей в покоси. Пан в постолах! Ха - ха!

Півтора Лиха впрів навіть од тої уяви: його лисина, зрошена потом, ловила й переливала блиск лямпи. Пан в постолах!..

Чоловік з Ямищ все говорив.

Перед очима в Панаса невідступно стояла кумедна постать гладкого пана у постолах, сама серед поля, невміла і безпорадна. І не легка веселість грала в Панасовім серці, а давня мужича зненависть, що нарешті знайшла своє слово.

Озуть пана у постоли!

У сьому слові була ціла картина, розкішний плян, справедливість людська й небесна.

Озуть пана у постоли!..

Але як се зробити?

Ба, як се зробити? Пан не дурний. Свої не схочуть, чужих покличе. Панське все зверху.

На саму думку, що чужі стали б на перешкоді, пішли б проти громади, засвітилися очі.

Заговорили всі разом.

Мажуга підняв догори руку, наче голоблю.

— Чужих не пускати! Розігнати! Кілками!

Го-го! такий не пустить.

Марія сплеснула в долоні.

— Авжеж. Як не послуха — бити.

Бо вже нікуди далі, все одно пропадати.— Хоч в яму, гірше не буде.— Народ зголоднів, а ніхто не подбає, їсти ніхто не дасть.— А не дасть. Як хочеш їсти — пий воду...— З'їв півбіди та й напийся води...— Один розкошує, а другий... Старша біда, як розкіш.— Озуть пана у постоли...

Однак поволі уява Панасова в'яла, наче хробак точив її. Де-де? Хіба так легко змагатись з паном!

Пан не хотів вже взувать постоли, не хтів сам жати. Він знов був сильний та хитрий ворог, з яким трудно було боротись, який все переможе. Краще далі од пана і од гріха. Хіба йому земський не вибив зуба?

Панаса ніхто не слухав.

Тоді він почав стукать ціпком.

Чого йому треба?

Ні, пана не налякаєш. Він має силу. Нажене тобі повне село, і в кого ззаду було гладеньке, мережане зроблять. Тепер кричать, а тоді що? В гурті і беззубий собака лютує. Схотів один з другим голіруч їжака вбити. Не вб'єш, бо вколить.

Стара хазяйка знов прикрутила лямпу. Коли там що буде, а гас дорогий.

Іван Короткий хтів знати, чи всі підписались.

Чоловік з Ямищ за криком не міг нічого сказати.

— Цитьте, цитьте, нехай говорить...

Звісно, не всі. Багачі одреклися.

— Схотіли! Один біс, що пан, що багатий мужик.

Проте до них пристали села — Піски, Берєза, Веселий - Бір.

О! чуєте? чуєте, скільки пристало... Тепер за нами черга. Стіймо за них, вони за нас постоять.

Підписать! підписать!

В хаті ставало душно. Дим слався по хаті, як низькі хмари, і сині хвилі, змішані з криком, тягло в одчинені вікна.

Хіба присилує хто робити в пана? Не хочеш, не йди. Нехай побачать, що не в багатстві сила, а в чорних руках. Треба пристати. Усім.

Панас Кандзюба йшов проти громади.

А він не згоден. Се буде бунт.

— Тю! який бунт?

— Такий, що бунт. За се не похвалять. Краще чекати прирізки.

— Чекай, діждешся.

— Скоро будуть землю ділити.

Марія сплеснула в долоні.

Хіба ж вона не казала!

На Панаса насіли. Хто буде ділити? Може пани?

Але Панас міцно стояв на свому. Твердий і сірий, як грудка землі, важкий в своїх чоботищах, він знав тільки одно:

— Будуть землю ділити.

— Та добре, добре, а покищо...

— Се буде бунт.

Ще там загнати коні у спаш на панське, вивезти нишком деревину із лісу, закинути вершу у панський ставок—але бунтувать проти пана цілим селом, на се нема згоди. Буде з нього і одного зуба, що вибив земський.

— Ось бачиш... ось!

Роззявив рота і тикав пальцем, грубим і негнучким, як цурпалок з корою, у чорну дірку на блідих яслах.

— Бачите... ось!

Так Панаса і облишили.

———

Грім все гуркоче і руда хмара лівим крилом обійма небо. Бульбашки скачуть од крапель скрізь по воді, а рівчаками пливуть потоки і підмивають сіно. Пропало

сіно. Маланка закасалась та лізе в воду і тоді саме Гафійка говорить:

— Мамо, хтось стука в вікно.

Вікно? яке там вікно?

Справді щось стука.

Маланка злазить із лави, мацає стіни, а у вікно хтось гатить.

— Що там? Хто стука?

Маланка одчиняє вікно.

— Йдіть на гуральню. Нещастя. Андрій скалічив руку.

— Нещастя...— повторяє за ним Маланка.

— Дуже скалічив?

— Не знаю. Одні кажуть — відтяло руку, а другі — пальці.

— Боже мій, Боже...

Маланка товчеться у пітьмі, як миша у пастці, а що хотіла зробити — не знає. Нарешті Гафійка подає їй спідницю.

От тобі й грім!

Яке безконечно довге село. Там, на гуральні, нещастя, Андрій вмер може — он лежить довгий, і нерухомий, а тут ті хати, сонні і тихі, одну минеш, друга встає на дорозі, як безконечник. За тином тин, за ворітьми ворота... Чутно, як худоба в оборах важко сопе та Гафійка нерівно дихає поруч Маланки. А гуральня далеко.

Тільки тепер помічає Маланка, що за нею поспіша хлопець з гуральні.

— Ти бачив Андрія?

Хтось чужий поспитав, а хлопець зараз говорить.

Ні, він не бачив, його послали. Оповідає щось нудно і довго, але Маланка не слуха.

Ось вже дихнула нічна вогкість ставка і раптом, за поворотом, рядок осяяних вікон різнув їй серце. Гуральня бухає димом і вся тремтить, ясна, велика, жива серед мертвої ночі.

На подвір'ї купка народу, а серед неї світло. Андрій помер. Вона кричить і всіх розпихає.

— Мовчи там, бабо!..

Сердитий голос її спиняє, вона раптом змовкає і лиш покірно, як битий песик, водить очима по людях.

Їй пояснюють.

— Він, бачите, був в апаратній ...
— Біля машини, значить ...
— Біля машини,— каже Маланка.
— Держав маслянку, а шестерня раптом і того ... і повернулась ...
— І повернулась,— повторяє Маланка.
— Він тоді правою лап, щоб схопити маслянку, а йому чотири пальці так і відтяло.
— При самій долоні.
— Живий ? — питає Маланка.
— Живий ... там фершал.
Долі світиться світло, а що там роблять, який Андрій — Маланка не знає. Тільки тепер почула, що стогне. Значить, живий.
Врешті той самий сердитий голос гукає :
— Тут жінка ? Ну, бабо, йди ...
Робочі дають їй дорогу. Вона бачить щось біле, наче подушку, і тільки зблизька помічає жовте, як віск, обличчя, якесь зсохле, маленьке, чорне, скривлений рот.
— Андрійку, що ти зробив з собою ?
Мовчить і стогне.
— Що з тобою, Андрію ?
— Хіба я знаю ?.. Калікою став ... Збери мої пальці ...
— Що ти кажеш, Андрійку ?
— Збери мої пальці, закопай в землю ... Я ними хліб заробляв ... Ой ... Боже мій, Боже ...
Підійшли двоє робочих і забрали Андрія. Не дали Маланці поголосити.
В апаратній Маланка шукала Андрієвих пальців. Три жовтих, в олії, цурпалки валялись долі, біля машини, четвертого так і не знайшла. Вона загорнула знахідку в хустину і взяла з собою.
Вранці Андрія одвезли в лікарню, в город, а Маланку покликав сам панич Льольо. Він довго сердивсь, кричав на неї, як на Андрія, але, спасибі, дав п'ять рублів.
За три тижні Андрій повернувся. Худий, жовтий, посивів, рука в черезплічнику.
— Болять в мене пальці,— жалівся Маланці.
— Та де ті пальці ?
— Як ворухну ними — а все кортить — так і болять. Ти їх поховала ?

— Авжеж. На городі.

— Що ж будем робити? — журилась Маланка.

— Як що? Піду на гуральню, нехай поставлять на іншу роботу.

Але в конторі сказали, що калік не приймають. До панича Льольо і не пустили.

— Се добра справа,— кричав Андрій.— Робив, пане добродзею, на сахарні дванадцять літ — не чужа ж вона була, а твого тестя — тепер у тебе руку при машині скалічив, а ти мене викидаєш, як щось непотрібне...

Тоді ходила Маланка. Просила, благала — не помоглося. І так, кажуть, великі втрати: за лікарню платили, п'ять рублів дали, а скільки мороки...

— От і маєш, Андрійку, гуральню! — шипіла Маланка, зганяючи злість.

— Мамо... що я вам скажу...

— А що там, Гафійко?..

Гафійка нерішуче мовчала.

— Та кажи вже, кажи...

— Піду я в найми.

Маланка підняла руки. Вона знов за своє!

Всі її сердять, дратують, хоч забирайся з світу.

— Ви не журіться, мамо. Так було б краще. Тато не зможуть вже заробляти — куди їм? А настане зима...

— Мовчи! Чого ти вчепилась душі моєї! Я вже й так стала неначе тінь.

Гафійка замовкла. Їй було досадно. От — мати хлипа, а хто зна чого.

Довго Маланка сякала носа та утирала сльози.

Гафійка подумала вголос:

— Якраз Підпара шукає дівки.

Маланка уперто мовчала.

Так воно і розплилося, як завжди.

А Андрій лютував. Голос став в нього ще більше пискливий, жіночий. Коли він сердивсь, краска заливала йому лице, від чого вуси біліли, наче молочні.

— Багачі! фабриканти! зробили з мене каліку, а тоді і нагнали. Забрали силу, випили кров, та й став непотрібний.

Кожному стрічному Андрій тицяв скалічену руку.

— Ось подивіться, що з мене зробили. Дванадцять літ сотали жили, дванадцять літ паслися мною... То така має бути правда на світі? А, сто сот крот...

Андрій від Хоми перейняв лайку.

Він нахвалявся:

— Се їм так не минеться, чужа кривда вилізе боком.

Нахвалки ті дійшли до пана, і він перестав посилати Андрія на пошту. Тепер на пошту ходив вже інший.

— Що ти зробиш йому, гладкому? — думав Андрій.— У кого сила, у того й правда. Ми як худоба в пана. Та де! Він худобу пожалує швидше, бо оддав гроші за неї. Правду казав той Гуща...

Гафійка позирнула на батька прихильним оком. Аж ось коли згадав про Гущу...

Про найми не було більше розмови, проте нишком всі знали, що доведеться Гафійці служити. Маланка була недужа, осунулась зразу і не щодня виходила з хати. Гафійка ходила на роботу сама. Давня біда знов повернулась. Гірко було Маланці.

От, зростила дитину, берегла, доглядала, рада була неба їй прихилити та зорями вкрити, а тепер оддай між люди на поневіряння.

Вона знала, що значить служити. Се добре знали її спрацьовані руки, її душа, заглушена в наймах, як бур'янами квітка.

Одно тільки потішало Маланку: ось - ось не видко — будуть ділити землю. Тоді Гафійка покине службу і знов поверне додому.

А як прийшлося одводить до Підпари Гафійку, Маланка була мов з хреста знята. Кланялась і прохала, щоб не робили кривди дитині.

У Підпари Гафійку ждала цілоденна робота. Хазяйка була слаба, немічна жінка, що все стогнала і ледве човгала по помості шкарбунами на босу ногу. Уся хатня робота припала Гафійці, а найбільше мороки завдавали їй свині. Кабани лежали по сажах, а кнурці, льохи і поросята рили подвір'я. Вранці, поки Гафійка готувала їм їжу, все се вищало, кувікало, хрюкало і товкло мордами в двері. А над головою докучливо стогнала хазяйка, рипів її голос і човгали шкарбуни по помості. Гафійка рада була, що попадала нарешті між свині. Свинячий

гурт, уїдливий і пажерливий, зразу накидався на неї, рвав з рук, глушив її криком і мало не валив з ніг. Вона не могла дати собі ради і тільки дивилась, як свині перекидали пійло, місили ногами їжу та гидили. Сажові поводились краще. Чисті, важкі, вони не хотіли турбувати свій зад і ставали лиш на передні ноги. Їх треба було прохати їсти. Вони не хотіли. Жмурили сонні маленькі очі, здіймали вгору чисті кругленькі рийки і так ніжно стогнали: ох! о-ох!.. неначе хазяйка. Гафійка чухала їм животи, такі рожеві, повні; тоді вони одставляли ще задню ногу, а закуцьорблений хвостик, наче живий калачик, весь час тремтів... Ох!.. о-ох!..

Сюди любив заходить і сам Підпара. Коли його висока постать з'являлась у дверях, а на сажі падала тінь, Гафійка здригалась. Вона боялась Підпари. Він був неласкавий, суворий; вічна турбота ховалась у нього під волохаті брови, блищала сріблом в чорних волоссях. Він штурхав ціпком кабанів, здіймав їх на ноги і мацав хребти. Не дивлячись на Гафійку, говорив до неї суворо:

— Гляди мені, дівко, щоб чисто ходила біля свиней... Божа тварина любить, щоб дбали за неї.

Опріч Гафійки, було ще два наймити. Підпара варив з челяді воду. Йому все було мало роботи. Він сам робив за двох. Коли наймити їли, голодні, багато, він бурчав жінці: «як їсть, то впріє, а як робить, то змерзне... Стук-грюк, аби з рук...» Коли ж страва була недобра і наймит клав ложку, Підпара сердивсь: «злидні! що воно їло удома? Юшку з картоплі».

Гафійці здавалось, що то він про неї говорить.

Особливо Підпара ненавидів бідних. Зсував густі брови і з презирством цідив крізь зуби: «голота! що воно має... Якби робив, ледащо, то мав би. А воно на чуже зазіхає»...

Хоч те було добре, що хазяїн рідко сидів у хаті. Він вічно був в полі, на сіножаті, в клуні, біля свиней. Скрізь од високої постаті падала тінь — і там, де вона впала, робота, здавалось, йшла швидше.

Часом, в неділю, Підпара здіймав з жердки жупан і надягав на себе широкий пояс.

По виході Підпари хазяйка мліла, наче вмирала.

— Пішов на сход... ох, ох... щось колить у грудях...

Мого люди слухають дуже ... що скаже, так вже і буде ... Страх — поважають. Хотіли за старшину обрати, та мій не хоче. Щоб ще розтеклося добро без хазяйського ока ... Ох, моє лишенько ... ох !..

Але щось воно було так, та не так.

Підпара повертався сердитий.

— Чорт його знає, що сталось з народом,— жалівся жінці.— Перше, що скажеш, всяк тебе слуха, а тепер хоч мовчи ... така розпуста. Вже мені ті верховоди ... Голота ! тьху !..

Під бровами у нього лягала тінь.

Часом збирались гості. Холодком, в свято, приходив скоробагатько Максим, староста сільський, якого дражнили «вовчком», і тесть Підпарин Гаврило. Вони сідали надворі, на вільнім повітрі, а Гафійка виносила з хати сало та рибу. Хазяйка, хоч було тепло, напинала на плечі кожух і теж приставала до гурту.

Вони їли і міркували, де що вигодніше продати, хто скільки чого зібрав, хто кого й як піддурив. Рудий Максим мав звичку згортати з столу всі кришки у жменю та кидати в рот, а після сала облизував пальці. І не тому, що був голодний, а щоб не пропало. Він неспокійно кліпав очима, вічно сміявся і повертав на всі боки широкий вид з густим ластовинням. Він завжди на слизьке зводив спокійну розмову.

— От скоро почне голота землю ділити ... Ха - ха ... Нащо багатим стільки землі ? Щоб, значить, «усім по сім» ... Ха - ха !.. Ти скільки маєш ? Тридцять ? От двадцять три і одріжуть. Ха - ха !..

Підпара не любив жартів. Але Максима не легко було спинити. Він вже моргав до Гаврила.

— А вам, куме, не гріх і більше оддати. Нащо вам, справді, ви вже старі, нехай голота у палки вб'ється, покушає папки.

— Атож ! Що громаді, те й бабі,— посміхався криво Гаврило.— Ще доведеться на старість за сніп заробляти.

— Ой - ой ! Ще й як. Хіба забули вже жати ?

Підпара сердивсь.

Чорта лисого візьмуть. Він і упруга не дасть. Що діди та батьки кров'ю здобули, те нерушиме. А що надбав, то його праця і всяким неробам зась.

— Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь котрий, не побоявся б гріха!

Підпариха загорталась в кожух і стогнала.

— Ти хоч би кращу рушницю купив... Ох, ох, Боже мій милий... Твоя негодяща, мотузком зв'язуєш...

— Буде й така... нащо гроші втрачати...

«Ну, цей і клаптя не випустить з рук, поки живий»,— хитала головою Гафійка.

По тих розмовах Підпара ставав ще похмурнішим.

Облягаючись на ніч, він поправляв на стінці рушницю і клав біля себе сокиру.

Гафійці робилось страшно.

Небо сіє дрібненький дощик на густе сито, а Мажуга накрив плечі мішком і ходить селом. Згинається і розгинається, як складаний ножик.

— Чули, пан не хоче набавить ціну.

— Звідки ти знаєш?

— Тількищо Прокіп з людьми був в пана.

— Що ж пан?

— Як було досі, так, каже, буде й надалі. Дорожче не дасть.

— Так. Що ж нам тепер?

Мажуга підіймає руку, наче голоблю, стискає кулак і викидає з запалих грудей, наче з безодні:

— Бастувать будем.

— Не схочемо ми, наймуть ямищан.

— Ямищани не підуть. Вони теж підняли ціну.

Олекса Безик виходить з свого подвір'я, за ним по болоті скаче дітвора, як циганчата.

Він на все згоден. Як забастовка, то забастовка. Гірше не буде.

Мажуга йде далі. Його постать у сітці дощу то стає довша, то знов коротша, наче риба в неводі б'ється.

Маланка сховала руки під хвартухом і злісно блиска очима.

— Так, людоньки, так. Лізьте в ярмо, жніть за тринадцятий сніп. Послужіть панові.

І затиснула сухі, зів'ялі губи.

— Не діжде. Хай сам собі жне.

— Коли ж стерня коле...

Олександер Дейнека погано лає. Важкі лайки гупають скрізь, як ціп на току.

Він мокне, а в хату не йде. В гурті йому легше.

— Затявся пан, держімось і ми.

— Проти громади нічого не зробить.

— Не присилує жати.

— Авжеж.

— Бастуймо і край,— рішає Півтора Лиха.

А Мажуга вже на другім кутку підіймає людей.

— Чули?

— Та чули.

— Ну, що ж?

— Як люди.

— Бастують.

— Коли бастують, то й ми пристанем.

А панська нива дрімає як море у сіро-зеленій мряці і сниться їй серп.

Хома сидить на горбку, Андрій біля нього. Сонце пече. Котиться марево понад селом та нивами і танцюють у ньому — ліворуч гуральня, праворуч — двір.

Голос в Андрія тонкий, плаксивий. Наче милостині просить з очей Хоми.

— Бачите, Хомо, що з мене зробили.

Але Хомині очі каламутні, як вода з милом. Вперлись кудись в простори і тільки зрідка, як на миляній баньці, мигне в них зелено-червоний вогник.

— Куди я тепер? До чого, як нема рук?

— Х-ха!

— Їм такі непотрібні. Мають здорових.

Хома мовчить.

— Що ж мені — пропадати?

— А пропадеш.

— Де ж правда на світі?

— Мовчи, Андрію. Мовчи та гинь.

— Живий не хоче гинуть.

— Тепер він плаче, а перше радів: гуральня! Диво яке!.. Щоб тому очі грали та танцювали зуби, хто її ставив.

Андрій гасне відразу і вже більше до себе говорить:

— З'їли мене, пане добродзею... Взяли та й з'їли...

— А ти думав — вони пожаліють? Гляди сюди!

Хома торкає Андрія в плече і повертає наліво.— Бачиш отих, що там! — Потому повертає його направо: — і тих, що там, багачів, дуків... Вони на людей капкани ставлять, як на вовка. Спіймавсь,— здеруть із тебе шкуру, оббілують дочиста, а те, що їм непотрібне, викинуть в гній.

— Правду ви кажете, Хомо, ой, правду...

— Ти собі думаєш — фабрику ставлять, фільварок будують. А вони пута кують на людей, ставлять сільце, щоб людську силу спіймати в нього, кров людську сточити, бодай вас сточило, як шашіль сволок...

Андрієві душно. Старі слова говорить Гудзь, а вони крають сьогодні, як нагострений ніж, наче більма з очей стинають. На хвилину очі пробили мури гуральні, стіни панського двору і дивляться вглиб, по - новому.

— Запоганили землю, наче короста,— чує Андрій.— Скільки їх — жменька, а гляди, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми лапами, наче зашморгом шию, загнали в шпарку — бач, он лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й гуральні та людську силу переганяють на гроші...

Андрієві дивно, що він вперше сьогодні побачив, які справді маленькі, загублені села. Наче хто розтрусив по майдані трошки соломи з воза. І теж йому дивно, що панський пастух наче виріс одразу отут перед ним. Сидить попліч, наче дуб вріс у землю, а під ноги йому покірно котять жовті хвилі лани і навіть сонце в покорі стелеться долом.

Андрій забув жалітись. Він тільки дивиться й слуха.

— Поглянь на мене, а я на тебе. Ти мені сивий волос покажеш, своє каліцтво, а я тобі що? Може душу свою, що закопав у гної, як глядів панську худобу! Я там все закопав, чим горіла душа, а ти один з другим дививсь та мовчав, бодай ви поніміли навіки всі догола, кроти сліпі...

Овва! А що зміг би Андрій? Чим винні люди?

Хома встромляє в Андрієві очі свої, каламутні. Го-

стрий колючий сміх креше з них іскри, а насподі сіро-жовтої гущі почина вже кипіти.

Андрій не може змигнути, йому моторошно.

Хома мовчить, та Андрій чує, що сміх клекоче в Хомі, як вода в казані.

Сміх вирвався нарешті і прижмурилось сонце.

І раптом велике, гаряче обличчя присунулось ближче, до самого вуха Андрія, війнуло жаром. Слова полетіли так швидко, що він їх ледве ловив.

— Не міг? Ні, брешеш, міг. Бачиш — лани... пшениця, як море... панське багатство... А ти узяв сірник — один з коробки сірник — і полетіли в небо дими, а на землі лишився сам попілець... Бачиш — будинки, палаци, повно худоби, добра... а ти прийшов маленький, сірий, як мишача тінь — і за тобою тільки вугілля...

Хома говорить все швидше і швидше, рве слово, свистить і клекоче.

— Од пана до пана... з гуральні в сахарню... з кубла в кубло. Скрізь, де людська кривда гніздо собі звила, аж поки не стане гола земля...

Андрієві очі лізуть на лоба, а за плечима — мурахи.

— Чуєш? — свистить Хома,— тільки гола земля та сонце.

Хома божевільний. Що він говорить?

Андрієві треба щось одповісти, та язик, полохливий мов заєць, тіка кудись в горло.

Повернувся нарешті, але виходить зовсім не те, що треба.

— Бог з вами, Хомо. Хіба таке можна робити?

Хома дивиться мовчки, потому цідить до нього згори в долину, наче межи очі плює:

— Хам ти... Червак... Гний, пропадай, щоб і слід твій загинув, так наче ніколи тебе не було...

— Ов-ва! Які ж бо ви, Хомо...

Але Хома не слуха. Встає високий, лютий і йде в пшеницю, як в воду, а Андрій прилип до землі, неначе торішній зогнилий листок.

Економ світить до пана чолом, а на бронзовім обличчі, де завжди блукало сонце, пан бачить якийсь неспокій.

— А що там, Яне?

— Прошу пана, сьогодні не можна почати жнива.

— А то чому? Хіба Ян не загадував вчора?

— Ціле село оббігав, прошу ласкавого пана, та ніхто на роботу не вийшов. Не хочуть жати по нашій ціні.

— Як то не хочуть?

Пан стрепенувся. Забастовка? У нього?

Пан чує образу. Він знає, що по селах були забастовки, але щоб в нього, коли він завжди був добрий для хлопа, не раз дарував спаш, а його жінка ніколи не одмовляла хорим в порошках хіни, олійку і арніковій примочці... Він ще раз хоче почути:

— Ян каже — не хочуть?

— Так, прошу пана.

Звичайна справа. Масти хлопа хоч медом, він вкусить, наче гадюка.

Пан зазирає в вікно. Сонце тількищо встало.

— Ну, добре. От що... зараз мені на коня і духом до Ямиц. Нанять ямищан. Коли не схочуть, набав ціну.

— Слухаю пана.

— Лайдаки!

Але не встигла ранішня тиша ковтнути ще тупіт кінських копит, як знадвору влітає в хату приглушений гомін і тільки високий жіночий голос ріже його, як поломінь дим.

Що там?

Пан одчиняє вікно.

Вся челядь на дворі. Пастухи навіть. Наймички з кухні на бігу лопотять спідницями... Якісь чужі люди.

— Що там за крик? Які там люди?

Пан загортає розхрістані груди і хоче щось зрозуміти, але на нього не звертають уваги.

— Максиме! Ей, хто там? Максиме!

Максим врешті біжить, якийсь непевний, налякані очі, а за ним другі.

— Це, прошу пана, не наша вина... Життя миліше за службу... Скалічать, що тоді діти будуть робити...

— Що таке? Ну! Говори.

В одповідь челядь кричить гуртом:

— Як що? Забастовка. Не покинем роботи, поб'ють... Чого тут, ходім... Гей, хлопці, гайда... Це, пане, не наша воля...

Кров заливає панові мозок.

— Куди ви! Сто - ять!..

Скрегнув розлючений голос, як залізо об камінь, і раптом зірвався. Пан чує, що впав його голос, розбився і несила підняти. Даремне. Челядь вже біля брами, збилась в воротях, як сіра отара, яку женуть вранці на пашу. З будинків вибігають дівчата і тільки мигтять червоним до сонця. Від обори, спізнившись, поспішає один серед пустки маленький гусій. Підняв руками поли, картуз насунув, батіг в'ється за ним по землі, наче гадючка, і лиша за собою кривулькою слід.

— Куди ти? Гунцвот! — тупа ногою пан.— Назад!..

Гусій тільки піддає ходу. Стоїть пан хвилину і дивиться в пустку.

— Бестії! хлопи!..

Натягає спішно штани і вибіга на подвір'я.

Пусто.

Йде вздовж будинків. Чудно. Не його двір. Наче чужий.

Заходить у чорну пекарню, пхає ногою двері й кричить:

— Марино!

Нікого.

— Олено!

Тихо.

В чорній пекарні, як в кузні. Закопчені стіни, долівка в ямах, а кислий дух поту і рощини, як кіт ліниввий на печі, міцно заліг в пекарні. Оберемок дров біля печі, розчато чистить картоплю. І все покинуто жужмом.

Пан іде далі. По подвір'ї розтеклись гуси; гусенята коливають з ноги на ногу, наче вітер муріжком гонить жовті пушинки. Не вигнав, значить, на пашу. Пан хита головою. Корови так і лишились в оборі. Двері в возовню стоять отвором і чорна пустка вигляда звідти, як з беззубого рота. Бричка стоїть надворі, а коло неї валяються шори. Ах ти скотина, бидло! Пан бере шори, щоб занести на місце, але зараз і кида. Невже нікого і біля коней?

— Мусію! гей!

Знову тихо.

— Мусію! Ти там?

Чудно падає голос в околишню пустку і без одповіді гине.

Пан згортає на череві руки і озирає подвір'я...

Що ж се таке?

Сниться, чи справді?

Ось тільки двір був як серце, що б'ється і розганяє по тілі кров, а тепер все завмерло, спинилось і кожні зачинені двері, кожна чорна діра отвору — наче загадка.

Пси побачили пана і вже скиглять йому під ноги, скачуть на груди.

Геть!

А, бестії, хлопи!

Вертає в дім. І там скрізь пустка. Жінка ще спить. Він проходить через порожні кімнати, зазирає в столову, шука покоївки — ані душі. Злість його душить. Грима дверима, перекидає стільці і хоче так крикнуть, щоб по всіх хатах заскакала стаєнна лайка.

А, бестії, бидло!

Де Ян?

Стає і слуха.

Ян! Через те слово враз зашуміли круг його лани, захвилювалась стигла пшениця. А жати не можна!

Де Ян?

От тобі маєш. Він сам послав Яна до Ямищ женців наймати. Ямищани, звісно, прибудуть і все скінчиться. Але ті хлопи!

Пан не може сидіти в хаті. Його тягне на двір. В тім дворі - трупі якась принада. Він ще раз проходить його од кінця до кінця, самотній і безпомічний, повз замкнені брами стодол, чорні отвори стаєнь, вогкі й блискучі очі корів.

А Ян, стікаючи потом, весь в хмарі пилу, жене назад. Кінь сапа і сапа економ, трясучись на стременах.

Його стрічають криком:

— Що, панський приплічнику, найняв ямищан?

— Маєш женців доволі? ха - ха!

Ян скаче не озирнувшись і тільки здіймає з нагаєм руку та мовчки кива позад себе.

Село замкнулось, чекає. Очі у всіх видющі, вуха чуйні. Двір — наче мрець у селі, хоч тихий і нерухомий, а будить тривогу.

Звістка, що ямищани не хочуть найматись, мчить селом швидше, ніж економів кінь.

Хоч день робочий, а усі вдома. Під ворітьми купками люди, по хатах двері отвором. На городах спинилась робота. Стоять між грядками, заклавши руки, і розмовляють через сусідські плоти.

— Чули? Хоч би душечка в дворі. Покинули всі.

— Вони давно вже пристали, чекали тільки, аж люди почнуть.

— Що ж воно буде?

— Почне сипатись зерно, набавить ціну.

— Глядіть ще, щоб не найняв сторонніх.

— Де там, не пустять. Наші не пустять чужих.

Прокіп вмовляє:

— Держіться. Як будемо разом стояти, наш буде верх.

Йому ловлять слова із рота.

— Аякже. Гуртом, мовляли, і батька бить добре.

Багатші бурчать. Вони по коліна загрузли у землю, їм важко.

— Забастовка! Буде вам забастовка... не один ззаду почуха... ет, чорт зна що.

Але не дуже, бояться.

Молодь сміється.

— Ловко?

— А ловко.

У полуднє діти розносять: пан пішов на гуральню. Крізь шибки вікон, з городів і зза плотів йдуть вслід за паном сотні очей. Пан йде між очима, як під зоряним небом.

— Пішов на гуральню до зятя.

— Обідать подався, бо дома нічим.

— Не наварилось.

Навіть Панас Кандзюба смачно чмока губами:

— Озуть би тебе у постоли...

Незабаром знов новина: панич Льольо послав до двору робочих з гуральні.

— Наші побили робочих.

— Брехня. Ніхто їх не бив. Не пустили та й годі.

— Хай пан сам біля худоби походить.

— Ми йому не боронимо.

Прокіп просить Дейнеку та двох парубків стати на варті і не пускати до двору.

Згодом виїздить пані з двору на конях, що вислав з гуральні Льольо.

День тягнеться довго, неначе рік. Здається, що пшениця сиплеться в полі, що пан не видержить більше, ось - ось покличе жати, пристане на те, чого бажають люди.

По полудні знов скаче селом економ, як навіжений. Періщить коня і плигає в стременах, немов хоче коня обігнати.

Ледве встигнеш побачити зад кінський та економову спину.

— Понесло десь у Піски.

— Не поживиться там. Не наймуться.

— А що?

— Бастують.

Вечір вже близько, а змін ніяких. Тільки на панському дворі ревуть корови.

Тихо сідає сонце на зеленому небі, певно на вітер. Щось гнітюче, тривожне росте непомітно. Жевріють вікна по хатах та ревіння худоби боре густе повітря.

Хоч би нагодував хто скотину.

— Що ж вона винна? Стоїть, бідна, не ївши, не пивши ...

На небо виходить вечірня зірка, як всевидюче око.

Панський двір все голосніше реве. Корови не мукають вже, а хриплим, скрипучим риком, повним одчаю і муки, кличуть рятунку. Коні сердито іржуть. Вони десь бунтують у стайні, б'ють землю ногами і роздувають од гніву ніздрі.

Жінки з нудьгою вибігають із хат.

— Ой, чути не можу, як плаче худоба.

— Їй - богу, сама побіжу годувати ...

— Сумно як, Господи ... Мої діти аж плачуть.

Смеркає. Тіні вилазять з своїх закамарків і нишком, підло, налягають землі на груди.

А з панського двору уперто і нестерпуче б'ють в село хвилі дикого ревища, наче корабель гине на морі і в останній розпуці розриває горла сирен.

Тоді Прокіп посилає хлопців на панський двір.

Худоба нічого не винна.

Пан сидів мовчки — і люди нічого. Ходили в поле, жали свій хліб і посміхались злорадо, коли панський економ з нічим повертався з сусідніх сіл. Сонце пекло, пшениця сохла, от - от буде текти. Прибігав становий. Поштові дзвінки, валування собак, грубі лайки і крики — все се проплило, як хмара на літнім небі. Так поїхав ні з чим. Тільки Хому забрали, бо станового налякав.

А пшениця текла.

Тоді економ пом'якшав. Ставив горілку та все вмовляв. Інший налає, а інший вип'є. Пили горілку — чому не пити? А на роботу не йшли. Може кому й кортіло, та боявся громади. А пшениця текла.

Маланка пішла на поле. Припала вухом до безбережної ниви, як чайка грудьми до моря, і слуха, як стиха лущиться зерно з перестиглого колоса, м'яко капа на землю, як плаче нива золотими сльозами. Їй жалко, немов дитину, хоч воно й панське. Стає на коліна, розгортає стебло і збирає червоні зерна так обережно, ніжно, любовно, наче немовлятко виймає з купелі. Хлібець святий!..

Дехто з місячних повернулись до пана. А жнива не починались. Нарешті за тиждень пан набавив ціну. Не таку, як люди хотіли, а все ж далеко кращу, ніж була.

— Ставати?

— Ставаймо.

Прокіп теж радив:

— Дійшли до краю.

Люди зразу припали до панського поля, як до води у спеку, понагортали копи, стіжки.

А Хому Гудзя скоро пустили. Він вертався якраз повз панське поле. Зиркнув на женців і тільки криво всміхнувся.

Низько стеляться хмари, ростуть, збиваються в купу і опадають. Вітер наче покоси громадить на нічнім небі, складає в копиці.

На луці важко дрімають чорні стоги, наче ситі воли на паші. Вони розпливлися і гинуть у пітьмі, а Хома чує їх скрізь: отут, з правого боку, ззаду і зліва, над головою. Сіно таке слизьке, гладеньке, так гарно пахне, що кортить застромити всередину руку, зворушити мерт-

ве стебло і пустити з неволі придушений там дух материнки, горошку та буркун-зілля.

Гострий, колючий смішок ворушиться в Хоминих грудях, підступає під горло. Ха-ха!..

Попрацювали руки і походили ноги, поки зібрали таке багатство.

А ось одна мить...

І не кінчає. Він наче бачить — громадять сіно. Пан походжає, як чорногуз. Нагнувся, ткнув в покіс носом.— Добре сінце? — «Як золото чисте»...— Складайте ж, люди, складайте, щоб дощ не заскочив — і позирає на небо. Заклав руки в кишені, штани на ньому чорні, а куртка біла — і знов зацибав по луці, як чорногуз.

А сміх танцює в Хоминих грудях.

Хома ліниво засуває руку в кишеню і не виймає.

Чого хапатись? Встигне.

Вітер шумить поміж стогами, п'яний од духу сіна, хмари лягають в покоси, ніч — наче озеро в берегах неба, а Хома знов бачить: стоїть перед паном економ, нагайка при боці.— Сей рік більше маємо сіна.— «Так, прошу пана, стане на зиму, стане й продати».

— Стане й продати,— говорить до себе Хома.

Він обережно насмикав сіна і потрусив. Потому вийняв з кишені сірник.

Вітер гасить вогонь, але Хома нагнувся, поставив дашком долоні й задивився, як пелюстками троянди зарожевіли у нього руки.

Сіно не хоче горіти. Тріщить і скаче до очей димом. Се сердить Хому. Однак вогонь робить своє.

Тоді Хома відходить під другий стіг, спокійно і діловито. Блимне на мить і знову щезне.

Скінчив нарешті.

Тепер він хоче дивитись.

Ляга животом на отаву, кладе голову на долоні й чекає.

Стоги виразно чорніють, навіть заплющивши очі, Хома їх бачить; потому вкриваються димом і стають легкі й рухливі.

Дрібні вогні починають гратись під ними, як діти в червоних спідничках. Вони скачуть по боках і лізуть.

нагору, а чорна маса то гнеться під ними, то виросте раптом, немов намагається знятись і полетіти.

Голова Хоми важко лежить на долонях. Дивний спокій сповня його тіло, тільки глибоко десь, на самому споді у грудях, хробачком корчиться сміх.

Стоги тим часом ростуть. Дим розгортає крила і пориває з собою вогонь. Се вже не діти в червоних спідничках. Се щось велике, завзяте, сердитий звір, що хоче скинути з грудей вагу, що простягає спід споду лаби з синіми жилами, душить й підгортає під себе. Роззявляє криваву пащу й жере. Рве зубом й лютує.

Ворог скорився, а він все ще пирска зірками, як сливою кіт, все диха синім вогнем та хлюпає полум'ям в береги чорної ночі.

Хома тихенько сміється. Смішок добувсь йому з горла та покотився по зморщках обличчя і наче легше від того зробилось, наче випік вогонь у грудях болюче місце.

Вогонь! Червоний, веселий, чистий.

Ще недавно лежав він у темній коробці, холодний і непомітний, наче Хома на світі, а тепер мститься за людську кривду.

Гори, гори ...

Хомині очі теж мечуть іскри. Якби могли, вони б усе спалили, все спопелили,— сіно, хліб панський, будинки, саму землю обняли б вогнем.

Бо воно грішне ... Все грішне на проклятій землі ... Все грішне, тільки вогонь святий. Тільки один вогонь. Сам Бог у гніву кида вогонь на землю.

Ти збираєш добро з поту та сліз, з людської кривди, а вогонь впав — і де те все? Шукай у хмарі, порпайся в попелі ... Ха - ха !..

Лиха радість наливає Хомине серце. Йому хочеться встати, крикнуть, зареготатись, зілляти регіт з вогнем. Але щось його держить, щось в'яже з вогнем — і здається, що коли встане, або не буде дивитись, стоги погаснуть і не будуть горіти.

Стоги нарешті в'януть. Покірні, тихі, вони рівно палають, як свічі у церкві. Низькі хмари рожевіють на небі, далечінь тріпа чорним крилом, наче кажан.

Тіні копиць полохливо тремтять на осяяній луці.

Сіно дотліває поволі. Часом бухне з тріском сніп

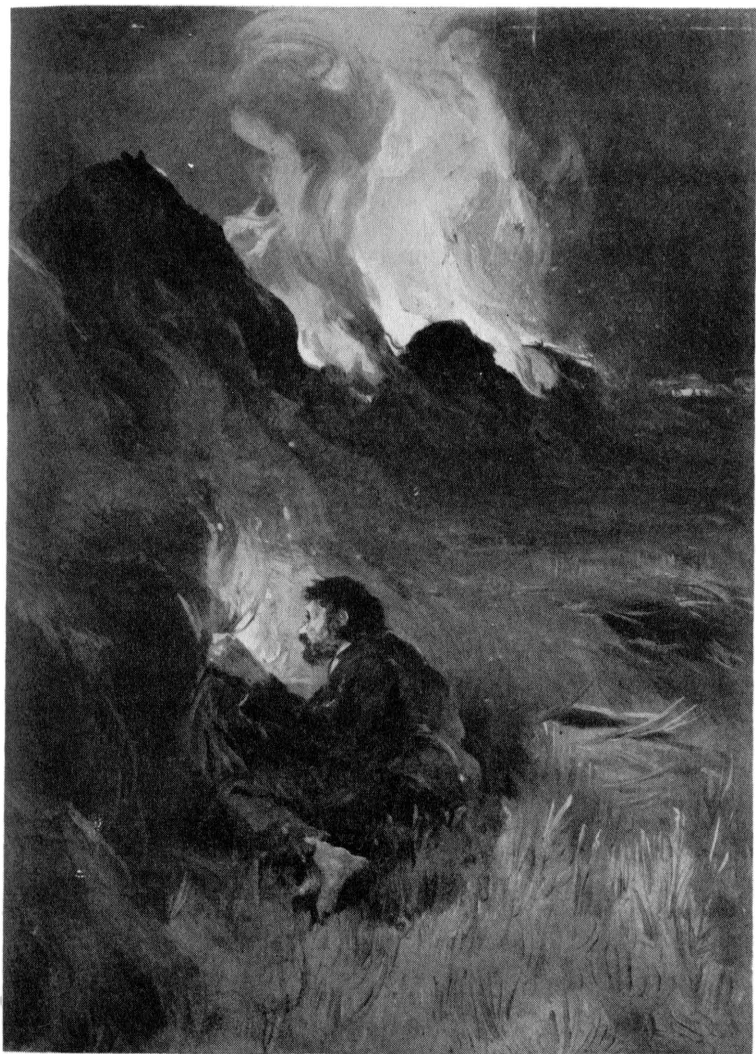

Блимне на мить і знову щезне.

іскор, або вітер зірве напівзотлілий віхоть та розмече зірками.

Од села чутно далекий гомін. «Се певно йдуть рятувати»,— дума Хома важко й байдуже. Йому не хочеться встати. «Спіймають? Ну що ж, нехай»...

Все ближче і ближче гомін. Вже чутно, як гейкають люди, як сапають коні і одкидають землю позад себе копита.

Хома нарешті встає. Розминає залежане тіло і ліниво, поволі, весь кострубатий і чорний, відходить у пітьму.

———

Збирали пізні гречки, коли вернувся Гуща. Його не зразу впізнали. Він обріс бородою, став старший і наче трохи чужий. Гущу прийняли добре. Міцно і довго парубки трясли йому руку, якось по-новому дивились в очі. Навіть Андрій вже був не той. Потріпав по плечах, підморгнув хитро і засміявся.

— Що, попосидів?

Знаєм, мовляв, за що.

Його питали — як? що? Що чути про землю, що по світах говорять. Він мусить все знати.

Гафійка почула про Марка від Підпари. Він сердито жалівся: і так од голоти життя не стало, а тут ще Гущу пустили.

Гущу?

В Гафійки спинилось серце. Чи вона добре розчула? Ледве діждалась, як смеркне, і побігла додому.

Але по дорозі наткнулась на Гущу.

— Марко!

Не тямила, що простягає до нього руки.

Вони щиро обнялись.

Так все сталося несподівано й просто, немов тільки вчора розстались.

Гафійка сміялась дзвінким, уриваним сміхом, наче намисто низала. Вона сама не знала, чого сміється. Рука Маркова тепло лежала на її стані. Борода лоскотала чоло.

— Дивіться, а він з бородою, як дід...

Вони одійшли попід верби.

Марко роздивлявся Гафійку. Вона була якась нова, прозора, старша.

— Ти мене не забула?

— Ні, не забула.

— Ждала?

— Ждала.

— А тим часом розкидала листочки?

Голос у нього тремтів, теплий і тихий, як повесні вітер, коли дерева цвітуть.

— Ти звідки знаєш? Авжеж підкидала. Знаєш, Марку, не ті тепер люди, що перше. І в нас була забастовка.

— Ов!

Гафійка страшенно горда.

— Аякже. Багачі так налякались, так налякались. Мій хазяїн ходив як ніч, навіть їсти покинув. Покладе ложку — не можу, каже. І все боїться.

— А батькові твому і досі досадно, що я не в Сибіру?

Гафійка вся стрепенулась.

— Де там! Як сталось з татом нещастя — змінилися зовсім. «Правду, кажуть, говорив Гуща»... Добре, що ти вже прийшов. Тепер нам легше буде...

— Кому се нам?

Тоді Гафійка розказала Маркові, як вони цілу зиму збирались, як Прокіп приносив з міста книжки і листочки, скільки до них пристало народу. Навіть Прокопів дядько, Панас. «Розкажіть, каже, про тих демократів»...

Гафійка розсипалась сміхом на згадку про дядька Панаса.

— Такий кумедний!

Марко взяв її руку в свою.

— Хороша ти.

Гафійка зашарілась вся, навіть поночі видко було.

— Що — я...

Коло Гущі скоро скупчилась молодь. Од нього вперше почули, що села скрізь гуртуються в спілки. Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. В своїм невеличкім гурточку він завів новину — гуртову працю. Разом орали і молотили — і все виходило краще та швидше у них, ніж у людей. Якось сама собою перевелась на селі п'яна парубоча сваволя,

бійки та нічний галас. Ті, що недавно робили бешкет, втяглись в роботу, у гуртове читання. Навіть старі хвалили Гущу. Вони ходили розпитать в нього, чи скоро буде нарізка. Він певно знає. Марко сміявся. Ніхто з доброї волі землі не дасть. Як! не будуть землю ділити? Що ж тоді буде? Що їм робити?

Тільки панський пастух Хома мав завжди готову одповідь:

— Як що робити? Бити. Не лишити і на насіння...

Андрій зза плечей Хоми здіймав скалічену руку, сварився нею і верещав:

— Бити й палити. Як хочеш, пане добродзею, покушать меду, викури бджіл...

Кого їм слухать?

Гуща говорить про спілку, Прокіп про волю, а Хома радить бити й палити.

Панас Кандзюба, важкий і сірий у своїй свиті, як скиба, одвалена плугом, сіяв очима нудьгу питання: кудою йти? де правди шукати?

Він нікому не вірив.

— Хіба мужик знає?

Якби прийшов хтось інший, видющий, простягнув руку, показав шлях.

А мужик? Що знає мужик? Одна на йому шкура, та й та в латках.

Щоночі тепер пожежі. Як тільки смеркне і чорне небо щільно укриє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом і до самого рання осінні хмари наче троянди. Інколи сяйво далеке, ледве помітне, чуже, наче місяць там сходить, а часом спахне під самим селом, аж хати рожевіють і жевріють вікна.

Вийде Маланка з хати, сховає руки під хвартушину й задивиться на пожежу. Що горить? Де? Люди не сплять, хоч пора б вже їм спати. Стоять під ворітьми, читають небесні знаки. Пливуть голоси з пітьми, хто знає — чиї, і гинуть у пітьмі.

— Пан в Переорках горить.

— Де там! Десь ближче — так у Млинищах, або у Рудці.

— Підпалено, видко...

Собаки виють скрізь по дворах,— і сумно і моторошно осінньої ночі.

— Вчора горіла економія в Гуті.

— А позавчора клуні хтось підпалив ...

— Згоріла, кажуть, дощенту : сам попілець.

Траплялось, вогонь подавав звістку вогневі. Як тільки займеться десь небо — з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. Тоді чорне село як острів на вогняному морі. Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу.

Що діється, Господи Боже!.. Горять все пани, генерали, великі «члени», що й доступиться до них не можна було, і ніхто спинити не може ...

Блукали поночі люди, як тіні, плакали діти і худоба обзивалась в хлівах. А вогонь то здіймався, то падав, неначе дихали груди, розкидався снопом, розпливався туманом і цвіли хмари на небі, немов троянди.

Маланка тремтіла.

— Йди спати,— сердивсь Андрій.

— Страшно, Андрію ...

— Чого там страшно. Так їм і треба.

Але Маланка не могла спати. Ще довго тупали ноги попідвіконню, літали чиїсь слова, світились маленькі вікна і сумно вили собаки.

Уранці дими снувались понад селом і лоскотали ніздрі. Люди нюхали чад і позирали на панський двір.

Лук'ян Підпара аж почорнів. Щоночі здіймає з стіни рушницю та йде на поле, під клуні. Ходить страшний, високий, волочить тінь за собою, що одділили від нього вогні пожежі, і все наслухає. Спід волохатих брів кидають очі далекий погляд, а вуха чуйно вбирають в себе найменший згук. Ось обійшов він навкруги клуні і раптом стає : щось чорніє на полі.

— Хто там ?

Поле німує, знесилене літом, спить мертвим сном, руде, обдерте.

Підпара знов ходить. Звідти, з вогняного моря, йдуть на нього всі страхи і всі турботи, а він міцніше стискає рушницю і кида у пащу ночі :

— Хто йде ? Буду стріляти.—Стоїть міцний, як з криці, і цілиться в пітьму.

Нема нічого, чи причаїлось?

Стріляє.

«Ох - ох - ох !!.» стогне пітьма над полем і голосніше завивають собаки в селі...

А Підпара знов ходить, стереже клуні, суворий, безстрашний, готовий оборонити своє не рушницею тільки, а і зубами.

Дощі випадали щоденно. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари. Якісь жовті і каламутні дні родились по неспокійних ночах, а люди ховались під свити та рядна, вивертали шапки наверх козячим хутром і все місили болото. Перше негода заганяла їх в хату, тепер щось гнало їх звідти між люди. Кожний хотів бачити людське обличчя і чути голос. Мало спали по ночах. Одні не могли одірвати очей од далеких пожарів, другі виганяли худобу на панське поле і не спали, щоб бути напоготові. Правда, після того, як економ ледве втік з поля в подертій одежі, ніхто вже не важивсь займати коні і вони смачно гризли молоде руно, змите дощами.

Люди наче забули свою щоденну роботу. Своє поле цікавило мало. Воно здавалось таким маленьким, мізерним, не вартим уваги і лежало облогом несіяне, неоране навіть.

На зборні все було повно: свити так тісно тулились до свит, що мокра одежа аж парувала. Чутки і поголоски, невідомо звідки узяті, місилися вкупі, росли на очах, як тісто в діжі. Сухі безсонні очі дивилися кожному в рот, вухо уважно ловило кинуте слово. Що буде? як буде? Скрізь встав народ, бунтує, хоче чогось, робочі бастують, покидають заводи, чагунка не ходить. Що ж їм сидіти, згорнувши руки, чекати, щоб за них хто подбав? Біля зборні товпились ті, що надійшли пізніше, і пхались у двері.

— Про що вони там гомонять? Треба, щоб усі чули.

— Бачите ж — тісно. Не потовпляться всі...

Коли проходив котрийсь з багачів, Мандрика або Підпара, ті, що мокли під ганком зборні, брали його на зуби.

— Заходь, почуєш, як твою землю там ділять.

— Не слухай, бо сало потонша з досади.
— Нічого йому не буде. Бідний з праці аж рветься, а багатому черево дметься...
— Бідний розкидає, а багатий збирає.
— Нічого. Минеться. Доведеться і свині глянуть на небо...
— Як будуть смалити.
Мандрика сміявся на кутні і дрібно перебирав ногами, минаючи зборню. Забував наче, що він староста сільський. Підпара насував брови на очі і лаявсь.
Гуща часто десь пропадав. Повертався заболочений весь, мокрий, але веселий. Гафійка стрічала його за городом Підпари.
— На станції був. Бастують. Вже другий день машина не ходить. Робочі зібрались і радять. Ну, й народ. Треба і нам скликати людей.
— Скликайте. І Прокіп радить.
— Не можна гаяти часу.
— А де?
— Може у лісі, по той бік балки.
— Ямищан кличте.
— Покличемо всіх.
Марко хотів одійти.
— Постій, я щось покажу...
Гафійка раптом почервоніла і нерішуче стояла.
— Що там? Показуй.
Гафійка одвернулась од Гущі і витягла щось спід карсетки.
— Держи.
Він взяв кінець, а вона розгорнула червону китайку.
— «Земля і во...»
— Ще не дошила.
Вона засоромилась вся, аж сльози заблищали на очах.
— Я так... може здасться коли... Марійка подерла нову спідницю і вишила другу, ще кращу.
І раптом замовкла.
Винуваті очі несміло шукали Маркових.

Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця, так що дерева потопали в ньому. Стовбур чорнів у лісі, чи манячила людина, трудно було вгадати. Тіль-

ки там, де плече торкалось плеча, або чулось ззаду тепле дихання, люди напевне знали, що вони не самі. Лиш почувалось, що з туману ллється в ліс жива течія люду, як вода в долину, що лава росте й збивається в купу.

— Хто там прийшов?

— Се ми, ямищани.

І знов текло та м'яко шаруділо в лісі.

— Хто там?

— Не бійтесь. Свої....

Вже почувалось, що й далеко так само, як тут, дихають груди, тіло торкається тіла і щось живе єднає з далекими близьких, як хвиля єднає окремі краплини. Черкне хто сірник,— і на мить виткнеться з пітьми з десяток сірих облич, здригнеться молочний туман і заграє, як риза в церкві, жовта осіння галузка.

— Чого мовчать? Нехай говорять...

— Говоріть... говоріть...

Велике тіло колихалось у тумані і од краю до краю одна кров переливалась у жилах.

Байдуже, хто говорив. Аби почути таке щось, що б зв'язало докупи розпорошені думки, зілляло надії в один потік і показало, кудою пливти.

Земля!

Бренькнуло слово, як висока струна, і настроїло серце. Давнє, знайоме й близьке слово. Це не той сірий клапоть, що як п'явка тягне з людини сили, а сам родить будяк; це щось чарівне, принадне, що одвіку манить стомлену душу, переливається, грає на сонці як мрія, як щось невимовне, од чого змінилася б доля і вище піднялись би води життя понад берегами.

Земля дар Божий, як повітря, як сонце...

Земля для всіх. А хто її має?

А хто ж її має? Пан, багатир.

Є поле в руках багатих, і є убогий мужик, що нічого не має, тільки руки та ноги... Тільки свої чотири кінці...

В тумані, то тут, то там, як островки, зринали глухі голоси.

«Тепер скажімо так: мені потрібна земля, бо своєї немає, й тобі потрібна... А пан те бачить і наганяє ціну...»

«Не пан наганя, а самі б'ємось за аренду, бо ти не візьмеш, то візьмуть люди. Ніхто не хоче з голоду гинуть — та й платиш ...»

«Однаково гинеш ... Земля не виносить видатків, голодна не хоче родити. А що вродила, все забрав пан».

«Пропада твоя праця ... А на той рік знов ідеш до пана, сам себе дуриш ...»

«Страшна видима смерть ...»

Слухайте, слухайте! Годі вам там!

Земля належить трудящим. Хто багатому дав його багатство? Ми, мужики. І звідки сила в нього? З нас, мужиків ... Діди наші, батьки й самі ми життя ціле робили на пана. Хіба ж ми не заробили собі землі?..

І знов у тумані бриніли окремі розмови, як зачеплені струни.

«Подать плати, москаля дай, щоб землю нашу од ворога боронив ... А що ж мені боронити, коли в мене землі нема? Зроби спочатку так, щоб була в мене земля, а тоді й бери москаля, як має що боронити ...»

«Зруйнуймо засиджені гнізда, як роблять інші, викурімо багачів, щоб не наважились більше вертатись, тоді миру вільніше буде, тоді в нас буде земля ...»

Панаса Кандзюбу кортіло. Він вже кілька разів крикнув: «Люди! Християни!» але його не пускали.

— Мовчи, заважаєш.

А він ліз вже на дерево, важкий у своїй свиті, як ведмежа, аж хрустіли галузки.

— Люди, християни!

— Хто там говорить?

— А хто його знає ...

— Християни, ми довго терпіли. Воно правда, що пани товстобрюхі за людей нас не мають, як леви рикають на мужика; народ розорили та ще й ганяють за нами з москалями та посіпаками всякими. Наче за звірем. Але потерпімо ще трохи. Почекаймо великої милости й справедливости.

— Від кого?

— Знаємо! Ждали!

Здригнувся туман неначе і колихнулось сподом, ось-ось хлюпне в береги.

— Нема терпцю! Урвався ...

Панас ізліз уже на землю й винувато обертався до сусідів.

— Хіба я що? Я згоден... я на все згоден... Як люди...

— Знайшовсь мудрий, потерпімо, каже.

— Цитьте — нехай говорить, хто почав.

— Говори, Гуща.

Долом шуміло, неначе бурчак у повінь котив по річці каміння і рив береги.

А з туману, як з хмари, плив голос і падав між люди.

— Вся земля наша, одвіку, бо кожна грудка, кожен упруг политі потом, погноєні кров'ю трудящих. Одберімо землю, і тоді кожен трудящий матиме хліба доволі для себе і для дітей.

Ось воно слово: одберім землю...

Воно впало серед такої тиші, що чутно було, як мостилась по гніздах птиця, або спросоння била крилом на вершечках дерев.

Одібрать землю!

Сі два слова досі лежали на споді кожного серця, як захований скарб, а тепер, вийняті звідти, стали немов живим чимсь і говорили: ходім за нами, ми поведем.

Не руйнувати й не палити, а одібрати. Вогонь що візьме, то вже не оддасть. Ходім і однімем своє, неправдою взяте од нас і батьків наших. Одберімо хліб свій кривавий, для розкошів одірваний од голодного рота.

Груди так повно зітхнули, аж ліс обізвався.

Велике тіло розросталося наче, простувало застояні ноги, затерплі руки. Почуло силу. І благовістило у ньому, як дзвін на Великдень: «Буде земля... Однімемо землю...»

Ту саму землю, що як мрія далека тільки манила, а не давалась у руки, що грала перед очима, як марево в спеку...

Тепер вона близько, простягни руку й бери.

І не хотілось розходитись із лісу, розривати на частки могутнє тіло...

———

Неспокійно було в селі. З тої ночі, як сходились в лісі і поклали забрати панову землю, минув цілий тиждень, але люди вагались. Всі напружено ждали, а чого саме — ніхто добре не знав. Одні одно говорили, а другі друге — і з тих розмов спліталась сітка, в якій ні кінця, ні початку. Бастувала чагунка, бастували робочі, скрізь було глухо, каламутно, самотньо якось і тільки граки чорним ланцюгом крил в'язали з світом село.

Щось діялось навкруги. Мов наближалась градова хмара, а звідки прийде, де впаде і що зачепить — незвісно. Важко, тривожно дихалось всім у ті похмурі дні і неспокійно минали довгі осінні ночі. Якби хто крикнув на пробі, бовкнув несподівано дзвін або розрізав густе повітря постріл рушниці, люди вибігли б з хат та кинулись осліп одні на одних.

Гафійка не могла спати по ночах. Як тільки смеркало, Підпара засував сінешні двері, пробував довго, чи добре замкнені, і перше, ніж облягатись, здіймав рушницю, мостив біля себе сокиру. Гасилося світло, але Гафійка знала, що хазяїн не спить. Чула, як він неспокійно ворушився на лаві, важко сопів, сідав і наслухав. Потому знову вкладався і лежав причаївшись, але раптом зривався і шарив по долівці рукою, поки не знаходив сокири. Знов тихо ставало на кілька хвилин, під лавками пищали миші, що вже перебирались на зиму до хати, та таргани шаруділи у миснику. Але Підпара не спав. Гафійці здавалось, що вона бачить його розплющені очі, втуплені в пітьму.

Нарешті Підпара вставав і виходив. В Гафійки калатало серце і в такт його перебоям гупали Підпарині ноги коло стодоли, біля стіжків, хрустіли на підмерзлих калюжах під стінами хати.

Часом хазяїн вибирався на ніч на поле, під клуні. Тоді знов хазяйка товклася цілісіньку ніч, боялась, стогнала, охала і човгала шкарбунами од вікна до вікна.

Гафійці часами ставало так важко, що вона прохалась на ніч додому.

Маланка облягалась нерано. Андрій вічно був десь на людях і повертався пізно, а Маланка весь вечір снувала мрії. Щось буде. Прийде щось гарне і перемінить життя. Щось станеться раптом не сьогодні, то завтра. Чудо

якесь. Їй не хотілось нічого робити і, склавши руки, як у неділю, вона гаптувала словами хитрі мережки. З Гафійкою вдвох вони ставали на порозі у сінях і довго дивились, як світяться вікна скрізь по селу. Там, в кожній хаті, чогось чекають, готові, як сухий трусок, що жде підпалу. У кожній хаті цвіте надія, ростуть сподівання.

І певно ніколи ще стільки не сходило світла, як у сі довгі, тривожні осінні ночі.

Вітер скакав з розгону, рвав голоси і дим, а сонце, бліде й зубожіле, висипало зза хмар на землю своє останнє злото.

Гафійка ловила хустя, розметене вітром по дворі, як стадо білих гусей. Хазяйська сорочка, надувшись, котилась кругла, мов вагітна жінка, і рукавами ловила землю. Вітер свистів Гафійці у вуха, а їй здавалось, що її кличуть.

Ні, таки кличуть. Вона озирнулась.

Од воріт махав на неї Прокіп.

— Чого ти?

Вона не чула, що він говорить.

— Що там таке?

— Неси твій прапір.

За ворітьми було повно народу. Тут і Маланка з своїми сухими руками, важкий Панас Кандзюба, і діти, що скакали під плотом, як горобці.

— Швидше винось!

Що сталось?

Гафійка метнулась до хати.

Кілька рук простяглись до Гафійки, але Прокіп взяв сам.

Він в'язав вже червону китайку до держака.

Народ нетерпляче гудів. Таки діждались. Прийшов маніфест.

Підпара стояв на хатнім порозі, чорний, як тінь, підпер плечима одвірок і мовчки дивився.

Нарешті прапор підняли. Червона китайка залопотіла на вітрі і заскакали на ній слова, наче живі.

Земля і воля!

Всі зняли догори очі і щось пройшло по юрбі, немов зітхання.

І рушили далі. Гафійка забула за своє хустя. Вона йшла в юрмі, наче у сні. Щось сталось. Сподіване, правда, бажане, але неясне. Якийсь маніфест.

Біля неї був Прокіп і їй здавалося, що він одразу виріс. Його великі запрацьовані руки спокійно лежали на держаку, ноги ступали твердо.

З сірого гомону юрми виривались окремі слова.

— Хвалити Бога, діждались люди ...

— Всім буде, всім стане,— дзвеніла Маланка. Вітер рвав ті слова і кидав назад :

— Всім стане, наша земля ...

— Тепер, пане добродзею, оділлються вовкові овечі сльози.

На червонім обличчі Андрія молочні вуси сиділи, як два голуби.

Панас Кандзюба світився.

— Озуєм, Андрію, пана у постоли !..

— Аякже !

Під плотами червоні дитячі ноги одкидали болото.

Діти забігали вперед і пискливо кричали :

— Земля і воля ! Земля і воля !

Прапор мотався, наче палав на вітрі.

З хат висипали люди. Вони здіймали шапки, хрестились і приставали. Стрічні завертали назад.

— На зборню ! Там маніфест.

Було нове щось в людях. Глибокі очі горіли на сірих обличчях, наче світло по сутінках в церкві. Гафійці здавалось, що ясна для неї кожна душа і кожна думка, як своя власна. Щось урочисте було в трепеті корогви, в тихому сумі осіннього сонця, в тривожно - ясних обличчях. Наче в темну весняну ніч топились воскові свічі в руках і хором пливло аж під зорі «Христос Воскрес».

Раптом передні спинились.

Зза вугла виплив другий потік і перерізав дорогу. Там теж червоний прапор був попереду.

Прокіп високо підняв свою корогву.

— Земля і воля !

— Земля і воля ! Будьте здорові з святом.

— Будьте і ви ...

Усі змішались.

Маланка обіймала вже ковалиху.

— Кумочко, кумо...

Не могла говорити.

Вони цілувались. Сухі Маланчині руки тряслись на гладких ковалишиних боках.

— Слава Богові, слава ...

Вітер зірвав з ковалихи з кінчика носа сльозу.

Рушили далі. Тепер дві корогви, з'єднавшись, поплили разом. Вони хвилювали і вигинались, як окрилені вітром вогні.

Народ обліпив зборню так густо, що свити злились в одну суцільну лаву і не було чим дихать. На рундуці читав щось Гуща. Він вже втомився, захрип, але ті, що надійшли, теж хтіли чути. Дальні повитягали шиї, приклали долоні до вух. Передні не хотіли нікого пускати, щоб ще раз почути. А люди все йшли і одні другим налягали грудьми на плечі.

— Що він читає? — воля, свобода, а де ж земля?

— Хіба не чуєш? Він тільки про землю й читає.

Низьку Маланку зовсім затерли. В теплі людського тіла, в випарах поту — їй зовсім добре. Вона не слуха. Що там! І так відомо. Се вже всі знають, що землю оддали людям. Краще б, ніж тут стояти, піти гуртом на панське поле, пустить по ньому плуг. Побачити швидше, як він крає незміряні ниви, одверта скибу, ділить людей. Осе твоє, а се моє ... Щоб порівну всім. А вони тут стоять! Дивіться! Навіть Андрій зняв перед миром скалічену руку, щоб не забули за нього. А давно проклинав землю? Ну, та минулось. Тепер вона добра, непам'ятлива, у неї немає серця проти Андрія. Сама земля сміється до неї, подає голос. Он! як грає проти сонця рудою стернею ...

Біля зборні зібрався весь мир.

Село спустіло. Самотою повзли між хатами брудні дороги, наче плазували чорні гадюки, вітер скуб солому по стріхах, а на розриті городи спускались хмари ворон.

Якась баба, вилізши з хати, трималась за стіни і сердито кричала в пустку:

— Де, люди? Горить що? Га!

Ніхто не обізвався до неї. Тільки вітер стукав дверима по покинутих хатах, корови блукали по дворах та гризлись собаки поміж роями сухого листу.

Помалу народ вертався з зборні.

Двоє ідуть.

— Чув? Свобода, воля, а яка воля?

— Хіба я не знаю? Бити панів.

— Я розібрав одразу. Дадено волю, щоб чорний народ стребив панів. Котрий, значить, живе з людської праці...

Баби:

— Як будуть розбирати економію в пана, я візьму тільки руду корову.

— А мені коли б пару гусей на розплід. Такі хороші гуси...

— Буде що взяти. Не заберемо ми, візьмуть чужі, а пан таки ж наш...

— Звісно. Не даваймо нікому свого.

Парубки раптом сповнили вулицю співом.

Під хатами багатих вони спинялись, підіймали догори корогву і на весь голос гукали:

— Земля і воля!

Коли поховались, нехай хоч чують. Се їм як перець собаці...

Гущу та Прокопа мало не розривали.— Як воно буде? Чи скоро ділитимуть землю? А куплену землю — чи заберуть?

Марко хрипів на всі боки, ледве встигав одповісти, а Прокіп спокійний, як завжди.

Маланка ловила його за поли.

— Прокопе, слухай мене... се я, Маланка. Почекайте ж бо, люди, дайте сказати. Чуєш но, Прокопе, чуєш... щоб мені одрізали ближче, там, де пшениця родить... Гляди, щоб не забув... Чуєш, Прокопе, га?

Вона згиналась, суха і маленька, захоплена вся одним непереможним бажанням.

Кожний день ніс якусь новину. Там економію розібрали дощенту, там спалили гуральню або сахарню, в іншому місці рубали панські ліси, орали землю. І нічого за се не було. Пани тікали, никли перед лицем народу, як солома в огні. Щодня вітер приносив свіжі дими, а люди свіжі оповідання і ніхто більше не дивувався. Вчора се була казка, сьогодні дійсність, що ж дивного тут?

Правда, гуральня панича Льольо, економія пана — мулили очі. Чого ще ждуть?

— Хіба ми за людей гірші? Уже ж рішили.

Невдоволені були, але верх брали Гуща та Прокіп.

Проте вечорами дехто запрягав коні і порожнем вимикався на ніч з села. Ходили і піші. Застромляли сокиру за пояс, мішок під плече і тягли через поле в сусідні села по панське добро. Ночами по розгрузлих дорогах безперестанку котились наладновані хури мішками зерна, картоплі, цукру. Ті, що виходили піші, верталися кінно, на панських конях, або гнали перед себе корову. На другий день висиплялись до півдня і лиш по колесах, умазаних в кал, сусіди знали, що той чи інший їздив вночі на здобич. Часом діти грались новими цяцьками, уламками пляшечок, ручками од дверей, або молодиця шила, на заздрість другим, розкішний очіпок з шматини, якою пани оббивають стільці.

Ходила й Маланка.

Вона ледве приперла мішечок муки, засапалась і стогнала.

Андрій уминав смачні паляниці та все хвалив, але Маланка не їла.

— Чому не їси? — дивувався Андрій.

— Не можу. Чуже воно.

— Нащо ж ти брала?

— Всі брали, взяла і я.

Мука заважала Маланці, як мрець у хаті, вона не знала, куди її діти.

Багачі причаїлись. Їх наче не було в селі.

— Щось наших верховодів не чути, полякались, сидять по хатах,— сміялись люди.

Але там, де їх було багато, вони не мовчали.

Панас Кандзюба, вернувшись од сестри з Пісок, оповідав:

— Приходжу в село, день будній, а люди до церкви. Спинили й питають — хто і чого, за чим прийшов, до кого. Оглядають, наче я злодій. Ну, добре. Швагер теж в церкві. Глянув я на сестру, а вона ледве на ногах встоїть, очі червоні та каламутні. Ах, Боже... Що тобі, кажу, слаба? А вона в плач.— Не слаба, каже, боюся. Од безсоння звелась. П'яту ніч не спимо, не гасимо

світла, пильнуєм, щоб не здрімати. Ждемо паліїв.— Кого ждете? — Голоти. Переказали, ждіть нас, будем палити. Щоб не було ні бідних, ані багатих, самі середні. Страх боре людей. Ще вдень нічого — видко, хто їде, хто іде, а прийде ніч — стережемся. Вчора вийшов мій на село, вже сонце сідало, коли скаче щось верхи. Він на дзвіницю зараз, ударив в дзвони. У мене так серце і впало. Ніхто, як палії. Збіглися люди, постягали тих з коней, зв'язали і повели на зборню.— Палити хочете нас? Бий їх! — Ті в крик.— Ми самі їдемо, кажуть, за паліями, що повтікали.— Ніхто не вірить. Та вже церковний староста, каже, урятував. Якби не пізнав, було б вже по їх. Розповідає сестра, а сама аж трясеться. Ах, Боже...

А тут швагер прийшов із церкви. Круги під очима, видко, зморився. Ну, добре.— Яке у вас свято сьогодні? — питаю.

— Свята нема, а люди молебень найняли, щоб одвернув Бог од лиха. Одна надія на Бога...

Сидимо, розмовляєм про се, про те, а швагер й кивне головою, куняє. Сестра теж ледве продере очі, щоб кинути слово. Ну, добре. Вже смеркло,— який тепер день — повечеряли ми, світло горить. Пора б і спати — не сплять. Вийшов я з хати — на селі світиться скрізь, ніхто не лягає... Ах, Боже... Так якось моторошно, лячно мені. А наші сидять. Шеберхне під лавкою миша, а вони вже наставлять вуха. Нерано, вже й пізні ляги минули, не сплять. Чуємо — півні співають, а в вікно видко, як серед ночі блимає світло скрізь по селі. Коли раптом щось — лусь! Стрельнув хтось з рушниці. Так по селу й покотилось. Ну, добре. Сестра прикипіла до місця, тільки руками вхопилась за груди, а швагер зірвався — і в сіни. Вхопив залізні вила і далі. А я за ним. Біжу і бачу, як з хат вибігає народ, в руках — хто що попав... Ах, Боже... Куди бігти? де? хто стріляв? Вибігли за село, якісь люди стоять. Не питали, а кинулись бити. Били на смерть, куди попало, аж поки не одігнали. До самого світу ніхто вже не спав, а вранці пішли оглядати. Вісім лежало готових, один був ще теплий, стогнав...

Призначено було зійтись на майдані, до зборні. Гуща прийшов раніше. Він тривожно блукав під ганком і все виглядав. Прокіп був уже тут.

— Не сходяться щось,— турбувався Марко.

— Ще рано, надійдуть.

Однак і Прокіп був неспокійний. Не легко було утихомирить народ. Навкруги були погроми, пожежі, що пронеслись по селах палаючим вітром і все захопили у свому вихрі. Люди не хотіли одрізнятись од інших, своїх сусідів, і багато треба було роботи, щоб спинить рух. Але Гуща і Прокіп перемогли. Вони довели людям, що не треба палити та руйнувати народнє добро. Не пан ставив будинки. Мужичі руки складали до бруса брус, до балки балку і все те мусить тепер служити на користь людям. Сьогодні мало рішитись, за ким перемога, за ними, чи за Хомою, який підбивав нищити все і все палити.

Народ поволі стягався. Он показався Семен Мажуга на чолі цілої юрми. Панас Кандзюба теж вів хазяїв. Майдан виповнявся і починав шуміти. Марко стискав всім руки. Щось душило його у грудях, підкотилось під горло, і коли він почув свій голос, то не пізнав.

— А корогву принесли?

— Ось вона! Є! — обізвався Мажуга і, розгорнувши, підняв.

— Більше не прийдуть?

— Мабуть усі.

Можна було рушати. Але не рушали.

Тільки коли прапор хитнувся і тихо поплив у повітрі, зрушились з місця й пішли. Ноги шаруділи в болоті, немов шептали раки в мішку, і кривобокі халупки, бідні й обдерті, якось неймовірно дивились на той похід.

Панське подвір'я дрімало, сонне й порожнє. Там наче нікого не було. Тільки пси погарчали і поховались. Народ віллявся через ворота у двір, наче вода крізь шийку пляшки. На стаєннім порозі з'явився хурман. Гуща звелів покликати пана.

— Пана нема.

— А де ж він?

— Втік уночі.

Хвиля пройшла народом.

— Утік? Ну, добре. Нехай вийде прикажчик.

Ян вийшов з контори блідний і без шапки. Його холодні очі неспокійно заметались по людях. Він несвідомо подався назад. Але Гуща спинив, витяг з кишені папір і почав розгортати. Серед великої тиші чулося тільки, як шелестіли листочки. Здавалось, що Гуща занадто довго се робить. Нарешті він кашлянув, підтягнувся і високим, чужим трохи голосом почав читати. Всі уже знали той приговор, але тепер він здався новим, поважним, наче те слово, що вони чули у церкві. Так, так. Вони вже знали, що від сьогодні земля не панська, а людська, що народ одбирає її назад, у свою власність. Ниву, освячену працею рук дідів та унуків.

Всі слухали мовчки і затаївши дух.

Гуща[1] скінчив і обізвався до Яна:

— Ти нам непотрібний. Складайся і забирайся звідси.

Ян хотів щось сказати, але не міг, і тільки безгучно ворушились його збілілі губи та шукали чогось тремтячі руки.

Він заточився і як п'яний подавсь до контори.

Але там не сидів. За хвилину вискочив звідти, налякано глянув на юрму і хрипло крикнув:

— Мусію! запрягай бричку!

Панаса Кандзюбу наче вкололо.

— Бричку! А на возі спід гною не хочеш? Чуєте, люди, він хоче брички...

Народ збудився наче. Почувся сміх.

— Ач, пан. Чого схотів. Минулося панство...

— Не давать брички.

— Лагодь, Мусію, воза.

— Спід гною.

Мусій кинувсь до воза.

Але Ян не схотів.

— Не треба коней. Пустіть, я піду пішки.

— З Богом!..

Економ насунув шапку і якось боком просунувсь крізь юрму. Його очі, мов заскочені миші, жахливо оглядали кожне обличчя, руки були напоготові, щоб боронитись, але ніхто не зайняв. Нарешті, коли Ян опинивсь за ворітьми, всім стало легше, наче порошинка випала з ока.

Треба було приймать економію.

---

[1] В автографі помилково „Прокіп".

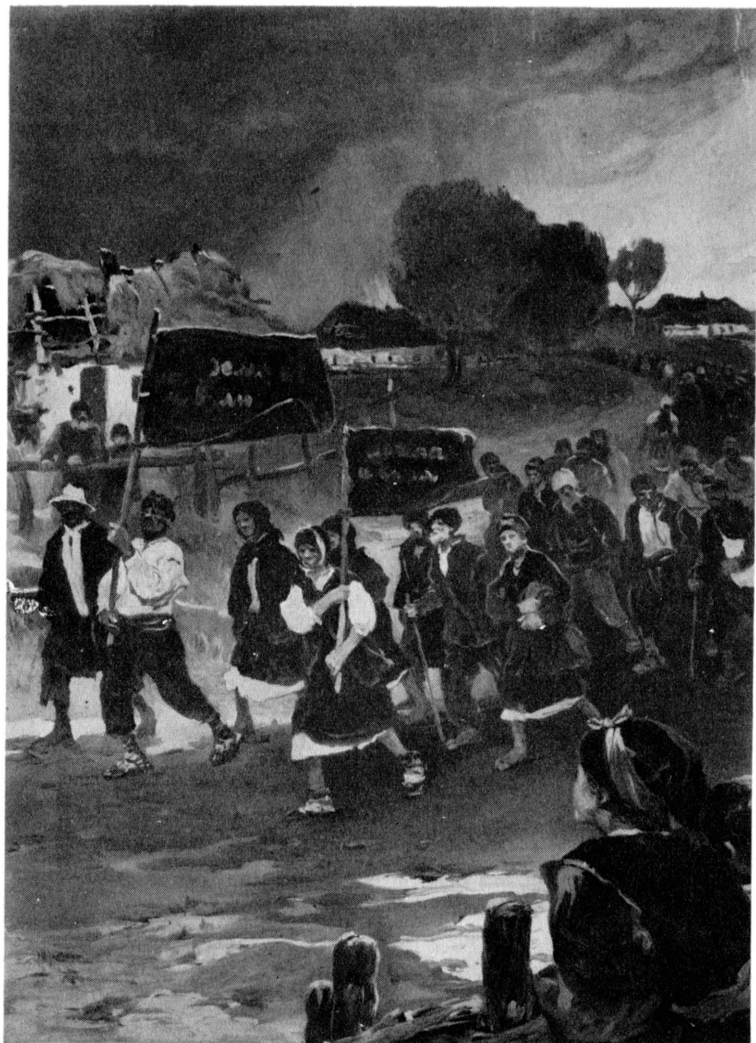

...коли прапор хитнувся і тихо поплив у повітрі, зрушилися з місця й пішли.

— Як будем приймати?

— Оберім трьох. Нехай хазяйнують. Там буде видко.

— Доволі трьох. Прокопа, Гущу та Безика може...

— Ні, краще Мажугу...

— Пишіть приговор.

Олекса Безик виніс насеред двору стіл. Гуща за ним примостився.

Стояв сірий осінній ранок. Все було сіре. Небо, далеке поле, голий вишник за домом, будинки і люди. Дух кінського гною і свіжих яблук міцно тримався в повітрі.

Стелився гомін. Маланка нікому не давала спокою. Треба б списати, щоб швидше ділили землю. Чого чекати? І так доволі ждали. Нехай би кожний вже знав, що його й де. Вона світила очима і всім докучала. Дух яблук лоскотав ніздрі. Чому б не покушать? Хоч воно і народнє добро, як каже Гуща, але в домі певно багато цікавих речей. Наливок, м'яких подушок, посуди та всяких чудних витребеньків, яких мужикові і бачить не довелося. Так воно й лишиться там? Молодиці заглядали у вікна. Ключниця немов догадалась, винесла з льоху два кошики яблук і всіх частувала.

Тим часом Гуща скінчив. Народ підходив довго, і довго важкі робучі руки грамузляли кривульки, або ставили хрест, щоб було міцно.

Прокіп скликав всю двірську челядь, одняв ключі.

— Хто не хоче служити громаді, може йти з двору.

Не схотіли ключниця й хурман. Їх не тримали.

Двір помалу пустів. Лишились тільки обрані — Прокіп, Гуща й Мажуга.

Панський маєток перейшов до народу.

Ніхто так щиро не дбав про «народнє добро», як Прокіп. По цілих днях він вештавсь од стодоли до стайні, од обори на тік, видавав челяді харч, коням обрік та зерно птиці. Скрізь сам доглядав, скрізь робив лад. І все записував в книжку, щоб знали, що, куди й скільки пішло. Хитав головою і дивувався: який нелад. Ні, таки з пана поганий господар. Пропадало добро без хазяйського ока. Треба хліб молотити, а машина і досі стоїть без направи. Плуги поржавіли, без лемешів, на конях подерті шлеї. Все потребує праці і грошей, а грошей не було. Тоді порадились разом і Прокіп повіз продавати пшеницю.

Всі троє оселились в конторі у тих кімнатках, де жив економ. Жінка намагалась, щоб Прокіп ночував вдома, її було чудно без хазяїна в хаті, але він й слухати не хотів: його обрали і тут його місце.

По ночах йому не спалось. Виходив з контори, пірнав у гущу осінньої ночі і прислухався, як калатав стукач навкруг подвір'я. Було чудно і радісно разом. Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось. Життя до людей повернулось лицем. Справедливість глянула в вічі. Не буде більше бідних й багатих, земля всіх нагодує. Народ сам скує собі долю, аби тільки не заважали. Осі будинки, покої, по яких блукала одна несита і загребуща людина — тепер підуть під школи. Тут будуть збиратись люди, там будуть читання. Уява малювала інше життя, ніч розступалась, сяли вікна вогнями, гомін розпирав стіни, підіймав груди...

Ще не світало, а Прокіп будив наймитів, дзвонив ключами.

В руках у нього вічно біліла книжка. Він заводив у неї кожну народню копійку, кожне стебло.

З села приходили люди.

— Ну, як там економія наша?

Всім було цікаво, як ведеться хазяйство, що управителі роблять; що вигодніше — чи поділити землю, чи може гуртом оброблять поле і тоді вже ділити хліб. Маланка мало не пробі кричала, щоб швидше ділили. Їм поясняли, водили на тік, на обори, радились, на що ужити будинки.

— Тут би варто школу зробити,— говорив Прокіп.

Але Гуща йшов далі.

— Школу маємо вже, зробім краще народній університет.

Люди приставали на все, на школу й на університет. Нехай навчаються люди, не все ж панам.

Панас Кандзюба дививсь на поле, що простяглось од воріт і уперлося в небо, і все зітхав. Йому було досадно, що пан утік, що він не побачить «пана у постолах».

А по полю вічно блукали якісь фігури і чорніли на сірому небі. То нетерплячі міряли поле, щоб дізнатись, скільки прийдеться на душу.

Маланка, закасавши спідницю та вся зігнувшись, мов чапля переставляла ноги по глеюватій ріллі.

Хома сміявся і погано сміявся.

— Стережете панське добро? Ха-ха! Пильнуйте, пильнуйте, щоб не пропало. Подякує пан, як поверне назад. Аякже...

Зеленкуваті очі скакали в нього, як жаби понад болотом.

— Він дума один із другим, що як пан втік, то вже й пропав. Якраз! Такий не згине. Нажене козаків повнє село та й шусть у теплу хату. Спасибі вам, люди, що зберегли. На твоїй спині запише подяку. Ні, коли хочеш робити, то роби так, щоб він не мав охоти вертати, щоб йому пустка смерділа. Викури димом й вогнем... Зрівняй усе з землею, щоб було голе, наче долоня...

Хома тицяв грубим пальцем в долоню.

— О!.. Як долоня.

Ті, що їм снились панські корови, завідські гуси та інше добро, ловили Хомине слово.

Бо таки правда. Коли б не вигадував Гуща, в них усе було б так само, як у людей. Ще чи ділитимуть землю, чи ні, хто його знає, а тим часом яка користь людям?

Андрій здіймав скалічену руку.

— Де ж правда? Нам таке роблять, а ми ж що їм за те?

І поглядав на гуральню. Його дратувало, що вона ще стоїть, гордо підійма комин і буха безжурно димом, наче сміється.

— Пан втік, а панича Льольо на насіння лишили. Нехай курить, пане добродзею, горілку. Хе-хе!

Хома сердито сапав.

— Атож. Так і буде стояти, що з нею зробиш?

Ну, Хома знав, що зробити. В нього справа коротка:

— Спалити.

І те «спалити» як вітер свистіло у нього в зубах.

Се було чудо, що гуральня досі стояла. Тільки мулила очі. Скрізь по селах покінчили з панами, скрізь димились руїни, а тут — гуральня. Куди не глянеш — вона. То комин упаде в око, то дим, як чорний кудла

тий змій тріпоче в повітрі. По ночах гуде свисток та горять вікна, як вовчі очі, і все так само, як досі, наче нічого не сталось. Що за мара? Тепер мужиче право, не панське. Скрізь погромили панів, та й так минулось. Навіть сторонні сміються. Коли б не Прокіп, не Гуща— давно зробили б кінець. А панич Льольо? Яка користь од нього? Як ссав народню кров, так буде і далі ссати. Андрія скривдив, невже чекати, поки і другим так само буде?

Андрій як і перше жалівся, але тепер його рука зробилась гаслом.

— Дивіться, що роблять з нами в гуральні!

Його брали за руку і уважно роздивлялись безпальчий цурпалок, наче бачили вперше.

Панський пастух вештався скрізь, і скрізь, де він з'являвся, його зелені очі ворушили народ.

Навіть прихильників Гущі.

— Хіба ми гірші за других?

В середу знали, що се буде в четвер. Хома ходив од хати до хати.

— Як вдарять у дзвони — виходь. Хто не вийде, буду палити.

Він був рішучий; видко було, що він не жартує.

Пізно світилось проти п'ятниці світло, як в Великодню ніч. Люди мовчки готували сокири, кілки, залізні лопати. Дитячі очі стежили з печі за кожним рухом старших.

Часом, коли лопата задзвеніла, зачеплена кимсь, або впав лом, усі жахались. Що, вже? Серед напруження й тиші часом раптом здригалось повітря, немов од дзвонів.

— Тс! Тихо!

Прислухались і, не вірячи самі собі, одхиляли сінешні двері або висували голови за поріг. Холодна дрібненька мряка сіялась з неба. Було вогко, непривітно і тихо. Здавалось — кінця сьому не буде. Нехай би вже врешті подали знак, коли воно неминуче. А може Хома збрехав, налякався і нічого не буде? Верталися з хати, блукали з кутка в куток і ще раз обдивлялись наготовлену зброю.

Однак дзвони несподівано впали. Мідь струснула осінню мряку і розсипалась по всіх кутках. Нарешті! Всім стало легше. Виходили з хат, збивались в купи і поспішали. Збуджені раптом з холодного сну, дзвони хрипло кричали і гнали вперед вузлуваті фігури, покручені непомірною працею, сю в одно злиту з пітьмою масу важких лантухуватих тіл, скривлених ніг, твердих, як довбні, рук.

Перед гуральнею юрба спинилась. Великий мурований дім, де жив панич Льольо та містилась контора, важко сірів на чорному небі, холодний, погаслий, і тільки одно віконце тьмяно світилось, як око напіводкрите. Зате гуральня нахабно сміялась рядом червоних вікон і гордо пахкала димом.

Хома ходив між людьми, ще нерішучий, наче не знав, з чого почати. А біля дому був уже рух. Хтось біг під стіною, злазив на сходи і чутно було, як гримнули двері. Потому вікно погасло і знов засвітилось. Дзвони хилитали дрібненьку мряку, бились і розривались, а в пітьмі драгліла юрма. Раптом одчинилися двері і звідти почулось тривожне:

— Хто там? Чого вам треба?

Се панич Льольо... се Льольо...

— Чого вам треба?

Хома одділився од юрми.

— Ага! Се ти? Нам тебе й треба. Ходи сюди! — і погано налаявсь.

Маленька, самотня на сірій стіні фігура Льольо подалась назад.

— Не підходь. Буду стріляти.

І зараз під будинком блиснув наче сірник вогонь, сухо тріснуло щось і розкололо важким розкотом ніч.

Юрма завмерла й осіла. Сполоханий дух заколотився на мент в порожніх грудях. Але Хома його підняв.

— Го-го! він ще стріляє! Бий його... бий!..

Те «бий» опекло тіло, як пуга, підняло ноги і погнало без тями вперед, в рухові тіл, у віддиху грудей, в натиску сили, що раптом збудилась з дрімоти, як під кригою будиться річка.

Темні сіни застогнали од тупоту ніг і під вагою тіла, збитого в купу, двигтіли сходи.

Де Льольо? Ніхто не знав. Чи він ще тут, чи може втік, чи його б'ють, чи тільки ловлять. Тіло налягало на тіло і ззаду чуло на собі гарячий віддих, що гнав наперед. Перед дверима зробився тиск, а знизу все напирали. Двері були замкнені. Хома бив в них плечем і в густій пітьмі, де не видко було лиця сусіда, глухо гупали плечі, тріщали сухі дошки. Раптом двері подались і щось війнуло звідти, як із безодні. Люди хитнулись вперед, у чорну пустку.

— Постійте, зараз! — крикнув Хома.

Минула хвилина.

І сталось чудо, короткий сон, од якого усі посліпли. Електричне світло раптом залляло велику світлицю, наче махнуло срібним крилом і відбилось в помості, в ряді великих дзеркал, в золоті рам. Білі серпанки, як хмари на весняному небі, злегка гойдались на вікнах, зелені дерева схилялись над шовком меблів, етажерки з цяцьками блищали, як царські врата, а триногий рояль, мов чорний казковий звір, одкрив широку пащу і скалив до світла білі здорові зуби. Ся зміна була така раптовна, що схвильована юрма застигла і лиця залляли усі дзеркала, ледве містячись в рамах.

Але Хома одним махом замазав картину.

Він вхопив кіл, замахнувсь і спустив на рояль. А - ах!..

Триногий звір хряснув і дикою гамою струн, од жалібних до грізних, ревнув під стелю. А високі кімнати підхопили той рик і рознесли по всьому дому. Люди збудились зі сну, ожили, заворушились. Хвиля бухнула через двері у хату і вдарила в стіни. Тоді раптом впали коли на тихі води дзеркал і бризнули з дзвоном на поміст скалками обличчя, що там містились.

А дім все сповнявся новими. Осліплені світлом, заглушені дзвоном битого скла, вони налазили з сіней, як оси з гнізд, і накидались осліп на все, що попадало під руки. Якесь шаленство всіх обхопило.

Бий все!

І накидались на все. Намагались роздерти стільці за ноги, а коли не вдавалось, били ними об землю і насідали грудьми, як на живу істоту. Мовчки, зціпивши зуби. Кілки змітали скло з етажерок дощем черепків, шибки під молотками осипалися з вікон, як з дерева

цвіт. П'яніли все більше. Хотілося чути лиш брязк, стук, тріск, передсмертне хрипіння кожної речі, яка так само тяжко конала, як і жива істота.

Про Льольо забули.

А рояль Хомі не дававсь. Чорні блискучі боки його кололись і западались за кожним махом кілка, але він все ще тримавсь на ногах, тільки вив дико, як звір, стікаючий кров'ю.

Потривожений пил, що досі тихо спочивав в меблях, тепер курився димом та крутився в повітрі, роблячи світло жовтим і каламутним. Все злилось в однім божевіллі. Люди пили його один в одного з очей, з передсмертного жаху скалічених речей, з криків скла і металу, з стогнання струн. Всі ті одламані ніжки, покручені спинки, черепки під ногами, шматки паперу, пустка руїни — будили ще більшу жадобу нищить, ламати, бити, і ноги без тями топтали знищене вже, а руки шукали нового.

Андрій одною рукою ламав галузки живих рослин, розсипав землю з вазонів. Ага! ти ростеш! і упивався хрустінням горшків під каблуками.

Хома з перекривленим ротом, весь мокрий, блищав од поту.

— Гуляйте, діти. Прийшов наш день.

Панас Кандзюба силкувавсь до натуги підняти велику шафу, але не зважив сил. Вона навалилась на нього і придушила. Він крутився під нею, кректав, волік до вікна. Йому помогли другі. Шафа лягла на вікно, задерла ніжки й білий спід, хитнулась і щезла. Панас висунувсь у вікно, щоб чути, як вона хрясне грудьми об землю.

На подвір'ї, у безпросвітній мряці, кишіли люди, як гусінь.

— Чого стоїте? Йдіть помагати. Тепер нам воля.

Світлиця зароїлась од нового народу, що насилу пролазив через купи уламків. Люди розсипались скрізь, по всьому домі і кожну кімнату сповнили ґвалтом. Гупали кілля і молотки, наче в великій кузні, тріщали меблі і двері, скреготало залізо, а скло дзвеніло й дзвеніло безперестанку і сипалось долі, як груші з дерева в бурю.

Весь дім трясся од зойку, кричав на пробі в порожні отвори вікон до чорної мряки, що його оточала.

Одсувались комоди і звідти викидались тонкі сорочки, такі чудні і легкі, наче пушинки, з свистом дерлися рядна, літали, мов павутиння, мережки.

В ковалихи очі горіли, вона трясла гладкими боками, порпалась в купах і все кричала:

— Не деріть всього! Лишіть мені...

І здирала з поламаних меблів шовк жовтий, червоний, блискучий.

Панас Кандзюба бігав по хатах, як навіжений. Зза пазухи виглядала у нього тонка жіноча сорочка без рукавів, а руки обережно тримали і притискали до грудей коробку з старим іржавим залізом. Він сам не знав, куди її діти.

Олекса Безик сяв. Він врятував од погрому слоїк з солодким і притулив до серця, наче дитину.

Хати вже були обдерті, розбиті, переповнені пилом, як димом, що простягав руки за вікна, на холод. На вікнах хилитались од вітру подерті білі завіси, як перебиті крила. Тільки лямпи та канделябри лишились цілими і завзято заливали цілу руїну світлом, до нестерпучости ясним.

Брудні, наче на лахміття подерті люди спинились і роздивлялись, що б знищити ще. Але нічого не було. Голі стіни копали останнім диханням оддертих шпалерів.

В кутку Хома старанно трощив ще простий, кухняний ослінчик, брудний, у помиях, наполовину згнилий.

Андрій торкнув Хому за плече.

— Ну, а гуральня?

Хома підняв на нього безтямні очі.

— Як бити, то бити все.

І далі трощив недобитий ослінчик.

— Годі, покиньте,— кричав Андрій.— Пора палити.

Хома опритомнів. Палити? Його очі на мить спинились і в них мигнув наче далекий відблиск пожежі.

— Палити? Давай.

Вони склали на купу під сходи уламки меблів, ніжки стільців, шматки паперу і підпалили.

— Тікайте з дому, горить! — кричав Андрій.

Люди, як миші, покидали покої і серед диму скакали по сходах.

Андрій зняв з канделябра свічку і підпалив завіси.

Вогонь охоче поліз по серпанках і чорні отвори вікон ще глибшими стали в червоних рухливих рамах. Дві Андрієві тіні заметались на прощання по стінах і разом з ним зникли.

Андрій шукав Хому.

— Тепер гуральня. Чуєте, Хомо? гуральня, кажу.

Вони останні вибігли з дому.

Ніч стояла глуха, ще чорніша по світлі. Але сподом вона ворушилась, жила, двигтіла і хвилювалась хвилями чорного люду, невидимим припливом тіл.

Тільки гуральня блищала рядом освітлених вікон та тремтіла од руху машин, немов у великих кам'яних грудях, ждучи чогось, тривожно калатало серце.

Робочі покинули працю і чорніли вздовж стін та біля дверей. Світло з вікон грало в калюжах разками золотого намиста.

Юрма й гуральня стояли напроти себе, немов міряли сили, немов ще рішали, хто переможе.

Між ними раптом з'явилась важка, кострубата постать Хоми.

— Чого ждете? Паліть.

Вікна паничевого дому курилась димом. Вогонь ліз по завісах, в'юнкий, веселий і вже облизував лутки знадвору.

Безлиця у пітьмі юрма здригнулась і пішла на гуральню. Андрій біг попереду. У лівій руці тримав залізо, а права, без пальців, високо здіймалась над головою, наче комусь грозила.

Ось апаратна. Тепла, вся завита в залізні труби, колеса, машини, наче нутро живота, вона тряслась як в трясці і блискавично мигтіла широким пасом. На мить Андрієві ніздрі вхопили знайомий запах олії, пари, сухого жару вогняної печі — і перед ним встало його робоче життя, його каліцтво. Ось як зійшлися вони — машина і її жертва. Андрій почув на руці одрізані пальці і злість туманом піднялась йому до мозку. Він кинувсь на пас і збив одразу. Захитавшись, пас упав з свистом плавким лінивим рухом, як мертва гадюка. Апаратна востаннє здригнулась і стала, а махове коло закрутилось в такому шаленому льоті, що, здавалось, підхопить з собою й машину. Паровик тепло і важко дихнув, сповнений сили. Чорні блискучі боки його дратували Андрія.

Йому хотілось бити сю ситу, гладку скотину, почуть, як застогне, крикне, сконає, віддасть останнє дихання. Він збив манометр і ударив залізом по боці. Потому пустив пару в свисток. І коли паровик скрикнув тим самим криком, яким будив Андрія мало не ціле життя, криком, що зблизька видававсь гострим й блискучим, як шило, лютість одняла у нього тяму, свідомість і розуміння. Він бив машину що було сили, помагав правою лівій руці, крутив головки гайкам і ламав все, що вдавалось зламати. Забув навіть про небезпеку. Він не бачив, що ділялось навкруги, всіх тих свиток, жовтих кожушків, борід і волосся, зліплених потом, гарячих очей, напівбожевільних, поранених рук, не чув того кування заліза в залізо, пекельної кузні, що все перекувати хотіла в ніщо, що працювала, як невгаваючий дух руйнування, і сповняла луною тисячі згуків високі стіни гуральні.

Хома був всюди. Він, здавалось, забув людську мову і лиш, як жужіль од горіння душі, викидав з себе:

— Бити! палити!..

Де тільки з'являлось його обличчя старої баби, глибоко зоране плугом життя, де падав лиш погляд зелених очей, владний і невблаганний, там дух руйнування напружував жили і зміцняв сили в нелюдські.

Хома не чув утоми. Його руки, наче залізні кліщі, крутили мідяні труби і чим твердіші вони були, тим більшу розпаляли охоту перемогти. Обдерті, у ранах, його руки давно обливалися кров'ю, але він навіть не помічав. Знав тільки, що мусить розбити і підпалити.

Нарешті! Покришки з брязком впали з цистерн, вогонь торкнувся спирту і легка блакитна хмарка захилиталась над ним. З цілої гуральні збіглись дивитись. Синавий вогонь, такий легкий й невинний, що, здавалось, пекти не може, м'яко згинався і розгинався, наче плавав на спирті, і тільки часом здіймалась хвиля з червоним гребнем.

Невдоволений шепіт пройшов по юрмі.

Се ж горить спирт! Ніщо інше, а спирт! Було досадно. На саму згадку пекло у горлі, розливалось тепло у грудях. Нащо було палити, не давши навіть покушать! Тепер ні паничеві, ні людям. Вогонь жере.

...вогонь торкнувся спирту і легка блакитна хмарка захилиталась над ним.

Олекса Безик мало не плакав. Невже пропаде?

Він хотів рятувати. Йому прийшло на думку, чи не можна зачерпнути спідсподу. Адже горіло лиш зверху. Він знайшов корячок і протиснувся крізь натовп.

— Куди ти?

Його хотіли спинити.

Але Безик вже розігнався і сунув руку просто в вогонь.

Синє полум'я хитнулось, хлюпнуло в чорні криси цистерни і впало додолу кількома вогняними клубками.

— Ой, братці, пече! — скрикнув Олекса.

У нього горів рукав.

Се була спроба, невдатна, правда, але, здавалось, можлива. Вогонь лиш зверху; під сподом чистий, здоровий спирт, треба тільки дістати.

Натовп захвилювався.

Тц! тц! скільки добра загибає... скільки горілки...

У роті сохло, душа просила хоч закропитись, хоч раз ковтнути, хоч умочити уста, сухі од смаги. Розбити посуду? Пробити збоку? Дух спирту лоскотав ніздрі і спазматичним рухом горло ковтало слину.

Гарячі очі мацали боки цистерни, готові втягнути в себе, висушить повну посуду, міцну, недоступну, накриту вогнем. Юрма навіть затихла од божевілля згаги, злита в одно бажання і в одну думку. А перед нею все вище й повніше палали чаші, повні вогню, як жертви невідомому Богові.

Раптом ззаду почувся крик:

— Розступіться! дайте дорогу!

І не встигли ще розступитись, коли крізь юрму пролетіло щось мокре, все у рідкому болоті, забризкало всіх і просто кинулось до вогню. На мент тільки мигнула перед очима чорна фігура, піднята рука і вже простягла людям шаплик вогню, що курився як серце, тількищо вирване з грудей.

— Пийте!

Але як пити?

— Лий воду! Дайте води...

Хтось приніс воду і хлюпнув нею в шаплик.

Вогонь притих, зігнувся, дихнув востаннє й сконав.

— Ура! горілка!

Руки здіймались і простягались — тремтячі, напрасні, з одним непереможним бажанням швидше дістати, вхопити і одірвати од чужих уст тепле противне пійло.

— Давай! Сюди! Лишіть мені! Буде, нам дайте...

Ті, що стояли ближче до дверей, не мали надії дістати горілки. Їм треба було самим роздобути. Вони бігли в подвір'я, скакали в калюжу, як були в одежі, й качалися там в якійсь гарячковій нестямі, щоб краще змокнуть і не боятись скакати в вогонь.

З густої осінньої мряки безперестанку вривались в гуральню і лізли в вогонь, наче нетля на світло, дикі, напівлюдські фігури, мокрі, покриті корою рідкого болота, спід якого блищали лиш очі.

Блакитні вогні все розростались і вже цвіли на вершечках червоним, як хмари при сході сонця. По обличчях розлились мертві синаві тони. А серед тіней од поламаних труб і машин, що з жахом бились по стінах, чорні заболочені люди скакали у дикім танці і черпали вогонь з палаючих чаш:

— Хто хоче? пийте!

Дім, де жив Льольо, вже догоряв. Падали балки у прірву отворів і розсипались снопами тріскучих іскор. Гуральня рівно палала, вся налита вогнем, стікаюча полум'ям в вікна і двері, як рана кров'ю.

Широкі крила осінніх хмар жевріли тихо над нею, простерті в безодні ночі.

Другого дня скрізь було тихо. Люди ходили в'ялі, спорожнені наче, ліниві. Чорний задимлений комин стирчав на горбку замість гуральні; мимохіть він притягував очі і було чудно, що око не упиралось, як досі, в стіни, а йшло кудись далі, в порожняву поля, рудих горбків.

Андрій пішов оглядати руїни. На пожарищі, яке ще курилось, попадались цікаві. Білий димок ліниво здіймався над грузом завалених стін, наче пара у холод з ніздрів худоби. В широких отворах вікон біліли кахльові печі, немов зуби в щелепах кістяка. Купки босих дітей порпались в теплій землі, знаходячи всякі уламки та дрібні речі, напівзотлілі. Вони сварились і бились, як горобці.

Андрій ввійшов у гуральню. В тьмяному світлі сірого

дня, що лилось крізь діри вікон та через стелю, все здавалось чужим, чудним, не подібним до того, що було вчора. Вчора тут були машини, теплі, живі міцні апарати, що упирались і не давались, коли їх били. Сьогодні — вони лежали худі, спорожнілі, скорчені вдвоє, з пробитим боком, руді й облізлі. Мідяні труби простягали безвладно покручені кінці, сплющені, зм'яклі, наче стоптані кишки, і червона іржа од вогню виступала на них кривавим потом.

Андрій дивувався. Невже це він одною рукою мав силу завдати залізу такі глибокі рани? Він переводив очі од своїх рук на машини і тільки здвигав плечима. Невже це він? Не чув уже злости, як досі, вона десь щезла за одну ніч. Йому навіть жаль стало тих апаратів, він так довго ходив коло них, наче нянька біля дитини.

Андрій стиха зітхнув і почув зараз, що коло нього щось ворушиться.

Панас Кандзюба стояв серед грузу, важкий і сірий, як купа перетлілої цегли.

— Геть все сплюндрували,— обізвався Андрій.

— Хіба то ми?

Андрій здивувався.

— Як то не ми? А хто ж?

— Нечиста сила.

В очах Кандзюби була така певність і такий жах, що Андрія мороз обняв.

— Ніхто, тільки нечиста сила.

До гуральні під'їздили підводи і від'їздили повні заліза, цегли, обсмалених балок.

— Розберім все, зрівняймо з землею,— говорили один одному люди, але вже оглядались, якісь непевні, і в занесених пугах над кіньми, і в поспішнім гуркотанні коліс чулась тривога.

Під вечір по селу розійшлося, що йдуть козаки. Хто пустив поголоску, звідки вона узялась, ніхто добре не знав. Оповідали тільки, що будуть трусити, а в кого знайдуть — той не мине розстрілу.

Видимо, се справа панича Льольо. Пустили живим, а тепер людям біда. Треба було зразу забити, а тоді вже палити. Та пізно. Ради нема.

— Що діять? Як рятуватись?

Лихо так зненацька підкралось і так несподівано впало, що ніхто навіть не важився думать, чим запобігти. Звістку приймали, як сподіване щось, як щось неминуче, мов по хоробі смерть.

Деякі мали надію обрятуватись. Вони нишком скидали в став забрате залізо, або ховали в землю, що в кого лишилось. Та хіба се поможе? Хіба, як що до чого, не викажуть люди?

Проте ніч минула спокійно, а ясний холодний день і зовсім заспокоїв село.

Хтось вигадав, видко. За що б мали карати, коли навкруги було те саме. Скрізь попалили і розбили панів, бо таке право настало.

Минало з полудня, а в селі тихо, нема нічого.

Прокіп хазяйнував на панськім полі, орав на зяб, кінчав пізню сівбу. Робота ішла своєю чергою — пан не вертався одбирать землю, панич Льольо теж, видко, не мав охоти дивитись на пожарище. Скрізь було спокійно і поголоски гасли. Ніхто їм більше не вірив.

Минула і друга ніч. Ті, що повкидали у став добро, тепер жалкували.

Однак новина впала, як грім з ясного неба. Тепер вже напевно. Олекса Безик їздив в містечко, але з дороги вернувся. В село Тернівку прибуло військо. Зігнали людей, кого постріляли, кого порубали, інших забрали в город. Трусять, в'яжуть і б'ють.

— Ждіть і до нас. Тепер неминуче.

Тепер неминуче. Се було ясне.

Панас Кандзюба довго, уперто чухав за вухом.

— То се і нас постріляють?

Його налякані очі, повні нерозуміння, надаремне шукали підмоги.

Олекса Безик наче нічого не знав. Він здвигнув плечима.

— Я не палив, мені нічого не буде.

— Хіба ти з нами не був?

— Я? Борони Боже. Я сидів вдома.

— Отак. Я ж тебе бачив на власні очі.

— Кого? Мене? Хай тому повилазять, хто мене бачив. Сам підпалив, а каже на других.

Під вечір по селу розійшлося, що йдуть козаки.

— Я підпалив? А ти докажеш?

— А докажу.

Винуватих не було. Одні скидали вину на других, а ті на інших. Виходило так, що всі були вдома, а коли хто й забіг на гуральню, то тільки на те, щоб подивитись. Кому ж не вдавалось затятись, той всіх винуватив. Село винувато, село буде і одвічати. Але село не хотіло. Докори і сварки підіймали стару ворожнечу, наверх спливали забуті кривди й гріхи. Спокійніші всіх гамували. Цитьте. Нічого не буде. Тепер наша сила і наше право.

В полуднє од переїжджих почули про Осьмаки. Там козаки підпалили село, бо люди не схотіли виказать винуватих. Село горить.

Тоді пішли нарікання. За що всім гинуть? Хіба не Хома підмовляв? Не він скликав громаду? Хома і Андрій. Не мине лихо, видко, й за панську землю. Поки не було Гущі, в селі був спокій. Що тут казати. Гуща і Прокіп збунтували народ, вони у всьому винні. Казали — народнє право, наша земля, а тепер — козаки.

Панас Кандзюба хвилювався найбільше.

— А що? На моє вийшло. Озуть пана у постоли... от і озули.

Під вечір на селі появився Піднара. З того часу, як прийшов маніфест, його ніхто не бачив, він наче щез. Тепер ішов спокійний, високий, похмурий, немов трохи пристарів. Його не займали. Навпаки, йому заздро дивились услід.

— Такому нічого не буде. Він сидів тихо.

Його уважали хитрим, розумним і обережним.

Що ж тепер діять?

Тривога обіймала село. Переказам не було кінця. Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих складали на віз, як снопи, і так везли в тюрму. Крізь щаблі воза цілу дорогу капала кров. Що жінки голосили так сильно, аж чутно було на далекім шляху. Що од підпалу погоріла худоба і хліб. Жах малював усе страшніші й страшніші картини. Од неспокою люди не могли всидіти в хаті. Що треба робити? Як рятуватись? Хто знає? Біда неминуча. Уявлялись вогні, руїна і кров. Діти сторожили шлях за селом, найменший галас будив тривогу.

Звісно, такий Хома або Андрій не мали чого боятись. Що ти з них візьмеш? Ні кола, ні двора. Харпаки, злидні, призвели до біди та й поховались. Сьогодні спалили гуральню, а завтра підпалять у когось хліб. Не дурно каже Підпара: не жди добра од палія.

Олекса Безик радив вернути панові землю. Все ж буде менша вина.

— Ну, а гуральня?

Правда, її не збудуєш наново. Чорні руїни гнітили, як нечисте сумління.

Одні питали, чи не краще б вийти назустріч війську з хлібом та сіллю, упасти в ноги, скоритись.

Другі радили битись, не пустить козаків.

Але все се було не те.

Один тільки Підпара спокійно ходив між людьми і прислухався, а його очі, глибокі й суворі, щось замикали під наметами брів.

Усім здавалось, що Підпара щось знає.

Але Підпара мовчав.

Від кого пішла та думка, хто перший її подав, трудно було сказати. Може Підпара посіяв своїм суворим зором, а може вона сама зродилась і осіла глибоко в серці, як камінь на дно. Доволі, що люди мовчки її прийняли, як останню надію, як єдиний рятунок. Нехай краще загине кілька людей, аніж ціле село. Важка таємна згода запанувала між людьми. На мить одчинився тайник, щось пропустив і зачинився знову. А в ньому, як сім'я в жіночому лоні, росло щось і стигло і падало тінню на замкнені обличчя.

В осінній пустці, що облягала село, чулось зловісне дихання якогось лиха, щось невблаганне, неминуче, жорстоке і вимагало жертви.

У Підпари під образами горіла лямпадка. Святочний настрій спливав з богів і ліг на обличчя Підпари. Він говорив поволі, важко, наче одраховував гроші, і перед людьми знов був давній Підпара. Народ товпився в хаті і в сінях. До нього прийшли, він знов був потрібний. Тоді як іншим страх одняв розум, засліпив очі, Підпара не боявся нічого. Він був як скеля серед розхитаних

хвиль, що мали надію спинити на ній свій біг та знайти рівновагу. Він знав, що радить.

Панас Кандзюба хитав головою. Так, так. Нехай приходить військо, коли вже буде по всьому. Винуватих нема. Сама громада їх покарала. Тоді не буде за що карати всіх. Не село бунтувало, а тільки привідці. Коли б не вони, було б спокійно. Хто зробив забастовку? Вони. Хто забрав економію в пана? Вони. Хто гуральню спалив? Таки вони. А усім гинуть за них? Рішитись хати — та що там хати — може й життя.

Він хвилювався.

Підпара насував брови.

— Тепер він панське бере, а пождіть трохи — візьме і ваше. У тебе, скаже, є десятинка зайва, оддай. Той склав яку сотню — рішайся грошей. Забере в мене, в тебе, Максиме; а тоді і в бідніших. Від них життя не буде.

Гаврило, Підпарин тесть, вплів в сиву бороду жовтий кістяк руки.

— Що там! Постріляти та й вже.

Жорстоке слово, кинуте вперше, забряжчало, як ніж серед тиші.

Світлиця важко замовкла. У мовчанці згоди, що затулила уста, страх родив підлість.

Коли б не було чого за се?

Тоді рудий Максим, староста сільський, витяг з кишені знак і почепив на груди.

— Я одвічаю. Ось тут бомага. Приказ стреблять всіх бунтарів. За се нічого не буде.

Однією рукою він бив себе по кишені, другою поправляв знак.

І все блищало на ньому: руде волосся, густе ластовиння, чищена цеглою мідь.

А коли так, то чого ждати. Скликайте сход. Нехай розсудять ...

Гола земля, бита крилами вітру, безнадійно сіріла під олив'яним небом. Рядами заморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що неохоче збирались до зборні. Ішли ліниві, сірі, важкі, наче груддя ялової землі, яка їх зродила. Несли свою зброю —

одвічні рушниці, зв'язані мотузками, важкі іржаві обухи, люшні, дрючки. Всіх їх гнав страх, звичка слухати начальство. На сход скликали всю «мужеську плоть», а хто не прийде, того чекала смерть. Жінки виряджали своїх чоловіків з плачем, з голосінням, як на той світ. Хто знає, що буде?

Маланка не пускала Андрія.

— Не ходи. Щоб ще чого, боронь Боже, не сталось.

Андрій не слухав.

— Я, пане добродзею, маю одзнаку од пана, мені своїх не страшно.

— Хвались, хвались, Андрійку, каліцтвом, комусь воно дуже потрібне,— шипіла Маланка, але й сама пішла за ним.

І знов майдан зачорнів од народу. Всередині чоловіки, кругом, аж до калюжі, жінки.

Змішаний гомін глушив слова Підпари. Видко лиш було, як він, високий, в святному жупані, махав рукою та зводив острішки брів. Кінець рушниці стирчав у нього при боці.

— Ой, Боже, щось буде! — лякалась Маланка.

— Погромників будуть судити...

— А кого саме?

— Виказують люди на Хому Гудзя, на Гурчина Саву... Глядіть, щоб не було чого і Андрію...

— Господь із вами,— жахнулась Маланка.— Мій так само був на гуральні, як ваш. Тоді пів села довелось би судити.

А сама озиралась: де той Андрій?

Максим Мандрика, з значком на грудях, ходив між народом.

— Усі прийшли?

— Всі.

— Не прийшов Безик Олекса.

— Я тут...

— Треба всіх записати.

Але тільки наладивсь, коли до зборні верхи під'їхав на панськім коні Семен Мажуга. Прив'язавши коня, він простягнув руку Мандриці.

— Здоров, Максиме, маю діло до тебе.

Староста глянув на нього.

— Не варт ти моєї руки. Ось тобі, маєш...

І вдарив Семена в лице.

Семен оторопів.

— За що ти вдарив? Мене громада обрала.

Мандрика не встиг одповісти, як Підпара вже встав між ними і звів рушницю.

— Розступіться там, зараз!

Народ хитнувся назад, наче хлюпнула хвиля, і рівночасно ахнули люди й рушниця.

Завитий в серпанок білого диму, Семен зігнувся і схопився за бік.

— Ой, братці, за що ж мені таке?

Він хитався і божевільним оком шукав страшної розгадки на сірих обличчях, що живим муром нахилялись з обох боків.

Там не було розгадки і не було надії. Тоді звірячий жах підняв його ноги і він кинувсь тікати наосліп, сходячи кров'ю, що червонила пальці і стікала здовж ногавиці на землю.

Олекса Безик догнав Семена і вдарив ззаду колом. Високе тіло зігнулось удвоє, як складаний ножик, і повалилось на землю.

Панас Кандзюба був уже тут. Безвладне тіло, ще тепле, що так покірно лягло йому під ноги, струснуло в ньому зненависть, якої не чув до живого. Його захопило непереможне бажання зробить йому шкоду, вдоптати в землю і знищить. Без потреби він вистрелив в нього і націлявся важким чоботищем вдарить під груди.

— Доволі, готовий! — обізвавсь Безик.

Вони взяли за ноги тіло Семена, одтягли до баюри і вкинули в воду.

Все сталось так несподівано й швидко, що люди закаменіли.

Кров була пролита. Одна тільки хвиля одділяла минуле од того, що сталось, а здавалось, що проминула вічність, що попереднє раптом впало у прірву, що щось прорвалось і увільнилось од пут.

Од юрми рішуче одділились Іван Короткий, Дейнека та ще дехто з людей і стали біля Підпари, готові на все.

Підпара витягсь у весь свій зріст.

— Хома Гудзь тут? Виходь.

Голови повернулись і тривожно - жорстокі очі стрілись, наче мечі.— Де Хома Гудзь?

— Нема. Не прийшов.

На хвилину залягла тиша і натяглася, наче струна. Кого тепер? Чия смерть вилетить з рога і впаде на тім'я, як камінь? Було чутно дихання.

— Прокіп Кандзюба!

Як! Прокіп Кандзюба? А цього за що? Його ж обрала громада?

Староста пояснив.

— Я по нього послав. Він зараз буде.

— Добре. А тим часом... Андрій Волик! Ведіть!

— Волик... Андрій ...— прокотилось луною. — Тут... ось він...

— Ой, Боже, що він вам винен! — кричала Маланка.— Не руште!

Її голос заглушило тонке, гостре і невгавуче скигління, подібне до виття під ножем поросяти, і тільки згідка його рвали окремі слова. Не хотілося вірить, що то голос людини.

Тим часом юрма двигтіла, кипіла і викидала з себе, як страва наверх шумовиння, суху, скуйовджену постать каліки.

— Йди... йди... ось він... ось тут. Не поможе.

Його штовхнули і він впав на коліна перед Максимом, блідий, пошарпаний весь, нікчемний, як опудало з конопель, з своїм цурпалком замість руки.

На устах в нього бився ще крик.

— Змилуйтесь... люди... я нічого не винен.

Він уклонився, торкнувшись чолом землі.

Максим поставив Андрія на ноги.

— Хрестись.

Андрій зараз покірно підніс до лоба скалічену руку.

— Бийте його.

Так він і впав. З ним покінчили одразу.

І знов кривавим шляхом потягли тіло в калюжу.

Але зараз мусили кинуть. Їх спинив галас. Юрма здригнулась од глухого стогнання жаху, од шуму піднятих рук.

— Дивіться... он там... он там... встає... він ще живий... Семен... Семен...

. . . Підпара вже встав між ними і звів рушницю.

З води баюри піднялася спина, як острівець, на мить показалась рука, наче ловила повітря, і знову впала. Ще два - три рухи, вагання — і довга фігура розігнулась поволі та захиталась на нетвердих ногах, як привид у чорній сітці стікаючих вод. Великі Семенові руки, мов кліщі рака, надаремне шукали, за що б схопитись.

— Він вийде!.. він зараз вийде з води!..

Ті, що тягли тіло Андрія, скочили в воду і одним махом сокири поклали Семена назад на місце.

І знов жорстока тиша здушила серце у жмені, знову болюча жага кривавого слова розтягнула хвилю у вічність. Чия тепер черга? Кого покличе смерть? Кожне нове наймення давало іншим змогу передихнути коротку хвилину пільги.

Однак напружену тишу ніщо не порушало. Підпара пошепки радивсь з Максимом і тільки за плечима у юрми билось і розривалось голосіння Маланки та плач жіночий.

Раптом все стрепенулось, ожило. Юрма зітхнула великими грудьми і наче брижі пробігли по ній, як по воді.

— Ведуть! Прокіп іде!..

Прокіп підходив спокійний і діловитий, як завжди. Так само, як завжди, охайно лежала на ньому одежа, так само поважні були його рухи і неймовірним здавалось, що ся людина іде на смерть. От зараз підійде, стане, вийме з кишені заялозений зшиток і прочитає громаді, скільки зорав, засіяв та що продав. Інакше не може бути.

Всі очі вп'ялися в нього, а він спокійно все наближався.

Під ноги йому попалась пляма свіжої крові. Він завагався на мить, наче боявся ступити на криваву дорогу, поблід на виду і підняв очі. Вони спинились на рушницях, вилах, сокирах, на Підпарі і купці людей, що вже стояли напоготові. Він зрозумів.

Однак привітався.

Підпара махнув до нього острішками брів.

— Чому сам не прийшов? Ще посилати по тебе... Готуйся. Даси одвіт перед Богом.

— Хіба ти піп. Я дам одвіт громаді. Вона настановляла мене.

— Пізно вже, братику. Зараз помреш.

— За віщо?

— Ніколи розмовляти з тобою. Сам знаєш. Швидше кажи, що маєш.

— Громада так присудила?

— Громада.

Прокіп глянув навколо. Біля Підпари стояли Олекса Безик, Іван Короткий, Олександер Дейнека, дядько Панас. Все однодумці.

— І ви проти мене? Що я зробив?

Вони мовчали.

Рятунку не було.

Дядько Панас торкнув його в плече.

— Може покликать Марію?

Прокіп безнадійно махнув рукою.

— Покличте.

Вона ледве протиснулась крізь натовп — в новому цупкому кожусі, яким загортала дитину, і зараз уклякла на обидва коліна на мокру од крови землю.

— Помилуйте нас, пане старосто, і ви, чесна громадо... Коли б його не обрали, він би в тому не був.

Вона кланялась низько, разом з дитиною, в один і в другий бік.

— Годі, Маріє ... вставай ...— спиняв її Прокіп.— Слухай, Маріє ...

І на хвилину замовк. Забув усе відразу.

— Слухай, Маріє ... ось що ... коня продайте ... нащо він вам ...

— Ой, Боже,— голосила Марія.

— Мовчи. З тих грошей оддай десятку Пилипу, що я позичив... хліб, як змолотиш, не продавай, своя мука буде... Мою одежу лиши для сина, як виросте — зносить ...

— Швидше там! — наглив Підпара.

— Ой,— голосила Марія.

— Кланяйся мамі ... нехай простять ... та й вже. І ти прости ...

Він тричі, як перед говінням, поцілувався з нею, приклав холодні губи до чола дитини.

— Готовий? — питав Максим.

— Ще маю гроші громадські ... ключі.

Він поліз у халяву і витяг звідти ганчірку.

— Полічіть... Тридцять вісім рублів і дванадцять копійок.— Потому згадав:

— Ще дві копійки.

І вийняв з кишені разом з ключами.

Максим забрав.

— Ще маєш що?

— Дозвольте скинуть жупан.

Він розщібнувся і лишився в одній сорочці.

Круг нього з співчуттям гомоніли:

— Добрий жупан.

— Шкода було б, якби умазався в кров.

Підпара набивав ще рушницю, решта чекали готові.

— Стійте,— спинив їх Панас Кандзюба: — я сам.

Він все ще біля Прокопа тупав.

— Кріпись, синашу. Служив досі громаді, послужи їй востаннє. Страшно нам... військо іде... не всім бути в одвіті... тобі заплатить Бог... Перехрестись.

Прокіп перехрестився.

Марія все голосила і рвала на собі кожух. Її одтягли між люди.

— Прощайся, синашу...

Прокіп вклонився на чотири угли.

— Простіть мене, люди... Може кому чим завинив... Прощайте...

— Хай Бог простить... Прошай і нам...

Панас Кандзюба знову торкнувся небожа.

— Куди тобі стріляти?

Прокіп втупив у нього вже мертві очі. Подумав.

— Стріляйте в рот.

Білий, як сорочка на ньому, він намагався розтулить рота, але не міг. Спідні щелепи тряслися в нього, тверді і нерухомі, як дерев'яні.

Панас приклав рушницю мало не до обличчя і бахнув.

А в одповідь на постріл лице плюнуло цівкою крови і обілляло Панасові руки і груди.

Прокіп впав на коліна. Підпара добив його ззаду.

Народ п'янів од запаху крови, хрипіння смерти, порохового диму. А Гуща? А Хома Гудзь? А Іван Редька? Як! Він ще живий?

Однак ні Хоми, ні Гущі не було. Вони десь щезли. Підпара послав їх шукати.

Тих, що намагалися потай втекти за спинами юрми, забрали на зборню. Звідти їх випускали поодинці між два ряди і брали в вогні, або у кілля. Так згинули Редька молодший із братом та Сава Гурчин, останній за те лиш, що побив вікна колись в Гаврила, тестя Підпари.

Трупи мокли в баюрі, наче коноплі, і червонили воду, а над народом простягалися пасма синього диму, мов упиреві руки шукали жертви.

Короткий день скінчився. Вітер розвіяв дим, розсіяв останнє тепле дихання забитих, розігнав хмари. З чорного поля він нісся далі у чорну безвість і хитав зорі, що золотили дрібним намистом криваві води калюжі...

Маланка ледве допхалась до своєї халупки. Впала у пітьмі на лаву і на коліна впустила знесилені руки. Цілий день була на ногах, цілий день вбирала в себе муки та кров і стільки людей поховала в серці, що воно сповнене стало мерцями, як кладовище. Аж заніміло. Нема у ньому ні страху більше, ані жалю, вона вся дивно порожня, зайва на світі і непотрібна. Добре, що хоч світла нема, бо її очі не змогли б більше нічого вмістити. Вона нічого не хоче. Аби тільки поночі було, як зараз, і тихо.

Все од неї тікає, все одвернулось. Був у неї Андрій — цілий вік гризлася з ним, а тепер нема вже й Андрія. Пестила мрію про землю, а земля встала проти неї ворожа, жорстока, збунтувалась і втекла з рук. Як марево поманила і як марево щезла. Лежить холодна і ссе тепер кров...

Маланці більше нічого не треба. Аби тільки поночі було і вічно німувала ся пустка, як в домовині.

Рипнули двері.

— Хто там?

— Я.

Дивно. Прожила життя, а воно раптом впало у прірву. Хоч би слід залишило, хоч би згадку яку. Все зап'яв морок. Все чорне. Навіть нинішній день одсунувсь далеко, так далеко забіг, що видається давнім, давно забутим сном. Чи то було сьогодні, чи нічого не було? Одно тільки виразно ясніє у пітьмі: одрізані пальці Андрія. Три жовтих цурпалки, в олії, з прилиплим піском.

Шукала, десь був четвертий, і не знайшла. Що б пошукати краще!..

— Де ти була?

А пальці крутились перед очима, як хробаки. Сині нігті мутно блищали, як мертве око, пожовкла шкура зібралась в зморщки і між ними чорнів робочий бруд... Вона їх поховала — тільки забула, в якому місці. Голова в неї починала боліти од того, що не могла згадати.

— Де ти була?

— Марка рятувала.

— Утік?

— Утік.

— А батька забили...

Більше не було слів. Ніхто не будив вже чорної тиші, що наливалась крізь вікна у хату.

Важким холодним сном за хатою спала земля, а високо над нею тріпались зорі, наче в небесному акваріумі грали золоті рибки.

На світанні козаки вступили в село...

З ГЛИБИНИ

ХМАРИ

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище мандрують блакитним шляхом,— мені здається, що бачу душу поета.

Я впізнаю її. Он пливе чиста і біла, спрагла неземних розкошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажанням пісні.

Я бачу її. Велика і важка, повна туги й невиплаканих сліз, вагітна всіма скорботами світа, темна од жалю до нещасної землі, вона клубочиться чорними хвилями, важко дихає переповненими грудьми, ховає лице од сонця і гірко плаче теплими сльозами, аж поки не стане їй легше.

Я знаю її. Вона... Неспокійна, вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчиться шалено по небу і підганяє ліниву землю золотою різкою... Вперед... вперед... швидше разом із нею... в мільйон раз швидше в повітрі... І гукає так, щоб всі почули, щоб ніхто не спав, щоб всі прокинулись...

Я розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питанням — «нащо? до чого?» — вона спустила сірі крила над землею, щоб не було видко сонця, щоб потопала в тінях земля, і сіє дрібну мряку суму...

Поете, я не дивуюсь, що любиш хмари. Але я співчуваю тобі, коли з тужливою заздрістю стежиш за хмаркою, що тоне, розпливається і гине в блакитній пустелі.

18/X 1903 р.

УТОМА

Душа моя втомлена, і навіть той жаль, що почуваю, нагадує лиш усміх, застиглий на обличчі мерця ...

Я маю жаль до неба, бо хмари, що проходять по ньому, не лишають там жодного сліду: воно знов стає ясним і блакитним.

Жаль маю до землі, бо тіні, що вкривають її, пересунуться на інше місце, і де було тьмяно і сумно, знов ляже золото сонця.

З жалем дивлюсь на воду: мов дзеркало одбиває вона красу світа, і коли невдоволена навіть — ламле всі лінії й фарби і творить своє.

І маю жаль я до осінньої рослини: кожна брунька ховає в собі надію життя і дасть нові пагони.

Тоді як я...

Тоді як попіл надій моїх нерухомою хмарою завис надо мною, тоді як сонце щастя не зжене з душі тіней, як дзеркало душі моєї померхло, потьмарилось, не одбива нічого, тоді як те, що облетіло і стало голим — не розів'ється знову.

І чом не живу я, вища істота, як те мертве небо, як нежива земля, як вода, як рослина?

Спитати?

Не хочу ... Втомився ...

9/XII 1903 р.

САМОТНІЙ

Я слухаю співи, яких ніхто не чує; то співає моя душа. Завжди і всюди чую її любимий приспів:

— А ти самотній!

І ніщо не заглушить — я це знаю — ніщо не заглушить тихого співу: крізь стогін хуґи, крізь сміх весни, крізь регіт грому і плюскіт зливи я все вчуваю:

— Самотній!.. самотній!..

Навколо люди. Блищать їх очі, тремтять їх голоси... снує срібну нитку розум і золоту серце, хвиля життя виходить з берегів, шумить і грає — і коли до уст моїх торкається келих веселощів — я чую вже знайомий реквієм душі:

— А ти самотній!..

Я плачу. З мого серця теж ллється струмок в море людського горя. І хоч тепла рука моя простягнена для дружнього стиску там, де його треба, хоч душа моя розкрита для чужого горя, як квітка для роси, а проте... а разом з тим — я чую — встає з глибини, як вічне прокляття:

— Ха-ха! Ти все ж самотній!..

І коли навіть біля серця мого б'ється кохаюче серце, коли дві іскри злучаються в поломінь щастя, коли здається, що сфінкс розгаданий вже — і тоді навіть...

... І тоді навіть чорним клубком котиться в грудях моїх болісний і гордий поклик:

— А я... самотній!..

7/I 1904 р.

У ГРІШНИЙ СВІТ

НОВЕЛА

Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч. Простерла сині крила і тихо вкрила одвічні бори, чорні, похмурі, застиглі, що обступили білу церковцю, немов черниці малу дитину, і пнуться колом по скелях все вище та й вище, одні по других, одні над другими, до клаптя неба, що таке невеличке, таке тут синє. Бадьорий холод сповняє цю дику чашу, холодні води спадають по сірих каміннях і п'ють їх дикі олені. В синіх туманах гомонить Алма й купають в них сосни свої кострубатії віти. Сплять ще велетні - гори під чорним буком, а по сірих зубцях Бабугана повзуть, мов дим густий, білії хмари.

На дні міжгір'я тихо, похмуро. Лиш кволі, жалібні згуки манастирського дзвона сумно лунають в долині...

Манастир уже не спить. Із келії матушки ігумені вискочила келейниця і кидалась по подвір'ї мов тороплена. Сестра Аркадія, скромно спустивши вії над пісним видом, спішилась до матушки з букетом троянд, іще мокрих од роси, її проводжали лихі погляди стрічних черничок. Із літньої кухні дим бухав хмарою, а послушки, в темних одежах, блукали по дворі, ліниві і заспані. В білій капличці, де в кам'яну чашку стікала чиста цілюща вода, рівно горіли, мов золоті квіти, свічки, запалені кимсь із богомольців.

Дві послушки гнали корови на пашу. Старий чернець, що лишився на парафії з того часу, як манастир цей обернено в жіночий, сухий, згорблений, знищений, немов викопаний з землі, волікся до церкви. Ледве пере-

суваючи тремтячі ноги та стукаючи по камінцях патерицею, що ходором ходила в його сухій руці, він кидав останні іскри з погаслих очей услід коровам та лаявсь:

— У-у!.. кля-а-ті!.. нагидили... женського п-полу!..

І тикав патерицею услід коровам.

Послушки усміхались.

З вікон матушки-казначеї визирало на них бліде, винувате обличчя з великими підведеними очима, з волоссям в безладі, без каптура.

— Це вже знов матушка Серафима бачила привиди,— стиха обізвалась молодша послушка, зглянувшись із старшою.

В тої блакитні очі сумно всміхнулись.

Гнали корів високо, в гори, на полонину. Гойдаючи злегка рудими боками, п'ялись по крутих стежках корови, за ними йшли сестри. Попереду молодша — Варвара, міцна, кремезна дівка, за нею Юстина, тонка, делікатна, в чорній одежі, як справжня черниця. Ліс обгортав їх, холодний, сумний та мовчазний. На них насувались чорнії буки, повиті в жалобу тіней, сиві тумани з дна урвищ, росяні трави, холодні скелі. Над головами котились хвилі холодного, чорного листу. Навіть сині дзвіночки сіяли холод на трави. Кам'яна стежка, мов тропа дикого звіря, сплітала петлі по боках гір, сюди й назад, все вище та й вище. Рябі мармурові пні буків злізали з дороги униз, немов западались, і вже стелили темну корону аж під ногами. Цупке коріння сплiталось у клубки й повзло по горах, немов гадюки. Черниці йшли далі. З одного місця їм удалось побачити дно ями, малу церковцю і білі дімочки, де жили сестри. В церковці співали. Жіночі голоси, чисті, високі і сильні, мов янгельські хори, вели побожну пісню. Вона так дивно гучала вгорі, під чорним склепінням.

Юстина стала. Вся тиха, просвітлена, слухала співи.

— Ходім,— обізвалась Варвара,— вже пізно... Матушка-ігуменя звеліла малину збирати, як вернемо з лісу...

Юстина зітхнула.

— Колись і я так співала... поки голос не пропав від застуди...— сумно сказала вона.

І понесла у грудях далі, у чорну тишу лісу, ті співи, яких не могла вже добути з слабого горла.

А тиша стояла справді велика. Камінчик, скотившись іспід ратиці корови, суха гіллячка, зачеплена ногою, справляли такий лускіт, наче щось велике валилося в горах і розсипалось. Ця тиша дратувала: хотілось скрикнути, гукнути, хотілось її налякати.

Дедалі попадались уже сосни, старі, руді, кострубаті. Їх довгі галузки спускались у провалля, як руки. По сухій глиці сковзалась нога. Соснові шишки, великі й порожні, котились під ноги або дивились із трави десятками очей на схилені голівки синіх дзвіночків.

— А матушка - ігуменя й сьогодні сердиті,—обізвалась Варвара ...— Давно помирились із матушкою - казначеєю... Кличуть вчора до себе матушку Серафиму: «Ти, кажуть, знов за своє? Ти знов проти мене бунтуєш сестер? А - а! я знаю, вони тебе більш люблять, аніж мене, бо я, бач, деспотка, мучу всіх, роботою зануджую, голодом морю ... Я краще з'їм, я собі риби купую, я все варення з чаєм попила ... я ... я ... Я всім покажу! Я тут ігуменя ... Всіх прожену, розточу погане кодло, розвію по світу» ... А сама аж пожовкла, ціпком стукає по помості і каптур, прости Господи, з'їхав набік ... Ну, матушці Серафимі зразу вже ясно, чия то справа. Вона й каже: «То все Аркадія набрехала» ... Кличуть Аркадію. Та — очі додолу, голову набік — і я не я ... то десь Секлета ... Кличуть Секлету. Та плаче, присягається ... Потому Секлета при всіх сестру Аркадію брехухою й шпигункою назвала ... Мало не бились ...

— Та ж чула ... Сестра Секлета погано зробила ... Для Бога все треба стерпіти.

Юстина закашлялась.

— Може, швидко йдемо?.. Треба терпіти ... Не стерпиш, коли Аркадія на всіх набріхує матушці - ігумені. Та на роботі стояла, та лінується, а та їсти не хоче за трапезою, окремо в келії своє їсть ... а та судила матушку - ключницю, що скупа ... Ну, матушка - ключниця гніваються, а обіди ще гірші, охлянеш на роботі ... Пересваряться всі, перегризуться, вогнем дишуть одна на одну, усі сердиті ... Слова не промовлять до себе ... От як Секлета з Мартою ... Півроку не розмовляють уже ...

ворогн люті ... По цілих днях кипить у нас, як у пеклі, прости Господи гріха, а матушка - ігуменя ... Ай! як тут гарно!

Послушки зупинились.

Поки вони злазили вгору, діл западавсь їм спід ніг все глибше та й глибше, вростав у землю, у чорну безодню, тоді як гори росли, виростали і розгортались. Спід сосон, як із вікон, виднілись далекі і близькі гори. Немов острови на морі туману. Вже трохи розвиднілось. Повітря зробилось прозорим та ясним, і буки зазеленіли у ньому, як рута. А там, де сонце торкнулось вершечків дерев, листя спахнуло злотозеленим вогнем і стало прозорим, як скло. Здавалось, воно дзвеніло. Рядом курилась туманом важка соснова гора, закурена, вся спалена вогнем, який лизав ще червоним язиком вершечки пнів. А там знов бук та грабина, затоплені синім мороком ночі, немов повиті мріями, збігали, як драбина Якова, з неба в долину та єднались із далекими тінями гір, прозорими і легкими, як дим з кадильниць. І вся ця гармонія ліній та фарб, цей ранішній сон неба, ця пісня тиші здіймали душу у небо.

— Яка краса, Господи! — зітхнула Варвара.

— Гарно ... а восени краще,— відповіла Юстина.

Вона любила осінню пору, коли повітря таке прозоре, що гори, здавалось, зсувались і стояли, як стіни храму. Ліс одягався тоді у жовте й червоне листя, а сонце обертало його у золото й вогні. Їй здавалося тоді, що то сонми священиків, у золотих ризах, із палаючими свічками в руках, правлять службу Божу, а купи чорних сосон, мов сестри - черниці, побожно схилившись, слухають святі слова. Вона чула тоді співи.

Вона любила холодні осінні ночі, повні місячного сяйва, коли ревіли в далеких горах олені та справляли смертельні бої, а гірські ліси, як море, котили чорні хвилі, по яких пливла, неначе човен з вітрилом, біла церковця.

Так страшно було у такі ночі.

Послушки рушили далі, а з ними рушили й гори, міняючи форми та фарби.

Корови зайшли вже далеко вперед і треба було їх наздогнати. Ліс все густішав, чорнішав. Скрізь п'ялись

сосни, буків вже не було. Стежка ставала прикрішою. Засипана глицею, що віддавала прілим духом, вона перепинялась часом здоровим деревом, виваленим із корінням, сухим і колючим. Із трави йшов запах чебрецю та диктамнусу. Раз у гущі лісу мигнуло щось і зникло. Наче гіллячки ожили. То прискочили стрункі, тонконогі сарни. І знов усе тихо. Знов чорне склепіння та вогкий холод.

— Ти кажеш: терпи ...— почала знову Варвара.— А правда ж де? От хоч би й ти. Така тиха, спокійна, вже рясофорна, а ворогів маєш ... Усі знають, що ти недужа, не можеш страви нашої їсти ... А матушці-ігумені кажуть, що ти вередуєш ... Хто коло неї впадає, улещує, той ласку має, на роботу важку не ходить. А тебе посилають ...

Юстина мовчала.

Корови заревли, товар мабуть зачули. Тепер полонина була десь близько. Треба було спішити. І справді.

Раптом ліс розірвався. Сосни немов розступились і обгорнули поляну, свіжу, похмуру, куди, як на ложе, спадали сині роси. Старезний дуб, посаджений серед поляни святим Кузьмою, чорний, кошлатий, немов його заступник, вітав вже здалеку гостей, прохав спочити.

Корови бродили на паші, а чорні буйволиці, малі й горбаті, покинувши їсти, повернули до гостей свої волохаті шиї і дивились на них червоними, недобрими очима.

Під дубом варив щось на вогнищі пастух.

Тепер можна було вертати додому. Та їм не хотілось. Загріті крутими стежками, напоєні гірським повітрям, послушки були веселі.

— Полíземо далі, на шпиль,— прохала Варвара.

Вона вся зачервонілась, чула смак волі і зовсім забула про малину.

Юстина не змагалась.

Вгорі ліс був густіший та ще чорніший. Гори десь щезли. Настала ніч. Кострубате галуззя, мов чорні ведмежі лаби, простягалось над ними, ловило за спини і било по лиці. Варвара з Юстиною раз-у-раз кланялись їм, немов приймали благословення. Засапались, упріли, ледве переводили дух, а лізли далі. Проходили повз галяви

з свіжо витолоченою травою, де ще цієї ночі лежали олені; минали невидані в долині квітки, сірі мхи, якими, як косами, пооборостали дерева. Все лізли далі. Ще трохи... ось швидко... ще...

І раптом стали. Посліпли. Море світла залляло їм очі. Тремтячі, зворушені, розплющили очі. Перед ними лежав той далекий, грішний світ, з якого вони втекли колись у тиху, чорну яму, принадний, веселий, у сяйві, як мрія, як сам гріх. Далеке море одкрило широкі обійми зеленій землі і радісно тремтіло, немов жива блакить неба. А земля мліла й сміялась в обіймах, немов упоєна коханням жінка, і блищали на сонці рядки білих димів, як дрібні зуби у неї, а зелені долини стелились, як коси. І вся ця дивна країна пливла кудись у морі теплого світла в широкім, необмежнім блакитнім просторі... З лівого боку важко лежав на землі похмурий Чатирдаг, а з правого — лізла на небо чортова ступанка Бабугана, нагріті скелі, сірі і голі, як земля - мати родила.

Послушки скаменіли як зачаровані. І тоді, як Варвара слухала якісь голоси, солодкі, спокусливі, якісь заклики грішного світу, душа Юстини розпускалась у блакитнім повітрі і співала молитву тим чистим голосом, який не міг ніколи добутись з слабого горла.

Варвара перша отямилась.

— А наша малина! — гукнула налякана, і той вигук скинув їх раптом з гори в долину, під білу церковцю та тісні келії.

Знов чорний морок, знов море листу, та ж сама дорога. І поки мчались крутими стежками, як дикі сарни, сусідні гори, залиті вже сонцем, зелені і чорні, високі і нижчі, скакали за ними, росли і спадали, зникали й з'являлись, щоб гнати за ними. Добігли до церкви.

Снують по подвір'ю черниці, немов сновиди. Сюди й туди. З келії в кухню, з кухні у келії. Немов шукають, чого не згубили. Сонце вже припікає. Стоять богомольці. Одна черничка гукає другій:

— Сестро Мокрино, неси самовар гостям...

— Неси сама...

І обидві зникають.

Горбата сестра Анфіса сидить вже в крамниці поміж образами, лиха, надута, чимсь невдоволена, немов павук

той заснована вся павутинням злости, і стежить недобрим оком за ворогами.

Богомольці чекають. Збились у купку. Висока, чорна, поважна, суне в капличку до чаші з водою сестра-казначея. У руці має сачок на довгій тичці, озброєний в хрести, яким буде ловити не рибку, а гроші, що накидали в воду богомольці. Навіть калитку на поясі в неї захища святий хрест.

Зупиняє Варвару.

— Що ж ви оце робите? Чом малини досі не рвете? Таж матушка-ігуменя...

Мовчать винуваті й хапаються бігти.

Матушка Серафима спускає очі додолу і стиха каже:

— Знов цеї ночі бачила...

Тепер вже не можна тікати. Матушка-казначея любить звірятись молодшим. Ті її більш розуміють.

Вона спочатку зітхає, втуплює потім підведені очі кудись у простір, у лісову пітьму і сливе шепче:

— Тільки здрімнула,— чую, знов він стоїть надо мною. Розплющую очі — а він такий благоліпний, кучері в'ються по плечах, щоки рум'яні, очі — як свічі... поклав свою руку на мої плечі та й каже: — «Чого лежиш тут на моєму ложі? Це моя келія, я жив тут довго, спав тут, молився»... А мені страшно, вогонь іде по тілі... Чи не сатана то в образі прекраснім, надісланий з пекла во іскушеніє... Свят, свят, свят... А він нахилився, аж кучері лоскочуть... «Вставай, Серафимо»...

— Матушко, чи не можна нам самовара? — переймають богомольці якусь черничку.

— Треба б сестрі Марії ...— й проходить далі...

Сестра Анфіса стає на дверях крамнички.

— Отак... одна на одну скидають... ліниві ж, Господи! — закидає вона свої тенета на черничку.

— А вам яке діло?

— А таке... Дух лінощів побіждається духом працьовитости...

— А про дух сквернословія й забули?.. Прочитайте краще для себе... Не дурно про вас кажуть...

— Хай Господь пробачить тому, хто лихе каже. А хто казав? Що говорив? Дармоїдки, брехунки... язикодзвони... нехай он матушці-ігумені скажу...

— Кажіть !... про вас всі знають ...

З кухні вискакує сестра Марія. Очі заплакані, червоні.

— Сварились ? — цікавиться сестра Анфіса.— Ай, грішка ...

— Помирилися ... Три дні мовчали ... Аж сумно стало ...

— Надовго ж ?

— А Господь знає ...

— Тут богомольці самовара просять ... Чаю хотять попити ...

— Самовара ? Коли б сестра Секлета ... Та де ж це Секлета ? Секле - то ! Секлето - о - о !..

Даремно носився той поклик по мертвому дворі, даремно бився об ліс, об стіни церковці, що тихо дрімала на сонці, вся біла, як вишня в цвіту. Ніхто не обізвався.

Потиху дзюрчала й спливала у чаші, в каплиці, цілюща вода, а над нею палали свічки, як вогняні квіти.

— Сиджу я, тремчу вся,— тягне своє матушка Серафима,— соромно так мені, чудно, а він нахилився і гласом таким соло - одким, таким співочим ... Ви смієтеся ?— раптом остро питає вона черничок, наморщивши чоло і вся збілівши.

— Та ні, матушко ... Господи !..

— Ви смієтеся ... я бачу ... Та ж то був інок ... кажу вам, чернець, а не хто ... У - у ! невірні, у них на думці саме лиш грішне ... Марш мені зараз малину рвати !.. Геть !.. Не треба мені нікого ... нічого ... У - у !..

І скинувши на послушок гнівний, болізний, як у мучениці, погляд, матушка - казначея підняла угору довгий сачок, як оборону від напасти, і пішла до каплички.

На ході вона злегка хиталася і гугнявим голосом вичитувала :

— Святії безсребрениці і чудотворці, Козьмо й Даміане, посітіте немощі наша, тунє приястє, тунє дадіте ...

Золоті хрести на держалні сачка блищали на сонці ...

В малиннику тихо. Хоч сестра Секлета вкупі з сестрою Мартою збирали там ягоди, але вони вже півроку не розмовляли з собою.

— А тут були матушка - ігуменя,— обізвалась до послушок, що саме підходили, Секлета,— про вас питали ... Сердяться, що мало зібрали малини ...

Варвара з Юстиною стали на роботу. Вони теж затихли. Самі ж матушка - ігуменя сердяться!..

Немов ще тихіше стало в малиннику. Мовчали сестри, мовчки стояли зелені стіни гір, у тишу повилась глибока долина, послана м'яко зеленим буком, налита золотом сонця; сім чорних горбів мовчки дивились углиб, а по них сходили рядками сосни, немов чернечі процесії. І тільки глибоко, на дні міжгір'я, плигаючи з скелі на скелю, ревла і шуміла бистрая Алма та розсипала холодні води по каменястому ложі.

Так сумно стало. Ігуменя сердиться! Всі ці чотири чернички, що кидали мовчки стиглу малину на дно кошиків, зазнали вже гніву матушки - ігумені. Всіх їх покарано цею ж зимою. Юстині згадалась та пам'ятна зима... По цілих днях і ночах сипав та й сипав сніг і врешті засипав яму. Засипав дороги, засипав ліси, долини і Алму... Од всього світу відрізав... А коли хмари подерлись і сіли на гори, впав з неба холод, неначе гнів Божий... Тріщали з ляку дерева, тріщала церква і в'яли сестрички. Сонце сховалось за гори й ходило там десь короткими днями, а в ямі лишилась ніч... Довга, безкрая й сумна, як плащаниця. По цілих днях горіло в келіях світло, куняли над килимами сестри, згинали спини й псували очі... Почались сварки, росла незгода, тяглась ворожнеча, довга, уперта, як ті дні - ночі. Коли ж гасили світло і грішне тіло йшло на спочинок, сон кидав очі і замерзав десь у келії. Несила була заснути... Так було зимно.

По цілих ночах тремтіли сестрички, а дров не давали... Матушка не звеліла. І от вони согрішили. Вона, Варвара, Секлета і Марта, та ще дві чернички... Потай по ночах, поринаючи глибоко в холодний сніг, вони збирали в лісі сухе ламаччя і гріли келії. Дізналась матушка — з манастиря прогнала. Усіх шістьох... Пішли вони з плачем у сніг, у холод, в лихій одежі... Соромно було, жалко... Та вже з дороги їх завернули... Змилувалась ігуменя - матушка .... Дві не схотіли, пішли у світ... Відтоді й голос пропав у неї, як застудилась.

— Не знати, де тепер Ганна, що не схотіла вернутись? — подумала вголос Юстина.

— Я бачила її, як їздила в город,— обізвалася Марта.— Заміж вже вийшла. Чоловік слюсар, вона крам-

ничку має... Така весела, здорова... Згадати, каже, не можу...

— А от Марія померла... царство небесне...—зітхнула Варвара.

Всі теж зітхнули й замовкли.

— Одні кажуть, що з горя, а другі — що застудилась, брівши глибоким снігом,— кинула Секлета.

Ніхто не одповів їй.

Знов тихо стало. Тільки гнулося малинове стебло та дощем падали ягоди в кошик.

— Чого воно так, скажіть мені, сестри! — загадала Варвара і аж очі зробила великі.— Як перше люди спасались, то її добро людям робили... а от тепер...

— Все від Бога... Не судіть, то й вас не осудять,— строго сказала Юстина.

Всі розуміли, на що Варвара натякає.

— Та годі вам! — гукнула весело Секлета.— Лови, Варваро! — і пожбурнула в неї стиглою ягодою.

Варвара розтулила рота, та ягода не попала.

— Ну, тепер ти! — і полетіла малина у рот Секлеті.

— Добра малинка? — обізвався ізбоку знайомий голос.

Як із землі виросла сестра Аркадія з пісним обличчям, з побожно згорненими на животі руками.

Ніхто не обізвавсь до неї.

— А я ще й не кушала... Дух чревоугодія побіждається...— і бачучи, що її не слухають, сестра Аркадія криво всміхнулась і нишком подалася далі.

— Христа продала б,— сказала Секлета.

Вони вже кінчали роботу, коли прибігла келейниця.

— Несіть швидше малину... та йдіть усі до матушки-ігумені... Кличуть...

— Ну, щось уже буде!...— подумали сестрички.

Кривульками в'ється біла дорога з манастиря святого у грішний світ. Пнуться над нею гори, шумлять старі буки, клекоче в долині Алма...

Сонце було вже низько. Зеленим вогнем горіло на ньому верхів'я буків, блищали, як срібні колони, пні й блукали під ними їх легкі тіні. А там, де сонця нема

вже, лізли у небо темнії стіни, а з них, глибокі й чорні, дивились холодки.

Йшли по дорозі сестрички. Схилені голови, очі червоні, клунки на спинах, ціпки в руках. Попереду Варвара, за нею Юстина, а там дві інші, що рвали малину. Брели із раю у грішний світ, не стямившись, не спам'ятавшись. Так це все швидко скоїлось !.. Біда заскочила їх, як дощова хмара. Юстина ще й досі тремтіла, у неї все ще стояла перед очима висока чорна матушка - ігуменя: жовті мішки скачуть під злими очима, ціпок тремтить в руці, золотий хрест плигає по грудях. «Де малина ?.. Пожерли !?. Малина моя де ?.. Розпутні !.. Геть звідси !..» Сестра Аркадія з пісним обличчям подає матушці святу водицю, просить напитись ... «Геть із очей!.. Геть звідси !.. Всіх прожену ... я ... я ...» Хлюпає вода на поміст, ціпок ходором ходить, хрест скаче на грудях і скачуть мішки під очима ...

Потому хаос, щось невиразне, чого й згадати не можна ... убогі клунки з убогим манаттям ... тремтячі руки ... сльози черничок ... Слова потіхи крадькома, потай, щоб старші не бачили — і під ногами дорога, довга, ганебна ... А мозок немов сокира рубає : «пожерли ?.. геть звідси !..» Навіть дерева шепчуть у чорних верхів'ях : «пожерли ? геть звідси !..»

Лиця в Юстини горіли і жаль пік в грудях. Якась малина !!.

Сестра Варвара ступала твердо, уперто, мов рвала пута. Зсунула брови, стисла уста і ціпком стукала в землю. Ні разу не стала, не озирнулась. Вся постать казала : далі від раю, ближче до грішного світу.

Позаду — вороги. Йшли мовчки, самотні, немов стіною розділені. Навіть їх тіні нарізно пливли по дорозі.

Сестра Юстина була прибита. Не мала сили нічого забути. Вона не забула своєї келії, тісної та тихої, як домовина ... Вечірніх тіней, тремтячих від світла лямпадки ... Малого віконця, яке містило в собі високі гори, і чисте небо, і ясне сонце ... прекрасний світ Божий ... Її душа не могла раптом порвати побожних мелодій, чистих і гарних, як янгольські хори. Забути солодкі молитви на кам'яному помості, в кутку темної церкви ... Чорних сестричок, що йдуть рядами ... Усього того, до

чого звикла. Що з нею буде? Куди подітись? В широкому, чужому світі, від якого одвикла. Куди веде ця біла дорога, що плете петлі у горах, чужих, невідомих, холодних?..

А ліс мовчав. Мовчки йшли сестри і кожна зокрема несла свої думи.

Раптом — щось їй причулось... Ні, то причулось...

Так жалко, так сумно, душа спливає сльозами...

— Сестро Секлето, де заночуєм?

Ласкавий голос... Хто це промовив? Тепло, сердечно, мов сонце вечірнє... То їй почулось...

— Сестро Секлето, де заночуєм?

— Сестричко Марто!..

Невже то промовив до ворога — ворог?

Навіть Варвара здригнулась і стала.

Вони озирнулись.

Сестра Секлета лежала на грудях у Марти і чорні плечі її тремтіли від плачу.

— Прости!

— Хай Бог простить!..

Юстина глянула на Варвару. Бліді уста в неї тремтіли, як у малої дитини.

У Варвари текли з очей сльози...

Щось важке й болюче підкотилося Юстині під серце і раптом трісло. Зробилось так легко, так радісно, як ще ніколи. Вона стояла і несвідомо шептала: сестричко... сестро...

І це маленьке слово, промовлене так щиро ворогами отут, на дорозі у грішний світ, слово, яке вона тисячі разів повторяла досі холодними устами там, у манастирі, раптом набрало для неї якоїсь незвичайної краси, якогось особливого тепла і співало в душі, як пісня.

Вона немов уперше промовила: сестро... сестричко...

Воно їх з'єднало краще, міцніше, як досі... Од його розступались чорні бори і не страшним став той невідомий, далекий, той грішний світ...

Всім стало легко. Всі обіймались.

— Сестро Секлето!

— Сестричко Марто!..

Їм всім хотілось якнайчастіше казать те слово нове, мов тільки знайдене, просте і рідне.

Їм усім хотілось узятись за руки і йти так далі, в згоді й спокої ...

— Сестро Юстино ...

— Сестро Варваро ...

Сонце ховалось за гори і чорний морок вставав із мертвих борів. Та то байдуже. Вони всі знали, що там, у долині, куди простують, світить ще сонце та б'ється хвиля живого життя ...

17 серпня 1904 р.
Чернігів.

ПІД МІНАРЕТАМИ

ОПОВІДАННЯ

Як опинився Абібула сьогодні вранці на кладовищі, він і сам не міг би сказати. Завжди в ті дні, які кінчались великим благанням Аллаха, молодий дервіш був сам не свій. Його тіло наче втрачало вагу і злегка тремтіло, душа ставала прозорою, мов вода річки, на дні якої бачиш каміння, або як скло, що дзвенить од кожного руху. Йому не хотілось сьогодні робити, і він не пішов до шевця, а подався отак, навмання, й забрів на кладовище. Злазив на гору руду, спалену, вкриту сухим бадиллям, засаджену густо надгробниками. Минав сірі плити, поточені дощами та вітром. Поли його халата розвівав вітер і закидав на надгробники, що стояли сторч, немов здіймали угору кам'яні чалми і фези. Здавалось, мерці пробили тверду шкаралущу землі і посідали попліч у бур'янах. Розбиті плити лежали долі, засипані пилом, закидані грузом, заплутані у будяки та павутиння. Кам'яні голови валялись окремо. Мармурові скрині над значними покійниками, з пишними арабськими написами, над якими працювала фантазія поетів, теж мертвих уже, пообсипались та завалились від часу. Абібула знав, що поле смерти, розлоге, запущене, дике, немов розвалений город, немов руїна руїни, помагало йому забути землю і зняти душу у небо. Щоб мати радість, яку давало єднання з Богом, треба настрою. І от для цього він ішов серед мертвих, які вже певно тішились раєм. Підняв блідий вид і підведені очі до синього неба і тихо співав іляги [1].

[1] Духовні пісні.

Ах, коли б Ізрафіл[1] швидше взяв його душу, врятував від гріхів, від шкідливих багатств землі, від зазіхання на чужу працю! Нащо ти дуриш себе цим світом? Хіба ж можна не вмерти, хіба ж є спосіб втекти від савану й життя дочасного на чорній землі? Душе, з тобою завжди Ізрафіл!.. Страшний міст Аль-Сират — неминуча дорога нам усім, та хто пройшов через нього — матиме вічну утіху...

Абібула йшов далі. Його жовтий халат летів за ним і обгортав надгробники, червоний фез горів на сонці, як дикий мак, а очі блищали вогнем. Словами пісні він плакав над грішним світом, бо тепер хаджі[2] навіть забули дорогу чести, шейхи — своїх батьків, а судді — правду і справедливість. Учений софта ходить в зневір'ї, народ одкинув праву науку, а люди письменні не кращі за нього. Ось який жах панує на нашій землі!..

Побожні пісні гойдали Абібулі серце, розкривали як чашу, в яку мала сплинути нині ласка Аллаха.

Бідний робітник, що зазнав змалечку нужду та горе, що бачив, як сильні пригнічують слабших, багаті бідних, і скрізь панує неправда, дивившсь на світ, як на загадку. Що все те значить? Сам він не знав, не міг сказати, а другі з нього сміялись, називали «афузом»[3]. Усі були певні, що з хлопця нічого не вийде. І справді, Абібула міняв ремісників одного на другого і все кидав науку. Спочатку помагав батькові тесати надгробники, далі покинув, став мідником, а відтак опинивсь у шевця. Так-сяк скінчив науку, був уже майстром. Цього було мало, його це не вдовольняло. Ну, що кому з того, що вмів пошить черевики? Що од того переміниться на світі? Що дасть йому? Для тіла — він потребує так небагато, для душі нічого тим не придбає. Одна надія — Аллах, великий, добрий і справедливий. Він тільки наситить і загріє журливу душу. Абібула рвався до нього. Вступив у науку до відомого шейха і зробивсь дервішем.

Абібула вийшов на гору і сів спочити. Під ногами в нього, за кладовищем, лежав у долині Бахчисарай.

---

[1] Янгол смерти.
[2] Ті, що їздили в Мекку.
[3] Юродивим.

Збита маса домів, кам'яних стін, черепиці, тополь і мінаретів. Той самий хаос, та ж гущина, те ж кладовище. Сумне, сіро - жовте поле смерти зливалось з морем дахів, що блищали й переливались на сонці червоною, зеленою й сірою черепицею немов турецький килим. На високих білих стінах дворів, що ховали од людського ока жінок, спочивали галуззя жердель та горіхів або вився по них гнучкий виноград. Розкішні здорові тополі, густі, аж чорні, високо шуміли понад дахами, а стрункі мінарети, мов білі кипариси, п'ялись іще вище, немов намагались перерости їх, немов купали в блакиті неба жовтий півмісяць. А далі, на виднокрузі, простяглись гори, руді, спалені сонцем, обвіяні вітром, сумні, мертві й безлюдні. Круглі, здорові скелі лежали на них як велетенські чалми. Життя клекотіло внизу, в глибокій долині, а тут стояла тиша. Тут було небо, тепле, блакитне, в якому пливла і співала душа Абібули. Йому тут було радісно й добре.

Дервіш сидів так довго. Врешті піднявся. Згадав, що Мір'єм прохала однести батькові чотки, до яких він так звик; хапаючись вранці в крамницю, він їх забув. Абібула обіцяв сестрі це зробити і тепер поспішав, щоб застати батька в крамниці, поки він не пішов до кав'ярні. Абібула спустився з гори.

Тепер він ішов вузькою, покрученою вуличкою, немов коридором, повним каміння та м'якого пилу. З обох боків здіймалися брудні високі стіни, з щільно замкненими фіртками, з домами, які дивились на нього глухими стінами або чорними вікнами, з ґратами, як у темниці. На частих заломах попадались зграї собак і дітей — хлопці з червоними голівками, як сироїжки, дівчатка в барвних халатах, з тоненькими кісками під золотим фезом. Вони все бігли з кухлями до фонтанів, з галасом, писком, дзвоном посуди. Часом під білими стінами тихо просувались жінки, завинені в біле, мов білі черниці, і раптом щезали у фіртках, як привиди. Інколи розривалися стіни й одкривали вузенькі ходи, як шпари, в яких з'являлись на мить хвилі дахів, зелені тополі й білі мінарети на тлі блакитного неба. Потому знову йшов вузький коридор. Часом з'являвсь несподівано у фрамузі стіни фонтан, весь покарбований написами з корану, обліплений весь

дітворою. Дзвінко спадала вода у мідні кухлі, весело дзюрчала живим струмочком. А далі знов була тиша, дивна тиша мертвого міста, в якому доми стояли немов надгробники, а фігури жінок лякали, як Лазар, що тільки встав із гробу, завинений ще у білий саван.

Посеред вулиці тихо ступав сумний дервіш і побожно згинавсь до землі, щоб підняти з дороги камінчик, об який могла б натрудити ноги коняка. Сонце пекло.

Чим ближче підходив Абібула до вулиці, де була крамниця батька, тим виразніше вуха його ловили гомін життя. Немов дика орда наступала на город і ґвалтувала тишу стуком копит об камінь, скрипом арб і риком худоби. Коли ж Абібула дійшов до базару, його оглушив такий клекіт життя, що після тиші став нестерпучим. Правда, він звик до цього, але сьогодні це розбивало настрій. Вузьку, покручену вулицю, глибоку й каменисту, як дно висхлої річки, тіснили крамниці, маленькі, темні, немов закопчені димом печери. Скоріш намети, аніж будинки. Тут все робилось на вулиці. Гладкі «фурунджі» по пекарнях, в високих фезах, з закачаними по лікоть рукавами, місили прилюдно тісто, а у великих печах палав такий вогонь, що аж на вулиці ставало душно. Шевці, підобгавши ноги під себе, ледве помітні зза купи товару, гаптували капці сріблом та золотом. Низки червоних капців, як стигла перчиця, висіли на дверях, а постоли, мов свіжі пиріжки, сушились рядками вздовж тротуарів. Блищав мідний посуд як золотий вівтар і тремтіли під молотом майстра нові мідниці. Прискав вогонь у горні й грала вогнями мідь.

— Ой - ой май - ляй - мі ! — верещав тенор продавця масла, і, немов дражнячись з ним, як та папуга, своє товк розносщик цукерків :

— Каперле - é ! каперле - é !..

Таца на голові в нього ані струснеться.

Висіли в ятках баранячі туші, з синіми жилами, з білим застиглим салом, з роями мух над ними. З чорної кузні нісся пекельний стукіт і виповняв повітря. Шкварчали, пищали і синім чадом курились смачні шашлики, отут, під голим небом, біля фонтанів. Шмигали під руки з стиглою морвою малі татарчата й цвірінькали, мов горобці :

— Пшкен дут! пшкен дут!..

Всі руки залиті в них соком, як кров'ю. На зеленому сіні, з горових половин, з запашними квітками, лежали старі татари у білих чалмах і ждали купців. Запах свіжої кави мішавсь із запахом часнику. Бряжчали філіжанки. Раптом вітер зняв хмару пилу, яка закрила все. Все щезло. Потому, як із туману, почали випливати поважні мулли, в зелених чалмах і в довгих халатах, що сунулись тихо по хідниках, а там — цілі гори черешень та абрикосів, помідорів і цибулі; сліпили очі мідні коновки, довгі як сурми, на плечах суворих сільських татар, що грубим, сердитим голосом, немов дрова рубали, хвалили своє молоко:

— Вар-сют-вар...

Дзюрчали десятки фонтанів, лящали та щебетали всілякі птахи у клітках попід піддашшям, свистів стругом бондар, що тут, у чорній печері, повній ліщини й запаху лісу, робив обручі. Вихилявсь за кожним разом з крамниці й купав на сонці свою білу бороду, червоний фез. Сохли вздовж стіни великі вила і наставляли засмалені кінці, немов волячі роги. Арабські літери повзли на вивісках наче павучі ноги. З вулиці не своїм голосом кликано спраглих по лимонаду:

— Ой-ой бузли... пек татли!..

І простяглись у той бік руки.

З вікон кав'ярень стирчали, як ліс, цибухи, і струмки синього диму повзли, як змії.

Громадський «деллял» [1], завішаний ввесь дукачами на продаж, намагавсь усіх перекричати.

Блищала на сонці черепиця дахів, світились вікна в мечетах; пашів нагрітий камінь, горіли як маки фези, кричали птахи і продавці, дзвенів метал по кузнях, безперестанку дзюрчала вода, запирав віддих у грудях дух шкури, кави та часнику, бряжчала посуда, шкварчав шашлик, душив усіх пил — і в цьому пеклі життя, у цьому хаосі фарб, ліній, пахощів, згуків, у цій неможливій тісноті проскакував часом, занявши всю вулицю, новий фаетон під білим парасолем, з елеґантними европейцями, як щось чуже, негармонійне, й зникав за хмарою пилу...

---

[1] Оповісник.

А вгорі, над тим бурхливим морем, з високих білих мінаретів, серед блакитного неба, лунав протяглий жалібний спів муезинів: «прийдіть, достойні, на поклін Богу, прийдіть по рятунок. Немає Бога, опріче Бога, і Магомет його пророк» ...

Абібула ледве розгледів батька. Старий Сулейман, у білім халаті і білім тахé[1], так притуливсь до надгробника, що його трудно було відрізнити від каменя. Очі йому вже не служили і навіть окуляри не помагали. Проте він не кидав своєї роботи й зігнутий, скулений, у богомільнім настрої довбав з корану святі слова. У чорній пащі крамниці стояли рядками надгробні камні, розмальовані й білі, у фезах, чалмах, тюрбанах, немов там зібрались поважні гості. На ляді спав робітник. Закинув голену голову, одкрив беззубий рот і простяг босі ноги. Зсохлий, зморщений, жовтий, він скидавсь на мерця, над яким скоро буде стояти один із надгробників.

Сулейман дуже зрадів, діставши чотки,— без них він був як без рук. Кинув роботу й почав оповідати синові останню новину, яка вже облетіла Бахчисарай: мулла Смаіл, такий достойний, багатий імам і хатіп[2], прогнав учора единого сина Рустема. Батько не міг врешті стерпіти, що син бунтує народ проти духовенства, пише книжки, в яких ні слова нема про Бога, сміється з давніх звичаїв і навіть із корану. А що найгірше — нанявся в кав'ярню до ефенді Мухтара, який з муллою у сварці, і з сьогоднішнього ранку подає гостям каву.

— Кажуть, мулла Смаіл лихий на сина, що не хоче сватати Шерфé, хоч батьки замінялись вже словом,— сказав Абібула.

— Ах, молодь, молодь! Це ж бейнамаз[3], та й годі!.. крий Боже мати такого зятя! Великий Бог,— Алла ікбер! — закінчив старий Сулейман своєю любимою приповісткою.

Був саме час, коли Сулейман ходив на каву. Надівши чалму та взявши в руки чотки, він подавсь до кав'ярні ефенді Мухтара, яка була лиш через дорогу. Вже три-

---

[1] Літня шапочка.
[2] Піп і проповідник.
[3] Той, що не виконус приписів ісляму.

дцять літ він щодня у такий час одвідував її. Абібула подавсь за батьком.

Кав'ярня торгувала сьогодні добре. Всі хотіли на власні очі бачити, як син такої відомої в місті особи розносить каву, мов простий наймит. Тому в кав'ярні було аж тісно. Хазяїн поїхав у Симферополь і гостям служили Рустем та хлопець Бекір, тонкий, високий і клапоухий.

Рустем був трохи блідий, хоч удавав веселого. Служив він гостям не дуже зручно. Проте всі його кликали, кожен намагавсь, щоб він подав каву.

— Рустеме! нам кави!..

— Ха-ха!... Рустеме, неси до нас!.. То ми тобі служили, тепер послужи нам.

— Ми всі служимо один одному,— осміхався Рустем.

В кутку сиділи якісь селяни. Скромні, похмурі, немов чужі горожанам. Сулейман вступив з ними в розмову. Вони оповіли, що привезли хорого, одержимого злим духом — «меджіна». Вже п'ять літ не ходить, з того саме часу, як мало не згорів на пожежі. Сьогодні на Азізі будуть молитись дервіші, то, може, виблагають йому полегкість.

— Алла ікбер! — зітхав Сулейман і слухав далі.

Бекір задовольнив своїх гостей і підсів до них.

— Ну, скоро підеш у москалі? — жартували ті з нього.

Бекір зацмокав та закрутив головою.

— Втечу... зароблю гроші — й гайда до Стамбула...

Очі в нього спахнули й червоні вуха світились на сонці.

— Ч-чорт його знає! — гарячився Бекір: — служи у війську, коли дають «домуз» (свиню) їсти. Розумієш, хитрий який: зварить з свинини юшку, м'ясо дає своїм, а юшку нашим: на, їж!.. Ч-чорт його знає...

— Селям алекім,— привітавсь новий гість.— А де Рустем?

— А, Джіафер,— радісно скрикнув Рустем і побіг назустріч.

— Так це правда? Ну, розказуй, як було діло...

Рустем потяг його в куток.

— Все розкажу... потому. А тепер маю до тебе справу...

— І я до тебе в справі. Знаєш, Осман зрікся грати у твоїй комедії. Як дізнавсь його батько, який зміст п'єси, так і насів на Османа. А той, дурень, злякався і не хоче грати.

— Ну, це байдуже, десь знайдемо другого.

— Завзялись на нас старі. Таке робиться, що страх. Вони нас камінням ладні побити. От побачиш, що наша вистава так не минеться.

— Пусте... тут, знаєш, могила тільки поможе. Після смерти старих піде все краще,— потішав його Рустем.— А моя справа така: сьогодні приїхав з села один вірний товариш. Треба через нього послати книжок. От ти б і приніс, бо мені не можна кинути службу.

— Добре. Я принесу. А ти приходь завтра, треба порадитись.

Рустем мусив покинути товариша: нові гості вже його кликали.

Та не встиг він поставити на стіл філіжанку, як хтось гукнув знову:

— Рустеме, тебе Айше́ кличе.

Рустем враз зблід і філіжанка затремтіла в його руках. Здержуючись, щоб не побігти, він вийшов на вулицю. Його небога, восьмилітня Айше́, перегнувшись над важким кухлем з водою, лукаво кліпала до нього очима та моргала фарбованими бровами. Вони зайшли в подвір'я, і тут, у темному закутку, Айше́ дістала спід ватованого халата зібганий папірець і подала Рустемові.

Рустем так хапавсь прочитати, що мало його не роздер.

«Я вже чула про твою біду, Рустеме,— читав Рустем надряпане напівписаними, напівдрукованими літерами.— Та не журись. Господь милосердний. Так, як ти зробив — ти зробив найкраще, і я твоя вірна Мір'єм. Коли б ти знав, що нині сталося. Батько побачив у мене каламар і перо. Так на мене кричав, що я плакала, і досі очі червоні. Побив каламар і викинув перо, а сам побіг сердитий і забув чотки. Та я мовчала, хоч добре знаю, що в корані того не стоїть, аби жінка не сміла писати. Тепер пишу батьковим пером. Було б мені, коли б дізнався. Твої книжки читала аж двічі. Хоч мені страшно (од твоїх думок), та ти не смійся. Я хоч не вчена, проте чую, що твоя правда. А що ти не схотів брати Шерфе, то зробив

добре. Вона сміється з тебе і не кохає. Сьогодні Абібула буде молитись, а батько поїде. Мати лягає рано. Прощай. Хай звеселить зір твій Аллах. Твоя Мір'єм».

Коли Рустем вернув до кав'ярні, щоки в нього горіли і все тіло стало туге й легке, як м'яч. Гостей, як і перше, було багато. Старий Сулейман поскидав капці, поклав ноги у білих панчохах на софі і пахкав з довгого цибуха. Він справляв тут свій кейф. Абібула вів тиху розмову з приїжджим муллою, а в кутку, серед синього диму, викладав свої погляди гостям балакучий Бекір.

— Ч - чорт його знає!—низав він плечима, і очі в нього горіли, а вуха світились на сонці.— Ч - чорт його знає... Пішов я вчора в садок у ханський палац, а там — розумієш — сидить гяур на лаві й обняв чужу жінку, наче свою... Тьху!.. погань... Ні, в нас цього нема... Магомет не велів... В Стамбулі цього вже не побачиш, ой, ні... От тільки зберу трохи грошей... Я бідний... Батько, розумієш, і сам не має що їсти... А тут плати й плати. Бакшіш давай... і скрізь бакшіш. І до війська беруть... Ч - чорт його знає...

Рустем далі не слухав.

———

День відійшов. Тривожний, неспокійний, в ясній одежі і галасливий. Зайшов за гори разом із сонцем, і стало тихо. Спокійна, тиха, як богомільна черниця, з'явилась ніч. Замовкла сіра земля, здрімнули хати, тополі і поле.

Сумно, безлюдно в святому місці — Азізі. Пишні «тюрбé» — мавзолеї самітно сіріють на полі, між будяками й грузом, важкі, великі, байдужі, як ті святі та хани, що спочивають під ними. Чорною купою заснув на землі манастир «теке́», а над ним стоїть мінарет, як білий привид. Не сплять лиш цвіркуни і фонтан та кліпа очима - зорями небо.

Легко, мов тінь пливла, ступав по Азізі Абібула. Немов боявся топтати місце, полите кров'ю святого. А може до цього місця торкалася нога Аджідер - мелексултана, коли він, у давню давнину ще, ніс свою голову попід пахвою та поливав кров'ю шлях до могили. Кожен раз, коли Абібула тихими ночами простував у теке́ на молитву, він уявляв собі людину без голови, з кривавим

горлом, а спід пахви у неї дивилась на нього страшними очима відтята голова.

І кожен раз, як і тепер, було йому страшно, і серед тиші калатало серце. Властиво, це було добре. Він сам викликав ту уяву, оберігав той страх і той настрій, ворушив його немов болючий зуб. Він хотів, щоб душа в нього гойдалась, як хибкий човен на морі, тремтіла, як лист на вогні, щоб стала прозорою, легкою й могла злинути в небо. Так щиро він прагнув єднання з Богом.

Абібула підійшов до теке́; ще нікого не було. Скрізь тихо й темно.

Абібула став під тополею. Чекав. Дививсь на зорі і вбирав в себе таємну тишу святого місця. Йому було так добре, в голові трохи крутилось, душа сподівалась розкошів молитви і тріпала, як птиця, крилами.

Враз од стіни відділилась біла фігура.

— Ахшам хаір олсун!..[1]

— Ахшам...

Те «ахшам» брата, тихе, як нічне шелестіння тополі, здалось незвичайним, таємним.

Дервіші помалу збирались.

З мороку ночі, як із туману, випливали фігури в довгих халатах, у білих чалмах, мовчазні і поважні.

— Ахшам! ахшам!..— шелестіли слова, як сухе листя, й гинули серед ночі.

В вікні теке́ блимнув несмілий вогник.

Тихо ступаючи, гордо пройшов у теке́ шейх[2], високий, пишно зодягнений. Пішов, подивився і знову вернув додому. Ні до кого не обізвався, ніхто — до нього. Він тепер постив і дав зарік мовчати.

Серед тиші чутно було, як десь далеко торохтів віз. Дервіші сходились. Кидали слово-два, тихо, пошепки й мовкли. Дзвінко дзюрчала вода. Високі тополі все шелестіли. Біліли в темряві чалми і бороди.

Підкотивсь до теке віз і став. Коняка форкнула. Два чоловіки скочили з воза, мовчки підняли кожух, під яким щось стогнало.

— Меджін... меджін...— хтось сказав стиха.

---

[1] Добрий вечір!
[2] Старший дервіш, ігумен.

Зняли слабого на руки і понесли у теке́. Ноги висіли в нього безвладно, як перебиті.

Знов стало тихо. Усі чекали. Абібула не зводив очей з теке́, над якими здіймавсь мінарет, мов білий привид.

Та ось усі стрепенулись. В вікні мінарета мигнула тінь і зараз розлігся спів муезина — скрипучий та жалібний.

Всі знялись із місця.

В теке́ було темно. Тільки коло міграбу[1], де стояв шейх, горіли дві прості лямпи. Низька, закопчена стеля, темні килимки на помості, нерівні, колись ще білені стіни, холодне сперте повітря — скоріш нагадували запущений склад, аніж дім Божий. Ряди стоптаних капцанів, полишених біля порогу, насичали повітря їдким запахом поту.

Люди ставали рядками і прикладали руки до вух: ми слухаєм, Боже!.. Почалась звичайна мусульманська відправа і скоро скінчилась.

Тихо, босими ногами підходили дервіші до шейха, вклонялись і сідали долі в кружок... Ноги під себе, плече до плеча, у тісне братерське коло. Абібула чув теплі плечі своїх сусідів. Йому здавалось, що його тіло розширилось, зросло праворуч і ліворуч, аж геп далеко, й тремтіло, немов жива каблучка. Горде обличчя в шейха стало поважним, наче застигло. Очі спустив додолу, дививсь, здавалось, на бороду. Усі мовчали. Так тихо стало... Світло притьмарилось і брудні стіни тісніше зсунулись. Віддаль безвладною масою лежав недужий.

Усі чекали.

Раптом, як з одних грудей, почався спів, вільний, розмірений, скучний. Слова гупали в пісні, як ціп на току, окремо, виразно:

— Ла - іль — Ал - ла ...

Монотонно і безконечно, наче великі дзигарі рахують хвилі:

— Ла - іль — Ал - ла ...

Абібула прижмурив очі. Голова в нього хитається в такт пісні і слова йдуть за словами, немов верблюди в пустині.

— Ла - іль — Ал - ла ...

---

[1] Вівтар.

На один голос, в такт, безперестанку, без передишки. Все ті ж слова, усе той темп.

Так тягнеться довго. Минають хвилі, години: здається, дні цілі проходять. Він вже не чує ні власного голосу, ні свого тіла, ні тіла сусідів. Всі вони злились разом в одно суцільне тіло, у один спільний голос, який веде пісню, довгу, скучну, монотонну, немов машина помпує воду, або слова хтось ниже на безконечну низку.

— Ла - іль — Ал - ла ...

Не то скучно стає Абібулі, не то спати хочеться. Щось налягло на мозок. А проте Абібула чує, як там десь глибоко, у грудях, на самому дні, зерно по зерні, крапля по краплі, збирається сила, росте, зміцняється, і знов ідуть, як хвилі:

— Ла - іль — Ал - ла ...

Сумно так стало в теке́; бліді обличчя немов застигли, а в серці щось неспокійне, там щось ворушиться... Клубком котиться в грудях, бере за горло. Хочеться крикнуть: Ти один, Боже всесильний, могучий, в Тобі вся радість, у Тобі надія ... Ти один, Боже! о, Боже!..

Хтось хлипнув, не здержавсь ...

— Алла!...

І збудив назбирану силу, всіх зняв на ноги.

Тремтить в Абібули тіло і горять вуха. Розгойдана душа рветься хвалити Бога, тягне з собою тіло. Щось в ньому є. Якась пружина. Велика радість. Побожний рух.

— Нема Бога, опріче Бога!..

Плече з плечем, знов тісний круг, братнєє коло. Вінок з халатів та з білих чалм. Радісно пісня вирвалась із грудей.

Ля ілля ге — іль Алла - ге ...
Ля ілля ге — іль Алла - ге ...

Жива каблучка уже хитнулась. Раз у той бік, раз у другий. Спочатку плавко, поволі, у такт, немов тихі вітри хитають колом, немов лагідні хвилі гойдають водні лілеї. Схиляються чалми в честь шейха, гойдається мозок, як у колисці, душа бажає розгону, й дедалі зростає рух. Здається, вітри міцніють, підхоплюють коло. Все швидше та й швидше. Зростає пісня... дужчає голос, обличчя сяють. Білі халати надулись од вітру і мають

поли. Поклони все глибші, все нижчі. Тіло згинається вдвоє, в'ється, як вуж, китиці фезів скачуть по чалмах, а слова пісні злились у крик:

— Е-ге́-лла!.. е-ге́-лла!..

Росте той крик, скаче, мов по драбині, все вище, як дикий звір в горах, тягне з собою тіло, захоплює дух.

— Е-ге́-лла!.. е-ге́-лла!..

Білі обличчя скривились, тіло б'ється у корчах... Абібула плаче. Хлипають другі... Вже не стає сили, знемога...

Та ось потіха. Мов впала з неба. Високий тенор почина пісню — веселу, бадьору, ясну, як янголиний спів:

Юджѐ султа̀ним
Дердѐ дерма̀ним —
Шу тѐнде джа̀нин
Ху де мек істер-гу!..

— Гу-у!

З десятків грудей вихопивсь радісний покрик.

— Гу-у! Один! Ти один, Боже, Великий Боже, даєш лік там, де вже ніхто помогти не здолає... Душею й тілом прагну сказати, що Ти один! Гу-у-у!

Дика радість хапає за серце... Абібула чує, як нові сили, великі, незміряні, ввілляла та пісня у його члени. Вони всі скачуть, радіють, всі славлять Бога... Плигає тіло в шалених рухах, хвилюють груди і скаче голова, залита потом, а крізь заплющені очі він бачить небо, усе в огнях. Бачить троянди, червоні гранати, білі лілеї... Горять... цвітуть... літають... Цілий дощ квітів... Ллють пахощі в груди... Трудно так дихать... Він вже не може співати, він ледве встигає за всіми:

— Гал-гай!.. ай-гай!.. ай-гай!..

Всі — одно тіло, що скаженіє у рухах, всі — один голос, що славить Бога:

— Ай-гай... ай-гай...

А пісня бадьорить, а пісня ллється як з неба, весела, радісна, чиста, мов янгол співає.

Хтось плеще в долоні... От хтось сміється — ха-ха! Алла!

Швидше, прудкіше, всі разом... Останнім духом... решткою сил.

Хай-хай... живий... живий... Бог живий.

Крик скаженіє, гарчить, як прибій моря, як лютий пес... Б'ють китиці фези, мотаються голови, підплигує тіло, танцюють перед очима зелені круги й хитаються стіни теке у славу Аллаха ...

— Живий ... живий ... живий ...

Ох, яка радість ... ох, яке щастя ... Небо розкрилось ... янголів видко ... мають вже крила ... Аж плакать хочеться ... сльози душать за горло.

— Ай - хай ... ай - хай ...

Танцюйте, радійте !..

Море бушує і ревуть хвилі й лізуть на берег, щоб все затопити.

Тоді простяг шейх руку і одним згуком утишив хвилі. Всі стихли, спинились, бліді, схудлі, зів'ялі, мов тіні. Всі сіли. Ноги під себе, плече до плеча. Знялось між ними біле рядно, й недужий, волочачи ноги, наче павук, підліз під нього.

Ще веселіше заспівав тенор, іще бадьоріше. Немов до танцю. Водить смичком по нервах, лоскоче серце. Ожило тіло. Розгойдане серце здійма нові хвилі, високі, сильні. Нема їм впину. Тіло все скаче, як на пружинах. Абібула не може спинитись, не має волі. Чужа якась сила вхопила тіло, б'є, крутить, волочить. Тіло німіє, тіло зникає. Десь щезло. Дух підняв крила, летить і поривае ...

— Ай - хай !... ай - хай !..

Швидше ... ще швидше ... Гей, швидше ... До Бога ... живого ... Єдиного Бога ...

— Хай - хай !..

Мов із пуги ляскає - плеще співець у долоні,— жене, підганяє, бадьорить, сміється. Летить його пісня, як вихор, росте божевілля. Плазують круг ряден тіла божевільних, як в перелогах. Ходором ходять плечі і руки, голови скачуть, страшні обличчя застигли, як у мерців. Клацають зуби. Крик переходить в лемент.

Тремтить теке, хвилює світло, скачуть по стінах налякані тіні й хмарка білої пари висить над колом. Ось - ось паде блискавиця, ось - ось ударить грім, розколе стелю і Божа сила ввійде в слабого.

Вона вже тут : хвилює рядна, здіймає вгору, немов тумани, й безвладний каліка стає на ноги. Встав, твердо ступає, виходить з кола.

Всі кам'яніють. Сталося чудо. Блискучі очі, повиті млою, застигли, як скло.

Врешті хитнулись... Як п'яні...

— Живий,— гуркоче грім з грудей.

— Хай!.. хай!..

Радість велика. Щастя. Руки шукають обіймів. Хапають за плечі, за шию. Крик рветься з грудей. Не крик, а буря.

— Алла!.. Хай - хай!..

Гарчать. Ревуть. Скрегочуть. Ригають. Труться лобами. Гавкають голосно, часто.

— Гав... гав... гав... гав...

Як дикі звірі, як стадо шакалів.

Щезла свідомість. Повна нестяма. Шаленість.

І знов, як над бурхливим морем, простяг шейх руки і кинув глухо, протягло:

— Гей - х - х - х!..

Хвилі ущухли і стало тихо.

Абібула підняв долоні і потер чоло, обличчя. Немов прокинувсь. Обвів всіх зором і скрізь побачив здивовані очі. Всі мов питали:

— Що було? що сталось?

Потому зняли руки до Бога і, втомлені, тихі, розбиті, зітхали:

— А - мінь, а - амінь, а - амінь...

Жалібно, ревно, як сплакані діти.

Відправа скінчилась.

Було вже пізно. В далеких оселях співали півні. Тиха, холодна ніч обняла землю. Біліла стерня попід горою, і чорні круглі тюрбé важко вкривали кістки святих та ханів. В чорному небі кліпали зорі.

Знов тихо ступав Абібула по святому Азізі. Ніс в серці радість, в голові мрії. За ним повзли поволі, як тіні, гуртки дервішів.

Абібула навіть не стямився, як опинився біля дому. Його вивів із задуми чудний якийсь згук. Немов фіртка скрипнула чи клямка брязнула. Хто б то міг бути? Батько поїхав із дому. І рівночасно побачив на вулиці тінь, що мигнула під муром і швидко щезла. Що ж то за знак?

Вдома, здається, всі спали.

Джіафер сподівавсь гостей. Він зумисне трохи раніше зачинив свою крамницю, щоб мати час усе доглянуть, бо вже півроку, як в його домі не було хазяйки: він розвівсь із жінкою. Кожен раз, коли домашні клопоти потребували його уваги та забирали у нього час, Джіафер думав про свою розведену жінку, хоч не жалкував, що так сталося. Найбільш нагадували йому жінку хати, прибрані по-європейському. Там, опріч загратованих вікон, нічого не було східного. Оці віденські меблі, образи, статуетки, так гостро заказані кораном, книжки і альбоми — все це недавно ще викликало у них незгоду. Щира мусульманка, яка знала страх Божий, вихована у давніх звичаях та забобонах, вона не могла вибачить чоловікові гяурських примхів, вважала його мало не зрадником. А він, купець, що раз-у-раз мав діло з різним народом, їздив по чужих землях, побував за кордоном, захопився блиском та багатством європейської культури—правда, більше зовнішньої, і вважав своїм обов'язком, обов'язком освіченої людини приєднатись до неї, або, щонайменше, не цуратись її. Жінка не поділяла чоловікових поглядів і нарікала, сварилась. Коли він хотів, щоб вона ходила по вулиці з одкритим лицем, або щоб показалась знайомим мужчинам, які бували у нього в домі, вона казала, що він не любить її, що він ламає завіти корану та завдає їй сором перед людьми. Джіафер не бажав її силувать. Він визнавав за жінкою більші права, ніж дає їй іслам, і тим тільки сердив свою правовірну дружину. Різниця в поглядах та в смаках довела врешті до того, що вони обридли одно одному і мусили розійтись. На щастя, дітей не було в них. Джіафер тоді зітхнув вільніше. Веселий, гостинний, він любив товариство і скоро зібрав біля себе гурток молоді більш поступової та й одводив там душу. З Рустемом сприятелювався особливо. Вигнаний батьком, Рустем навіть вкінці оселився у його. Натура глибока, суцільна, Рустем, хоч молодший, мав вплив на свого товариша, той його слухав та мало-помалу втягався у роботу гуртка.

Сьогодні Джіафер був лихий. Зі спектаклем, вже зовсім готовим, щось не ладилось. Джіафер надав йому велику вагу, бо ця новина для Бахчисарая, безперечно,

викличе багато всяких розмов, зворушить думку, особливо через те, що мали виставляти Рустемову п'єсу, в якій зачеплено так багато болючих сторін мусульманського життя. Все вже готове, і ось тепер несподівані перешкоди.

Проте Джіафер не переставав клопотатись біля вечері. В кухні вже щось шкварчало. Він сам поставив на стіл свій любимий коньяк. Він не крився, що вживає заборонений трунок. Огрядна постать Джіаферова, вся в чесучі, одкритий рум'яний вид з горбатим носом, привітна усмішка сірих очей немов веселили освітлену хату. Та гостей щось не було. Ну, Рустем — той не швидко поверне з роботи, бо кав'ярню замикано пізно. Але що ж другі? Наче в одповідь на це застукано до дверей і увійшов Абдураім, молодий мектебдар[1], шкільний товариш Рустемів, сухий, схорований, жовтий, а за ним ще двоє молодих софт[2].

Не встигли гості привітатись з хазяїном, як у дверях з'явився відомий на весь город ефенді Мустафа, у чорній візитці, рябому лейбику, завішаному брелоками, та з закрученими вусиками на блідому виду. Тонкий, верткий, висмоктаний, він говорив якимсь надірваним голосом і без потреби сміявся. «Ну, чого цей приліз?» — скривився Джіафер, видимо нерадий.

— Ха - ха!—сміявсь Мустафа, і китиця на фезі в нього метлялась.— Дами наші прогнали мене. Марія Петрівна і Ольга Іванівна. Приходьте, кажуть, пізніше — підемо в сад, pour passer le temps... весело буде... ха - ха!

І за кожним разом, коли вимовляв з неможливим акцентом французькі слова, повертавсь на всі боки та позирав на присутніх.

Ефенді Мустафа розвалився на стільці і зараз почав розповідати дрібні новинки, які займали його товариство. Він дуже чванився тим, що бував у поліцмейстера, нотаря та начальника пошти, хоч там з нього сміялися та гордували ним.

Розмова чогось не клеїлась.

Абдураім більше мовчав або притакував, Джіафер ви-

---

[1] Мектебдар — народній учитель.
[2] Софта — семінарист.

димо нетерпеливився, очікуючи Рустема, а софти уважно розглядали альбоми.

Коли врешті показався Рустем, Джіафер зразу налетів на нього.

— Знаєш, яка неприємність? Белял зрікся оддати нам шопу під театр. Послухав репетицію і сьогодні приніс свою одмову.

— Через що?

— Боїться... Небезпечне, каже, діло. Що люди скажуть...

— Що ж тепер діяти? Доведеться шукати десь інде.— Рустем був уже стурбований.

— Ви таки думаєте виставляти п'єсу? — обізвався Абдураім.

— Конче. Або що?

— Я б не радив цього робити. Ви висміюєте в ній наше духовенство... занадто гостро ставите жіночу справу.

— А ти думаєш, що те шкідливо? — глянув на його Рустем.

— Авжеж шкідливо... Наш народ держиться покищо ісламом, слухає своїх імамів і поважає їх. А ви хочете зруйнувати його світогляд, його віру, хоч замість того нічого рівноцінного не даєте йому... Народ треба раніш підготувати... Дайте йому перше добрий мектеб, відповідно новим педагогічним вимогам, зробіть його письменним, дайте коран на татарській мові, бо арабської він не розуміє, й через це темний.

— Чекай, чекай! — захвилювався Джіафер.— Мектеб — діло добре, та ним всього не зробиш... Ти кажеш — іслам, коран. А коран каже, що жінка нижча од мужчини, що вона тільки для нього й сотворена, що її можна бити... У нас жінка в неволі, закутана, як маграмою[1], нашими ж забобонами, темна, безправна... Її треба вивести на шлях культури, зрівняти в правах з мужчиною...

Слово «культура» було любимим словом Джіафера, яке його трохи п'янило, од якого очі в нього починали блищати і йому робилося тепло.

---

[1] Маграма — жіноче покривало.

Ефенді Мустафа вмішався в розмову: наморщив чоло і оддув губи.

— Ще Бокль написав книжку «Про залежність жінки». Жінка, каже Бокль... жінка не повинна залежати од чоловіка... ха-ха!.. Laisser faire, laisser passer!.. Ви подивіться на нашу татарку: нігті нафарбувала, спустила до п'ят штани, закуталась, як та копиця... Брр... От наші дами... Charmant!..

Він заскакав на стільці, аж китиця од феза на ньому заметлялась і забряжчали брелоки.

Рустем поглянув на нього з злістю.

— Мілль, а не Бокль... Нічого Бокль такого не писав.

— Ах, pardon!..

— Не мектеби поможуть нашій відсталості,— звернувся Рустем до Абдураіма,— бо що з того, коли народ читатиме байки про святого, який по смерті біжить з головою попід пахвою, а справжня наука — боротьба з темнотою. Мулли держать народ в темноті, бо їм це вигодно... Мулли затримують поступ, той світлий день, що сяє вже европейським народам. Проти них і треба боротися... Нам треба будити думку... Треба показати, як живуть другі народи, що вони не невірні, а старші брати, треба будити свідомість... Біда, що нас мало, роботи багато, а ворогів ще більше... Ну, та поборемось. Будемо творити літературу, організовувати інтелігенцію, міську і сільську, визволяти жінку з неволі... Покажім народові, хто йому ворог, хто друг... От европейцям — тим легше: у них жінка товариш, помічник мужчині, а в нас.. Ну, я вас питаю, чи багато знайдеться наших татарок, щоб зважились прилюдно хоч би одкрити лице або навчились писати?.. Коли я одружусь...

— Не зразу, не зразу,— гамував Абдураім,— треба рахуватися з тим, що батьки наші живі ще, що народ правовірний... Не знаю, чого ви нападаєте на іслам. Його тільки погано розуміють... Коран треба толкувати не так, як досі, а відповідно новим дослідам науки. Тоді одпаде усе те темне, проти чого обурюєтесь. Про це вже писали і Касум Емін і Самі-бей.

— Давайте нам літературу. Давайте Байронів, Шекспірів, ете!.. й ми станемо поруч із другими, ми уві-

ллємось в сім'ю культурних народів,— кричав Джіафер, загрітий суперечкою.

— Як будуть у нас нові мектеби, коли матимемо багато освічених учителів - мугалімів, тоді у нас все буде, не зараз, а буде,— стояв на своєму Абдураім і його винищений і заляканий вид, з виразом затятости та обмеження, навіть кривився.

— Панове, ну, що вам мужик? Вєдь это горьковский тіп... Ха - ха!.. Де наша татарська інтелігенція? У нас нема її. От подивіться у руських — нотар, дами, начальник пошти... Tout le monde! Ціле товариство. Це я розумію, а мужик... Ха - ха!..

— От, їй - богу, я вірю, що людина походить од малпи! — сміявся Рустем, міряючи оком ефенді.

Але той немов не розумів і тільки сміявсь,— так йому подобалась та вільна думка.

— Знаєте, messieurs, Спенсер був великий учений, йому можна повірити! Ха - ха!..

Розмова дедалі ставала палкішою. Софти були на боці Рустема. Гості загрілись суперечками і серед диму папірос та випарів кави знявся такий гармидер, що ніхто гаразд не розбирав, хто за кого й за що стоїть.

Джіафер гаряче обороняв потребу оригінальної літератури та перекладів європейських письменників. Татари мусять знати, як і чим живуть європейці, які в них ідеали, які напрямки.

— Виробляйте літературну мову, спільну для всіх татар... Годі нам говорити на різних мовах. Це анормально, що кримський татарин погано розуміє, що пише казанський, а письменника з Тіфліса не всі можуть читать в Оренбурзі або в Баку... Спільна літературна мова і сильна, в європейському дусі, література — от мій девіз!..

— Не забувай, що ми вже робимо дещо в такому напрямку,— гарячився Рустем,— згадай, що було літ за двадцять перед цим! Опріч алькорану та його коментарів, народ нічого не знав. А тепер по наших селах нерідко знайдеш простих свідомих татар. Вони знають, хто вони й чого хотять...

— Ов, чи багато таких! — кричав Абдураім.— Не буде багато, поки в нас будуть старосвітські мектеби з до-

потопними методами, поки не переробить усього вчитель ...

Серед гамору й крику ніхто не помітив Бекіра. Молодий хлопець причаївсь за порогом і з цікавости висунув голову в двері. Потому насмілився, переступив поріг і, підобгавши ноги, сів долі у куточку. Він весь обернувся в увагу, очі в нього блищали, а вуха, червоні й великі, ще більш настовбурчились, немов боялися пропустити хоч слово з розмови.

— Ти чого тут? — помітив його Джіафер.

— Та ... я ... до Рустема ... нічого, нехай потому,— благав він, немов боявся, щоб його не прогнали.

— Вставай, Бекіре, сідай з нами до гурту,— кликав Рустем.

— Ні, ні ... мені й тут добре ...— мотав головою Бекір, засоромлений вкрай та весь червоний.

— Он сидить Азія долі і не хоче встати на ноги! — сміявся Джіафер серед загального реготу.

— А ми її зведемо, посадимо на европейський стілець.

Але це було не легко. Азія соромилась і нізащо не хотіла розігнути підобганих ніг. Так і лишилась в кутку.

Тільки коли знов знялась розмова про освіту жінок, Бекір весь стрепенувся і навіть встав.

— Е ... е ... розумієш ...— заікнувсь він,— пророк не так казав ... Я навчу жінку писати, а вона мене зрадить ... Напише до другого: приходь (хай лежить слово моє під каменем) ... І буде тому гірше, аніж би наївся болота ... Гріх буде, зле ... Ч - чорт його знає! Магомет дав закон ... Держи його, поки не вмреш. А так — ні, зле ... Ч - чорт його знає ...

Бекір хвилювався, заікався і червонів.

— Ти не рівняй жінки до чоловіка ... Аллах, як творив чоловіка, то сказав йому дивитись в небо, а жінці — в землю ... Так все на світі: що краще — мужчина, що гірше — жінка. Літо — мужчина, а зима — жінка ... День — знов мужчина, а ніч — жінка ... Не дурно ж поклав так Аллах ... Ч - чорт його знає ...

І він розводив руками та блискав очима, щиро дивуючись Аллахові, що все так мудро розклав.

Гості сміялись.

Тільки ефенді Мустафа зразу надувся. Його ображало, що якийсь наймит, бідний міщанський парубок устряв до розмови, як з рівними.

Він раптом витяг годинник та забрязкав брелоками.

— Ой - ой! — заверещав він,— а мої дами чекають... Марія Петрівна та Ольга Іванівна ... ха - ха! Adieu, messieurs!

Заметлялась китиця на фезі, брязнули брелоки, мигнув рябий лейбик — і ефенді щез за дверима.

— Ну, нащо ти кликав ту малпу? — обурився на Джіафера Рустем.

— Хто його кликав? Сам вліз, як скрізь і завжди. Він теж, бач, стоїть за культуру.

По відході ефенді всім стало легше. Навіть Бекір на смілився і сів на стілець.

Розмова велась вільніше. Сміливі речі Рустема, найбільш гарячого та поступового, розворушили всіх. Бекір уперше чув такі речі, грішні, зухвалі, і був приголомшений ними. Він боронився, стояв на своєму, упертий немов ослюк, і мало не плакав, коли міцні, здавалось, як мур, основи старої віри хитались і падали під новим словом. Це просто не містилось в його голові. Очі в нього горіли безсилим гнівом, а вуха світились, немов рожеві мушлі.

Гості розійшлись пізно, а Рустем з Джіафером все ще вели розмову. Рустем турбувався. Що значить, що й досі не дають йому школи? Йому хотілось пожити та попрацювати ще на селі, між сільським людом, а тут він мусить гаяти час та подавати в кав'ярні каву. Не на те ж він скінчив медресе́, дванадцять літ був софтою.

Червоний досвіток глянув у загратовані вікна, коли вони скінчили розмову. Лягати було вже не варто. Рустем вийшов на вулицю, щоб освіжити голову, і його стріли перші проміння сонця. В долині лежав Бахчисарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею. Ще сині абрикоси дрімали на білих стінах, а ліс мінаретів, залитих сонцем, здіймавсь до неба, як праведні душі. Тихо ще було. Та ось на мінаретах, один за другим, з'являлись муезини, як чорні духи тих білих веж, і, приклавши побожно руки до вух, збудили тишу жалібним співом. Високо над сонним містом неслася дика музика,

як передсмертні ридання грішних, і лунала по рудих скелях, ще темних і холодних...

А сонце вставало.

Спектакль таки одбувся. Надаремне Джіафер бігав по місту, шукав будинку під сцену, йому не вдавалось його знайти. Одні одмовляли, боячись тої не зовсім безпечної вигадки, у других шопи були тісні і невигідні. Джіафер мусив купити дощок та поставити сцену у своєму садку. Народу зібралось дуже багато, чого ніхто не сподівався. Йшли ремісники, робочі, купці і навіть хаджі, бажаючи на власні очі побачити, як далеко сягнула сміливість Рустема, до чого увійшли гріх та розпуста.

На другий день увесь Бахчисарай аж клекотів. По всіх кав'ярнях, крамницях і навіть на вулиці тільки й розмови було, що про Рустема. Сотні правовірних повторяли його ймення, оповідали, ділились враліннями, судили. Найбільш хвилювало те, що в п'єсі осміяний був мулла, темний визискувач народу, який цілком не розуміє духу ісламу та дбає тільки про свій «закят» — десятину. Усі одразу пізнали в ньому відомого в городі впливового муллу Ібрагіма. Зміст п'єси, окремих подій переходив із уст в уста, змінявся розвивавсь та зростав у легенду. Хаджі аж скреготали зубами. Коли ж це видано! В тому мерзотному творі дочка богомільних батьків, забувши давні звичаї й закон Магометів, скрізь безсоромно ходить з одкритим лицем, допоминається прав, добивається освіти й заганяє батька у домовину. А її коханець бунтує народ. Це ж вже розпуста! Він хоче зробити гяурів з усіх правовірних! Він сам невірний та бейнамаз!..

Тихого Абібулу не можна було пізнати. Скрізь бігав і скрізь під'юджував. Збирав правовірних і навіть казав, що забити Рустема не гріх. Краще хай гине одна душа, аніж народ.

Всі жалкували муллу Смаіла, що мав на старість таку потіху з сина.

Зате молодь була цілком захоплена, зворушена. Збиралась гурточками і сперечалась. Старі й правовірні кидали на неї недобрим оком.

Молодих особливо вразило те, що сказав Рустем по спектаклі. В своїй промові Рустем вияснив становище

мусульман, занедбаність їх та темноту й закликав до освіти, до европейської культури. Щось нове, нечуване, про що тільки догадувались та нишком мріяли, було сказано прилюдно, палко, з вірою — і викликало справжній вибух. На другий день Рустем не мав одбою од нових знайомих, що стискали йому руку, тріпали по плечах, хвалили та прохали книжок.

Чутка про незвичайні події дійшла і до Мір'єм. Вже з лихого настрою батька, з його бурчання, з окремих фраз вона догадалась, що з Рустемом щось сталось. Але що? Сидячи долі у своїй хаті на повстянім килимку, Мір'єм ламала голову над тим питанням, не мала сили спокійно шити. Трудно й нудно вишивати якісь квітки, коли серце таке неспокійне. Крізь загратовані вікна лилося світло в низеньку хатину, мигтіло на злотоглавах по стінах і лиш дратувало. Там, за мурами, де воно сяло на волі, всі знали, що сталося з її Рустемом, тільки вона, найближча до нього істота, гризлась сумними думками у цій старій клітці.

Мір'єм дивувалась. Ніколи перше, поки не знала Рустема, ця маленька хатина не була для неї тісною. Їй було добре й просторо, як у гнізді тепло, у цих мурах, у тісному подвір'ї. Там цілими днями стояв холодок, дивилось синє небо крізь виноградне листя й дзюрчала вода фонтана. Вона могла од рана до вечора поратись біля квіток, що розкішно кущились поміж камінням, і зовсім не почувала туги за світом, за невідомим життям, що кликало її тепер, споза цих білих, високих стін. Коли б мати дізналась, що з нею робиться нині, то певно сказала б, що то лихий дух — «джін» — увійшов у неї, бо перестала вплітати в коси святі амулети. Перше, у ті недавні часи, вона була щаслива. Любила свої кросна, спід яких снувались довгі рушники з чудними візерунками, втішалась тихим теплим гніздом, вистланим килимками та старими гризетами, обкладеним подушками по турецьких канапах, любила веселих подруг, коли вони збирались на лафу [1] та щебетали, мов горобці коло зерен. Все минулось. Кросна стояли сиріткою, хата здавалась темницею, а веселі подруги пустими й темними.

---

[1] Бесіда.

Своїми розмовами та книжками Рустем вкинув у душу її нове зерно, що зросло там, як дерево, зацвіло тугою, вродило думи й нові бажання. Їй все хотілось знати. Знати, як живуть люди, що вони думають, чого хотять, які краї на світі, дерева, звірі, як місяць ходить навкруг землі. Ніхто їй цього не міг сказати, тільки Рустем. Він тільки один був такий, що міг здійняти з вікон грати, розвалити мури та вивести її з них у ширший світ. Вона тяглась до нього, як квітка до сонця. І ось тепер її мучили думки, що з ним, яка нова пригода трапилась йому, що навіть батько, мовчазний завжди, клене його ймення та ходить як ніч.

Мір'єм одсунула роботу. В хаті було душно і трудно дихалось, низька стеля гнітила. Мір'єм встала, поправила свій рожевий фез з дукачами і вийшла у двір. Вона не знала, що їй робити, як довідатись про Рустема. Чи не піти куди? А може, поспитать матір? Ні, мати тепер готує їсти і не любить, щоб їй заважали, та й якось ніяково звертатись до неї. Може б, піти куди?

Тим часом вона без мети блукала стежками брукованого двору, як в клітці, й сама не знала, що їй почати. Коли б хоч Айше побачити та передати лист. Та й Айше певне ганяє десь по вулицях і її трудно знайти. Раптом щось калатнуло у фіртку. Чи не вернувсь Абібула? а може, батько?

— Хто там? — поспитала Мір'єм.

— Ти вдома, Мір'єм?

— А! це Шерфе! — зраділа Мір'єм і побігла назустріч подрузі. Може, вона що чула!..

Закутана в біле, як привид, вскочила у двір Шерфе і почала розвиватись. Гарна, чорноока дівчина вивинулась з фередже, немов метелик із капшучка, і засміялась. При зведених чорною фарбою брівках і рум'яних лицях її зуби блищали немов намисто.

— А що! а що!.. ти гнівалась на мене завжди, коли я сміялась з Рустема, а тепер воно й вийшло... А що!..

Мір'єм поблідла.

— Що ж вийшло?

— Моя мати така рада тепер, що я не за Рустемом, така рада!.. Добре, каже, сталось... Ах, які гарні квітки!.. Де ти таких дістала? Батько каже, що відколи

живе на світі, такого ще не було ... Ти вже скінчила вишивати рушник? Коли б ти знала, я його бачила ...

— Кого?

— Що мене сватає. Він має багато овець і гарний сад. Приходив до батька, а я з вікна й зирнула. Гладкий, здорові вуса ... З села. Ну, я й не хочу ... Далеко.

— А що ж той ... Рустем?

— Ах! Рустем!.. Ха-ха!.. Знаєш,, вони з Джіафером поставили з дощок буду ... таку, в якій тютюн сушать ... Скликали людей — багато народу, і не дали їм їсти. Ха-ха!.. Ну, слухай ... Джіафер посивів і став муллою ... а Ала перебрався за його дочку і забув певне надіти фередже ... Так з одкритим лицем і показавсь поміж люди ... Джіафер каже: «закрий лице», а Алі каже: «не хочу». Ну, певно, то ж був таки хлопець, а не дівчина. Джіафер сердиться, а Алі плаче ... А Рустем перекинувсь в халіля і забив чоловіка ... ха-ха!..

— Як! Забив? — скрикнула Мір'єм.

— Ну, певно, не влучив, бо на другий день бачили того чоловіка на вулиці. Йшов собі живий і здоровий ...

Він не забив!

У Мір'єм одійшло серце.

Ну, це ще не так страшно, що на Рустема розгнівались мулли та старші. Аби йому нічого не сталось.

Шерфе не вгавала:

— А на кінці Рустем знов став Рустемом, і тоді казав людям, щоб всі зробились гяурами, наплювали на Магомета та їли свинину.

— Щоб їли свинину?

— Еге ... ха-ха!

Мір'єм не вірила. Це справді щось неможливе. Ну, та хвала Аллахові — та біда не така ще велика.

Подруги посідали попід фонтаном, і поки він співав їм свої тихі пісні, вони живились всякими ласощами, яких Шерфе завжди носила повні кишені.

— Шерфе!

— Що, Мір'єм?

— Тобі ніколи не спадало на думку, що ми, жінки, живемо по хатах, як птахи в клітці?

— Ні. Або що?

— Не всі так живуть. Широкий світ, а в ньому більше

гяурів, ніж нас. У них жінка на волі, куди схоче — ходить, з ким хоче — говорить...

— Вони ж гяури, а ми правовірні...

— Вони теж вірять в Аллаха. У них жінці і до мечеті можна, вчитися можна... Ти не хотіла б учитись, все знати, все бачити?..

— Ха - ха! Я вже училась, як була малою. Доволі.

— То не така наука, як у мектебі. Я часом сиджу і думаю... Слухаю, як біжить оця вода з фонтана маленьким струмочком... біжить кудись далеко, через город, поле, через ліси... така весела, жива, і бачить різні краї, всяких людей знає, куди сонце сідає на ніч і звідки встає місяць... Я хотіла б бути струмочком...

— Ха - ха! Чудна! А мені добре й в Бахчисараї.

— Знаєш, я заздрю вітрові. Як бачу, що він біжить хутко, гне наші тополі, летить над землею й співає пісню, я думаю: чом я не вітер...

— Ха - ха! Вітер! Він тільки пил здіймає з дороги... Тобі скучно, то й думки лізуть в голову... Ти вдома засиділась... подруг забула. Чом не приходиш? Приходь... Недовго, може, будемо вкупі. Певно таки віддадуть мене за того вусатого дідька, що має вівці... Ха - ха!..

— Що?

— Скучно мені буде за Бахчисараєм. Тут мені весело, тут всі мої подруги... Ах, ти не бачила, яку одежу пошила собі Умі...

Шерфе запалилась і заторохтіла, немов горох. Сміх дзвенів в горлі, наче дзвіночки. В одну хвилину вона наказала стільки, що Мір'єм ледве зібрала докупи.

Вона зацікавила навіть Мір'єм.

Врешті зібралась додому. Схопила фередже і влізла в нього, як у шкаралущу. Тільки очі блищали між білим полотном.

Лишившись сама, Мір'єм заходилась писати листа. Хоч операція ця не зовсім безпечна, та тепер це зробить найзручніше: мужчин нема вдома, а мати готує їсти. Мір'єм витягнула каламар та клаптик паперу спід софи і сіла за лист. Пальці в неї не дуже слухались, слова розлазились на папері, як раки.

«Хай тобі пошле радість Аллах та має в своїй опіці,— писала Мір'єм.— Ти мене десь не жалієш, Рустеме, що

так довго не пишеш. А я турбувалась, бо не знала, що там з тобою. Тільки чую: бейнамаз, а за що — не знаю. Тепер пуста Шерфе розказала про все, а мені так жалко, що не могла сама усього бачити. От тільки не знаю, чи добре ти робиш, що радиш їсти свинину. «Домуз» створіння нечисте, і я його ніколи б не їла. Теж слава Аллахові, що ти не влучив та не забив чоловіка. Може, він дуже розсердив тебе, та все ж битись не слід. А мені знов біда трапилась. Не лякайсь, не велика. Мати застала за твоїми книжками і пожалілась батькові. А батько давно був сердитий, що я не хочу носити амулетів у косах. Він дуже сердився і навіть побив мене. Книжок не забрав, бо я сховала, а тепер краще ховаю і каламар»...

Стукнуло щось... почулись кроки... Мір'єм вхопила шитво та накрила писання. Серце в неї завмерло і очі поширились... знов тихо. То певно прохожий пройшов під вікнами.

«Велику радість мала учора,— писала вона далі.— Абібула приніс цукор у папері, я прочитала той клаптик. Там пишуть, що наша «киз»[1] — Бедріе - ханум вчиться десь у великій школі. Хоч я ніколи не буду така щаслива, та радію за неї. Хай і між нашими будуть розумні жінки. Більше вже нічого не зрозуміла. Видко, що писано не для дівчат»...

— Мір'єм!..

Мір'єм жахнулась. Схопилась і приклала мокре писання до серця. Десь мати кличе. Засунула швидко під софу всі причандали і кинулась з хати. Скоро вернулась. Витягла зібганий лист і знов писала.

«Як мені душно, як мені тісно тут, коли б ти знав, Рустеме! Нікому я тут не потрібна, бо я не хлопець, а «киз». Батько лиш знає свого Абібулу, а за мене згадає тоді, як треба кричати. Мати про те лиш гадає, щоб швидше випхати заміж. Приходь, Рустеме, і забери мене. Або скажи, я сама піду до тебе. От я не знаю, що вже говорю... Бувай здоров. За тебе благає Аллаха твоя Мір'єм».

———

[1] Дівчина.

В кав'ярні повно. Всі ляди - вікна, одчинені настіж, весело сяли у чорній пітьмі. Сизий дим люльок вилітав з вікон і, осяяний світлом, висів як хмара. Безладний гамір, брязк філіжанок, білі чалми, червоні фези й міцний дух кави. Дзвінкий сміх гостей, впрілі обличчя, ліс цибухів, вогники в люльках і бренькіт струн — все це мішалось разом. Ляпали карти грачів, блищав мідний казан з чорної печі, грали вогнями скляні картини — весела Мекка, пишна Медина й величний Стамбул. Бринькав веселий «са́нтер»[1] і засипав хату гомоном струн. Кав'ярня блищала в темряві ночі, як велика ліхтарня, гуділа, як рій. Стрункий Бекір, в одній сорочці, заголив руки по лікоть, фез зсунув на тім'я і бив по струнах з таким завзяттям, що не чув навіть, як його кликали. Рустем вже сам розносив каву.

Поважні хаджі, з ногами на низьких софах, з подушками під боком, смачно пахкали з люльок. Старий Сулейман, блідий, як мрець, тільки блимав очима. В кутку пив каву Абібула. Молодь кидала кості і гучно сміялась. А Бекір грав. Бив струни, торсав, тупав ногами, крутив головою, заплющував очі — і під буденні розмови про ціну фруктів або фасолі — тоненький голос співав про милу, про муки серця, фонтани сліз, тонкі дівочі кіски.

Ах, ті красуні!

Твої брови гнуться, як дуги,
А вії стріли пускають,
Білії груди крамниці одкрили,
А щічки медом торгують.

— Ха - ха! — реготала молодь і навіть беззубі хаджі ховали усмішки у білі бороди.

Рустем був щасливий. Мір'єм написала, що готова піти з ним хоч на край світа. От коли б тільки дістати мектеб — і він її вирве з пекла. Вони будуть щасливі. Він перестане служити цим товстопиким хаджам, що сидять по канапах, важкі й непорушні, немов мішки з мукою. Він буде робити любиме діло, готувати нове покоління до нового життя. А тим часом жваво й зручно розносив дрібні філіжанки і вився поміж гостями, як в'юн. Тому

[1] Цимбали.

сказав слово, там засміявся, встряв на хвилину до гурту, і знов варив каву.

Молодь зібралась в окрему купку. Там ішли розмови про недавній спектакль.

Якийсь сільський челядник згадав про свого муллу. Той як почув, що сталося в Бахчисараї, то так налякався, що кинув правити десятину. Ще може з голоду згинути.

— Рустеме, як згине мулла з голоду, ти будеш одповідати! — гукали до нього звідти.

— Овва! — світ не завалиться, як стане менше одним муллою!..

— Він буде годувать його діти...

— Ха-ха! — сміялась молодь.

— Не тепер дасть одповідь, то в день останній,— заскрипів Сулейман.— О! як затрубить тоді сурма і прочитає Аллах книгу в його лівій руці!..

І скинув злим оком на молодь.

Абібула правив сусідам про чудо.

Бліде обличчя світилось в нього немов при місяці, а очі горіли од згадки.

— Холодний вітер повіяв — страх обняв душу... сила Аллаха спустилась з неба... підняла біле рядно, і встав на ноги каліка...

— Тц.. тц...— цмокали правовірні та хитали побожно чалмами...

— Дозвольте мені перерізати медом ваші слова,— ввічливо звернувся до нього якийсь молодик з другого гурту.— Ви кажете — чудо. От я живу на світі вже скільки літ, а чуда не бачив... Та й ніхто з вас не чув про чуда. Чи тільки дервіші можуть бачити чудо?

— Дивно мені,— озвавсь Абібула.— Який ти мусульманин, коли в чуда не віриш? А хіба ж не було так, що Магомет прилюдно розколов місяць на дві половини? Хіба не розмовляв пророк з ящірками, або не промовив до нього з миски вже спечений баранчик?

— Га-га! Коли це було! Тепер не ті часи. Щось не трапляються чуда.

— У Бога все можливе...

— Алла ікбер! — зітхнув Сулейман.

Розмова починала усіх цікавити. Очі в старих блищали у хмарі диму, а пози немов набрались руху.

Молодь почала осміхатись. Навіть Бекір покинув сантер і настовбурчив великі вуха.

— Гей ви, невірні,— гукав Абібула.— Ви хочете чуда, коли ви наскрізь зіпсовані, немов червиве яблуко. Ви єднаєтесь з невірними, з гяурами ... переймаєте їхні звичаї і їхні думки ... Ми були сильні, поки держались окремо, поки йшли за пророком ... О, вірні, казав пророк, єднайтесь тільки поміж собою ... Ви любите невірних, а вони вас не люблять ... Коли вам добре, вони засмучені, коли вам зле — вони радіють ...

— Неправда, вони великий народ, вони сильніші од нас, бо розум у них дужчий, менш забобонів ... Вони освічені ... Годі цуратися їх, нам треба в них взяти все, що мають краще ... інші часи настали ...

Піднявся зза столу якийсь правовірний, здоровий, як бик, насунув на голену голову шапку і стукнув люлькою в стіл :

— А я кажу — розпуста ! — гукнув він на всю кав'ярню.— Ви п'єте горілку ... забули Бога ... мечеті пустують, скрізь бейнамази.

Очі в нього лізли на лоб і обличчя налилось кров'ю.

Усі схвилювались. Мертві фігури хаджі ворухнулись по софах і перестали пахкати з люльок. Молодь була обурена. Усі кричали.

— Ви темні ... ваші мулли і ваші дервіші ! — гукали одні.

— А ви гяури !..

— Ви держите народ в темноті, а ми бажаємо розвою ...

— Дозвольте, дозвольте ! я хочу спитати,— скрикнув один молодик. Заворушив тонкими вусами й лукаво підморгнув оком.— Скажіть мені, чи правда, що хто почав як злодій, скінчить як дервіш ?

Розлігся сміх ... Бекір звищав і ляснув себе по стегнах.

— Ч - чорт його знає ...

Хаджі обурились.

В Абібули тремтіли руки, і білі уста безгучно ворушились.

— Стійте, стійте, чого ви сваритесь ! я краще розкажу вам одну історію,— гукнув Рустем.

— Кажи ! кажи !

Це зразу втишило галас. Усі любили послухать казку. Хто встав, знов сів на місце. Забряжчали посудою, засьорбали каву й запахкали з люльок. Дим знявся під стелю. Мекка й Медина заграли вогнями. Правда, хаджі були ще лихі; недобрий вогник не згас ще в їх очах. Ну, що той грішник розкаже?

Рустемові дав хтось стілець. Він сів, обтер уста, поправив фез і, злегка погойдуючись, почав.

— Ну, слухайте ж... У ті давні часи, коли казкам ще йняли віри, як правді, коли верблюди були ще блохами, черепахи й жаби літали у повітрі, а мінарети схилялись до річки, щоб напитись води, був собі один анатолійський шейх. І трапилось так, що треба було когось послати йому в далеку дорогу у пильній справі. Кличе він до себе старого дервіша, дає йому свого любимого осла і каже: «їдь, брате». Поїхав дервіш і опинився швидко в пустині. Їде і все собі думає, як би йому краще доглянуть осла. Бо той осел та був любимчик шейхів. Як схудне або заслабне в дорозі, шейх буде гніватись. Тож дервіш не їсть сам, не п'є, а доглядає осла. Поїть його водою з міхів, годує, жалує. Де важко їхати, пісок глибокий,— злазить з осла, йде пішки. Щоб скучно не було ослові — з ним розмовляє. Все дума догодить шейхові і його любимчику. Себе не жалує. Стане на ніч під пальмами, всю ніч не спить — все пасе ослика. Тільки про те й думав старий. Та як не глядів, як не старався — сталась пригода: заслаб осел в пустині та й здох. Лежить на жовтім піску, витягнув ноги, вишкірив зуби, а волохатий живіт — так, як гора. Сів перед ним дервіш та й плаче: ну, як я з'явлюся перед шейхові очі? Що йому скажу? Чи я ж не беріг його, мов рідного батька, як власну дитину, не поїв, не годував, не жалував? Не повірить шейх, скаже, що я в тому винен. Та й справді, хороший був ослик, людяний, смирний, слухняний.

Жалко скотину, так жалко, мов брата. Плаче невтішно дервіш, ллє сльози на жовтий пісок, ридає. Не їсть, не п'є, не шукає розваги. Аж ніч настала. Зійшли великі зорі, блищить, як срібло, пісок, біліють далекі горби... сидить на піску дервіш у великій розпуці, а коло нього чорне тіло осла, немов нечисте сумління. Вже й сонце сходить, день настає. Бачить наш дервіш, що ніщо не

поможе, біди не поправиш. Випорпав яму, поклав осла, засипав піском, сів над могилою й плаче. Плаче й не може спинити сліз, що так і ллються на гарячий пісок. Коли так згодом надходить якийсь караван. Ревуть верблюди, летить хмара піску, мотаються горби верблюжі. Побачив отаман, що щось чорніє в пустині, спинив караван. Підходить, аж там сидить білобородий дервіш над свіжою могилою й плаче. Вклонився отаман. «Чого так плачеш невтішно, старче?» питає. «Як же не плакать, ефенді, як не вбиватись... Умер... Ще вчора живий був, здоровий, а нині лежить, захований в землю»... Й заплакав сильніше, бо людський голос витиснув з серця рясніші сльози. «Не плач, чоловіче Божий... потішся. Усе живуще має однакову долю, все, що живе — мусить врешті померти»,— потішає отаман. Підійшли купці з каравану, розділили горе старого, потішили ласкавим словом, а врешті проказали молитву над гробом, хто кинув гроші на свіжу могилу, хто хліба для старця — й поїхали далі. А дервіш усе сидить на тому ж місці, сумний, невтішний, не знає, як повернути до шейха, занести вістку про нещасливу долю осла. Вже й другий караван надходить. Питають, що сталось. «Ой, поховав...— одказує дервіш.— От тільки сьогодні піском засипав»... І показав рукою на свіжу могилу, говорити не може за слізьми та жалем...

Рустем урвав і обвів слухачів оком. Всі були скупчені та зацікавлені. Чорна кава стигла у філіжанках, сині струмочки диму ліниво здіймались з люльок, і причаївся жар в печі під сивою шапкою попелу. Бекірові очі горіли, як дві жаринки, червоні вуха світились, як місяць на сході.

— Ну,— почав знову Рустем,— побачили ті, що на могилі гроші, десь, певне, недурно їх люди наскидали, поклали й свою частину докупи, наскидали старому харчів, лишив хтось рушник, щоб бідний дервіш в пустині міг до намазу умити руки, й подались у свою путь. А дервіш лишився. Сидів він день. Сидів він другий в глибокій жалобі, вкінці заспокоївся трохи і думки обсіли стару його голову: чи варто вертатись до шейха? Та й з чим вертатись? Діла не справив, осел пропав... Тільки розсердиш шейха. Чи не краще лишитись на

місці ? Тут не погано. І гроші складають, харчі йому звозять. Є з чого жити. Хай шейх подума, що він збивсь десь з дороги, пропав. Подумав дервіш, подумав та й залишився. А тим часом пішла по світах чутка, що у пустелі сидить над могилою святого убогий дервіш і плаче з горя, а та могила й святий новітній роблять великі чуда. Слабим вертає здоров'я, сумних потішає, навіть мертвим дарує життя. Почали звідусюди з'їздитись люди, почались молитви над ослячим гробом і справді діялись чуда. Дервіш зібрав грошей силу - силенну і забагатів. Збудував над могилою пишне тюрбе, укрив могилу дорогим оксамитом. Ба незабаром і сам став відомим шейхом, поставив теке, прийняв дервішів та вславився врешті ще більше, аніж той шейх, якого покинув ...

Рустем мусив спинитись. Мертві фігури хаджі заворушились; якийсь невиразний гомін розлігся в кав'ярні. Люльки задиміли, як димарі, а чорні очі спахнули, як вовчі.

Та раз почав — треба кінчати. Рустем вів далі.

— Минуло так щось кілька років. От раз їде той старий шейх, в якого колись пропав осел та дервіш. Старий вже, білий. Навколо нього прості дервіші. Бачить, стоїть в пустині теке й пишне тюрбе. Захотілось йому перепочити у брата - шейха та поклонитись могилі святого. Завернув, входить, оддав «селям», вклонивсь могилі, коли зирк — а перед ним його давній дервіш, що пропав колись безвісти в дорозі. «Ти що тут робиш ? — здивувавсь він.— Ти чому не вернувся до мене ?» — «Ой, шейху ясний, я все розкажу, ходім тільки звідси до мене в господу». Завів до себе, посадив на почесному місці і розказав усе, як було. Як пропав у дорозі осел, як він сумував та боявся вернутись додому, як люди скидали гроші та молились на могилі покійного. «Я їм забув сказати, що поховав твого осла. Ну, як почали давати гроші, я й подумав : нехай дають ... А оце незабаром збирався їхати до тебе з подарунками, бажав покаятись. Та одно мене мучило тільки, отче святий : як тобі скажу, що люди молились на могилі осла ?» — мало не плакав дервіш. Тоді старий шейх осміхнувся в білу бороду, поклав свою руку на руку дервіша, наблизивсь

до його вуха і лагідно мовив: «Не турбуйсь, брате, хай тобі стане відомим, що під нашим славним тюрбе похований дід цього осла».

— Ха-ха-ха! — вибухла молодь голосним сміхом. Але в регіт увіллялось щось грізне, негармонійне, немов далекий грім. Наче хмара нависла в кав'ярні. Посуда враз брязнула, стукнули люльки об стіл, обличчя скривились з гніву. Щось лиховісне було в гарячім повітрі кав'ярні, і навіть Мекка й Медина злорадно заграли вогнями. От-от щось буде. Це всі почували.

Високий татарин, здоровий, як бик, витріщив очі й поводив ними навколо, немов збирав по обличчях ужинок гніву. Урешті скочив. Зірвав з голови шапку і гримнув нею об землю.

— Собака!

Той крик захриплого горла покрив загальний регіт та ґвалт.

Рустем звівся на ноги.

— Чого вчепився? Не хочеш слухать,— не слухай...

— Він так розказав, як стоїть в казці! — кричала молодь.

— Брехун! гяур! грішник! — хрипіли старші.

Усі схопились, щоб зупинити бійку. Та було пізно. Татарин стояв вже перед Рустемом, сердитий, роз'юшений. Його голова, голена й кругла, немов кавун, здіймалась над всіми, а жили на в'язах були напружені й грубі, наче мотузки.

— Гяуре, вигнаний батьком! — кричав татарин.— Ти зважився сміятись з правої віри, з наших святих!

— Геть! — скрикнув Рустем і схопив в руки стілець. Кров зашуміла йому в голові. Він вже добре не тямив, що було далі. Знав тільки, що його б'ють і що він б'є. Не чув круг себе крику, не бачив грізних очей, ліз просто на ніж, сліпий, завзятий, сп'янілий — з одним бажанням перемогти.

— Тут ріжуть! вбивають! — кричали в кав'ярні, і бігли на крик той з вулиці люди.

Трудно було протиснутись. Під натовпом люду тріщали столи, дзвеніло скло. Одні намагались спинити бійку, а другі рвались до бою. Насилу розборонили.

Блідий, розхристаний Рустем ледве стояв. Він хотів

врешті вийти з кав'ярні. Зробив кілька кроків, хитнувся і раптом схопивсь за бік. По пальцях спливала кров.

— Кров! забили людину! — хтось крикнув.

Бекір з цікавістю й жахом дивившсь Рустемові в очі.

— Швидше додому ...— прохав Рустем.

Кинулись кликать фіакра... по чорній вулиці розлігся крик... заторохтіли колеса... З червоних вікон летів у пітьму ґвалт і метушились в кав'ярні люди, як на пожежі ...

Тихо поплив фіакр з Рустемом кривими вулицями. Чорні доми лежать з обох боків, як скелі ... Немов не город, а річка темна, глибока ... Пливе по ній човен ... пливуть мінарети, мов білі щогли ... хвилі гойдають Рустема... скачуть, як в танці, зорі ростуть, зникають ... так чудно, так дивно ... Чи сон—чи дійсність? Рустем не міг розібрати.

Джіафера не було вдома, коли привезли Рустема. Він почув сьогодні неприємну новину; ефенді Мустафа з певних джерел дізнався, що Рустемові не дадуть школи, бо вважають його небезпечним — і переказав про це Джіаферові. Джіафер дуже стурбувався і пішов трохи пройтись та обдумати насамоті, як би про це сказати приятелеві, щоб не дуже його засмутити. Повернувши додому, він здивувався, коли побачив в хаті незвичайний рух та чужих людей. Бекір сидів карячки біля дверей і дивився наляканими очима на відомого в городі лікаря, що нахиливсь над Рустемовим ліжком. Якийсь татарин бігав по хаті, носив щось, переставляв. Що сталося? Бекір зараз схопився на ноги і почав жваво оповідати пригоду, вимахував руками, запинавсь і безперестанку повторяв своє любиме «ч - чорт його знає». Джіафер насилу розібрав.

Караім - лікар врешті скінчив роботу і повернув до Джіафера своє бліде обличчя, ледве помітне спід шапки кучерів.

— Нічого, нічого, за два тижні хоч весілля гуляй,— хай останнє впаде на твою голову, як у вас кажуть,— кисло шуткував лікар, і кутики уст не піднімались в нього, а опускались.

З ліжка осміхався блідий Рустем.

— Ну, конче треба було когось дратувати,— підійшов з докором до нього захмарений Джіафер.

— Е, пусте! Лікар каже, що ніж заліз неглибоко. Мені нічого.

— Ах, Рустем! молодець, їй-богу! — підбіг Бекір.— Коли б ти бачив, як він його бив... стільцем... по голові...

Очі в Бекіра засяли од захвату і він зробив руками рух, немов збиравсь розколоти Джіаферові голову.

Чужі пішли, але з Бекіром трудна була рада: він уперся, як цап, і лишився на ніч. Скулився долі біля порога і щохвилини скакував — заспаний, наляканий і тороплений, хоч його поміч не була потрібна.

Рустем поправлявся. Його одвідували товариші, галасливий жвавий гурток, який уважав рану Рустемову почесною, бо він дістав її у боротьбі з забобонами. Кричали, сміялись, накурювали в хаті і дратували Рустемові нерви. Бекір користувавсь з кожної вільної хвилини і приносив слабому свіжі новини з вулиці, підслухані розмови, дрібні події дрібного життя крамарів і кумедно показував, як мулли перебирають чотки, а тим часом винюхують, що в кого є, щоб узять десятину. Муллів і дервішів він зразу зненавидів.

Раз надвечір, коли Рустем міг вже сидіти на ліжку, до нього прийшов несподіваний гість — дядько Абдула́, грубий, дихавичний, старий хаджі. Рустем мало знав дядька, бо мулла Смаіл не у великій згоді жив досі з братом.

Хаджі Абдула довго мовчав, відсапував та гладив долонями бороду.

Старий почав жалітись на недуги і старість, а потому звів свою мову на розпусту і зневір'я сучасної молоді. Як крається батькове серце, коли у правовірній родині шайтан посіє незгоду. Батько кінчає свій вік, а син починає. Синові легше скоритись. Так навчає пророк і так повинно бути. Бідний мулла Смаіл! Він схуд і щодня миє сльозами бороду. Він радо простяг би руки до грішного сина, коли б той прийшов до нього із чистим серцем. Хаджі Абдула сапав, харкав, плював і зовсім втомився од довгої промови.

Його слова зворушили Рустема. Жаль стало батька. Він щиро хотів би знов поєднатися з ним, та як? Якою ціною? Що треба зробити?

Хаджі Абдула мав вже готові умови.

— Залиши свої думки. Покинь небезпечну роботу і своє товариство, і батько забуде все давнє.

Рустем замотав головою.

Ні, він цього не може зробити й не зробить. Він міг би вернутись, коли б батько прийняв його таким, яким він є.

Хаджі Абдула з тим і пішов.

Даремне тільки трудив старі кості та важке тіло.

Рустем лишився сам. День гас і вікна сіріли. Хата швидко сповнялась м'якими вечірніми тінями. Після важкої розмови про батька Рустем почув себе краще. Немов щось важке, дошкульне щось скинув з плечей, наче вирізав з серця болячку. Тепер все ясне. Чув, що стояв досі на роздоріжжі і врешті вибрав шлях. Думки зробились ясні і освітили розлоге поле життя з його тернами, камінням та будяками, але разом і з цілющою водою, яку він сподівавсь розбудити, щоб полить те сухе поле. Надії, як глибокі підземні джерела, прохались на світ, і серце од них тремтіло. Коли б не оця досадна рана, він знявся б, як стій, і пішов на роботу — велику, важку, солодку роботу. Почував у собі сили. Забув навіть Мір'єм — і коли врешті згадав про неї, йому соромно стало. Як він міг одділити її од своїх кращих надій? Хіба вони не разом будуть усе життя, у горі і в щасті, у спільній роботі?

Минали дні. Тремтячими безсилими ногами Рустем ходив вже по хаті. Його дратувало, що не мав звістки од Мір'єм. Чом не напише хоч кілька слів? Правда, їй трудно, а все ж... Чи не дістала його листів? Невже Айше загубила або хто перейняв? Недобра, вона ж певно чула, що сталося з ним. Як би дізнатись, що з нею? Єдиний спосіб Айше, але її тої не видко. Рустем ні з ким не ділився своїм щастям, навіть Джіафер, найщиріший приятель його, нічого не відав про те. Хіба попрохать Джіафера, щоб покликав Айше?..

Джіафер розшукав таки Рустемову небогу. Вона клялась і божилась, що передала Мір'єм усі листи, але та нічого їй не давала. Що ж сталось? Чи здорова вона? Здорова. Чи не плаче? Ні. Така, як завжди. Чому ж не пише? Айше низала плечима і витріщала очі. Рустем

заходив у голову, не спав по ночах і турбувався. Ходив сердитий, роздратований і сваривсь з Джіафером.

Коли ж за кілька день знов прибігла Айше і всунула в руки сірий клаптик паперу, ще теплий од пробування під халатом, на грудях, руки в нього тремтіли так, що він роздер цидулку й забув про небогу. Айше надулась і довго стояла в куточку, здивована й ображена.

«Багацько сліз вилляли мої очі,— читав Рустем,— коли я почула, що тебе мало не вбили. Я зразу хотіла бігти до тебе, та Аллах у час послав мені розум і за те щодня молюсь і дякую йому. З того вийшло б погане для обох нас. Айше казала, що тобі краще, що ти вже ходиш — і за це дякую Богові. А він би міг тяжче скарати тебе за твоє глузування з нашої віри. Ти до мене писав, а я збиралась довго, не знала, що маю сказати. Наслав Аллах на мою бідну голову думи, а я билась у них, як павук у тенетах. Важка голова стала, а серце ще важче. Побила посуду, як несла батькові каву, спалила пілав, помагаючи матері, і не було що їсти в той день. Мати побила, а я не винна: все через думи. По ночах теж думаю — чи були б ми щасливі? Чи благословив би Аллах шлюб наш проти волі батьків наших? Я знаю, вони не так думають, як ми ... та вони ще живі, а пророк сказав: спусти перед ними крило твоєї покори, слухайся їх. Ти пишеш, Рустеме, про новий світ, обіцяєш показати його мені,— душа моя рветься до нього — та чи прийняло б серце наше радість, коли б упала на землю сльоза з батьківського ока? Я довго думала, Рустеме, так довго, що лиця в мене запались, наче від посту, а руки втратили силу. Мої очі не знають сну й червоні од сліз. Аллах милосердний змилувавсь надо мною і сказав мені в серці моєму: кріпись. Нехай Рустем піде до батька, впаде йому в ноги і скаже: мій гріх, моя покута. Тоді твоя буду навіки. Тоді виблагай в батька дозвіл побратись — і мій тато пристане на це. Такі думки вклав мені Бог в серце одної ночі і я не смію зламати його слово. Коли ж цього не зробиш — така моя доля. Кожній людині до шиї Аллах прив'язав його птаху. Так каже пророк. Не пиши мені більше, не шукай стрічі. Я буду твоєю перед людьми й Богом, чесно, одкрито, як у людей. Прости, Рустеме, за ті необачні

слова, що я досі писала й говорила. Шайтан замутив тоді мій розум. Твоя нещасна Мір'єм».

Перше, що почув Рустем, скінчивши листа, був гнів. Шалений, непереможний і дикий.

Так ось яке те кохання!

Так ось що виросло з зерна, що він посіяв у чисту душу!

А, значить пута темноти сильніші од світла? Бур'яни швидше ростуть, аніж колос?

Кров бухала в голову, і гнів розривав йому серце.

Вона!.. Вона теж хоче, щоб він у поросі скрухи схилив своє чоло під ноги! Щоб зрадив усе найдорожче, що виносив в серці? Все найясніше — волю, надії і міць перемоги?

І за те він дістане добру хазяйку й покірливу жінку?

Так ось же!

Роздер сірий папірчик на дрібні шматки і кинув додолу. Мов дер своє серце.

Впали шматки на поміст, тихо, поволі, мов перший сніг.

Дивився.

— Що вона пише?.. Що написала?

Почав збирати шматочки, складати докупи. Руки тремтіли, гнів спливав жалем.

Складав безгранину, злучав кривульки, мов дикі колючки, що ранили серце.

Читав і плакав.

З жорстокого слова хтів видушити краплю надії, бив камінь об серце, щоб викресать іскру.

А може... А може, бур'ян не розрісся, може, ще можна виполоть хопту. Сам винен... давно не бачив... эта пригода — дурна, непотрібна...

І сів писати. Благав зустрічі, хвилини, хоч слова...

Тут гинуло в нього не лиш кохання, а ґрунт під ногами... тут гасло світло, яке так трудно було добути.

Скінчив. Вийшов на вулицю.

Де б могла бути Айше?..

Блідий, непевним кроком блукав по вулицях, шукав. Стрічні хаджі одвертались од нього, немов жахались грішника. Закупив по дорозі мало не цілу крамницю, щоб ублагати Айше. Де б вона могла бути?

Знайшов урешті під мостом, біля фонтану, коли сповняла кухоль водою. Впхав їй до рук солодкі пакунки, благав, щоб зараз бігла. Стежив, як нісся жовтий халатик поміж домами, бажав, щоб швидше щез з очей блискучий фез, на якому зірками грало вечірнє сонце. Стояв на місці і серце в нього билось тривожно. Дітвора біля нього крутилась — червоні фези, квітчасті халати, аж в очах рябіло. Ганяли зграї собак, голодних, худих, сердитих. Білі мури рожевіли на сонці, летів по дорозі рожевий пил і тихо дзюрчала вода фонтану. Спішили байдужі люди, торохтіли вози по каменистій дорозі і тихо, як привиди, пливли попід стінам білі жінки. Життя точилось своєю чергою і мов тікали од нього вгору стрункі мінарети, що підпирали блакитну баню, як мармурові колони.

Рустем чекав. Кожна хвилина здавалась за цілі роки. Та ось!.. Ну, врешті. Біжить Айше, як золота кулька, й червоні кіски женуться за нею, немов проміння. Засапана, очі горять. Прибігла і вткнула Рустемові в руку назад його лист...

Мір'єм не прийняла ... не хоче.

Ага! не прийняла? Ну, добре ... ну, дуже добре. Рустем хоче сміятись. Значить, мури міцні ще ... ті, що він думав звалити ... Стоять, рожевіють, немов невинні, немов сміються. Що ж, добре. Нехай сміються. Ще прийде день, що стануть з них лиш купи грузу, коли не зможуть більше держати в тіні людські оселі, заступати світ сонця ... А тепер хай рожевіють ... хай висисають кров серця ... холодні, бездушні, прокляті ...

Рустем зняв руку, гнівний, ображений, і, мов живій істоті, грозив мурам ...

А діти крутились біля Рустема, сміялись і щебетали:

— Афуз! афуз! Він сам до себе говорить!..

. . . .

— Джіафере!

— Що скажеш, Рустеме?

— Я хочу звідси тікати ...

— Як звідси?

— З Бахчисарая. Мені тісно ... Я тут не можу. Хочу прохати, щоб мені швидше дали мектеб на селі.

— Чого поїдеш? Не їдь ...

— Не їхать? Чому?

— Ну, бачиш, ти вже тепер здоровший, хоч ходиш такий похмурий, немов не знать що сталося. Я досі мовчав, а тепер мушу сказати: тобі не дадуть мектебу. Тобі вже навіть одмовлено. Останні події тобі нашкодили. Всі, що у нас мають силу, що уважають себе цвітом народу,— всі проти тебе. Вони кричать на роздоріжжях, що ти небезпечний. Навіть сам муфтій[1] вже знає про тебе.

— І тут стіна. Знов мур став на дорозі ...

— Що кажеш?

— Я кажу, що в нас куди не поткнешся — наскочиш на мур. Загородили муром од світу жінку, склали стіну забобонів, і мур темноти стоїть міцний ще, немов фортеця. А ти розбивай собі голову об ті мури, трощи своє щастя...

— Ну, знаєш, ти вже занадто. Ти ж сам казав недавно, що мури пощербились. Май ясне серце і не сумуй. Невже ти не будеш сміятись з того, що мулли у мечетах кленуть тебе перед народом? Он ще недавно у джумі-джамі, в соборнім мечеті, хатіп рівняв тебе з вовком, що краде вівці з кошари. Та то байдуже. Ти знаєш приказку: перше, ніж запалає вогонь, мусить вибухнуть сірий дим ...

Рустем ходив по хаті, повісив голову і тіні вкрили його обличчя.

Замовк і Джіафер.

Так трудно ... так тяжко ... Ідеш вперед, як у тернах, що рвуть твоє тіло ... За кожний здобуток платиш ціною крови... Простуєш до світла і замість нього стрічаєш вогник, дрібний, мінливий, як у багні ... блимне, сховається, засвітить знову — і гасне, як Мір'ем ... Ах, годі, забути, не згадувать краще ... Забігти кудись далеко, забути, загоїть болячку ... Як звір, що тіка до нори й зализує там тяжкі свої рани ...

— Поїду ...

— Куди?

---

[1] Найвища духовна особа у мусульман.

— А світ-заочі... Аби лиш звідси...

— А наше діло? А товариство?

— Вас тут багато...

— Стидайсь, Рустеме...

— Стидатись? Ха-ха! Хай тим буде стидно, що... Ах, ти не знаєш... ти нічого не знаєш... Коли ти садиш зерно... розумієш, коли ти в поті чола скопаєш ґрунт, вкладеш у нього зерно, поллєш гіркими... коли дочекаєш врешті стебла і сповниш надією серце... і от тоді, розумієш, за одну ніч виросте пишний бур'ян, заглушить стебло і коли прийдеш на сході сонця — застанеш лиш мертве бадилля,— а! ти знаєш, яка тоді пустка у серці?

Очі в Рустема блищали, губи тремтіли, він мало не плакав.

— Поїду... кажи, що стидно, кажи, що хочеш, а я не можу...

Він бігав по хаті і серед тиші лунали кроки гучно й тривожно...

Раптом стукнули двері.

— Хто там?

То був Бекір.

Влетів у хату, якийсь не свій, червоний, радісний і засоромлений. Щось хтів казати і не знаходив слів. Став біля дверей і дивився на Рустема.

Рустем зупинився.

— Чого ти, Бекіре?

Тоді Бекір зважився. Підбіг до Рустема й, хвилюючись та заікаючись, почав кидать слова швидко, безладно:

— Ч-чорт його знає... Ти не ходи в кав'ярню... Плюнь на ефенді Мухтара. Він каже... Я кажу: за що? Він каже: мені не треба такого слуги. Рустем гяур, невірний... На, каже, неси йому гроші, що заробив у мене... бачити, каже, не хочу... Ах ти, собаче вухо... Ах ти, копиця гною!.. Так мені, знаєш, кров і вдарила в очі. Ч-чорт його знає... Я йому кинув гроші додолу: неси собі сам, я більше в тебе не служу, бо і я таких думок, як і Рустем!..

— Як ти сказав?

— Я кажу: я таких думок, як і Рустем, хай тебе вхопить шайтан з твоїм багатством!..

Вуха в Бекіра палали, як жар, голос тремтів од обурення, і в очах стали сльози.

Рустем не вірив. Чи ж може бути?

— Ти таких думок, як я? Ти так сказав йому в вічі? Плюнув в лице? Ти втратив службу і все через мене? Ей, слухай, ти!..

Рустем вхопив Бекіра за плечі і дививсь йому в вічі, немов не вірив, що цьому правда.

— А що ж твій Стамбул? Ти ж не зібрав ще грошей? Як ти поїдеш?

Бекір мотнув головою й зневажливо цмокнув.

— Ч-чорт його знає!.. Я не поїду. От ти ж не їдеш... і Джіафер. Я буду з вами... Ч-чорт його знає — мені з вами найкраще...

Очі в нього стали ще більші і блищали од сліз.

Рустем тремтів. Чув, що ввійшло щось у груди велике, радісне, тепле — і било в серце, як хвиля...

— Джіафере, ти чуєш? Ти чуєш, Джіафере? — гукав.— Він таких думок, як ми... Він наш. Покинув службу лиш через мене, він став за мене тоді, як другі... Ти чуєш?

Джіафер осміхався.

— Ну, от бачиш, зерно не все гине, не скрізь його глушить бур'ян. Та що тобі з того: ти ж однаково їдеш...

Бекір підвів на Рустема здивовані очі.

Тоді Рустем вхопив Бекіра за плечі і, показуючи на Джіафера, скрикнув:

— А ти йому не вір... чуєш, не вір йому... Я нікуди не їду...

І коли так стояли всі троє, схвильовані і радісні, у вікна знадвору прилинув спів.

Жалібний, дикий, розпучливий спів мінаретів.

Він линув під небо, падав на землю, бився між гонами і плакав, і кликав усіх правовірних прийти до Аллаха благати рятунку...

22 жовтня 1904 р.
Чернігів

СМІХ

Бліда, невиспана пані Наталя одхилила двері з спальні в столову, де вже стирала порохи Варвара. Защібуючи на ході білу ранішню блюзу, вона тихо і наче з страхом поспитала:

— Ви ще не одчиняли віконниць?

Варвара кинула стирку і наважилась бігти.

— Зараз поодчиняю.

— Ні... ні, не треба... хай будуть зачинені цілий день! — бистро й налякано наказала вона наймичці.

Кремезна Варвара здивовано підняла на неї своє широке, землистого кольору, обличчя.

— Сьогодні десь неспокійно в городі. Лихі люди ходять тепер раз-у-раз по вулицях. Коли б ще до нас не залізли. Не ходіть сьогодні на базар. Чи в нас є шо варити?

— М'яса нема.

— То нічого. Обійдеться... Варіть, що є. На вулицю ж не виходьте і нікого не пускайте в хату. Нас нема вдома... розумієте? Усі виїхали. Хіба хто з знайомих, то інше діло.

Пані Наталя говорила ті слова притишеним голосом сливе на вухо Варварі, а її ясні короткозорі очі неспокійно тоді блукали.

Коли Варвара вийшла, пані Наталя розглянулась по хаті. В хаті стояв присмерк, і тільки жовті смужечки світла пробивались крізь шпари зачинених віконниць та розтягались в повітрі каламутними течійками. Пані Наталя поторсала залізні прогоничі од віконниць, поправила гайки і тихо посунула в інші хати, зігнута і біла, як

мара. Оглядаючи всі віконниці од вулиці, вона прикладала часом до вікна вухо і напружено слухала. Звідти неслись якісь невиразні, змішані згуки, що видавались їй часом незвичайними та тривожними.

Вона думала про сьогоднішній день. Чим то він скінчиться? Мало ще топтали людей козацькими кіньми, не доволі пролили крови штики та кулі,— треба було ще нацькувати темний народ на інтеліґенцію. Скільки вона прохала чоловіка: поїдьмо куди на цей час, заберім діти — не схотів ... і от тепер дочекалися ... Ах, Боже! І за що ж?

Їй мимохіть пригадались брудні, безглуздо складені, брутальні відозви, якими від кількох днів засипувано місто. Скликали бити та різати всіх ворогів уряду. Там виразно стояло і їх прізвище ... Так, адвокат Валер'ян Чубинський ... Це прізвище було ненависне поліції, і тепер воно стояло у списках ...

В сусідній хаті почувся дитячий регіт і крик.

Пані Чубинська кинулась туди.

— Тс! цитьте!.. Ах, Боже мій! перестаньте ж кричати!..

Вона розпучливо махала широкими білими рукавами, як птах крилами, а коло блідих уст лягли у неї складки невимовного болю. Вона зацитькувала дітей і озиралась на вікна, немов жахалась, що ті живі голоси долинуть крізь них на вулицю.

На поміч прийшла Варвара. Її спокійні рухи, з якими вона вешталась по хаті, збирала одежу та натягала дітям панчішки, певний важкий хід босих ніг, поважне обличчя — все те навівало на паню Наталю спокій. З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше.

— Ви були, Варваро, на вулиці? — поспитала пані Наталя.

— Ні, не була. Постояла трохи на фіртці.

— Що ж там ... спокійно?

— Та так ... Приходили якісь люди, питали пана.

— Люди приходили? Які ж ті ... люди?

— А хто їх знає ... люди ...

— Що ж у них ... було що в руках?

— В руках? Ціпки були.

— Ціпки?

— Я сказала, що пана нема... усі виїхали.

— Добре зробили, Варваро, добре... Пам'ятайте ж, Варварочко, що в домі, опріч вас, нікого немає... Ах, Боже!..

— Варваро! Варваро-о!..— почувся з столової роздратований голос пана Чубинського.— Чому досі віконниці не одчинені?

Пані Наталя затримала рукою Варвару і метнулась в столову.

Там стояв напіводягнений чоловік її і жмурив посліпуваті очі. Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив, і лице його, серед білявого волосся, здавалось змішаним і помнятим.

— Валер'яне, милий, нехай так буде... То я звеліла... Ти знаєш, який сьогодні день. Я тебе сьогодні нікуди не пущу...

— От дурниці. Нехай зараз одчинять віконниці.

— Ах, Боже мій... Ну, я тебе прошу... Для мого спокою... для наших дітей...

У пані Наталі виступили на лицях червоні плями.

Пан Валер'ян сердився. Що за вигадки! Однаково нікуди не втечеш! Але в глибині душі він чув, що жінка зробила добре.

Незабаром Варвара внесла самовар. Всі сіли до столу.

В хаті було темно і якось чудно. Жовті зайчики світла тремтіли на стінах і на буфеті, вітер рвав віконниці і стукав ними. Діти — хлопчик і дівчинка — здивовані незвичайною обстановою, шептались поміж себе, пан Валер'ян роздратовано тарабанив по столі пальцями. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву ріденьку борідку та дививсь кудись поверх окулярів. Вже кілька днів помічав він якихсь непевних людей, що стежили за ним, куди б він не йшов. По ночах біля вікон бовваніли якісь темні фігури і тислись попід паркани, коли на них звертали увагу. А вчора, проходячи по вулиці, виразно почув позад себе лайку, що напевне відносилась до нього. «Оратор, оратор», злісно шипів якийсь здоровенний чорний хлоп і блимнув на нього очима, коли він озирнувся. Пан Валер'ян нічого не сказав про те жінці, щоб не турбувати

її, і враз промайнуло у нього перед очима ціле море голів ... голови, голови й голови ... впрілі, загріті обличчя і тисячі очей, що дивились на нього з туману сизого випару. Він говорив. Якась гаряча хвиля била йому в лице, влітала з віддихом в груди. Слова вилітали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова, здається, удалась йому. Йому вдалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу, і тих, що мусять її брати, що навіть самому ця річ стала яснішою. І коли йому плескали, він знав, що то б'є в долоні розбуджена свідомість ... Так, але що буде сьогодні ?.. Чи буде що справді сьогодні ?

Чубинський глянув на жінку. Вона сиділи витягнена і прислухалась. На блідому обличчі застиг вираз наляканого птаха.

Ті зачинені вікна справді дратують. Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ, що кожної хвилі ладен розіллятись морем пристрасти та затопить береги ?

Раптом щось грюкнуло в віконниці.

Пані Наталя аж підскочила на стільці.

На хвилину всі заніміли.

— Ну, чого ти жахаєшся ? — розсердився пан Валер'ян.— Певно, діти, пустуючи, зачепили віконницю, як це часто буває, а ти зараз не знать що подумала ...

З кухні вбігла Варвара.

— Що сталося, Варваро ? — налякалась пані Наталя.

— Панич Горбачевський прийшли ... Вони через двір зайшли до кухні.

— А - а !.. нехай заходить, нехай ...— Студент Горбачевський уже вихилявся зза спини Варвари.

— Що там чувати, розказуйте !..— привітався до нього господар.

— Здається, погано. Цілу ніч, кажуть, у Микити був чорносотенний мітинґ. Пили і радились, кого мають бити. Насамперед буцім поклали знищити «раторів» та «домократів» ...

— Ах, Боже ...

— Ви не лякайтесь, пані, може нічого й не буде. На вулицях якийсь непевний рух. Бродять купками по три - чотири ... Обличчя сердиті, суворі, а очі хижі, лихі, так

і світять вогнем, як вглянуть інтеліґента... Дайте мені чаю...

Пані Наталя тремтячими руками налляла склянку чаю і, розплюскуючи по дорозі, подала студентові.

— Ну, що ж далі? — питався пан Валер'ян, зриваючись з місця та бігаючи по хаті.

— Спасибі. Пройшов через базар. Народу багато. Там роздають горілку. Ідуть якісь таємні наради, але про що говорять — трудно сказати. Чув тільки кілька фамілій: Мачинського, Залкіна, вашу...

— Ах, Боже...

— Ви не лякайтесь. В неділю звичайно більше народу і п'ють горілку... Чи не можна попрохать хліба? Спасибі. А все таки дивуюся, чому ви не виїхали на цей час з города? Біжу оце до вас — бачу: віконниці зачинені, значить, нікого нема, забіг тільки поспитати — куди й чи на довго,— аж ви тут сидите собі... Ви ризикуєте, ви дуже ризикуєте...

— От бачиш... Чи ж я не казала, чи ж я не благала його — поїдьмо куди, заберім діти...— мало не плакала пані Наталя, притискуючи руки до грудей та дивлячись на гостя благаючим поглядом, як тоді на чоловіка.

— Ет, що тепер про це говорити,— роздратовано скрикнув пан Валер'ян і далі бігав по хаті. Він курив папіроску за папіроскою і розбивав головою хмари синього диму, що повзли за ним довгими хвилями, як туман в горах.

— Ах, що робиться... що тільки робиться...

Це говорив хтось інший, високим жіночим голосом.

Всі обернулись до дверей з кухні, звідки, впускаючи на мить світло, влетіла в столову маленька, кругленька жінка. Шапочка з'їхала в неї на бік голови, руде волосся розтріпалось і палало, наче вона принесла на них пожежу з вулиці.

— Ах, як тут темно. Де ви?.. Де ви?..— Вона ні з ким не привіталася, підбігла до столу і впала на стілець.

— Мої милі, мої дорогі.. ви ще живі? А я думала... Вже почалося... Юрма ходить по вулицях з царським портретом. Я тількищо бачила, як били Сікача.

— Котрого?

— Молодшого, студента... Не зняв шапки перед портретом. Я бачила, як його, уже без шапки, червоного, в подертій тужурці, зігнутого вдвоє, кидали з рук до рук і всі били. Очі в нього такі великі, червоні, божевільні... Мене обхопив жах... Я не могла дивитись... І знаєте — кого я бачила в юрмі? Народ... селян... в сірих святних свитах, в великих чоботах, простих, статечних хліборобів... Там були люди з нашого села, тихі, спокійні, працьовиті...

— То гірший елемент, Тетяно Степанівно,— обізвався студент Горбачевський.

— Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже п'ять літ учителюю в тому селі... А тепер втекла звідти, бо мене хотіли побити! То стара, дика ненависть до пана, хто б він не був. У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих... Але кого мені жаль, то нашої сусідки. Стара вдовиця, бідна. Один син у Сибірі, другий в тюрмі сидить... Тільки й лишилося, що стара хата та сад. І от, знищили все, розібрали хату по брусові, сад вирубали, книжки синів подерли... Вона не хотіла прохати, як другі. А деякі виходили назустріч юрмі з образами, з дрібними дітьми, ставали на коліна в грязь і благали цілими годинами, руки мужикам цілували... І тих помилували...

— Ах, жах який! — шепнула якось механічно пані Наталя.

Вона все ще сиділа витягнена, напружена, немов чогось чекала.

— Тс... цитьте...— нетерпляче перебила вона розмову.

З вулиці донісся далекий галас.

Усі замовкли, обернулись до вікон і, витягши шиї, завмерли в увазі.

Шум немов наближався. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів. А - а - а... а - а - а...— одбивали високі стіни змішані згуки, і тут десь близько почулось тупотіння ніг по каменю вулиці.

— А, подлість... подлість... Я йду на вулицю...— стрепенувся Чубинський і забігав по хаті, чогось шукаючи.

Але на нього накинулись всі. Вони кричали на нього притишеними, зміненими голосами, що він не повинен виходити, бо його тільки шукають, що там він нічого

не вдіє, що не можна кидати жінку й діти. Жінка казала, що вмре без нього.

Тим часом галас зменшався і скоро затих.

Тільки налякані діти плакали в кутку, хлипаючи все голосніше.

— Варваро! Варваро! — гукав пан Валер'ян,— заберіть дітей у другу хату, втихомирте якнебудь...

Ввійшла Варвара, важка, спокійна, з червоними, голими по локіть руками, і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли. Вона обняла їх тими грубими голими руками і забрала до себе.

В столовій теж стало спокійніше.

— Які ви щасливі,— обізвалась Тетяна Степанівна: — маєте таку славну наймичку.

Пані Наталя зраділа, що знайшла хоч один ясний пункт серед тих страшних подій, на якому можна спочити.

— О! Моя Варвара золота жінка... Це наш справжній друг... Спокійна, розсудлива, прихильна. І, уявіть собі, бере всього навсього три карбованці на місяць...

— Добрий характер має,— додав пан Валер'ян.

— Четвертий рік служить... Ми звикли до неї, вона до нас... І дітей любить...

Поговоривши на ту тему, гості почали прощатись, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона властиве прийшла. Їй здається, що панові Валер'янові, після його промов на мітингах, небезпечно сидіти вдома. Лучше б перечекати цей лихий день десь у сусідів, в певному місці.

Горбачевський перечив. Навпаки, лучче сидіти вдома, не з'являтись на вулиці. Квартири їхньої добре не знають, бо вони недавно переїхали сюди, а коли побачать замкнені віконниці, то подумають, що дім порожній.

— Ні, ні, я лишуся вдома... Що буде, те й буде...— заспокоював їх на прощання Чубинський.

Чоловік і жінка лишились самі. Він бігав по хаті серед хмар з диму, немов хотів розбити неспокій.

Пані Наталя сиділа пригноблена.

Нарешті Чубинський сів біля жінки.

— Ну, не турбуйся ж так дуже,— заговорив він до неї, намагаючись бути спокійним.— Ніхто нас не зачепить... От погукають трохи та й розійдуться...

— Я ... я спокійніша ... Ти не звертай уваги ... так, трохи нерви ... Я теж гадаю, що нічого не буде ...

Вона ледве здержувала себе, щоб не тремтіти.

— Я певний, що хуліганів мало, народ не піде за ними ...

— Так, певно, що хуліганів ...

— І не дійде до того, щоб проливалась кров ...

— Ах, Боже!.. певно, не дійде до того, щоб ...

Тепер, коли вони лишились самі, без людей, в цій темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, та намагались скрити в розмові один од одного свої думки і свій неспокій, тривога зростала, збиралась круг них, немов гримлячий газ.

Бо чи ж він годен опертись сліпій злобі дикої маси, яка не знає, що чинить, він, беззбройний!

Вона те знала.

Ну, а коли прийдуть до них?

Що ж, коли прийдуть, захищатись до краю. Вони за-барикад ...

Дзень - дзелень ... дзень - дзелень!

Сильний різкий дзвінок вдарив у передпокої.

Чубинський аж скочив.

— Не ходи ... не одчиняй,— благала пані Наталя, заламуючи руки.

А дзвінок скакав, хрипів, казився.

Чубинський кинувсь до кухні.

— Варваро! Варваро!

— Тс ... не кричи так ...

Але Варвари не було.

Що ж робити? Треба щось робити.

Де ж та Варвара?

Вбігла нарешті Варвара.

— То пан доктор дзвонять ... Зараз ідуть через кухню ...

Доктор сливе вбіг. Високий, здоровий, він махав руками, як вітряк крилами, і ще на ході кричав:

— Сидите собі, голубчики, і не знаєте, що діється ... Б'ють, забивають ... Поріжуть, кажу вам, як курчат ... Розбили квартиру доктора Гарньє, знищили всі його струменти. Жінку волочили за коси, а Гарньє забрали з собою: носить тепер портрет на чолі хуліганів. Маєте раз.

— Ах, Боже!

— Іваненка стягли з звощика і розбили голову. Маєте два! Залізко мусів присягати на самодержавіє, бо били люто. Маєте три. Акушерку Рашкевич, кажуть, на смерть забили. Поліції нема, щезла. Нас оддали п'яній голоті... Треба всім боронитись... Треба всім зібратись на майдан коло думи. Чуєте? Зараз. Зараз треба збиратися і одбиватись оружно.

Доктор кричав так сильно, немов на площі, перед народом.

Пані Наталі той крик розривав груди. Ах, тихше... тихше... почують...— благали її очі і болісний вираз.

Притискала до грудей руки і все з жахом шептала:

— О, пане докторе... пане докторе... будьте ласкаві... Ах, Боже...

Але доктор не слухав.

— Беріть револьвер,— кричав він,— і ходім зараз.

— Я не маю револьвера,— сердито скрикнув Чубинський.

— Фю-ю! — аж свиснув доктор.— Як, ви не маєте оружжя? То ми вміємо тільки промови говорити, а як прийде що до чого... Нє-е, голубчики, так не можна... Сидіть же собі тут, поки не накриють, як курку решетом, а я піду...

— Куди? — кричав собі пан Валер'ян: — це ж безглуздя, ви нічого не вдієте...

Але доктор махав руками й з криком вибіг із хати.

На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, підлий страх. Він це розумів. Що ж робити? Куди подітись? Він не хотів загинути такою безславною, страшною смертю. Сховатись? Ні, не самому, о, ні, а всім, це очевидячки... Він озирнувсь по хаті. Жінка стогнала напівпритомна і стискала руками голову. Варвара тупала біля столу. Втекти? Куди? Десятки планів займались у його мозку, як блудні вогники, і зараз гасли. Ні, не те... не те... Звірячий жах ганяв його по хаті, од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і весь тремтів.— Не втрачай голови... не втрачай голови...— говорило щось у ньому, а думки так і бігали в нього, як у звіря, що піймавсь у пастку. А? Що таке? Чого вона хоче? Що-о?

— Сніданок чи подавати?

Ах, то Варвара.

Це трохи опам'ятало його.

— Що ви говорите?

— Чи подавати, питаю, сніданок?

— Сніданок? Не треба. Ви ж чули?

— Чому не чула... Хха!

Те «хха!» зупинило його серед хати. Він помітив, як здригнулось лице Варвари, мов спокійна вода од виплеску риби, і одна з хвиль докотилась до нього.

— Панів б'ють...— жалібно пояснив пан Валер'ян і з здивуванням побачив, що сите тіло Варвари тіпається, немов од стриманого сміху.

— Чого ви?

— Я та-а...

І раптом сміх той прорвався.

— Ха-ха!.. Б'ють... і нехай б'ють... Ха-ха-ха!.. Бо годі панувати... ха-ха-ха! Слава ж Тобі, Господи, дочекалися люди...

Вона аж перехрестилася.

Лице в неї наллялось кров'ю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками й хиталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її скакали під заялозеним убранням.

— Ха-ха-ха! а-ха-ха!..

Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клекотів у грудях і лиш як піну викидав окремі слова.

— Ха-ха-ха! всіх... викоренити... ха-ха-ха!.. щоб і на насіння... всіх!.. а-ха-ха!..— вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скакав по хаті і було од нього так болісно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих і холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убийче і смертельне в його переливах і наводило жах.

Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасти.

Той сміх бив йому просто в лице. Що вона говорить? Щось неможливе, безглузде...

Пані Наталя перша скочила з місця.

— Геть! — скрикнула вона тонко й пронизувато.— Геть!.. Вона ще дітей мені поріже!.. Жени її геть!..

Варвара вже не сміялась. Лиш груди в неї все ще скакали, а голова схилилася низько. Вона поглянула скоса на паню й, забравши в оберемок посуду, важкою ходою подалась до кухні.

Босі ноги гупали по помості.

Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтів. Зробив кілька кроків услід Варварі і став... Щось неможливе... незрозуміле... Якийсь кошмар...

Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала.

— Вар...

Хотів говорити і не міг.

Лише дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого щодня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все з'їли, разом з обідом... Синій чад в кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду і чаду... ледве прикриту... Як у берлозі... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне, каламутне життя, вік у ярмі... Вік без просвітку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других, для других, щоб їм було добре... їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні...

Не міг говорити. Пощо? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

— Ти бачила? — кинувсь на жінку.— Не бачила? Піди, подивися...

— Чом вона не страйкує? — кричав якимсь незвичайним для нього голосом.— Чом не страйкує?

Бігав по хаті, наче хто бив його пугою; йому було душно, не мав чим дихати.

Підбіг до вікна й, не пам'ятаючи, що діє, почав одкручувать гайку. Швидко й нетерпляче.

— Що робиш? — кричала на смерть перелякана жінка.

Не слухав. Пхнув щосили прогонич. Залізний болт з брязком ударив у віконницю, аж луна пішла попід

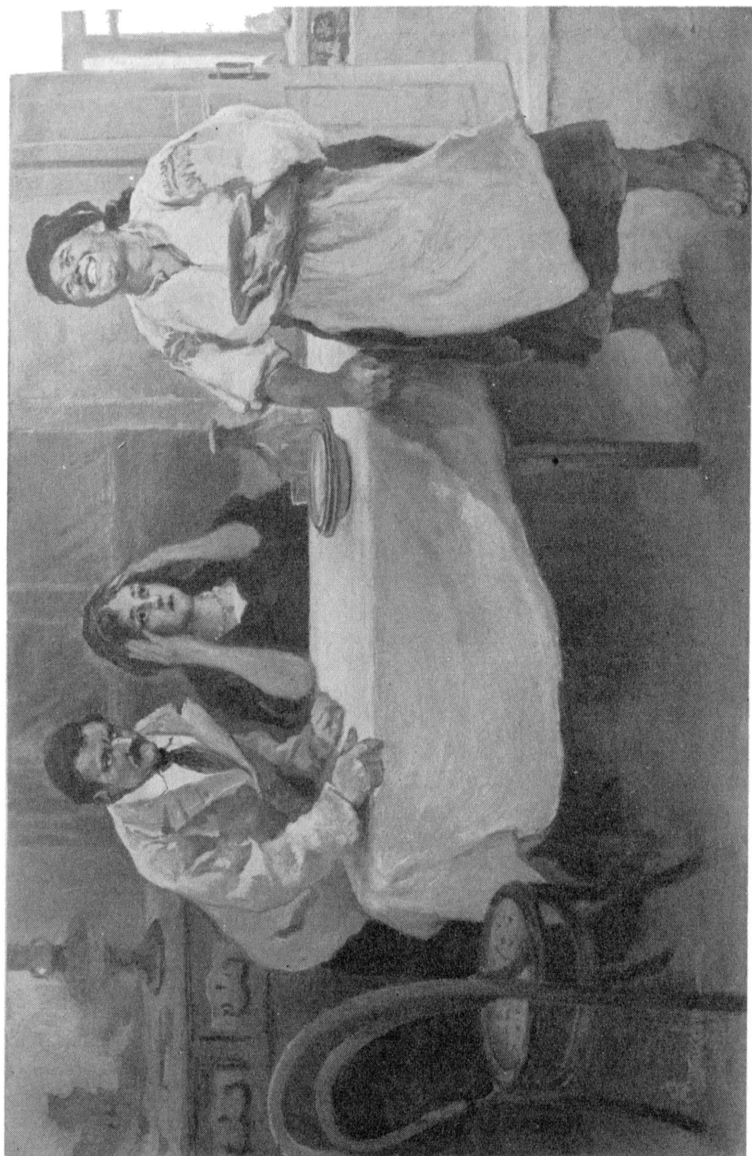

Немов дощ блискавок сипав той сміх . . .

високу стелю. Вікно відскочило, вдарилось половинками в лутки, і в хату віллялось жовте каламутне світло. Осінній вітер кинув до середини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихсь невиразних хаотичних згуків.

— Чому вона не страйкує?

Ловив грудьми холодне повітря і не помічав навіть грізного клекоту вулиці.

А вулиця стогнала.

А - а - а ...— неслося десь здалеку, як од розірваної греблі.

А - а - а ...— котилось ближче щось дике і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... Скакав по вулиці звощик і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний... Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

А - а - а ... а - а - а ...

7 лютого 1906,
Чернігів.

ВІН ІДЕ

ОБРАЗОК

Прикмети були погані. Становий, здається, незадоволений був з того, що взяв, і хоч запевняв, що не допустить погрому, але йому вірили мало. Найгірше було те, що ніхто напевно не знав, чи одмінять процесію з образом спаса, яка мала відбутись завтра, по церковній відправі. Про це з тривогою говорили в містечку, і крамарі, · забувши на покупців, лишали свої крамниці на Божу ласку, а самі збирались купками на майдані, серед містечка. Тут притишеними, таємничими голосами, тривожно озираючись навкруги, переказували одні другим про якихсь непевних, чужих людей, що з'явились недавно в містечку, про чорносотенних панків, які були б раді погромові, та про те, що їхні «пуриці», багатші купці, ще зраня почали тікати з містечка з своїми жінками й дітьми. Часом розмова ставала гарячою, бурхливою, слова бряжчали, немов вози з залізом, і білі крамарські руки тільки мигтіли перед рудими бородами. Але коли розтинався раптом голосний гуркіт коліс по бруку й велика балагульська бричка підкочувалась під один з багатших домів, що всіма вікнами дивились на площу, розмови стихали, і всі похмуро і з злістю дивились, як виносили похапцем з дверей всяке манаття, скрині та подушки, і бричка ущерть виладновувалась жінками та кучерявими дітьми. Коли ж бричка зникала нарешті у хмарі сірого пилу, розмови знов оживали і переходили в крик. Візник Йосель, міцний, високий чоловік, метушився по базарі з батіжком у грубих вузлуватих руках і хвалився, що вже одправив усі три свої фургони. Він запевняв, що до вечора не буде в містечку ані одної фурманки.

Ще сонце не зайшло, а вже крамниці почали зачинятись. Скрізь рипіли залізні засуви, бряжчали колодки й ключі, стукали двері, заслоняючи чорні отвори — і вмить сірі старезні мури ринку викинули з себе людей. Майдан на хвилину ожив, залюднився. Старі «балабусти» зібрали з столиків бублики й булки, покриті пилом, увесь свій мізерний крам. Охали, стогнали та, вгинаючись під важкими кошиками, поспішали додому. Чорні купки похилених, схвильованих людей розтікались з базару по тісних вуличках, і на площі зробилось так пусто і тихо, наче весь вереск життя обернувсь раптом у сірий камінь.

Наближався вечір. Сонце росло, палало і тихо спускалось додолу. Червоний туман вставав на заході і немов криваві примари насувались звідти на місто. Спочатку несміливо, поодинцю, а далі цілими лавами. Безгучною процесією пройшли вони поміж спустілими мурами, лишаючи на камені гарячі, червоні сліди та одбиваючи у шибках вікон свої криваві обличчя. Старезні мури тремтіли од жаху усіма зморшками стін, і тільки червоні маки, що росли вгорі на карнизах, вітали гостей сміхом. А коли сонце сіло і прийшла ніч, як чорна дума землі, червоні гості щезли, й містечко зовсім завмерло.

В хаті старого «шохата» Абрума, при світлі лойових свічок, ішла нарада. Там зібрались самі старі, поважні люди, з зморшками досвіду на блідих лицях, з білими бородами, як у далеких предків. Всі говорили разом, бо всіх одно турбувало. Одні хотіли зібрати ще грошей для станового, другим приходила до голови думка прохати попів, щоб заступились. Інші знов радили зійтись до синагоги і в молитвах провести ніч. Великий Бог, що вивів Ізраїля з пустині, що не дав йому досі втопитись у хвилях зненависти інших народів, ще раз одверне од нього ворожу руку. Все це було добре, але не могло ні об'єднати, ані заспокоїти. Коли ж візник Йосель, що має сильніші груди, таки перекричав усіх і заявив, що молодь поклала оборонятись, що вона буде стріляти — і витяг перед себе батіг, як револьвер,— жах стулив усім уста, і білі бороди, немов зів'ялі, упали на груди. Потому зчинився ґвалт. Старий «шохат» Абрум, який на свому довгому віку спокійно перерізував горло тисячам курей та гусок, збілів увесь і закричав. Як! Вони хочуть

стріляти! Ті нерозумні, ті божевільні! Оті «політики»! Вони хотять пролити кров, яка впаде на наші ж голови. Вони викличуть помсту — і помста як вовк пожере наші діти, увесь спокійний народ!.. Ай - вай!..

І всі кричали разом з Абрумом, кричали беззубі роти, кричали зморшки мудрости й досвіду, скакали бороди й білі та худі руки. І від обурення й крику всім стало душно і навіть легше, так наче криком вони прогнали з хати тривогу.

Те гостре обурення однак скоро пройшло, і крики поволі затихли. Знов устало питання — те саме, що і спочатку — що ж мають робити? Час йшов, і кожна хвилина, що конала навіки, родила другу, а та наближала страшну невідомість. Ніхто вже нічого не радив. Всі почували втому. І чим ясніше ставало, що нема ради, що не можна навіть втекти, бо нема коней, люди почали вірити в чудо. Станеться щось таке, що одверне біду, процесія пройде тихо і не зачепить нікого! Ще може нічого! Може нічого не буде!

Комусь прийшла думка: що скаже сліпа Естерка? Ведіть сюди Естерку!.. Вона вгадає...

І всі забажали почути, що скаже Естерка.

Візник Йосель і зять Абрумів піднялись привести сліпу.

Вона ще не спала. На порозі темної, як і хазяйка, хати вона сиділа чорною купою і, здавалось, співала. Тихі, жалібні згуки, мов плач дитини, йшли знизу, з чорної купи, і було так чудно і навіть страшно чути той спів, що Йосель спинив свого товариша і не зважувавсь обізватись до старої. Він не міг розібрати, чи вона співає, чи плаче. Врешті наваживсь і стиха покликав:

— Бобе!.. бобе Естерко!..

Долі тремтіли ті самі згуки.

— Бобе!.. Слухайте, бобе.

Спів стих і почулось довге жалібне сякання носа.

Коли їй розповіли, чого прийшли, вона мовчки встала і простягла у пітьму тремтячі, шукаючі опори руки. Її взяли під руки і повели. Двері од темної хати лишились отвором.

Скрізь, де вони проходили попід освітлені вікна й одчинені двері, до них приставали жінки й чоловіки; діти

бігли за ними неначе курява. Одні другим шептали, що сліпу Естерку, яка вгадала смерть своїх дітей, а потому виплакала очі за ними, ведуть до шохата.

В світлиці Абрума набилось стільки народу, що стало дихати трудно. Коли ж одчинили вікно, щоб впустити повітря, світло впало на ціле море напружених, схвильованих облич, і крізь вікно в хату влетіла стоока тривога.

І всі побачили Естерку. Її скам'янілий од горя вид, її червоні очі, з яких без упину стікала сльоза. Мов вітер повіяв по всіх обличчях. Ай - вай!

Абрум хотів її посадити, але вона не сіла. Тільки оперлась на поруччя стільця. Її щось питали, щось говорили, але вона не чула. Що їй було до того? Вона, що носила у серці велике горе, яке не могло там вміститись і спливало крізь темні очі, бачила тільки своїх синів, про них говорила. Вона описувала усі подробиці, яких ніколи не бачила, бо була далеко від того, малювала картину так, наче вона випечена була у неї на червоних повіках, що закривали очі. І голос у неї гучав, як у стародавніх пророків.

«Я бачу звірів ... скрізь звірів ... В очах у них вогонь, а на зубах кров ... людська, червона ... А в серці мають вовчу жадобу ... Вони несуть свого Бога, і на дрючках, що в їх руках, кров ... кров синів моїх бідних ... Ай - вай!»

— Ай - вай! — стиха зітхнули десятки грудей у хаті й попід вікном.

«А їхні попи співають і чорними устами хвалять Господа Бога, а на ризах в них кров ... людська кров ... І ричать разом із попами криваві звірі і розбивають об камінь голови діток маленьких ... Ай - вай!»

— Ай - вай! — тремтить зітхання довкола і меркне од нього у хаті світло.

«Ось під ногами у мене кров ... Чорна, запекла ... великі, чорні калюжі ... Лежать жінки, білі, як крейда, і дивляться їх мертві очі на чоловіків ... на трупи дітей ... І скачуть по дітях сп'янілі звірі і ревуть: смерть! смерть!»

— Ай - вай! — стогнуть у хаті і плачуть надворі.

«Вогонь і смерть!... Я бачу руки, я бачу очі, що благають рятунку ... Я чую крик ... Валяться стіни ... стрі-

ляють... пекло... Ой, мені душно... Ой, моє серце... А тепер чуєте? Ша! Біжать по сходах... ламають двері... А там мої діти... мої сини любі... Ай-вай! Рятуйте. Не бийте... Лежить мій Хаїм... лежить мій Лейба, що годували стареньку маму... і більш не встануть... Ой-ой! ай-вай!..»

— Ай-вай!.. ай-вай!..— усі підхоплюють лемент, і стає сумно і страшно, як в судний день.

А «бобе» Естерка все говорила, а сльози все стікали з її сліпих очей. Розбитий старечий голос часом дзвенів, як голос пророка, і тоді довкола робилось тихо, люди таїли віддих і складали на дно серця кожне слово старої, як важкий жаль. Може, то не Естерка говорить, а їхня доля, і той червоний туман, що тепер навис над ними, перетвориться завтра у дійсність. Може, ті діти, що тепер тулять теплі обличчя до колін матірок, завтра будуть валятись по вулицях мертві і їх будуть толочити важкі чоботища п'яної юрми... Ай-вай!..

Народ навис над вікном і все прибував. Якась розхрістана, в одній сорочці жінка просовувалась крізь натовп ближче до хати і притискала до грудей кривий семисвічник з старого срібла, єдину, може, цінну родинну річ. Великі жили на руках в неї ясно синіли на світлі. Налякані діти починали ревіти, жінки їх гамували і витирали сльози руками. Крайні зітхали; і весь той жаль, і всі ті сльози збирала блакитна ніч та громадила в хмару, що вже здіймала чоло на нічному крайнебі.

Коли ж Естерка замовкла і її, схилену, спустілу, вивели під руки з світлиці, народ розступився, загомонів і посунув за нею аж до її хати.

Шохатові гості теж розійшлись, рознісши з собою на ніч тривогу.

Неспокійну ніч перебуло містечко перед християнським святом. До раня світилось по хатах світло і товклись люди, готуючись назавтра, як до пожежі. В'язали клунки й ховали все, що тільки можна було сховати. І скрізь був плач та стогін.

А коли сонце зійшло, до нього всміхнулись тільки червоні маки з карнизів ринку та ще дороги, зарослі маком, що розтікались, немов криваві ріки, поміж зеленим хлібом од мурів містечка. Будинки були похмурі, всі

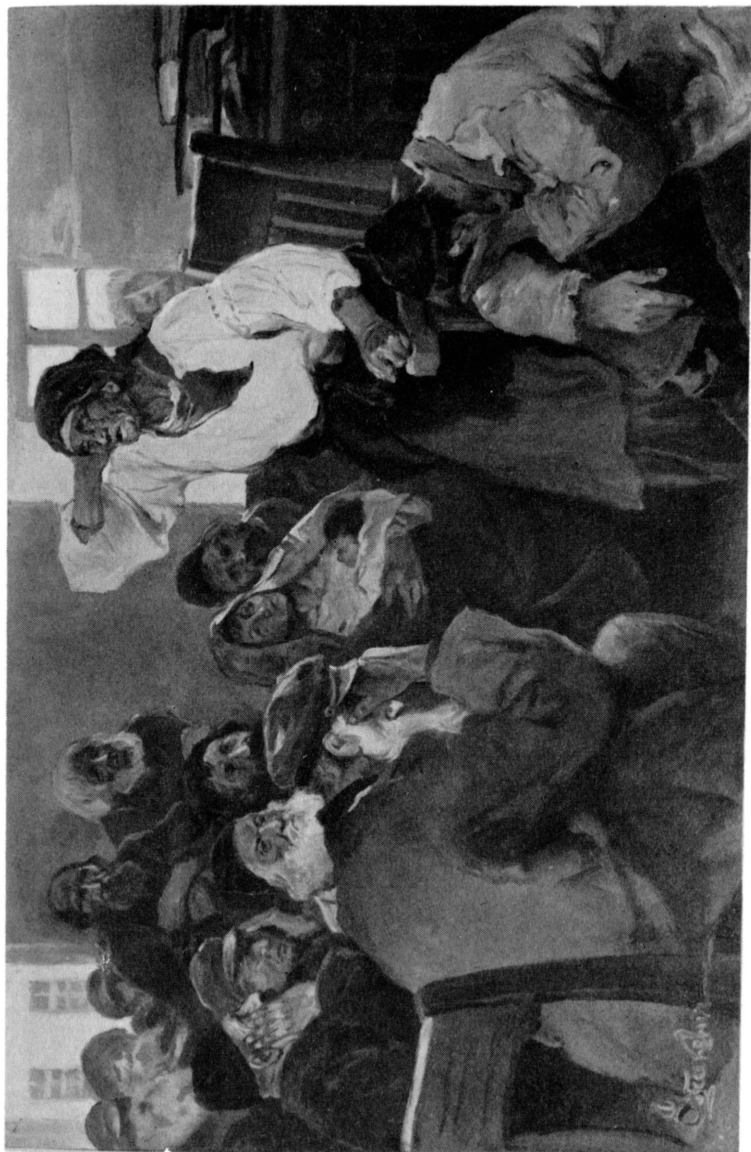

А „бобе" Естерка все говорила, а сльози все стікали з її сліпих очей.

в тінях, і тіні лягли в людей під очима. Старий мечет, сповнений нині так густо зерном, як колись правовірними за панування турків, був чорний од чорних згадок про криваві події, що минули, здавалось, навіки, а сірий ринок стояв похмурий, увесь у зморщках, як дід, що все вже бачив і розгубив надії.

Містечко було безлюдне. Спустілими вулицями блукали лиш кози. Коли сонце стало високо, вдарив із дзвіниці дзвін; хитнув повітря і ножем пройшов в серце. З'явились люди. Спочатку рідко, як і окремі дзвони. Та коли дзвони, схитнувшись разом, пішли у танець, великі, середні й маленькі, і заскакали в повітрі, як метелиця, з усіх усюдів сипнули люди, так, наче дзвони тягли їх до себе. І сотки наляканих очей дивились услід їм крізь шибки вікон.

Блідий, невиспаний шохат Абрум теж слухав дзвонів, хоч вони вже давно замовкли. Він увесь тремтів і сам дивувався, що у нього так скачуть щелепи, так трусяться руки й ноги. Бо ще невідомо, чи піде процесія, чи ні, чи буде що, чи не буде. Алеж він поважна духовна особа, і не може бути лише свідком народнього лиха. Врешті він зважився і переступив поріг своєї оселі. Дрібним, непевним кроком, озираючись та оглядаючи стрічного «гоя» так, наче вперше стрічався з ним, він спочатку пішов бічною вулицею, тепер безлюдною, а далі звернув як до майдану. З вікон і дверей дивились на нього його одновірці, і він привітно хитав їм головою та кривив в усмішку свої бліді уста. Він навіть пробував щось говорити хриплим та здушеним голосом, але за кожним разом змовкав, таким чудним та дивним здавався йому його власний голос. Та й взагалі йому здавалось, що то не він іде, а хтось чужий, незнайомий так чудно ступає тремтячими ногами по якійсь чудній, немов легкій, землі. І він навіть бачив, як той «чужий» іде. По дорозі йому стрічалась молодь, що бігла з майдану, од церкви. Йому здавалось, що він питає, але він тільки стояв і мовчки дивився стрічним у вічі. І йому оповідали. На ході, поспішаючись, коротко, уривчасто. Багато народу... з сіл... і з околиць... Ідуть до церкви, а збирають каміння... кладуть за пазуху... Хтось бачив сокиру... попід полою... І бігли далі.

На одній вулиці, де народ у тривозі висипав з хат, він бачив, як якась кругловида, кучерява дівчина (чия вона?) кидалась поміж люди з тхоревим хутром і всіх благала, щоб заховали. Її стрічали болісним усміхом і одмовляли, але своїми благаючими, сливе божевільними очима вона сіяла жах.

Абрум пішов далі. Повз нього проскочив кіньми становий, злегка підплигуючи на м'яких ресорах. Абрум підняв руки і щось закричав, щоб його зупинити. Але той навіть не озирнувся. Блиснув на сонці білим мундиром та злотом погонів і зник. І раптом шохат почув у серці пекучу злість. Його аж струснуло. Тепер він опам'ятався і міг говорити. Він переймав стрічних і всім кричав, що так не можна... Треба оборонятись. Треба стріляти із револьверів і всіх перебити... Закидати дровами, бити дрючками, колоти ножами... Підняв страшенний галас. Залякані люди вибігали з хат та благали, щоб він замовк.

— Тихо, реб Абруме, тихо будьте... ша!

Але він не міг вгамуватись.

Блідий, запінений, з страшними очима, він кричав на цілу вулицю, немов хотів заглушити криком свій власний жах.

— Для чого мовчати? І доки мовчати? Ми все мовчали.

— Реб Абруме... ну, будьте ж тихо... ша... реб Абруме...

Ті, що не знали, від чого зчинився крик, гадали, що вже почалося. Вони вибігали з домів напоготові, з жінками, з дітьми, з клунками в руках і задвірками, через городи, тікали в поле, у високу пшеницю.

Коло Абрума збирався народ. До нього простяглися руки, його оточали бліді, зжовклі обличчя, червоні од нічниць очі. І всі благали: ша! тихо... не клич біди... Абрум замовк. І серед тиші йому зробилось страшно. Тут, в тім містечку, де він родився та зріс, де стільки літ, до старости самої, провів у праці для себе й для других, він опинився як серед моря на кораблі, який зараз потоне, а навкруги б'ють хвилі і реве вітер у чорних просторах. І ні звідки нема рятунку. Абрум обвів усіх очима. Ті неспокійні, блискучі очі, з якими стрівся, так само казали: нема рятунку...

Все тіло дивно напружилось в нього, і він відчув с цем той крик розпуки, що глибоко таївся в серці йс народу, боячися навіть вирватись звідти.

Йому зробилось страшно... страшніше тут, серед людей, ніж у своїй хаті...

Раптом Абрум почув, як щось звалилось на нього й розбіглось по тілі дрібними кольками. То серед тиші впали на голову дзвони і побігли по місту з вискоком і реготом. Од майдану щось тупотіло і чувся крик: «вже їде!.. вже їде!..»

Може, там бійка, може, там крсв... Він нічого не знав. Може, там ріжуть, грабують... Він тільки тямив, що все круг нього заворушилось і якась сила раптом ухопила його; що його з усіх боків штовхають, що над ним важко дихають, що він біжить і чує довкола великий тупіт ніг, і чує у грудях, як скаче серце. Щось велике, стоноге, гаряче бігло з ним разом, а він бачив перед собою лиш довгі поли чийогось халата, що кумедно розлітались на вітрі. За ним щось гналось. Він мчав по тісних вулицях, місив ногами глибокий пил, минав доми, звертав убік, і піт заливав йому очі. Ось дім Мойше Цвейлібе, а ось хата убогої Хани. Знов якась вулиця... ще один дім — і чий то дім? Чий же то дім? А там уже поле... Аби добігти, аби добігти... Ось уже й шлях. І на нім кров? Дві довгі річки з обох боків? Ах, ні, то ж маки, такі страшні, червоні... як людська кров... Коли б добігти, коли б сховатись, щоб уже не чути дзвонів, червоних дзвонів, що мчать наздогін, б'ють у саме серце, скачуть і регочуть, як божевільні.

Містечко спустіло. Всі, хто лишень міг, утікали в поле або в ліс. Лишилась тільки сліпа Естерка, яку забули взяти з собою, та голодні, негодовані кози, що блукали круг неї з жалібним плачем. А в дивній, мертвій тиші містечка справляли танець дзвони. Великі, середні й маленькі. Сонце сміялось і вистеляло дорогу дзвонам як килимами.

Естерка сиділа на порозі своєї хатини, закривши лице руками. Вона знала, що її покинуть, сліпу, непотрібну, саму на ціле містечко. Вона сама стріне те, од чого всі повтікали, що там, в Одесі, одняло од неї синів. Але вона не почувала страху. Чого боятись, коли найстраш-

ніше пройшло крізь її серце вогнем і спалило там все? Не страх, а зненависть запікалась у її грудях, коли вона слухала дзвони. Естерці здавалось, що то не згуки, а сотні кривавих рук простяглися од дзвіниці і жалібно тріпочуть довгими пальцями понад домами. І їй хотілось вступити в бій з тими руками та власним тілом одвести од людей лихо. Вона встала з порога, простягла вперед руки, підняла лице, по якому стікали з сліпих очей сльози, й пішла назустріч дзвонам. Згорблена постать старої з простертими перед себе руками, суха й рішуча, здавалась страшною серед безлюддя. Вона йшла й жадібно вбирала в себе згуки, що перетворялись в зненависть.

Раптом Естерка серед дзвонів почула щось інше. Спочатку як тихий плач, а далі мов виття вітру. З часом ті згуки грубшали, хрипіли, оберталися в рик. Немов товар ревів на оборі або градова хмара неслась по небі.

То йшла процесія.

Тисячі ніг толочили землю, тисячі тіл колихали повітря, лопотіли на волі корогви і грубими, нелюдськими голосами ревли гладкі попи як з бочки, а довгі коси їх, розмаяні на вітрі, тріпались по цупких золотих ризах. Високо над ними хмурилось зчорніле лице убогого Спаса, що ледве витикалось з кованих, багатих риз, важких і незручних. І грали Богові славу дзвони і співали її од повного черева грубі попи.

Естерка спочатку не розуміла, звідки ті згуки. Може, то хмара, страшна і чорна, надходить над головою і паде дощ? Але згодом, коли процесія була вже близько, вона почула знайомий спів і зрозуміла. І раптом спалахнула злістю: недобра радість наллялась їй в серце.

— Ага! він іде!.. він іде!..— кривились в усмішку її уста і навіть сльози з очей перестали спливати. Вона спішила назустріч.

Процесія все наближалась.

Коли ж нарешті її обвіяв дух людської маси і обхопили страшні для неї голоси, сліпа Естерка стала, підняла руки, немов бажала спинити лаву, і закричала. Слова зливались у неї в горлі у невиразний крик. Вона трясла руками і так стояла з відкритим ротом. Сильне зворушення, гнів відняли їй мову. Вона кричала щось

Процесія все наближалась.

невиразне, а їй здавалось, що вона говорить і викидає з себе весь біль, все горе і всю зненависть.

«Слухай ти, єврейський сину! — кричала вона словами, що лишались у неї в горлі.— Ти знов ідеш? Ти, що одняв моїх дітей! Мого Лейбу і мого Хаіма... Ти знов благословиш розливати кров твого народу! Слухай, віддай мені моїх синів... Це я тобі кажу, я... сліпа Естерка, що виплакала очі... я, мати синів моїх, бідних... Слухай, куди ти йдеш, спинись... Доволі крови...»

І вона трясла кулаками і кричала словами, що лишались глибоко в грудях. Сльози, що спливали з невидющих очей, заповняли старий чорний рот з двома пеньками жовтих зубів.

А повз неї тупали тисячі ніг, дихали тисячі грудей, ревли баси і танцювали, як божевільні, дзвони. Великі, середні й маленькі...

25 VIII 1906,
Чернігів.

НЕВІДОМИЙ

ЕТЮД

... До чого? і звідки бажання? Життя лишилось за цими мурами, а тут, серед сірих холодних стін, замкнулась зо мною смерть. Я не боюсь її. Я кликав її на праве діло, і вона прийшла. Узяла жертву, а потому як вдячний пес прибилась до моїх ніг ... Тепер вона зо мною. Що ж, дивись там з чорних кутків на мою тінь, чигай на мене кривавим оком ... Це тобі надгорода.

Але я живий. Чую під собою твердий тюремний матрац, бачу своє тіло, простягнене на ліжку, свої великі ноги, узуті у черевики, свої руки, якими я ... В кутку блимає лямпка, а над нею нависла сіра і вогка ворожа тиша. Та я не хочу бачити того ... не хочу ... Заплющу очі. Вогняні кола. Танцюють і сиплють іскри ... А тепер ... тепер пливе вже річка життя. Бо що з того, що замкнули мене у цей холодний льох, коли ввесь пишний світ, всі барви, весь рух життя отут у мені, в голові, в серці ... Ах, як мені хочеться повними пригорщами черпати ту золоту рідину ... як мені хочеться взяти перо, обмокнути його у блакить неба, в шумливі води, в кров свого серця, і все списати, востаннє списати, що бачив, що почував. Клапоть паперу, тільки клапоть паперу ... Гей, ви, тюремники! Не можна? Що? Людині, що має вмерти? Ха - ха!.. Ну, що ж! Може це й краще. Буду лежати і буду низати, немов намисто, разки моїх думок, без слів, без чорнила і без паперу. Бо думки бистрі і легкі як птахи, а слова мов сільце, в яке їх ловиш: одно спіймаєш, а решта пурхне ... Це буде мій твір, може кращий за ті, які читали люди, це буде повість для єдиного читача, найбільше вдячного і чуткого. І це буде

нитка, що єднає смерть із життям, а поки вона снується, я ще живий.

Як раптом залунали всі голоси... як раптом линув потік життя у цю домовину... Ах, який натовп!.. Ні, так не можу.

Стійте. Дайте спіймати. Ага!

Всі були такі поважні, такі бліді й рішучі, коли питали, хто візьме на себе? — Я.— То з моїх грудей пекучим льодом вирвалось «я». І зразу встала стіна між мною й товаришами, між мною й життям. Цокнув замок, і в серці замкнулась рішучість. Обійми і поцілунки, а за кілька годин я уже їхав, той «невідомий», що... і т. д. Я був без імени, роду й без племени, і тільки товариша мого кожен міг би впізнати. Він звався коротко: браунінг.

Був незвичайно холодний ранок, коли я приїхав. Так, було холодно. Бо од півночі встав лютий ворог, ясний і гострий, як меч, і світив ледяним оком і гнав диханням дими по небу, а по снігу їх чорні тіні. Сонце стояло якесь безпомічне і нерішуче. Боялось навіть моргнути. Пригнічений сніг міцно припав до землі, гладенький, покірний. Тікали кудись люди і коні, тікали дими, тікала біла пара з людей і з худоби, так, наче жорстокий ворог гнався за ними. Мені не було страшно. Було цікаво. Оглядав город, тепер мені близький так, як могила, город, в якому будинки збились у масу, як вівці у холод, мужчини сивими стали з морозу, а обличчя жінок цвіли, як мак.

Ще того дня пішов блукати. Змішавсь з юрбою й ходив. Сірий, чужий, невідомий. Вдовж невідомих вулиць. Мовчав, хоч треба було питати, хоч треба було багато знати. Де він живе? Коли виходить і де буває? Коли їсть, спить, всі його звички. Який він з себе?.. Але поволі. Не все зразу. Пляну не мав. Де? Як? Коли?.. Властиво, було тисяча плянів, що кружилися й гасли у мізку, як снопи іскор з машини у темному полі... Була лиш певність, тверда, як скеля: він був мій. І я знайшов будинок, де він живе. Жовтий, великий, холодний. Казенна будка й казенний сторож, що грів свої руки і скрипів по снігу взад і вперед, як пес на ланцюгу.

— Ага!

Це я сказав?

Ні, лиш подумав.

Я сів на бульварі, напроти будинку, і дім вороже дивився на мене рядами чорних, холодних шибок. Мені хотілось очима звалити стіни й побачить того, за ким курились села, за ким люди, як цьковані звірі, стікали кров'ю. Бо й він, і ті села, люди, я й браунінг були як кільця одного ланцюга. І чим довше сидів я проти будинку, тим більше пекла мене в серці холодна крижина зваги.

— Так треба.

Це я сказав?

Ні, лиш подумав.

І знов круг мене люди, знов течія. Яке сьогодні блакитне небо, яке високе і чисте! А золотий сміх сонця! Буха од коней пара, біжать кудись люди, а мороз крепше вогню. І весело, що на молодих обличчях стирчать молочні вуси, як в маскараді, а коні білі і волохаті, немов ягнята... Дзень - дзелень - дзень... Сіють дзвіночки прозорі згуки, а за прудкими ногами коняки пливуть санчата. Біжить назустріч дівча. Щоки пашать, очі горять — і ловить мій погляд з таким запалом, з таким відданням, на які здатні лиш ті, що стрілись на мить, а розстались навіки. І цей роман на мить — гарний і короткий, немов летюча зірка. Я тобі вдячний. Ти кинула квітку у моє серце, а я піймав її і понесу може до самого гробу. До гробу? Якого гробу? Ах, правда...

Тепер щодня я серед люду, сірий, чужий, невідомий. Вбираю в себе, як земля краплі в посуху, все, що мені треба. Звідки? Тут, там, в повітрі. Бо всі його знали, бо всім він був ненависний, усім шкідливий і всі на нього гарчали, як полохливий пес, що боїться вкусити. Вранці він часом гуляє. Ага!.. Але не сам, з ним охорона. В дванадцять приймає у себе, хоч незнайомих трусять. Я уже знав, що має дочку — любиму дочку, а ще більше любить театр. Знав його звичку гладити бороду і другу звичку — ховати за спину кулак. Знав врешті, коли він їсть, лягає спати, встає, знав, що було треба, і навіть зайве. Так, наче збирався писати життєпис або некролог. Самого не бачив, одначе театр

мене зацікавив. Спинявсь перед стовбами, читав афіші і старався вгадати, чим звабити може Фіфі, яка з себе Сесіль і котра з них краща. Був навіть в театрі, бачив Фіфі, бачив Сесіль — його не було.

І знов блукав. Самотній, сірий і невідомий, немов далека і бліда тінь.

Врешті побачив. Раз... пам'ятаю... Ранком ішов сніг. Рівний, густий і теплий. Дрібні істоти, що вмерли на небі, поволі спадали на землю, на вічний спочинок, у тихий цвинтар. Ряди домів, ряди дерев, як білі тіні, йшли кудись в далеч і розпливались в тумані. Білий потоп. Всі згуки йшли знизу, як спід води. Глухо гудів соборний дзвін, довго і жалібно плакав затоплений дзвін. Шур-шур... шур-шур...— мірно чалапали ноги. Щось наче велике жувало під водою, жувало й ковтало згуки. І все, що йшло в тумані, ставало тінню й щезало навіки.

Раптом в цю тишу вірвалось щось дике і щось безглузде. Як божевільний промчався козак, пригнувшись до шиї коня, і, здавалось, хрипів з ним разом. А далі коні, чорні, блискучі, мчали карету, і в ясному склі, немов у рамах, відбився гарний восковий профіль, навислі брови і біла борода. І поки вдивлявсь я в той образ, все щезло, розплилось і стало тінню... Що? тінню? — Так... Тінню...

Мамо!.. Тс... тихо... я невідомий... Ха-ха! Чи ж хто почує той голос, що кричить в серці, глибоко в серці? Чи буде хто знати, що ти моя мама, а я твій син? Мамо, не плач... Твій син піде на смерть з піднятим чолом і чистим серцем. Бо в його серці скипілась кров невинно пролита, бо в нього зіллялись всі людські сльози і полум'ям знявся народній гнів... Вбивай мене, кате. Ти забиваєш народ...

...Ніколи перше не думав, що світ такий гарний, що клапоть неба, дерево, сміх, голос людини -- приносять глибоку радість і як повітря потрібні людям. Як той багач збіднілий, що підіймає з землі і цілує окраєць хліба, колись кинутий псам. От зараз бачу — і серце сміється до того — горить в коліях у відлигу вогонь ліхтарень, а сніг весь чорний, немов од диму. Капає з стріх і кожна крапля у свому льоті грає вогнями і гомонить. Сяють

матові шибки в крамницях, неначе перли, й стоїть над містом сріблястий німб, як над святим. Святий, бо мученик.

А я ходив — не міг сидіти в хаті,— а мої думки все йшли за ним, ступінь за ступнем, ревниві й невідступні. Я його бачив. Ось сидить за сніданком, зап'яв широкі груди і пуска по серветці м'яку білу бороду. Його очі сміються до дочки й до рожевої редьки, яку він теж любить. В воскові пальці бере делікатно за білий хвостик редьку, і йому так приємно, що все таке гарне, чисте, таке смачне, що в хаті тепло і тихо, коло нього красуня дочка і що він сам гарний і важний. Він спочиває... Подають рибу — і він втягує в себе запашну пару і кладе на тарілку великий шматок. Коли б не вдавився дурною кісткою! Я так боюсь...

Ось кабінет. Нахмурив брови й уважно читає, а коло ока збираються зморщки і скачуть сердито. Вслід за дзвінком біжить чиновник, і як же він сердить начальство! Коли б ще не сталось лиха... я так боюсь... боюсь випадку, наглої смерти, бо все ж можливо... Ну, день скінчився щасливо, хвалити Бога...

Спальня. М'яке, зелене світло ласкаво лягає на важке тіло, на білу бороду й на благородний старечий профіль. Сон ще не зразу приходить, вітають думи, і очі щось бачать там, у сутінях... може мене? Спи. На добраніч... може до завтра?

Все більше і більше звикаю до нього. Чую, що він вростає в мене, як корінь у землю, стає все дорожчим. Не одділяю навіть себе од нього. Не можу. Щось таємниче, містичне таїться в нашім зв'язку, так, наче один з нас — тінь другого: поки один з нас живе, другий теж мусить жити. І навіть браунінг ховає дві кулі рядом: одна — для нього, друга — для мене.

Вночі він снився, гарний величний старець, з восковим обличчям. А вдень сичав у грудях неспокій. Щось дратувало, щось ссало серце, чогось не ставало. Тепер вже знаю. То колотилось бажання почути голос. Я мусив його почути.

А час волікся.

...Я знову стрівся із нею. З тою, що кинула квітку в моє серце. Зирнула на мене таким привітним, ніжно-

цікавим оком, що квітка ожила й запахла. І настала відразу весна, ожили сонце, радість і сміх... я хтів схопити отак в обійми якусь людину, що йшла назустріч з суворим обличчям, і притиснути до серця: брате!.. Побачив тебе, моя мамо, як ти латаєш свою чорну одежу при світлі лямпи... добра і бідна... мила і бідна... і слухав, наче музику, гомін життя. Щасливий і знову вільний, знов син землі, не гнів народу... І щез спереду мене противний профіль. Що? Щез? Геть все із серця! Я невідомий...

Тепер я тут, серед цих стін, як звір у пастці... Це ти, сліпе око, що стежиш за мною крізь дірку в дверях... Це ти нагадало... Як? гинути тут... у цьому мішку... коли там воля... робота... товариші... Де? ха-ха!.. Вікно високо?.. високо... А підкопатись?.. під стіни?.. Це ж неможливо. Розбити голову в стінку?.. Один... одинокий... як нудно... як нудно... А може? Ні...

. . . .

Як дивно, як незвичайно дивно. Я чую — дзвонять, там десь вгорі. Обмерзлі дерева, дрібненькі гіллячки, покриті льодом. Блискучим льодом, прозорим склом. Старий дзвонар-вітер зібрав докупи тисячі ниток і хилитає галузки і дзвонить та й дзвонить... Тень-телень-дзень... тень-телень-дзень... І скачуть вогні по галузках — зелені, червоні, сині... Де це я чув? І коли чув? Тоді, як був маленьким? Коли ж я чув?.. Ах, правда, це ж було недавно... дні три, чотири... Тень-телень-дзень...

. . . .

Пече мене сором на саму згадку. Одного разу... так, одного разу — і більш ніколи. Одного разу я озирнувся, бо чув на плечах слід чужих очей, слизький, холодний. Щось ішло за мною. Якесь пальто. Я завернув. Воно. Пішов тихіше. Так само. Став біля дерева. Здається, стало. Чи озирнутись? Ні. Я пішов швидше. Так наче бігло. Може, то серце? Хто ж його знає... Це дратувало. Набрався зваги, вернув назад, просто на нього. Стрілись очима. Мої байдужі, невинні, спокійні, а в нього гострі, як голки, й лукаві. В куточках сміх. Ну, добре. Що ж далі? Ти хитрий, я теж не менше. Натягнув

нерви, як снасті у бурю, і йду. Здається, одстало. Чи озирнутись? Ні. Свищу. Байдуже. Що я свищу? Невже марсельєзу? Скоріше — вальс... Чого ходити? Не краще сидіти в хаті, насамоті і не звертати на себе уваги? Здається, одстало. Я озирнувся. Нікого. Значить, безпечно. Пішов наліво, в якийсь проулок... і просто наткнувся на нього... на гострий, холодний погляд, немов на штик... Ага! ти стежиш!.. Ти вже наглянув кого тобі треба і кличеш на поміч, ідеш до нього... Ага! ти ловиш?.. І раптом встав знизу холод і покотився, мов живе срібло, вгору до серця, до горла, до кінчиків пальців... натис на мозок і випхав з чашки... Стріляти? Тікати? Куди? Через баркан? Байдуже, аби тікати... І став я легкий, порожній і мчав наосліп, як клапоть брудного паперу у бурю, через чужі городи, через баркани, по глибокім снігу, а за мною щось гнало, свистіло, гукало і простягало руки... То був мій страх. І тільки тоді, як небезпечність минула, коли у чашці заважів мозок, а в тілі ожила кров, згадав свою подлість... згадав, що по дорозі кинув свій браунінг... так безбач, як щось вороже, щось небезпечне... Назад! Пекучий сором вернув мене знову, через баркани, чужі городи, по глибокім снігу, назад до нього, хоч би там була і сама смерть...

І досі гидко... на саму згадку... і випікає у серці рану свідомість, що живе в мені підлий і полохливий звір...

... Восковий профіль і біла борода... Він наче бунтувавь в мені, немов гнівався дуже, що вилетів разом із моїм мозком, хоч на хвилину. Він розростався у моїх грудях, займав весь мозок, гнітив, душив, і так хотілось скинути його. «Ага, ти думав — я твій, а ти тепер мій»... сміявся злорадно він в мені і дратував. Бо що він для мене? І в чому наш зв'язок? Я гнів народу і його кара, дихання уст правди, огонь з чорної хмари людської кривди, стріла з його лука...

... Так, наче знав... Так жадібно пилось повітря, так вільно дихали груди, так широко очі дивились, немов востаннє. Іней... впав на все іней і спустилася ніч, тиха, чутка і глибока. Цвіли дерева холодним квітом, білі і легкі, немов весільні дівчата. Стояла тополя уся в серпанку, струнка і тремтяча, як наречена, що йде до

шлюбу. Чекала: прийде юнак, візьме за руку і поведе. Серед весільних гостей, в блакитній тиші, поміж вогнів. А небо чисте і темне, і запашне, немов з фіялок. І там весільні гості. Прийшли всі зорі, навіть маленькі, що не виходять у вогкі ночі, збились у купки, стали рядками, розсілись самотньо, бліді, тихенькі, скромні і — пишні, блискучі, нахабні, що щохвилини міняють колір. З далеких вулиць плила музика людського гаму і бігли дзвіночки, чисті і голі, як по купелі... То була весільна ніч, моя весільна ніч... Цвіла у серці квітка й надив очі знайомий погляд — хто знає звідки — з мінливих зірок, з цвіту дерев... Перша й остання ніч... Так, наче знав.

Щось мало бути цікаве в театрі, бо люди йшли. Веселі, жваві, з бринінням, немов рої летіли в улій. Нахабно сміялось холодне світло і ляскали двері. Плили скрізь сани, дихали коні з свистом і з храпом і обкидали снігом.— Вам білет? — Ось... і я в рої. Чиєсь боа лоскоче щоки... теплий запах перфум... холодний, гарячий погляд... гаркавий: pardon! Перед очима сіра шинель, а ззаду в шию хтось диха... Чого всі ці дрібниці в'їлися в мозок? Чого як колючки впилися в нього ці згадки, тоді як велике, кінець і початок і осередок разом — немов ковтнула пам'ять. Я пам'ятаю тільки, що затремтів. Бо вийшов з мене гнітючий профіль... восковий профіль і став недалеко. Бороду гладив і ховав за спину кулак. І я почув його голос. Тепер той голос, липкий, тягучий, живе в моїх вухах, обліпив мозок... Чи я стріляв? Жадного згуку. Гробова тиша. Знялись як крила навислі брови, вигнали з лоба жалібні очі, покірні і полохливі, як у щеняти, і стали тінню... Великий гнів, що жив у мені, вилетів звідти на своє діло. А у порожні груди шугнув відразу холодний вітер, просто в пекучу рану... Тільки на мент. Потому нічого. Не знаю, що було... хвиля чи вічність...

. . . .

...Холодний поміст давив мою щоку, перед очима я бачив чобіт, великий, мокрий, а на мені вага — коліна, руки, аж випирало дух... Враз вдарив гомін, крик... бігли по сходах, гупали двері і щось пищало тонко, як муха... Мороз потому, свіже повітря — і скрізь були

люди, цікаві, сторонні, чужі мені люди. Не люди, а ляльки з крамниці ... Потому?

Потому — вовча нора, а в ній ми обоє: я й моя смерть ... Що ж, жди, чигай на мене кривавим оком ... там, з чорних кутків ... Ти заслужила собі надгороду ...

Що? уже йдуть? і ти встаєш з ними ... з чорних кутків? Треба бути спокійним ... треба спокійним бути ... Таким спокійним, щоб серце стало як криця, щоб гордість скувала чоло, щоби здригнувся сам сірий ранок і зотліло од жаху серце катів.

Я йду без жалю — так було треба.

Яка прекрасна моя дорога ... остання коротка путь ... прекрасний ранок, білий, імлистий, немов могильний саван ... Брязь ... скрегочуть рушниці ззаду на плечах і толочать ногами свій сірий погляд люди, що їх несуть ... Уже? Так близько?.. Сталось. Не треба ... я сам ... щоб бачили очі ... І свій останній віддих ... Мамо! Це ти у заметах ... пливеш у заметах, як сіра тінь муки, щоб переняти у теплі долоні останній віддих ... зітхання, призначене другим, а не тобі? Не слухай, мамо, і не дивися ...

«Плі!» ...

. . . .

«Плі»? Це мені вчулось? Я ще живий? Мацаю стіни ... так, стіни, тверді, холодні ... і бачу ноги свої у черевиках ... можу звестися, встати, набрати в груди повно повітря ...

Вікно високо? Високо ... А підкопатись? Що, неможливо?

А може?..

14 лютого 1907 р.,
Чернігів

PERSONA GRATA

Лазар ненавидів тюремного смотрителя, якому тюрма дала прізвище «морда». За все: за грубу пику, на якій не хотіло рости волосся, за маленькі жорстокі очі, що завжди дивились кудись поза людину, хоч все помічали, за його вдачу мучителя. Ті рідкі випадки, коли їх очі стрічались, були пам'ятні Лазареві і віщували недобре. Через те Лазар почував себе якось непевно, коли помітив, що останніми днями «морда» наче навмисне спиняв на ньому свої маленькі очі, мов мацав ними все його тіло, руки і ноги, і похилені кремезні плечі. Тоді Лазар залазив у себе, запинав арештантський халат, душив у собі злість, а опісля довго чув ще у зморшках обличчя чужий застряглий погляд. Дійшло до того, що, проходячи двором, «морда» нерішуче спинявся, підходив до Лазаря, встромляв у нього очі і щось хотів казати: ворушив губами, але мовчав. Оглядівши цілого, переводив погляд в простору і мовчки йшов далі. Це помічали й другі, бо покидали роботу, і спід сірих суконних шапок блимали вогкі блискучі білки, цікаві й глумливі.

Раз «морда» заговорив.

— Що, братєц Лазар, погано живеться у нас?

Лазар загорнув поли халата і весь підібрався, як перед нападом. «Чого нав'яз?» — говорила вся його постать, якось зразу вкорочена і ствердла. Але «морда» не дав йому одповісти. Приторкнувся двома пальцями до його руки понад ліктем і, дивлячись кудись через голову, загадково промовив:

— Нічого, братєц... може бути і краще...

Потому пішов через двір військовим маршем, обережно несучи на плечах свою нерухому, як дерев'яна коробка, голову.

Лазар скосив жовті білки і скривлений дивився услід йому з лихою цікавістю.

На другий день після тої пригоди покликали Лазаря до контори. Розмова велася довго, коло години, а на тюремному дворі сірі халати перекидались догадками, цинічними увагами та переморгувались.

Врешті Лазар з'явився. Його обступили, питали, кололи очима. Він щось їм плів, просте, незначне, а в очах у нього лежало щось скрите і запечатане. Це було помітно. Щось він приніс в собі, якийсь посів, що давав проріст десь у глибині.

Здавалось, все йшло як і перше, а таки була якась одміна. Бо серед зойку тюремної юрми Лазар раптом стихав і слухав тільки себе. В хвилях спочинку сідав десь оддаль, клав жовте обличчя на жовту руку, прижмурював очі і прислухався. Там, у середині, щось ворушилось. Давнє, забуте і неприємне, засипане грузом новіших подій, останніх вражінь. Робив розкопки, порпався, збирав окремі дрібниці, складав докупи і намагався зліпити ціле. Все, як воно було. І коли перше, за свіжої пам'яти, йому вчувались передсмертні крики порізаних ним людей, ввижались дитячі руки, підняті до нього, щоб захиститись од смерти, коли він бачив перше п'ять трупів у глухій коршмі, що не могли вже спинити рабунку, тепер увагу займало друге — він сам. Чи думав вбивати? Чи було страшно? Хіба тоді, як почали кричати, щоб хто не почув. Як він зарізав першого? Чи других легше було забити? Чи кінчав зразу, чи, може, мучив? Дивився в очі? в обличчя? Лінива пам'ять, важка й каламутна, ледве тяглася у його мозку. Не вважаючи на те, що він напружував її і підганяв, йому не вдавалося ясно згадати всього, уявити себе, всі свої вчинки і почуття. Він ще й ще раз вертався до тих самих дрібниць, і коли втомлена пам'ять, одмовляючись брати, сковзалась на місці, як ключ у зіпсованому замку, його думки стрибали у інший бік та блукали по іншому полі. Як буде тепер? Трудно чи легко? Страшно чи, може, звикне? І враз згадалось, як ще малим хлопцем

повісив кота. Нещасного, з обдертим хвостом і вухами, зацькованого псами кота.

Йому не дали скінчити згадки, треба було виносити цебер — і він став на роботу спокійний, байдужий, хоч в очах було щось скрите і щось запечатане.

Дрючок лежав на плечах, великий цебер плавко гойдався, і хлюпали млявими хвилями сірі помиї; попереду стирчала чужа спина і жовта воскова шия, а обдертий, заморений кіт знов несподівано виплив, бився на мотузку, корчив хвіст, лапи і витріщав великі криваві очі. Що буде далі? Чи довго буде скакати? Чи скоро заплющить очі, опустить додолу лапки? Тріпалась у ньому тоді цікавість, як кіт на мотузці.

А як буде тепер?

Втомлявся. Важко краяли мозок думки, як плуг суху землю, і докучали. Щоб одпочити, починав сварку, грубу, сердиту, без всякого приводу, глушив себе й других цинічними лайками, од яких гнило повітря. Радів, що помічав у собі злість, і намагався її роздути, збудити, роздратувать.

— Гей, ти! один з другим! — кричав тонким баб'ячим голосом.— Сволоч, драбуги! — перевішать би вас на одній гілляці, коли б така здорова знайшлася!..

Сірі халати забавлялись тим криком, і сміх розходивсь по їх обличчях, як вогкість по стінах ...

А Лазаря брала ще більша лють, і він підіймав ще вище голос, робив рухи, так, наче тягнув когось за ноги, аби прискорити смерть. Йому хотілось тоді різати, вішать, колоти не тільки тих, що гидко сміялись з нього, а й других, що були там десь, поза мурами. Хіба велика штука! Скрутив горобцеві голівку і амінь ... А разом з тим, немов комар коло вуха, бриніла настирлива думка: як воно буде?

Заспокоївшись трохи, він знов приймавсь за роботу, носив воду і дрова, замітав двір, так, наче нічого не сталось. Очі дивилися в себе, губи під стриженим усом стулені щільно, і те, про що він знав, було в нім скрите. На ході часом він діловито щось собі мимрив, загинав пальці й рахував.

— Один — двадцять п'ять, за двох — півсотні, за десять буде триста без п'ятдесят ... та ще одежа ...

Щось шелестіло в уяві, щось так принадно дзвеніло, що раптом щезала тюрма і сірий халат, зникав сперед очей повішений кіт і затихало передсмертне хрипіння.

Згадував тільки розмову: «справишся, братец?»

— Будьте спокійні...— і круглу безвусу «мордину» пику, немов не таку вже противну.

Життя Лазареве круто змінилось ще з тої ночі, як його потай од усіх забрали з тюрми і посадили в вагон. Замість халата була на нім жовта сорочка, картуз і високі халяви. Якось так чудно було бачити ноги в чоботях, а не в «котах», такою легкою і чужою здавалась сорочка, що Лазар не радів зміні. Але жандар, що сидів проти нього, розмовляв просто і так прихильно, що Лазар почав звикати. Забув, що він арештант. Ну, що ж, він справді хурман або який двірник з багатого дому, що сів собі вільно в вагоні і веде приємну розмову з цим важним жандаром у синім мундурі й при шашці. «Ну, да... положім»... Ніхто не впізнає. Жандар дедалі ставав говіркішим, усе щирішим. Оповів перше, що тепер їм на службі «труднò», а далі звів мову на тих, через кого стало «труднò». Лазар притакував. Коли ж жандар приніс пляшку горілки і вони випили вдвох, обидва стали кричати і проклинати, стискали один одному руки і щось обіцяли. В голові злегка шуміло, було так тепло і так приємно од того, що цей важний жандар, в мундурі й при шашці, стискає руку і говорить як з рівним. Вони їхали ніч, цілий день і приїхали знов уночі. Після довгих переїздів на звощику Лазар опинився в тюрмі. Тут, не вважаючи на пізню пору, його прийняв смотритель. З того, як оглядали його, ззирались та щось шептали, Лазар виводив, що він не проста особа. Короткий прийом скінчився, цокнув замок — і Лазар вступив у камеру. Хтось незвичайно поспішно повісив лямпу, і Лазар побачив високу хату з одним вікном, доволі чисту, з ліжком, чепурно засланим, стіл під настільником, а в кутку образ: Спас підняв руку і благословив.

— Ну, тепер спи,— кинув смотритель якимсь тремтячим наляканим голосом.— А коли треба — звертайсь до Івана або до Каленика.

Всі вийшли, цокнув замок два рази, і Лазар лишився між чистим ліжком, столом під настільником, напроти

Спаса. Він сів на ліжко, помацав ковдру, подушку — все було добре, м'яке, якого ніколи не мав. Коло столу стілець, новий, блискучий, в кутку миска й вода — все як для пана. І коли б не високе в залізних гратах вікно, коли б не «параша» — Лазар міг би подумать, що ночує десь в горницях у пана. Обвів очима стелю, лямпу і образ, поклав свої плечі на рябеньку подушку, підняв у чоботях ноги і за хвилину заснув, не гасячи світла, не роздягнувшись.

Вранці Каленик приніс чайник, а під пахвою булку. Поклав на стіл, обернувся до ліжка і згорнув руки на животі. Лазар побачив низеньку людину, наче не злу, на якій все — вуси, волосся, старий мундур — звисало і опадало, наче довго лежало в воді і тількищо вийняте звідти. Його вимоклі очі спочили на Лазарі, а далі полізли по плечах, руках і ногах, і усмішка вдоволення повзла йому під затабаченим носом. Лазар подумав, що ця людина мусить довго і вперто кашляти, блідим скрипучим кашлем.

І справді, Каленик скрипнув, мотнув ласкаво головою і мокро втягнув у себе повітря.

— Здоро - овий дяденька! — тихо сказав він і розсипав легенький сміх.— Йдіть чаю пити... А спати на ліжку в халявах не полагається... Ну, та то другим... вам усе можна...

— Ти почім знаєш, що мені можна? — зацікавився Лазар і навіть зліз із ліжка.

— А знаю... приказано, значить...— і він знов розтрусив сміх як сніжок.

— Бо ви казенний человєк,— додав він згодом зовсім поважно,— для отечества, значить...

— О, так таки й все? Ну, а горілки?

— Можна.

— І карти?

— Скільки завгодно... Зо мною можна... І тут который другий, Іван... приказано.

Однак показалося, що не все можна. Невільно було одчиняти вікна, виходити з камери хоч на поріг. Приказано. З вільної людини, якою Лазар почувавсь у дорозі, він знов став арештантом. Тут, видко, гірше, ніж там, звідки приїхав. Бо там ходив він по дворі, бачився

з людьми, і хоч робота була часом важка, а проте звична. І знов стукнуло в голову те саме настирне питання, що вже забувалось: як воно буде?

Лазар умився, бо чай холов і булка принадно всміхалась. Не встиг він напитись чаю, як одчинилися двері і щось загуркотіло. Високий, худий прислужник пер в двері м'яке, велике крісло, обдерте ззаду і споловіле. З грюком пересадив через поріг і поволік у куток, де й притулив до стіни. Слідом увійшов Каленик. Ніс обережно в обох руках царський портрет, трохи засиджений мухами, і ворушив ротом, наче жував.

— Подержи, Иване!

Іван підбіг, приклав портрет до стіни, а Каленик, пожувавши ще трохи, вийняв хліб з рота і приліпив. В камері стало ще краще. Видно було, що про Лазаря дбають.

Обід подали хороший, ситний, була горілка, а по обіді — карти. Іван усе програвав і сердивсь; Каленикові везло: йшла раз-у-раз карта, і кожну щасливу гру він притрушував сміхом, хоч грав нечисто: за ним треба було дивитись.

Дні минали за днями. Лазар спав досхочу, наїдався і грав у карти, напивався горілки і, розлігшись у м'якім кріслі, коверзував. Бо він тут пан! і що він схоче, те й роби. Спочатку, насамоті, його турбувало: коли ж це буде? і як воно буде? Лазар чекав. Ось-ось покличуть і поведуть: почнеться нова робота, нове життя. Час ішов, а Лазаря ніхто не кликав, життя не змінилось, і він уже думав, що про нього забули. Але раз, несподівано, його збудили вночі. Спросоння не розібрав, що то не Каленик, а невідомий жандар торса. за плечі. Лаявсь, не хтів вставати, і світло лямпи різало очі. Однак мусив звестися, довго натягав чоботи, одягав жовту сорочку. Жандар стиха бряжчав острогами, мовчки подав йому якийсь піджак поверх сорочки,— і вони вийшли. Ще ледве-ледве світало; повітря було холодне. Коли ж минули тюремну браму і Лазар побачив коні, він догадавсь, і щось сіпнуло його за серце.

Їхали довго, серед безлюдних вулиць, поміж тихих домів з сонними вікнами. Потім звернули в поле. Стало ясніше, і жита вже синіли, холодні та свіжі. Жандар позіхнув і перехрестив рота.

— М-да-а! — протяг він ліниво: — хороші жита!

А повітря ставало ще дужче прозорим. Далеко на обрії чорнів лісок, а в долинці, під лісом, слався туман, густий і білий, як вата.

Врешті приїхали. Лазар ще здалеку побачив стовп. Він виліз з брички, підійшов до риштовання і тупо поглянув на мотузку, нерівну і трохи скручену.

— Ну, приготовсь! — сказав жандар.

Лазар зліз на риштовання, доторкнувся до петлі, гойднув її й так само тупо стежив за її рухом. Він був неначе сонний. Все в йому спало: злість, мозок, кров.

— Засукуй рукава! — коротко кидав жандар...

І Лазар почав одщібати рукава, без думки: навіщо? Піджак заважав. Він стяг його з себе і пожбурнув назад; тоді поволі, розважно почав одгортати рукава аж вище ліктя; і сам розглядав свою руку, темну, всю в синіх жилах, як в мотузках.

Жандар наблизивсь до нього і приклав злегенька до голого місця пучку. Потому зараз вийняв годинник.

— Уже скоро будуть...

І закурив цигарку.

Пройшло у мовчанці кілька хвилин.

Ранішній вітер стиха гойдав мотузку та обвівав заголені руки. А в синім, холоднім полі дирчав деркач і вився димок од цигарки жандара.

Враз, несподівано, збоку почувся брязкіт рушниць, показалися люди. Попереду плутався в полах високий піп, за ним смотритель, ще якісь люди; позаду — чорні солдати, між ними щось біле. І була та ясна плямка серед чорної купи така чудна і незвичайна, що потягла до себе Лазарів погляд. Перше, що він побачив,— це ясне, як льон, волосся. Біла хустка сповзла з них на плечі і тонкі волосинки світились, як золоті. Щось ішло маленьке, ніжне, якесь дівча, і так бадьоро, весело навіть, що Лазар одвів од нього очі і став шукати іншого,— того, для кого зійшлися ці люди й поставили стовп.

Вдивлявся в кожне обличчя — такого не було.

— Невже дитина? — питав він у себе і чув усередині якесь невдоволення, так, наче його обдурили. Згорнув на грудях заголені руки й чекав. Ось підійшли близько й поставили дівчину під риштовання. Чому не плаче?

Чом не кричить? Ні, стоїть тихо, дивиться просто, а золоті волосинки сяють круг лоба. Сказав щось смотритель, підійшов піп, простяг до неї хрест. Ні, їй не треба — і одвела рукою. Гукнула щось твердо, голосно, ясно, так, наче крикнула чайка. Усі пани й солдати стояли бліді, винуваті, а вона обернулась і сама збігла на риштовання. Лазар стояв і дивився, наче забув, що має робити, мов бачив все те у сні. Не почував в собі ні злости, ні цікавости.

— Зв'яжи їй руки! Балван!

Це його опам'ятало; накинувсь на неї, грубо й незручно. Не боронилась. Сама заклала руки так хрест на хрест і тихо стояла, поки він, мокрий од поту, плутав мотузку та в'язав вузлик.

— Де запинало? Йолоп!..

А, він забув.

Врешті подали — білий і довгий мішок. Він так старався і поспішав. Руки тремтіли, зачіпляли волосся, а потім сковзнули по теплій і м'якій шиї. Той дотик його опік, стрепенув усім тілом. А проте Лазар був як у сні. Щось в йому спало й не прокидалось. Сонний, напівсвідомо, накинув на шию зашморг, поправив і, замахнувшись, вибив спід ніг у неї дошку. Фуркнула мотузка, наче струна, а біле стрибнуло і закрутилось. І стало довге, велике, закрило обрій, людей, увесь світ. Як біла стіна. Потому зменшилось зразу, зсохло і заблищало на сонці, що сходило саме. Тоді тільки Лазар побачив поле й почув тишу, якусь незвичайну, смертельну тишу, що ссала серце. А в тій порожній тиші тріпалось плечима біле, дирчав сухим горлом деркач і блищав годинник в руках лікаря.

До Лазаря наблизився смотритель. Він підняв руку, щоб потріпати його по спині, і зараз одсмикнув руку, не приторкнувшись. Блідий, чудним здушеним голосом кинув:

— М - молодець!..

Одвернувся од нього і підкрутив вуси. Тоді забряжчали рушниці, заметушились люди і був кінець...

Того дня Лазар міг пити скільки хотів. Іван і Каленик втомились носити пляшки, а він все пив і все говорив, щоб не було у хаті тихо, а сам надаремне ста-

рався згадати, що вона крикнула тоді перед смертю. Голос він чув, але слова сховались в тумані, у соннім сповитку, яким окутало мозок. Докладно нічого не міг згадати. Під вечір упився і намагався битись, та Іван і Каленик втекли, а Лазар звалився на ліжко й заснув.

У п'яному сні йому щось верзлося, але помалу туман шугнув, розтанув, і він виразно почув слова, так гордо кинуті всім у лице, хоч їх не розумів і не думав над ними. Ясно побачив тонкі волосинки, мов золоті нитки. Дрібненькі руки, як у дитини. А теплий дотик ніжної шиї жив на його руці та розлазивсь по тілі, неначе мурашки. Тепер він бачив усі її рухи, вираз очей, бліде обличчя, зморшку на чолі, подолок спідниці, як розвівався, коли ступала. Всякі дрібнички, всю її постать, малу, м'якеньку, наче курчатко з жовтим пушком. Бачив, як тріпотіла під білим рядном, схиляла голову, шию, а довгі, гострі передки черевиків стирчали в обидва боки, мов хвіст у ластівки. І йому снилось, що він дивився на свої руки, чи не пристало до них чого...

Після цього випадку будили Лазаря часто. Вставав серед ночі і йшов на роботу, байдуже, холодно, без цікавости. Тепер не цікавило його вже питання: як воно буде? Не почував злости, яку старався роздути у собі перше, ще там, у тюрмі. Було навіть дещо приємне: він бачив поле, зеленіли жита, повзли по небу хмари і шумів вітер. Бачив схід сонця.

Мав діло з різним народом. Одні йшли сміливо, гордо, говорили гарні слова, що йшли від серця. Другі, бліді як трупи, ледве сунули ноги, мліли і треба було їх зводити вгору. Інші знов лаялись, кляли і не давались. Таких волік він за шию, крутив їм руки і вовтузився довго, аж прів. Чоловіки й жінки, старі і саме в силі, малі та сухорляві, мов діти, пани й свій брат. Часом вдавалось — і робота виходила чисто. Іноді зашморг зсувався з шиї і крутив голову вбік. Тоді білий клунок скакав, корчився довго і не міг вмерти. Щоб покінчити муки, Лазар чіплявся за ноги, витягував тіло, аж щось хрустіло — і був кінець. Раз обірвався мотуз — і довелося вішати вдруге. Іншим знов разом трапилось так, що шнур був занадто довгий і, коли він вибив дошку спід ніг, тіло стрибнуло, немов скажене, і одірвалось.

А в білій сорочці лишилась голова і літала на шнурі як змій, заливаючи кров'ю все полотно. Тоді його лаяв смотритель, і довелося наново прати білий мішок.

Кожний з «клієнтів», стрічаючись з Лазарем в останню годину, лишав йому дещо на спомин: погляд, якийсь особливий і незвичайний, голос, колір волосся і форму шиї, рухи, слова. Всі ці дарунки прилипали до нього, жили у ньому своїм таємним життям. Це те живе, що лишалось по мертвому. І дивна річ — усе це спливало на пам'ять лиш у сні, а не увіч. Вдень найчастіше він нудивсь або ходив похмурий, сердитий, вередував. Ганяв Каленика, Івана, шпурляв у них чобітьми, коли не зараз робили, що загадав. Лаявсь і пив. П'яний туман повивав йому голову, родив химери, дикі бажання і лють. Кричав на всіх, лупив у двері і докучав.

Раз вранці, своїм звичаєм, Іван подав окріп до чаю, та Лазар не схотів пити.— Подать самовара! — Іван перечив і поясняв, але Лазар вхопив чайник і шпурнув ним в Івана. Побив посуду, а Івана попік. Приходив старший, почав кричати, а Лазар став як скажений, бив кулаками в стіл і ревів дико: подать самовара! Старший утік, а самовар принесли. Почувши силу, Лазар все більше та більше з них вимагав. Опріч горілки, він схотів пива — і щодня давали пиво. Носили на його бажання дорогі страви; всю хату прибрали у килими, бурчали, низали плечима, а слухались далі. І це п'янило Лазаря.

— Сволоч! — гукав він на них.— Робіть, що схочу, бо я ваш пан!..

Слухняність тих, що були сторожами й начальством, викликала в ньому потребу мучить. Здавалось, його затуманений мозок безупинно був занятий тим, щоб вигадать щось нове, докучливе та понижаюче.

Він кликав Каленика — і коли той ставав перед ним, наказував коротко й гостро:

— Кашляй!

Каленик усміхався і нерішуче мовчав.

— Кашляй!

Каленик тупав на місці, кривив сердито рот, але починав уже покашлювать стиха.

— Ну, дужче, йолопе, чуєш?

— Кахи - кахи! — скрипів Каленик.

Незабаром той штучний кашель переходив у справжній і виповняв хату невпинним бухиканням, з свистом і затягуванням.

А за кілька хвилин Лазар знов кликав:

— Каленик! кашляй!

З п'яних очей він уявляв себе графом, великим начальником, що приїхав в тюрму, аби дати у всьому лад, захистить арештантів од кривди. Починав з того, що робив «смотр» — Іванові і Калениковi. Вивертався у кріслі, одкидав ноги у довгих халявах, підпирав боки у жовтій сорочці й сердито наморщував сіре у цеглястих плямах обличчя, а жовті вуси в нього стирчали кумедно, як у собаки.

— Як тебе звать? Йваном! Брешеш. А я знаю, що ти Кручок. Мене не обдуриш, я тебе бачу, шельма! Зачим ти мучиш людей? Він дума, свиняче рило, як арештант, то вже не людина. А може, він кращий за тебе, бо за гріхи приймає муку, а тобі за них платять. Гля - ади! як тільки дізнаюсь, я тебе... я тебе... в двадцять чотири години...

— Ну, тепер другий. Як звать? Каленик? А, чорт з тобою, нехай Каленик. Ну, лепортуй. Ногу... як ти ногу держиш? З ким ти говориш, га? Крадеш? Годуєш борщем з червою? Б'єш в морду? На арештантах сорочки чорні! Пацюк ти з квасу, обсмоктана миша... Скрізь непорядки, я вас!.. Подать смотрителя!..

Смотрителя не подавали, тоді Лазар ліз битись. Ті йшли жалітись і врешті приходив смотритель, якийсь несміливий, немов боров щось в собі, перемагав. Не сердивсь, а умовляв, прохав, соромив, і кисла винувата усмішка розтягала його обличчя.

А Лазар розумів, що йому годять, що він потрібний, що все йому можна, як важній особі.

І вигадував далі. .

Часами на нього нападав страх. Усього боявся, все було вороже, все проти нього; закрадалось, чигало і не давало спокою.

Чогось йому здавалось, що за ним стежать Іванові очі. Підкрадуться стиха, ляжуть на шию або на спину й шукають місця, щоб влізти всередину. Лазар притихне, причаїться і раптом крутнеться на місці. Але очі встигли

втекти, вже сміються в Івана під лобом та переказують, що вони бачили.

Лазар тоді приходив у лють і кричав на Івана:

— Не дивися на мене! Забери свої очі, чуєш, бо видеру з лоба!..

Але очі верталися, лазили по обличчі, по шиї, грудях і, злегка лоскочучи, вертіли дірки углиб. Це дратувало, приносило втому. Взагалі було важко. І все докучало. Стіни, горілка, Іван і Каленик. Немов легше було в першій тюрмі. Легше носити цебер, замітати подвір'я, тягати воду. Там було сонце, рух, люди. Про нову роботу Лазар не думав удень, зате по ночах чув під рукою то м'яку шию, то теплі коси. Злітали до нього десь з темряви очі — карі, сірі й голубі, а з них розпучливим криком кричали смерть і життя. Розцвітали, як квіти, гарні слова і мов будяки з пилом — прокльони. З'являлось все, все, що лишалось йому на спомин, всі подарунки смерти, які прилипли до нього і жили в ньому своїм окремим, таємним життям. І це будило знеохоту і втому.

Його одривали од снів. Він мусив іти по нові подарунки, хоч старі не забулись і не давали спокою. Лазар бурчав, насилу підводив обважнілеє тіло і одтягавсь.

А після того знов нудний день, п'яний туман коверзування.

Так минали дні і ночі.

А ночі все ж були кращі.

Одної ночі прийшов до нього той, що залишив на спомин великі очі. Сів на постелі край ліжка, там, коло ніг, і межи ними почалась розмова.

Він. За що ти мене вбив?

Лазар. Хіба я знаю? Звеліли.

Він. Неправда. Хіба можна було звеліти комусь забити, коли він сам не схоче. Признавайся: ти вбив за гроші?

Лазар. Я ще раніш зарізав п'ять душ.

Він. Ти не крути. Нащо зарізав?

Лазар. Вони кричали... Мені стало страшно... боявся, прибіжать люди і зловлять.

Він. Ну, далі.

Лазар. І сам не знаю, як це зробив. Я не хотів... не мав на думці.

Він. От бачиш. Ти не хотів. Ти з переляку взяв гріх на душу й за це прийняв кару й покуту. Ти захищався. Ну, а тепер? За що ти губиш людей? Чи за горілку? За гроші? Що вони винні тобі?

Лазар. Не дивися на мене! Забери очі... чуєш ти! чуєш!

Він. Ні, буду дивитись на тебе. Приліплю очі на твої груди і буду крутити ними, аж поки не влізуть у серце. Бо ти ще кращий за тих, що тебе спокусили і що звеліли вбивати... Ти темний, ти невидющий, ти, може, з нужди йшов на погане, а вони книги читають, у них достатки...

Лазар. Ти думаєш — легко мені? Втомивсь я дуже... душею й тілом. І ссе мене щось коло серця... Не дивися ж на мене... забери очі... чуєш, що кажу: забери очі...

Але той не забрав: одділилися очі, страшні, великі, з яких кричали смерть і життя, поплили в повітрі і тихо сіли йому на груди. І Лазар чув, як крутились на однім місці та влазили в груди все глибше, глибше...

Прокинувся Лазар з важкою головою. Було дуже нудно і світ не милий. Так було тісно, сіро і душно в камері, а тіло стало лінивим, млявим. Не хотілось навіть горілки, але він пив. Горілка сьогодні була гірка, смердюча й не мала сили — не брала. Тоді Лазар почав кричати й коверзувати, знущатись з Івана, мучить Каленика. Почув потребу, щоб хата сповнилась криком, гамором, рухом, щоб стіни двигтіли, вікна бряжчали і все тріщало. Трощив посуду, грюкав у двері і в стіл кулаком. Не прогнав тиші. Вона дивилась на нього з високої стелі, зо всіх кутків і вищиряла зуби. Перемогла.

Лазар замовк, поклався на ліжко, заплющив очі і став чекати. Чи не прийде до нього той, що був уночі. Але той не прийшов. Лазар встав з ліжка. Плентавсь важкими ногами по хаті, натикався на стіни, прихилявсь до холодного муру, щось думав і, скрививши обличчя, говорив вголос: «сволоч!» Знову ходив, знову снував думки, як павутиння, і крізь зуби шипів на когось: «сволоч!».

Стискав кулаки.

Вночі до нього знову прийшло. Правда, не той, що сподівався, а та перша, з русявим волоссям. Сіла в ногах і зараз спитала:

— За що ти вбив?

Лазар не знав. Не мав що їй казати, а хтів, щоб вона говорила, все розказала, все пояснила. Коли він хоче — добре! Тоді тим голосом, що жив у нього в вухах, вона розповіла, що в неї лишилась старенька мати і тепер плаче. Що їй не хотілось вмирати, а він забив її лиш через те, що йому заплатили. За гроші. Невже так було треба тих грошей? Дали вони спокій, принесли щастя, веселість, здоров'я? Позбавить життя людину і за те мати тюрму, горілку і гріх? Чи йому краще тепер, ніж перше?.. Вона говорила, а тонкі волосинки світилися в неї над лобом як золоті.

Лазар хотів, щоб вона ще щось сказала, про що він знав, та сам не смів сказати, а бліде, як хмаринка, дівча немов вгадало його бажання:

— А все ж ти кращий за тих, що звеліли вбивати, бо не сокира рубає, а той, хто її держить...

Щось ворухнулось у Лазаря в серці. Радість чи жаль? до неї? до себе?

Тепер він хотів тільки знати, що вона крикнула тоді перед смертю.

Але дівча тихо всміхнулось і з докором сказало:

— Чому не слухав?

. . . .

Іван і Каленик поклали, що Лазар, мабуть, перепився. Це вони вивели з того, що він якось чудно поводивсь. Став невеселий, тихий і все щось дума. Ходить по хаті і раптом, ні з того, ні з сього, простягне руки, огляне долоні, пальці й сховає в кишені. Потім знов ходить, зирне, чи не стежать, виймає руку, огляне уважно і зараз ховає. Що він там бачив?

Ця нова звичка особливо була їм помітна, коли грав у карти. Часом серед гри він кидав карти на стіл, так, що вони бачили, яка у нього масть, і ховав руки під стіл. Коли ж йому здавалось, що Іван або Каленик скидали оком на його руки, він кидав грати, засував руки в рукава або ховав позад себе, і сердитий, розлючений виганяв їх із хати.

Тепер Лазар їв мало. Каленик розказував Іванові, що Лазар боїться хліба. Раз підглядів, як Лазар простяг руку до хліба і враз одсмикнув. «Бо він святий», сказав наголос. Ха-ха! бо він святий! Хо-хо! і обидва сміялись.

Вже кілька днів по Лазаря не приходив жандар. Та кожен раз, лягаючи спати, Лазар думав про нього і сподівався. Хто посилає жандара? Смотритель? Ні, він сам — як Лазар, він теж сокира в чужій руці. Хто ж посилає? Які ті люди? Один чи багато? Він хотів би побачити людей, од яких він навіть кращий. Людей, що тільки сонця їм стидно, бо кінчають роботу, поки не встане. Але де їх побачиш — і хто їх покаже? Хто їх вгадає?.. Його немічна думка билась, як муха об шибку, й знесилена падала вниз.

Зате в середині в нього росло щось, як тісто у діжці, бродило немов опара. Йому робилось душно од думок, не ставало повітря для грудей. Він залазив на стіл і одчиняв вікно, хоч цього не дозволяли. До нього зза грат влітали вогкість і тиша, а око жадливо ловило все, що могло. Там було вільно й спокійно. Там були високі, чорні дерева, а між ними синіло небо, як глибокі блакитні озера, ущерть повні води, в яких плавали зорі, як золоті рибки. Понад землею тривожно спала важка та чорна хмара й здригалась од легкої блискавки. А далі, на вогкій землі, світились червоні вікна і скрізь був спокій.

Тільки Лазар не мав спокою, бо зараз з'являвся Каленик, щоб зачинити вікно. Щоб хто не побачив Лазаря часом.

Ось як! Його ховають. Їм навіть сором показати його. Які ж ті люди?

* * *

— Лазар, вставай!

То йому снилось; слова повзли по тілі, як гусінь. Хотілося скинути гусінь і не ставало сили. А вона лізла по ньому, бридка, волохата, і лоскотала плече.

— Лазар, вставай!

Лазар розплющив очі — над ним схилився жандар.

Лазар підвівся, спустив з ліжка ноги.

Посидів хвилину, покліпав очима до світла і знов ліг на ліжко.

— Ну!

— Я не піду.

Ха-ха! Це було забавно! він не піде! Жандар сміявся і брязчала враз з сміхом жандарова шабля.

— Ну, не дурій, Лазар, пора!

Але Лазар не думав дуріти. Похмуро й уперто він кинув знову:

— Я не піду.

В голосі була така рішучість, що жандар уже розсердився.

Він не піде! Коли начальство чекає! Коли все вже готове! Та що він дума собі, нарешті? Хто він такий? Великий пан, старший, начальник? Ще розмовляй з ним, з якимсь мерзенним катом! Вставай, говорять!

І Лазар встав, але так швидко, що жандар аж відскочив. Відскочив і побачив нове обличчя, скривлене гнівом, два вовчі ока, голі широкі груди, покриті волоссям, і кулаки. І все те лізло на нього, пашіло жаром, хрипіло.

— Ти кращий за мене? кращий? ти сам не вішав? Сволоч!

Велике тіло хиталось на босих ногах та викидало, як із безодні, лють.

— Покажи руки: чисті? Я тільки кат? Нащо ж ви годите катові, сволоч!

І перше, ніж отямився жандар, Лазар схопив м'який фотель і кинув долі. Крякнув фотель і розсівся на всі чотири ноги.

— На ж тобі, на!.. забирай своє...

— Він п'яний! — гукнув жандар.— Зв'язать його зараз.

Не легко було зв'язати. Лазар кидавсь по хаті, великий, сильний, немов сердитий ведмідь з вилами в грудях, і нищив все, що попадало в руки: стягав килимки, мотлошив, рвав, кидав під ноги.

— На тобі... на... бери!..

Здавалось, не люди його гнівили, а все, чим прибрана хата.

Знявся в хаті пил, як хмара, тріск, стогін і метушня.

На його напали, а він боровся і не давався.

Проте в'язали й били.

Приходив смотритель, лаявсь та умовляв. Як можна? Йому так годять, так доглядають. Хто з арештантів має такі вигоди? Не треба багато пити горілки, бо от що з того виходить...

Зв'язаний Лазар лежав серед руїни. Він важко дихав, втомлений бійкою, а в середині в нього тремтіла зла радість, що сьогодні страти не буде і що від нього, ката, залежать ті невідомі, що мають силу вбивати.

* * *

Потім, надалі, Лазар скорився. Затих і вже не сперечався, коли будили по ночах. Ішов на роботу байдужий, як ремісник, але в очах у нього з'явилось знову щось скрите і запечатане.

Тепер він більше мовчав, покинув коверзування, був тихий, слухняний. Каленик з Іваном не могли нахвалитися ним.

Навіть стежили менше.

Вони поклали, що з того часу, як ката провчили, він краще збагнув силу начальства, бо найчастіше розмовляв з ними тільки про старших. Ну, от смотритель або жандар — вони ж не самі, а хтось є над ними. Так. А у тих старших є знову начальство. А там знову є хтось, хто каже: хай буде — і так усі роблять, як каже він...

Той «він», далекий, таємний, про якого ані Іван, ані Каленик не могли до ладу розказати, найбільше цікавив Лазаря. То «він» скаже: забий — і становлять стовп, ведуть до нього людину, жандар приходить по Лазаря, а Лазар накладає на шию мотузку. Немов павук гладкий, окатий, сидить в павутині і стежить, чи не літає муха. У темній, тісній голові ката, де думки перше були такими, як спутані нитки, тепер вони звивались у тугий клубок. Йому здавалось, що зло сидить в одному місці, простяга звідти руки на всі боки і все ворушить. Що коли б отак підійти, узяти в пригорщу зло і здушити, всі б руки спустились безсилі і перестав би будити його по ночах жандар.

Тепер уже Лазар думав про нього. Хто він? Який? І де шукати? Йому уявлялось, що він такий, наче смо-

тритель «морда»: груба, безвуса пика, маленькі жорстокі очі. Лазар підходить близько до нього, до самої пики і каже: ти зло? — і бац - бац! по щоках. Ти лихо? Ти кривда? — і знову — бац - бац!.. Ти розливаєш кров?

Потім він би його повісив. Не так, як других, ні, без запинала. Щоб видко було обличчя і всі на ньому муки, щоб корчився довго, без краю, щоб тіпались плечі, зчорніло лице і вилізли з ямок неситі очі.

Він знає, як це зробити: його навчили.

Г перший раз, після утоми і знеохоти, після огиди до своєї роботи — уперше почув він смак душогубства.

Почув ненависть в серці і розкіш муки.

20/VI 1907

Чернігів

В ДОРОЗІ

Де б Кирило не був, що б не робив, скрізь оточала його атмосфера, густа й своєрідна, що заслоняла багато предметів, наче їх зовсім не було на світі. Атмосфера гаряча, тривожна, вся — небезпеча і боротьба, вічний упад і підойма, розквіт надії і розпука, почуття сили й знесилля і безконечно довга дорога, на якій стільки вже полягло... Дорога, якій, здавалось, кінця не видко. Цілий ряд жертв, загин благородних, найближчих, чад крови і танець смерти. гарячий ворожий віддих, що припадає до сліду, й те вічне «мусиш», що гнало зв'язувать там, де розірвали, розжеврiти те, що пригасало. Ту атмосферу носив Кирило з собою, як квітка запах. Вона одіпхала од нього родину, у ній розплились колишні звички й потреби молодого життя, розвіялось навіть прізвище власне. «Кирило», «товариш Кирило»—хіба він звався коли інкаше?

Краса природи, принадність жінки, чари музики і слова — все це котилось, як хвилі в далекому морі, чужі й невидимі. Природа — се були день або ніч, зима чи літо,— час зручний або незручний задля роботи; жінка — товариш чи ворог, пісня — лиш те, що кличе до боротьби. І двадцять три роки, подвоєні в тінях на худому обличчі, у зморішці на чолі, немов зреклись своїх прав, зсушили молодість...

Високий, стрункий, білявий; блакитні очі, притомлені трохи; темна сорочка, широкий пояс — такий приїхав він в город.

Учинив «явку», сказав пароль. Добре! Тільки треба зачекати листа.

А тим часом Кирила повели аж на край міста, де в певному захисті міг перебути.

Йшли довго душними вулицями, повними пилу, аж сіло сонце і на золоті неба, як на тлі візантійського образу, зачорніли силуети тополь та дахів. Товариш говорив щось нервово, наче хотів впевнити не тільки Кирила, але й себе, що справа цікава, а тим часом в його облізлій фігурі і в поруділім пальті чулось щось винувате і безнадійне.

На кватирі їх стріла хазяйка і показала кімнату. Ну, тепер надобраніч. Як тільки надійде лист, зараз можна починати роботу. Кирило лишився сам і байдужно дивився, як ніч обгортала садок — чорна, густа і тепла. Сів на порозі і закурив. Було так тихо, спокійно. Червоний вогник цвів серед ночі, як квітка щастя, в пітьмі думалось ясно, як ніколи при світлі. Він думав про те, задля чого приїхав, що має зробити, і чорний павук - турбота почав уже ткать свої сіті.

Несподівано, раптом, у чорну тишу щось впало. Живе, веселе і безтурботне. Заскакало по листі, збудило повітря, штовхнуло землю і вогко дихнуло просто в лице. Пронеслось шумом, обмило землю і щезло. А тоді виплив на небо місяць. Кирило вийшов у сад і якось разом убрав у себе важкі дерева, повні як губка водою, сріблястий регіт мокрих листочків, шептання крапель поміж галузок, обійми тіней з зеленим світлом і синє глибоке небо, просте, спокійне. Природа зітхнула повними грудьми, зітхнув і Кирило.

Невже він сього ніколи не бачив?

Було якось чудно і по - новому приємно, що лоскотали чоло холодні краплі, що спливало на нього зелене світло, що в серці стало так само спокійно, як на небі ...

Довго не міг заснути.

На другий день прокинувсь пізно — і перша думка була про лист. Побіг до хазяйки і одчинив двері.

— Добридень! Ніхто не приносив до мене листа?

— Ай!

Високе, чисто жіноче і різко - дзвінке, воно в блискавку злилось з рожевим тілом та з лопотом ніг. Ляснули двері і — стало пусто.

Знадвору в сіни вступила хазяйка. Ні, лист не приходив.

Це було дивно, що ту одповідь прийняв так байдужно.

Взяв шапку.

День був блискучий, літній. У праву руку їживсь дахами та коминами фабрик задимлений город, наліво стелились зелені луки і вигинались фестони лісу. Направо? чи вліво? Вагався хвилину — і подався на луку.

Наче нічого не одмінилось за сей короткий час, а чогось очі не так дивились і думки були не ті. Щось наче згубив і не хоче підняти, щось наче змив з нього вчорашній дощик — через те може було так легко. Приємно було ступати по твердій стежці, відчувати роботу тугих мускулів ніг. Раз - два!.. Підставляти лице під сонце і вітер і йти кудись без цілі, без думки про обов'язки, людей, роботу. Йти серед поля, купати тіло в золотих хвилях, а очі в блакиті. Як дикий звір. В тім було нове щось і ганебно - солодке. Надвечір тільки повернув втомлений, чорний од сонця, як циган, з руками, повними квітів.

Вечерю подала хазяйська дочка. Це було те «ай!», сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синьооке.

Кирило простягнув руку.

— Я налякав вас уранці?

Воно пирснуло сміхом і надуло рожеві губки, повні і вогкі.

І знов Кирило почув у собі чудне щось: його надила лінія губ і їх рожева вогкість.

Ну, звісно, вона налякалась; прибирала, була неодягнена і не сподівалась, що хтось одчинить двері.— Він просить вибачити, бо не міг знати, що в сьому домі є така ...— «Яка така?» — Ну, така, така ... панна Олена ...— «Олена?» — Хіба не вгадав, що її звати Олена? — «Ха - ха? а може і не Олена?» — Ну, то Наталя.— «Якраз! ха - ха!» — Ще не вгадав? Тепер вже напевно: Варвара, Настя, Оксана, Марія ...— «Ні й ні, ніколи він не вгадає, а от вона знає, що він Петро».— Ба ні, не так ... — «Петро, Петро, Петро» ...

З другої хати гукала хазяйка.

— Усте, де ти там щезла!

Ага, ось воно й вилізло шило з мішка. Для першої

стрічі з панною Устею він їй дарує оці квіти.— «Оцей бур'ян?» — Ну, коли це бур'ян, то він забирає назад.

Але Устя уже вхопила квітки й побігла з кімнати.

Й на другий день листа не було. Кирило обуривсь. Свинство, мерзота! Він марнує дорогий час, а вони там сидять собі, згорнувши руки. І це партійна робота! Чорт знає, що за порядки! Ходив по хаті великим та легким кроком, наче злість одривала його од землі, і дув на поломінь злости, щоб роздути в пожежу. А разом з тим, десь з глибини, сочились підземні джерела і гасили вогонь. Ловив нещирість і чув знеохоту, що блукала у ньому, як тінь бистроплинної хмарки. І се викликало у ньому гнів. Треба піти у город і розпитатись. Швидко зібрався, вийшов на вулицю і... повернув в поле.

А як тільки в розкриті очі вступило зелене, що котилось буйними хвилями луків та лісу, як тільки небо спустилось і ніжно торкнулось обличчя, немов пушинка, як тільки в груди ввіллявсь золотий напій повітря, його сповила солодка втома, як у людини, що встала з смертельного ложа, і впало десь у безодню все, чим досі жив: спека роботи, вогонь небезпеки, чад крови і боротьби... Так, наче він тільки вчора родився, в один день з молодою природою. І не мав сили, не хтів спинитись над тим, що з ним робилось, струшував з себе всі думки й сумніви, як гуси з крил воду, перепливши нарешті річку.

Брів серед жита і дивився новими очима... ні, не новими, а тими, що довго спали під вагою безвладних віків,— дививсь, як скипало молоде жито синім шумовинням колосся, як било хвилями у чорний ліс. А ліс кудись йшов. Йшли кудись сосни, ряди високих пнів. На верішечках, жовтих як ананаси, лежали чорні корони, мов волохаті папахи. Здалека йшли, переходили річки, фіолетові дороги, глибокі багна — й замазали ноги, бо до половини пні були сірі, як засохле болото. Йшли і щезали у сизій млі.

Коли ж Кирило вступив у ліс, ноги сковзались у нього, як на паркеті, над головою химерно корчились гілки — клубки жовтих гадюк, гойдались кошлаті віти, наче фотелі, де спочивало сонце, а маленькі галузки, пучечки соснових гілок — стелились на небі, як дороге гаптування

по блакитному шовку. І сонце горіло за ними, як за китайським екраном.

За лісом дрімали луки, наче стоячі води під матом ряски. По них блукали тіні летючих хмар, наче хорти припадали, нюшили й щезали у резедових просторах.

Попадались маленькі озера, що грали лускою і тріпотіли, як срібна риба, кинута з річки на надбережну траву. Або великі — з муром синього очерету, з білим обличчям водяних лілій, з багнистими берегами, чорними і блискучими, як мокрі спини гіпопотамів, з теплим духом води і намулу.

І все було таке здорове, ціле, безжурне, і все співало хвалу безлюддю ...

. . . .

Кирило не питав вже хазяйку про лист. Але одного разу, як збирався виходить, вона сама подала йому листа.

Ага! Хіба це до нього? Ну, добре, добре... Взяв машинально і не глянувши навіть поклав у кишеню. Що вона каже? приходив до нього і не застав? Це панна Устя склала той гарний букет? Що? прохав зайти і конче сьогодні? Ну, добре, добре... Чудесні квіти — і який смак має та панна Устя...

Тепер по цілих днях лежав над берегом річки і дивився на небо. Його займали хмари — ця неспокійна небесна людність, за якою він стежив; вічно жива, вічно рухлива. Часом здіймались там бучі, народні повстання. Мчали обурені юрми, чорні од гніву, грізні, з риком, з громом рушниць, з вогнями бомб, з червоними прапорами. Точились небесні війни, падали трупи, а їм толочили груди все нові лави. І невідомо, хто переміг.

Або знов було спокійно — і людність гуляла, як на бульварах. Радісно й легко пливли веселі громади в білих та синіх серпанках, ніжні дівчата, пишні жінки, рожеві діти — і скрізь було повно радощів, сміху.

Часом з'являлись бліді хмаринки, довгі, худі, прозорі, немов сухотники проходжались десь на курорті, понад блакитним морем.

Або паслися вівці — цілі отари білих ягнят — і як пастух — золоте сонце.

Кирило стежив творчі процеси, що відбувались на небі. Хтось невідомий, великий майстер, ліпив з сірої маси звірів, людей, птахів, будинки, вежі, городи цілі — і пускав їх на волю, щоб заселити небо. Але все те було сире, не встигало ствердіти і утрачало форму. Звірі змінялись у вежі, з людей виходили гори, з городів — птахи; будинки приймали форму людей, а ті знов змінялись у скелі, що оточали глибокі, повноводі озера. Валились розкішні храми, розтавали на альпах сніги і з пишних троянд осипались рожеві платочки. А невідомий вже шаленів — творив драконів, крилатих коней, грифів та крокодилів, але й ті жили тільки хвилинку, щоб перетворитись у щось нове. Тоді, знемігшись, в розпуці, мішав все разом у сірий хаос і сам розпливався у сум.

Цікаві теж були тіні і їх життя. Кирило зорив за ними, як вони корчились попід кущами, пнями дерев, під берегом річки. Їм було боляче і невигідно. І тільки тоді, як сонце втомлялось і од вершечка слави спускалось униз, тіні помалу і обережно простували скорчені члени, росли і лізли все далі та далі. Надвечір вони лягли вже у ввесь свій зріст, лягли по долинах без краю довгі чорні тополі, тонкі крилаті вітряки, шпилясті дзвіниці, димарі фабрик — весь город циклопів, чорний, німий і ниций.

Кирило не чув докорів. Красу природи і її спокій пив хтиво, як спраглий воду, без думки і без сумніву. Як щось належне. Загублене щось і знайдене знову. Здалеку часом, як спід землі, долітала до нього луна знайомих сигналів, але така бліда, безсила, що зараз вмирала. І він не хотів її слухать. Зате по ночах його мордувало. У сні здавалось, що він щось мусить, щось конче мусить зробити — й не може. Не має сили. Збирає всю міць, напружує волю, змивається потом — й не може. А мусить... Боліло.

Будився розбитий, безсилий, та перший сонячний промінь, що тягся до нього крізь шибку, вбирав у себе ту сонну мару і вертав сили.

Тепер Кирило ходив вже не сам—панна Устя знала чудові куточки, оази квіток. Вона йшла перед нього свіжа і чиста, з блискавичною лінією тіла і сміялась весело й тепло, як сонце. В лісі вона сідала десь на галузку і гойдала ногами, тугими і молодими. Наче русалка.

— Не дивіться на мене.
— Коли я хочу.
— А я не хочу.
— Мені байдуже.
— А я закриюсь.
— А я одкрию.
— Тільки насмільтесь.
— Уже насміливсь.
— Ай!

І знов те «ай», таке високе, лоскотливо - жіноче і срібно - дзвінке.

Він держав руки, а вона жмурила очі, ховала лице, і сміх сипавсь їй з горла, як лісові горіхи у кришталеву вазу.

Перекидались словами, пустими і незначними, аби подати один одному голос, і слова ті приставали до них, як будяки, що трудно одірвати з одежі.

Над берегом річки вона роззувалась, бродила по мілкій воді. Вода позволяла дивитися на її ноги, такі бліді, як віночок нарциса. По блакитній воді пливли й щезали легенькі хмари, а вона здавалась одною з них — рожева, прозора, позолочена сонцем.

Кирило надимав легкі і пускав берегом, наче стрілу:

— Ус - тя!

Тоді високий берег й його заломи, мур лісу і всі горби — складали губи, так як Кирило, і вертали в одповідь:

— Ус - тя!

А Устя сміялась.

Разом, як дві берізки з одного пня, вони з'являлись тут, там, збирали квітки, вигрібали спід листя гриби, купались в сонці і в холодках, або, взявшись за руки, збігали з горбів у сочисті долини. І він не міг одрізнити її од шелесту лісу, од льоту хмар, запаху зілля. Вона була така наївна і така хитра, так мало і так багато знала, як та мурашка, що будує пишні палати і живе в темних комірках.

Лежали у високій траві, серед моря квіток, і роздивлялись: там, на самому споді, жовтіли черевички і дрібна потентиля, як зерна золотого піску, а над ними здіймались топольки вероніки, то сіро - блакитні, то густосині. Червоні помпони конюшини, немов їжачки, стовбурчили

щетину з трилистих підставок, а пахучий чебрець ткав по схилу гори геліотроповий килим. Кашка розкрила скрізь парасольки. Серед білих наметів її тріпались крильця синіх метеликів. Часом на парасольку спускався жук і ловив сонце в зелене дзеркало крил. Устя таїла віддих, щоб його не злякати. Похмурий звіробой викидав купи зірок, яскраво-жовтих, проте сумних, як золоті кутаси на чорних боках домовини, а обік нього виганяв сіре та вузлувате стебло петрів батіг, по якому дряпались зрідка блакитні квіти, полинялі й нечесані. З трави на Кирила наводив око ромен. Дрібні дзвіночки розбіглись по луці і сіяли сум, такі делікатні і такі ніжні, що самі дивувались, як животіють на світі. Недоступна кропива, обважніла насінням, немов бджола пергою, хазяйновито шепталась по своїх леговищах.

А там знов волохата центаврія хилилась на всі чотири боки, немов хотіла засипать синьо-рожевим цвітом усі простори. Оддаль кінський щавель, зруділий на сонці, куривсь брунатним димом, як похоронний факел, і стояли поважно, як золоті семисвічники по древніх храмах, коров'яки. Кирило показував Усті долини, де евфорбія таємничо котила в сочистих та сирових, як дійки корови, стеблинах молоко, од темно-соснового низу до жовтих кругленьких розеток. На високих місцях поріс, як джунглі, сивий полин і п'янив повітря гіркими пахощами, густими й задушливими.

То там, то сям простяглись до сонця котячі лапки, сухі, бездушні, м'якенькі, немов оксамит, а між ними польова м'ята кожну пару листочків прибрала в пояс з геліотропів. Усті з Кирилом здавалось, що наївні діантуси червоніли в траві, як дитячі обличчя, а над ними схиляв свої віти журливий дрік і плакав золотими сльозами. Окремо займали великі простори будяки, сині, аж сизі. Вони здавались покинутим вогнищем, що конало передсмертним блакитним димком. А там, по луках, світила жовта кульбаба, як зорі на небі, крутилась на одній ніжці берізка, міцно тримався землі деревій, кивала сірими вітами собача рожа і на горохах сиділи, як метелі, біло-рожеві, червоно-сині і жовтогарячі квіти. Це була оргія квітів і трав, п'яний сон сонця, якесь шаленство кольорів, пахощів, форм...

Устя лежала і гризла якесь стебло, а Кирило нагнув до себе кущ зілля й припав до нього гарячим обличчям. І от, без слів, без намови, очі їх стрілись, як чотири найкращих квітки, і уста простяглися до уст. І разом з солодкою вогкістю в одно зіллявся смак гіркої трави...

. . . .

Раз після того щось сталось. Коли був сам, серед ночі у своїй хаті, хтось кинув слово:

— Зрадник.

Голосно і виразно.

Зрадник? хто?

Кирило озирнувся, але тіні спокійно лежали і спокійно блищали при світлі лямпи малюнки на міщанських шпалерах.

Він сів на ліжко і несвідомо схопивсь за кишеню, де й досі лежав нерозпечатаний лист. Але не вийняв. Якась ворожнеча, якась відраза загарчала у ньому, немов збуджений пес, і рука безвладно впала назад. Почув утому і тихо сидів та прислухався, як у порожніх грудях лунало те слово. В грудях, од яких раптом одплила кров і шугнув холод, як у щілину. Потому одразу зробилось душно, гаряча хвиля піднялась десь знизу, залляла ту порожнечу, вдарила в голову й зігнала Кирила з ліжка.

Чорт! Він має право. Право на повне життя... право двадцяти літ... Право одного життя, що не повториться більше... Хто заборонить? хто може? Хто може згасить його «я», стерти всі кольори, знищити запах... хоч би то було потрібне для тисячі других? Других, яких навіть не знає. Чорт! Він не оддасть їм всього... він має право й собі щось лишити...

Все в нім кипіло і гнало по хаті, од стіни до стіни, з кутка в куток.

Зрадник! Хай йому скажуть се у лице! Тоді побачать...

Йому сказали се у лице! Те друге, що жило у ньому, те справжнє і невгомонне «я». «Я», що так ясно горіло в ньому... палило в полум'ї все особисте, нечисте, звіряче. Але перше змагалось, боролось, хотіло жити, кричало про своє право й тягло до себе.

Їх помирила втома. Безбарвна і каламутна, вона дрі-

мала десь в глибині, наче туман під водою, і тільки ждала, щоб простягти звідтіль свої липкі обійми...

. . . .

Що діялось в світі? Хіба він знав? Не мав навіть охоти. Газет не читав, листів не було і ніхто не приходив до нього. Спочатку навідувавсь хтось, але не міг застати Кирила й покинув ходити.

Вечорами, правда, як місто тихо світилось і тихо зітхало після денної утоми, він брав Устю за руки і йшов туди.

Бродили по вулицях, як по чорних канавах, притулившись до себе, і врешті спинялись десь під вікном, щоб послухать музику. Ховались у затінку й ловили згуки. Устя любила веселе, приспівувала стиха і стукала каблучками у такт, а в Кирила згуки скакали як вогники, розцвітались як квітки до схід сонця. Пливли на хвилях світла, що лилися з вікна й родили тугу. За чимсь прекрасним і невідомим, таким далеким і близьким...

Раз щось чорне та пелехате закрило світло і розірвало музику.

— А!

— А!

— Се ви?

— Я.

Чорне трясло бородою та великим брилем, трясло Кирилові руку.

Яким побитом?

Обняло злегенька за стан і повело.

Нагнулось і прохало.

Не можна? Пусте. Тут недалеко, на дачі. Побачить жінку і їхнє життя, згадають колишнє. Два роки... так, так, два роки, як вони бачились...

Рука Кирила лежала в чужій руці і дружнє тепло пестило збоку, але він чув якусь нехіть. А! Знову газети... і ті розмови... знов чорний привид, що потребує, як жертви, крови і сил.

Ні, він не може.

Він пам'ятає того «бандита», що гримів на зібраннях, кликав до бою, гарячий, одважний, любимий... і його жінку, таку маленьку, рухливу, що ще недавно була осе-

редком. «Товариш Марія»... Яким чудом вони ще на волі?

Ні, він не хотів би опинитись між ними.

Його прохали, силоміць брали, і ранком він був вже на дачі.

Їх стріла «товариш Марія». Яка вона стала гладка й сирова у своєму капоті, що нашвидку застібала на голій шиї, оця годована гуска! Вона була така рада, тільки скрізь — ай, які непорядки!

Стискала руку і кинулась до стола, звідки посипались раптом газети в опасках, нерозпечатані, в тумані пилу.

Чи ж їх тут не читають?

Іван сміявся так добродушно і переодягся зараз в широку блузу. У вікна дивились грядки капусти і ліс кукурудзи, а квочка квоктала десь поблизу так хазяйновито, як і «товариш Марія».

На балконі їх чекав чай.

За чаєм Іван зразу, немов поспішався, підвищеним тоном почав розмову про сучасні події. Марія стиснула уста і з виразом затятого болю уперто мішала чай. Виходило голосно дуже, може занадто, так наче слова спадали в порожню бочку і там вже зростали. І щось непотрібне і легке було у них, так наче хорий потішав хорого на смертельному ложі. Всі почували — Марія, що уперто мішала чай, Кирило з порожнечею втоми, Іван, який голосно кидав гарні слова,— всі почували, що десь недалеко, в сусідній кімнаті, лежить мрець, якого треба і не можна забути. І через те тільки ведеться розмова.

Навіть квочка квоктала про се біля ніг, але на неї не звертали уваги. Тільки тоді, як стрибнули курчата на ноги, а звідти на стіл і покотились, мов жовті клубочки, поміж склянками, слова Івана розплились в усмішку і скотились додолу по чорній бороді.

— Цип, цип, цип...— лепетав ніжно Іван не тільки устами, але й очима, і вплів жовтий клубочок у чорну бороду бандита.

— Цип, цип, цип ...— витягала губи Марія і тулила до рожевої шиї жовтий пушок.

Повітря зробилось легшим, порушились вільно стільці, розмова зразу ожила і перейшла раптом на породи курей.

Кирила прохали оглянуть дачне хазяйство.

Корова звалася «Гашка», мала чудове вим'я і всім лизала руки. Каченята котились поміж ногами, сірі й кругленькі, як грудки землі, чепурні кури, задерши нескромно шпичасті хвости, порпались в гної і справно неслися на радість хазяйці. Може він хоче оглянуть яйця? Рудий бичок розставив ноги і тупо вперся очима в баркан, але він був високого роду: його життєпис варто послухать. Свиня рила подвір'я.

— Не бійтесь, нагніться... Чухайте... чухайте... поміж ногами, бо він се любить... Ах, ти, кабасю!.. чистої крови беркшир...

— Алеж, Іване: йоркшир...

— Гм... дивно... вічно ти плутаєш...

І раптом очі впали в город, на синє море капусти.

— Марусе, бачиш?

— Ах, Боже... свині в городі... Біжи, переймай...

Тріснув патик, плигнуло тіло... Ач - чу! гуч - га!... Гупали ноги, мигтіли блузи поміж зеленим... Ас - са! гиги!.. Одчиніть фіртку!.. Ку - ви... ку - ви...

Тверде, щетинасте розтяло повітря, як куля, й черкнулось об ноги... Війнуло теплом людської пари, свиснув короткий віддих, мигнули червоні обличчя — і тоді тільки Кирило побачив, скільки сил коштувала гонитва.

Все це було таке далеке од того, чого Кирило боявся, як їхав на дачу. Тут можна бути спокійним. Звідки ж, замість спокою, ворухнулось у грудях щось неприязне, дражливе? Якесь гостре питання, що стало поперек грудей і кололо? Щось несподівано прикре?

В будні Іван їздив на службу і повертався пізно, в обідню пору. Лаяв сучасне земство, в якому служив, глузував злісно з тих лібералів, що так швидко змінили овечу шкуру на вовчу. Збирав всю погань сучасних відносин, брудне й криваве шумовиння життя — і в тому чулась зла радість. Так краще. Нехай так буде. Чудесно!.. Привозив новини. Між одною й другою ложкою борщу подавав звістки про страту на смерть. Вісім повішаних. На смерть засуджено троє. Всі молоді, ледве почали жити. Слова заїдались борщем, а в антракті ставало відомим, що по селах стріляють людей, як дичину. І все говорилось з таким спокоєм, з холодом навіть, наче

факти з середніх віків, які можна згадати, але не можна збагнути. Марію цікавили часом деталі — одірвані бомбою ноги, скалічені діти, місце смертельної рани, але все це вмить витісняла турбота, що перепікся педіг. Забувала одірвані ноги, мертвих дітей, повішану молодь і бігла до кухні сваритись.

По обіді вони лягали спати. Спати — і по обіді! Вони може навіть хропли — мітинговий оратор Іван і «товариш Марія»!..

Кирило вибігав з хати, щоб того не чути.

Спав і Кирило — правда, не вдень — і по ночах його мучили сни. Уперто снилось, що він щось м у с и т ь ... от, конче, до болю чує, що він щось мусить ... мусить і не має сили й сам не знає, що таке мусить ...

Вечорами приходила з сусідньої дачі кучерява курсистка, заслана звідкись. Вона приносила на обличчі казковий, не з сього світу, захват, а під пахвою книжку. Її стрічали радо. Марія цілувала, а в Івана усмішка хвилями плила по чорній бороді. Вони наче цілий день ждали її приходу і зараз сідали за стіл. При світлі лямпи, в маленькій кімнатці, що була як острів на морі ночі, вони читали. Щось чудне, нездорове, химерне, з запахом мускуса — «A Rebours» Гюісманса, «Сад муки», де кохання гнило як рана, а «я» розцвіталось пишним отруйним цвітом; оргії духа і тіла, надприродні інстинкти і той протест всього проти усього.

Або сперечались.

Тоді їх обличчя горіли, в Марії червоніли кінчики вух і блищали очі, Іван ходив по кімнаті з натхненним обличчям та дивував всіх зразками найкращих промов, а курсистка сиділа в казковому захваті, як королева в підводному царстві.

І чим далі стояла думка або уява од того жаху й скорботи, якими повилась дійсність, тим міцніше чіплялись за неї всі троє, наче спішили проплисти, заплющивши очі, над глибиною, де спочивали уламки розбитого недавно корабля.

Читання кінчалось пізно. Іван одводив курсистку додому, а повернувшись, заставав жінку при лямпі. Затуливши долонями вуха, вона гарячково дочитувала книжку, і в тиші лопотіли сторінки, наче їх вітер перегортав.

Треба було лягати спати, але вони не могли помиритись, хто на ніч забере книжку.

— Ти дочитаєш завтра, бо я ж піду вранці на службу,— протестував Іван.

— Мені лишилось кілька сторінок. Можна б, здається, дать мені спокій ...— сердилась Марія.

— Ти дбаєш тільки про себе ...

— А ти?

І виходила сцена.

Тепер ніхто вже не знімав гострих, пекучих питань, як першого дня, коли Кирило приїхав на дачу. Гість дістав вже належну честь, чого ж ще треба? Але се, як контраст, вставало непрохане і говорило. Щось невиразне, гнітюче, тривожне — і тільки часами здавалось Кирилові, що він ось - ось зловить, ось - ось розв'яже, що саме мусить зробити ...

Кожен раз, як Іван прокидавсь по обіді з припухлими трохи очима, блідим обличчям та збитим волоссям і позіхав довго і смачно — Кирило корчився якось та тікав з хати, щоб того не бачить ...

А хіба ж завтра не буде те саме — служба, телята, символізм і капуста? Припухлі очі і позіхання?

Він мав доволі того «спокою». Йому робилось душно од того повітря — і, не стямившись навіть, він кинув нарешті:

— Як можете ... ви ... Свинство!

Він хвилювався, слова виривалися трудно, наче спід купи грузу, де довго лежали.

— Ви, що ... коли навкруги ...

Вони боліли, били не тільки Івана, оті слова, такі короткі і обом зрозумілі. Розривали всі перепони і вилітали, наче ракети.

Як він міг! Іван здвигнув плечима. А що ж він має робити? Серед загального знищення, апатії, втоми?.. Він не герой ... і хто має право вимагати од нього геройства!.. Він робив, коли можна було робити ... Ніхто не має права ... так, так, ніхто не має права його попрікнути ...

Підняли голос і обидва кричали. Сердито, злісно. І в кожнім зокрема кричав власний біль, сором, кричала утома ... кричала потреба, б'ючи другого, ранить себе ...

Розбіглись сердиті, обидва схвильовані.

Кирило довго блукав, поки вгамувавсь трохи. Чи він був правий? Чи не образив даремне Івана? Ні, треба наново розглянуть справу без гніву, спокійно. Він мусить зараз побачить Івана. Певно, він, бідний, мучиться десь після грубої сцени. Назад, додому!.. Тут близько... Ось вже біліють стіни... баркан, синя капуста... А ось...

Побачив Івана й Марію. Вони пололи на грядці, зігнувшись. На зеленій низині, облитій вечірнім сонцем, серед капусти, виднілись тільки їх круглі зади, великий чорний і менший синій, що нерухомо тулились рядочком, як емблема спокою. І булс в образі тому таке гидке щось, таке противне, що Кирило здригнувся.

Не пішов на город, а подався до себе. І перше, що він зробив — заклав руку в кишеню і витяг лист. Потертий, пом'ятий і сірий. Роздер коверту й читав. Ні, ще не пізно. Знайшов, нарешті, що мусить зробити! І коли розбирав так при тьмяному світлі знищений лист, до нього з балкону донісся голос Марії:

— Йдіть чаю пити! У нас сьогодні пиріг!..

— Пи - ріг, ріг - ріг ...— проспівав басом Іван у добрім настрої, так наче нічого не сталось.

Але Кирило не обізвався.

Збирався в дорогу.

INTERMEZZO

(*Присвячую Кононівським полям*)

Дійові особи:

Моя утома.	Зозуля.
Ниви у червні.	Жайворонки.
Сонце.	Залізна рука города.
Три білих вівчарки.	Людське горе.

Лишилось тільки ще спакуватись... Се було одно з тих незчисленних «треба», які мене так утомили і не давали спати. Дарма, чи те «треба» мале, чи велике — вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує. Фактично — стаєш невільником сього многоголового звіра. Хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити. Я утомився.

Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а і чуже. А врешті — хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. Я не можу бути самотнім. Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої орбіти і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину.

Так, ти стаєш мені на дорозі і уважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Се ти одягла землю в камінь й залізо, се ти через вікна будинків — тисячі чорних ротів — вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря

пилом та димом, ревеш від болю, з радости, злости. Як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів і форм, застрягаєш в моїй зіниці. Я не можу розминутись з тобою... я не можу бути самотнім... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш всередину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість і звірячі інстинкти. Ввесь жах, ввесь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш бути моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних «треба», у безконечних «мусиш».

Я утомився.

Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і смітять. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом зі сміттям і тих, що смітять. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій.

Хто дасть мені втіху бути самотнім?

Смерть? Сон?

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерти і брав мене до себе — люди і там чигали на мене. Вони сплітали своє існування з моїм в химерну сітку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні... Слухай но, слухай! Ти й тут несеш до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне ущерть. Дай мені спокій...

Так було по ночах.

А вдень я здригався, коли чув за собою тінь від людини, і з огидою слухав ревучі потоки людського життя, що мчали назустріч, як дикі коні, з усіх городських вулиць.

* * *

Поїзд летів повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає. Мене дратувала непевність, що тремтіла в мені: чи розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить мене? Невже

я вирвусь од цього зойку та увійду у безлюдні зелені простори? Вони замкнуться за мною і надаремне клацати буде кістками залізна рука? І буде навколо і в мені тиша?

А коли все оце сталось, так просто і непомітно, я не почув тиші: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні слова, як тріски і солома на весняних потоках...

. . . . . одна знайома дама п'ятнадцять літ слабувала на серце... трах - тарах - тах... трах - тарах - тах... дивізія наша стояла тоді... трах - тарах - тах... Ви куди їдете?.. прошу білети... трах - тарах - тах... трах - тарах - тах...

Якийсь зелений хаос крутився круг мене і хапав бричку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в нім як в морі та шукали, за що б зачепитись. І були безпомічні.

Врешті ми вдома. Білі стіни будинку вертають мені притомність. Як тільки бричка вкотилась на широкий зелений двір — закувала зозуля. Тоді я раптом почув велику тишу. Вона виповняла ввесь двір, таїлась в деревах, залягла по глибоких блакитних просторах. Так було тихо, що мені соромно стало калатання власного серця.

* * *

Десять чорних кімнат, налитих пітьмою по самі вінця. Вони облягають мою кімнату. Я зачиняю двері, наче боюся, що світло лямпи витече все крізь шпари. От я і сам. Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною. Воно мені заважає. Що там?

Я чую твердість і форму затоплених на дні чорної пітьми меблів і скрип помосту під їх вагою. Ну, що ж, стійте собі на місці, спочивайте спокійно. Я не хочу про вас думати. Я краще ляжу. Погашу лямпу і сам потону у чорній пітьмі. Може і я обернусь тоді у бездушний предмет, який нічого не почуває, в «ніщо». Так добре було б стати «нічим», безгласним, непорушним спокоєм. Однак там, за моєю стіною, щось є. Я знаю, що коли б отак увійти в темні кімнати і черкнуть сірником, як все скочило б раптом на своє місце — стільці, канапи, вікна і навіть карнизи. Хто знає, може б око моє встигло зловити образ людей, блідих, невиразних, як з гобеленів,

всіх тих, що лишили свої обличчя в дзеркалах, свої голоси по шпарах і закамарках, форми — в м'яких волосяних матрацах меблів, а тіні — по стінах. Хто знає, що робиться там, де людина не може бачити ...

Ну, от! які дурниці. Ти хотів тиші й безлюддя — і тепер маєш. Хитаєш головою! Не віриш в безлюддя?

Хіба я що знаю? Хіба я знаю ... Хіба я можу впевненим бути, що не відхиляться двері ... отак трошки, з легким скрипінням, і з невідомої темряви, такої глибокої та безконечної, не почнуть виходити люди ... всі ті, що складали у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і страждання, або криваву жорстокість звіра. Всі ті, що я не можу розминутись із ними, що мене утомили ... Що ж дивного в тім, коли вони ще раз прийдуть ... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато ... Це ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а це ви ... сухі препарати: вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки ... Ви дивитесь на мене з докором — і ваша правда. Знаєте, я раз читав, як вас повішали цілих дванадцять ... Цілих дванадцять ... і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу ... і почув в роті приємний, солодкий смак ... Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крови й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете як кривава мара. Проходьте! я утомився.

А люди йдуть. За одним другий і третій і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні — і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерти, і всі лишають на душі моїй сліди своїх підошов. Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний!

. . . . . Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези. Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін — ку - ку! ку - ку! — і сіє тишу по травах. Уявляється раптом зелений двір — він вже поглинув мою кімнату — я зскакую з ліжка і гукаю в вікно до зозулі: ку - ку ... ку - ку ... Добридень!..

Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені.

Біжу на подвір'я. А там бряжчать залізні цепи і люто ґвалтують собаки. Великі білі вівчарки, наче ведмеді, скачуть на задніх лабах, і скаче на них довга кудлата вовна. Підходжу ближче. Ну, чого ти, собако... як тебе звать? Ну, годі, Оверко... Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі футряні ногавиці. Рветься й не може вискочить зовсім зубата лють з глибокої пащі і лиш підкида копицею вовни. Ну, чого ж ти, Оверко. Чого горять твої червоні очі і стоплюють у вогні разом страх і зненависть? Я не ворог тобі і тебе не боюсь. Ти можеш, найбільше, видерти шматок мого тіла, або вточити крови з моєї литки... Ах, яка се дрібниця! Яка се дрібниця, коли б ти знав... Ну, цить же, собако, цить. Правда, я розумію, ланцюг... Може, ти більше на нього сердитий, аніж на мене... То через нього твої передні лапи мусять хапати повітря, то він душить за горло і вганяє назад у нього твою вогняну злість. Почекай трошки. Зараз будеш на волі. Що то тоді ти мені зробиш? Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг... а тепер гайда. Куди ж ти, куди? Ха-ха! От дурна псина. Очі заплющила, голову вбік, взяла разом ногами — і без пам'яти мчиться наосліп. Рве пазурами траву, відкидає від себе, і летять навздогін за нею збиті на задку кудли. Ну, а я ж? — як? забула?

Тепер у кружка... у кружка... ще раз... отак... У, благородна псина: тобі воля дорожча, ніж задоволена злість.

Тим часом мені рекомендують Паву, поважну матрону, і її другого сина. Се страшний Трепов. Тоді як Оверко чистий сангвінік і на все накидається осліп, наче перед червоними очима вічно висить у нього рожевий туман — Трепов солідний, розважний. Він зовсім солідно, обдумано наче, перекусить вам горло і в його сильних ногах, що станують на ваші груди, буде багато самоповаги. Навіть коли він спокійно лежить і вичісує бліх з рожевого живота, пильнують підрізані вуха, дума широкий лоб і так солідно звисає мокрий язик з ікластої пащі.

* * *

Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налитої зеленим хлібом. Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в краї неба. Я тепер маю окремий світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини — одна зелена, друга блакитна — й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там хожу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумать, що я планета, яка посувається разом із сателітами. Бачу, як синє небо надвоє розтяли чорні дихаючі крила ворони. І від того — синіше небо, чорніші крила.

На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий, що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі — киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен і поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки зміяться глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром немов табун лисиць, і блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотній на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очі сяйва сонця, бо кожна стеблина бере від нього і назад вертає відбитий від себе блиск.

Раптом все гасне, вмирає. Здригаюсь. Що таке? Звідки? Тінь? Невже хтось третій? Ні, тільки хмарка.

Одна хвилинка темного горя — і вмить усміхнулось направо, усміхнулось наліво — і золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вівса, пшениці, ячмені — все це зіллялось в одну могутню хвилю; вона все топить, все забирає в полон. Молода сила тремтить і пориває з кожної жилки стебла; клекотить в соках надія й те велике жадання, що його звати — плодючість. Я тільки тепер побачив село — нужденну купку солом'яних стріх. Воно ледве помітне. Його обняли й здушили зелені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталось в ниві, як в павутинні мушка. Що значить для тої сили оті хатки? Нічого. Зіллються над ними зелені хвилі й поглинуть. Що значить для них людина? Нічого. Он вийшла в поле дрібна біленька цятка і потопла у нім. Вона кричить? співає? і робить рух? Німа безвладність просторів все це ковтнула. І знов нічого. Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки і дороги. Воно лиш котить та й котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба. Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічности. Як крила тих вітряків, що чорніють над полем: байдужно і безупинно роблять в повітрі круг, немов говорять: так буде вічно ... так буде вічно ... in saecula saeculorum ... in saecula saeculorum ...[1]

* * *

Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках своєї одежі приносив запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, сідав десь на ґанку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все це зміцнялось й темніло, склепляла над ними зоряну баню.

Тепер я можу спокійно спати, твої міцні стіни стануть між мною і цілим світом. Надобраніч вам, ниви. Й тобі, зозуле. Я знаю, завтра, з ранішнім сонцем, влетить до

---

[1] На віки вічні.

мене у хату твоє жіноче контральто : ку - ку !.. ку - ку !.. І зразу дасть мені настрій привіт твій, моя найближча приятелько.

* * *

Трепов ! Оверко ! Пава ! Чотири пальці у рот — і дикий степовий свист. Біжать. Як троє білих ведмедів. Може вони мене роздеруть, а може приймуть запросини в поле. Хо - хо ! Той Оверко не може без штук. Стрибає, наче дурне теля, і скоса наводить червоне око. Трепов гордо несе свою вовну і ставить ноги, наче білі колони. Його підрізані вуха стрижуть. Пава ступає поважно, меланхолійно хитає задом і одстає. Я йду за ними і мені видно легке гойдання всіх трьох крислатих хребтів, м'яких, вовнистих і звіряче сильних.

Їм трохи не до вподоби, здається, занадто гаряче сьогодні сонце, яке робить із них такі яскраві плями, але я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутись до нього спиною — крийБоже ! Яка невдячність ! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут, на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього : сонце ! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів — хто знає, що вийде з того насіння ? може вогні ?

Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий, зцілющий напій, п'ю як дитина молоко з матерніх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш — охоче вливаю в себе вогняний напій й п'янію од нього.

Я тебе люблю ... Бо ... слухай :

З тьми «невідомого» з'явивсь я на світ — і перший віддих, і перший рух мій — в темряві матернього лона. І досі той морок наді мною панує — всі ночі, половину мого життя,— стоїть він між мною й тобою. Його слуги — хмари, гори, темниці — закривають тебе від мене — і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпущусь в нім навіки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість — і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лямпі, у феєрверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене — творю твою

подобу, даю наймення їй «ідеал» і ховаю у серці. І він мені світить.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмалило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?).

Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я. Тихий шепіт пливе перед нами, дихання молодих колосків збирається в блакитну пару. Десь збоку вогко підпадьомкає перепел, бренькнула в житі срібна струна цвіркуна. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно.

Собакам душно. Лягли на межі, як три копиці вовни, звісили з ротів язики і носять боками з коротким свистом. Я сів біля них. Всі тільки дихаєм. Тихо.

Час зупинився чи лине? Може пора?

Ліниво всі встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно додому спокій. Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар...

* * *

Ніколи перше не почував я так ясно зв'язку з землею, як тут. В городах земля одягнена в камінь і залізо і недоступна. Тут я став близький до неї. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Коли порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно спросоння у глибині й ліниво вливалась у нього. Потому тремтіла, сиза на сонці. Я пив її свіжу, холодну, ще повну снів, і хлюпав нею собі в лице.

Після того було молоко. Білий пахучий напій пінивсь у склянці і, прикладаючи його до уст,— я знав, що то вливається в мене м'яка, як дитячі кучері, віка, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту. Я п'ю екстракт луки.

Або той чорний разовий хліб, який так гарно, по-сільськи пахне. Він мені близький, наче дитина, що зросла на моїх очах. Он біжить він полями, як дикий вовнистий звір, і вигинає хребет. А край ниви стоять віт-

ряки, наче пастки на нього, і готують вже зуби, щоб стерти зерно на білу муку. Я все це бачу, і прості, безпосередні мої стосунки з землею.

Я тут почуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими програмами й партіями — земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, розкішну, створену вже,— всю я вміщаю в собі. Там я творю її наново, вдруге — і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї.

* * *

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може співає, може сміється, а може зайшлось від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так і зроблю. Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати у пам'яті — і не виходить. От, от, здається... Тью - і, тью - і, ті - і - і ... Ні, зовсім не так. Трійю - тіх - тіх ... І не подібно.

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золото сонця? Грають на його променях, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Розплющую очі. Тепер я певний, що то з того посіву зійшла срібна сітка вівсів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода пшениці.

А згори сипле та й сипле ... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався один яскравий звук і впав між ними червоним куколем.

Я вже більше нічого не годен слухати. Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жадобу. Чим більше слу-

хаєш, тим більше хочеться чути. Чим більше ловиш, тим трудніше зловити.

Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри.

Вночі прокидаюсь, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремтить біля вуха чимсь невловимим.

Тью - і, тью - і, ті - і - і ... Ні, зовсім не так.

Цікавий я знати, як вони оте роблять?

Врешті таки підгледів.

Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля.

Це було прекрасно.

* * *

Так протікали дні мого intermezzo, серед безлюддя, тиші і чистоти. І благословен я був між золотим сонцем і зеленою землею. Благословен був спокій моєї душі. Спід старої сторінки життя визирала нова і чиста — і невже я хотів би знати, що там записане буде? Не затремтів би більше перед тінню людини і не жахнувсь від думки, що може горе людське десь причаїлось і чигає на мене?

Коли таке станеться чудо, то це буде ваша заслуга, зелені ниви з шовковим шумом, і твоя, зозуле. Твоє журливе «ку - ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому.

* * *

Ми таки стрілись на ниві і мовчки стояли хвилину — я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами ... блідих жінок у чорних подертих запасках, що схилились, як тіні, над коноплями ... пранцюватих дітей всуміш з голодними

Ми таки зустрілись на ниві і мовчки стояли хвилину —
я і людина.

псами... Все, на що дивився й чого наче не бачив. Він був для мене наче паличка диригента, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків.

Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав і щось тремтіло в мені.

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене! І я не тікаю? Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!

Говори, говори...

Що говорити? У сім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На іншого зглянеться Бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна.

«П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка».

Говори, говори...

Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хто їсть сиру, хто копає її в Сибіру... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду...

«Раз на тиждень б'ють людину в лице».

Говори, говори!..

Як тільки неділя — люди до церкви, а він «на явку» до станового. А все таки менша образа, як від своїх. Боїшся слово сказати. Був тобі приятель і однодумець, а тепер може продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам...

«Найближча людина готова продати».

Говори, говори...

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно — стережешся. Скрізь насторожені вуха. Скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плота, сусід у сусіда, батько у сина.

«Між людьми, як між вовками».

Говори, говори...

Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий

її хмарами твойого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо й землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори ...

* * *

Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви. Покірливо дав я себе забрати, і поки залізо тряслось та лящало, я ще раз, востаннє, вбирав у себе спокій рівнини, синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви. Котіть собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може комусь він здасться, так як мені. І ти, зозуле, з вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть ... Прощайте. Йду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає ...

ЯК МИ ЇЗДИЛИ ДО КРИНИЦІ

Чи пригадуєте собі, панно Юлю, і ви, панно Галю, як ми, кожний зокрема, або всі разом, під проводом «пана», ходили до барометра, що висів на стінці коло вмивальника, і намагалися витрясти з нього погоду? Барометр уперто показував «дощ», хоч в той день не капало навіть і сонце блищало часом крізь хмари. Ми дуже гнівались. Старий, непотрібний струмент, він і на крихітку не хоче посунутись на сухеньке, хоч нам дуже потрібна година. Ах, як досадно, що від тої тоненької стрілки залежить, де і як ми стрінемо під десяту п'ятницю ніч: звичайно, прозаїчно, на ліжку, чи серед співу, людей і вогнищ на ярмарку у Криниці!

Їхать — не їхать. Їхать — не їхать. За годину відходить поїзд. Коли їхать — пора збиратись. Хотілось підійти до струмента і зігнати на ньому злість, хоч вина його лиш у тому, що він об'єктивний. Дві перспективи вагались: а) холодна ніч, дощ заливає вогні, одежа мокра ... брр ... б) цікаве свято, народня містерія, якої ніколи не бачив — і хто знає — чи вдруге побачу.

На щастя — в кожній людині є трошки авантюриста. А може?

Їхати! Їхать!

Сказала панна Юля. Сказала панна Галя. Застукали двері і каблучки по помості, забігали слуги, затуркотіли колеса. В одну хвилину.

Сидимо у вагоні. Звичайно, коли дощ буде, то там, де лишився барометр, а не в Криниці. У вікна дивиться степ і все спливає, як безконечне море. Куди ж властиво ми їдемо?

Ах, там будуть гори, високі і прехороші гори...

Приємно послухати казку про гори, коли мчиш отак степом, рівним, наче долоня, і нічого більше перед собою не бачиш.

Там будуть ліси — густі, великі ліси...

Де ж вони візьмуться тут, серед степу, де люди насадили гайків хіба на те тільки, щоб мали де жити граки?

Ми зліземо на роз'їзді, а звідти верстви чотири, не більше, так що підемо пішки. Панна Юля чудесно знає дорогу...

Ну, що ж...

Кошик з шинкою й хлібом будемо нести по черзі. Але мені, прихильникові рівноправности пóлів, все таки жалко вгашати лицарський дух і в душі присягаюся нишком, що сам понесу кошик. Погано тільки, що в другій руці доведеться нести калоші, бо, здається, дощу таки не буде. Тоді мені починає здаватись, що рівноправність все таки краща.

Тим часом ми їдемо й їдемо, а сонце котиться вниз і розганяє хмари. Вже вони залягли на виднокрузі, як розбійники по ровах — і не знаєш, що буде далі, як сонце щезне.

Машина свистить і ми товпимось до вікна. Це наш роз'їзд, треба вилазити. Навкруги поле, розрізане шляхом і столітніми деревами. Де ж гори? Ах, Боже, чого я турбуюсь, панна Юля вже знає до них дорогу... отут десь... повинна бути... десь недалеко... Блукаєм поміж дерева, широким шляхом, взад і вперед. Отут десь... десь завернути... повинна ж бути дорога...

Я несу кошик, п о к и щ о, звісно, й п о к и щ о ступаю в калошах. Минає так щось з півгодини. Могли б вже бути на півдорозі. На наше щастя, щось торохтить. Візок міцний, коник кругленький, дядько статечний, як на загад. Він може завезти в Криницю. Ми щиро дякуємо: не варто трудитись, підемо пішки... тут тільки чотири верстви... дорога повинна бути отут десь... десь недалеко...

Але дядько, хоч і тутешній, нічого певно не знає, бо уперся, що до Криниці найменше десять верстов. Ми іронічно хитаємо головами і щоб зламати, нарешті, упертість дядька найбільш педагогічним способом, способом

очевидности, наймаємо підводу. В душі я нишком радію, що конфлікт між рівноправністю полів і лицарськими обов'язками розв'язався для мене щасливо, і пакую в підводу кошик і калоші. Вмент маленький візок виповняється тілами вздовж і впоперек, при чім мужчини викидають ноги за полудрабки, не через те, щоб їм було тісно, а так, з властивої мужчинам фантазії. Візок починає трусити, коняка біжить і якось зразу знаходить потрібну дорогу.

Тепер ми їдемо пшеничним полем. Хмари залягли на крайнебі, як розбійники по ровах, але ми дивимось не на них, а на блакитне. Нам дуже весело. Хто каже, що буде дощ? Це той песиміст - барометр тримав нас все у тривозі, але він вже од нас далеко. В хлібах ховаються села, близькі й далекі, одні ми бачимо, про другі догадуємось по ризах коноплі, чорних, як запаска в старої баби, по картоплях. Ранні гречки біліють, як клапті снігу, пізні — тільки вилазять і на листочках в них мокра земля, яку вони ледве пробили. Подиха холодок. В одно плече мені тепло, його гріє дядькова спина. Така близькість до народу піддає мені гадку покористуватись нею, але поки я роздумую, з чого почати розмову, дядько почав. Яка тепер Дума? — Панська.— То слава Богу.— Чому? — Не буде дбати про саму тільки голоту.— Ого! Хитрий чи «заспокоєний»? Звідки решпект до пана? З дальшої бесіди випливає правда. Оця кругленька конячка ще має двох подруг не менш ситих, бо паші стане не тільки коням, а й коровам, телятам, овечкам. Хвалити Бога — повна обора. До того є щось там поля десятин з тридцять. От Дума й має чого глядіти, щоб було ціле. До першої вибрали «развратного» члена, от тепер і сидить у тюрмі...

Я почав міркувати: коли б він знав, що я так само «развратний», завіз би він мене на ярмарок, чи кудись інше.

Признаюсь, мені більше хотілось на ярмарок. Розмова урвалась. Стало холодніше. Дядькова спина не гріє вже мого плеча.

Озираюсь. Де ж гори? Я хочу побачити обіцяні гори! Та їх немає, скрізь рівно. Тоді мені приходить до голови думка, що я міг би сам поставити гори. Я міг би

покористуватись, наприклад, хмарами, як матеріалом. Починаю будувати скелі, високі хребти, шпилі у снігах і чорні провалля. Виходить гарно. Я міг би, врешті, створити під ними й людей, ввесь ярмарок, але під руками нема нічого, довелося б все брати з себе самого, а це матеріал негодящий.

Настрічу нам попадаються хури, наладновані діжечками, горшками, жінками, скринями і іншим домашнім скарбом. Ззаду упирається на мотузці корова, а спереду суворий мужик заніс над кіньми батіг. Це ярмаркова проза спішить на ніч додому. Все поетичне лишилось на місці. Тим краще. Значить, ми будемо у вибраному товаристві.

Тим часом, коли я так тішуся, жіноча рука торкає мене і палець показує вниз. Дивлюсь спочатку на палець, потому в долину і ледве стримуюсь, щоб не скрикнути: ах! І перше, що почуваю — досада, нащо турбував хмари, які справді облягались вже спати.

Внизу під нами глибока зелена долина, кругла, наче макітра, з крутими, м'якими од кучерів лісу, стінами. Де-не-де, по кутках, стоять ясні безлісні гори, наче копиці зеленого сіна — і вся ця краса, несподівана й пишна, сміється щастям просто в лице. Ще за хвилину нічого не було видно — і от: «сезам, одчинись!»

Денце макітри облипли мухи, наче насіли на щось солодке. То чорнів ярмарок.

Поки ми спускались в долину, червоне сонце котилось краєм макітри, і хмари зовсім поснули.

Внизу гуде. Між рядняних наметів і яток пруть валом люди, коні і поліцейські. Тут треба берегти ноги. Нас мало обходить увесь цей ґвалт. Краще напитись чаю. Ще маємо час. Заходимо в перший намет — на столах польові квітки. Прегарні букети. Це дуже мило. Сядьмо отут, у кутку, під полотняними стінами, що дихають, неначе груди. Ми скоро одрізняємо хазяїв од гостей. В кутку, між самоварів і посуди, крекче старенька баба — се певно хазяйка. Між нею й гостями все біга бліде і босе дівча. Хазяїна ми пізнаємо по тому, що серед радісних криків він переходить з рук в руки, з усіма цілується і випиває. Язик ще нічого, а ноги зовсім погані. Якийсь вродливий парубок помагає нам дістати зелений, наче з помпейського музею, самовар і такі легкі

ложечки, що будуть плавати у чаю. Скоро хазяїн попадає до нас і хоч ми горілки не п'ємо, зате готова приємна розмова, і ми зав'язуємо вузлик нашої знайомости Кількома фразами він вводить нас в курс свого життя, і ми вже знаємо, хто він, звідки, який, що має і ще інші цікаві деталі.

Нам треба коней на ранок? Добре. Його син звощик. І кличе врєдливого парубка. Той до послуг, дуже галантний, але сам везти не може і обіцяє знайти підводу. Я помічаю, що на моїх дам він робить враження. Ну, добре. Властиво, ми могли б вже покинути намет. На порозі вислухуєм ще трохи стогнання самої хазяйки — і тепер певні, що наша знайомість з наметом міцна: ми посіяли в людях свій образ, нехай тільки тепер росте...

Хоч ми й засапались, але з гори усе видніше. Тепер ми бачимо в центрі, на самому дні чаші — маленьку капличку. Чорний дерев'яний зруб тихо сяє рожевим світлом крізь одчинені двері. Там, над криницею, попи ввесь час співають або гугнявлять темні слова, і тонкі воскові свічки тануть в теплій та густій атмосфері.

Чорне озеро ярмарку вливається струмочком в каплицю; одні йдуть, другі виходять. Се та знаменита криниця, до якої з'їздяться люди з далеких сіл і стають табором в ніч під десяту п'ятницю. Я думаю про тих мудрих людей, що ставлять церкви, манастирі й каплиці в найкращих, диких місцях: вони знають, що роблять,— вони промовляють не стільки до нас, як до живих в нас пращурів наших, що віками справляли священні грища по гаях і дібровах та палили там жертви.

Смеркає. В нас горить нетерплячка: коли ж почнеться? В долині полотняні намети налились жовтавим світлом, по ятках заблищали вогні і чорна маса людей почала танути і розтікатись. Ми бачимо або ловимо вухом, як люди цілими гуртами розлазяться по горах і по долинах, по всіх затишках і закамарках. Щось десь тріщить, ламається, гупають чоботи, чується шепіт, дихання, присутність теплого тіла і в чаші, сповненій мороком, наче тривожно калатає велике серце.

Он показався димок, десь блиснув вогонь. Ми жадібно стежимо за кожним новим. Ось там знову дим в'ється, а онде виткнулись з темряви яснозелені галузки і кож-

ний листочок можна б перелічити. По чорній землі скрізь розцвітають, як маки, вогняні квітки. Скоро уся долина і гори блищать вогнями і разом з димом з землі здіймається вгору і пісня. Неправда ж, є наче щось спільне між вогнями і співом? Як окремі вогні вгорі змішали свій дим, так і окремі хори, як поломінь сильні і яскраві, зіллялись в нестройну хвилю, в мозаіку згуків. Є в сьому якась дика принадність. Щось воно будить. Я сам хочу співати, своє щось, окреме, аби співати. Розкласти священний вогонь і видобуть з грудей дрімаючий предківський голос. Ми навіть робим подібну спробу, але нам не вдається. Сидимо під кущем і тремтимо злегка од зворушення й холоду. Зовсім стемніло. Вогні і співи стали яркіші, видно, як поломінь лиже чорне повітря, чутно, як його крає гострий жіночий голос. Нема спокою глибокій чаші, вона наче пекельний казан, де киплять разом вогні і співи, де сплітається тісно в любовних чарах голос двох полів на честь богині кохання. І се п'янить. Тільки капличка лагідно сяє рожевим світлом на мочарі, мов неземне щось і віковічне.

Ах, ах! яка досада, що сей рік, наперекір звичаям, не світять свічок на волячих рогах! Мої дами чуються винні передо мною. Але я прошу не турбуватись, бо щодо мене, то легко можу собі зарадить. Ось зараз збираю волів, одних розставляю по горах, других лишаю лежати в долині і ліплю на роги усім свічки. Моя фантазія позволить на таку розкіш. Тепер вже готово, свічки палають, як зорі, картина справді розкішна!

Чи не пора нам спуститись в долину?

По дорозі нас вабить кожний гурточок, кожне багаття. Несподівано натикаємось на ряд ясних облич, або на баб, з головою завинених у білі рядна, що рядками сидять, наче пухнаті гаги на скелях північних. До нас говорять, прохають сідати — і голос здається теплим, немов зогрітим біля вогню. Але ми не спиняємось, нам хочеться більше побачити, більше почути. В одному місці хором співають, а в другім не клеїться. Онде співає дівчина в синім — наче волошка, руки великі, червоні і неодмиті. Співає сама. Старанно і сумлінно витягує голос, важко, у поті чола працюють груди і робить горло. Ні одна нота не пропадає. Так вона певно копає в городі, поле кар-

топлю або сапує. Все по-хазяйськи. В другому місці картина: бабка і дівка сидять під рядном, між ними свічка. Світиться профіль старої воском, а молодої — листком троянди. Тло чорне. Наче камея. Нижче — якісь клунки чи лантухи з хлібом. То знов баби у білих ряднах здрімнули долі під співи. Ще далі — хори, сидячі й стоячі. Кожне село дало свій хор — і границя між двома хорами на три ступені — міцна границя. Тут уже тісно. Безперестанку чийнебудь лікоть одпихає тебе назад, або хтось ззаду кладе на плечі руки. Як кому вигідніше. Так чудно, коли в одно ухо влітає весела пісня, а в друге сумна. Ловиш на мент чиєсь обличчя, профіль, ніс або очі, а ніч все те стирає, як губка крейду. Чуєш тільки людське дихання та ще щось чудне: немов шелестять миші.

В долині — каша. Вози, худоба і люди збилися в купу, од якої йде пара і пахне потом і лайнаком. Баби у ряднах обляглись рядом з волами, щоб було тепліше. Усе біліє і все сопе, і ми, натикаючись на білі купи, не знаємо, в кого прохаємо пробачення. По возах дядьки гудуть свої пісні густо, немов джмелі. Ми забираємо вище, де хоч можна ходити, але там темно, аж чорно. І тут мені сталась пригода. Лечу стрімголов кудись униз і тільки тоді мені краще, коли врешті лежу. Намацую шапку і зводжусь. Ну, добре. Ми, здається, хотіли побачить капличку?

По дорозі нас знов вражає той чудний згук: щось шелестить,— уперто, одноманітно, і всі хори не можуть того покрити.

Над мочаром знявся туман, і ясна капличка пливе на ньому, як корабель. На помості я помічаю, що щось мої ноги... якась дисгармонія в них: одна ступає тихо, а друга стука. Обмацую ноги — ну, так і є, згубив калошу. І я страждаю не стільки фізично, як естетично. Чи не скинути другу? Але око моє вже впало на чорні обличчя святих, а поруч з ними не менше чорні — мужичі — і потіха готова: коли одні стільки прийняли муки за християнство, а другі од християнства, то що значить у порівнянні мої страждання, тим паче, що таки краще, коли тепло хоч в одну ногу, ніж зимно в обидві.

Капличка така проста, що можна її розкласти на два-

три елементи. Чорна вода у зрубі, в якій купають блиск свій воскові свічі, святі, що пахнуть олійною фарбою, липкий чорний поміст, а на ньому босі червоні ноги з розчепіреними десятьма пальцями.

Здалеку краще.

Посередині ярмарку народ тече, як в берегах річка. Знов шелестить. Що ж се таке? Додивляюсь, прислухаюсь — і врешті знахожу: лузають насіння! Сотні ротів, цілі армії білих зубів безперестанку роблять: хрум - хрум ... і вкривають лушпинням землю. Хрум - хрум ... хрусь - хрусь ... Лунають хори, дзвенить аж в грудях якийсь окремий голос, бухає бубон — а навколо чуєм — хрум - хрум ... хрусь - хрусь ... наче сама вічність гризе. Купуєм насіння й самі завзято лузаєм.

А тут, знаєте, гарно. Полотняні намети, налиті світлом, рожево - прозорі, наче живі, гудуть народом. По ятках усяких крам, і ті, що підходять до нього, спереду сяють, а ззаду чорні. А саме найкраще — то лимонад: скляний великий кухоль, а в ньому палає цілий Везувій. Подумати тільки: вода, трошечки цукру, манійки і замість рефлектора — свічка в відрі — а скільки ефекту!

Ідемо далі поміж ятки. Багатші з нас купують плахти і рушники, бідніших кортить теж щось набути. Ми вибираєм собі по солодкій коняці і платимо разом аж дві копійки. Коли мати хорошу уяву, то коні можуть бути чудесні. Вони зроблені були ... Ні, краще ніколи не роздивлятись, з чого зроблено те, що нам до вподоби.

Тріщать далекі вогні, розсипаються іскри, дими і співи як хмари пливуть горою. Хрумтить насіння. Між народом походжають інгуші, або поліцейська шинеля. Чутно різкий свисток. Якийсь гурт молоді ходить між яток і співає. Тут тісно, його штовхають і розбивають — йому байдуже: дійде до краю, поверне і знову співає. Таким робом окрім сидячих і стоячих є ще й ходячі хори. Серед вулиці — танці. Круг них парубки й чоловіки, як частокіл. Долі — жовтий ліхтар і обличчя, осяяні знизу. Як тільки ми стали, я зараз чую на своїх плечах чуже мені тіло, а коло вуха тепле дихання. Два парубки — я їх помітив, як вони зараз пили лимонад — розпихають народ і входять в круг. Загупав бубон, запхикала скрип-

ка — і парубки зараз пустили тулуби і голови в стовбур. Тільки ноги працюють. Рівно і точно б'ють ноги в землю, але голову се не обходить ні кришки — вона так само байдужна й холодна. Часом посунеться тулуб, так що замість обличчя потилицю видно, а ноги все одбивають сильно той самий такт, одлічують точно, немов годинник, хвилини. Народ захоплений танцем і все звужує коло, так що танцюри мов у криниці. Стогне під ними земля, каблуки вибили ямки і пил заслоняє світло ліхтарні. Я теж захоплююсь танцем все більше і більше. Чудові робітники! Яка в них сила! Коли б я займався сільським хазяйством, я б зараз найняв їх, ну, хоч на гарман. Заглядаю до кола, чи є яка переміна? Нема. Так само холодні й байдужні до того, що роблять ноги. Я маю доволі часу і починаю розв'язувати довге, складне завдання — скільки кіп могли б змолотить ті ноги за день. Результат надзвичайний! Тоді я знову зазираю до кола: чи є переміна? Нема. Ноги, немов металеві пружини, безупинно і рівно стукають в землю. Парубки трохи збіліли, але цілковито втратили інтерес до своїх ніг. Тоді мені за них починають боліти ноги. Я готов крикнуть музиці: годі! Я більше не встою на місці. Але на мене ніхто не зважає, гупає бубон, пхикає скрипка, і ноги молотять землю. Я обливаюсь потом. Таки нарешті... Парубки розпихають народ, підходять до ятки, п'ють лимонад і вертають на місце. Музика заграла і ноги затупали знову. Мені робиться страшно. А що, як після цього вони втретє нап'ються лимонаду і почнуть танці?

Я одходжу од кола.

Вже пізно, друга година. Небо чорне, високе, в долині холод. Вогні наче пригасли, в'ються тільки сині дими, по деяких горах замовкли хори. Долі, де сонне царство з возів, волів і баб у ряднах — храп і сопіння і важкий дух. Намети ще світяться. Ми заходимо погрітись у свій.

Деякі лямпи погасли. Біля дверей при свічці дрімає й стогне крізь сон хазяйка, над самоваром світиться прозоре обличчя наймички. Гостей сливе нема. Тільки хазяйський син з кимсь розмовляє в кутку і гарні очі його здалеку грають. Побачивши нас, він зараз до нас підходить. Він хоче нас трошки розважити розмовою

і підсідає. Баришні потомились? Може ми змерзли? Хочемо чаю? Ні, він рішуче має до нас симпатію, що видко з його обличчя, і хоч він трохи напідпитку, але це нітрохи не вадить, а помагає навіть взяти одразу теплий, сердечний тон. Він радить дамам спочити, заснути. Він так нахиляється до мене, повний ймовіри, і потішає, що йому добре живеться на світі. Просто сказати — таки нічого. Має два фаетони і четверо коней. Звощик на три повіти. Сьогодні тут, а завтра там. Схоче їхати — їде, не схоче — наймит за нього в дорозі, а він має іншу роботу. За неї бере на місяць двадцять вісім рублів.— Яка ж то робота? — Так... служба така собі... Він таємничо всміхається, мнеться, але видко, що його кортить. Ну, що тут довго: він тайний агент. Служить в поліції... Це «тайний агент» б'є йому в голову, наче горілка, він стає важним, гугнявить, розсовує ноги і руки, займає більше місця на лаві.— Ото! скажіть на милість! як же він робить свою роботу?

Тепер, коли нам стало відомо, що він «особа», одвертість з нього аж пре. Він добре знає свою роботу... З жидами він **жид**, бо знає **жидів**ську мову, з мужиками — мужик. Встряне в компанію, скрізь він своя людина — і вже знає, хто чим займається, хто про що думає, хто чого хоче.— Чого ж хоче мужик?

Він нахиляє лице до мене так, що я чую горілчаний дух, ставить очі у стовбур і аж співає:

— Зе - мель - ки - и!..

Опріч того, «він» проти правительства. Просто ненавидить. Навіть... Тут він починає хіхікати стиха, гойдається з боку на бік, сміх його душить і не дає говорити. Нарешті видушує з себе: дів - ча - та... ха - ха! навіть дівчата... проміж собою... про політику гомонять... Хі - хі - ха - ха!..

Але все те пусте. От недавно він мав одно діло. Серйозне. Екс - про - прі - а - ція. Може чули? Пристав до компанії. Сім хлопців, молоді ще, несміливі. Самі нічого не можуть зробити, бояться. Вже що він намучився з ними, поки підмовив. Він сміливий, жвавий, вогонь — може ми самі це помічаємо — йому й повірили, за ним пішли. Пішли грабувати пошту, а поліція знала про все і всіх накрила, наче курчат.— Усіх накрила? — Усіх на-

крила. Ловко!.. З того часу йому й набавили десять карбованців у місяць, а перше він брав лиш вісімнадцять...

Він страшенно гордий своїми вчинками, випинає груди, хрустить пальцями; гарні очі його дивляться гостро й нахабно й шукають нашого співчуття.

Він ще довго й охоче ділиться з нами подробицями свого ремесла.

В сусіднім наметі крики і суперечки.

— Це наші гуляють... Стражники й інгуші...— мотає він головою у бік намету і радісна, добра усмішка осяває його обличчя.

Нам цього всього уже доволі. Тут немає чим дихать, спішимо на свіже повітря.

Надворі різкий, передранішній холод. Збита купа людей і худоби густіше укрила землю і сопе, і хропе на всякі тони. Над нею легенька пара. Десь здалеку чутно втомлену пісню. Поміж чорних, закритих яток ліниво бродять окремі гурточки та пари і милі прилюдно гріють за карсетками в милих закляклі руки. Над краями чорної ями зеленіє вже небо, дим од погаслих вогнів стелеться од гори до гори синіми смугами.

Чаша, що процвітала вночі, як пишна квітка, під ранок зів'яла й зчорніла.

Пора рушати додому.

ДЕБЮТ

Найбільш турбувала мене одежа. Шоколядна, в рогіжку, перероблена з старої панської, купленої на товчку. Вона мала цілком порядний вигляд, тільки на ліктях трохи протерлась. Я чув свої лікті: ось-ось там трісне і вони вилізуть. Я почув навіть прикрий холодок в лікті, коли виліз з вагона і побачив на станції якийсь шарабан. Я відгадав. Се були коні, вислані з економії, і голений хурман в широкій бурці, в шкуряному картузі, взяв з рук моїх чемодан і навіть підсадив «пана навчителя».

Сірий осінній ранок куривсь дрібною мжичкою, а в ній пливли, наче напівзабута казка, дерева, поле, оселі.

Щоб зовсім прогнати сон і підбадьоритись трохи, я почав уявляти собі нових хазяїв. Себто творити, бо я їх ніколи не бачив. Усі вони, наче живі, вставали поволі в моїй уяві — хазяїн, хазяйка і їхні діти, такі ласкаві, добрі, а я був в центрі і все круг мене тільки вертілось.

Я пережив чимало гарних моментів, упивався владою, мені було тепло у тому гнізді. Але поволі, коли ми минаєм верству за верствою й холодна мжичка проймає тіло та стікає з лиця за комір, якось втрачаю свою позицію, і центр займає ворожа, чужа родина. Коли ж зза горба показалось нарешті солом'яне царство панського току, з стіжками, скиртами та ожередами, з безконечно довгими стодолами та воловнями — я чую, як моє тіло стає холодним і задубілим, і намагаюсь не цокотіти зубами.

Новий жовтий високий дім. Я нерівно переставляю закляклі ноги в високих сінях і мої кроки гудуть десь

аж під стелею. Двері в столову одчинені; дивлюсь на голі соснові стіни, переступаю поріг і йду вздовж столу, довгого й білого, наче санна дорога. З другої хати, назустріч, виходить хазяїн. Я знаю, що він бачить моє червоне, змерзле лице, а я дивлюсь на його бороду, по мокрому заборонову гребнем направо й наліво. На рідкому волоссі теж блищить борозна. Стискаємо руки й схиляємо голови, але я чую, як його очі лізуть десь поза мене, назад, і чую, що там коло дверей щось ворушиться.

— Моя дочка Анеля,— говорить пан Адам.— Пан Віктор, навчитель Стася...

Вертаюсь назад і стискаю суху холодну руку.

Ми сіли за білий стіл, але перед очима в мене стоїть суха чорна фігурка з похилим станом, і довгий ніс, і якісь риски коло холодних уст. Найбільше займає місця тепла кортова куртка, цупка і неестетична. Пан Адам кладе руки на стіл і проганяє ними той образ. На руці в нього грубий перстень-печатка, від якого рука ще важча. Нам дають чаю, гарячого, міцного, що блищить в склянці, як стигла вишня. На столі масло, жовте, тверде, наче щоки сільської молодиці, густа сметанка і чорний хліб. Мене наповняють пахощі чаю, кміну у хлібі й соснових стін, лице горить, і очима, вогкими од гарячої пари, я стежу за дугами волосків з бороди пана Адама. Він мені починає подобатись. З чотирикутнього виду, з сірих очей, з важкого тіла — віють солідність і спокій. Тим часом я знову чую, що мені заважає чорна вугласта фігурка, там, за плечима, десь у кутку. Той «трупик» з блідим лицем. Притискаю міцніше до себе лікті і нізащо не обернусь назад, хоч мене щось так і тягне.

Зате пан Адам поверта туди голову і говорить поважно:

— Powiedź, moje serce...[1] Анелько!.. Анелько!..

Я теж озираюсь — нема нікого. Панна Анеля десь щезла.

Мій учень іще не вставав. Пан Адам спокійним тоном викладає свої педагогічні теорії, сірий день так само

[1] Скажи, моє серце.

спокійно дивиться у всі чотори вікна, стиха шумить самовар у куточку, а мені тепло, не хочеться встати і думка ліниво питає: невже ціла родина тільки з трьох душ?

* * *

Стасік чудова дитина. Коли він спинивсь на порозі в столову на худих ніжках і я побачив його широкі, готові світ ввесь поглинуть очі, він був як квітка на тоненькій стеблині, що пнеться до сонця. Ми дуже скоро зійшлися. Він помагав мені розкласти речі в призначеній для мене кімнаті, робив це з великим запалом, розчервонівся і ввесь час не вгавав. Тепер я дізнався, що в родині є ще й четвертий — мама. «Мама Костуся». Вона хотіла, щоб татко найняв до нього бонну, а татко найняв пана навчителя. Така стара дивачка! Правда? Бо вчитель краще. Правда? Нащо йому бонна, коли йому вже — постійте — скільки?..— сім років, дев'ятий... ах, ні, він помилився: сім - восьмий. У Тадзя з Підгаєць є бонна... пан навчитель не знає? — така дурна гуска! Він в неї питає — нащо сотворені бідні? — вона не знає. Він в неї питає: нащо сотворив Бог «moskalòw», що Польщу забрали? Чому Бог не встидався, як творив людей голих, а людям сором ходить без сорочки? Вона нічого не знає. Вона тільки кричить. Така дурна гуска. Не правда ж?

Ввесь час усякі питання стрибали по хаті, вертілись круг мене, і нахилялось близько до мене тепле обличчя разом з парою променисто - цікавих очей.

Врешті ми все розклали і прибрали мою хатинку. Я був наче у себе. Тільки дві речі стояли в хаті чужі і навіть наче ворожі: біла дубова шафа, наглухо закрита, і довга незграбна скриня, застелена зверху сільським, домашньої роботи, килимком.

* * *

До обіду «мама Костуся» не вийшла. Ми розмовляли тільки з паном Адамом. Стасік часто блискав очима і щось питав. Панна Анеля мовчала, державлась сухо і наче осторонь. Вона керувала обідом, набирала нам страви, одсилала обід у хату «старої пані», але з нами не вступала в ближчі стосунки, так що я раз тільки

стрівся з нею очима. Скільки їй літ? Літ двадцять п'ять, двадцять сім. Когось вона мені нагадала — похила, в чорній одежі, з блідим, змарнілим лицем. Вона куталась в хустку — їй холодно. За десертом я знов зиркнув на неї.

— Пан позволить ще кави?

— Красненько дякую, досить.

Може це чиста фантазія, але я бачу на обличчі у неї тінь од ксьондза, в лініях носа і уст — костьольну архітектуру, чую в складках одежі затхлий дух ризниці.

Врешті — що мене має обходити якась панна Анеля?

Увечері Стасік повів мене на мамину половину. Там було так душно, що грудям бракувало повітря. В кутку на канапі, при лямпі, сиділа пані Констанція і розкладала пасьянс. Біле хвилясте волосся світилось від лямпи сріблом. Не поклавши навіть колоди, «мама Костуся» привіталась зо мною і знов нахилилась над картами. Минуло у мовчанці довгих кілька хвилин, коли врешті пані згорнула карти, обернулась до мене й зітхнула:

— Не вийшло!

І я побачив такі добрі засмучені очі, що й мене обняв жаль.

— Задумала таке важне... таке важне для мене — й не вийшло...

Вона питала мене про родину, трохи про мене... Такий молодий! Коли б не помер її хлопець, йому б тепер було так само літ дев'ятнадцять... Потому звеліла подати чаю, замовкла, задумалась й знов розклала пасьянс. Що вона думала, про що ворожила?

Скрізь попід стінами тулились канапки, кушетки, м'які фотелі з подушками й подушечками і мліли в гарячій густій атмосфері. На меблях і долі валялись книжки. Стурбоване чоло сивої жінки схилялось над столиком і тривога блукала обличчям, коли рука підносила карту і, вагаючись, клала на місце. Мені хотілось, щоб на сей раз вже вийшло.

Однак, не вийшло.

— Ви знаєте, що я задумала? Тільки не смійтесь з старої дивачки. Я хтіла знати, чи скоро настане між людьми рівність? Чи скоро згине неправда? Не вийшло!

Резигнація й сум.

Потім мені ворожили. Мені випало скоре багатство, лист і дорога.

Ну, значить треба прощатись.

* * *

Погода змінилась, настала посуха, земля висохла так, що під ногами дзвеніла. Небо було безхмарне й блискучо-синє. Ми з Стасіком часто ходили гуляти. Дім наш стояв на горбку, над самим ставом, за ставом збилися в купу черепʼяні дахи містечка, вліво від нього тяглись безконечні панські лани, а за домом ріс парк, який властиво тільки й робив нам осінь. Ми любили блукати по ньому, між жовтими деревами, під синім небом. Сонце світило, як літом. Осінь горіла на сонці, як сильна рудоволоса жінка в блакитній шовковій сукні. Молоді липи вже роздяглись й стояли голі, мов діти у своїй безсоромності. Зате під ними скакав вогняними язичками скручений лист і поривався кудись летіти. Особливо гарні були клени, тепер такі легкі. У своїй прозорій жовтизні вони нагадували румʼянець сухотниці. Щось світилось в них ніжне, сумне і безнадійне. А між галузок ховалось таке неймовірно блакитне небо, що ми переводили очі на чисті простори й рівняли.

По зруділих стернях, затканих бабиним літом, ми збирали останні квітки — карлуваті волошки на кривих ніжках, напівзсохлі гвоздички, запорошені скабіози. Напивались різким осіннім повітрям, яке грало на сонці, наче шампан, і коли повертали додому, заставали пустісінькі хати. Пан Адам молотив на току, пані Констанція не вилазила з свого кутка, а панна Анеля вічно тепер сиділа в пекарні, або в коморі. Часом тільки вона діловито проходила з кухні через столову й назад, в білому фартушку, з злегка закачаними рукавами і за нею йшов міцний запах маринованого оцту або кислого молока. Ключі при боці дзвеніли.

За вечерею ми сходились не надовго. Пан Адам був стомлений і мусив рано вставати, панна Анеля куталась в хустку, позіхала в кулак і на мене не звертала уваги. Я був увічливий, але платив їй тим самим. Її довгий ніс, що мав звичку на кінчику червоніти, її похила пісна

фігура, яку вона наче зумисне ховала в хустку,— мене дратували. І я нетерпляче чекав, коли вона нарешті встане, підійде до батька і поцілує в чоло, а в одповідь дістане м'яким баритоном:

— Спи добре, moje kochane dziecko...

Лямпа в столовій гасилась,— усі розходились і вечірнє життя починалось по окремих хатах.

* * *

І так минав час. Осінь танула, як воскова свічка, ставала все прозорішою й легшою. Жадна земля випила за літо сонце і воно стало бліде, анемічне. А земля мусила вмирати од голоду й спраги, бо чаша сонця стала порожня. Вже блакитний шовк неба покрився мереживом чорних гіллячок, наче ажурною мантильєю. Потому почалися дощі і вітри. Природа довго боролась, шуміла, протестувала і не хотіла скоритись. А таки мусила. В покорі нижче спустилось сіре та обважніле небо і придушило дахи домів у містечку та вершечки дерев. В покорі приліпивсь до землі мокрий, зруділий лист, або жалко тріпавсь між чорних галузок. Далина дивилась спомiж дерев помутнілим оком. В покорі плазували дорогами, немов сірі вужі, блискучі болотяні колії. Ще далі — лице неба стало суворим, його уста дихнули холодом. І побігли по стежках перед лицем вітра скручені листя, наче купа мишей. Потому несподівано зразу труснуло сніжком, і земля здавалась аркушем паперу, на якім дитина пробувала фарби — зелені, руді і сірі.

Тепер вечори стали довгими і ми засиджуємось. Топимо коминок. Пан Адам оповідає свої пригоди, коли, по повстанні, ще малим хлопцем, мусив тікати за кордон з батьком. Панна Анеля плете якусь хустку — і не підводить очей од спиць, а я дратуюсь. Чого вона мене ігнорує, наче мене нема у хаті? Що вона собі думає? Я починаю чути зненависть до неї, до тих вічно спущених очей, до німих губ, до дерев'яних спиць, які займають цілу її увагу.

Раптом клубок летить їй з колін і котиться просто мені під ноги. Я підіймаю клубок і несподівано кажу:

— Панна Анеля позволить мені держати клубок?

Вона здіймає на мене очі і в їх сірій безодні прискають на всі боки промінчики здивування і глуму.

— Панові буде незручно.

— О, навпаки!..

Знов спущені очі і холодне обличчя, але то вже нічого. То вже нічого. Тепер від мене до тебе йде оця нитка і нас єднає. Ось кладу на клубок руку, і тепло моєї руки кожен раз проходити буде між твої пальці. І ти будеш мене почувать.

Пан Адам ходить по хаті, оповідає. Тепер він саме блукає по Бельгії і шукає роботи. Ось він найнявся на фермі і вже молотить, а я рішаюсь уперто дивитись на панну Анелю. Це грубо, я розумію, але я хочу, це вихід для злости, що кипить в мені. І я дивлюся. Ані зморгну.

Вона чує мій погляд. Її повіки злегка тремтять, голова опускається нижче і піднімається знову, під тонкою шкурою на лиці блукають тіні.

Врешті вона зводить на мене очі — і ми хвилинку дивимось, як два вороги. Потому вона гасне і никне над спицями, ще більше холодна, ніж завжди.

А за хвилину бере від мене клубок, кида сухе «спасибі» і підходить до батька.

— Ти йдеш вже до себе? Spij dobrże, moje kochane dziecko ... [1]

Я стежу за нею до самих дверей і щось сміється в мені.

— Ага!

* * *

«Мама Костуся» мала свої «великі дні».

Звичайно ми рідко коли бачили її, але в такі дні вже з самого ранку в домі панувала тривога. Ще перед ранішнім чаєм в столовій з'являлась пані Констанція, незвичайно рухлива і енергічна. Її в'яле обличчя стягнулось, погляд твердий і в кожній закрутці срібного волосся — рішучість. Одсува покоївку і сама хоче мити посуду. Так, так, моє серце, хто хоче їсти, мусить заробити на хліб. Склянки бряжчали, дзвеніли та скрего-

[1] Спи добре, моя кохана дитино.

тали в її руках, вода хлюпала з миски. Покоївка стояла ні в сих, ні в тих.

— Чи ти пила вже чай? Ти рано встала, вже наробилась, напийся, серце, раніше за нас...

Летить додолу склянка і в брязк розбитого скла влилось налякане «ах!»...

«Мама Костуся» вже під столом.

— Ні, ні, не турбуйся. Сама наробила, сама і зберу.

Збира черепки і ріже палець.

Кров наче ще більше підіймала настрій. Зав'язувала палець і, держачи його перед себе, бігла з столової в кухню, налягаючи трохи на ліву ногу.

— Де куховарка? Мелашко! Мелашко! Що людям на обід вариш? Покажи зараз... Оце такий борщ? Не могла більше сала узяти? Як ти годуєш трудящих людей? Ах, Боже мій... Ах, Боже мій!.. Таке безладдя! Де панна Анелька? Ключі! Зараз ключі!..

Панна Анеля бігла з затиснутими устами, ключі дзвеніли в неї при боці, а пані Констанція мало не рвала їх звідти.

Вона тягла до комори з собою Мелашку і в якійсь нестямі, уся червона, хапала всяку провізію.

— На!.. на! на!

Потому бігла у хати робити лад. Перевертала усе в буфеті, висувала шухляди комоди і так їх лишала, бралась за щітку, щоб замітати підлоги, і коли за нею бігли збентежені слуги, вона їх відсувала рішуче.

— Ні, ні, спочиньте трохи. У вас і так багато діла.

В обідню пору настрій пані Констанції підносивсь до найвищого пункту.

Ми сідали за стіл — «мама Костуся» в голові столу — і як тільки приносили страву — вона зверталась до покоївки:

— Поклич мені прачку.

Входила прачка, висока, немолода вже Устя, й ставала біля порогу. Заголені по лікоть руки, вогкі й червоні, звисали по обох боках.

Пані Констанція присувала до себе стілець і прохала:

— Сідайте, Усте, пообідайте з нами.

Устя, звісно, не хтіла і уперто стояла біля порога.

Але хазяйка вставала зза столу, обіймала Устю за стан і садовила рядом з собою.

Потому сама виповняла тарілку і коли пан Адам по звичці простягав руку по страву, вона казала:

— Перепрошаю. Перший і кращий шматок трудящим рукам.

Ставила страву поперед Устю, відтак брала її червоні, зморщені від окропу і мила руки і підносила вгору.

— Оці руки, панове, всіх нас годують.

Устя сиділа як на кілочках, чужа й непотрібна, пан Адам добродушно всміхався, а панна Анеля тісніше затискала уста.

Тільки Стасік жер маму блискучим оком.

За другою стравою настрій хазяйки раптом згасав. Вона несподівано в'яла і, не доївши страви, вставала від столу. Покоївка подавала їй руку і ми дивились, як вона сунулась вздовж столу, припадаючи на ліву ногу і звісивши втомлену голову.

Тепер вже не скоро побачиш її в столовій. Вона надовго засяде у своїй хаті і там, за поміччю пасьянсу, розв'язувать буде соціяльні питання.

* * *

Ай! Певно вже шоста! Де сірнички? Засвічую свічку — ну, так і є: доходить шоста. Ще вікна чорніють, а я вже мушу вставати. Не хочу! Чорти б її взяли, навіщо вона тобі? Навіщо, скажи на милість?.. Сон м'яко здушує груди, кладе на лице лапу і тягне назад у ліжко. Сплю. Солодко, міцно і навіть сон бачу. Раптом зскакую з ліжка і з переляком дивлюсь на годинник: спав дві хвилини.

Ще трохи є часу. Рівно о пів до сьомої панна Анеля пройде через столову у кухню. І ти для того товчешся по ранках, не спиш і робиш всякі комедії? Осел ти і більше нічого. Дурень останній. Щоб першим в домі стиснути її холодну руку і почути в долоні кістяк... щоб зазирнути в ті очі, що може ще бачать образ святого, до якого ось тільки молились...

Дуже потрібно! Комедіянт!.. Чого властиво ти хочеш?.. Ай, швидше... Той сурдут має постійну звичку за щось зачіплятись. Лишилось тільки десять хвилин. Де щітка? Де щітка, лихий би забрав її разом з... Поставлю свічку на бюрко і вийму з шухляди щоденник...

Тепер вже можна одчинить двері в столову. Готово. Ще п'ять хвилин. Беру перо в руки... Гм... гм... Я люблю вставати рано і сідать до роботи, коли голова свіжа... Тоді думки пливуть так вільно і фантазія... ах, дідько б узяв тебе разом з усім оцим!.. Скручую в'язи і дивлюся в чорну столову з сірим вікном. Здається, скрипить. Стукає серце. Ціла вічність минає. Ну, от... нарешті.

Одхилились в глибині двері, і панна Анеля, в білім капоті, свічка в руках, як євангельська діва, сунеться тихо повз довгий стіл. Я підпускаю її до своїх дверей і лиш тоді голосно кажу:

— День добрий панні Анелі!

Й біжу до неї з пером в руці.

— Пан Віктор уже не спить?

— О! Я люблю вставати рано й сідать до роботи, коли голова...

Ах, чортовиння! В тих очах таки сидить якийсь святий: святий Антоній чи святий Рох... Я його вижену звідти...

Але він втік вже разом з Анелькою в кухню.

Оце і все?

Ні, вона ще буде вертатись через столову. Я почекаю. Згортаю руки на грудях і ходжу по хаті од стінки до стінки, наче на чатах. Ранок сіріє у вікнах, полум'я свічки гнеться од вітру. А я прислухаюсь: чи рипнуть двері?

Коли вона входить, я обпираюсь плечима в одвірок і приковую погляд до її шиї. Вона несе той погляд через столову, похилена трохи, і гострі дужки худих плечей підіймають її капот. Не озирнулась ні разу.

Ах, ти осел перістий... До чого гра?

Підходжу до свого щоденника, що вишкіряє до мене білі сторінки і — бац! бац! ним об стіл.

Гайда в шухляду!..

Надовго? Чи не до завтра?

* * *

Зимою ми не багато мали розривок. Часом, в неділю, до пана Адама з'їздились гості. В залі світили світло, здіймали з меблів покровці і хоч велика кімната тоді

менше ставала подібна до шпихліра, холод стояв у ній такий, що при розмові йшла з рота пара.

Мене прохали до товариства, але я йшов неохоче; хіба надія, що панна Анеля часом заскочить до зали і що мені вдасться раз зайвий скаламутить її холодний спокій своїм упертим зором — мирила мене з мало цікавим для мене товариством. Там засідали сусідні дідичі, гречкосії, що світили білими лобами при смаглих обличчях, з яких не встигла зійти ще літня смага, кругленький, рожевий і лисий директор сахарні, фабричний лікар і затабачений ксьондз. Всі вони мали велику шанобу до пана Адама за його рівний характер, солідність і гуманізм.

— Наш пан Адам — апостол!..

І «апостол» розбирав сварки та суперечки, мирив сусідів, давав усякі ради.

Вся компанія почувала себе чудесно, ксьондз сипав «віци» і чхав од табаки, знов чхав, лякливо озиравсь, чи не входить панна Анеля, і шептав такі анекдоти, що білі лоби червоніли од сміху і навіть солідний директор трусив своїм животом. Але пан директор не мирився з успіхом отця каноніка. Він часто їздив в столицю, знався із самим «графом Тишкевичем» і морозив публіку такою тонкою політикою, що всім аж очі лізли на лоб.

Я нишком хухав на пальці і од зануди водив очима по стінах, по великій гравюрі з Яном Собєським під Віднем, по портреті Косцюшко. Відтак роздивлявся альбоми або заглиблявся в «Mohorta» Вінцета Поля з малюнками Андріоллі, з якого фантазія ілюстратора перла, як тельбухи з розпоротого живота.

Ні, на половині «мами Костусі» мені далеко краще! Особливо ранніми вечорами, коли зимове сонце вже сіло, а по хатах не світять ще світла. Пані Констанція має свої фантазії — в неї топлять соломою.

Долі лежить околіт, слизький, морозний і з житнім духом. В грубі повно вогню, аж гуготить, а Стасік тримає в руках довгу солому, немов натягає золоті віжки і здержує ними огненних коней, що мчаться осліп і б'ють в нестямі сірими крилами диму. Світло од груби золотить протилежну стіну і круг Стасікової голови сіяє німб. Пані Констанція в задумі сперлась на руку, в тихій

задумі завмер в кімнатах присмерк і гасне в вікнах вечірнє світло.

Коли ж нарешті вносять в кімнати лампи, за вікнами буденний світ стає одразу таким прозоро-синім, глибоким і нереальним, наче приснився.

* * *

Мої відносини до панни Анелі тривожать мене. Уже всі помічають, що за обідом я не спускаю з неї очей. Я знаю, що в моїх очах закоханий вираз, я хочу, щоб той вираз розуміла панна Анеля, а тим часом я її ненавиджу. Мені противний той пісний вид і довгий ніс, і вся її пласка фігура з гострими дужками плеч. А нарешті той клерикальний дух. І разом з тим я буваю щасливий, коли вона звертає на мене увагу, дозволить зробить їй дрібну послугу, скаже прихильне слово. Варто було тільки поглянуть на мене в той вечір, як панна Анеля запрохала мене кататься! Я садовлю її в сани, наче пакую дороге скло, кутаю ноги, оті противні ноги в високих теплих калошах, у домашніх панчохах, мощу під плечі, а від того, чи надіне вона на вуха хустинку — залежить доля цілого мого життя. Ах, панно Анельо, ну, про-ошу! блага-аю! Чи тепер добре? Чи не завіє?

Щастя переповняє так мене всього, що витискає з мене навіть слова. Я сижу мовчки коло панни Анелі, чую ззаду високу спинку саней, а в грудях запертий віддих. Вона так само мовчить. Коні мечуть копитами сніг, сани пірнають в вибоях. Стає незручно. Треба почати. З чого почати? Де мої думки? Мовчу.

— Скажіть же щонебудь. Сьогодні пан Віктор зовсім нецікавий.

Туманію ще більше. Ні сліду думки. І ні словечка... ні півсловечка. Починаю кипіти. Дурень. Нездара. Закипаю нарешті до споду і кричу в собі: ну, що ж із того? Чим дурніше, тим краще! Набираю в груди повітря і випалюю раптом:

— Я викрав вас з дому й везу до вінця.

— Ха-ха! Що ви сказали? Яка дурниця!..

Я теж сміюся і разом з сміхом знаходжу думки і рівновагу.

Тепер навпаки — нема і хвилини антракту.

Я розмовляю, жартую, в мене вселилось наче молоде цапеня. Як гарно було б перекинутись раптом і пірнути лицем в молодий сніг! Вона мені каже: а справді! Але надії нема: дорога рівна. Щоб зробити панні Анелі приємність — готов помогти їй і викинуть з саней. Побільшено жваво накидаюсь на неї, обіймаю за стан і під рукою чую ребро.

Вона налякалась, кричить, в голосі чутно сердиту нотку.

— Пан збожеволів!.. Дайте ж бо спокій!..

Ну, як би там врешті не було, відлеглість між нами стала зразу коротша і я все чую на кінчиках пальців її ребро.

Вона трохи надута, але то ще нічого.

Додому привозим з катання морозні щоки і гру вогнів в оці. Якийсь фермент. Панна Анеля жвавіше ходить по хаті, розмовляє зо мною і ні з того ні з сього аж двічі цілує пана Адама в чоло. Я був невимовно щасливий і в думці собі говорив: ага! ага!..

Ми знов всі троє сиділи в той вечір перед каміном. Я примостився до панни Анелі найближче, наскільки позволяла пристойність, і стежив, як вона шила. А коли в неї впала з колін робота, підняв шитво і, подаючи, поклав свою руку на її руку і так продержав пару секунд.

Панна Анеля уперла в мене здивовані очі з холодним блиском, а я почув одразу на кінчиках пальців її ребро. Фу, як противно!

На другий день панна Анеля не вийшла з своєї кімнати.

* * *

Тепер дні потяглися для мене, як синій чад. Зо мною холодні, од мене видимо тікають, а я втрачаю помалу дар слова і всю вимовність слова вкладаю в очі, у вираз обличчя. Я зв'язав свої очі з життям панни Анелі, з її найменшим рухом. Мої очі кричали, пекли, штурмували, щоб у них глянуть, щоб прочитати в них муку, кохання, бажання. Щоб тільки звернути на себе увагу, перестав їсти. Мені було легше, коли панна Анеля за обідом мене прохала. Проте я уперто зрікався і терпів муки, коли любимі страви пересувались безнадійно повз мене і зникали у кухні. Мене дратувало, що я маю занадто ро-

жеве обличчя. Я зжену з тебе всі фарби! Я тебе зроблю жовтим, прозорим! Я зумисне не спав по ночах, щипав собі руки, коли морив мене сон, і бігав по хаті. Вранці на панну Анелю дивились змучені очі, змарніле обличчя. По неділях почав ходить до костьола, слідком за нею. Так, так. Я — до костьола. Між гудінням органів і димом кадильниць я бачив тільки вузькі похилі плечі та кінчик носа, що упирався в побожно складені руки. Зненависть до тої фігури гострила мою уяву. Я смакував її хиби, дефекти тіла, маленьку душу, безсилий розум. Чого ж я чіпляюсь до неї, мов реп'ях до подолку спідниці і так само як він волочусь по землі у поросі й бруді? Чого мені треба? Яка сила пхає мене в безодню і каже: грай роль — іменно, іменно я розумію, що це лиш гра! — і дає мені певність, що не покину гри і не обірву ролі, аж поки не доведу їх до самого краю, які б результати не були; що так само, як досі, я буду втискати в душу чужої людини свою істоту, накидати свої бажання, засівать своє «я». З повним завзяттям, всякими способами!

Справді! Я не раз думав над сим. Хіба своє «я» ми не сієм так само уперто, як смітниковий бур'ян насіння? Як всі ті кульбаби, реп'ях, кропива і таке інше, що окриляють насіння і кажуть: лети! що спускають його по талих водах, наче човни, мішають з болотом, аби тільки прилипло до людської підошви. Що гачками, щетиною та колючками влазять в одежу, в звірячу лапу, в собачий хвіст, аби тільки зайняти більші простори. Чи не те ж саме в сфері нашої психіки? Хіба не так само сліпо й завзято, всякими способами, сіємо «я», шпурляєм направо, наліво, де тільки можна, готові до всього вчепити, хоч би навіть в собачий хвіст. Бодай навіть в собачий хвіст...

Але од цього не легше.

Ну, я наважившсь. Як грати, то грати. По цілих годинах сиджу у себе на скрині, біля дверей, і все чигаю на панну Анелю. Вона тепер рідко проходить через столову, або робить це нишком. Але раз сталось. Я її перехоплюю... переймаю і, вітаючись з нею, раптом цілую руку. Вона з жахом тікає од мене, а я вже сиджу на скрині і нічого перед собою не бачу. Нарешті, нарешті, коли серце

своє одзвонило, я чую противний запах кислого молока од руки панни Анелі і брязк ключів при її боці. Який же я дурень, ах, який дурень!

* * *

Ввесь час я страшенно напружений, зморений і розстроєний. Коли б не траплялись часом події, що розбивали мій настрій і силоміць забирали увагу, я не знаю, що б було зо мною.

Сим разом героєм був Стасік.

Раз в сірий вечір в столову спішно вносили світло, бо до двору прибув становий. Пана Адама збудили і він пускав у столовій басові нотки од пообіднього сну. Мені видко було крізь одхилені двері обидві фігури, що сиділи край столу одна проти одної, гамалик станового, його круглі високі плечі, широко розставлені ноги в блискучих чоботях. Під ліктем у нього лежав портфель. Покоївка дзвонила склянками. Я думав меланхолічно, що коли він скоро не скінчить справ, я не побачу сьогодні панни Анелі. А справи таки затяглись, в столовій все бубоніли, шелестіли папером, кректали.

Раптом щось сталось. Я аж підскочив. Стріляють. Я бачу, як в станового знялися руки і впали на голову. Він хилиться вбік, одкида ліву ногу і ось-ось впаде. Біжу в столову і бачу круглі налякані очі пана Адама. Становий вже стоїть.

— Що з вами? — поспішно питає пан Адам.

Становий здіймає з голови руки і, блідий, з жахом огляда пальці. Ще раз мацає голову, роздивляється руки — ні, крови нема.

Звідки стріляли?

Пан Адам мовчки простяга руку в напрямку внутрішніх хат, де глибоким отвором чорніють двері.

Біжу туди — і на порозі мене опікають дві жаринки Стасевих очей і дві худенькі ручки притискають до грудей пукалку з бузини.

— Що робиш, Стасік?

— Б'ю москаля.

Я хапаю його за руки і тягну в глиб хати, коли надбігає пан Адам і все розуміє.

— Ах, ти!

Він лютий — і я рятую дитину.

Пан Адам вертає в столову. Мені байдуже, як він залагодить справу.

Як тільки можна, я забираю Стася до себе. Мені радісно чути на грудях біг його серця, на лиці — чисте, гаряче дихання. Він ввесь — порив, бажання, свіже, пекуче, аж до фізичного болю.

Оця подія збирає всіх нас докупи. Навіть «мама Костуся» покидає свою половину. Ми розбираєм учинок Стася, ведем суперечки, сміємось разом — і се нас мирить — панну Анелю й мене.

За кілька днів — знову історія. Серед ночі мене будить якийсь гармидер, чужі голоси. Що таке? де? Сідаю на ліжку, прислухаюсь тривожно і бачу, як попід двері, у шпарку, прокрався до мене червоний промінь. Чи не пожежа? Зскакую з ліжка, заглядаю в столову — звідти тягне свіжим, морозним повітрям. Двері у передпокій нâрозтіж, в тіснім коридорі повно людей. Економ Сава світить; в одній руці ліхтарня, в другій канчук. Перед паном Адамом — зв'язаний хлоп, сильний, плечистий, голова гордо сидить на плечах. Видко роздертий в боротьбі комір і туго скручені позаду руки; мотузка аж в'їлась у кожушанку.

Лиця пана Адама не бачу, лиш помічаю, що він у венгерці, у високих чоботях і в шапці. Важкі червоні руки висять по боках, на них падає світло.

Пан Адам говорить спокійно, густо й глибоко.

...... лайдак, давно стережу... Давно думав на тебе. Скільки раз бачив сліди од воза коло цегельні. Вже тепер знаю, чия то справа. Признавайся, скільки накрав? Мовчиш? Ну, кажи мені сам, що маю з тобою зробити? Посадить у тюрму? Щоб все село знало, що ти єси злодій?

Пауза. Тупо дивиться зв'язаний, тупо сяє ліхтар і наче застигли люди.

— Згниєш, моє серце, в тюрмі. Пропадеш. Не хазяїн вже будеш, а злодій. Жалко тебе. Хіба да - ать тобі добре, щоб пам'ятав. Як вмиєшся юшкою, не схочеш красти. Ну, кажи зараз: в тюрму волієш, чи бити?

Мовчить хлоп, важко сопе і врешті глухо говорить:

— Бийте.

Пан Адам стоїть, наче ще дума.

Та ось тіпнулась в нього права рука, наче вкоротилася трохи, на мить завмерла — і раптом злетіла, як ціп на току.

Ах!

Пан Адам кричить:

— Ще бити, чи досить?

— Бийте.

І знов той рух.

— Розв'язать і пустити... А цеглу... назад у цегельню...

Пан Адам засапавсь. Обернувся назад — і побачив мене. Змішався.

— З тим людом... знаєте... краще...

З мене вилітає хриплий смішок.

— Ха-ха! О, з пана Адама відомий апостол...

І ляснув дверима під самим носом.

Наші відносини з паном Адамом — холодні.

* * *

День особливо тривожний. Приходить весна, але ще сіра, ще каламутна, і б'є об землю крилом, наче великий кажан. Цілий день вітер гуде надворі; надвечір скресає річка й ламає кригу.

Я теж тривожний, хисткий, змінливий, неначе тінь. Стою на похилості наче і хочу зсунутись вниз, що б там мене не чекало. Я вже більше не можу. Вона! вона! моя іржа — а я залізо. Вона мене всього сточила. Не лишила живого місця. Я її чую у всіх кліточках мізку, у грудях, в очах, на кінчиках пальців. Вона обіймає мою істоту, наче туман. Густий, важкий, липкий. Як одігнати? Анелька, Анелька, Анелька... Мила і ненависна. Замилував би і розтоптав би ногами. Мрія й упир. Ти в мені — вся. Я тільки форма для тебе. Як тебе викинуть з себе? Вниз, вниз, у безодню! Хоч би довелося навіть розбитись.

Вона ж од мене тікає. За обідом мовчить, а потому іде до себе і не виходить до чаю. Чи вона знає, як я кохаю її?

Вітер розбива собі груди і стогне. На річці скреготче крига, сірий весняний присмерк ввесь у тривозі.

А в хатах пусто і сумно.

Ось і порожня столова, як соснова труна, а білий стіл серед неї — неначе мерці. За нею блакитна вітальня, де ми сиділи зимою біля каміна. Покинута, сіра, самотня. В холоднім каміні заводить вітер.

Анелька, Анелька, Анелька ...

Ще далі — зала. Вже на порозі я бачу Косцюшка в червоній шапці. Ян Собєський і досі під Віднем. Вікна повні сірого неба. Скриплю ногами по холоднім помості — і раптом здригаюсь: панна Анеля сидить в куточку канапи.

Вона теж мене бачить і наче на очах сохне, робиться меншою.

Підходжу і сідаю напроти.

— Панно Анельо!

Властиво — я зваживсь. Хоч ввесь тремчу. Кров в мені буха, глушить, я сам погано чую свої слова.

— Я дуже радий, панно Анельо, що ви ... се дуже щасливо, що я вас ... я давно хотів поговорити з вами насамоті ... Ви певно самі помічаєте, панно Анельо ... Скажу відразу: я вас кохаю ... кохаю щиро, без краю, цілим серцем кохаю ... Якби ви знали, панно Анельо, як я довго стра - ажда - ав ...

Мовкну. Не можу. Спазма перещипнула голос. Коло ока б'ють живчики. Я зараз заплачу.

Очі в панни Анелі великі і повні жаху. Вона їх втупила в мене з благанням і не одірве. Вона приймає все це серйозно.

Тоді я раптом холону й кажу до себе:

«Нащо говориш неправду? Ти її зовсім не любиш. Ти зовсім байдужий до неї».

— Панно Анельо, моя дорога ви, моя кохана ... Я змучивсь ... у мене душа зболіла. Я не зможу жити без вас ...

А до себе знов кажу:

«Ти граєш? Граю, чи гра мене пхає — хіба я знаю?.. і не можу спинитись ...»

Так, так, се правда, без неї жити не зможу. Я молодий. Молодість, сили, життя — їй оддам, моїй коханій, моїй єдиній панні Анелі ...

Мовкну й тремчу, ввесь зворушений глибоким чуттям.

Панна Анеля закриває долонями очі і вибігає з кімнати.

Що ж се таке?

За хвилину вертає і тиче щось в руки.

Дві фотографії. Роздивляюсь при тьмяному світлі. На одній — сильний, чорноволосий мужчина, на другій — дитина скрутила голі пухнаті ніжки і витріщає на мене круглі очиці.

Дивлюсь на панну Анелю. Бліда, зігнулась і винувата. Білі губи насилу рухнулись.

— Ось вам моя одповідь.

Стискає долонями скроні і лишає мене самого.

Хочу кричати: панно Анельо! се нічого не значить. Яке мені діло, що було з вами... Я вас буду ще більше кохати...

Але нема вже до кого кричать.

Повертаюсь до себе через морок довгих кімнат і хитаюсь, як п'яний.

У себе в хаті кидаюсь в крісло і кажу наголос:

— Кінець!

І чую полегкість.

Потому спокійно роздивляюся скручені ніжки, голенькі ручки і кумедно поважні очиці. Трохи подібне до неї. В мужчини неприємні уста і грубий волос. Все це стоїть у мене перед очима, і навіть панна Анеля ось тут стискає долонями голову та повертає до мене гострі дужки плечей.

Вітер стукає в вікна і ходить по залізній покрівлі. В темряві ночі шумить воскресла річка. В столовій дзвенять ложечки у склянках.

До мене приносять лямпу і прохають на чай.

Я чаю не буду пити.

Моя вся увага на причинених дверях: чи прийде в столову панна Анеля? Як тільки зачую чиюсь ходу, зараз колотиться серце. Але це надаремно: чай пили без панни Анелі.

Вона десь певно лежить у себе з компресом на голові, мені ж ні кришки її не жалко; і навіть легше од того, що вона терпить.

Приходить Стасік оддать надобраніч.

Пан навчитель смутний сьогодні? пан навчитель нещасний?

Так, Стасіку, так, пан навчитель дуже нещасний, але від чого — тобі рано ще знати. Надобраніч, дитино.

Я чую, що в мене похоронне лице.

Зачинилися двері, в столовій помалу затихає життя. Тоді починаю ходити по хаті. З одного кутка у другий. Наче в темниці. Раз, два, три ... чотирнадцять ступнів. Раз, два, три, чотири ... назад чотирнадцять ... од дубової шафи під умивальник.

Значить — кінець. Лишається вмерти. Жити без неї — ха - ха! Яка дурниця. Ні, ні, не можу, адже мене не кохають. Вона певно не уявляє собі, як я її кохаю. Довести силу мого чуття могла б лиш смерть. Мій труп. Та було б запізно, запізно, панно Анельо. Надаремні були б ваші жалі, бо мертвий з гроба не встане. Ти не вміла оцінить моє серце. А воно тобі вірне і, навіть стікаючи кров'ю, пам'ятало б про тебе. Ти може спиш зараз, тобі байдуже, що я тут мучусь. Тобі байдуже, що перерветься так рано чиєсь життя. Що тобі, справді, чуже життя! Але я хочу, щоб ти почула, як я мечусь по хаті, щоб кожний ступінь мій відбивався луною у твоїм серці, не дав спокою ...

Раз, два, три ... чотирнадцять ... раз, два, три, чотири ... знов чотирнадцять.

Стукаю каблуками і прислухаюсь, як порожні кімнати розносять кроки по всьому дому.

Вже пізно. Надворі бушує холодна ніч, аж себе роздирає. Що, якби вийти отак настрічу вітру і підставить розхристані груди, і брести по коліна у мокрім снігу, в льодовій воді. Щоб пройняв холод і звалив в ліжко. Тоді б у гарячці я кликав: Анелько! Анелько! і простягав би до неї долоні. А вона б клала холодну руку на гаряче чоло і слухала б ніжні слова ... Анелько! Анелько!

Мої кроки жвавіші і легші.

Вона ходила б за мною, тремтіла б за кожну хвилю мого життя і я бачив би в неї заплакані очі. А коли б я одужав, вона водила б мене по хаті, а я б цілував її руки. І нарешті ...

Дурниця. Нічого того не буде. Я повинен думать про інше. Це буде просто. Я вийду на поле, туди десь за парк, приставлю рушницю до серця й надушу ногою цингель ...

Раптом мою увагу приковує шафа. Спиняюсь. Досі наглухо замкнена, вона одхиляє сьогодні одну половинку дверей і в чорнім отворі біліють полиці, як зуби. Що там в середині?

На верхніх поличках знаходжу в слоїках саго і макарони, сушені груші й халву у круглих дерев'яних коробках; нижче — мішок жовтих волоських оріхів, які міняють від дотику позу і гарчать, як собаки.

Одчиняю коробку з халвою і разом з віком одриваю шматок білого волокна. Кладу його в рот і ходжу далі.

Мене знайдуть на полі і привезуть до двору блідий холодний труп. Як його стріне панна Анеля? Хотів би я побачить. Її замучить сумління. От тільки — кров... Не люблю крови. Потече за сорочку, замаже одежу і запечеться... Найкращий спосіб — отрута. Наприклад — морфій.

Підходжу до шафи і виймаю пару оріхів.

Наприклад, морфій. І не трудно дістати. В сільській аптеці пана Адама напевно знайдеться. Або роздобуду в містечку. Лягти, заснути і більше не встати. Кажуть, отруєний морфієм терпить страшенні муки — але що значать короткі, хоч би найбільші страждання! Життя без неї далеко страшніше. Хіба мені жалко такого життя?

— К чорту!..

Ще два оріхи і трохи халви.

Хоч пережиті од морфію муки мусять одбитись в лиці. Будеш страшним. Та коли цього боятись, то довелось би одкинуть такий властиво найлегший, найбільш приємний спосіб, як мотузок. Заклав шию у зашморг — й готово. От утопитись я, здається, нізащо не зміг би. Кинутись в воду і довго летіти кудись униз, коли холодне й мокре тече за сорочку і у халяви, а смерть поволі вливається в горло і в очі, і в вуха — і знати, що там є п'явки, риби, вужі і слизьке баговиння — ні, я би не зваживсь ніколи на се... Одно з двох: або отрута, або мотузка.

Мені ще трудно зробити вибір, мій мозок працює, розбирає усякі деталі, рівняє, я енергічно ношусь по хаті, лущу оріхи і повен рот маю халви.

Під ранок в мені виріс плян самогубства, а на столі купа лушпиння з оріхів.

Збираю його в хустинку і виношу нишком далеко за тік.

* * *

Верби та дами з містечка наділи зелені вуалі — і ті і другі роблять весну. Вітер хитає верби й вуалі і робить їх схожими.

Весна вже настала, а я ще живий. Правда, я ходжу як тінь, блідий, похмурий, з глибокою складкою поміж бровами. Я ношу у собі смерть і так приємно, що її бачить панна Анеля. Вона її бачить щодня, вранці за чаєм, в обід, при кожній стрічі. Хоч я й мовчу, мої очі невідступні від панни Анелі, вони нас невидимо єднають, вони наче сівач, що ходить по полю і все сіє та й сіє ... Вони в'яжуть панну Анелю, її думки, волю і навіть рухи. Я певний, що вона чує їх навіть тоді, коли від мене далеко.

Мені співчувають. Пан Адам часом мовчки обійме мене за стан і сумно покива головою. «Бідний ти, бідний ... Отак загине марно життя, не давши пагонів навіть». Я читаю цю думку в його очах. Догадуюсь, що він знає усе. «Мама Костуся» теж кличе мене до себе, ласкаво кладе для мене пасьянси, які завше виходять, і запевняє, що я буду надзвичайно щасливий. Щодо панни Анелі, то я певний, що вона плаче десь по кутках. А мені її ані кришки не жалко. Навпаки. Зненависть до неї зростає в мені, стає така гостра, така яскрава часом, що я не знаю — чи це не кохання? І чи кохання у мене не є тільки зненависть?

Чого ж я мучусь? Чому не вмираю? Бо смерть — моя остання ставка у грі. Свідомість сього, як камінь, покритий намулом, лежить десь глибоко в мені, на самому споді. А тим часом гра йде своєю чергою, жорстока, болюча і запальна. До чого? Нащо? Я протестую! Не хочу! Геть з нею!

Та що з протестів, коли якась сила, чужа, незрозуміла навіть, керує грою. Покірний тій силі, я веду роль, невміло, може, як дебютант, мучу себе і других і не можу спинитись. І разом з жахом од своїх вчинків зростає запал, завзяття у грі. Зростає сила. Вперед! В безодню! По саму смерть!

Я таки ходив у грабовий гайок, туди за поле. Блукав поміж сірі плямисті дерева з м'яким ще листом. Все назирав, чи не побачу похилого стовбура, або вигідної гілки. Ставав і думав: а може тут?

Я ще не вибрав.

Панна Анеля так само тікає од мене. Вона так часто пробуває в костьолі, що коли я стрічаю її потому, у мене в вухах гудуть органи. Kyrie eléjson ...[1] гу - гу - гу - гу ... Swęnta Panno ... wieżo z kosci słoniowej ...[2] гу - гу - гу - гу ... Вона уникає стрічі з моїми очима. Не розумію. Не розумію. Вона негарна, худа, нещасна, у неї тепер на виду ластовиння. А я молодий, сильний, вродливий ... Не розумію.

Врешті — побачимо.

Вода теж притягала мою увагу, хоч се був би найгірший спосіб.

Старий, запущений став зеленів за городом. Коли він весною ламав кайдани — моя доля рішалась. Що ж дивного буде, коли наші долі з'єднаєм востаннє й навіки?

У саму спеку, о півдні, сідаю в човен. Шерсткий холодний комиш як стіна з обох боків. Між ним берізка витріщає на мене великі білі баньки. На воді ряска, немов руда кора, по ній стрибають довгоногі павуки, перебираючись через уламки листу та комишу. Човен ледве-ледве пролазить. Скрізь брудно. Я розумію чистьоху-німфу, що підстелила перше широке блискуче листя, як килимок, а тоді вже поклала своє біле воскове тіло. Фіолетовий паслін звісив над нею свої ягідки. Татарське зілля витика поруч з води яснозелені, гострі мечі. Я спиняюсь, кладу весло і дивлюся. Я хочу познайомитись з тим, що може стане скоро моєю довічною оселею. Як тут тихо. Я бачу, як дихає комиш, як дихає вода і ледве здіймає, неначе груди, руду кору ряски. Я бачу, як ту кору пробивають зелені голови жаб, розкривають широкі рожеві роти, а відтак плямкають мокрими губами, немов старі ласуни. Парно. Пурхне очеретянка понад водою, сяде на комишину і гойдається разом із нею. Безхвоста, короткотіла лиска пролетіла над ставом, а он пливе у небі сухий, як кістяк у своїй довгості, чорногуз. І знов те саме тихе дихання води й очерету, і знов, як корали, роти зелених жаб, те саме старече жування слинявих губ, тонкі тремтячі ноги водяних павуків.

---

[1] Господи, помилуй (грецькою мовою).

[2] Католицька молитва; дослівно: „Матір Божа ... башта з кости слонової".

Тихо і парно.

Посуваюся далі, на чисту воду. Вода сміється і так невинно одбиває в собі блакитне небо з білими хмарками, що мене злість пориває. Запускаю весло у ту невинність і тягну звідти, наче потвору за коси, важке баговиння, чорне й тремтяче на сонці.

Ні, таки не втоплюся.

* * *

Починаю свій день погано.

Вже з самого ранку я проклинаю, лютую і німим криком кричу до себе:

Ти! Чи ти скінчиш нарешті, нещасний комедіянте! Коли перестанеш брехати бодай собі самому? Скинь з себе тенета, в яких заплутавсь. Хоч раз будь щирий. Скажи собі і другим правду. Ну, чуєш, Вікторе, чуєш. Сміливий будь. Не бійся. Інакше згинеш. Побачиш. Ах, правда, се правда, я чую потребу все те зробити і разом чую в столовій кроки. Біжу в столову і простягаю руки:

— Панно Анельо!

Чую, як мої очі, ось тільки холодні й сердиті, раптом заграли від почуття, голос м'який став і теплий, простягнені руки виявляють благання.

— Панно Анельо!

Вона біжить поперед мене, наче не чує і має вигляд миші, що хоче шуснути в шпарку. Врешті вскочила в двері і замкнула їх за собою.

А я стою під дверима і простягаю руки.

Комедіянт!..

Ну, добре, тепер вже знаю, що маю робити. Біжу в свою хату і починаю складатись. Поспішно, наче від цього багато залежить, скидаю речі у чемодан, одну на другу, жужмом. Одсуваю комоду, виймаю хустя, шпурляю книжки, подушку.

Не кінчаю роботи. Навіщо?

Чемодан лежить серед хати, як розшарпаний звір, а я сідаю за стіл. Треба ж все написати.

Одриваю шматок паперу і старанно, без вагання, вивожу: «У моїй смерті ніхто не винен».

Деру. Занадто каліграфічно.

Пишу те саме удруге — ну, тепер добре. Це треба покласти на видному місці. Тепер ще додому і до панни

Анелі. Що їй писати? Вона все знає. Доволі і кількох слів. Пишучи «смерть» — я зовсім холодний і несвідомий. Це тільки слово, коротеньке, в шість літер — і більше нічого. Воно навіть гарно гучить.

Тоді я згадую, що не маю мотузки. Прохати у когось не хочу. Міркую трохи і — пробую ремінь од чемодана. Нічого. Можна.

Ремінь в кишені, записка на видному місці, двері в столову одхилені трохи — тепер можна вже йти.

Ліниво минаю подвір'я і виходжу на поле.

От і кінець. За півгодини погасне сонце, згинуть поля, світ ввесь, панна Анеля... Як то я прийму все те.... Як дивно! Моє життя стало зараз таке коротке, що я кроками можу змірять його. Раз, два, три, чотири... Тут вже ніколи не ступить більше моя нога... Я йду, а може саме у сю хвилину ввесь дім вже знає страшну новину—і панна Анеля в істериці б'ється, читаючи лист: «Я вас кохав».

Запрягать коні!.. розіслать верхових!.. біжіть на став!.. А сама мчиться тим часом за браму і за сльозами нічого не бачить... Ага, аж тепер зрозуміла...

Раптом стаю. Ну, а як вона взнає, куди я подався? Мене почнуть шукати по різних місцях, а тим часом я буду висіти в гайку. Ніхто не бачив, куди я йшов.

Стаю на дорозі і безпомічно дивлюся.

Коли щось їде.

— Грицько! до двору?

— Плуг обломився.

На хвилину спиняю, одриваю шматочок старої газети, що завалялась у кишені, й пишу на коліні: «по дорозі у вічність останнє прощай».

— Зараз оддайте панні Анелі.

Рушаю далі — тепер бадьоріше.

Тепер є певність. Я скоро побачу панну Анелю. Вона кохає, вона кохає мене. Я певний. Зараз щось буде. Стовпом зніметься порох... коні будуть рвати з копита... бричка — як п'яна, з боку на бік, а панна Анеля здіймає руки:

— Стійте! На Бога, стійте... Не треба...

Намацую ремінь в кишені і ніжно глажу. Він мені робить приємність.

Ось вже й гайок.

Спиняюсь і обертаюсь назад.

Бачу, дорога побігла поміж нивами, скотилась в долинку і вже знову плазує під парком, до самих воріт. Ніхто не їде. Скрізь пусто. Дім стоїть тихий, неначе мертвий.

Не розумію.

Виймаю годинник. Минуло двадцять хвилин.

Ну, ще трохи можна заждати.

Стою й чекаю. Дорога, як на долоні, рівна й безлюдна.

Щохвилини виймаю годинник, нижу плечима і ховаю назад. Мене бере нетерплячка. Не може бути ... Не може того ніколи бути ...

Вже півгодини ... Така байдужність, така жорстокість ... вже тридцять п'ять ... невже нічого не буде?

В голові моїй просто не міститься. Я холодію і говорю наголос:

— Значить — не буде. Ти дурень.

Повертаюсь і, ступаючи важко, іду в гайок.

Як тільки входжу поміж дерева, рябенькі пні, що так услужно простягають до мене свої галузки, мов кожна рада мене гойдати, злість вилітає з мене коротким смішком.

Сміюся з себе і з панни Анелі. Виймаю ремінь і роблю зашморг. Ось так вам, так. Міцно чіпляю до сучка ремінь. Ось так вам, так ... Просовую голову в зашморг і сам не тямлю: це справжнє, чи тільки гра ...

Але чим це скінчиться?

* * *

Сиджу на бігунках; на вибоях мене підкидає. Зза спини пана Адама дивлюсь на кінський зад, мокрий од поту. Дзвоню зубами, бо мені зимно. Куди ми їдемо, я сам не знаю. Згадую тільки, що пан Адам звертався до мене на «ти». «Що робиш, нещасний хлопче! Ти мусиш жить для людей і для себе». Так, так, його рука обіймала мене за стан, а моя голова лежала на його грудях, і гудзик душив мене в лоб ...

Ось він говорить до мене і мої груди приємно лоскоче низький його голос. Пил вилітає спід бігунків, як з котла пара,— і не цікавить мене. Куди ми їдемо — я сам не знаю. Може пан Адам мені говорив, а може й ні.

Дедалі мені стає тепліше, я розумію окремі слова і вже

помічаю залізну дорогу, будки. Чи не на станцію їдемо? Певно, на станцію. От і вокзал. Пан Адам припоручає комусь коняку, а мене бере за плече.

— Бо тобі, хлопче, не треба вертатись до нас, ятрить своє серце. Поїдемо в город... я хочу тебе розважить...

Підходить до каси і все назад озирається, не спуска з мене очей.

Несе два білети.

Тоді я приходжу до себе і протестую.

Нізащо! Я їду сам. Ніколи не згоджусь, щоб він турбувався для мене. Пан Адам уперся навіть, але я бачу, що він зовсім не має охоти їхать зо мною.

На пероні дзвінок, зараз підходить поїзд. Пан Адам починає потроху здаватись.

Коли б він був іще певний, що нічого такого більше не буде... Ніяких думок і таке інше... Але краще поїхать. З буланим мабуть нічого не станеться.

Я запевняю.

— Но!? Слово?

— Слово!

— А може, краще поїхать?

— Ні.

Цілуємось тричі і я сідаю в вагон.

— Прощай же, хлопче...— кричить пан Адам в вікно.— Речі пришлю тобі завтра.

Кидаюсь на лавку і довго сиджу у куточку напівпритомний, втомлений дуже. Нічого не чую.

Нарешті глибоко зітхаю. Неначе легше мені тепер.

Миготять в вікнах вершечки дерев, синій дим з тютюну снує у вагоні основу, з правого боку б'є в вікна сонце. Роздивляюсь навколо — пасажирів багато. Ґвалт неможливий. Зза синього диму, в сусіднім одділі, блищить на сонці злотисте жіноче волосся. Мусить бути гарна блондинка.

Приємно простягти ноги, вони в мене чогось болять. Входить кондуктор, штемпелює білети, я даю свій.

У неї сірі, а не блакитні очі.

Я певно неможливо десь виглядаю після дороги. Виймаю хустку і обтираю лице. Таки трохи є пилу.

Сідаю так, щоб було видніше, і дивлюся на неї. Погляне, чи ні?

Сусід мій, грубий, короткошиїй купець, одщібає комірчик, бо йому душно, і починає ходить по вагоні. Я сержусь на нього, коли він заступає мені блондинку. Зате, коли очі наші стрічаються знову і знову, я в них читаю лукаву цікавість.

На станції сходимо разом. Я поспішаю за нею, наче не можу ще вийти із її сфери. Вона наймає фіакра, а я нотую високу ногу і лінію тіла.

На прощання я дістаю од неї в дар сірі очі, а їй даю чорні — ми розстаємся.

* * *

Вже третій день я п'ю життя на повне горло. Де треба переступити — я там стрибаю, голосніше сказати — я вже кричу. Я навчився співати — тра - ля - ля ... тра - ля - ля ... Се мені вулиця подарувала. Купаюсь в людському морі, в гармидері, в сонці. Придивляюсь до всього і все таке добре, ласкаве і гарне. Ні, таки справді, коли придивитись добре навіть до пилу, як він клубочиться м'яко на сонці, то й в ньому помітиш багато зичливости.

В мене нема тут знайомих. Але нащо вони? Я бачу людей, всіх однаково знаю і збираю з кожного щось, як бджола з квітки. Вони теплі, живі — і я теплий, живий. Сміються — і я сміюся, говорять, співають — я теж. Я крапля у річці й блищу на сонці так само, як ціла хвиля.

Цілий день вулиця, люди, фіакри ... Я гладжу дітей по головці і ляскаю пальцями до кожного пса: цю - цю!..

А коли пан директор, пан директор сахарні, здійма циліндр і сміється до мене, як стиглий кавун, я підходжу до нього і щасливий стиснуть його руку.

— Ну, як ся маєте? Як там пан Адам? панна Анеля?

Я механічно говорю:

— Спасибі, спасибі ... добре, а як же ...— а тим часом в голові в мене неясно. Панна Анеля ... панна Анеля ... ага! се та ... наче тінь біла кудись од мене тікає, наче туман, а я хочу зловити, вернуть і не можу ... Що було? і коли було? давно? Панна Анеля .. панна Анеля ... Нема нічого. Навіть тінь щезла ... Пусто ...

Пан директор сміється, сміється сонце, сміюсь і я ...

ЩО ЗАПИСАНО В КНИГУ ЖИТТЯ

Мусила баба злазити з печі: онука заслабла і потребувала тепла.. А що не було місця на лаві у тісній хаті, послалась баба долі. І син і невістка наче не бачили того. Там вона і лишилась.

З кутка, між дверима і мисником, де на долівці вона лежала — стара, забута смертю мати — все видавалось чудним. Досі вона роками валялась на печі і звикла дивитись з гори в долину. Тоді синові діти здавались дрібними, сліпнуче око все спочивало на білявих головках, або ловило сердиті, прибиті нуждою обличчя невістки і сина, коли пропливали повз неї од дверей до печі. І вже зза комина чулось, як бубоніли їх голоси.

Тепер все виросло зразу. Діти, що спинались над нею до мисника і обсипали кришками з хліба та всяким сміттям, синові чоботи, старі, намерзлі, важкі як гори, і босі ноги невістки, що ставали перед самим обличчям та закривали ввесь світ. Тепер вона бачила в печі в'юнкий вогонь, що паливо жер, а все ж вмирав з голоду, чорні кутки попід лавками, що роззявляли беззубі роти і дихали згнилою вогкістю. Часом, коли одчинялися двері, стовп білої пари, наче туман, стеливсь по долівці, закриваючи все, і здавалось, що така має бути і смерть, каламутна, безока, з холодком по ногах.

Де ж вона? Чому не приходить? Не докличеться баба. Бродить навколо, а про бабу забула. Чоловіка забрала, задушила семеро дітей, ось - ось не видко, як по онуку прийде. Скрізь покосила, поклала цілі покоси, а про бабу забула. І чудно, і страшно, що так трудно умерти.

Довгими днями і ще по довших ночах, коли миші тов-

чуться по згнилій картоплі і по бабинім тілі, а таргани шарудять коло неї, як коло старої ганчірки, лежить тихенько баба і од часу до часу викидає з просохлих грудей тужливе зітхання, тонке, як скавуління сліпого щеняти.

— Ох - ох !.. Де та смерть моя ділась !..

— Нема на вас сконання ! не дають спати ...— сердито бурчить невістка, і лавка скрипить під нею.

— Не - ма ! — говорить баба у тон невістці і облизує ясна, де були колись зуби, і лиже зсохлі, запалі всередину губи.

Кисленького хочеться бабі, капустки, або розсолу спід огірків, а дрімота сплітає дійсність з снами : уривки казок, Отченаша і синові чоботи, важкі, як гори, що лишають по собі мокрі сліди.

Потому сон раптом щезає, як змитий водою, і баба чує своє маленьке тіло, якому твердо і зимно лежати долі, на тоненькій ряднині, у вогкім кутку.

Нащо вона ? Кому потрібна ? Життя виїло силу із неї і, як лушпиння з картоплі, кинуло в кут. А душа міцно вчепилась за ту шабатурку і не хоче її покинуть.

Не багато місця займає баба на світі, куток під мисником, а всім заважає. Не багато з'їсть хліба, а й те при нужді велике. І знов шелеснуть зів'ялі уста, як сухе листя :

— Ох !.. моя смертонько... де ти ?

Тіло часом прохало. З тої горсточки шкури й кісток, з присохлого живота, порожніх грудей — добувалось непереможне, фантастичне бажання і заглушало розум :

— Мо - лоч - ка !..

Тоді невістку нападав сміх. Не говорила нічого, а трялась од сміху грудьми, лицем і животом, аж кутні біліли між скривленими губами.

Бабі було так кривдно. Не дають молочка ... Молочка не дають...

Вона з жалю кривилась, бурчала, їй до сліз молочка хотілось, хоч знала, що його навіть слаба дитина не бачить.

Врешті невістка хапала віник і закривала бабу хмарою пилу.

— Ноги прийміть ! Викину в сіни разом з сміттям !..

Баба приймала ноги і довго невидимкою кашляла спід мисника.

Вдень її обсідала дітвора, як п'ятеро горобців жовторотих. Цілий ряд очей дивився в рот бабі ...

— Розкажіть казку.

Рот розкривався, як порожній гаман, і в ньому шипіли слова, щось про царенка, злото, дорогі страви. Але язик висувався, злизував все розпочате, і баба кінчала про інше, про кобилячу голову, або рись - мати. Вона вживала старинні слова, яких діти не розуміли. Їм було скучно.

— Бабо! Коли ви помрете?

Вони розтягали зморщки на бабиній шиї, що склались рядами, як на старій халяві, розглядали дві шабатурки грудей, між якими застряг мідяний хрест, підіймали запаску і мацали ноги, сухі, чорні, у жилах, як патики з корою, якими мати розтоплює в печі.

Вони хотіли б побачить, як вилетить з баби душа.

— Бабо! душа пташкою вилетить з вас?

Потому спинались до мисника, толочили ніжками груди і засипали очі кришками з хліба.

Про смерть говорили і невістка із сином голосно, злісно, як про неплачену подать.

— Помре, чим будеш ховати?

Син тільки сопів та сердито зиркав в куток, а баба боялась тоді кликати смерти: а ну ж прийде, де тоді взяти на похорон грошей! Попові плати, дошки дорогі, а люди скільки з'їдять та вип'ють...

Одна була розвага в баби. Як тільки забували зачинить двері, крізь них влітала з сіней зозулястенька курка і прожогом бігла до баби. Витягала коротку шию, ставила боком кругленьке око, здіймала лапку й чекала. І лиш баба простягне суху долоню з сухими кришками хліба, зозулястенька цокає дзьобом в долоню і пощипує бабу.

Ну, й доставалось курці. Її били по спині, аж вона присідала, виганяли назад у сіни і кляли:

— Бодай ти здохла, треклята.

Краще б закляли бабу. Може б скоріше померла.

Міркувала щось баба. Днями й ночами, потай, сама. Плямкали губи, очі дивились углиб, уста складались до

слова і нерішуче мліли. Часом шептала «сину!» і зараз боязко мовила та оглядалась, чи не почув. Тоді знесилені руки і ноги покривались краплями поту і до сорочки липли, а баба лежала, як нежива.

Нарешті перемоглася.

— Сину!..

Він щось латав і певно не чув.

— Потапе!

— Чого?

— Ходи сюди.

— Чого там?

— Сядь коло мене.

Він нехотя звівся і сів на лаві під мисником.

Великий і мокрий чобіт стояв у неї перед очима, покривши тінню обличчя.

— Пора вмирати.

— Знов кликать попа? Казали — вмру, вмру, а тільки гроші дурно оддав попові.

Потап дратувався і не дивився на неї.

— Ех, бабо... мамо,— поправився він.

Жорстока складка лягла і застигла у нього між носом та бородою, і щось несказане сховалось в ній.

— Не треба попа... Бог гріхам простить і так. А от не можу вмерти...

— Чув вже. Казали.

— Забула за мене смерть... Нема сконання... Хоч би ти допоміг.

Баба заворушилась у своїм леговищі. Він чув, як стукнула кістка ноги об кістку, як ядуха зашипіла у грудях — і ворожа зануда грубо вирвалась з горла у нього.

— Ну?

Але баба лежала вже тихо і спокійно щось говорила до себе, наче крізь сон.

— ... взяв син лубки, поклав старого та й одвіз у провалля...

Потап підняв брови.

— Що ви сказали?

Але баба опритомніла.

— Я так... непотрібна вже стала та й зайва. Куток займаю... ох, ох... хліб їм, а він дітям потрібний... Всім важко зо мною і мені важко... Одвези мене в гай...

Він не розумів, тільки скоса глянув на матір.

— Поможи, сину ... одвези в гай ... Тепер зима, швидко застигну ... Хіба бабі багато треба? Раз - два дихнула, та й вже ...

Щось війнуло на нього од тих чудних слів, наче згадка про давній, забутий сон, що зачепив тільки мозок крилом і далі полинув.

Не хотів слухать, а слухав.

— Гріха не буде ... У гаю чисто і біло ... дерева як свічі у церкві ... Засну й прокинусь та й скажу: — «Матінко Божа, не суди сина, суди нужду людську» ... На те не зважай, що скажуть люди. Як біда прийде, де тоді люди?.. Нема ... Загибай сам ...

Мамине слово падало в нього, як зерно в зготовану ниву; він чув се, і се підіймало у ньому нещирий, чужий, роблений гнів.

Нарешті встав з лави і крикнув сердито більше до себе, аніж до неї:

— Не верзіть казна чого ... Дав Бог життя — пошле і смерть ... Спали б вже краще.

А коли світло згасили і обляглись, його думки забились по хаті, ліниві, спутані, темні, як клубок хмар і лиш інколи щось ясне їх розривало.

Бог?

Ти дивишся з неба? Дивись.

Злісні й холодні були ті проблиски думки.

Гріх?

Вся земля у гріху. Хіба його голод не гріхи ситих?

Він гнав од себе думки, особливо про те, що стара говорила. А разом з тим, наче наперекір, виринало з пам'яти напівзабуте, про що чув він од мами, або од баби своєї, як колись, у давнину ще, діти вбивали батьків. Вивозили в ліс, або на поле і там покидали, поки не прийде смерть. Нащо життя старому? Старе мусить вмирати, молоде жити. Так все на світі. Старе листя спадає, молоде наростає. Зима гине, як надходить весна, зерно гниє в землі, випускаючи парость. Так все ведеться, відколи світ.

Нажилась стара, а вмерти не може. Прохає смерти — не дає Бог. Хіба гріх помогти?

І знову щось темне підіймалося в ньому, як пара понад

гнилим болотом, стирало думки, млоїло тіло і виганяло на чоло холодний, сверблячий піт. Тьфу! тьфу! Господи Боже! Живу матір виволік з хати...

Глибока ніч цілою вагою налягала на груди та не давала дихать, а думки несміло знов мацали мозок, ворушились і розгортались.

Згинь! Пропади!.. як буде, так буде... Що б люди сказали? Люди! Вони осудять. Коли з голоду гинеш з малими дітьми, коли од біди виєш, як пес, коли тебе пече і крає — людей нема. Нема на світі страшнішої пустки, як та, що зветься людьми. Люди! Ха - ха!..

Потап не міг заснути. Крутився, здіймав голову з лави і посилав вуха в куток, під мисник. Там було тихо.

І раптом йому здалося, що вже по всьому. Мати в гаю, в хаті більше простору, нема того стогнання, зайвого рота, нема вічної думки, де взяти на похорон грошей. Йому аж легше стало.

Та ось зашкрябали миші, затовклися під мисником і звідти озвався нудний, пискливий голос:

— Ох, моя смертонько... де ти?

Встав пізно.

День був тихий, важкий. Сіре переповнене небо здушило землю, а по ній лазив туман, як неприкаянні душі.

Треба було возити гній. І він возив, важко ступаючи біля саней, сам сірий, як загуслий туман, і все дивився вглиб себе, де щось осіло за ніч і ствердло.

Чогось покинув роботу рано, завидна. Зайшов у хату, потупав мовчки і вийшов. Ще раз вернувся, став біля порога, але не дивився під ноги. Щось хтів казати і не знаходив слів.

Мати мовчала.

Тоді він кинув на землю важко, напівсердито:

— Опам'ятались вже?

— Що кажеш? га?

— Забули вчорашні дурниці?

— Ох... поможи мені, сину...

— Знов за своє?

— Одвези в гай...

Тоді він раптом присів накарячки, наблизив до баби своє лице, аж на неї війнуло гаряче дихання, і зашептав із свистом:

— Кажіть, самі схотіли?
— Сама.
— Добре зміркуйте: самі?
— Сама.

Він різко звівся і сів за стіл. Хотів одрізати хліба, але не одрізав і знов поклав на місце.

Не дививсь ні на кого, але чув добре, що всі вже знають.

Не здивувавсь, коли жінка спокійно сказала:

— Треба літепло гріти.

Значить, зараз будуть обряжати бабу на смерть.

Тоді він байдуже почав дивитись на метушню.

Бачив, як діловито засували у піч солому, як діти шептались в кутку, наче раділи, що «тато одвезуть бабу у гай», як стара простягала руку спід мисника.

— Сорочку чисту дістаньте.

— А свічки, здається, нема в нас!..— дзвінко скрикнула жінка, і він поліз сам під образи, де звикли ховати вербну воскову свічку.

Йому не слід було дивитись, як обряжатимуть матір, і він вийшов надвір.

А коли повернувся, вона вже лежала готова на лаві, суха, маленька, як справлена курка, з хрестом на грудях — і чисті п'яти стирчали спід чорної вовни запаски, як в неживої.

— Скінчили? — хотів він спитати, але не спитав, бо бачив, що тільки на нього й чекають.

Він підійшов до лави.

— А може б ви теє...

Вона захитала сухеньким обличчям, на якому лягли нові вже тіні.

Тоді він рішуче підійшов ближче, поцілував руку і губи, а вона благословила його сухими, як осінні гілячки, руками.

Тепер підходили всі, молодиця і діти і цілували бабу.

А баба злегенька кректала; їй було добре, що чула на губах теплі уста.

Невістка схлипнула навіть, але зараз замовкла, коли Потап поспитав про верету.

— Нащо тобі?

— Треба б накрити...

— Гляди ж, назад привези.

Потап взяв маму на руки і виніс. Одчинилися двері, холод пішов по хаті і в чорний морок сіней вскочив одразу дитячий рев.

На санях було сінце. Потап підмостив його бабі під боки, покрив її веретою і, беручись за віжки, спитав:

— Добре вам, бабо?

Знов «бабо», подумав, але не мав зваги поправить.

— Не забудь же верети ...— знов пригадала жінка, коли сідав на сани.

Коняка рушила задом — і баба поплила.

Їхати було за три версти полем, що починалось зараз од хати. Ніч впала зразу і проковтнула обрій. Тільки близькі сніги біліли, і туман одягав в іней на ніч дерева.

Мовчали. Що було говорити? Раз — нужда давно замкнула йому уста і промовляла тільки у серці, а друге — щось встало таємне і полохливе між живим тілом на санях і ним, чого не зважався проганять словом.

Уважно дивився, як кобила крутила покошланим задом, на якому осідав уже іней, і думав, що треба врізати січки, міркував, коли краще околоти одвезти в січкарню, чи сьогодні, як поверне додому, чи може завтра. Потому згадав, що забув узять рукавиці, що не помив руки од гною і тепер вони наче в корі.

Йому здалося, що стара щось скрипить. Обернувся назад і крикнув:

— Чого хочете? га?

Він розібрав насилу. Вона питала, чи вони їдуть Микитиним полем.

— Микитиним? Га - га! Микита давно помер. Вже й поле його продали сини.

— Кому продали?

— Тут ціла історія була.

Він оживився, обертався назад, кричав, щоб мати чула, стукав пужалном в сани, махав руками, радий, що може криком прогнати те таємниче і полохливе, що стояло між ними.

Сани йшли у затоки, стукались копилами, а він одставляв ногу і упирався в тверді краї дороги, як звик се робити, коли вивозив гній. Хвиськав кобилу... Ньо - о! і знов обертався назад.

Вони раді були обоє, що знову живуть спільним життям, як ще тоді, коли стара могла ходити по світі.

Баба хтиво ловила ті новини. Вона нічого того не чула. Що можна почути, валяючись десь під мисником? А той Микита сватав її ... Хе - хе!

Не помітили навіть, як обступив їх гай.

Потап спинив коняку.

— Не змерзли? — підійшов він до баби.

— Ні.

— Приїхали вже.

Баба зараз хотіла піднятись, але впала назад.

— Пождіть ще, полежте.

Він одійшов у гай, поринаючи глибоко в сніг і шукаючи місця. Вибрав під дубом, на гладенькім горбку і наголос сказав:

— Тут добре буде.

Потому подивився навколо.

В глибокій тиші снували дерева біле мережево гілок, наче збирались закинуть невід у глибокі води неба, де неясно тремтіли золотою лускою, мов рибки, зорі.

«Краще, ніж в церкві»,— подумав.

Наніс сюди сіна, зробив для мами ложе і поклав стару навзнаки.

Хотів накрити веретою ноги, а вона не дала.

— Не треба ... візьми додому, в хазяйстві здасться.

«А здасться»,— подумав він і одклав набік верету.

Але зараз роздумав і покрив маму до голови.

Вона покірно витягла руки поверх верети, а він склав їх на грудях, як у мерця. Потому засвітив свічку і застромив між пальці.

«Що б ще зробити?» — подумав.

Встав на коліна, просто у сніг, і ткнувся лицем в зложені руки.

Теплий дух воску, що танув, стікаючи вниз, підняв у його грудях гірке щось і каламутне, яке не мало слів. Хотів розказати ціле життя, всі свої кривди, отут, серед тиші, де дерева стояли, як свічки у церкві, на тих твердих руках, що скоро перед Богом свідчити будуть про свою працю, а тільки промовив:

— Простіть мене, мамо....

— Хай Бог прощає ...

— І вдруге... і втретє...

Мав уже звестись, щоб був кінець нарешті, коли почув, що мати щось шепче.

Перевів очі на її вид, що танув, здавалось, як жовтий віск свічки.

— Що, мамо?

Вона старече плямкала ротом, кривила уста, аж відкривались синаві ясна, і немов простогнала:

— Не ріжте зозулястої курки... вона буде нестися...

З напівзгаслого ока у баби стікала сльоза.

Він обіцяв. Зарізати курку!.. Хіба курка мужицька страва.

Тепер вже все? Він встав на ноги, вклонився і побрів по снігу.

Упав з розгону на сани і вдарив коняку. Кобила махнула задом і понесла, б'ючи санями об пні дерев, підкидаючи ними на всіх вибоях.

А коли в гоні отому він озирнувся назад, свічка тихо й рівно палала поміж деревами, немов зірка разом з інеєм спустилась на землю і спочивала в снігу.

І зразу легко зробилось. Вага зсунулась раптом з плечей. Втягнув у себе морозне повітря, почув порожняву у грудях і заповнив ту пустку диким, сердитим криком:

— Ньо! Стер-во!..

Хилитався на санях, мов п'яний, мов з ярмарку їхав, помогоричивши добре, все було байдуже, нічого не страшно і по коліна море.

Коняка винесла в поле, втомилась і почвалала ступою.

Тоді йому раптом прийшов на пам'ять один дитячий день.

Була неділя. Вся хатина сповнена сонцем. Його кортіло швидше до хлопців і страх не хотілось зміняти чорного хустя. Але мати зловила, і хоч він плакав, наділа на нього чисту й білу, холодну сорочку. Розчесала волосся і вже на порозі за пазуху вклала гарячий пиріг. Періжок пік йому груди, але він вийняв його на вулиці тільки, як був серед хлопців. Йому було приємно, що всі дивились, як він кусав пиріг і виколупував пальцем з середини сливи.

Більше нічого не міг згадати.

Ще було гарно, як тато померли. Зібралось багато

людей, їли капусту, пахло коливо медом і чорніли на ньому, як мухи, родзинки.

Тоді він наївся.

Він їхав, далі, все глибше в поле. Коняка так побіліла, що зливалася з снігом, зате небо чистим стало і чорним ...

Микитине поле ... Сватав мене Микита ... Хе - хе !

По небі плила самотня біленька хмаринка, як тінь голубиних крилець.

Одвів очі од хмарки, скулився ввесь. Щось холодне залоскотало під грудьми. Може то не хмаринка, а душа мами пливе ?

І думки побігли назад. Лежить в гаю самотня, на холоднім ложі, як підстрелений птах, дивиться в небо крізь сльози. Тільки свічка плаче над нею і капа гарячий віск на сухі, до смерти зложені руки.

Треба ж було одвозить ... Послухав, сама схотіла, а могло б бути інакше. Могло б бути ...

Тут він застиг. Загубив поле, небо, коняку. Один образ вхопився його уяви, покриваючи все.

... Тількищо винесли маму на кладовище, з коругвами, з попами, по - християнськи. В хаті народ. Смачно парує страва.— «Випийте, свате, за душу небіжки» ... «Хай буде царство небесне» ... Пече горілка в горлі і в животі ... Гомін навколо ... Теплом диха чесна громада і диха з полумиска варене м'ясо ... Випиймо ще ...— «Добра була небіжка» ...— Стукають ложки об миску, ласо плямкають губи, блискучі од сала, сита душа наче парує, одкрита для інших, хочеться плакать або співати ...— «Та нема гі - ірш нік - о - ому» ... «Випиймо, кумонько люба, за душі померлих» ...

Йому зробилось душно.

— Половину города можна б заставить,— сказав наголос і аж здригнувся.

Хто се сказав ?

Озирнувся навколо. Коняка ледве переставляла ноги, туман знов десь узявся, стирав верхами небо, долами поле і сіяв нудне щось і безпросвітне.

Треба було прогнати лукавий образ. Він намагався згадать щось з того, що піп казав у церкві, що говорилось між людьми отак, для годиться. Думав про гріх, про душу, про молитви церковні, християнські звичаї.— «Ша-

ний батька і матір твою» ...— Але все те було холодне і тануло враз у теплі принадних картин, які малювала уява.

«Одна у нас мати і одна смерть,— говорив він до себе і слухав разом: — частуйтесь, кумо... пиймо за душі померлих» ...— Поринав в гомін, в тепло голосів, у смак масної страви, у свято і радість живого тіла.

Хати вже виднілись.

Тоді він раптом піднявся на санях, подивився вперед, озирнувсь назад себе і завернув круто коняку.

— Ньо-о, стер-во!

І понісся в туман, серед клаптів збитого снігу, що викидала на нього коняка, назад по бабу.

СОН

Щодня було те саме. Ноги, немов непотрібні, самі знали звиклі дороги, і очі, теж наче зайві, байдужно приймали все до нудоти знайоме. Пливли перед ними і безслідно зникали маломістечкові доми і все ті ж самі люди, наче потерті меблі у хаті, між якими роками можна ходити, не помічаючи навіть. Бульвар серед міста з рядом голих тополь, що біліли на осінньому небі, як хребти риб, алея, по якій щодня ходив він, так добре знайома кожним вибоєм або ріжком цеглини, на якому не раз спіткнувся. І та фігура, що йшла назустріч — чиновник із казначейства. Похитала чорним пальто, защібнутим глухо од голови до ніг, мигнула розчосом фарбованих баків і ліниво підняла над безбарвним обличчям бриля.

Перш розмовляла при стрічі, а тепер перестала. Та й нащо? Антін наперед знав, що міг би почути. Матовий голос клекотів би в защібнутих грудях та пропускав густо крізь фарбовані баки історію клубового шлема, або об'яви катарального стану кишок.

Фігура давно за плечима, а Антін помічає, що він так само розхитує тулуб, як і чиновник із казначейства.

Тепер знов пусто в алеї. Деревця, недавно посаджені, були поламані вщерть і простягали до неба свої цурпалки, тверді, колючі, обдерті, з клаптями шкури - кори. З лавок, де хтось насипав купами землю, текли на стежку брудні патьоки. Між деревами, в наметах рудого листу, щось пахло непевне, осіннє небо нудьгувало понад бульваром — і все те сіре, слизьке, убоге — ворони вкрили сіткою крил, засіяли грубим, скрипучим криком.

Антін дійшов до краю бульвара і повернувся назад.

Перед очима знов встала пустка, якою тільки пройшов. І тут він помітив, що уперто рішає настирне питання і не може рішити: що значить сон, який приснився сьогодні жінці?..

Жінка спустила з постелі ноги, голі і білі, наче застигле сало, і смачно, трохи хрипло зо сну, оповідала, що їй снилось, ніби вона доїть корову. Одтяга дійки, а що сикне в дійницю, то на споді не молоко, а чиста вода. Що воно значить?.. Чиста вода...

Він не знав вранці, не думав про се удень, а тепер ось рішає се непотрібне зайве питання, уперто, завзято, наче хоче смолу од підошви оддерти. Що значить чиста вода?

Се питання держить його серед дерев бульвару, білих на сірому небі, як ряд кісток з риби, в брудному кориті алеї. І здається, що коли б він вирвався звідти, воно може б лишилось позаду нього, засипане криком ворон...

Антін покидає бульвар і виходить на міську площу, де в самому центрі — калюжа. Йому не треба дивитись на місто. Він може глянуть в калюжу і побачити город: важкий білий собор в шапці зеленої бані, цегляний будинок управи і жовті стіни суду. Все це змістилось в одній калюжі.

На тротуарі теля. Три фігури, що мають наче одно обличчя, в синіх штанах, «під студента», заганяють в калюжу теля. Теля не хоче, підійма хвіст, лупить налякані очі, а коли їм нарешті вдається і чотири тоненькі ніжки розбивають на бризки собор, управу і суд та грузнуть в болоті, дурний ображаючий сміх наче твердне у сірій мряці і важко спадає в стоячі води калюжі.

Потому вони ще плювали: хто переплюне калюжу.

Антін не чекав.

Щось каламутне осідало на серце. Воно починалося вдома, а кінчалося тут, в безбарвній міській нудоті, як довгий іржавий ланцюг. Вдома був спокій, день біг за днем. Як в калюжі весь город, так в окремому дні він бачив ціле своє життя. Вранці, ще лежачи в ліжку, він слухав жінчині сни, прозаїчні, скучні, як дійсність, пив чай нашвидку за столом, заслідженим кришками, денцями мокрих склянок та посудою, що лишилась після вечері, і біг в школу на службу. Потому обідав, все в тій

самій годині, з вічно захопленим: «а в нас сьогодні зелений борщ!» — і чув нарікання на куховарку. По обіді жінка дрімала, а він ішов в город в надії чогось нового, що кожний раз заводила марно, і знову ніс на вечірній вогник додому ту ж саму зануду, з якою виходив.

Вечорами збирались часом до жінки сусідки і грали невинно в карти, для апетиту більше. Він в карти не грав і йшов до себе, чужий тому всьому, курив і в клубах диму писав щось, чого ніколи не повинно побачить стороннє око, тільки для себе, аби задовольнити потребу.

Часом траплялось нове щось — привозили дрова і треба було приймати, або заслабла дитина. Але все мало кінець — і життя знов плило спокійно в старім кориті...

Антін безцільно блукав по тихих, малолюдних вулицях міста. Липка і темна муть все осідала на серце, але спід неї уперто, як се часто траплялось, щось добувалось та проростало. Молоде щось, свіже, не затоптане ще, жадоба нового, якоїсь краси.

По дорозі стрічались дівчата, провінціяльні кози, з блиском вогкого ока, з свіжим овалом обличчя, еластичними рухами тіла. Щось лишалось од них в повітрі, як після весняного грому, будило і освіжало. Хотілось щось пережити, сильне і гарне, мов морська буря, подих весни, нову казку життя. Виспівать недоспівану пісню, що лежала у грудях, згорнувши крила. Він знайшов би нові слова, не ті, що листям осіннім шелестіли попід ногами, а повні, багаті й дзвінкі.

Але в осінній мряці усе зникало, і він ішов далі попід мокрі паркани, за якими скучно дрімали голі галузки.

Смеркалось. Антін в'яло минав квартал за кварталом. Дивився, як поволі дерева пірнали в сизий туман та рисувались на небі, як темні жилки на перламутрі. В переривах кварталів — молочна мла, за якою чулось далеке і безконечне. З неба сіяв дрібненький дощик і ніжним холодком осідав йому на обличчя. Світили вже світло. Тротуари блищали, ловлячи в себе вечірні тіні дерев. Капало з стріх. Все частіше краплі стікали з дахів, з ринв, з стін. Вони грали, співали, дзвеніли, міняли темп, силу і голос. Незабаром вулиця обернулась в симфонію крапель. Непомітно випливали з туману ліхтарники, розносячи світло. Тихими вулицями, в вечірній мряці, по всіх

усюдах розтеклися з легким гойданням червоні вогні. Чорніли тільки в ліхтарника ноги, а над ними гойдався вогник. Оживлялась музика крапель сумних і веселих, лінивих і жвавих, глухих та дзвінких. В далині м'яко блимнули вікна,і чиясь невидима рука тихо зводила половинки віконниць, наче очі до сну стуляли повіки.

Потреба краси, що жила в душі Антона, викликала у нього потребу скрізь шукати її, але дійсність давала мало. Правда, колись він бачив далекі краї, де сонце і море навперейми намагались розгорнуть перед ним всі свої дива, але то було давно і буденне життя ущерть занесло попелом згадки. Часом, у сні тільки, оживали на мить, викликаючи потім пекучу тривогу. Він любив сни. Лягаючи спати, наче пускаєшся плисти по морю ночі, невідомому, чорному. Які пригоди там стрінеш, що там побачиш, переживеш, поки темні хвилі ночі не викинуть тебе на ясні береги дня?..

Час був вертатись додому. Антін уже бачив картину, яку застане: усі кімнати спочивають у пітьмі, тільки в столовій ясно. Кипить самовар, діти п'ють чай з молоком, а жінка плете щось гачечком. На нього війнуло, як з гнилого болота улітку, тим знайомим теплом їдальні, молока з чаєм, розпареним жінчиним тілом і котом, що вічно валявсь на канапі. Леговищем людини, ситим спокоєм, який до вподоби був жінці і дратував Антона.

І справді, він все те побачив...

— Добре, що ти вже прийшов...

Марта стріла його спокійно і діловито. Їй було душно од вічних турбот. Вона розпустила легеньку блюзу, що позволяла бачить широку шию та голі руки.

— Приходив тут скляр, пора вікна склити, а я не знаю...

Вона налляла Антонові чаю і присувала булку.

Ах! скільки було турбот!

Діжку конче треба купити на огірки... А може краще замовить... Вона хотіла порадитись з ним. Хоч буде дорожче, зате на довше стане.

Він обговорював з нею докладно, що нову діжку треба вимочить добре, щоб огірки не пахли, що капусти сей рік треба наквасить менше, бо щось не їсться, що в теплі ковдри добре б додати вати...

Марта розчервонілась, розімліла вся і пашіла теплом через одкритий комір та широкі рукави.

Вона пішла за ним навіть в його кімнату, і коли він нагинався та збирав із стільців її спідниці, що ще ховали в собі повні жінчині форми і тепло тіла, вона механічно кидала вічне «ах, вибачай» та спокійно приймала з рук чоловіка одежу.

Вона ще не скінчила. Їй хотілось порадитись добре про матеріал і фасони дитячих курток, про запас буряків, про тисячі всяких дрібниць в хазяйстві. Він неуважно слухав, дивлячись, як м'яко драгліло за кожним словом підборіддя у жінки, і думав: — «чи сподівалися ми, що за дванадцять літ по шлюбі не знайдемо інших тем до розмови, що між нас будуть падать слова, наче грузи руїни на зелену траву?»

Навкруги було тихо, лямпа рівно горіла і в молочному світлі плавав дим папіроски.

А жінка все говорила, більше для себе, аніж для нього, бо була певна, що чоловік непорадний і непрактичний, що він мало навіть до чого здатний.

А врешті все було тихо й спокійно, як завжди. Мертвий спокій калюжі не могла скаламутить сильніша хвиля, і се так дратувало Антона, що йому хтілося крикнуть, чимсь пожбурнути, або вибити шибку, щоб з тріском і дзвоном впустити в хату свіже повітря.

Одного ранку Антін прокинувсь якийсь інакший, ввесь заслуханий в собі. В той день він не міг би сказати, чи оповідала жінка свій сон, чи біліли, як завжди, її литки, поки нога ліниво шукала капців; все це не дійшло нині до нього. В рухах, в його ході, було молоде щось, тривожне й нове.

Не допив чаю, смоктав папіроску давно погаслу і дививсь оком на все невидющим. Неспокійно бігав по хаті.

До обіду спізнився, але ввійшов кроком легким і бистрим, з молодою лінією плечей і був як неприсутній.

Марта помітила зміну.

— Ти сьогодні якийсь чудний.

Вигляд Антона занепокоїв Марту.

— Що сталось?

Вона мусила повторити своє питання, але він сквапно закрився словом — «нічого!» — якому трудно було по-

няти віри. Зелений борщ не зробив на нього враження, він мало їв і на питання давав не до речі відповідь.

— Що ти говориш? Де ти? Прокинься...

Тоді він зробив над собою зусилля, старався бути занадто уважним, обдумував слово перше ніж мав сказати, й порожнім оком, зверненим вглиб, зраджував скрите, затаєне в собі.

Цікавість Марти зросла, коли Антін, по прохідці, пройшов не в їдальню, а просто до себе. Вона чула розмірені кроки, що одбивались наче такт думки, часте черкання сірника об коробку, а зачинені двері вабили більше, ніж вільний вхід. Нарешті вона одхилила двері в його кімнату.

— Можна до тебе?

Він кивнув головою.

— Що з тобою, Антоне?

Антін очевидно вагався. Йому не хотілось сказати і разом боляче хтілось, щоб жінка питала, щоб вирвала з нього признання, яке прохалось на волю з переповнених грудей.

— Нічого.

Але те слово, кинуте їм, було якесь легке, крихке, порожнє. Марта чула, що їй нетрудно його зламати.

— Говори вже, що там таке?

Антін спинився, глянув на жінку і по хвилині вагання в його зірвалось:

— Я бачив сон.

Марта легко зітхнула.

Ах, тільки сон!

Вона була розчарована навіть. Однак вигідніше розсілась у кріслі і зробила гримасу ласої кітки, яка колись так була їй до лиця.

— Цікавий сон? Ну, то розказуй.

Вона любила сни.

Але він зразу замовк. Знеохота опанувала його. Чи вона зрозуміє? Для нього не було ріжниці між дійсністю й сном. Яка ріжниця, коли у сні так само бачиш, смієшся, страждаєш, переживаєш? Хіба дійсність не щезає так само безслідно, як сон? Хіба життя не бистроплинний сон, а сон не життя?

Антін ходив по хаті і чув, як хлюпає в ньому і готове розлитись все пережите за ніч.

Врешті спинився і таємничо сказав:

— Я знов був там... в далекім, теплім краю...

Жінка зробила круглі і порожні очі, а він мусив їй нагадати про край, що колись промайнув, як казка, в його житті.

— Розумієш, я стояв ранком на острові серед моря. Високому, прекрасному, гордому. За морем, у синім тумані, потопала стара земля. Мені здавалось, що в молодій гордості острів одірвавсь од землі і поплив в світ творити самостійне життя, власну красу. Море було таке гладеньке і синє, наче туго натягнений екран, на якому показували небо. Скільки було блакиті! Ціле море у небі і ціле небо у морі. Од блакитних просторів на душі в мене було блакитно, тепло, просторо. Я був наче п'яний од духу дикого полину, що залляв скелі і напоїв повітря своїм диханням. Срібна сивина його ніжно світилась, немов вдень навіть осяяна місячним світлом. Він навис над урвищем скель і тряс бородою над самим морем, неначе фавн дико скуйовдженою вовною.

Тихим морем послались біласті дороги. Я дивився і думав: — «Для кого вони? Хто ними поїде? Вони списали синє полотно моря, як давні ієрогліфи, а хто прочитає те таємне письмо?» — Я ввесь був як пісня, як акорд суму, що злився з піснею моря, сонця і скель.

Раптом ззаду я почув голос, чистий і гармонійний, наче родився з тепла блакиті.

— Не могли б ви сказати, що значить те дивне письмо?

Я озирнувся.

На скелях стояла жінка з блідим обличчям в золотій рамі волосся. Вона простягла руку на море, а полин гаптував на її чорній одежі срібні малюнки. В другій руці палали маки.

В обох нас ворушилось одно і те саме питання, і я одповів:

— То записи щастя.

Вона подивилась на мене.

— Можливо. Дихне легкий вітрець і раніше зітре записи щастя, ніж встигнеш їх прочитати.

І понесла до мене вінок золотого волосся, важке срібло полинів на одежі, маки і ще щось: очі — два озерця морської води.

— Ого! — засміялася Марта.

— Не заважай. Ми сіли, як давні знайомі, на теплу кам'яну лавку. Я не дивився на неї, а бачив, як в легкім диханні повітря тремтіли над чолом тонкі волосинки у неї, немов язички вогняні, а в озері ока переливалась тепла блакить.

Мовчки дивились на море. Тепер на море налітали білі вітрила, як рій метелів. Бог знає звідки з'являвся на морі човен, перебирав лапками весел, наче мурашка по скатертині, і враз розцвітався білим вітрилом, як з пуп'янка квітка. Лягав боком і тремтів на блакитному полі.

В лице нам тепло дихнуло повітря. Раз, другий. То вітер будився і дороги поволі щезали. Під берегами море починало горіти.

— Вам не здається,— обізвалась сусідка,— що тепер море як синій птах щастя: занурило голову в блакитний туман і розпустило павиний хвіст під самі скелі, де кожне очко горить синьо-зеленим вогнем. Ось подивіться!

Ми нахилили наші обличчя над урвищем вниз і коли очі наші добігли, минаючи хаос поламаних скель та диких рослин, до берега моря, ми уздріли, як воно тріпалось тихо в сітці яскравих бликів, наче зловлене в невід з синіх, зелених і рожевих мотузок, а крізь ту сітку на нас дивилась мозаїка дна: фіолетові плями густих водорослів, блакитні очі підводних пісків, стара бронза і темносиня емаль, що зливались в один вогняний сплав.

— А ви не помічаєте,— обізвавсь я, глянувши в море та показавши їй рухом руки на білі вілли, залиті сонцем: — вам непомітно, що ми пливемо. Острів, як спрут, занурив в море шершаві лаби, приссався до нього, наче хоче спинитись. Але не може. Пливе. Вічно пливе — куди не знає,— в теплі і сонці, у блакитнім тумані. Розтулив пащу широким отвором півкола і вишкіряє здорові зуби, наче сміється рядами білих домів.

Антін потер чоло і говорив тихіше:

— Не знаю, чи ми розмовляли наголос, чи мовчки, але ми плили в широкім просторі, рядом, плече з плечем, і вся маса морського повітря, ввесь запах соли, полинів, сонця — проходив крізь нас. Ми були чисті, міцні, як корабельні канати і певно світились.

— До моря! На берег! Швидше!..

Вона скрикнула так, наче мала владу наді мною, і плеснула в долоні, аж червоні платочки дикого маку облетіли їй на спідницю. Один холодком доторкнувся моєї руки.

Ми спускалися вниз.

Тепер скелі росли перед нами, теплі, навіть гарячі, так наче в їх кам'яних жилах текла жива кров. Серед мозаіки зморщок і заломів сяло часом золото дроку, блищав срібний полин, або п'ялися мірти в своїм весільнім убранні. То знову спід ніг стрімко здіймалася скеля, міцні і голі груди, на якій око скучно спочивало од фарб. Зате як радісно було, коли ми там одкривали милу блакитну квітку, що приліпилась до скелі, наче сіла на хвилину спочити. Чим вона жила? Певно пила щоранку блакитні тумани моря. Я не знав, як її звати — і від того вона двічі мені миліша.

— Правда, вона виглядає, як гніздо аметистів на сірій скелі?

Правда, вона виглядала, як гніздо аметистів.

З правого боку збігала вниз з нами течійка кривавих маків, а зліва, на кожнім закруті стежки, осміхалося море. Далекі скелі, всі у заломах, м'яко убрались в зелень і виглядали, наче старий, потертий місцями, оксамит.

Ставало душніше. Горіли скелі, дорога, пил під ногами, палали повітря і море. Ми теж пашіли жаром.

Ящірки раз-у-раз перетинали нашу дорогу. Розпечені скелі двигтіли, здавалось, од їх безупинних хвилястих рухів. Мигне тільки рябенька спинка, або гострий шпичастий хвостик — і зникне. І знову звідкись вона з'являлась, приплющена жахом, на кривих ніжках. Спинилась, підняла гадючу головку і сторожко водить круглим, підкресленим оком. Видко, як під тоненькою шкурою збоку калатає серце. Але тільки тінь впала, або шеберхнуло щось — вже вона зникла у непомітній шпарці, наче влізла просто у камінь.

Не знаю, хто з нас назвав ящірку душею каміння, живчиком, що вічно б'ється в важкій і нерухомій масі.

Нарешті дихнуло море. І ми дихнули. Здається, починався шірокко.

— Берег! — легко зітхнула моя сусідка, побачивши

сірі піски. І коли вона бігла до нього, я любувався, як на тлі моря світився німб золотого волосся.

Море несло на собі хвилю і, докотивши, коротким, навиклим рухом скидало її на берег, неначе карти здавало.

На Piccola Marina саме купались. Ми проминули той сонячний сміх, виплески тіла, зелений фосфор його в воді — і примостились в безлюднім куточку. Море сліпило. Воно все розцвіталось срібними квітками. І хоч вік їх був коротенький, усього мент, але в той самий мент замість зів'ялої квітки розпускалася сотня нових. Блисне сліпуче, як срібна зірка, і згине. А на блакиті нові.

Ми бачили звідси острів од моря аж до вершків. Хвилі бились і розбивались об стрімкі скелі Монте - Соляро, об фаралони. Острів шипів, як розпечений камінь, кинутий в воду, і круг нього кипіла вода.

Ми мовчки сиділи, розпущені наче в блакиті, і слухали моря.

Врешті я поспитав:

— Про що ви думали зараз?

Вона обняла мене очима,— а в них я побачив все море і ціле небо,— і одповіла тихо:

— Дивлюся на південь, на безконечне море. Широкко приносить до мене з Африки спеку і аромати Єгіпту, а я мрію про край білих пісків і чорних людей, про кактуси, пальми і піраміди. Котиться з Африки хвиля і як далекий братерський привіт — цілує скелі. І може та хвиля, що мила ноги араба, набігає тепер на мої ноги, як символ єднання...

— Як гарно!

Се скрикнула Марта і перервала оповідання.

Антін спинився, наче вперше побачивши жінку.

Вона була тут!

Світло од лямпи, здивовані жінчині очі, немов вони бачили щось незвичайне, розщібнутий ґудзик на її грудях, пасмо тютюнового диму поперек шафи з книжками і чорні холодні шибки, на яких дощ пальцями тарабанив свої нудні мотиви...

Антін нетерпляче струснув плечима і тим рухом наче щось скинув із себе. Забігав по хаті і знов говорив.

— Ну, ми розстались. Я не знав навіть — на час, чи назавжди.

Була обідня пора. Коли я входив в столову свого готелю, перше гудіння ґонґу густо пливло над рядами білосніжних столів, в той час ще порожніх. Я зайняв своє місце. Між стовпи колонади, яку повернуто було в їдальню, перлося море, немов величезні марини, вправлені в рами білих колон. На виднокрузі розпускалась вітрилами яхта, як дерево цвітом. Сонце лягло на Кастелоне, що дрімав з правого боку, й закучерявило гору рядами маслин, оповило її кілька раз в чорний турецький пояс. Виноград горів між ними зеленим вогнем, як вставлене в пояс дорогоцінне каміння. Ще нікого не було в столовій, але я бачив добре знайому, застиглу в оці картину: чорний смокінґ у білих штанах мовчки і методично ріже криваве м'ясо, а біля нього дама у білім уся впірнула між дві половинки червоного Бедекера. Гудуть голоси, дзвенить посуда, сиплеться сміх, булька вино, грає радісно море, а чорний смокінґ в білих штанах, як машина, старанно ріже криваве м'ясо і біла британка так само тоне в червоній оправі книжки.

Перші з'явились в столову німці. Простукали каблуками подовж столів. Дами і мужчини, рядком, як гуси. Зайняли окремий стіл і зараз забряжчали склянками. Вони обгородили стіл муром широких спин, облямували скатерть колом здорових рум'янців, змішали з дзвоном посуди свій грубий сміх і свою мову.

— Ja - ja [1]... ja - ja ...— тріщало над столом, а під столом стукали ноги, грубі литки у панчохах з грубої вовни та в запорошених капцях. Їх дами, негарні, у ластовинні, здіймали кості плечей в погано пригнаних блузках і механічно викидали із себе, як ті ляльки, що їм треба притиснути у відповідному місці:

— Ach !.. Wunderschön ! [2]

— Ja - jà ... ja - ja ...— рубали мужчини.

— Kolossa - al !..[3]— співали дами, кладучи собі на тарілку величезні порції страви.

За окремим столом похмуро обідав руський і боязко позирав навкруги, як загнаний вовк.

---

[1] Так - так ...
[2] Ах, чудово!
[3] Велично!

Тихо пересувались лакеї у чорних фраках, замкнувши в обличчях повагу, блищало срібло посуди, п'явсь виноград по колонах, за нами шуміли пальми, а перед нами море.

Ach! Wunderschön!

Kolossa-al!..

І ось раптом на тлі синього моря пропливає корона золотого волосся. Морські очі встромлені в мене і біле обличчя привітно киває. Вона трохи спізнилась...

— Як! знову вона? — скрикнула Марта.

Однак їй зараз стало досадно за вигук.

— Вибачай, вибачай... я вже мовчу...

Марта почервоніла. Непевний вогник блиснув їй в оці. Вона механічно схопила шитво, нахилилась над ним і нервово затикала голкою.

Але се не спинило Антона. Він був не тут.

— Дивно, що ми говорили навіть тоді, коли мовчали... Що наші думки згучали в одповідь, як інші струни, коли зачепиш одну. Що коли я дивився на хмари над морем, вона бачила зараз, як їх тіні купались в синій воді. Або на хмаринку на скелі — я знав одповідь: — «се поцілунок неба». А ще дивніше, коли так розмовляли, панувала велика тиша, немов крім нас нікого не було на світі. І тут я вперше побачив, що в неї червоні губи...

Марта поклала шитво.

Вона сиділа рівна, наче виросла зразу, з очима, міцно вставленими в оправу повік.

— Було б тобі одружитись з бльондинкою...

— Ти думаєш так? — неуважно кинув Антін, випускаючи з легких новий клуб диму.

Він вже не міг спинитись. Оповідав, як в спеку, коли скелі аж біліли од неї, а груди пили гаряче повітря, мов лаву вулкана, вони блукали по безлюдних вулицях міста, серед диких садів маслин, сірих, з зігнутими колінами, з жилавими руками-галузками, як раби, що каменіли на скривавленій маком землі. Гаряче повітря танцювало тарантелу по скелях, а в сірих маслинах цикади грали на кастаньєтах. Ішли межи стін, грубо зложених з сірого каменя, вишитих блідими перами папороті. Над нею стирчала друга стіна з опунцій, де круглі листя так само грубо складались один над другим, як і каміння. Се

було щось дике, оті опунції, незрозуміле, безладне, налякана юрма колючого листя. Вони лізли одні на других — сі краби рослинного царства — і їжились на них колючки, наче волосся од смертельного жаху. Кричав десь осел. Крик ослюка бився поміж опунцій, такий же колючий, як і вони... Часом спинялись, щоб дати дорогу жінкам, які підіймались з водою по сходах. В казанах, наче прикипілих до голови, важко гойдала своє тіло вода та хлюпала в побіленій чаші. Вони пропускали повз себе ряд нерухомих, застиглих облич, жили на шиї як дротяні, короткий віддих, як віддих собаки на ловах, і ноги, спечені на суху фіґу, що липнули чіпко до кам'яних східців. І знов ішли далі по камінцях, що розсипались спід підошов, серед килимів дроку, золотого і запашного, над якими чорне ріжкове дерево пускало зелені сльози стручків. Раптом ставали, осліплені морем. Воно виринало несподівано, зразу і зворушало душу своїм радісним світлом, синьою млою, серед якої плавав на морі Везувій, наче велика блакитна медуза. А далі знов був сивий полин, акулині пащі аґав, камінь і дрок, мов дротяна щітка, якою чесалось сонце, полишивши на ній пасма свого золотого волосся.

Антін бачив перед очима те, про що говорив. Красою слова, блиском уяви — він оглушив Марту, скорив, водив за собою. Вона йшла за ними покірна, непотрібна, та третя, як тінь, і дивувалась силі, яка не давала їй змоги опертись. Як в чарівному сні, вона ходила за ними по вузеньких провулках з застоялим теплом, що порізали скрізь садки винограду й цитрин, то білі на сонці, то сірі у холодках. Здавалось, з гір потекла колись бистра вода і лишила по собі висхлі кам'яні ложа, на дні яких безгучно блискав хвилястий рух ящірки, сірої, немов душа каміння. А ось перешкода. Од стіни до стіни заповнила вуличку в'язка колючого сіна на голові жінки. Мигнуло на мить підборіддя, кінчик рівного носа, або вогонь чорного ока — і знову так само пусто і мертво в ложі вмерлої річки. Тиха поступ селянки пропала у спертім теплі — і тільки знову безгучно мелькає, немов гадючка, гострий хвіст ящірки по мозаїці стін. А зза мурів огорожі дихає виноград холодками і висять жовті великі цитрини, наче жіночі з пипками груди.

— Ми входили в гори, поміж дикі уламки скель, в закам'янілу трагедію велетнів. Щось певно страшне колись сталось, коли земля була молодша і гарячіша. Одвічна непорушність двигтіла, скреготали кам'яні маси, ламався світ — і скелі в гніву одривали од матірнього лона непокірних дітей. З того часу стоять одірвані скелі з застиглим виразом надлюдського жаху, дивлячись все на громади порожнім, застиглим оком, кричучи вічно широко одкритим ротом, німим криком мертвої маски...

Ми злазили вище, на самі вершки. Ах, що там було! Там вітер віє в міжгір'ях, напоєний дроком і полинами, там молодіють кущі, як свіжі дівчата, там сонце бродить поміж камінням, міняючи бистро сум тіней на радість блиску, там бачиш, як море грає вогнями і розмовляє десь в глибині, а далі стелить шовкові поли своєї одежі до самого неба.

Я сідав на траву, вона лягала на теплий камінь, сама гаряча, наче вбирала у себе все тепло скель, що служили їй за підставу. І поки вітер грав злотом її волосся, а я в її очах дивився на небо й на море разом, ся жінка оповідала своє життя.

Вона була, здається, з Кавказу. Принаймні я зрозумів, що під час революції вона билась там з військом. Залягала в горах, робила трудні переходи, невтомима, як найкращий юнак, байдужна до смерти. Вночі перепливала бистру Куру, на бордюках, щоб достарчить своїм набої. Вона мала навіть рану од козака. Розщібнула рукав і показала шрам, а я став перед ним на коліна і уклонився.

Ми були самі серед сього простору, під чистим високим небом, і острів плив з нами на морі, як хмара на синьому небі. Я був чистий і свіжий, ти розумієш, я був молодий, не чув своїх літ і свого тіла, того лепу брудного життя, я міг би летіти... Ти розумієш, що значить молодим бути і чистим? Ти не забула?..

Голос в Антона міцнішав, ріс, і він не помітив, що вже кричить.

Марта сиділа зів'яла і винувата. Обняла руками коліна, схилила голову вниз і лице потопало у неї в скорботних тінях волосся.

Йому нарешті упала в око жінчина постать і знизила тон. Він став спокійнішим.

Не був навіть певний, чи все те бачив у сні, про що говорив; чув тільки потребу творити, жадібно пити з джерела, що сам, як Мойсей, висік із скелі.

Тихо, з очима, покритими мрійним туманом, він говорив їй про хід вечорів. Ще вершки скель біліли на сонці, а вже тіні од них малювали на морі фіолетові сильветики, шпичасті, як зубці башти. Вечірнє сонце скувало срібну підставку для одиноких скель в морі, легких і прозорих, наче розтоплених в спеці. А коли вечір накидав врешті на скелі фіолетовий або рожевий плащ, вони — Антін і та жінка — подавались на piazz-у[1] дивитись на захід сонця. Іскія вже золотилась, як стиглий овоч. Монте-Мікеле одяглася в червоні базальти, а Везувій наче викинув в море двобарвний прапор: блакитний з рожевим. На золотому небі м'яко сіріли перловим тоном Неаполь, Пуцолі, Прочіда і островки. Сонце спускалось все нижче. Іскія чатувала на нього і чорніла в золотому тумані, немов обличчя муринки під жовтим вуалем. Ось протяглася на землю востаннє кривава рука і зарожевіли дерева цвітом мигдалів, а виноградні кущі грізно підняли високі хвилі в зеленому морі. Кривавий круг сонця уже черкався об гору. Тоді Іскія скинула з себе серпанок і, чорна, голодна, ковтнула сонце, як вона звикла щодня се робити, та вічна жерунка сонця! І був кінець. Земля напнула буденну одежу, сади оцвітали, а Іскія у спокої травила свою вечерю.

Сіро і сумно ставало на острові по заході сонця: всі фарби линяли, як в акварелі, що її підмочили. Здавалось, що тихий присмерк вишив злинялим шовком острів на сталевому морі, що острів простелився на морі, як старий гобелен.

А коли тіні поволі гусли, спокійна затока надівала на шию разок дорогого намиста — неаполітанських вогнів, і в тихі ночі тепло світились в сірих мурах католицькі каплички ...

Вже було пізно. Заспана куховарка втретє просунула голову в двері і плаксиво жалілась на холодну вечерю.

Марта піднялась штучно спокійна, холодна, байдужно кинувши на ході:

---

[1] Площа.

— Ходім вечерять.

Лямпа в столовій прикручена була. На холодних тарілках неясно чорніла печеня. Діти вже спали.

Вони вечеряли мовчки. Механічно Марта присувала до чоловіка печеню і вибирала кращий шматок. Він їв її швидко, хоч неохоче, наче підганяв його дощ, що хльоскав батогами в холодні вікна.

Тихо було і в спальні, коли облягались. Він щось спитав у неї, але так в'яло і непотрібно, що коли вона навіть не одповіла, він не звернув уваги. Марта вдавала, що спить, а він гортав книжку, закривши нею лице, хоч видно було, що не читає.

Марта чула в серці лід. Оця людина, яку вважала найближчою в світі, сьогодні одійшла од неї далеко, і кілька кроків між їх ліжками в спальні розтяглися тепер в холодні, безконечні простори. Їй хотілось подивитись на його обличчя, прочитати там нове, але їй не вдавалось. Палітурки закривали його лице, і пальці, рожеві од свічки, нервово перебирали сторінки.

Причаївшись, Марта лежала. Вона чекала. Може він гляне на неї, заговорить, розтопить лід. Але надаремне. Почула згодом, що шелестіння сторінок затихло, рука розігнулась і поклала книжку на постіль. Антін заснув, не погасивши світла.

Тоді вона встала і, затаївши дух, підійшла тихо до ліжка. Підняла книжку і поклала на столик. Хотіла загасить свічку, але не гасила. Мало не гола, тільки в сорочці, що як на те сповзала з плечей, вона тремтіла, щоб його не збудити, щоб він не побачив її, і гостра цікавість прикувала погляд її до цього чужого мужчини. Сон вже наклав на його лице строгі й глибокі тіні. Може він спить? І що він бачить у сні? що говорить йому душа, вільна од буденних клопотів? Хіба вона знала! Почувала себе такою чужою, такою самотньою дуже, наче враз одкололась од світу цілого. Одвела очі од чоловіка і окинула зором все своє тіло, од грудей до пальців ніг.— «Хіба я стара?» — Але зараз подумала гірко:— «що тіло?» — Їй хотілося плакать. Неприкрита нога Антона вибивалась спід ковдри. Марта обережно старалась її закутать.— «І тут я дбаю про тіло»,— згірдно осміхнулась до себе і загасила свічку.

Але думки не давали спокою і в ліжку. Вічна турбота про тіло! Щодня, роками, вона тільки і дбала про його тіло: щоб мав що їсти, щоб мав вигоди, доволі одежі, не застудився. Не жаліла для нього ні часу, ні праці. Се був її обов'язок, такий натуральний, що перестав бути навіть важким. Життя досі складалось тихо, спокійно, в неї не було причини жалітись. Вони не сварились, люди їх поважали, у них не було навіть довгів! Вона була горда, що чоловік не грає в карти, і всім хвалилась.

Аж ось сьогодні він сколотив усе, посіяв тривогу, встав перед нею незрозумілим питанням, яке конче треба було рішити. Досі Антін здавався простим і зрозумілим. Все було в нім ясне, добре відоме, укладалося в рамки, а от... Марта чула жаль до Антона: він її обдурив. Затаїв скарб, цінне щось, на що мала і вона право. Роками вони ділились лиш тілом, оддавали його один одному для грубих втіх, для радощів піклування, дрібних турбот, німуючи духом. Може в тім була її вина? Може в тім було прокляття життя?

Слова, які чула сьогодні, краса, яку здатна відчути тільки багата душа, будила в Марті давнє й знайоме.— «Ти розумієш, що значить молодим бути і чистим? Ти не забула?» — Так, вона пам'ятає, хоч може... хоч може мало і не забула. Коли вони брались — і ще в перші часи по шлюбі, у них були інші слова, але життя їх потроху стирало і розвівало, до того, що Антін, котрий якимсь чудом зберіг їх, здававсь тепер Марті незрозумілим і загадковим.

Антін ворушився на ліжку. Марта підіймала голову од подушки і прислухалась. Якась гостра цікавість притягала її увагу до тої людини, яка, їй здавалось, навіть диха сьогодні інакше, ніж завжди. Ніч заважала бачить Антона, але се викликало тільки яскравішу уяву. Марті здавалось, що вона все іще бачить, як він біга по хаті з помолоділим зразу обличчям. Вона хотіла, щоб швидше настав уже день, хоч невідомий, але принадний тим невідомим.

Вранці Антін стрів Марту тільки на мить, коли виходив з дому. Щось було зачіпливе й гостро-лукаве в її сухім, підкресленім оці, яким метнула на нього погляд. Але він зачіпки не підняв.

День був насуплений, сірий. Накрапав дощик. Ліниво, байдужно, без надії спинитись.

Коли в обідню пору Антін повертався додому, стрів несподівано Марту. Ішла назустріч, затягнена в синій новий костюм, що був їй так до лиця. На пері капелюха тремтіли дрібні краплини. Вона була свіжа і легка сьогодні.

— Куди ти? — здивувався Антін.

— Треба було купити дещо в крамницях.

Краска залляла її обличчя. В руках у неї нічого не було.

Видимо, вона вийшла тільки для того, щоб його стріти, бо повернула і пішла разом.

Спочатку мовчали, але потому вона обережно почала звертати його увагу, що од дощу усе потекло. Текли тротуари, вулиці і доми, блискучі залізні дахи, мокрі коні і люди, текли фіакри, дерева і вікна в крамницях. Наче дощ хотів змити всі фарби й рисунки з землі. Неправда ж?

Проти них бігла білява панна під широким брилем. Ледве встигла проколивати повз них на резинових п'ятах, а вже Мартині щоки залляв густий рум'янець. Вона обізвалась наче до себе:

— Терпіти не можу білявих.

Йшли далі, то мовчки, то розмовляли, але Антін кілька разів помітив, що жінка перейма його погляд, а потому пильно роздивляється на тих, на кого він глянув.

Обід був уже готовий. Стіл у столовій парадно білів і на ньому, у високій кришталевій підставці, червоніли свіжі троянди. Се несподіванка була — ся свіжа скатерть, а особливо квітки в таку пізню осінню пору! Антін до того не звик.

Він здивовано глянув на жінку, вона наче навмисне спустила очі, уникаючи дати одповідь, і вибігла в кухню.

Настав вечір. Антін ждав Марту до себе й не ждав. Його бажання двоїлись. Хтілось оповідати і хтілось в собі затаїти все пережите, як щось дороге, йому тільки зрозуміле й цінне.

Але Марта ввійшла. Весела, нервова трохи, і очі блищали у неї.

— Ну, ось і я.

Сіла, рівна, невигідно на кріслі і подивилась на чоловіка.

— Прийшла дослухать твій сон.

Він вагався неначе, тоді вона знов зачепила.

— Ти не сказав мені навіть, як звалась твоя бльондинка.

— Моя бльондинка?

— Ха-ха! Твоя бльондинка.

— Я сам не знаю. Я не питав.

— Ні, не повірю. Ви ж були все вдвох.

— Що ж з того? Я не цікавився йменням. Коли ми стрічалися, наші очі однаково пили блиск сонця і моря — і з нас було сього доволі. Ми разом пили красу з зеленої чаші, де стигне сік винограду, цитрин і помаранчів. Се нас єднало... Що ж тобі ще розказати?..

Замовк на хвилину і знову почав.

— Звичайно ми сходились вранці, брали човен і плили в море. Небо було синіше од моря, море було синіше од неба. Мені здавалось, що вони заздрять одно одному. В далині тріпотіли вітрила човнів, як крила голубів в небі. Ми плили здовж сірих скель, оточених рядом кольорових молюсків. Море гойдалось. І як тільки воно одхилялось од скелі, вона одкривала червоні ясна. Але зараз м'яким любовним рухом, як поцілунком, море знов затуляло той свіжий здоровий рот.

Тепер, з моря, ми краще бачили острів. Сонце обертало звичайний камінь у мармур і змусило його годувати рослину. Він, здавалось, тремтів ввесь в напруженні творчої сили, і лиш часами, коли блукали по ньому тіні од хмар, стихала оргія сонця, блиску і фарб — і се була коротка хвилина спочинку.

Звідси нам зрозумілими стали вічні наскоки моря на острів. В якому б настрої воно не було, воно вічно штурхало камінь, вічно гризло його. Підгортало каміння під ноги і покривало водою. Ми пропливали над ними. Як скорені бестії, вони лежали на дні тихі, гладенькі, безсилі і покірно давали одягати себе рудою вовною водорослів. Згризений в гальку, камінь сірів берегами, а там, де море встигло стерти його в білий пісок, воно грало над ним блакитним вогнем перемоги. Високі скелі, гордо навислі над морем, піддались нарешті: море вигризло в них високі й глибокі ґроти. Навіть не гроти,

а цілі храми для культу казки. Ми заїздили туди. Лягали на дно човна і за хвилину опинялись в казковому царстві. Там були дива, яким не вірилось зразу. Там води горіли шафіром або смарагдом, там була піна, рожева, наче троянда, склепіння в містичному сяйві, зеленім, блакитнім, там вода крила сріблом човен, весла і наші руки. Переливалась веселка, блищало дорогоцінне каміння, грали брильянти, а різнобарвні молюски своїм тілом цяцькували підводні скелі.

Біля блакитної ґроти море здималось і раз - у - раз вливало в неї срібло своїх хвиль. Наш провідник брався за ланцюг, щоб скерувати човен, ми підіймались на хребті хвилі і море раптом вплювало човен в тісний отвір. Він летів серед бризків і піни, скрегочучи, б'ючись боками об скелі, і нарешті тихо гойдався, як заспокоєний лебідь. Перше,— що я помітив, піднявшись з човна,— се білі зуби моєї сусідки. Їх одкривала радість блакиті. Може і в мене так само світились зуби. Навіть напевно. Я не годен описати тобі блакитну ґроту. Коли б ти могла створити важке склепіння з литого срібла, розпустить в рідину дорогий туркус, щоб він гойдався і грав вогнями і голубу кидав оксидеровку на стіни, коли б тобі вдалось зібрати з неба і з моря усю блакить, щоб наситити нею повітря печері, ти мала б щось слабо подібне до тої гроти. А як світилось тіло у тій воді! Воно горіло синім вогнем. Ми гойдались на човні, наче плавали в небі, зачерпали долонями воду, а висипали з неї дощ самоцвітів. Срібна хвиля безперестанку вплювала в ґроту нові човни. А ми дивились, як з них підіймалися люди, і радість блакиті одкривала їм зуби...

Для одміни ми їздили в море ловити рибу. Запускали волосінь в глибину, і коли риба клювала, волосінь билась на пальці, як живчик. Ми їх витягали на сонце, тих яскравих, розмальованих рибок, більше подібних до екзотичних квітів, аніж до риб, трибарвних віоль, червоних чортів і кардиналів, собачих рибок і королівських; ми збирали з дна моря розкішні букети.

Поверталось засмалені сонцем, обвіяні вітром, солоні од морської води...

Але траплялось, що сусідка не з'являлася зовсім... Тоді...

Антін урвав. Встав знову з крісла і заходив по хаті важким, виразним кроком, наче втоптував в землю затаєні згадки.

— Тоді ?..— підняла Марта кинуте слово.

Їх очі стрілись на мент, як кремінь і кресало у злій боротьбі ...

— То - ді ...— помалу, цідячи слово по слові, одповів їй Антін : — тоді блукав я сам ... Глухий, як скрипка, коли порвались у неї струни ... німий, як людина, що несподівано втратила голос ... Я її кликав, ту невідому ... кликав, щоб разом читати книгу краси, яка для мене закривалась без неї. Я дививсь і не бачив. Я її кликав, а вона не з'являлась ...

Марті здалося, що Антін навіть зітхнув.

— Звели нас знову місячні ночі. Я сидів десь на скелі. Місяць ще не зійшов. Хор цвіркунів м'яко сюрчав у сухій траві, а один з них, покриваючи все, дзвінко тягнув свою ноту, наче між землею і небом, понад застиглим морем, снувалась й дзвеніла безконечна срібна струна.

— Вам сумно ? — почув я знайомий голос зза виступу скелі і тоді тільки її помітив.

— Мені теж сумно. Ми належимо з вами до самотніх, здається, як і наш острів.

Вона сіла поруч зо мною і протягла руку над морем.

— Ви подивіться, він все пливе. Вічно самотній в просторах моря, а море хлюпа в його боки. Нема од нього дороги. Хіба місяць вночі збудує золотий міст, з'єднає острів з далеким і невідомим. Але міст той такий легенький, такий тремтячий, хисткий, що тільки мрія зважитись може ступити на нього і легким нечутним кроком помандрувати у далечінь ...

Я почув її голос і перестав бути мертвим деревом скрипки. Вона вже водила смичком своєї уяви по тугих струнах. Голос мій знов обізвався у грудях, і очі видющими стали. Я бачив, як сходив місяць, як море простелило йому під ноги золотий килим, а пальми, замахавши сотнями віял, вітали — «осанна !». Почув одразу, як тепла хвиля повітря, зіткана з сяйва, з запаху моря і диких трав, тихо колихалась поміж маслин і била в лице нам ароматним прибоєм. Побачив зморщки Монте - Соляро, які ніколи його не старять : все те дике каміння,

що розсіялось по схилах амфітеатром, як в древнім театрі, задивившись на сцену моря, де місяць творить свою одвічну містерію.

Антін задумавсь. Видимо, він силкувавсь щось пригадати, напружував пам'ять і безпомічно мовчав.

— Тут у сні моєму якась перерва,— почав винувато,— якась чорна безодня. Не пам'ятаю, що було. Я наче зник раптом, стертий з землі, і зникли зо мною острів, море й вона. Все впало у прірву.

Не пригадаю, як я опинився в човні. Не я, а ми. Ми були вдвох. Місяць висів над морем. Далекі скелі ближчими стали. Фіолетові зморщки лягли на їх обличчя, і якась тепла, материна турбота нахилила скелі над морем. Якась добрість з'єднала берег і море, згоду і смуток. І поволі, поки ріс місяць і блід, росли скелі і блідли. Повитягались гострі шпилі, оддідились окремі каміння, перетворились у білий мармур, одяглися в різьбу — і став перед нами острів із моря — ввесь як Мілянський собор. А місяць вимостив злотом дорогу до нього.

Наші весла тихо плескали в морі. Спід них скакали вогні. Дрібні, маленькі, зелені, як блищаки у петрівчані ночі.

Ми зумисне направляли човен на тіні, бо там ясніше горіли вогні. Здавалось, що весла вигрібали із моря скриті в ньому скарби. Вона розщібнула рукав, закасала аж до плечей і встромила у воду руку, блакитну в місячнім сяйві.

— Дивіться! — гукала і випускала спід пальців веселі вогні, що зараз гасли.

— Тепер ми як боги! — сміялась.— Кричіть: «Хай буде світ!»

— Хай буде світ! — повторяв я за нею і теж занурював руку.

Ми нахилялись над краєм човна, такі близькі до себе, що чули на щоках лоскотання волосся та тепло лиць і дивились, як виринали з таємного глибу і скакали крізь наші пальці зелені іскри, одна, друга, десята ...

Потому я виймав руки, з них стікала вода, а я брався за весла й плив далі, сиплючи ними дощ іскор.

Часом наш човен натикавсь на рибацький. Ліхтар на ньому кидав червоне світло на море, на снасті, канати, бік барки і добре, обсмалене вітром лице.

— Щасливого лову! — кивала вона головою рибалці.

— Щасти і вам Мадонна! — обзивався глибокий голос, і чорний бриль поважним рухом розрізував світло.

Ми заїздили в ґроти. В них було темно, аж чорно. Але доволі було зворухнуть тільки той чорний сон, як він будився цілим пожаром, снопами іскор і перетворював воду в зоряну ніч.

У гроті «святих» обняв нас містичний, таємний страх. Ми бачили тільки удень той морський склеп, де каміння скидалось на сонних людей. Тепер так само тихо дрімали кам'яні люди. Так само спала жінка навзнак, покрита рядном, і по колінах у неї, на покривалі, блукав місячний промінь. Білий, в глибокій дрімоті, схилився старець, поклав на долоні зажурене чоло. Вгорі, по склепіннях готицького храму, блимало світло невидимих лямпад і все блукало по стінах, наче вітер гойдав лямпади. Через зелену, прорізану місяцем воду видно нам було, як дрімала на дні голісінька жінка з дитям на колінах, і світло повзло у неї по повних стегнах. З чорних таємних закутків ґроти безперестанку, самі собою, спливали наверх зелені зірки і тихо гасли ...

Потому ми виплили в море. Далеко в ньому світились вогні рибацьких човнів. Море гойдало нас злегка, а ми сиділи попліч і наші тремтіння зливались в одно. І коли я поглянув на неї, то близько перед собою побачив її уста, такі червоні, що навіть ніч ...

Марта не дала йому скінчити.

Вона піднялась, уся збіліла й сувора.

— Ти цілував її?

В її питанні була жахлива впевненість.

Дивилась на нього, наче хтіла випить таємну отруту з його очей, і рука її важко лягла на стіл.

Антін теж скочив. Щось гаряче, шалене вдарило в мозок йому. Жорстоке і гостре, як наточений ніж, мигтячий бажанням зранить.

— Так, цілував!..— крикнув він жінці нестямно.— Цілував, чуєш? Я цілував уста, що промовляли до мого серця, що знали мову моєї душі ... Хіба не маю права? Хіба вони не варті? Ти хотіла б, щоб я навік занімів, неначе камінь, неначе ти ... Ні, я ще живий ... чуєш, живий!.. Я цілував!

чув, що її ранить, і жорстока радість од того солодко тріпалась в ньому.

Марта закрила лице руками. З голосним плачем вона упала в крісло, а він дивився на її плечі, що скакали в риданні, і чув полегкість.

Потому, раптом опритомнівши, кинувсь до жінки.

— Що ти ? Марточко ... Марто ! Не треба ... Ну, що ж ти ... се ж тільки сон ...

Але Марта одхитнулась од нього і тупнула злісно ногою.

— Геть ! не смій торкатись до мене.

— Та годі ж бо, Марто ...— благав Антін і намагався одняти руки їй од лиця ...— Зрозумій же, що се лиш снилось, що нічого того не було.

Але Марта тільки голосніше ридала. Вона нічого не хотіла слухать.

— Ти її цілував ...

Він стояв на колінах, намагаючись заспокоїти жінку, одняти од лиця руки. Йому вже було досадно на себе.

— Не будь же дитиною, Марто. Зрозумій врешті, що ти говориш дурниці, що в снах ніхто не винен ...

Вона заспокоїлась наче, витерла хусткою очі і, одіпхнувши Антонові руки, підвелась з крісла.

— Я розумію, що то був сон,— сказала зимно.— Але ти здатний зробити те, що тобі снилось ...

І хотіла вийти з кімнати.

Тоді Антін загородив їй дорогу. Ні, він не пустить. Коли вже так сталось, вони мусять поговорити одверто. Можливо ... Можливо, що в сні він був собою, що він здатний на такий вчинок, але винна у тому вона ...

Вона ? Ха - ха !

Вона. Вона не вміла шанувати життя, оберігати його красу. Щодня закидала його тільки дрібним, непотрібним, тільки грузом життя, аж зробила з нього смітник. Поезія жити не може на смітнику, а без неї життя — злочин.

Марта горіла злістю.

А він ? Хіба він не зачинявся од неї, не ховав живу воду душі, як той скупий, що боїться, аби на його скарби не впав чужий погляд ? Чого ж винна тільки вона ?

Ні, спочатку він був інакший, але не можна ж зростити квітку на безводному ґрунті. Вона зів'яне. Він розуміє, без прози трудно прожити. Нехай буде наверху

піна, але під нею мусить в келеху грати чисте вино, і той, хто ллє у нього безперестанку воду, позбавить смаку вино.

За вікнами билась осіння негода, а в хаті, душній і димній, що одна тільки жила серед сонного царства дитячих ліжок, ішов бій невдоволених душ.

Вони нагадали один одному найменшу вину, гріхи проти Духа Святого, докоряли за байдужність, свою самотність, здичіння в болоті життя.

— Ти обросла буденним, наче корою,— кричав Антін.

— А ти був вдома тільки столовником!..

Їм було душно. Антін розщібнувся. Розтріпаний 'ввесь, він носився по хаті, наче хтів розіпхнути плечима стіни тісної кімнати, і довге волосся гналось за ним у тій біганині.

Марта розчервонілась, упріла, обтирала хустинкою шию і блищала очима.

— Ти ... ти, як Цірцея хотіла б обернути мене в свиню.

— Іди, цілуйся з ким хочеш ... мені байдуже!

Вони посварились.

* * *

Тепер між ними часто була незгода. Дикі, пристрасні сварки, як злива, розсікали їхнє життя, досі таке спокійне, одноманітне, «щасливе», як ще недавно думала Марта. Але доволі, щоб прошуміла буря, її серце, омите сльозами, цвіло й молоділо. Яка вона була щаслива, коли між двома сварками, хоч на хвилину, їй вдавалось знайти спільну з Антоном мову!

Марта ревнувала Антона. Уперто, затаєнно, сильно, до всіх і всього. До стрічних жінок, до природи, до вечорів, коли він замикався у своїй хаті, до його думок і мрій. Їй хотілось мати його тільки для себе, неподільно, цілком. Вона не була певна у ньому. Якась небезпека вічно тримала її в тривозі, робила трохи чужою для чоловіка. Тепер Антін не бачив щоранку голих жінчиних ніг, не чув скучних і прозаічних снів, не прибирав по всіх хатах спідниць. Щось молоде, давнє, дівоче прокинулось в Марті, якийсь фермент: він нищив спокій, ще недавно такий бажаний. Але у тім, що вона чула потребу знов здобувати давно здобуте на власність, таїлась нова принада, відгук її весни. Вона не знала, чи надовго їй стане сили, чи одшумлять коли бурі, але тепер вже частіше червоніли за їх столом троянди ...

ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

Іван був дев'ятнадцятою дитиною в гуцульській родині Палійчуків. Двадцятою і останньою була Анничка.

Не знати,— чи то вічний шум Черемоша і скарги гірських потоків, що сповняли самотню хату на високій кичері [1], чи сум чорних смерекових лісів лякав дитину, тільки Іван все плакав, кричав по ночах, погано ріс і дивився на неню таким глибоким, старече розумним зором, що мати в тривозі одвертала од нього очі. Не раз вона з ляком думала навіть, що то не од неї дитина. Не «сокотилася» баба при злогах, не обкурила десь хати, не засвітила свічки — і хитра бісиця встигла обміняти її дитину на своє бішеня.

Туго росла дитина, а все ж підростала і не стямилась навіть, як довелося шить їй штани. Але так само була чудна. Дивиться перед себе, а бачить якесь далеке і невідоме нікому, або без причини кричить. Гачі [2] на йому спадають, а воно стоїть серед хати, заплющило очі, роззявило рота і верещить.

Тоді мати виймала люльку з зубів і, замахнувшись на нього, люто гукала:

— Ігі на тебе! Ти обмініннику! Щез би у озеро та в тріски!

І він щезав.

Котивсь зеленими царинками [3], маленький і білий, наче

[1] Безлісній горі.
[2] Штани.
[3] Царинка — обгороджений сінокіс близько од оселі.

банька кульбаби, безстрашно забирався у темний ліс, де гаджуги[1] кивали над ним галузками, як ведмідь лабами.

Звідси дивився на гори, близькі й далекі верхи, що голубіли на небі, на смерекові чорні ліси з їх синім диханням, на ясну зелень царинок, що мов дзеркала блищали в рамах дерев. Під ним, в долині, кипів холодний Черемош. По далеких горбах дрімали на сонці самотні оселі. Було так тихо і сумно, чорні смереки безперестанку спускали сум свій в Черемош, а він ніс його долом й оповідав.

— Іва!.. мо-ой! — гукали на Івана од хати, але він того не слухав, збирав малини, пукав з листочків, робив свистілку, або пищав у травинку, намагаючись вдавати голоси птахів та всі ті згуки, що чув у лісі. Ледве помітний в лісовім зелі, збирав квітки і косичив ними свою кресаню (бриль), а утомившись, лягав десь під сіном, що сохло на остревах[2], і співали йому до сну та й будили його своїм дзвоном гірські потоки.

Коли Іванові минуло сім літ, він вже дивився на світ інакше. Він знав вже багато. Умів знаходити помічне зілля — одален, матриган і підойму, розумів, про що канькає каня, з чого повстала зозуля — і коли оповідав про все те вдома, мати непевно позирала на нього: може в о н о до нього говорить? Знав, що на світі панує нечиста сила, що áрідник (злий дух) править усім; що в лісах повно лісовиків, які пасуть там свою маржи́нку[3]; оленів, зайців і серн; що там блукає веселий Чугайстир, який зараз просить стрічного в танець та роздирає нявки; що живе в лісі голос сокири. Вище, по безводних далеких недеях[4], нявки розводять свої безконечні танки, а по скелях ховається щезник. Міг би розказати і про русалок, що гарної днини виходять з води на берег, щоб співати пісень, вигадувати байки й молитви, про потопельників, які по заході сонця сушать бліде тіло своє на каменях в річці. Всякі злі духи заповнюють скелі, ліси,

---

[1] Смереки — рід наших ялинок.
[2] Острева — суха смерека з галузками, на якій сушиться сіно.
[3] Худобу.
[4] Диких верхах гір.

провалля, хати й загороди та чигають на хрестянина або на маржину, щоб зробити їм шкоду.

Не раз, прокинувшись уночі, серед ворожої тиші, він тремтів, сповнений жахом.

Ввесь світ був як казка, повна чудес, таємнича, цікава й страшна.

Тепер він вже мав обов'язки — його посилали пасти корови. Гнав у ліс своїх жовтаню та голубаню, і коли вони потопали в хвилях лісових трав та молодих смеречок і вже звідти обзивались до нього, як спід води, тужливим дзвоном своїх дзвінків, він сідав десь на узбіччю гори, виймав денцівку (сопілку) і вигравав немудрі пісні, яких навчився од старших. Однак та музика не вдовольняла його. З досадою кидав денцівку і слухав інших мелодій, що жили в ньому, неясні і невловимі.

Знизу підіймавсь до Івана і затоплював гори глухий гомін ріки, а в нього капав од часу до часу прозорий дзвін колокільця. Зза галузки смереки виглядали зажурені гори, напоєні сумом тіней до хмар, що все стирали бліду усмішку царинок. Гори щохвилини міняли свій настрій: коли сміялась царинка, хмурився ліс. І як трудно було вдивитись в те рухливе обличчя гір, так трудно було дитині спіймати химерну мелодію пісні, що вилась, тріпала крильцями коло самого вуха і не давалась.

Одного разу він покинув свої корови і подряпавсь на самий грунь (верх). Ледве помітною стежкою підіймавсь вище й вище, поміж густі зарослі блідої папороті, колючої ожини й малини. Легко перескакував з камінця на камінчик, перелазив через повалені дерева, продирався крізь гіллячки кущів. За ним підіймався з долини вічний шум річки, росли гори, і вже вставав на крайнебі блакитний привид Чорногори. Довгі плакучі трави крили тепер боки гори, дзвінки коров обзивались, як далеке зітхання, все частіше попадалось велике каміння, що далі, на самім вершку, творило хаос поламаних скель, списаних лишаями, здушених у гадючих обіймах корінням смерек. Під ногами в Івана кожний камінь вкривали рудаві мхи, грубі, м'які, шовкові. Теплі і ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, м'яко вгинались і обіймали ногу, як пухова подушка. Кучерява зелень го-

гозів і афин[1] запустила своє коріння у глибінь моху, а зверху сипнула росою червоних та синіх ягід.

Тут Іван сів одпочити.

Ніжно дзвеніла над ним фоя смерек, змішавшись з шумом ріки, сонце налляло злотом глибоку долину, зазеленило трави, десь курився синій димок од ватри[2], зза Ігриця оксамитовим гулом котився грім.

Іван сидів і слухав, забувши зовсім, що має доглядати корови.

І ось раптом, в сій дзвінкій тиші, почув він тиху музику, яка так довго і невловимо вилась круг його вуха, що навіть справляла муку! Застиглий і нерухомий, витягнув шию і з радісним напруженням ловив дивну мелодію пісні. Так люди не грали, він принаймні ніколи не чув. Але хто грав? Навкруги була пустка, самотній ліс і не видно було живої душі. Іван озирнувся назад, на скелі — і скаменів. На камені верхи сидів «той», щезник, скривив гостру борідку, нагнув ріжки і, заплющивши очі, дув у флояру.— «Нема моїх кіз... Нема моїх кіз...» — розливалась жалем флояра. Та ось ріжки піднялись вгору, щоки надулись і розплющились очі.— «Є мої кози... є мої кози...» — заскакали радісно згуки, і Іван з жахом побачив, як, виткнувшись зза галузок, затрясли головами бородаті цапи.

Він хтів тікати і не міг. Сидів прикутий на місці і німо кричав од холодного жаху, а коли врешті видобув голос, щезник звинувся і пропав раптом у скелі, а цапи обернулись в коріння дерев, повалених вітром.

Іван гнав тепер вниз, без тями, наосліп, рвав зрадливі обійми ожин, ламав сухі гіллячки, котився по слизьких мхах і з жахом чув, що за ним щось женеться. Нарешті впав. Скільки лежав, не пам'ятає.

Прийшовши до себе і вздрівши знайомі місця, він заспокоївся трохи. Здивований, наслухав якийсь час. Пісня, здавалось, бриніла вже в ньому. Він вийняв денцівку. Зразу йому не йшло, мелодія не давалась. Починав грати з початку, напружав пам'ять, ловив якісь згуки — і коли врешті знайшов, що віддавна шукав, що не давало йому

---

[1] Лісові ягоди.
[2] Ватра — вогнище.

спокою — і лісом поплила чудна, невідома ще пісня, радість вступила у його серці, залляла сонцем гори, ліс і траву, заклекотіла в потоках, підняла ноги в Івана і він, пожбурнувши денцівку в траву та взявшись у боки, закружився у танці. Перебирав ногами, ставав легко на пальці, бив босими п'ятами в землю, щібав голубці, крутився і присідав.— «Є мої кози ... є мої кози ...» — щось співало у ньому. На сонячній плямі полянки, що закралась в похмуре царство смерек, скакав біленький хлопчик, немов метелик пурхав зі стебла на стеблину, а обидві корови — біланя і голубаня, просунувши голови межи галузки, привітно дивились на нього, жуючи жуйку, та зрідка дзвонили йому до танцю.

Так знайшов він у лісі те, чого шукав.

Вдома, в родині, Іван часто був свідком неспокою і горя. За його пам'яти вже двічі коло їх хати трембітала трембіта [1], оповіщаючи горам і долам про смерть: раз, коли брата Олексу роздушило дерево в лісі, а вдруге, коли браччик Василь, файний веселий легінь, загинув у бійці з ворожим родом, посічений топірцями. Се була стара ворожнеча між їхнім родом і родом Гутенюків. Хоч всі в родині кипіли злістю і завзяттям на той диявольський рід, але ніхто не міг докладно розказати Іванові, звідки пішла ворожнеча. Він теж горів бажанням помститись і хапавсь за татову бартку, важку ще для нього, готовий кинутись у бій.

То байка, що Іван був дев'ятнадцятий в батька, а Аничка двадцята. Їхня родина була невелика: старині двоє та п'ятеро дітей. Решта п'ятнадцять спочило на цвинтарі біля церковці.

Всі вони були богомільні, любили ходити до церкви і особливо на храм. Там можна побачитись було з далеким родом, що осівся по околишніх селах, та й траплялась нагода оддячить Гутенюкам за смерть Василеву та за ту кров, що не раз чюрила з Палійчуків.

Витягалось найкраще лудінє (одежа), нові крашениці, писані кептарі, череси і табівки, багато набивані цвяхом, дротяні запаски, черлені хустки шовкові і навіть пишна та білосніжна гугля, яку мати обережно несла на ціпку

---

[1] Довга на сажень сурма з дерева і з кори.

через плече. Іван теж дістав нову кресаню і довгу дзьобню, що била його по ногах.

Сідлались коні і суточками [1], зеленим верхом, ішов пишний похід та закосичував плай гейби червоним маком.

По горах, долами й верхами, тяглися святочно прибрані люди. Зелена отава царинок розцвіталася раптом, вздовж Черемоша плив різнобарвний потік, а десь високо, на чорному запиналі смерекових лісів, жаром горів під ранішнім сонцем червоний дашок гуцульського парасоля.

Незабаром Іван побачив стрічу ворожих родів.

Вони вже вертали з храму, тато був трохи напитий. Раптом на вузенькій дорозі, між скелею і Черемошем, зробився тиск. Вози, кінні і піші, чоловіки й жінки — спинились і збились в купу. В лютому ґвалті, що звіявсь одразу, як вихор, невідомо од чого, заблищали залізні бартки та заскакали перед самим обличчям. Як кремінь і криця стялись роди — Гутенюки з Палійчуками, і перше, ніж Іван встиг розібрати, про що їм йдеться, тато розмахнув бартку і вдарив плазом комусь по чолі, з якого бризнула кров, залляла лице, сорочку та пишний кептар. Йойкнула челядь [2], кинулась одтягати, а вже людина з лицем червоним, як його гачі, тяла барткою ворога в голову, і похитнувся Іванів тато, як підтята смерека. Іван кинувся в бійку. Не пам'ятав, що робить. Щось підняло його. Але дорослі потолочили йому ноги, і він не міг протиснутись туди, де бились. Все ще гарячий, роз'юшений злістю, він наскочив з розгону на маленьке дівча, що тряслось з жаху біля самого воза. Ага! се певно Гутенюкова дівка! І не думавши довго, ударив її в лице. Вона скривилась, притулила руками до грудей сорочку і почала тікати. Іван зловив її коло ріки, шарпнув за пазуху і роздер. Звідти впали на землю нові кісники, а дівчинка з криком кинулась їх захищати. Але він видер і кинув у воду. Тоді дівчинка, зігнута вся, подивилась на нього спідлоба якимсь глибоким зором чорних матових очей і спокійно сказала:

— Нічьо... В мене є другі... май ліпші.

Вона наче його потішала.

---

[1] Суточки — обгорожена гірська стежка.
[2] Жінота.

Здивований лагідним тоном, хлопець мовчав.

— Мені неня купили нову запаску ... і постоли ... і мережані капчурі ... і ...

Він все ще не знав, що сказати.

— Я си обую файно та й буду дівка ...

Тоді йому заздрісно стало.

— А я вже вмію грати в денцівку.

— Наш Федір зробив си таку файну флояру ... та й як заграє ...

Іван надувся.

— Я вже щезника бачив.

Вона неймовірно подивилась на нього.

— А нашо ж ти б'єш си ?

— А ти нашо коло воза стояла ?

Вона подумала трохи, не знаючи, що одповісти, і почала шукать щось за пазухою.

Витягла врешті довгий цукерок.

— Ади !

Половину вкусила, а другу поважним, повним довір'я рухом подала йому.

— На !

Він завагався, але узяв.

Тепер вони вже сиділи рядочком, забувши про вереск бійки й сердитий шум річки, а вона оповідала йому, що зветься Марічка, що пасе вже дробєта (вівці), що якась Марцинова — сліпа на одно око — покрала у них муку ... і таке інше, обом цікаве, близьке і зрозуміле, а погляд її чорних матових очей м'яко поринав у Іванове серце ...

І втретє затрембітала трембіта про смерть у самотній хаті на високій кичері : другого дня по бійці помер старий Палійчук.

Тяжкі часи настали в родині Івана по смерті газди. Загніздилось безладдя, спливали гаразди, продавались царинки одна по одній, і маржина десь танула так, як по горах весною сніги.

Але в Івановій пам'яті татова смерть не так довго жила, як знайомість з дівчам, що, скривджене ним безневинно, повним довір'я рухом подало йому половину цукерка. В його давній і безпричинний смуток влилась нова течійка. Вона несвідомо тягла його в гори, носила по су-

сідніх кичерах, лісах і долинах, де б він міг стріти Марічку. І він стрівся нарешті з нею: пасла ягнята.

Марічка його прийняла, як би давно сподівалась: він буде з нею пасти овечки. А й справді! Нехай жовтаня та голубаня для себе б'ють в колокільці та вирікують в лісі, а він йме пасти її ягнята.

І як вони пасли!

Білі ярки, збившись у холодок під смереку, дивились дурними очима, як качались по мхах двоє дітей, дзвонячи в тиші молодим сміхом. Втомившись, вони забирались на біле каміння і лячно зазирали звідти у прірву, з якої стрімко підіймався у небо чорний привид гори і дихав синню, що не хтіла тануть на сонці. В щілині поміж горами летів в долину потік і тряс по каміннях сивою бородою. Так було тепло, самотньо і лячно у віковічній тиші, яку беріг ліс, що діти чули власне дихання. Але вухо уперто ловило і побільшало до найбільших розмірів усякий згук, що мусив жить в лісі, і їм часом здавалось, що вони чують чийсь хід потайний, глухе гупання барди, хекання втомлених грудей.

— Чуєш, Іва? — шепотіла Марічка.

— Чому б не мав чути? А чую.

Вони обоє знали, що то бродить по лісі невидима сокира, гупа об дерева і хека з втомлених грудей.

Ляк проганяв їх звідти в долину, де потік плив спокійніше. Вони робили собі курбало у потоці, глибоке місце і, роздягшись, бовтались в нім, як двоє лісних звірят, що не знають, що таке сором. Сонце спочивало на їх яснім волоссі і било в очі, а ледова вода потока щипала тіло.

Марічка перша змерзала й пускалася бігти.

— Стій,— гукав на неї Іван,— звідки ти?

— З Я - вор - рова,— цокотіла зубами синя Марічка.

— А чия ти?

— Ковальова.

— Бувай здорова, ковальова! — щипав її Іван і пускавсь доганяти, аж поки потомлені, але загріті, не падали на траву.

В тихім плесі потічка, над яким горів царівник сонячним цвітом та синів лабуштан низкою черевичків, жалібно кумкали жаби.

Іван нахилявся понад потоком і питав жабу:

— Кума-кума, шос варила?

— Бурак — борщ. Бурак — борщ. Бурак — борщ...— кректала Марічка.

— Бураки-ки-ки!.. Бураки-ки-ки! Бураки-ки-ки! — верещали обоє, заплющивши очі, аж жаби здивовано мовкли.

І так вони пасли, що не раз розгубили овечки.

Коли вони старшими стали, забави були вже інші.

Тепер Іван був уже легінь, стрункий і міцний як смерічка, мастив кучері маслом, носив широкий черес і пишну кресаню. Марічка теж вже ходила у заплітках, а се значити мало, що вона вже готова й віддатись. Не пасли більше вкупі ягнята і стрічались лиш в свято, або в неділю. Сходились коло церкви, або десь у лісі, щоб стариня не знала, як кохаються діти ворожих родів. Марічка любила, коли він грав на флояру. Задуманий все, встромляв очі кудись поза гори, неначе видів, чого не бачили другі, прикладав мережану дудку до повних уст, і чудна пісня, якої ніхто не грав, тихо спадала на зелену отаву царинок, де вигідно послали свої тіні смереки. Холодно було, і мороз йшов поза шкуру, коли вилітали перші свистячі згуки. Наче зими лежали по мертвих горах. Та ось зза гори встає вже бог-сонце і вкладає свою голову в землю. Зрушились зими, збудились води, і задзвеніла земля од співу потоків. Розсипалось сонце пилом квіток, легким ходом ідуть у танцях по царинках нявки, а під ногами у них зеленіє перша трава.

Зеленим духом дихнули смереки, зеленим сміхом засміялись трави, на всьому світі тільки дві барви: в зеленій — земля, в блакитній — небо. А долом Черемош мчить, жене зелену кров гір, неспокійну і шумливу...

Трембіта!.. Туру-рай-ра... Туру-рай-ра...

Заграло серце у вівчарів, заблеяли вівці, учувши пашу...

Шумить шваром полонина холодна, а з диких ломів, з гайна́, встає на задні лаби ведмідь, пробує голос і вже бачить заспаним оком свою поживу.

Б'ють плови[1] весняні, ричать громом гірські верхи —

---

[1] Негода, дощі.

і дух злого холодом віє від Чорногори... а тут раптом з'являється сонце — праве Боже лице — і вже дзвонить у коси, що кладуть сіно в поліг. З гори на гору, з потічка в потічок — пурха коломийка, така легенька, прозора, що чуєш, як од неї за плечима тріпають крильця...

Ой прибігла з полонинки
Білая овечка —
Люблю тебе, файна любко,
Та й твої словечка...

Тихо дзвонить фоя смерек, тихо шепчуть ліси холодні сни літньої ночі, плачуть дзвінки коров, і гори безперестанку спускають сум свій в потоки.

З лоскотом і зойком летить десь в долину зрубане дерево в лісі, аж гори одвітно зітхають — і знову плаче трембіта. Тепер вже на смерть... Спочив хтось навіки по тяжкій праці. Закувала зозуленька та й коло Менчила... от тепер вже співаночка комусь си скінчила...

Марічка обзивалась на гру флояри, як самичка до дикого голуба — співанками. Вона їх знала безліч. Звідки вони з'являлись — не могла б розказати. Вони, здається, гойдалися з нею ще у колисці, хлюпались у купелі, родились у її грудях, як сходять квітки самосійні по сіножатях, як смереки ростуть по горах. На що б око не впало, що б не сталось на світі: чи пропала овечка, полюбив легінь, зрадила дівка, заслабла корова, зашуміла смерека — все виливалось у пісню, легку і просту, як ті гори в їх давнім, первіснім житті.

Марічка і сама вміла складати пісні. Сидячи на землі, поруч з Іваном, вона обіймала свої коліна і потиху гойдалася в такт. Її круглі литки, опалені сонцем і од колін голі до червоних онучів, чорніли під полою сорочки, а повні губи мило ламались, коли вона починала:

Зозулька ми закувала сива та маленька.
На все село іскладена пісенька новенька.

Маріччина пісня оповідала всім добре знайому подію, ще свіжу: як зчарувала Андрія Параска, як він вмирав од того та навчав не любити чужі молодиці. Або про горе матері, якої син загинув у лісі, придушений деревом. Пісні були сумні, прості і ревні, аж краяли серце. Вона їх звичайно кінчала:

Ой кувала ми зозулька та й коло потічка.
А хто ісклав співаночку? Йванкова Марічка.

Вона давно вже була Іванкова, ще з тринадцяти літ. Що ж в тому дивного було? Пасучи вівці, бачила часто, як цап перчить козу, або баран валує вівці — все було так просто, природно, відколи світ світом, що жадна нечиста думка не засмітила їй серця. Правда, кози та вівці стають од того кітні, але людям помагає ворожка. Марічка не боялась нічого. За поясом, на голім тілі, вона носила часник, над яким пошептала ворожка, їй ніщо тепер не зашкодить. На згадку про се Марічка лукаво осміхалась до себе і обіймала Івана за шию.

— Любчику Йванку! Ци будемо в парі усе?

— Єк Бог даст, моє солодашко.

— Ей, ні! Велику пізьму має у серці стариня наша. Не набутися нам.

Тоді його очі темніли і груз топірець в землю.

— Я не требую їхнею згодою. Най шо хоте робе, а ти будеш моєю.

— Ой мой — мой! шо ти говориш...

— Шо чуєш, душко.

І наче на злість старині він на танцях вимахував дівкою так, що аж постоли розсідались.

Однак не все так складалось, як думав Іван. Гадзівство його руйнувалось, вже не було коло чого усім робити, і треба було йти в найми.

Жура гризла Івана.

— Мушу йти в полонину, Марічко,— сумував він заздалегідь.

— Шо ж, йди, Іванку,— покірно обзивалась Марічка.— Така нам доля судилась...

І вона співанками косичила їх розлучення. Їй було жалко, що надовго перервуться їхні стрічі в тихому лісі. Обіймала за шию Івана та, тулячи до його лиця біляву головку, стиха співала йому над вухом:

Ізгадай мні, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину.

— Ізгадаєш?

— Ізгадаю, Марічко.

— Нічьо!—потішала вона його.—Ти меш, сарако, вівчарити, я му сіно робити. Вилізу на копицю та й си подивлю в гори на полонинку, а ти мені затрембітай... Може почую. Як муть мряки сідати на гори, я сяду та й си заплачу, шо не видно, де пробуває милий. А як в погожу нічку зазоріє небо, я му дивитись, котра зірка над полонинков — тоту бачить Іванко... Тільки співати залишу...

— Чому? Співай, Марічко, не втрачай веселості свої, я си хутко поверну.

Але вона тільки сумно головою хитала.

Співаночки мої милі,
Де я вас подію?
Хіба я вас, співаночки,
Горами посію,—

стиха обізвалась до нього Марічка.

Гой ви мете, співаночки,
Горами співати,
Я си буду, молоденька,
Сльозами вмивати.

Марічка зітхнула і ще сумніше додала:

Ой як буде добра доля,
Я вас позбираю,
А як буде лиха доля,
Я вас занехаю...

— Отак і мені... Може і занехаю...

Іван слухав тоненький дівочий голос і думав, що вона давно вже засіяла гори співанками своїми, що їх співають ліси й сіножаті, груні й полонини, дзвонять потоки і виспівує сонце... Але прийде пора, він поверне до неї і вона знов позбирає співанки, щоб було одбуть чим весілля...

* * *

Теплим весняним ранком Іван ішов в полонину.

Ліси ще дихали холодками, гірські води шуміли на скоках, а плай [1] радісно підіймався угору поміж воринням [2]. Хоч йому тяжко було покидати Марічку, а проте сонце і та шумлива зелена воля, що підпирала верхами небо, вливали в нього бадьорість. Він легко стрибав з каменя

---

[1] Гірська стежка.
[2] Огорожа з дерев'яних лат.

на камінь, наче гірський потік, і вітав стрічних, аби тільки почути свій голос.

— Слава Ісусу!..

— Навіки слава.

По далеких горбах самотіли тихі гуцульські оседки, вишневі од смерекового диму, яким прокурились, гострі дашки оборогів[1] з запашним сіном, а в долині кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною та світив попід скелі недобрим зеленим вогнем. Переходячи потік за потоком, минаючи хмурі ліси, де озивалась часом дзвінком корова, або білиця сипала вниз під смереку об'їдки шишок, Іван піднімався все вище. Сонце починало пекти, і кам'яниста доріжка мулила ноги. Тепер вже хати попадалися рідше. Черемош простягся в долині, як срібна нитка, і шум його сюди не доходив. Ліси уступали місце гірським сіножатям, м'яким і повним. Іван брів серед них, як по озерах квіток, нагинаючись часом, щоб закосичить кресаню жмутком червоної грані, або блідим вінком невістульки. Вниз западалися боки гори у глибокі чорні ізвори, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекався тільки бурий ведмідь, страшний ворог маржини — «вуйко». Вода попадалася рідше. Зате як припадав він до неї, коли знаходив потік, той холодний кришталь, що омивав десь жовті корені смерек і аж сюди приносив гомін лісів! Коло такого поточку якась добра душа лишала горнятко або коновочку гуслянки.

А стежка вела все далі, кудись уломи, де гнили одна на одній голі колючі смереки, без кори й фої, як кістяки. Пусто й дико було на тих лісових кладовищах, забутих Богом й людьми, де лиш готури гутіли та вились гадюки. Тут була тиша, великий спокій природи, строгість і сум. За плечима в Івана росли вже гори і голубіли у далині. Орел здіймався з кам'яних шпиць, благословляючи їх широким розмахом крил, чулось холодне полонинське дихання і розросталось небо. Замість лісів тепер слався землею жереп, чорний килим повзучих смерек, в якому плутались ноги, і мхи одягали камінь зеленим шовком. Далекі гори одкривали один за одним свої верхи, вигинали

---

[1] Повітка на сіно.

хребти, вставали, як хвилі в синьому морі. Здавалось, морські буруни застигли саме в ту мить, коли буря підняла їх з дна, щоб кинуть на землю та заллять світ. Вже синіми хмарами підпирали крайнебо буковинські верхи, оповились блакиттю близькі Синиці, Дземброня і Біла Кобила, курився Ігрець, колола небо гострим шпилем Говерля, і Чорногора важким своїм тілом давила землю.

Полонина! Він вже стояв на ній, на сій високій луці, вкритій густою травою. Блакитне море збурених гір обляло Івана широким колом і здавалось, що ті безконечні сині вали таки ідуть на нього, готові впасти до ніг.

Вітер, гострий як наточена бартка, бив йому в груди, його дихання в одно зливалось із диханням гір, і гордість обняла Іванову душу. Він хотів крикнуть на всі легені, щоб луна покотилась з гори на гору аж до крайнеба, щоб захитати море верхів, але раптом почув, що його голос пропав би у сих просторах, як комариний писк ...

Треба було спішити.

За горбком, у долинці, де вітер не так дошкуляв, він знайшов стаю [1], закопчену димом. Діра у стінці для диму чорніла холодним отвором. Загороди на вівці стояли порожні, і вівчарі порались там, щоб було де ночувати при вівцях. Ватаг занятий був добуванням живого вогню.

Заклавши в одвірки скалку, двоє людей перетягали ремінь, від чого скалка крутилась й скрипіла.

— Слава Ісусу! — привітався Іван.

Але йому нічого не одповіли.

Так само фуркала скалка, і двоє людей, скуплені й строгі, тим самим рухом перетягали ремінь. Скалка починала куритись, і скоро маленький вогник вискочив з неї та запалав з обох кінців. Ватаг побожно підняв вогонь і встромив в ватру, зложену коло дверей.

— Навіки слава! — обернувся він до Івана.— Тепер маєм живий вогонь, а доки ме він горіти, ні звір, ні сила нечиста не озьмеся маржини та й нас, ирщених ...

І завів Івана до стаї, де од порожніх бербениць, путин [2] та голих лавиць йшов запах пустки.

---

[1] Дерев'яний намет, в якому живуть вівчарі та роблять сир (будз бриндзю).

[2] Дерев'яна посудина.

— Завтра приженуть нам худібку, коли б допоміг Пан-біг усю людям віддати,— обізвавсь ватаг і розповів, що Іван має робити.

Щось було спокійне, навіть величне в мові та в рухах полонинського газди.

— Мико!..— гукнув він у двері,— а розклади борше ватру у стаї ...

Тонкий кучерявий Микола, з повним жіночим обличчям, вніс в стаю вогонь.

— Ти ж хто, браччіку, будеш — вівчар? — зацікавивсь Іван.

— Ні, я спузар,— одкрив зуби Микола,— маю пильнувать ватри, аби не згасла через все літо, бо була б біда!..— Він навіть з жахом озирнувся навколо.— Та й піти до потоку води, та й у ліс дров ...

Тим часом ватра розгоралась на полонині. Повним поваги рухом, як давній жрець, підкидав ватаг до неї сухі смереки та свіжу фою і синій дим легко здіймався над нею, а далі, кинутий вітром, зачеплявся за гори, перетинав чорну смугу лісів та стелився по далеких блакитних верхах.

Полонина починала своє життя живим невгасимим вогнем, що мав її боронити од всього лихого. І, наче знаючи се, вогонь вивсь гордо своїм гадючим тілом та дихав усе новими клубами диму ...

Чотири сильних вівчарки, поклавши в траву свої кожухи, дивились задумливо в гори, готові в одну хвилину скочить на ноги, показать зуби та наїжити шерсть.

День уже гас. Гори міняли своє блакитне убрання на рожеві з золотом ризи.

Микола кликав вечерять.

Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню, щоб в мирності з'їсти свою першу полонинську кулешу ...

* * *

Яка ж тота полонинка по весні весела, як овечки у ню ідуть із кожного села!..

Високий ватаг, наче дух полонини, обходить з вогнем стоїще. Обличчя в нього поважне, як у жерця, ноги ступають твердо й широко, а дим з головешки фурка за ним крилатим змієм. На воротях стоїща, куди мають перехо-

дити вівці, ватаг кида вогонь, а сам наслухає. Він чує хід полонинський не тільки вухом. Він серцем чує, як з глибоких долин, де киплять ріки та рвуть береги, з тихих осель і царинок, котиться вгору, на поклик весни, жива хвиля худібки, і під ногами її радо зітхає земля. Він чує далеке дихання отари, ричання коров і ледве вловимий голос пісень. А коли врешті показалися люди і підняли угору довгі трембіти, позолочені сонцем, щоб привітать полонину серед синіх верхів, коли заблеяли вівці і шумливим потоком залляли всі загороди, ватаг впав на коліна та підняв руки до неба. За ним схилились до молитви вівчарі й люди, що пригнали маржину. Вони прохали у Бога, щоб вівця мала гаряче серце, як гарячий вогонь, який переступала, щоб Господь милосердний заступив християнську худібку на росах, на водах, на всіх переходах од всякого лиха, звіра й припадку. Як допоміг Бог зібрати худібку докупи, щоб так допоміг усю людям віддати ...

Ласкаво слухало небо простосердечну молитву, добродушно хмурився Бескид, а вітер, пролітаючи далі, старанно вичісував трави на полонині, як мати дитячу голівку ...

* * *

Полонинко, верховинко, чимесь так згорділа, чи не тими овечками, що-сь тільки уздріла?

— Гісь! гісь! — підганяє ззаду вівчар. Вівці ліниво згинають коліна, тремтять на тонких ніжках і трусять вовну.— Гісь! гісь!..— Голі морди, з старечим виразом зануди одкривають слиняві губи, щоб поскаржитись бозна кому: бе-е... ме-е... Два вівчарі ведуть перед. Червоні гачі мірно розгинають повітря, од руху киває на ході за кресанею квітка. Бир-бир!. Вівчарки нюхають вітер і одним оком скоса поглядають на вівці, чи все в порядку. Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють пухнаті хребти, як дрібні в озері хвилі, і драгліє отара. Птруá... птруá!.. Горляний поклик все навертає крайніх в отару, тримає повідь у берегах. Гори голубіють навколо, як море, вітер громадить на небі хмари. Тремтять кучеряві овечі хвости, а голови всі нахилились, і білі плескаті зуби вигризають у корінь солодку бриндушу, хря-

бuст або рожевий горішок. Бир! бир!.. Стелить отарі під ноги полонина свій килим, а вона накриває її рухомим рябим кожухом. Хрум - хрусь... Бе - е... ме - е!.. хрусь - хрусь... Тіні од хмар бродять по ближчих горбах, пересувають їх з місця на місце. Ходять, здається, гори, як вали в морі, і тільки далекі непорушно голубіють на місці. Сонце залляло овечу вовну, розклавшись веселкою в ній, запалило трави зеленим вогнем, за вівчарами ідуть довгі їх тіні. Птруа!.. птруа!.. Хрум - хрусь... хрусь - хрусь... Нечутно ступають пастухи в постолах, котиться м'яко вовниста хвиля на полонині, а вітер почина грати на далекім воринні. Дзз... тонко співає він в одколоту скалку, докучно бринить, як муха. Дзз... обзивається грубо друге вориння, наводячи сум. Хмари все прибувають. Вони вже закрили півнеба, гасне далекий Бескид і чорніє і похмурніє в тінях, немов удовець, а полонина ще молодіє. І питається вітер тонко в воринні: — «Чому ти ся бай не жениш, високий Бескиде?» — «Бо зелена полонинка за мене не піде»,— сумно зітхає Бескид. Блакитне небо замазалось сірим, море гір потемніло, полонина погасла, і отара овець повзе по ній, як сірий лишай. Холодний вітер розправля крила і б'є ними у груди попід кептар. Так трудно дихать, що хочеться обернутись до нього спиною. Хай б'є... Тонко заводить вориння, як муха в тенетах, скиглить біль нестерпучий, плаче самотній сум... Дзз... дз - и - и... Невгавуче, безперестанку. Висотує жили і крає ножем по серці. Хтів би не слухать, але не можна, хтів би втекти — та де? Гісь - гісь!.. А ти куди?.. Шляг би ті трафив! Бир - бир!.. Мурко!.. Але Мурко вже навертає. Обганяє вівцю, вітер настовбурчив на ньому шерсть, а він зловив вже зубами за карк вівцю і кинув в отару. Дзз - и - и... Дззі - і - і... Так зуби болять одноманітним і нестерпучим болем. Зціпив би зуби й замовк. Боли, дзичи, пек ті та цур! Що воно плаче? Відай, се «той», бодай скаменів!.. Отак, здається, впав би на землю, безсилий, затулив вуха руками та би заплакав... Бо вже не годен... Дзз - и - и... Дзі - у - у!.. Йой!..

Іван виймає флояру і дме у неї що має сили, але той, навіжений, сильніший за нього. Летить од Чорногори, як розгнузданий кінь, б'є копитами трави і розмечує гривою звуки флояри. А Чорногора, мов відьма блима за ними

більмом — сніговим полем спід чорних розпатланих кіс і лякає. Дзи - и ... Дзі - у - у !..

Закотилися вівці в долинку і тут тихіше.

На сірому небі показалось блакитне озерце. Остра полонинська трава сильніше запахла. Озерце в небі виступа з берегів і вже широко розлило води. Заголубіли знову верхи, а всі долини налились золотом сонця.

Іван дивиться вниз. Там десь, між горами, де люди, по зеленій отаві походжають білі ноги Марічки. Її очі звернені десь на полонину. Чи співає свої співанки? А може справді порозсівала по горах, вони зійшли квітками, а Марічка замовкла.

Ой як будуть вівчарики
Білі вівці пасти,
Будуть мої співаночки
За кресаню класти ...

згадується йому милий дівочий голос, і він зриває квітку та закосичує нею кресаню.

Птруá ... птруá ... Сонце пече. Робиться душно. Котяться вівці, пирхають на бігу, кривлять старечі губи, щоб краще стяти губами солодкий храбуст, та лишають по собі свіжі бабельки. Хрусь - хрусть ... хрум - хрум ... Треться вовна об вовну, біла об чорну, хвилюють хребти, як в озері хвильки ... Бе - е ... ме - е ... а собаки усе тримають отару у берегах.

Потомились вівчарки. Лягають і косять боками в траві. На довгий червоний язик, що звиса між іклами, сідають мухи.— Бир - бир ! — сердито гукає Іван, і вже собаки при вівцях.

Далеко на полонині, під густим лісом, пасуться корови. Бовгар[1] сперся в задумі на довгу трембіту.

Так поволі тягнеться час. Гірське повітря прополокало груди, хочеться їсти. І як самотньо! Стоїш тут маленький, як бадилина у полі. Під ногами зелений острів, що його обливають блакитні води далеких гір. А там, по суворих диких верхах, десь в бéзводах, в бéзслихах, гніздиться всяка мара, ворожа сила, з якою тяжко боротись. Лиш одно — сокотися ...

Гісь - гісь! Трусяться вівці зеленим полем і м'яко сту-

---

[1] Коров'ячий пастух.

пають по траві постоли ... Тиша така, що чутно, як кров тече в жилах ... Сон налягає. Кладе м'якеньку лапу на очі і на лице і шепче до вуха : спи ... Вівці тануть перед очима ... от вже з овець стали ягнята, а от нічого нема. Поплили трави, як зелена вода. Приходить Марічка. Ой, не обдуриш, небого, ой ні ... Іван знає, що то лісна, а не Марічка, що то вона надить його. Щось тягне його за нею! Не хоче, а вже пливе, як пливуть трави зеленим потоком ...

І раптом дике, передсмертне ревіння корови викидає його зі сну. Що? де? Бовгар, як стояв, спершись трембітою в землю, так і застиг. Рудий бугай вдарив ногами в землю, зігнув воласту шию і підняв хвіст. Він вже мчить на той крик, високо скаче і рве ногами траву. Ріже ногами повітря. Бовгар стрепенувся і поспішає за ним до лісу. Бахнув у лісі стріл. Бах - бах - бах ... загриміли з рушниць верхи. Бах - бах - бах ... озвались дальші і все німіє. Тиша.

— Певно «вуйко» зарізав корову,— дума Іван і пильніше оглядає свою отару.

Птруá - птруá ... сонце наче заснуло, вітер затих і перенісся з землі на небо. Він вже громадить там хмари, таке саме збурене море верхів, яке бачив круг полонини. В безконечних просторах загинув час і не знати, чи день стоїть, чи минає ...

Раптом до вуха долітає давно жданий поклик трембіти. Він приносить од стаї запах кулеші та диму і довгим мелодійним тремтінням оповідає, що кошари чекають на вівці ...

Гісь - гісь ... Мечуться пси, блеють овечки і ллються перістим потоком в долину, трясучи вим'ям, обважнілим од молока ...

* * *

Вже третю добу сіє на полонині дрібний мачкатий дощик. Закурились верхи, закуталось небо, і в сірій мряці пропали гори. Вівці ледве ходили, важкі, повні водою як губка, одежа на вівчарах стала холодна й цупка. Тільки й спочинку було, що під дашком у струнці[1] під час доїння.

---

[1] Струнка — намет для доїння овець. Козар — козячий пастух.

Іван сидить, опершись плечима в дошку, а ногами стискає дійницю. Біля нього — чорний пелехатий козар, що за кожним словом клене, а там ще вівчарі. Нетерплячі дробєта, яким прибува молоко, пруться з загороди у струнку, щоб їх швидше здоїли. Алеж бо почекайте, сараки, бо так не йде ... Лиш по одній ...

— Рист ! — сердито кидає ззаду гонінник в овечий лемент та хлюска мокрим прутом.— Рист ! рист !..— підбадьорюють вівчарі та одхиляють коліна од дірки, кудою скаче у струнку вівця.— А ! бодай бис ...— клене козар і не кінчає : а ну скажеш в таку годину !

Навиклим рухом Іван хапа вівцю за хребет і тягне до себе задом понад широку дійницю. Покірно стоїть вівця, невигідно розчепіривши ноги, така дурна, і слуха, як дзюрить з неї молоко у дійницю.—.Рист ! — хльоска ззаду гонінник.— Рист ! рист ! — покликують і собі вівчарі. Здоєні вівці, немов ступанілі, падають в загороді на камінь, кладуть голову на лапки і кривлять голі, старечі губи. Рист ! рист !.. Іванові руки безперестанку мнуть тепле овече вим'я, одтягають дійки, а по руках в нього тече молоко, що пахне лоєм і підіймає з дійниці масну солодку пару. Рист ! рист ! Вскакують вівці, як очманілі, розчепірюють над дійницями ноги і десять вівчарських рук мнуть тепле вим'я. Жалібно плаче мокра отара по сей і той бік струнки, падають в загороду знесилені вівці, а густе молоко дзвінко дзюрить в дійницю та затікає теплим струмочком аж за рукав. Рист ! рист !..

Козар сміється очима до своїх кіз. Вони не те, що овечки, в них гостре серце. Не падають трупом, як плохі вівці, а твердо стоять на тоненьких ногах. Цікаво підняли ріжки і дивляться в мряку, наче крізь неї щось бачать і так бадьоро трясуться у них тоненькі борідки ...

* * *

Опустіли кошари. Тиша і пустка. Може там десь, в глибоких долинах, звідки гори починають рости, і лунають сміх людський та голоси, але у се віриться мало. Тут, в полонині, де небо накриває безлюдні простори, що живуть в самотині тільки для себе, вікує тиша.

Лиш в стаї тріщить невгасимий вогонь і все висилає синій дим свій на мандри. Здоєне молоко важко спочиває

в дерев'яній посуді, над ним схилився ватаг. Він вже його заправив. З подри [1], де сохнуть великі круглі боханці будзу, повіває на ватага вітер, але не може прогнати з стаї запаху вугля, сиру і овечої вовни. Бо тим самим пахне і ватаг. Нові бербениці й барильця німують в кутку, хоч тільки запукай до них — і обізветься голос, що там жиє. Холодна жентиця [2] світить з коновки зеленим оком. Ватаг сидить серед свого начиння, як батько серед дітей. Все воно — чорні лавки і стіни, ватра і дим, будз, бербениці й жентиця — все воно близьке і рідне, на всьому спочила його тепла рука.

Молоко уже гусне, але ще йому не пора. Тоді ватаг вийма зза череса цілий жмуток дерев'яних колодок і починає читати. Там закарбовано все, в тій дерев'яній книзі, хто скільки має овець і що кому належить. Турбота зсува йому брови, а він уперто читає. «Мосійчук має штирнадцять дробєт, а му належить» ...

За стінкою стаї спузар виводить:

Питається у баранця
Круторіжка вівця,
Ци ти вробиш, баранчику,
Зеленого сінця?

— Розспівався! — сердиться ватаг і наново перелічує карби.

Не знаєш ти, круторіжко,
Яка буде зима,
Ци ти вийдеш, ци не вийдеш
З полонинки жива ...

докінчує спузар у сінях і входить в стаю.

Закопчений, чорний, згинається над вогнем, і білі зуби блищать у нього. Вогонь потріскує стиха.

Молоко в путині жовкне і гусне. Ватаг схилився над ним скуплений, навіть суворий. Розщібає поволі рукава і по сам лікоть занурює в нього свої голі, зарослі волоссям руки. І так застигає над молоком ...

Тепер має бути тихо у стаї, двері замкнені, і навіть спузар не сміє кинуть оком на молоко, поки там твориться

[1] Полиця під дахом.
[2] Сироватка.

щось, поки ватаг чаклує. Все наче застигло в німому чеканні, бербениці затаїли у собі голос, притаїлись будзи на полицях, поснули сном чорним стіни і лави, вогонь ледве диха, і навіть дим соромливо тікає в вікно. Тільки по легкому рухові жил на ватагових руках помітно, що на споді в посуді одбувається щось. Руки оживають потроху, то підіймаються вище, то опускаються нижче, закруглюють лікті, щось плещуть, бгають та гладять там в середині, і раптом з дна посуди, спід молока, підіймається кругле, сирове тіло, що якимсь чудом родилось. Воно росте, обертає плескаті боки, купається в білій купелі, само біле і ніжне, і коли ватаг його виймає, зелені родові води дзвінко стікають в посуду ...

Ватаг легко зітхнув. Тепер і спузар може вже глянуть. Славний родився будз, ватагові на втіху і на пожиток людям ...

Одчиняються двері нарозтіж, вітер дме з подри, ватра з радости лиже чорний котел, в якому сироватка гуля коломийки, і серед диму й вогню блищать в спузаря зуби ...

А коли сонце заходить, ватаг виносить з стаї трембіту і трубить побідно на всі пустинні гори, що день скінчився миром, що будз йому вдався, кулеша готова і струнки чекають на нове молоко ...

* * *

За своє літування у полонині зазнав Іван не мало пригод. Раз він побачив дивну картину. Мав уже гнати вівці до стаї, коли ненароком озирнувся на близький верх. Мряка знизилась і укутала ліс, а він став легкий і сивий, як привид. Тільки полянка зеленіла під ним та чорніла одинока смерека. І ось та смерека закурилась і почала рости. Росте та й росте — і ось виступив з неї якийсь чоловік. Став на полянці, білий, високий, і гукнув назад себе у ліс. І зараз вийшли з лісу олені, один за другим, а що вийде новий, то роги у нього все кращі та веселіші. Гуртом вибігли серни, потремтіли на тоненьких ногах та й почали щипати траву. А що розсипляться серни, то ведмідь їх заверне, отак як вівці вівчарка. А той білий пасе — ще й погейкує на худібку. Тут раптом звіявся вітер, а те стадо як пірсне, так і пропало. Отак якби хухнув на скло, воно запітніє, а потому щезне усе, наче нічого не було.

Він показував іншим, але ті дивувалися: — «Де? Сама лиш мряка».

За два тижні «великий» — так вівчарі пошепки називали ведмедя — зарізав ще п'ять корів.

Часто негура[1] заставала вівці у полонині. У густій мряці, білій як молоко, все пропадало: небо, гори, ліси, пастухи.— Г - ей! — кликав Іван перед себе.— Г - ей! — відізвалось глухо на його поклик, як спід води, а звідки, де був той, що кричав — невідомо. Вівці сивим туманом котились попід ногами, а далі пропадали й вони. Іван йшов безпомічний, простягши руки перед собою, наче боявся на щось наткнутись, і кликав: — Гей!..— Де ти? — обзивалось вже ззаду — і Іван мусив ставати. Стояв безпорадний, згублений у липкому тумані, і коли прикладав до уст трембіту, щоб обізватись, другий кінець трембіти розпливався у мряці, а здушений голос її, тут же на місці, падав йому під ноги. Так вони розгубили кілька овечок.

«Вуйко» роздер ще дві корови, але то було востаннє: добирався вночі до стаї та й настромився на кіл. Тепер його шкура сушиться на кілках і на неї брешуть собаки.

Часом била на полонині плова. Святий Ілля воювавсь з тими — цур їм та пек! Так блискав мечем і так гримав з рушниці — свят єси Господи! — що лупилося небо та западало на гори, а щойно лусне, то щось чорне за кожним разом зів'ється туди - сюди — та й шусть під камінь... Він, щез би, глумиться Богові, підставляє свою гузицю, а вівчареві біда: страху набереться, ще й змокне до нитки...

У Петрівку упали зйми—і то такі тяжкії, що три дні не сходив сніг. Тоді розчахнулось багато овечок...

Зрідка приходили люди з долини. Їх обступали, питаючись навперейми:

— Що чути селом?

І як ті діти слухали прості оповідання про те, скільки люди вробили сіна, що буришки[2] нема, кукурудзи ріденькі, а Мочарникова Ілена померла.

Потому всі разом пили за здоров'я маржинки, гості

---

[1] Туман.

[2] Картопля.

набирали у бербениа бриндзи та в мирності знову спускались в долини.

Вечорами біля стаї палали вогні. Вівчарі скидали з себе одежу та трусили над ними воші, або, зібравшись докупи, зголоднілі за літо без «челядини», вели безконечні масні розмови. Їх регіт покривав навіть сонні зітхання худоби.

Іван перше, ніж облягатись, кликав до себе Миколу, завжди співучого і говіркого.

— Мико !.. ходи д'мені, браччіку !..

— Почекай, браччіку Йва, я зараз,— гукав до стаї спузар, і вже звідти долітала до Івана його співанка :

Чорногора хліб не родить,
Не родить пшеницю,
Викохує вівчариків,
Сирок і жентицю ...

Микола був сиротою і виріс у полонині.— «Плекали мя вівці» — говорив він про себе, приглажуючи непокірні кучерики.

Упоравшись, лягав спузар біля Івана, весь чорний, пересичений димом, й блищав молодими зубами при вогні ватри. Іван присувався ближче до нього, ловив Миколу за шию й прохав :

— Оповіж, браччіку, казку якус, ти їх багато знаєш ...

З чорного неба капали зорі й пливла по ньому білим шумом небесна ріка.

В долинах дрімали гори.

— Відай ростут,— кидав наче до себе Іван.

— Хто ?

— Гори.

— Перше росли, тепер перестали ..

Микола мовкне, але потім додає стиха :

— З первовіку не було гір, лише вода ... Така вода, гей би море без берегів. Та й Бог ходив водою. Але раз він уздрів, що на воді крутиться шум.— «Хто ти є ?» — запитав. А воно каже : — «Не знаю. Живий сме, а ходити не можу».— А то був арідник. Бог про него не знав, бо він був як Бог з первовіку. Дав Бог йому руки та й ноги, і ходять вже разом обá побратими. От вкучилось їм все по воді ходити, схотів Бог землю зробити, а як дістати

з дна моря глини — не знає, бо Бог все знав на світі, лише нічого не вмів зробити. А арідник мав силу до всього — та й каже: — «Я бих туди пронир».— «Пронри».— От він пірнув на дно, згріб в жменю глини, а решту сховав до рота для себе. Узяв Бог глину, розсіяв.— «Більше нема?» — «Нема».— Поблагословив Бог ту землю та й почала вона рости. А та, що в роті у сотони, росте й собі. Росте та й росте, вже й рота розперла, не можна йому дихати вже, очі на лоба лізуть.— «Плюй» — радить Бог. Зачав він плювати та й де лиш плюне, там виростають гори, одна вища за другу, до самого неба доходять. Вони б і небо пробили, коли б Бог не закляв. Відтоді перестали гори рости ...

Дивно Іванові, що такі красні гори, такі веселі, а сотворив їх злий.

— Кажи, браччіку, далі,— просить Іван, а Микола знов починає:

— Арідник був здатний до всього, що надумав — зробив. А Бог, як що хотів мати, мусив вимудровувати в него або украсти. Поробив арідник вівці, зробив си скрипку і грає, а вівці пасуться. Побачив Бог та й вкрав тото в него і вже обоє пастушать. Що є на світі — мудрощі, штудерація всяка — то все від него, від сотони. Де що лиш є — віз, кінь, музика, млин або хата, все вигадав він ... А Бог лиш крав та давав людям. Таке то ... Раз арідник змерз та й, щоб загрітись, вигадав ватру. Прийшов Бог до ватри і дивиться на вогонь. А той вже знає, чого він.— «Все ти, каже, у мене покрав, а сього не дам».— Але дивиться арідник, а Бог кладе вже ватру. Так йому стало досадно, що він озьмив та й плюнув у Божу ватру. А з тої слини і знявся над вогнем дим. Перша ватра була без диму, чиста, а відтоді курить ...

Довго Микола оповідає, а коли ненароком згадає чорта, Іван хрестить груди під кептарем. Микола ж тоді плює, аби нечистий не мав над ним сили ...

Занедужав Микола — і Іван замість нього пильнує ватри. Проти вогню, на лаві, спить ватаг, а там в кутку, де неспокійно хвилюють тіні од бербениць, постогнує хорий. В чорнім котлі кипить вода, дим збивається вгору,

під дах і вилітає крізь ґонти. Часом нечистий дихне у діру, і тоді дим з силою буха та гризе очі, але то добре, бо не можна заснути. А сон налягає. Щоб одігнати його, Іван встромлює очі в живий вогонь. Він мусить сокотити вогонь, сю полонинську душу, бо хто знає, що б сталось, якби не вберіг! Весела грань сміється до Івана спід важкого накладу і раптом чезне. Перед очима пливуть вже зелені плями, розпливаються у царинки, у смерековий ліс. По царинці ступають білі ноги Марічки. Вона кида в поліг граблі і простягає до нього руки. І в ту мить, коли Іван ось-ось має почути м'яке тіло Марічки на своїх грудях, з лісу виходить з риком ведмідь, а білі вівці мечуться вбік і одділяють його од Марічки.— «Ху, пек ті та цур!.. Невже заснув?» Жар з ватри кліпає оком, ватаг хропе, а під чорним покривалом рухливих тіней стогне Микола.

Чи не пора варити кулешу на сніданок для вівчарів?

Іван виходить з стаї.

Тиша і холод обіймають його. Десь в загородах диха худібка, збились вовною вівці, слабо блищать біля застайок ватри. Вівчарки обступили Івана, витягують залежане тіло, гребуться і труться до ніг. Чорні гори залляли долини, як велетенська отара. Вони вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби. А над ними розстелилося небо, ся полонина небесна, де випасаються зорі, як білі овечки. Чи ще щось є в світі, опріч сих двох полонин? Одна послалась долом, друга горою, а між ними, як дрібна цятка, чорніє пастух.

А може нема нічого. Може ніч затопила вже гори, може зсунулись гори, роздушили усе живуще, і лиш одно Іванове серце глухо калата під кептарем у безконечних мертвих просторах? Самота, як біль зубів, починa ссать йому серце. Щось велике, вороже душить його, ся затверділа тиша, байдужний спокій, сей сон небуття. Нетерплячка стука йому до голови, за горло хапає неспокій — і, стрепенувшись раптом, він з криком, улюлюканням й зойком кида собою у полонину, щоб серед ґвалту вівчарок, дико ревучим клубком зламати тишу, розбити ніч на скалки, як камінь шибку. Ов-ов-во!..— одзиваються збуджені гори... га-га-га...— повторяють в тривозі далекі верхи і знову зімкнулась розбита тиша. Вів-

чарки вертають назад, скалять до Івана зуби та махають хвостами.

Але зробилось іще сумніше. Схотілось сонця, веселого шуму ріки, теплого хатнього духу, розмови. Жаль вхопив серце, солодка туга. Згадки почали його заливати та хвилюватись перед очима. І раптом почув він тихе: — «Іва - а!» Хтось його кликав. О! знову — «Іва - а!..»

Марічка? Де вона взялась? прийшла на полонину? Вночі? заблудилась і кличе? Чи може йому причулось. Ні, вона тут. Серце калата в Іванових грудях, але він вагається ще. Куди іти? І знову, утретє, долітає до нього звідкись: — «Іва - а!..» Марічка... вона... напевно... Він біжить навпростець, без стежки, туди, звідки чув голос, але стрічає лиш прірву, кудою не можна ні збігти, ані дістатись на полонину. Стоїть й заглядає у чорну безодню. Тоді йому робиться ясно, се його кличе лісна́. І хрестячи груди та озираючись лячно, він повертає до стаї.

Пора варити кулешу. В киплячий казан він сипле муку, крає її навхрест, і скоро запашна пара мішається з запахом диму. Ватаг потягається вже... почина дніти. Але хто його кликав? А може то була таки Марічка?

Його тягне подивитися ще, коли стало видніше. Йде в полонину. Холодні роси сідають йому на постоли, небо зачервонілось і зблідли зорі. Іван виходить на верх — і раптом холоне. Де він? Що з ним? Куди ділися гори? Води обляли кругом полонину, потопили верхи, і полонина пливе самотою в безкрайому морі. Од Чорногори подихнув вітер, повні води хвилюються стиха, чутно, як невидиме ще сонце росте в глибині, а ось виткнувся з моря ввесь сивий верх, з якого стікає вода. Сильніше подиха холод, зростають вали на морі і верхи, один за другим, пробиваються з білої піни. Світ наче наново родився. Води постікали з верхів і ходять вже під ногами, сонце простелило на небі свою корону і ось - ось покаже лице, а з стаї несеться сумний голос трембіти і будить зі сну полонину.

* * *

Так літував Іван у полонині, аж поки вона не спустіла. Стекла маржинка назад в долини, розібрана хазяями, одтрембітали своє трембіти, лежать стоптані трави,

а вітер осінній заводить над ними, як над мерцем. Лишились тільки ватаг зі спузарем. Вони мусять чекати, аж згасне вогонь, той вогонь полонинський, що сам народився, неначе Бог, сам має й заснути. А коли і їх вже не стало, на засмучену полонину приволіклась мара та й нипа по стаї й по загородах, чи не лишилось чого для неї.

* * *

Надаремне Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода. Несподівано заскочила повінь, люті габи[1] збили Марічку з ніг, кинули потім на гоц і понесли поміж скелі в долину. Марічку несла ріка, а люди дивились, як крутять нею габи, чули крики й благання і не могли врятувати.

Іван не вірив. Се, певно, штуки Гутенюків. Дізнались про їхнє кохання й сховали Марічку.

А коли зо всіх боків чув лиш те саме, рішив шукати тіла. Мусило ж прибити десь до кашіци, десь люди мали його спіймати. Пішов вздовж річки, повний пекучого гніву і злоби до її вічного шуму, до киплячої люті.

В одному селі знайшов таки тіло. Його вже витягли на зарінок, але він не пізнав в ньому Марічки. Се не Марічка була, а якийсь мокрий лантух, синя кривава маса, стерта річним камінням, як у млині...

Великий жаль вхопив Івана за серце. Зразу його тягло скочити з скелі у крутіж: — «На, жери і мене!» — Але потому щемлячий тусок погнав його в гори, далі од річки. Затуляв вуха, щоб не чути зрадливого шуму, що прийняв в себе останнє дихання його Марічки. Блукав по лісі, поміж камінням, в заломах, як ведмідь, що зализує рани, і навіть голод не міг прогнати його в село. Знаходив ожини, гогози, пив воду з потоків і тим живився. Потому щез. Люди гадали, що він загинув з великого жалю, а дівчата склали співанки про їхнє кохання та смерть, які розійшлися по горах. Шість літ не було чутки про нього, на сьомий раптом з'явився. Худий, зчорнілий, багато старший од своїх літ, але спокійний. Оповідав, що

[1] Габа — хвиля, гоц — водоспад, кашіца — дерев'яна обшивка берегів.

пастушив на Угорському боці. Ще з рік так походив, а відтак оженився. Треба ж було ґаздувати.

Коли замовкли стріли пістолів і одспівали весілля, а жінка пригнала до загороди вівці й корови, Іван був задоволений навіть. Його Палагна була з багацького роду, фудульна здорова дівка, з грубим голосом і воластою шиєю. Правда, вона любила пишне лудінє, і не мало десь піде грошей на шовкові хустки та дорогі згарди, але то байка! Поглядаючи на овечки, що блеяли в загородах, на свій писаний ботей[1], на корови, що дзвонили та рули по випасах в лісі,— він не журився.

Тепер він мав коло чого ходити. Не був жадний багатства — не на те гуцул жиє на світі — саме плекання маржинки сповняло радістю серце. Як дитина для мами — такою була для нього худібка. Ввесь час, всі думки займала турбота про сіно, про вигоди маржинці, щоб не заслабла, щоб хто не зурочив, щоб вівці щасливо котились, а корови уположались. Скрізь, од усього, була небезпека і треба було добре глядіти маржину од гадини, звіра і од відьом, які всякими способами потягали манну з коров та потинали худібку. Треба було багато знати, підкурювать, ворожити, збирати помічне зілля і замовляти. Палагна йому помагала. З неї була добра ґаздиня і свої вічні турботи він ділив з нею.

— Ну, і сусіди дав нам Пан Біг! — жалілась вона чоловікові.— Війшла даві в притулу Хима, глянула на ягнета та як сплесне в долоні: — «Ій! які вони файні!» — На, маєш, гадаю собі. Не встигла та за поріг, а двоє ягнет закрутилось на місці — та й вже по них... Ігій на тебе, відьмо!..

— А я йду вночі,— оповідав Іван,— повз її хату та й дивлюси — кочеється шос кругле, гей би капшук. Та й світиться так, наче зірниця. Став я й дивлюси, а воно по царині, через воринне та й просто в Химині двері... Абих так здоров був!.. Якби був догадався та зняв свої гачі, може б ними відьму імив, а так пропало...

З другого боку, на найближчім горбі, сусідив Юра. Про нього люди казали, що він богує. Він був як бог, знаючий і сильний, той градівник і мольфар. В своїх дужих руках

[1] Ботей — стадо.

тримав сили небесні й земні, смерть і життя, здоров'я маржини й людини, його боялись, але потребували усі.

Траплялось, що і Іван звертався до нього, але за кожним разом, стрічаючи погляд чорних пекучих очей мольфара, спльовував непомітно: — «Сіль тобі в оці!..»

Проте найгірше докучала їм Хима. Стара улеслива баба, завжди така привітна, вона вечорами перекидалась в білого пса та нипала по загородах сусідських. Не раз Іван метав сокирою в неї, жбурляв вилами та проганяв.

Ряба корова на очах худла і все менше та менше давала подою. Палагна знала, чия то справа. Вона підглядала, говорила примівки, по кілька разів на вечір бігала до коров, вставала навіть вночі. Раз наробила такого крику, що Іван біг в загороду як навіжений і мусив одганяти од порога велику жабу, що намагалась перелізти у хлів. Але жаба раптом десь щезла, а зза вориння скрипів вже голосок Химин:

— Добрий вам вечір, сусідоньки красні... хе-хе... Безвстидна!

Чого вона тільки не виробляла, ота родима відьма! Перекидалась у полотно, що біліло смерком попід лісом, повзла вужем, або котилась горбами прозорим клубком. Спивала нарешті місяць, щоб було темно, як іде до чужої худоби. Не один присягався, що бачив, як вона терницю доїть: заб'є у неї чотири кілки, неначе дійки — і надоїть повну дійницю.

Скільки клопоту було в Івана! Він не мав навіть коли спам'ятатись. Ґаздівство потребувало вічної праці, життя маржини так тісно в'язалось з його власним життям, що витісняло всякі інші думки. Але часами, несподівано зовсім, коли він зводив очі на зелені царинки, де спочивало в копицях сіно, або на глибокий задуманий ліс, звідти злітав до нього давно забутий голос:

Ізгадай мні, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе ізгадаю
Сім раз на годину...

Тоді він кидав роботу і десь пропадав.

Фудульна Палагна, що звикла шість день на тиждень робити і тільки в свято одпочивала, пишаючись красним

лудінєм, сердито дорікала за його примхи. Але він гнівавсь:

— Затнися. Пазь лиш своє і дай мені спокій...

Він сам сердився на себе: — «На що воно?» — і винувато йшов до худоби.

Приносив їй хліба чи грудку соли. З довірливим риком тяглася до нього його біланя або голубаня, висувала теплий червоний язик і разом з сіллю лизала руки. Вогкі блискучі очі приязно дивились на нього, а теплий дух молочного вим'я та свіжого гною знову вертали втрачений спокій і рівновагу.

В кошарі його обливало ціле море овець, таких маленьких, круглих. Вони знали господаря свого, сі барани і ягниці, і з радісним беканням терлись до його ніг. Він запускав пальці в пухнату вовну, або з батьківським почуттям брав на руки ягня — і дух полонини віяв тоді над ним та кликав у гори. Ставало спокійно і тепло на серці.

У цьому була Іванова радість.

Чи він кохав Палагну? Така думка ніколи не займала його голови. Він ґазда, вона ґаздиня, і хоч дітей у них не було, зате була худібка — чого ж ще більше? На добрім хазяйстві Палагна набралась тіла, стала повна й червона, курила люльку, як Іванова мати, носила пишні шовкові хустки, а на воластій шиї блищало у неї стільки намиста, що челядь з заздрощів аж розсідалась. Вони їздили разом до міста, або на храм. Палагна сама сідлала свого коня і закладала червоний постіл в стремено так гордо, неначе всі гори належали тільки до неї. На храмах були люди та далекі роди, пінилось пиво, лилась горілка, зліталиcь усякі новини з далеких гір, Іван обіймав молодиці, Палагну цілували чужі чоловіки — ото диво яке! — і вдоволені, що набулись так файно, вони верталиcь знову до щоденних турбот.

До них теж приїздили чесні ґазди в гостину.

— Слава Ісусу. Як жінка, маржинка, ци дужі?

— Гаразд, як ви?..

Засідали за мережаний стіл, тяжкі в своїм овечім убранню, і споживали вкупі свіжу кулешу та гуслянку гостру, од якої облазив язик.

Так йшло життя.

Для праці — будні, для ворожіння — свято.

На Святий Вечір Іван був завжди в дивнім настрою. Наче переповнений чимсь таємничим й священним, він все робив поважно, неначе службу Божу служив. Клав Палагні живий вогонь для вечері, стелив сіно на стіл та під столом, і з повною вірою рикав при тім як корова, блеяв вівцею та ржав конем, аби велася худоба. Обкурював ладаном хату й кошари, щоб одігнати звіра й відьом, а коли червона од метушні Палагна серед курива того ознаймляла нарешті, що готові усі дванадцять страв, він перше, ніж засісти за стіл, ніс тайну вечерю худобі. Вона першою мусила скоштувати голубці, сливи, біб та логазу, які так старанно готувала для нього Палагна. Але се було не все. Ще годилось закликать на тайну вечерю усі ворожі сили, перед якими берігся через ціле життя. Брав в одну руку з стравою миску, а в другу сокиру і виходив надвір. Зелені гори, убравшись у білі гуглі, прислухалися чуйно, як дзвеніло на небі золото зір, мороз блискав срібним мечем, потинаючи згуки в повітрі, а Іван простягав руку у сю скуту зимою безлюдність і кликав на тайну вечерю до себе всіх чорнокнижників, мольфарів, планетників всяких, вовків лісових та ведмедів. Він кликав бурю, щоб була ласкава прийти до нього на ситі страви, на палені горілки, на вечерю святу — але вони не були ласкаві, і ніхто не приходив, хоч Іван спрошував тричі. Тоді він заклинав їх, щоб не з'являлись ніколи — і легко зітхав.

Палагна чекала в хаті. Вогонь в печі лежав втомившись, тихо дрімаючи жаром, страви спочивали на сіні, різдвяна мирність спливала з темних кутків, голод тягнув до їжі, але вони ще не сміли сісти за стіл. Палагна поглядала на чоловіка — і в згоді вони разом згинали коліна, благаючи Бога, щоб припустив до вечері ті душі, що їх ніхто не знає, що пропадом пропадають, бутинами побиті [1], дорогами покалічені, водами потоплені. Ніхто за них не згадає ані встаючи, ані лягаючи, ніхто не згадає дорогою йдучи, а вони, бідні душі, гірко пробувають у пеклі, чекаючи Вечора Святого ...

І коли так молились, Іван був певний, що за плечима у нього плаче, схилившись, Марічка, а душі нагло померлих невидимо сідають на лави.

---

[1] На роботах у лісі.

— Продуй перше, ніж маєш сісти! — вимагала від Івана Палагна.

Але він знав і без неї. Старанно продмухував місце на лаві, щоб не привалить яку душу, і засідав до вечері ...

На Маланки до маржини у загороду приходив сам Бог. На високому небі ясно горіли зорі, люто тріщав мороз, а сивий Бог ішов босоніж по пухкому снігу і тихо одхиляв двері кошари.

Прокинувшись вночі, Іван наслухав і, здавалося, чув, як лагідний голос питає маржинку: — «Ци ти, худібко, наїжена, напоєна добре? Ци сокотить тебе ґазда?»—Радісно блеяли вівці, веселим риком обзивались корови — ґазда доглядає їх добре, сумлінно, поїть, годує і навіть нині вичесав шерсть. Тепер Пан-Біг напевно обдарує його новим приплодом.

І Бог давав приплід. Овечки мирно котились, чинили ягнички, корови щасливо уположались.

Палагна вічно заклопотана була своїм ворожінням. Палила поміж маржиною ватру, аби вона була світуча, красна, як Боже світло, аби до неї не мав приступу злий. Вона робила, що тільки знала, аби худоба була така тиха, як корінь в землі, така манниста, як у потоці вода. Вона так ніжно промовляла до неї:

— Ти меш годувати мене і мого ґазду, а я тебе буду шанувати, щоб ти легко спала, шобис рідко рикала, щоби тебе черединниця не пізнала, де ти ночувала, де ти стояла, щоби тебе хто не урік ...

Так йшло життя, худоб'яче й людське, що зливались докупи, як два джерельця у горах в один потік.

* * *

Завтра велике свято. Теплий Юрій одбира од холодного Дмитра ключі світові, щоб править землею. Повні води, на яких плава земля, піднесуть її вище до сонця, Юрій закосичить ліси і царинки, вівця ме обростати у вовну, як літом земля травою, а сінокоси спічнуть од худібки, заростаючи ве́лико зелом. Завтра — весна, день радости й сонця, а вже сьогодні гори цвітуть вогнями і синій дим загортає смереки прозорим серпанком. А коли сонце знизилось, одцвіли ватри і дими одлетіли у небо, радісним риком обізвалась худоба, перегнана через жар, аби була

остра у літі, як тота ватра, аби множилась так, як намноживсь од вогню попіл.

Пізно обляглись перед Юрієм люди, хоч рано мали вставати.

Палагна збудилась, як тільки почало дніти. «Чи ще не рано?» — подумала вголос, але зараз згадала, що нині свято і треба йти на царинку. Одкинула теплий ліжник і встала на ноги. Іван ще спав, піч позіхала в кутку чорним отвором пащі, а під нею сумно бренів цвіркун. Палагна розщібнула сорочку, скинула з себе, постояла гола посеред хати і, боязко озираючись на Івана, пішла до дверей. Скрипнули двері і ранішній холод обвіяв їй тіло. Гори ще спали. Спали ще смерекові ліси, як ченці строгі, посірілі за ніч царинки і сиві шпилі, що розпливались в тумані. Холодна мрич підіймалась з долини та простягала білі мохнаті лаби до чорних смерек, а під блідим ще небом оповідав свій сон Черемош.

Палагна ступала по мокрих травах і злегка тремтіла в ранішнім холодку. Вона була певна, що ніхто її не побачить, а якби й побачив, то що? Звісно, шкода була б, якби пропало її ворожіння. Іншої думки в неї не було. На Благовіщення ще вона закопала у муравлиско сіль, булку й намисто і нині треба було все те звідти дістати. Помалу звикала до зимна. Її туге тіло, що не знало ще материнства, свобідно і гордо пливло в молодих травах царинки, таке рожеве і свіже, як позолочена хмара, переповнена теплим весняним дощем. Нарешті спинилась під буком. Але перше, ніж розкопать муравлиско, вона підняла вгору руки і потяглася смачно всім тілом, хруснувши кісточками. І враз почула, що тратить силу. Щось їй недобре. Опустила безвладно руки, глянула перед себе і раптом впірнула в чорну вогнисту безодню, що не пускала її від себе.

Юра мольфар стояв по той бік вориння і дивився на неї.

Вона хотіла крикнуть на нього — і не могла. Хотіла закрити груди руками — й не мала сили їх зняти. Намагалась втекти — і вросла в землю. Стояла безсила, сливе зомліла і уперто дивилась у дві чорні жаринки, що випивали з неї всю силу.

Врешті у ній ворухнулася злість. Пропало ціле воро-

жіння! Палагна зробила над собою зусилля, щоб підняти ту злість, і сердито обізвалась до нього:

— Чого вилупив баньки? не видів?

Не спускаючи з неї очей, якими скував її всю, Юра блиснув зубами:

— Такої як ви, Палагно, біг-ме не видів.

Й закинув ногу через воринне.

Вона бачила добре, як плили до неї ті дві жаринки, що спопелили їй волю, а все ж стояла, не здатна поворухнутись чи то в солодкім, чи то в жахливім чеканні.

Він був вже близько. Бачила мережані шви кептара... блискучі зуби в отворі рота... напівпідняту руку... Тепло його тіла зблизька війнуло на неї, а вона все ще стояла. І аж коли залізні пальці стиснули їй руку та потягли до себе, вона з криком шарпанулась і побігла до хати.

Мольфар стояв роздуваючи ніздрі і дивився услід, як біле Палагнине тіло вигиналось на травах, мов габи в Черемоші.

Потому, коли Палагна вже щезла, він переліз знову воринне і знов почав розсівать по царинці попіл од учорашньої ватри, аби корови та вівці, що будуть тут пастись, пишно плодились, щоб кожна ягничка чинила по двоє...

Палагна прибігла додому лиха. Добре, що хоч Іван нічого не бачив. Ну, і сусідонько файний, смага б ті втяла! Не мав коли приступитись до неї!.. Ігій на тебе!.. А що ворожіння пропало — то вже пропало... Вагалась, чи казати про Юру Іванові, чи дати спокій. Ще бійка готова вийти з того та сварка, а з мольфаром лиш зачепись... От було дати в лице та й вже.. Але Палагна знала, що не годна зняти на нього руку. Навіть при одній думці про се почувала млость у всім тілі, в руках і в ногах, якусь солодку знемогу. Чула немов павутиння на всьому тілі од гарячого погляду чорних очей, од блиску зубів в пожадливо одкритому роті. І шо б вона не робила в той день, мольфарів погляд її в'язав.

Вже зо два тижні минуло від того часу, а Палагна Іванові не казала про стрічу з Юром. Вона лиш придивлялась до чоловіка. Щось було важке у ньому, якась жура його гризла та ослабляла тіло, щось старе, водянисте світилось в його стомлених очах. Помітно худ, ставав байдужий. Ні, Юра кращий. Коли б захотіла мати любаса,

узяла б Юру. Але Палагна була фудульна, її силком не візьмеш. До того була сердита на мольфара.

Раз вони стрілись біля ріки. Палагні на мить здалося, що вона гола, що тонке павутиння опутало все тіло її. Вона наче крізь сон почула:

— Як спали, Палагночко душко?

На язиці в неї вертілась одповідь: — «Гаразд, як ви?» — але вона здержалась, закопилила губу, гордо підняла голову і минула його, немов не бачила навіть.

— Як дужі? — почула ззаду удруге.

Але не обернулась.

«Ну, тепер начувайся біди!» — подумала зі страхом.

І справді, ледве вернулась додому, Іван стрів її звісткою, що здохла ягничка. Але на диво їй ані трошки не жалко було ягнички. Навіть злість брала, що Іван так побивається дуже за нею.

Юра більше не переходив Палагні дороги. Однак її думка все частіше зверталась до нього. Цікаво й охоче прислухалась Палагна оповіданням про його силу і дивувалась, скільки він може той палкий Юра, що не видів кращої од Палагни! Він був могутній, потужний, все знав. Од його слова гинула зразу худоба, сохла й чорніла, як дим, людина, він міг наслати смерть і життя, розігнать хмару і сперти град, вогнем чорного ока спопелить ворогів і запалити в жіночому серці кохання. Він був земним богом, той Юра, що хтів Палагни, що простягав по неї руки, в яких тримає світові сили.

Її серце часами в'яло для коров і чоловіка, вони там блідли, як розсівається мрич, що на хвилинку сіда на смереки. З нудьгою вона йшла на царинку, під бук і там почувала на своїх грудях тепле дихання Юри, залізні пальці його руки. Він мав би з неї любаску, коли б тоді з'явився.

Але він не з'являвся ...

Була гаряча днина. Ігрець закурився, земля парувала, од Чорногори бігли безперестанку хмари та виливались дощі, на які збоку світило сонце. Так було парно, що Палагна нізащо не полізла б на грунь, коли б не приснився їй сон, який віщував для худоби недобре. Вона хотіла одвідать корови у лісі. Круг неї гори курились од мричі, наче скипіли гірські потоки і запарували. Черемош знизу

шумів. Йому твердо було лежати на скелях і він перескакував з каменя на камінь. Але ледве встигла Палагна злізти на верх, коли од Чорногори махнув крилом вітер і захитав дерева.— «Коли б не було бурі»,— погадала вона і обернулась лицем до вітру. Ну, так і є ... Там клекотіла важка синьо - біласта хмара. Здавалось, сама Чорногора знялася в небо, готова спуститись на землю та все роздушити. Вітер біг перед нею та розпихав смереки, а гори й долини зчорніли одразу, як після пожежі. Нічого було і думать іти далі. Палагна заховалась під наметом смереки. Смерека скрипіла. Здалеку м'яко котився грім, тіні прудко бігли по горах, змиваючи фарби, а високі гаджуги згинались удвоє по далеких верхах.— «Ще аби градом не вергло»,— лякалась Палагна, загортаючись у кептар.

А над головою уже шуміло. Там, в Чорногорі, чорнокнижники сікли десь лід по замерзлих озерах, а душі страчених нагло збирали той лід у міхи і мчались з ними на хмарах, щоб розсівать по землі.— «Пропадуть сіножаті, засипле їх ледом, і буде плакать голодна худібка»,— думала гірко. Але не встигла скінчити думки, як вдарив грім. Захиталися гори, гаджуги впали верхами на землю, земля піднялась, і все закрутилось у вихрі. Палагна ледве встигла вхопитись за стовбур і мов крізь туман побачила раптом, як дряпавсь на гору якийсь чоловік. Боровся з вітром, розкидав ноги, неначе рак, хапався руками за камінь і все дерся на верх. Ось він вже близько, зігнувся удвоє, біжить — і врешті став на верхушку. Палагна пізнала Юру.

— Цеє певно до мене ...— налякалась Палагна, але Юра видимо її не бачив.

Став проти хмари, одна нога наперед і склав руки на грудях. Закинув назад бліде обличчя і вперся похмурим оком у хмару. Стояв так довгу хвилину, а хмара ішла на нього. І раптом сильним рухом він кинув кресаню на землю. Вітер зараз звіяв її в долину і підхопив на голові в Юри довге волосся. Тоді Юра підняв до хмари ціпок, що тримав у руці, і крикнув у синій клекіт :

— Стій ! Я тебе не пускаю !..

Хмара подумала трохи і пустила в одповідь вогняну стрілу.

— Ой! — закрила Палагна очі рукою, як розсипались гори.

Але Юра так само міцно стояв, і кучері вились на голові в нього, як у гнізді гадюки.

— Ага! ти так! — крикнув Юра до хмари.— То я мушу тебе заклинати. Я заклинаю вас, громи й громовинята, тучі і тученята, я розганяю тебе, фортуно, наліво, на ліси й води... Іди, рознесися, як вітер по світі... Розсядься і розситися, ти тут сили не маєш...

Але хмара тільки моргнула зневажливо лівим крилом і почала звертати направо, понад царинки.

— Нещастє! — стиснула руки Палагна,— чисто виб'є сіна...

Однак Юра не хтів піддатись. Він лиш зблід дужче, лиш очі потемніли у нього. Коли хмара направо — то й він направо, хмара наліво — і він наліво. Він бігав за нею, борючись з вітром, махав руками, грозив ціпком. Він вився, як в'юн по горі, завертаючи хмару, моцувався із нею, спирав... Ось - ось, ще трошки, ще з сього краю... Чув у грудях силу, метав громи з очей, здіймав руки угору і заклинав. Вітер розвіяв його кептар та бив у груди, хмара гарчала, плюскала громом, завертала у очі дощем, драгліла над головою, готова впасти, а він, залитий потом, ледве переводячи дух, метався грунем в нестямі, боячись втратить останні сили. Чув, що сили вже слабнуть, що в грудях пусто, що вітер рве голос, дощ залива очі, хмара перемагає і вже остатнім зусиллям підняв до неба короткий ціпок:

— Стій!..

І хмара раптом спинилась. Підняла здивовано край, сперлась як кінь на задні ноги, заклекотіла внутрішнім гнівом, одчаєм знесилля і вже просила:

— Пусти! де ся подіну?

— Не пущу!

— Пусти, бо гинем! — клякали жалібно душі, згинаючись під вагою переповнених градом мішків.

— Ага! тепер ти просиш!.. Я тебе заклинаю: іди у безвісті, у провалля, куди коні не доіржуть, корови не дорікують, вівці не доблеюють, вирони не долітають, де християнського гласу не чути... Туди пускаю тебе...

І дивна річ—хмара скорилась, покірно повернула налі-

. . . і вже останнім зусиллям підняв до неба короткий ціпок: Стій ! . .

во і розв'язала мішки над рікою, засипаючи густим градом зарінок. Біла завіса закрила гори, а в глибокій долині щось клекотіло, ламалось і глухо шуміло. Юра упав на землю і важко дихав.

А коли сонце продерло хмару і мокрі трави враз осміхнулись, Юра наче у сні побачив, що до нього біжить Палагна. Вона сяла уся привітно як сонце, коли нагнулась над ним з турботним питанням:

— Чи тобі, Юрчику, не сталось чого лихого?

— Нічьо, Палагночко душко, нічьо ... Ади! я одвернув бурю ...

І простяг руки до неї ...

Так Палагна стала любаскою Юри.

* * *

Іван дивувався Палагні. Вона і перше любила пишно вбиратись, а тепер наче щось вступило у неї: навіть у будень носила шовкові хустки, дорогі й писані мудро, блискучі дротяні запаски, а важкі згарди гнули їй шию. Часом щезала з дому і верталася пізно, червона, розтріпана, п'яна неначе.

— Де ти волочишся все? — сердивсь Іван.— Гляди, ґаздине!

Але Палагна тільки сміялась.

— Овва! то вже мені і погуляти не вольно ... Я хочу набутись. Раз жиємо на світі ...

Що правда, то правда, життя наше коротке — блисне та й згасне, Іван сам так думав, алеж бо Палагна занадто. Щодня вона запивалася в коршмі з Юрою мольфаром, прилюдно цілувалася і обіймалась з ним, не криючись навіть, що має любаса. Хіба вона перша! Відколи світ світом, не бувало того, щоб тільки одного триматись.

Всі говорили про Палагну та Юру, чув і Іван, але приймав усе байдуже. Як мольфар, то й мольфар. Палагна цвіла й веселилась, а Іван нидів і сох, втрачаючи силу. Він сам дивувався тій зміні. Що сталося з ним? Сили покидали його, очі, якісь розпорошені й водянисті, глибоко запались, життя втратило смак. Навіть маржинка не давала колишньої втіхи. Чи йому пороблено що, чи хто урік? Не мав до Палагни жалю, навіть кривди не чув у серці, хоч бився за неї з Юром.

Не з злости, а для «годиться», коли люди звели. Якби не Семен, його побратим, що заступивсь за Івана, може б нічого не було.

Бо, стрівшись раз в коршмі, Семен вдарив Юру в лице.

— А ти, лайдаку якийсь, тобі що до Палагни, не маєш своєї жони!

Тоді Іванові соромно стало. Він скочив до Юри.

— Пазь своєї Гафії, а моєї не руш! — і затряс барткою в Юри перед лицем.

— Ти купив її на торзі? — спалахнув Юра.

Його бартка так само мигтіла перед очима в Івана.

— Потеруха б тя стерла!..

— Опришку єден!..

— На, маєш.

Іван тяв перший, просто в чоло. Але Юра, умиваючись кров'ю, встиг рубонути Івана між очі і об'юшив його аж до грудей. Посліпли обоє од хвилі гарячої крови, що заливала їм очі, а все ж кресали бартку об бартку, усе гатили один одному в груди. Вони танцювали смертельний танець, оті червоні маски, з яких парувала гаряча кров. Юра мав вже скалічену руку, але щасливим вдаром раптом зламав на двоє Іванову бартку. Іван зігнувся, чекаючи смерти, та Юра вгамував свою лють на бігу і гарним, величним рухом одкинув набік свій топірець.

— На безоружного з бартков не йду!..

Тоді вони взялись за барки.

Їх ледве розборонили.

Ну, що ж. Іван обмив свої рани, закрасивши Черемош кров'ю, та й пішов межи вівці. Там знайшов свій спочинок й розраду.

Однак бійка не помогла. Все залишилось, як було. Так само Палагна не трималася хати, так само марнів Іван. Його шкура зчорніла та обліпила кості, очі запались ще глибше, його жерла гарячка, роздратовання і неспокій. Він навіть втратив охоту до їжі.

— Не інакше, як мольфарова справа,— гірко думав Іван,— наважився на життя, хоче з світу мя звести та й сушить.

Він ходив до ворожки, та одвертала, не помогло: відай мольфар сильніший.

Іван навіть упевнився у тім. Проходячи якось повз хату

Вона і перше любила пишно вбиратись...

Юри, він почув голос Палагни. Нівже вона? Йому сперло у грудях.

Притиснувши серце рукою, Іван приклав ухо до брами. Не помилився. Там була Палагна. Шукаючи шпари, щоб зазирнути у двір, Іван тихо посувався попід баркан. Нарешті йому удалось знайти якусь дірку у баркані, і він побачив Палагну і мольфара. Юра, зігнувшись, тримав перед Палагною глиняну ляльку і тикав пальцями в неї од ніг до голови.

— Б'ю кілок тут,— шептав зловісно,— і сохнуть руки та й ноги. В живіт, карається на живіт, не годен їсти...

— А єк би у голову вбив? — питала цікаво Палагна.

— Тоді гине в той мах...

Се ж вони на нього змовлялись!..

Свідомість того туманом шибнула до голови Івана. От, скочить через баркан і забити обох на місці. Іван стиснув рукою бартку, зміряв очима баркан, але раптом зів'яв. Знесилля й байдужність знову обняли все його тіло. Нащо? до чого? Так вже певно йому судилось. Він змерз одразу, безсило опустив бартку і посунувся далі. Ішов спустілий, не чуючи землі під ногами, згубивши стежку. Червоні круги літали перед його очима та розпливались по горах.

Куди він ішов? не міг навіть згадати. Блукав без мети, злазив на гори, спускався і підіймався, куди ноги носили. Нарешті побачив, що сидить над рікою. Вона клекотіла та шуміла під ногами у нього, ся кров зелена зелених гір, а він вдивлявся без тями в її бистрину, аж нарешті в його стомленім мізку засвітилась перша ясніша думка: на сім місці брела колись Марічка. Тут її взяла вода. Тоді вже згадки самі почали зринати одна по одній, наливати порожні груди. Він знов бачив Марічку, її миле обличчя, її просту і щиру ласкавість, чув її голос, її співанки...— «Ізгадай мні, мій миленький, два рази на днину, а я тебе ізгадаю сім раз на годину...» І от тепер нічого того нема. Нема й не вернеться вже, як не може ніколи вернутись на ріці піна, що сплива за водою. Колись Марічка, а тепер він... Вже його зірка ледве тримається в небі, готова скотитись. Бо що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт... нетривке й дочасне...

Сонце сховалось за гори, в тихих вечірніх тінях заку-

рились гуцульські хати. Синій дим вився крізь шпари дахівок, густо окутував хати, що розцвітались на зелені гір, як великі блакитні квітки.

Тусок обіймав серце Івана, душа банувала за чимсь кращим, хоч невідомим, тяглася в інші, кращі світи, де можна б спочити.

А коли надійшла ніч, і чорні гори блимнули світом самотніх осель, як потвори злим оком, Іван почув, що сили ворожі сильніші за нього, що він вже поліг у боротьбі.

* * *

Іван прокинувсь.

— Вставай,— будила його Марічка.— Вставай і ходім.

Він глянув на неї і ані трошки не здивувався. Добре, що Марічка нарешті прийшла.

Підвівся і вийшов з нею.

Вони мовчки здіймалися вгору і хоч була вже ніч, Іван виразно бачив при світлі зірок її обличчя. Перелізли вориннє, що одділяло царинку од лісу, і вступили у густу заросль смеречок.

— Чогось так змарнів? Ци ти недужий? — обізвалась Марічка.

— За тобов, душко Марічко... за тобов банував...— Не питав, куди йдуть. Йому було так добре з нею.

— Ци пам'ятаєш, серце Іванку, як ми сходились тут, у сему лісі: ти мені йграв, а я закладала свої руки тобі за шию та й цілувала кучерики любі?

— Ой, пам'ятаю, Марічко, й повік не забуду...

Він бачив перед собою Марічку, але йому дивно, бо він разом з тим знає, що то не Марічка, а нявка. Йшов поруч із нею й боявся пустити Марічку вперед, щоб не побачить криваву діру ззаду у неї, де видно серце, утробу і все, як се у нявки буває. На вузьких стежках він тулився до Марічки, аби йти рядом, аби не лишитися ззаду, і чув тепло її тіла.

— Давно я мала тебе спитати: за що ти вдарив мене в лице? Тоді, пам'ятаєш, як билась стариня наша, а я тремтіла під возом, бачучи кров...

— Ти побігла потому, я кинув твої уплітки в воду, а ти дала мені цукерок?..

— Я тебе покохала одразу ...

Вони все заглублялися в ліс. Чорні смереки добродушно простягали над ними свої мохнаті лаби, наче благословляли, скрізь панувала строга, в собі замкнута тиша і тільки в долинах розбивалася шумом піниста сваволя потоків.

— Раз я хотіла тебе налякати й сховалась. Запорпалась в мох, зарилась у папороть і лежала тихенько. Ти кликав, шукав, мало не плакав. А я лежала й дусила в собі сміх. А коли врешті знайшов, що ти зробив зо мною?

— Ха - ха!

— Ігій!.. Безвстиднику єден ...

Мило надула губи і так лукаво поглядала на нього.

— Ха - ха! — сміявся Іван.

— Ха - ха! — сміялись обоє, притулившись до себе.

Вона нагадала йому всі їхні дитячі забави, холодні купелі у потоках, жарти і співанки, страхи і втіхи, гарячі обійми і муку розлуки. Всі ті милі дрібнички, які гріли їм серце.

— Чому так довго не вертав з полонини, Іванку? Шо там робивесь?

Івана кортіло їй розказати, як його кликала у полонині лісна, прибравши голос Марічки, але він обминав тоту згадку. Свідомість його двоїлась. Чув, що коло його Марічка і знав, що Марічки нема на світі, що се хтось інший веде його у безвісті, у недеї, щоб там загубити. А проте йому добре було, він йшов за її сміхом, за її щебетанням дівочим, не боячись нічого, легкий й щасливий, яким був колись.

Всі його клопоти і турботи, страх смерти, Палагна і ворожий мольфар — все кудись щезло, все одлетіло, наче ніколи нічого такого не було. Безжурна молодість і радість знову водили його по сих безлюдних верхах, таких мертвих й самотніх, що навіть лісовий шепіт не міг вдержатись там та спливав у долину шумом потоків.

— А я тебе все виглядала та й все чекала, коли з полонини повернеш. Не їла, не спала, співанки розгубила, світ мні зів'яв ... Поки ми ся та й любили, сухі дуби цвіли, а як ми ся розлучили, сиренькі пов'яли ...

— Не кажи так, Марічко, не кажи, любко ... Тепер ми вже разом та й довіку укупі будем ...

— Довіку? ха - ха ...

Іван здригнувся і став. Сухий зловісний сміх різнув його по серці. Неймовірно озирнувся на неї.

— Смієшся, Марічко?

— Що ти, Іванку! Я не сміялась. То тобі вчулось. Ти вже пристав? тобі трудно йти? Ходім ще трошки. Ходімо!..

Вона благала — і він пішов далі, міцно притиснувшись плечем до плеча, з одним бажанням — іти так, щоб не лишитись позаду і не побачить, що у Марічки, замість одежі, замість спини... Е, що там... не хотів думать.

Ліс все густішав. Прілий дух гнилих пнів, запах кладовища лісного йшов на них з пущі, де трухліли мертві смереки та гніздились погані гриби — гадяр і голубінка. Великі каміння холоділи під слизьким мохом, голі корні смерек заплітали стежки, вкриті верствою сухої глиці.

Вони йшли далі і далі, забирались в холодний і непривітний глиб верховинних лісів.

Прийшли на полянку. Тут було трохи ясніше, смереки наче замкнули поза собою чорність глибокої ночі.

Враз Марічка здригнулась і стала. Витягла шию і наслухала. Іван помітив, як тривога слизнула по обличчі у неї, звела її брови. Що сталось? Але Марічка нетерпляче спинила його питання, поклала палець на губи на знак мовчання і раптом зникла. Все це сталось так несподівано й чудно, що Іван не встиг спам'ятатись.

Чого вона налякалась, куди й чого втекла? Він постояв трохи на місці, сподіваючись, що Марічка надійде зараз, але коли її довго не було, він стиха покликав:

— Марічко!..

М'яке запинало смерекового гілля ковтнуло той поклик і знов було тихо.

Іван стривоживсь. Хотів шукати Марічку, але не знав, в який бік іти, бо не помітив, куди вона зникла. Ще готова десь заблудитись у лісі, або зірватись у прірву. Чи не покласти ватру? Побачить вогонь і буде знати, куди вернутись.

Іван накидав сухих галузок і підпалив. Вогонь потріщав трохи під сподом і вигнав дим. А коли дим заметавсь над вогнем, заметалися тіні кострубатих смерек і залюднили полянку.

Іван сів на пеньок і обдивився. Поляна була закидана вся трухлявими пнями, колючою сіткою гострих вершків,

між якими вилась дика малина. Спідні галузки смерек, тонкі й посохлі, звисали додолу, як руда борода.

Сум знову обняв Івана. Він знову був сам. Марічка не йшла. Закурив люльку і вдивлявся в вогонь, щоб чим-небудь скоротити чекання. Мусила ж врешті прийти Марічка. Йому навіть здавалось, що він чує її ходу і тріск під ногами гіллячок. О! врешті вона... Хотів встати і піти їй назустріч, але не встиг.

Сухі гіллячки розсунулись тихо, і з ліса вийшов якийсь чоловік.

Він був без одежі. М'яке темне волосся покривало все його тіло, оточало круглі і добрі очі, заклинилось на бороді і звисало на грудях. Він склав на великий живіт зарослі вовною руки і підійшов до Івана.

Тоді Іван зразу його пізнав. Се був веселий Чугайстир, добрий лісовий дух, що боронить людей од нявок. Він був смертю для них : зловить і роздере.

Чугайстир добродушно всміхнувся, кліпнув лукаво оком і поспитав Івана :

— Куди побігла ?

— Хто ?

— Нявка.

«Се він про Марічку,— з ляком подумав Іван, і серце сильно закалатало йому в грудях : — ось чого вона зникла !..»

— Не знаю ... Не видів,—байдужно обізвався Іван і запросив Чугайстра :

— Сідайте.

Чугайстир сів на пеньок, обтрусився з сухого листу і простяг до вогню ноги.

Обоє мовчали. Лісовий чоловік грівсь коло ватри та розтирав собі круглий живіт, а Іван думав уперто, яким би чином довше затримати Чугайстра, щоб Марічка якнайдалі встигла втікти.

Але Чугайстир сам допоміг.

Підморгнув до Івана лукавим оком і обізвався :

— Може б ти трошки пішов зо мною у танець ?

— А чому б ні ? — радо піднявся Іван.

Докинув у ватру смеріччя, поглянув на постоли, обсмикав сорочку на собі і став до танцю.

Чугайстир поклав волохаті руки на боки і вже хитався.

— Ну, починай!..

Що ж, як починати, то починати.

Іван тупнув на місці, виставив ногу, струснув усім тілом і поплив в легкім гуцульськім танці. Перед ним смішно вихилявся Чугайстир. Він прижмурював очі, поцмокував ротом, трусив животом, а його ноги, оброслі як у ведмедя, незграбно тупцяли на однім місці, згинались і розгинались, як грубі обіддя. Танець видимо його загрівав. Він вже підскакував вище, присідав нижче, додавав собі духу веселим бурчанням і оддувався, неначе ковальський міх. Піт краплями виступав круг очей, стікав струмочком од чола до рота, під пахами й на животі блищало у нього, як у коняки, а Чугайстир вже розійшовся:

— Гайдук раз! ще такий,— кричав на Івана і бив п'ятами в землю.

— Ще кривий!.. ще сліпий!..— піддавав жару Іван.— Го-го! як танцювати, то танцювати.

— Най буде так! — плескав в долоні Чугайстир і присідав до землі, і крутився круг себе.

— Ха-ха-ха! — хльоскав себе по стегнах Іван

Хіба він не годен вже танцювати?

Ватра розгоралась веселим вогнем і одділяла од танцюючих тіні, що корчились й бились на залитій світлом полянці.

Чугайстир втомлявся. Щохвилини підносив до лоба руку, всю в брудних нігтях, обтираючи піт, і вже не скакав, а тільки дрібно трусив волохатим тілом на місці.

— Може вже буде? — сапав Чугайстир.

— Е, ні... ще трошки.

Іван і сам умлівав од утоми. Загрівся, був увесь мокрий, ноги боліли у нього, а груди ледве ловили віддих.

— Я ще заграю до танцю,— бадьорив він Чугайстра й сягнув по флояру за черес.— Ти ще такої не чув, небоже...

Він заграв пісню, що підслухав у щезника в лісі: — «є мої кози!.. є мої кози...» — і Чугайстир, оживлений згуками пісні, знов вище підкидав п'яти, заплющив од вдоволення очі і наче забув про утому.

Тепер Марічка могла бути спокійна.

«Тікай, Марічко... не бійся, душко... твій ворог танцює»,— співала флояра.

Іван . . . поплив в легкім гуцульськім танці.

Шерсть прилипла до тіла Чугайстра, наче він тількищо виліз з води, слина стікала цівкою з рота, одкритого втіхою рухів, він ввесь блищав при вогні, а Іван піддавав йому духу веселою грою і наче в нестямі, в знемозі і в забутті, бив в камінь поляни ногами, з яких облетіли вже постоли ...

Нарешті Чугайстир знемігся.

— Буде, не можу ...

Впав на траву і важко сапав, заплющивши очі.

Іван звалився на землю рядом з Чугайстром. І так дихали разом.

Врешті Чугайстир стиха хіхікнув :

— Ну, й вимахавсь нині я файно ...

Пом'яв задоволено круглий живіт, покректав, розгладив на грудях волосся й почав прощатись ...

— Дякувать красно за танець ...

— Ідіть здорові.

— Май ся гаразд ...

Розсунув сухі гіллячки смереки і впірнув в ліс.

Полянку знову обняли морок і тиша. Дотліваюча ватра кліпала в пітьмі одиноким червоним оком.

Але де була Марічка ?

Іван мав ще багато їй розказати. Він чув потребу оповісти їй ціле своє життя, про свій тусок за нею, безрадісні дні, свою самотність серед ворогів, нещасливе подружжя... Але де вона була ? Куди подалась ? Може наліво ? Йому здалося, що він бачив її востаннє з лівого боку.

Іван подався наліво. Тут була гущина. Смереки так тісно збилися в купу, що трудно було пролазить між їх шершавими пнями. Сухі нижні гіллячки кололи йому лице. Але він йшов. Брів у густій пітьмі, спотикався і натикався безперестанку на стовбур. Часом йому здавалось, що хтось його кличе. Ставав, затаївши у грудях віддих, і прислухався. Але ліс наливала така глибока тиша, що шелестіння сухих гіллячок, об які терся плечем, здавалось йому голосним лускотом пня, що валився, стятий сокирою, в лісі. Іван ішов далі, простягнувши наперед руки, неначе сліпець, який ловить руками повітря, з страху наткнутись на перешкоду.

Раптом до його вуха долетіло тихеньке, ледве вловиме дихання :

— Іва !..

Голос ішов ззаду, десь з глибини, наче добувався крізь море смерекової глиці.

Значить, Марічка була не тут.

Треба було вертатись назад. Іван поспішавсь, стукавсь коліньми в смереки, одводив руками гіллячки і жмурив очі, щоб не наколотись на фою. Ніч наче чіплялась йому за ноги і не пускала, а він волік її за собою та розпихав грудьми. Блукав уже довго, а не знаходив полянки. Тепер земля під його ногами почала спускатись в долину. Великі каміння перетинали йому дорогу. Він їх обходив, сковзаючись раз - у - раз на слизькім мху, спотикаючись на цупкому корінні, тримаючись за траву, щоб не зірватись.

І знову з провалля, спід його ніг, дійшов до нього слабенький поклик, заглушений лісом :

— Іва - а !..

Він хтів одгукнутись на голос Марічки, але не смів, щоб не почув Чугайстир.

Тепер вже знав, де має її шукати. Податись управо і спуститися вниз. Але тут було іще крутіше, і здавалося дивним, як могла злізти звідси Марічка. Дрібні каміння сипались під ногами в Івана, з глухим гарчанням спадаючи в чорну глибінь. Але він, зручний і звиклий до гір, умів спинитись на краю кручі і знов обережно шукав підпори для ніг. Дедалі ставало трудніше спускатись. Раз мало не впав, та вхопився за виступ скелі і повис на руках. Не знав, що там під ним, але чув холод і зловісне дихання безодні, яка одкривала на нього свою ненажерливу пащу.

— Іва - а ! — стогнала Марічка десь з глибини, і був у голосі тому поклик кохання і муки.

— Іду, Марічко ! — билась в Іванових грудях одповідь, лякаючись вилетіть звідти.

Він вже забув обережність. Скакав по каміннях, як дикий баран, ледве ловлячи віддих одкритим ротом, калічив руки і ноги, припадав грудьми до гострої скелі, тратив часами грунт під ногами і крізь гарячий туман бажання, в якому котився в долину, чув тільки, як його наглить дорогий голос :

— Іва - а !..

— Я тут ! — крикнув Іван і почув раптом, що його

тягне безодня. Схопила за шию, перегнула назад. Хапав руками повітря, ловив ногами камінь, одірваний нею, і чув, що летить вниз, сповнений холодком та дивною пусткою в тілі. Чорна важка гора розправила крила смерек і вмить, як птах, пурхнула над ним у небо, а гостра смертельна цікавість опекла мозок : об що стукнеться голова ? Почув ще тріск кости, гострий до нестерпучости біль, що скорчив тіло — і все розплилось в червонім вогні, в якому згоріло його життя ...

Другої днини знайшли пастухи ледве живого Івана.

* * *

Сумно повістувала трембіта горам про смерть.

Бо смерть тут має свій голос, яким промовляє до самотніх кичер. Били копитами коні по каменистих плаях, і постоли шуршали у пітьмі ночі, як з леговищ людських, загублених в горах, поспішали сусіди на пізні вогні. Згинали перед тілом коліна, складали на груди мерцеві гроші, на перевіз душі, і мовчки засідали на лави. Мішали сиве волосся з вогнем червоних хусток, здоровий рум'янець з жовтим воском зморщених лиць.

Смертельне світло сплітало сітку однакових тіней на мертвім і на живих обличчях. Драгліли вола багатих ґаздинь, тихо сяли старечі очі перед повагою смерти, мудрий спокій єднав життя і смерть, і грубі запрацьовані руки важко лежали у всіх на колінах.

Палагна поправляла полотно на мерцеві, а її пальці чули холод мертвого тіла, тоді як теплий солодкавий дух воску, що стікав по свічках, підіймав з грудей до горла жалість.

Трембіти плакали під вікном.

Жовте лице Івана спокійно лежало на полотні, замкнувши в собі щось тільки йому відоме, а праве око лукаво дивилось спід піднятого трохи повіка на купку мідяних грошей на грудях, на стулені руки, в яких горіла свічка.

В головах тіла невидимо спочивала душа : вона ще не сміла вилетіть з хати. Палагна зверталась до неї, до тої самотньої душеньки мужа, що сиротливо тулилась до нерухомого тіла.

— Чому не заговориш до мене, чому не поглянеш, не позавиваєш мозолі на моїх пучках ? А в котру онь до-

ріжку вибираєшся, мужу, відки виглядати маю тебе? — голосила Палагна, і грубий голос її переривався в жалібних нотах.

— Файно голосить ...— кивали головами старі сусідки, і чули одвітні зітхання, що розпливались в шумі людських голосів.

— Ми разом пастушили в полонині ... Раз якось паслисьмо вівці та й звіяв студений вітер, гей би в зимі ... Така віхола крутить, що світку не видно, а він, небіжчик ...— оповідав ґазда сусідам. А в сусідів вуста ворушились од своїх згадок, бо годилось потішить засмучену душу, розлучену з тілом.

— Ти пішов, а мене саму полишив ... З ким же я буду тепер ґаздувати, з ким буду худібчину доглядати?..— питала чоловікову душу Палагна.

В одчинені двері, просто з темної ночі, вступали у хату все нові гості. Згинались перед тілом коліна, бряжчали мідяні гроші на грудях в Івана, і посувались на лавах люди, щоб дати місце новим.

Грубі свічі тихо топились, опливаючи воском, неначе сльозами, блідий поломінь лизав сперте повітря, і синій чад, змішавшись з нудним запахом воску та з випаром тіл, висів над глухим гомоном в хаті.

Ставало тісно. Обличчя схилялися до облич, тепле дихання мішалось з диханням, упрілі чола ловили у себе блиск смертельного світла, що запалило мінливі вогні на дротяних запасках, на чересах та табівках. А хата все сповнялась новими гістьми, що вже товпились біля порога.

Тіло рушало. Біласті плями, як лишаї, повзли по ньому ледве помітною тінню.

— Мужу мій солоденький, на біду-сь мя лишив ...— жалілась Палагна.— Не буде кому ні у місто пійти, ні принести, ні дати, ні взяти, ні привезти ...

А за вікном тужливо повістувала про се трембіта, додаючи їй жалю.

Чи не багато вже суму мала бідна душа?

Така думка видимо таїлась під вагою гнітучого смутку, бо од порога починався вже рух. Ще несміливо тупали ноги, пхалися лікті, гуркотів часом ослін, голоси рвались та мішались в глухому гомоні юрми. І ось рап-

Палагна зверталась до неї, до тої самотньої душеньки мужа.

том високий жіночий сміх гостро розтяв важкі покрови суму, і стриманий гомін наче поломінь бухнув спід шапки чорного диму.

— Ей ти, носатий, купи у мене зайця! — басив з середини молодий голос, і в одповідь йому покотився придушений сміх:

— Ха-ха! Носатий!..

-- Не хочу.

Починалась забава.

Ті, що сиділи ближче до дверей, повернулись спиною до тіла, готові приєднатись до гри. Весела усмішка розтягнула їм лиця, перед хвилею скуплені в смутку, а заєць переходив все далі і далі, захоплював ширше і ширше коло і вже добирався аж до мерця.

-— Ха-ха, горбатий!.. ха-ха, кривий!..

Світло коливалось од сміху і чаділо димом.

Один за другим гості вставали з лавок та розходились по кутках, де було весело й тісно.

По обличчю мерця все розростались плями, наче затаєні думки його ворушили, безперестанку міняючи вираз. В піднятому кутику вуст немов застрягло гірке міркування: що наше життя? Як блиск на небі, як черешневий цвіт...

При сінечних дверях вже цілувались.

— А на ким висиш?

— На Анничці чорнявій.

Анничка буцім не хотіла й упиралась, але десятки рук випихали її з тісної юрми, і гарячі уста піддавали охоти:

— Йди, дівонько, йди...

І Анночка обіймала за шию того, що висів, та смачно цілувала в уста при загальних радісних криках.

Про тіло забули. Тільки три баби лишились при нім та скорботно дивились скляними очима, як по жовтім застиглім обличчі лазила муха.

Молодиці липли до гри. З очима, в яких ще не встигло згаснуть смертельне світло і затертись образ мерця, вони охоче йшли цілуватись, байдужі до чоловіків, які так само обіймали та тулили чужих жінок.

Дзвінкі поцілунки лунали по хаті і сплітались з плачем сумної трембіти, що все ознайомляла далекі гори про смерть на самотній кичері.

Палагна не голосила більше. Вже було пізно і треба було прийняти гостей.

Веселість все розпалялась. Робилось душно, люди пріли у кептарах, дихали випаром поту, нудним чадом теплого воску та запахом трупа, що вже псувався. Всі говорили вголос, наче забули чого вони тут, оповідали свої пригоди і реготались. Махали руками, гупали один одному в спину і моргали на челядь.

Ті, що не містились у хаті, розклали на подвір'ї вогонь і справляли коло нього веселі грища. В сінях згасили світло, дівки дико пищали, а парубки душились од сміху. Забава трясла стінами хати та била хвилями зойку в спокійне ложе мерця.

Жовтий вогонь свічок притьмився в густому повітрі.

Навіть старі приймали участь в забаві. Безжурний регіт трусив їх сивим волоссям, розтягував зморщки та одкривав згнилі пеньки зубів. Вони помагали молодшим ловити челядь, наставивши руки, що вже тремтіли. Бряжчало намисто у молодиць на грудях, жіночий вереск роздирав вуха, гриміли ослони, зрушені з місця, і стукались в лаву, де лежав мрець.

— Ха - ха !.. ха - ха !..— котилось од покуті до порога, і цілі ряди людей згинались од сміху удвоє, придушивши руками живіт.

Серед писку і глоти нестерпуче коцкав десь «млин» дерев'яним клекотом згуків.

— Шо маєш молоти ? — завзято вигукував мельник.

— Маємо кукурудзу ...—пхались до нього дівки і сварились між собою жиди, приліпивши довгі бороди з клоччя.

Тугий скруцак з рушника, мокрий і замашний, гатив з лускотом в спини направо й наліво. Від нього тікали, серед реготу й крику, перекидаючи стрічних, збиваючи пил і псуючи повітря. Поміст двигтів у хаті під вагою молодих ніг, і скакало на лаві, тіло, трусячи жовтим обличчям, на якому усе ще грала загадкова усмішка смерти.

На грудях тихо бряжчали мідяні гроші, скинуті добрими душами на перевіз.

Під вікнами сумно ридали трембіти.

ЛИСТ

Дорогий друже! Довго чекав ти мого листа і, як тепер бачу, не даремне сподівався хоч через мене дихнути родинним теплом, якого ми, старі двадцятип'ятилітні парубки, роками позбавлені були серед чужого, холодного ґвалту великого міста.

Ресторани й кав'ярні, де їда для нас стала тільки досадною потребою тіла, де противними були чужі апетити і ті фабричні, сказати б, форми годування людей, стерті як гроші, що бряжчали в обмін за страви, викликали часом в нашій уяві напівзабуті картини, запах смачної пари обіду в родинному колі. Не раз, в хвилини спочинку, смерком, коли предмети ховалися в тінях, а ми присувалися плечем до плеча, щоб подвоїти ніжність та силу наших переживань, твій голос теплішав на згадках про далекі вже роки дитинства, про поезію свят, чистого снігу й колядок, або про великоднє сонце, яким воно ніколи вже не буває на протязі року... Ти заздрив мені, признайся, коли я зібрався на сей раз одвідать свою родину, стареньку матір і сестру, по довгих роках розлуки зробить їм своїм приїздом великодній дарунок. Чорне весняне небо і радісні зорі... вся золота церковця, схвильована й тепла, як людське серце... ніжна квітка любови й прощення, що розпускалась разом з весною... Все те, признайся, ворушилось десь під твоїм скептицизмом.

Я приїхав на день раніше, ніж мене сподівались. Мені так було приємно везти зі собою сю несподіванку людям, які мене любили.

Насамперед побачив я маму. Молоде сонце било у всі чотири вікна, і лице мами, як сухий гриб, виразно чор-

ніло в його промінних. Але се був лиш мент. Друге сонце раптом зайнялось, розтягло зморщки, засвітилось в очах — і я вже нічого не бачив. Чув тільки, як десь коло мого чола калатало мамине серце, як сухе тіло гріло мене теплом, таким знайомим і ні на що не подібним, а руки душили за шию.

— Петро приїхав!..— задзвенів десь молодий голос і радісно застукали каблуки.

Мамині руки розігнулися неохоче, і я побачив, як летіло на мене в золотому промінні волосся рум'яне лице. Яка вона стала велика! Голі по лікоть руки, вогкі, з запахом свіжого м'яса, слизнули повз мої щоки, а на устах спочила тепла і запашна весна.

Радість першої стрічі злилась з ранішнім сонцем. Я забув причинити двері, і звідти тягло бадьорим повітрям, надією на фіялки. Біля порога блищали молочні зубки травиці.

Я переходив з рук в руки, серед безладних питань, розпочатих і зараз покинутих справ, хвилевих турбот, які мінялись на інші.

Під вікнами ґеґали гуси.

Сестра мала видимо багато роботи, бо щохвилини бігала в кухню. Ми лишились самі в залитій сонцем кімнаті, і коли мати заспокоїлась трохи і тихо задзюрчала її ласкава мова, як два струмочки — радості і жалю,— я почув себе знову добрим й маленьким.

Усі ті зморщки, накладені материнством, гріли й світились, як промені сонця, а в теплих долонях щось було од молодої трави. Десь в сінях щохвилини гримали двері, кричали кури і розливалась вода. Сестра влітала до нас на мить, червона од печі, витираючи хвартухом руки.

— Вибачай, я до мами...

Питала поспішаючи, хапкома, чи зарізати півня, чи не пора б вже колоть порося, і обнявши мене добрим, невинним оком, щезала, мов язик полум'я, що лизнув, одірвався і одлетів у повітря. І знову ми клеїли з мамою нашу тиху розмову, а в кухні зі свистом і скреготанням точили об макітру ножі.

В той сонячний день я сам був сонцем, навколо якого крутились планети. Я не міг кроку зробити, щоб коло мене не розпадались, не радили, не помагали. Щогодини

я мусив щось їсти, і мамині очі розпускали проміння, з яких кожне випити хтіло мою похвалу, задоволення, вдячність. Але то був тільки початок. Для мене, здається, готувався на свята справжній бенкет, так наче я мав апетит людоїда, або приїхав з голодного краю. Що я більше люблю: печену індичку чи фаршировану гуску? Мати викликала сестру з пекарні, і велися в кутку таємничі наради, в яких мені зрозумілими були тільки окремі слова: «порізать печінку ... сточити кров ... вимить кишки» ...

На ніч поклали мене в кімнаті, де я родився. Ліжко було трохи коротке, на поличках тулились дитячі книжки, світло лагідно золотило побілені стіни і свіжу постіль. На чорній шибці вікна висів молодий місяць, а над ліжком — невинний, пухнатий хлопчик — Христос. Зо всіх куточків, зі стін, з вікон, з долівки і з мене самого вставали згадки дитинства і пливли передо мною, як сонячні плями на лісовій полянці. Стільки в них було ясного і принадного, скоріше веселого, ніж сумного, що я почав забувать дійсність. І так мені дивно зробилось, коли на ті сонячні плями закапали раптом, наче крапельки крови, чужі слова: «заколоти ... зарізать ... одтяти голову, ніжки» ... Що се таке? І звідки? Ах, правда ...

Як могли вільно і так спокійно проходить ті жорстокі слова через невинні уста сестри, як з ними мирилось добре мамине серце? «Сточити кров ... вибрать кишки» ... І се в день нашої стрічі, в день радости і любови... Я старався заспокоїть себе: адже то були звичайні господарські розмови, які ведуться скрізь всіми ... Але під тими словами був же якийсь реальний зміст і я мимохіть уявляв собі Олю, мою ніжну сестру, як вона ... ні, я не хтів уявляти, я гнав од себе жорстокі картини, які проганяли од мене сон ... Заснув я пізно і спав неспокійно.

Викинув мене з ліжка дикий нелюдський крик. Я схопився з таким враженням, що в домі сталось нещастя. Світло осліпило мене одразу, і я нічого не міг розібрати в вікні. Я розчинив обидві половинки, і перше, що мені кинулось в очі,— були рожеві литки, які земля немов одкинула од себе. Розставивши руки і скрививши од гніву лице, дівка бігала по траві і наче ловила той крик. Тоді я побачив червону доріжку під ногами у неї, а далі

дрібний білий клубочок, що нерівно котився по моріжку. Зі смертельним жахом, іще безшерсте, як гола дигина, металося порося по подвір'ю, і спід ножа, що стирчав йому в грудях, збігала вздовж ніжки кров. Потому дівка упала, прикривши тілом той крик, і за хвилину я вже побачив, як з лайкою несла до пекарні в одній руці скривавлений ніж, а в другій трупик за задні ніжки, що зробився одразу довгим, хапав ногами повітря і тремтів ще голою шкуркою.

Коли я вийшов до чаю, мати турботно спитала, чого я такий блідий, а я старався її заспокоїть, бо мені соромно було, що на мене зробила враження така дрібничка.

День вже почався давно. Вже сонце било у всі чотири вікна, самовар закипав вдруге і крізь шибки було помітно, що серед болота встигли підсохнуть стежки. В пекарні видимо давно уже кипіла робота й святочним прискореним темпом сповняла ввесь дім. Серед столу в їдальні стояла макітра, повна жовтків, що блищали, як коров'ячі очі, розсипаний цукор хрустів під ногами, мокнув у спирті шафран, гостро лоскочучи ніздрі, і кидав на скатерть од сонця жовтогарячу пляму. Білий мішок з мукою важко розсівся коло буфета, закопиливши, наче губи, свої краї, і в широкому промінні сонця крутився борошняний тонкий пилок.

— Де ж Оля?

— Ах, вона, бідна, так закрутилась, що навіть тебе не бачить... Олечко, Олю!.. йди привітайся з Петром...

Але Оля вже бігла й сама, сяюча вся, заклопотана, трохи бліда. По повних руках, голих по лікоть, стікали струмочки свіжої крови.

— Ах, мамо, скільки на поросяті сала! — Не подавай, Петре, руки... бачиш, яка я!

Вона перегнулась, одкинувши руки, щоб дати мені ранішній поцілунок — і перший раз її поцілунок не мав для мене смаку.

— Він тут сидить і не знає, що для нього готують! — гукала Оля і сміялися очі у неї, голі пухнаті руки, ямки на щоках і свіжа кров на руках.

— Ходи, невдячний, і подивися!..

Я не хотів.

— Але ти мусиш !

Вона витерла руки, закрасивши ними білий хвартух, і злегла штовхала мене у спину.

— Дай же йому чаю напитись ...— сердилась мати.

— Нічого, доп'є потому.

І повела мене на кухню.

Ти будеш сміятися з мене, назвеш сентиментальним, чудним. Ну, що ж робити, смійся, але мені було зовсім не до сміху. Коли я тільки дихнув тим солодким теплом свіжого м'яса, перед очима встала у мене смерть бабки. Суха, як безперий горобчик, заплющила бабка скляні вже очі, а її тіло, напівприкрите, почало оддавати повітрю своє останнє тепло, яким я дихав. І той нудний запах назавжди зв'язався у мене з образом смерти.

— Дивись,— гукала сяючи Оля,— яке порося!

Я вже і сам дивився. Справлене, чисте, як гола дитинка, що захлиснулась в купелі, воно підігнуло під себе зламані ніжки і міцно замкнуло зубами свої болі і жах. В куточку накритого повікою ока блищала ще свіжа сльоза, а вузька рана на грудях, куди ввійшов ніж, злегка курилась теплою кров'ю.

— А се для кого ? — раділа Оля, повернувши мене до купи битої птиці, яка завалила весь стіл.

Щоб догодити Олі, я все оглядав.

Общипана курка безсило припала до столу мертвою головою на тонкій шиї, холодно поглядаючи вниз, на своє перерізане горло. Синява смерти пробивалась крізь жовту в прищиках шкуру, яка, здавалось, мерзла без пір'я. Качки, уже без лапок, розгортали з натуги свої широкі стегна, як породілля, що раптом сконала під час пологів. Я слухав Олине щебетання, а моє око мимоволі стрічалось з мутним склом мертвих очей, таких вже холодних й далеких, що за кожним разом мене тягло углиб.

— З чим ти любиш ковбаси : з гірчицею чи з часником ?

Оля любовно ворушила довгі кільця ще сирових ковбас з їх сизим блиском застиглого сала, повних, наче тількищо вийнятих з ситого живота, без огиди мачаючи руки у слизьку юшку, що стікала на дошку стола з мертвої птиці.

Моя мати, моя добра старенька мати, байдужно вдив-

лялась у миску, переповнену кров'ю, що гусла зловісно у ній, наче містичне око неситої смерти.

Куховарка з таким гуком жбурляла на лавку чиїсь поламані ребра, що аж мене боліло.

Коли я врешті вирвався з кухні, я певно був дуже блідий, бо мій вигляд занепокоїв маму. Вона уважала, що мені треба вийти на свіже повітря. Справді, я потребував повітря.

На сонці почув себе краще. Довгим весняним ключем, як журавлі, пливли по небі хмари, недавно просохлий камінь білів на сонці, а дерева833 зароїлись бруньками, наче їх мухи обсіли.

Я йшов у місто.

Назустріч мені поспішали з базару жінки з обличчям, пронизаним сонцем, свіжі, як холодний ще подув весняного дня, і з їх кошиків, повних слизького м'яса, виглядали барвінок і первоцвіт. Чи їх теж хотіли закрасити у кров?

Веселі води, що перед годиною були ще снігом, бігли додому по рівчаках, з камінця на камінчик. Тривожні, здичілі крики неслися з міста на мене. Зв'язані кури тріпотіли у кошиках, виривалися з них, падали на тротуари і били крилами об камінь з смертельним жахом.

Усі хапались швидше донести живність.

В мішках, закинутих на плече, танцювали останній свій танець налякані поросята, випираючи стінки своєї темниці, і наче конали з захриплим дитячим плачем розпуки. Гуси не могли зняти своїх дужих, тепер зв'язаних крил, зате вони сильно били повітря дзьобами на гнучкій шиї, наче швидше хотіли побачить жовтогарячим оком той ніж, що чекав їх з недобрим холодним блиском.

Проїздили вози, наладновані кабанами, які з ситим спокоєм і з покірним стогнанням сподівалися смерти. Тупі рила сонно дивились на трупи своїх братів, уже осмалених, голих, безладно навалених кабанником на візок, колеса якого були закапані кров'ю.

Весняний вітер гнав по каміннях пір'я, ще певно тепле, загублене в боротьбі, а з кожної вулиці, з кожного двора здіймався жахливий крик смерти і густо плив по землі, як плили хмари по блакитному небі. І було так дико... Так дико було бачити свято убійства на безкровному святі творця — весни.

Не знаю, що мене гнало вперед, у місто, звідки ливсь все сильнішим потоком лемент. Я не пішов у поле з його спокоєм, і ліс не притяг мене своїми мріями про весну: мене тягло на базар.

Я походив між ятками, наче на злість собі, повний того нового чуття огиди, що все в мені зростало. Дививсь на обідрані туші, повішані подовж стін, з застиглим салом, з синіми жилами, по яких ще недавно бігло життя, на купи кишок, мертвих голів і ніг по брудних лядах, де темноцегляста печінка, свіжа й блискуча, слезилась ропою на мережане жилками легке. Сокири з моторошним хрумтінням рубали кістки, роздробляючи мозок, а люди байдужно вештались серед застарілого запаху трупів і м'яли у руках серце, таке саме, як їхнє власне, не чутливі до холодного полиску мертвих очей, що таїли у собі сліди передсмертного жаху. Не повіриш, якими гидкими і навіть страшними здались мені люди, що морили себе постом, аби зготувати живіт свій для мертвяків, які, зарізавши чи заколовши живу істоту, могли тою самою рукою гладить головку своїй дитині і цілувати матір устами, масними од лою замордованих ними.

— Паничу! Телятина свіжа!.. Їй - богу, різали нині...

— Що купуєте, паниченьку любий?

— Ходіть до мене. Волячий мізок... ніжки... головки...

Вони блищали ножами і копались руками у м'ясі, ті добродушні, гладкі баби, що так любовно на всіх поглядали.

В їх круглих очах, що плавали на лиці, як скалки сала у юшці, світилась передсвяточна радість й зичливість, а я тікав вже од них, як і од всіх тих невинних тортур, з якими вони заправляли ніжки поросяти під його шкуру, щоб надати йому пристойний вигляд.

Я знову бачу усмішку на твоєму лиці... Не кажи, прошу, що се лиш нерви. Що коли б люди і перестали вживати м'ясо, не обминули б прокляття долі: нищить інше життя для свого існування. Я і сам знаю, що не можна провести межу між живим і мертвим; що не тільки жиють, а на життя мають таке саме право рослини і навіть камінь... Але був час, коли люди жерли людей.

І хто зна, коли б ти тоді жив, чи не грала б на твоїм обличчі така сама усмішка?

Ху! Я мав фізичну потребу дихнути чистим повітрям.

Дихнув ним на полі, за містом, де земля пила снігові води, м'які і добрі од ласкавости сонця, де молодий вітер бив копитами землю, як степовий лошак, а жайворонки робили свій перший засів на ще не зораних плугом нивах.

І се дало мені силу знов слухать, як дорогі для мене уста вимовляли слова убійства і мордування.

... Збирались до церкви. Сестра вертілася по кімнатах, забувши утому, вся біла в своїй легкій одежі, як весняна хмаринка — і тепер було для неї найбільшим в житті питанням, які стрічки надіти: блакитні, чи блідорожеві. Ми всі утрьох мудрували над тим трудним питанням, і після довгих вагань спинились на весняному кольорі неба. Рожевого було доволі на щічках і на губах. А коли дзеркало подвоїло наші парадні фігури, а сміх ще збільшив товариство — ми одчинили вікно і вдивлялися в туго напружену пітьму, що готувалась прийняти у себе оксамитовий згук першого дзвону. Вже коло церкви палали смоляні бочки. Мури зарожевіли, здригнулись і поплили кудись у світ, а ми відчули тривожне чекання святочних зір.

Ти знаєш, я роками не бував у церкві. Тепер я йшов охоче. Я думав: омиють люди руки од крови і, зійшовшись докупи во ім'я любови й добра, забудуть щоденне убійство, власне й страшне тим, що воно стерло лукаво своє обличчя, змінило ім'я і загостило поміж людьми, як хатній злодій ...

Піду і буду мати хоч там одпочинок.

Дзвони гудуть. Юрми розбуджених згуків тривожно несуться в повітрі, а по чорній землі, скритий у пітьму, пливе людський потік. Шелестить літнім шумом нова одежа, пахне запашним милом і шафранним духом свіжої паски. Виразно стукають каблуки по сухих тротуарах, за шибками темних опустілих вже хат по-великодному блима світло лямпадок.

Мури церковці хитаються серед гострих тіней з тополь і мають на тлі чорної ночі невидані замки. Пірнаємо в юрму. Круг нас світяться воском похуділі за піст

обличчя, міщанські дівчата, в туго сплетених косах, ще мокрих од лугу, тримають у пальцях, не одмитих од фарб, клунки з свяченим.

В церкві вже душно. Повітря густо блищить вогнями, як тяжке золото вівтаря, і спів духовенства вставляє в нього, як в рами, великодні картинки. Мама хоче молитись, шукаючи місця, де б стать на коліна, а мене й Олю тягне на цвинтар. Ми знову впірнаємо в пітьму, в радісний блиск обновлених зір, в помолоділий гомін людей і, жадібно п'ючи нічну прохолоду, дивимось заздро, як обскубують діти срібний оксамит вербових бруньок.

— А ми й не поцілувались з тобою,— згадує Оля.— Христос Воскрес! — і тепла, легка хмаринка спочиває на моїх грудях.

Нам весело нині. В стриманім гаморі голосів, в церковних співах і вогнях, в хвилюючім повіванні весни, нарешті в самих нас — якесь сподівання. Щось має статись.

Та ось рушило небо, позеленивши на світанні наші обличчя. З церкви, при радіснім дзвоні і співах, вививсь вогняний струмок з палаючих свіч, риз та облич, щоб влитись в море принишклої юрми, яка принесла святити паску.

І коли піп втомленим рухом підняв хрест і кропило, благословляючи страву людей, а вони нахилили покірно голови над кошиками, я знову стрівся з погаслим оком мертвих істот, з виразом муки і болю, з перерізаним горлом, з запахом шкури, яка ще недавно шкварилась на вогні.

І тут благословляли вбивство!

Мені зробилось недобре.

Але ще гірше було, коли довелось розговлятись. Я не міг їсти. Мати так радісно клопоталась, прохаючи поживитись.— «Шматочок індичачих грудей ... чи поросячу ніжку ... Як, я не їм поросяти? Воно ж таке молоденьке, сите і ніжне, йому і трьох тижнів не було».

Та я не міг.

— А ми так готувались! — зітхнула засмучена мама і присувала мені ковбасу, або копчений волячий язик.— Ну, хоч шматочок.. Олю! ти певно зготувати не вміла, коли Петро нічого не їсть.

Мені так жалко було гасити радість молодої хазяйки, але що ж мені було робити?

Оля надулась і кілька раз крадькома витирала почервонілі очі.

Я вигадав, що заслаб, що боюся вживати м'ясо. Підняв тривогу, мусив приймати краплі од живота і зіпсував великодній сніданок, ледве умовивши наших, що все минеться, що я обійдуся і без компреса.

Я одщіпнув шматочок паски, легкої і запашної, довго жував, хвалив без міри, що за чудесний хліб! — і ледве ковтнув, непевний, чи вона не закапана кров'ю, яка недавно стікала по голих сестриних руках.

От духу печеного м'яса у мене морочилась голова.

Приходили гості. Вони їли і похваляли. Я мусив сидіти й дивитись, як щезали в їх роті ніжки і крила, боки і груди, печінки, кишки і таке інше, як їхні зуби різали м'ясо, що ще недавно дихало й жило, бігало й літало, мало свої радощі й горе.

Кістки хрумтіли під їх зубами, а я чув передсмертне хрипіння, що жило ще у моїх вухах.

І коли гості, наївшись, говорили слова любови, а на губах в них блищало сало забитих — я їм не вірив.

— Ну, як тобі, сину? — турбувалася мати.

Як вмів, я її потішав, а вона кликала Олю в куток і пошепки радилась з нею, як би залишити для мене кращі шматочки, аби я мав що їсти, коли я буду здоров.

Однак се ні на що не придалось. Я не їв м'яса.

Дні минали безрадісно, в'яло і без того тепла, якого я так прагнув зазнати в родині. Щось стало між нами. Я не смів притулитись до материних грудей, обняти сестру. Сонце дратувало мене своїм нахабним світлом, вітер докучно свистів коло вух, земля була гола, у лишаях, наче старець у пархах, а місяць!.. Боже, що з ним робилось! З бадьорого, гострого, що так цікаво дивився на світ, наче збирався завоювати його, настромивши на молоді роги, він ставав повним, грубшав, обростав салом і вже випинав круглий живіт, як ситий банкір, на грудях в якого блищить важке золото ланцюжка. Вечорами він висів низько на небі, лихий, червоний, неначе упир, що насмоктався крови,і навіть тіні бігли перед його недобрим обличчям, припавши до землі з жаху.

Цілими днями по вулицях хрипло кричав п'яний народ, співав сороміцькі пісні, лаявсь, заводив бійки. Кров юши-

ла з людей і сохла на каміннях разом з болотом. Одного дня, на великодньому тижні, проти нашого дому забили навіть людину. Ну, що ж! Я прийняв се спокійно. Хіба ж могло бути інакше? Кров має чародійну силу притягать кров. Люди плакали і кричали, а мені лицемірними здались і їхні жалі, і страх злочину. Заб'ють людину і, щоб потішить себе по втраті, заріжуть курку чи гуску, заколють свиню й заїдять жаль...

Отак я зіпсував свята не тільки собі, а що найбільше досадно, добрій мамі й сестрі. Не знаю, може все воно смішно і «нерозумно», що я пережив, може й мене така доля чекає, як молодий місяць весною, а поки...

А поки — я не заздрю мудрощам мудрих і не надить мене спокій спокійних на прославленій ними землі...

ПОДАРУНОК НА ІМЕНИНИ

Карпо Петрович Зайчик, околодочний надзиратель, вернувся нарешті з служби додому. Фу - ти! ну - ти!.. Він був голоден і злий. Скрипів чобітьми, гримав дверима. Базарні лайки і гармидер участка ще клекотіли у ньому, сердито ворушили губи і квадратове лице, налили кров'ю кулак, ще важчий од грубого перстня. Ввійшов у світлицю, ляснув по - офіцерськи лакерованим чоботом в чобіт і з досадою кинув картуз на вікно. Але од того руху підскочив на лутці жінчин беззубий гребінь і легкий, збитий жмуток брудного волосся вчепився до рукава.

— Фу - ти! Бардачні звички!..

Сухий, гарячий, ввесь в поросі день вже гас за вікном. На столі каламутно біліли дві порожні тарілки, а перекинута ложка ловила у себе червоний відблиск заходу.

— Сусана!

— Несу! — обізвався з глибини десь низький, осиплий голос.

Карпо Петрович примостився за столом і розщібнув мундир. Йому було душно. Суконний комір тер шию, а кітель ще й досі неруть!.. Вони пе - е - руть!..

І ледве стримавсь од грубої лайки.

Нетерпляче пощіпував хліб і жував, сопучи носом.

Лакеровані чоботи дрібно скрипіли під столом.

У дверях з'явилась Сусана. Прикриваючи парою страви вид, м'який і білий, як з сирового тіста, вона проплила од порога до столу, мов літня хмара, в своїх муслінах, по яких лізли урозтіч якісь безглузді лапаті квітки.

— Мусила гріти ... все прохололо ...

— А ти б не розкидала своєї куделі по всіх кутках ...

Сусана зробила великі очі.

— Де?

Карпо Петрович одігнув палець, ткнув ним назад себе, в вікно, й застиг у гніву вирячкуватих очей та червоного кулака.

— Бардачні звички!..

— Цс ...— цикнула жінка на нього,— там Доря.

Карпо Петрович скоса поглянув на щілку в дверях, звідки пробивалося світло, і тепер тільки почув дзвінкий хлоп'ячий голос, який безперестанку співав:

— Сім раз по вісім — п'ятдесят шість ... сім раз по вісім — п'ятдесят шість.

Се його заспокоїло зразу. Нахиливсь над тарілкою і потиху почав сьорбати юшку, обводячи інколи оком світлицю.

В кутку, під образами, блимала мертво лямпадка, з етажерки звисало новеньке гімназичне пальто, ловлячи в гудзики гострі червоні бліки.

— Хіба завтра неділя? Фу - ти, ну - ти! Як він забув? Завтра ж Дорині іменини ...

Сусана, вип'явши зад у великих лапатих квітках, збирала з помосту своє волосся.

Бардачні звички!.. Згадав! Ну, і була в бурдеї, але потому вони законно звінчались. Хіба з неї невірна жінка? Раз, правда ... Та коли б не вона, коли б не пішла на ніч до поліцмейстера, кис би й досі в писарчуках ... А тепер — надзиратель. Дорю в гімназії учать, і сама казначейша у них буває ...

Кров заливала Сусані шию, і тільки зморщки на шиї біліли, як крейдяні.

Вона сердито вийшла з кімнати.

Карпо Петрович жував і в задумі м'яко тарабанив пучками в стіл.

— Доря!

Доря став на порозі, сірий і незграбний у своїх довгих, аж до підлоги, гімназичних штанах, а батько дивився на його ноги, негнучкі й грубі, як в слоненяти.

— Тебе сьогодні питали?

— З географії п'ять.

— А ти часом не того ... не бре - бре?

Доря ображено чмихнув і підняв вгору біласті чубки.

— Їй - богу, сам бачив ... А козерогові пару вліпили.

— Що се за козеріг?

— Там один в нас ... Дорка Сосновський ...

— Віцегубернаторський син?

— Ми його добре сьогодні нам'яли. Аж кров носом пішла ...

Карпо Петрович почув холодок під мундиром. Такий знайомий і неприємний, з яким завжди стрічав начальство.

— Дор - ка! — крикнув він строго.— Руш мені тільки ще хоч разок — я тобі дам!.. Фу - ти, ну - ти, Господи Боже ... віцегубернаторський син ...

Він підняв палець в важкому перстні і накивав.

Сусана унесла лямпу і присунула страву. Чоловік не дивився на неї, ще скований здивованням і жахом.

Масна пляма виразно зачорніла при світлі на новенькім сукні мундира.

— Їж ... прохолоне ...— нагадала йому Сусана.

Він почав їсти хтиво й неохайно, бризкав соусом на скатерть і жвякав ротом, а на губах у нього, блискучих й червоних, грала легка усмішка. Він був задоволений врешті. Те, що його хлопець звався так само, як і віцегубернаторський син, що вони разом учились, і що Доря зважився бити таке паненя — сповняло його радісним подивом. От хоч би й він, Карпо Петрович. Він носив білі погони й шашку, як офіцер... Його боялись, бо міг зробити людям багато лиха ... А проте мусив витягатися в струнку та козиряти тому шмаркачеві через те тільки, що був сином його начальства. Який був він щасливий, коли йому вдалось одного разу підсадити паничика того у фаетон, а от його Доря ... Хе - хе!..

Сусана тим часом таємничо щось прикривала в кутку на канапі та тривожно поглядала на двері, за якими бубонів Доря уроки.

— Чого ти смієшся?

Він пошепки розказав їй, що чув од Дорі, і обоє довго осміхалися до себе очима.

— Хе - хе!

— Хі - хі!

— Завтра наш Доря кінчає десятий рік....— мрійно обізвалася Сусана, одкривши зіпсовані зуби, і одігнула ріжок подушки, звідки щось заблищало.

— Покажи, Сузя... що там таке?

Карпо Петрович піднявся зза столу, похитався на блискучих од лаку чоботях і підійшов до канапи.

— Цс...— писнула слабо Сусана, колихнувши важкими грудьми, і всім м'яким тілом, як тістом, що вилізло з діжки, навалилася на подушку.

— Потому покажу... А ти що йому подаруєш?

Карпо Петрович ляснув у пальці. Фу - ти, ну - ти! Його низьке чоло, що забігало у зарость волосся, як мілке плесо у лози, покрили зморщки. Він одкрив рота і трохи подумав.

— Я...

Але Сусана полохливо замахала на нього руками. Ще Доря почує!

Доря їм заважав. Вони хотіли, щоб він швидше йшов спати.

За дверима чулось шелестіння сторінок, ляпання книжкою в стіл і сердите бурчання.

— Чого ти там, Дорик?

Він став на порозі, з чорнилом на лобі й на пальцях, і кисло пхинькнув:

— Задачі не можу рішити.

— Фу - ти, ну - ти! От яке горе... А подай но сюди задачу, подивимось, що се за звір.

Карпо Петрович потирав руки, як добродушний ведмідь перед уликом меду.

Відставив далеко книжку і читав наче рапорт.

— Троє купців поділитися мали... Ти уяви собі троє купців, наприклад — наш Сруль, Іцько і Пінька... Здається, не трудно... Другий мав грошей два рази більше ніж перший... Розумієш, як перший, а третій стільки, як і ті два разом... Значить, Пінька мав стільки, як Сруль та Іцько. Ну, зрозумів? Се ж дуже просто.

Але Карпо Петрович і сам не вірив, що се так просто. Він плутав, кричав на Дорю, тицяв грубим пальцем в задачник, наче хтів роздушити всіх трьох купців, і врешті так впрів, що Дорі неприємно було дивитись на рясні крапельки поту на чолі в батька.

— Ідіотська задача! Чого вас там вчать!

Він з злістю одкинув задачник і піднявся сердитий та збентежений вкрай.

— Як вони мучать бідних дітей!..— обурилась палко Сусана, теж од напруження мокра під хмарою пишних муслінів.

Але Доря раптом блимнув очима, вдарив себе олівцем в лоб і в дві хвилини задовольнив купців.

— Теж арихметик! — напалась на чоловіка Сусана,— не міг розділити кілька рублів...

І обняла щасливим оком сіру фігурку сина, чужу неначе в довгих аж до підлоги штанах.

— «Арихметик»!.. Мовчала б, коли сказати не вмієш! — буркнув сердито Карпо Петрович.— У мене свої задачі... Побула б хоч раз на діжурстві.

Він навіть забув у змішанні ляснуть по - офіцерськи чоботом в чобіт.

Вийняв з штанів важкий портсигар, теж офіцерський, зважив його в руці і закурив папіроску.

Зелене світло од лямпи м'яко зливалось з рожевим, що стікало спід образа у кутку, нові гудзики на гімназичній шинелі горіли, як самоцвіти, а синій дим папіроски хвилював легко у теплім затишку хати. Доря знову бубонів за дверима.

Карпо Петрович зняв з етажерки шинелю і м'яв у долоні сукно.

— Матеріал добрий, здається... і пошив непогано.

Він любовно погладив шинелю і знову повісив на місце.

— Ах, який Доря смішний! Одягся вранці, наклав картуз і став на порозі у моїй спальні. А я була ще в сорочці, тількищо встала, та як крикну з переполоху, що хтось чужий увійшов... Потому ми довго сміялись...

— Скільки взяв Шмуль за картуз?

— Рубль двадцять оддала... Божився, що втратив тридцять копійок.

— Ах, сучий син!.. Більше рубля не треба було давати. Де ж той картуз?

Вона подала йому його, знявши обережно з стіни, де висів образ, а він довго любувався новим сріблом листочків, незрозумілим і таємничим для нього символом шкільної мудрости.

Потому їх очі стрілись і засяли, порозумівшись без слів.

— Хе - хе! Як, шельма, скоро рішив задачу!

— Хі - хі... І з географії п'ять.

Їх ще більше тішило те, що віцегубернаторський син дістав лиш пару.

Доря прийшов сказати добраніч.

Вони лишились самі.

Тоді Карпо Петрович нетерпляче накинувсь на жінку

— Показуй, що ти купила?

Але Сусана і сама вже виймала спід подушки дарунок. Опустилась на поміст серед білих хвиль сукні і під важкими грудьми у неї сухо затріщала пружина.

Він теж з скрипом чобіт присів біля жінки, мало не задихнувшись од солодкого запаху пудри з її лиця.

Нарешті бляшаний пароходик вислизнув з рук і поплив по помості, поринаючи носом, немов на хвилях, та сповняючи хату гострим дирчанням металу.

— Як ти думаєш, Карпе, Дорик буде радий?

Карпо Петрович не одповів нічого. Він мовчки стежи за пароходом і, коли той зачепився за ніжку стільця, одчепив та пустив далі.

Потому ще раз накрутив.

— Прийми свій хвіст! — нетерпляче гукав на жінку, коли пароходик ткнувся носом в її спідницю.— Розсілась!..

Він навіть лазив за ним по помості.

Сусана сиділа щаслива, одкривши зіпсовані зуби, вся в тінях од широкого кола волосся, на дві третини чужого.

Пароходик дирчав.

Врешті Карпо Петрович звівся на ноги. Перевів очі од цяцьки на жінку і презирливо плямкнув губами.

— Ет, чорт зна що...

— Як чорт зна що? — здивувалась Сусана.

— Авжеж... Не пристало йому забавлятись цяцьками.

— Багато ти знаєш поза своїм участком. Ти б подивився, як Доря ще й досі одягає свої ляльки. А він — «чорт знає що».

Сусана від невдоволення скисла й осіла, як тісто в діжі.

— Цікаво, що ти придумав?

Карпо Петрович раптом засяв. Лице його освітила добра усмішка і тепло спахнули очі.

— Я йому цяцьки не подарую... Я для нього таке придумав...

Він навіть урочисто підняв палець в важкому перстні.

— Я для нього таке придумав, що... Фу-ти, ну-ти! запам'ятає до смерти. І навіть віцегубернаторський хлопець не зможе того побачить, що я покажу Дорі... Нехай...

— Та не тягни ж бо...

— Нехай має чим згадувать батька. Буде старий — унукам розкаже... От, скаже, був я дитиною ще, а мій покійний батько...

— Карпе! Ну, чому ти не скажеш одразу?

Сусана аж пхинькнула з нетерплячки.

Тоді Карпо Петрович наблизивсь до неї, витяг червону шию, нащось знизив голос до шепотіння.

— Я повезу його завтра дивитись, як будуть вішать.

— Ах, ах! — налякалась Сусана,— як можна дитину...

— «Дитину, дитину»...—перекривився Карпо Петрович. Власне дитину. Хіба йому не цікаво? Дитина ще краще затямить. Треба, щоб вона мала враження, щоб в неї лишились згадки на ціле життя. А вона думає як? Гладити по голівці та тримати біля спідниці?

Він вже кричав і своїм криком вганяв в м'яке тіло Сусани свій плян.

— Ви-хо-ву-вать треба!..

— Ах, ах! — вона зітхала і витріщала очі на чоловіка.— А може й справді! нехай би побачив. Ні, таки справді, нехай би... Чи ще доведеться удруге. Скільки є дітей: і в казначейші, і в поліцмейстера... а ніхто не побачить, лиш Доря...

Вона звикла до думки. Подумати тільки: подивитись, як будуть вішать людину. Вона і сама б хтіла. Ах, Дорка, щасливий...

Забувала про Дорку і всі думки звернула на себе. Їй було гірко. Прожила на світі до тридцятого року, а ні разу не довелося нічого такого побачить. Хіба Карпо коли подумав про неї? Сиди цілий вік у кухні, бабрайся у помиях і ніколи тобі ні приємности, ні розваги...

— А кого вішати будуть? — блиснула вона очима. Карпо Петрович завагавсь на хвилину і врешті махнув рукою.

— Ну, добре. Ти знаєш, Сузя, мені не вільно про се говорити. Я тобі скажу, а ти — гляди мені — ша! ані словечка нікому. Вішаєм жінку, що кинула в губернатора бомбу.

— Ах, ах! Ти її бачив? Молода, гарна? От би цікаво... Голубчику, Карпе... я б... я б збоку денебудь...

Карпо Петрович замахав з ляку руками.

— Фу-ти, ну-ти! Тільки тебе бракує. Мені і з Доркою трудно...

Сусана надулась. Завжди отак. Про неї не дбають.

Однак її незадоволення скоро погасло в турботах про Дорку.

Вони довго радились вдвох з чоловіком, коли будити хлопця, як його одягти, чи пускать до гімназії завтра... Може б зробить йому свято.

— Само собою! — розвеселився Карпо Петрович,— нехай погуляє!..

Він був у чудеснім настрої. Насвистував вальс, який тепер щодня грали у цирку, і бив чоботом в чобіт, як полковий офіцер.

— За ката певно Яким ...—кинула наче про себе Сусана.

— Яким.

— Хто б міг подумать! Виняньчив нашого хлопця... Доря так його любить.

— Розпився, стерво.

Вона все більше переймалася чоловіковим пляном. Ну і придумав!

Зелена лямпа тепло світилась у хаті, як добре серце у грудях, пароходик дрімав на помості, уткнувшись в канапу. Карпо Петрович зі скрипом дригав ногою в такт своїм думкам, а Сусана в тихій мирності хати снувала мрії про кращі часи, коли Карпа нарешті оцінять.

І сповнена радісним почуттям, підійшла стиха до чоловіка та поцілувала в мокре чоло.

— Пора вже спати... завтра треба вставати зарання.. Ах, Дорик, щасливий!

* * *

— Одчепись, мамо!

Доря не хтів вставати. Витріщав очі, налякані світлом, і падав знов на подушку. Але коли мати почала душити його в своїх обіймах і з помосту затріщав пароходик,

згадав одразу, що се його день. Тоді він раптом вискочив з ліжка, теплий, злотистий, довгий на худих стегнах, і присів серед хати над пароходом.

Раптом великі, холодні од умивання руки лягли йому на груди та ребра і підняли кудись угору, в змішаний запах тютюну і помади, в лоскотання шерсткого волосся, теплих батьківських губ. Злегка обдряпаний твердим холодом гудзиків і погонів, Доря припав з довір'ям до батька, а коли п'яти його знову діткнулись помосту, густий голос прогудів м'яко над ним:

— Одягайсь швидше. Зараз поїдем.

Доря підняв на батька очі.

Поїдуть? Куди?

На рибу може? Тиха річка і босі ноги, якими можна бродить по пісочку... Вудлище — луком і сріблясте миготіння рибки на волосінні. «Бовть!» — сказала вода, ковтнувши камінчик.

А може поїдуть кудись далеко, далеко... у невідомий город. Будуть їхати, їхати, їхать... Дерева будуть кружитись і тікати назад... Ниви самі підстеляться коням під ноги. Мухи обсядуть блискучі кінські зади, а над головою пищатиме пташка...

Хотів запитати у батька, але його вже не було.

І раптом ранець, повний книжками, все зіпсував. А гімназія? А уроки?

— До гімназії нині не підеш, Дорик,— зрозуміла його Сусана.

Він обкрутився на одній ніжці, ляснув себе по стегнах з радісним писком пташати і знову присів над своїм пароходом.

Але його звідти нагнали.

Одягався поспішно, з почуттям свята і існування, з дрижанням кожної жилки од холодку сорочки й тепла маминих рук, жадний на ввесь світ, наче горобчик, що все розкриває пащу в гнізді.

Незащібнутий, з поясом у руці, оббігав ввесь дім. Коло ґанку куняли звощик і кінь, в кухні пищали котята, в столовій батько допивав чай.

Доря хтів пригорнутись до нього, але не смів. Тільки вдячно обняв очима широку спину і парадні погони.

«Оселедець!» — згадав своє прізвище в клясі,— і до

сліз боляче стало за батька, бо то через нього так докучали.

Ранок стояв тихий і теплий, але Дорі звеліли надівати ватну шинелю. Грубий комір підпирав йому шию, а мати, вся ще у білім, схилялась над ним припухлим од сну лицем і лоскотала збитим волоссям, насилу запихаючи гудзики у нові петлі.

— Ну, пора їхать.

Вулиці були безлюдні. І так чудно було, що ще спали доми, дерева й баркани, а вони їдуть кудись, невідомо для чого, і тато мовчить. Батькові руки, в білих нитяних рукавицях, важко лежали на держалні шашки, а візникова спина сонно хиталась часами з боку на бік. Минали гімназичний будинок, застиглий в повазі важких колон і чорних холодних вікон. Шкода, що ще так рано і ніхто не побачить, як Доря їде у невідомі краї, в теплій новенькій шинелі. Прощайте, прощайте! Не вернусь ніколи!.. і позаду лишились би тільки заздрі погляди хлопців, розкриті од сміху роти, повні білих зубів.

З міста спустились в долину, де колеса раптом затихли, як в воду впали, запахло хлівом, і маленькі доми дрімали, як по оборах корови.

— Тобі добре сидіти? — поспитав батько, і Доря зловив його погляд на свому гербі, на блискучих од гудзиків грудях.

Починало вже дніти. Густий запах пізніх гречок і сухої стерні повівав з поля. Воно вже стелило по обидва боки дороги пористі крила, як в метеля, а в зеленому небі родилися голоси.

Земля будилась. Гречка поплила білим пінистим шумом, до ріллі припадали теплими грудьми пташки, а вітер гойдав дивину і волошки. Повні, рожеві, як діти збуджені зі сну, плили по небі хмаринки, в стерні певно вже починали свою роботу жуки, а польові мухи чухали десь лапками живіт та розправляли злежані крила. Чулось невловиме дихання життя, рух земних соків, і одвітно обзивалась в Доринім тілі гаряча кров. Куди ще їхать? От, злізти б тут, побігать по широкому полю, або полежать в траві.

Зійшло б гаряче сонце, і простяглось би по полю, як струни, бабине літо.

Карпо Петрович тривожно поглядав наперед. Він боявся спізнитись. Його кортіло сказати Дорі, куди вони їдуть. Говорити чи ні? На квадратовім чолі поклались рядками одна на другу дрібненькі зморщки, а руки втратили важку непорушність. Ні, не треба казати, нехай се несподіванка буде. Він любовно обняв Дорю за стан і пригорнув до себе.

Біла візникова кобила помітно кульгала. Підіймала заднє копито і старалася бігти на трьох.— «Ах, стерво, мучить бідну коняку ... Фу - ти, ну - ти, не підкував, скотина» ...— І тут тільки в нім ворухнулось: чи добре робить, що взяв з собою Дорю? Але набігла згадка — і він заспокоївсь. Ще в дитинстві його возили дивитись на розстріл трьох москалів, і ся картина лишилась у нього на ціле життя, тоді як другі подібні, які він часто бачив, тепер вже не робили такого враження. Хіба ще треба було роздобути дозвіл од директора Дорі.

— Доря! ти боїшся директора свого?

— Корови?

— Якої корови? — здивувався Карпо Петрович.

— У нас так директора дражнять.

Доря надувся, всунув голову в плечі і важко процідив в ніс:

— Пано - ве гімназисти повинні вести себе у мене пристойно, ходити до церкви, поважати ...

— Ха - ха! — не вдержавсь Карпо Петрович.— Як, як?

Перед ним встав наче живий важкий директор з грубим застиглим обличчям, налитий тупою пихою по сам картуз і нерухливий, як тільна корова.

— Ах ти, капшук! як ти смієш дражнитись з свого начальства?

Але Доря не вірив у нещирий гнів батька. Він надувся, аж червонів, ставив ноги, наче поліна, і, важно розчепіривши пальці, гугнявив:

— Тих, що будуть займатися соціялізмом, або ходити по шостій до міста ...

— Ха - ха! — реготався Карпо Петрович, забувши всяку повагу,—чисто комедіянт!..— Стій! — раптом штовхнув він візника в спину,— не бачиш, приїхав ...

Збоку од шляху дві дикі груші тремтіли дрібненьким листом у ранішнім холодку.

— Звертай під груші ...

Ще червоний і тремтячий од сміху, Карпо Петрович виліз з дрожки, взяв Дорю за руку і підвів до дерев.

Тоді Доря побачив, що він стоїть над яром, жовта глина зсувається в нього спід ніг, на дні ями чорніють люди, а в густих передранішніх тінях виразно біліють стовби.

Що се таке?

Йому видалось зразу, що сьогодні народнє свято, що ось - ось раптом загра катеринка і загойдаються на гойдалці люди.

Він був розчарований трохи.

Батько міцно стиснув йому руку і глухо, з свистом переднього зуба, сказав:

— Дивися й не пропускай нічого. Старайся, щоб тебе ніхто не помітив. Найкраще сховайся за грушу ...

Потому почав спускатися в яр, мигтячи сріблом погонів і обсипаючи шашкою глину, а його руки, затягнені в рукавички, плавали у повітрі, як голуби.

Ранок яснішав. На крайнебі, за яром, легкі хмаринки займались, як од вогню солома, а важкі червоно тліли, наче дубовий вугіль.

На поміст, під соснові стовби, хтось виліз і потягнув мотузку, наче хотів дізнатися, чи міцна.

— Яким! — зрадів йому Доря. Йому здалося, що він бачить водянисті, блукаючі очі Якима, в які так часто дивився, коли ще той носив його на руках.

А де ж музика?

Однак замість музики він побачив мундири й холодний поблиск рушниць. Батько витягся в струнку, оддавав комусь честь, а його біла у рукавичці рука з зігнутим ліктем немов тремтіла. Виразно жовтіли наплічники в когось з обох боків безвусого виду, і два рядки гудзиків зливались в жовті доріжки. Осторонь стояв піп, мотав лисою головою, наче комарів одганяв, і все стелив срібний шовк бороди на сукно чорної ряси, все гладив фіолетові вилоги широких рукавів.

— Молебінь? — подумав Доря.

Йому зробилось скучно, і він почув над головою дрібне, метушливе шептання груші.

Озирнувся на візника. Зігнувшись, звощик копирсав

щось в колесі пальцем. Його довга синя сукмана, руда на фалдах, вкривала ноги аж до землі, наче спідниця. Біла коняка дрімала на трьох ногах, зігнувши четверту.

Над головою коротким уриваним писком обзивалася пташка.

Доря знов глянув в долину. Тепер він помітив жінку серед купи мужчин. Косинка, зв'язана вузликом під бородою, зливалась з її лицем в одну біласту пляму, а на темній одежі світились руки, прозорі й молочні, як поночі порохно.

— Приїхав дивитись, паничу?

Візник підійшов зразу і став недалеко.

— Або що? — обернувся до нього Доря.

— А нічого — дивись. Виростеш — здасться.

В його круглому оці — друге візник зажмурив — в голосі, в кутиках уст — було зачіпливе щось, образливе.

— Молебінь будуть правити, Семене?

— Кха! — кахнув Семен.—Молебінь, таку його маму... Вони їй справлять молебінь...

— Ні, справді, Семене,— прохав його Доря.

Семен мовчав. Глузливий вираз, скрививши йому обличчя, застиг в тверде щось, жорстоке.

Мовчки закотив він полу сукмани під самі пахи, вийняв тютюн і заходився крутити цигарку. Кобила почала мочитись. Семен посвистав їй тихенько, а тим часом потеруха висипалась з цигарки на землю. Скінчивши крутити, він старанно заклеїв цигарку і неймовірно глянув на Дорю.

— Папенька не казали?

— Їй - богу, ні,— заклявся Доря.— Сьогодні, бач, мої іменини і він...

— Так... на іменини значить... Ловко придумав.

Семен затиснув в грубі і чорні пальці цигарку, а праву руку підняв, обвів нею круг шиї, сіпнув догори, храпнув і засміявся.

— Капут!

— Капут? — витріщив Доря на нього великі й невинні очі.

Тоді візник пояснив:

— Повісять баришню зараз... Молебінь, таку їх маму...

Доря почув холодок в тілі.

— Неправда ... ти все жартуєш ...— почервонів він одразу.

— Авжеж жартую ...

І знову храпнув, зробивши над головою той самий рух.

Щось підкотилось в Дорі під серцем і так недобре розлилось по руках і ногах.

— Як, зовсім повісять?

Голос перервався у нього і жаль скривив губи.

— Не зовсім, а тільки доти, поки ноги не перестануть дригать ...

Жбурнув окурок, сплюнув й додав:

— Яким справиться скоро ... не першинка!

Сонце запалило криваві вогні на цератовім брилі Семена, а Доря дививсь на Семена з таким холодним жахом, немов не Яким, а візник має зараз вішати жінку з блідим обличчям.

В голові його раптом пронеслися розмови, які чув вдома ... Окремі слова, такі перше звичайні, далекі й неймовірні, як в казці ... а тепер все наблизилось і ожило.

Тепер він інакше глянув в долину, на непорушні ряди москалів, блискучі форми начальства, бліду жінку в білій косинці й соснові стовби. Все воно злилось в однім слові: «повісять» — нестерпуче жахливім і дикім.

Тим часом Яким перестав поправляти мотузку — вона злегка гойдалась,— зліз з риштовання і підійшов до жінки. Жінка одвела його рухом худої руки, блакитної наче, зробила нерівний крок, а далі твердо пішла до стовбів.

«Ось зараз!.. ось зараз!..» — щось крикнуло в Дорі і опекло, а його ноги самі зігнулись і шугнули в проваллям, обсипаючи глину ...

Карпо Петрович все поглядав на гору, під груші. Йому часом здавалось, що він бачить там Дорю, мигтіння ґудзиків на гімназичнім пальті. Знав, що зробив незаконно, взявши з собою хлопця, і потерпав. А ну ж хто побачить? Однак все йшло як слід: москалі тупо стояли, як німий частокіл, товариш прокурора все затискав уста та закочував очі, як жертва вечерня, піп поправляв наперсний хрест та гладив свої шовкові вилоги. Яким щось вовтузився довго, неспокійно розсипаючи погляд водянистих очей. Поліцмейстер стриманим басом робив якісь

непотрібні накази, аби говорити. Карпо Петрович неуважно їх слухав, намагаючись стримати руку, що тремтіла од ліктя до кінчиків пальців і тарабанила дрібно в висок. Коли б вже швидше кінець... Коли б вже проплило тих кілька хвилин.

Жінка нащось розв'язала косинку, спустила її на плечі і, струснувши чорним волоссям, рушила з місця. Карпо Петрович чує, що він холоне в напруженій тиші, що в голові у нього, як важка хвиля, колихнулася думка: — «чи Доря все бачить?»—і проплив образ Сусани, як вона слухає оповідання сина.

Вже жінка стояла на риштованні, колихнулася ряса і знявся в повітрі хрест. Яким поклав руку на зашморг, забігав навколо очима, брязнули глухо важкі рушниці, наче залізо зітхнуло, а скісний промінь вмачав кінці піднятих шабель у кров.

І ось тут саме сталось щось дивне, незрозуміле. Наче камінь зірвався з гори і покотився під ноги. На бігу круглий і грубий в своїй ватній шинелі, Доря промчався до риштовання, замітаючи полами глину, гублячи синій картуз і розкриваючи широко руки.

Наскочив на жінку і з криком обняв їй коліна.

— Не треба!

Од несподіванки й крику, що впав, як стріл, поміж ними, люди здригнулись в тривозі і метнули очима угору, на високі стіни яруги, наче звідти йшла на них небезпека.

А Доря все тісніше туливсь до колін, ховаючи стрижену голову в чорній спідниці, і видко було, як здригалися плечі у нього від дитячого плачу.

— Не треба!.. Не руште!..

Жінка стояла хвилинку висока, але якась одразу зів'яла й нещасна. Потому нагнулась і поклала прозору руку на дитячу головку.

І так усе застигло в німому чеканні: жінка, дитина, москалі і начальство.

Першим опам'ятавсь поліцмейстер.

— Чия дитина? Забрать!..

Він не пізнав голосу свого, але од того грубого крику всі почули себе вільніше, і кожний намагавсь показати, що він не злякався.

Карпо Петрович кинувсь сповняти наказ, однак почув, що не може. Коліна згинались у нього і мерзли. Він себе переміг і побіг підтюпцем до дитини, а шашка йому заважала, била та путала ноги, чужі й без того.

Однак Дорю одірвати було не легко. Він одбивався всім тілом і наче в нестямі все повторяв з плачем, ще глибше ховаючи голову в теплі коліна:

— Не дам!.. не хочу!..

Нарешті жінка хитнулась, одділена од дитини. Карпо Петрович поволік сина. По дорозі підняв Дорин картуз, обтер старанно, хоч несвідомо, рукавом глину і поніс так в лівій руці.

— Татку, не треба ... татку, не позволяй ...— упиравсь Доря, але чуючи, що не вблагає батька, підняв кулак вгору й кричав назад себе:

— Якиме! Не смій! Я тебе, стерво...

— Цить! — шипів батько і тяг його далі.

Аж на горі вдалося Дорі вирватись із рук. Він глянув в долину й побачив: в повітрі, осяяна сонцем, гойдалася довга, чорна фігура. Покрутилась в один бік — і стала ... Потому у другий — і знов спинилась.

Тоді Доря замовк, подивився гостро на батька і хрипло кинув йому в лице:

— Хуліган. Оселедець.

Більше не встиг, бо полетів у траву, збитий кулаком з ніг.

* * *

Вони вертались додому не такі вже парадні. Лакеровані чоботи батька покривав пил, рукав мундира був в глині. На новенькій гімназичній шинелі проти коліна зеленіла трав'яна пляма, а один гудзик жалібно висів на чорній нитці. Біла коняка, ще біліша тепер на сонці, трюхала сумно на трьох ногах. Карпо Петрович не дивився на неї. Сидів, одвернувшись од Дорі, і тупо думав. Він бажав Дорі добра, а замість того дістав невдячність. Синова лайка горіла у ньому, наче він на живому випік її.— «Хуліган ... оселедець ...» І хто? Кістка од його кости і кров од крови.

Карпо Петрович намагався думать про інше. Хотів себе запевнити, що у нього були важніші справи, над якими треба подумать. Тепер губернатор напевне вижене з служ-

би, а директор виключить Дорю. З холодком в серці він чіплявся за ті неприємні думки, уявляв губернаторський гнів, свої благання, гугнявий директорів голос... «Нам протестантів не треба...» — і чув одночасно, як щось йому заважає, немов камінчик, що попав в чобіт. Отут, під боком, сиділа його власна дитина, замкнувши ворожнечу в серці, з якимсь правом на батька, на його вчинки і судила, наче чуже, а їй треба було давати одповідь. Фу - ти, ну - ти!.. Се його дратувало. Не міг же він, батько і поліцейський чиновник, якого боялись навіть дорослі, скорятись та каятись перед якимсь шмаркачем. І він знову уперто чіплявся за всякі дрібниці, за розмови з начальством, за неминучі сльози Сусани і навіть за скалічену ногу коняки: — «не підкував, стерво...» —аби лиш засипать і заглушити те пекуче і непокірне, що мулило всередині, наче гострий камінчик...

А Доря, опустившись та впірнувши в тяжку шинелю, тихо схлипував внутрішнім плачем. Перед його очима все ще гойдалась чорна фігура. Раз в один бік, раз в другий ...— «Чекай,— думав він гірко про батька,— будеш ти знати, як я тобі повішусь... Заберусь на горище, здійму свій пояс, і ніхто не побачить...» — Йому стало жалко себе.— А може б краще забити Якима? Прийде Яким до них на кухню і, як звичайно, засне на лаві. Тоді Доря візьме тихенько ножа, наточить... або ні, краще сокиру— і одрубає Якимові голову по самі плечі.

Маленька пташка уперто літала над головою в Дорі. То підіймалась, то опускалася з писком і з дрібним тріпотінням коротких крил. Він зацікавився нею і довго стежив за її летом. Але раптом згадав свої іменини і легку руку, що так ніжно гладила його по головці,— і знову тихо заплакав.

«Будеш ти знати... ах, будеш ти знати, як я тобі повішусь»...

Крізь теплі сльози, важкі і великі, в яких все розпливалось, невиразно мелькали верби і телеграфні стовби. Вони одривались од землі, підіймалися вгору і тихо гойдались... Раз в один бік, раз в другий...

КОНІ НЕ ВИННІ

— Савка! де мій одеколон?

Аркадій Петрович Малина вихививсь у вікно і сердито кричав у спину свому лакею, що помагав випрягать з фаетона спітнілі коні.

Стояв упрілий, в одній сорочці, розщібнутій на грудях, і нетерпляче стежив, як біг Савка через подвір'я в своїй синій з галунами лівреї.

Одеколон був тут, на туалетнім столі, але Аркадій Петрович його не помітив.

— Вічно кудись засунеш!..

Він кисло буркнув, прийняв з рук Савки пляшку, скинув сорочку і почав обтирати одеколоном біле, жовтаве од старости тіло.

— Ху-у!.. Як приємно се освіжає! — Потер долонею груди, де густо сріблились тонкі волосинки, освіжив під пахами і облив холодком лисину й руки, тонкі, старече мляві, з сухими пальцями на кінці. Потому вийняв з шафи свіжу сорочку.

Властиво він був у чудеснім настрою, як завжди по розмові з мужиками свого села. Йому було приємно, що він, старий генерал, якого сусіди вважали «червоним» і небезпечним, завжди лишався вірним собі. Як завжди, він і тепер, у сі тривожні часи, обстоював погляд, що земля має належать до тих, хто її обробляє.— «Пора нам розстатися вже з пануванням»,— подумав Аркадій Петрович, защібаючи лівий манжет і, прийнявшись за правий, згадав одразу, як гула радісно сходка, коли він пояснив їй права народу на землю.

Се завжди його хвилювало і по розмові почував він бадьорість і апетит.

Заправляв саме сорочку в штани, коли рипнули двері, і на нього кинулась Мишка, любимий песик, расовий фокстер'єр.

— Де ти, шельмо, була? — нагнувся до неї Аркадій Петрович.— Кажи, де ти, шельмо, була? — Він любовно лоскотав їй шию і вуха, а вона морщила носик, крутила обрубком хвоста і намагалась лизнути йому лице.— Де ти віялась, негодяща?

У вікна било полудневе проміння, і видко було, як цілим морем плили кудись ще зелені ниви, дев'ятсот десятин панського поля, що спускалося часом у балку, а потім здіймалося знову, як хвиля.

Аркадій Петрович поклав гребнем борозни на рідкому волоссі, розчесав вуса, на кінчиках жовті, і довго любувався сухим високим чолом та благородним панським обличчям, що одбивалось в синавих водах туалетного дзеркала.

Сірі очі, трохи холодні і вже пригаслі, плавали на білках серед червоних жилок, і се його турбувало: — «Треба знову класти примочку!» — З боку на носі він вгледів прищик, дістав з несесера кольдкрему, помазав й припудрив.

Їсти!

Йому хотілося їсти, як молодому двадцятилітньому хлопцю, і се його радісно хвилювало. Як все заворушиться у домі, коли почують, що він голоден! Як заахає жінка, його стара дбайлива Соня, заметушиться Савка, і всі будуть дивитись йому у рот. Він так рідко апетит має...

Але Савка не йшов з докладом.

Аркадій Петрович одсунув шухляду комоди і вийняв звідти акуратно зложену блузу, вовняну, сіру, à la Толстой.

Приємно тремтячи освіженим тілом, просуваючи руки в рукави, він почував себе демократом, другом народу, який не має чого боятись. За той час, як він покинув своє міністерство та осівсь на селі, мужики його полюбили. А як же! Він хрестив і вінчав, дарував спаш, уділяв ради, його кликали «татком»! Він з приємністю думав про се і разом думав, що на обід будуть сьогодні молоді печериці, які Палажка несла уранці в приполі з городу.

І саме тоді Савка виставив в двері дві білих у рукавичках руки і ознайомив покірно, що подали обідать.

Аркадій Петрович, широкий у своїй блузі, як дзвін, вступив у столову.

Зараз загриміли кріселка, і схилились над ним, цілуючи руки — з одного боку Антоша, його лисіючий син, а з другого — дочка, білява Ліда, двадцятип'ятилітня вдовиця. Вони ще не бачились нині: Антоша недавно приїхав з фільварку, а Ліда до полудня спала.

Софія Петрівна — Соня — в свіжім літнім капоті, уже тримала в руці срібний ополоник. Перед нею парував борщ. Стіл був накритий на дев'ять персон.

Аркадій Петрович опустився в широке крісло на чолі столу і похляпав рукою по сусіднім кріселці.

— Мишка! Сюди!..

Фокстер'єр подивився на нього каправим оком, скочив на крісло і сів на свій обрубаний хвостик.

— Де ж Жан? Покличте Жана ...— звернувся до всіх і ні до кого зокрема Аркадій Петрович.

Але якраз одхилилися двері і сліпий Жан, брат жінчин, адмірал у одставці, ввійшов під руку з своїм «міноносцем», як він кликав лакея.

Високий, міцний, неначе грот - мачта, погано поголений, Жан щупав грубою палкою поміст і ледве згинав коліна, застиглий і негнучкий в своїй сліпоті.

Його довго і з шумом садовили на місце, а «міноносець» став ззаду за кріслом.

— Добридень, Жане! — привітався з свого почесного місця Аркадій Петрович.— Що снилось?

Всі усміхнулись на той щоденний жарт, а Жан охоче, наче нічого не сталось, почав оповідати, встромивши більма кудись в стіну, через стіл.

— Приснився город. Не ті неестетичні коробки, що звете домами. Це була не купа бруду і сміття, не леговище нужди людської ... словом, мені приснилось не те, що ви називаєте містом.

Він навіть поморщивсь.

— Я бачив прекрасний, невиданий город. Все, що люди створили в архітектурі, шедеври давні, сучасні й прийдешні, краса і вигода, храм, достойний людини ... Тільки ваші нащадки ...

— Жане, твій борщ прохолоне...

— Ах, вибачай, Соня... Ну, мій міноносце № 17, зав'язуй серветку...

— Єсть,— стрепенувсь «міноносець № 17» (по порядку лакеїв, яких Жан часто міняв). Він вже давно тримав напоготові серветку.

— Я думаю, що - о ...—прихильно обізвалася Ліда, схиливши набік біляву головку Мадонни.

— Почали сіно возити, Антоша? — зацікавивсь Аркадій Петрович.

Антоша не чув. Він накладав сам свому лягавому псу — Нептуну, що сидів на стільці поруч, кістки на тарілку і всім виднілась тільки його макушка з рідким волоссям.

Софії Петрівні неприємно було дивитись, як Жан їсть неохайно, лишаючи в вусах шматки буряків, і вона повернулась до сина.

— Антоша, тебе батько питає про сіно...

— Ах, вибачай...— підняв той засмалений вид і засюсюкав: — Замість дванадцяти возять тільки десять возів. Артем обернув щось два рази та й кинув: каже, що його Ксенька напоролась ногою на залізні граблі і треба фершала кликать — бреше, звичайно... А Бондаришин ще зимою взяв гроші, а тепер крутить...

Антоша став мокрий і червоний од борщу та хазяйських турбот. На його білому лобі густо осіла роса, а очі посоловіли.

Він знав усе, що робиться на селі. Мав не менше десятка дітей од сільських дівчат і не раз мірявся силою з найміцнішими парубками, не зважаючи на офіцерські чини.

— Усі вони такі! — сердито зітхнула Софія Петрівна і погладила Таксу, що сиділа коло неї на кріслі, важко вип'явши свої руді груди, мов в камізельці.

— Ви чіпляєтесь, діти мої,— благодушно обізвався Аркадій Петрович, кінчаючи борщ.— Мужик має так само свої потреби й турботи, як і ми, грішні.

Він був у чудеснім настрої по сьогоднішній сходці.

— Безумовно, мені здається, що батько...

Ліда знову прихильно нагнула головку Мадонни і розтягла кисло свої широкі, бліді уста.

Але Антошу се розгнівило. Вічно та Ліда! Її наспівали

ліберальні студенти, як грамофонний кружок, а вона повторяє дурниці!..

— Мужик мужиком, що б там не казали... Ти його медом, а він...

Одставний адмірал («Броненосець», як він себе називав) почув небезпеку од такої розмови.

І поки Савка, зручно просуваючи руки в нитяних рукавичках, збирав тарілки од панів і собак, він почав оповідати другий свій сон.

Він був ніби в концерті. Се була музика нових поколінь, нечувані комбінації звуків, щось таке, перед чим Бах, Гайдн і Бетховен — пігмеї...

Антоші зробилось скучно. Він вже чув дядькові сни і вважав кращим зайнятись своїм Нептуном.

Одрізав скибочку хліба і поклав псові на ніс.

— Тубо!

Нептун сидів поважно і мружив невдоволено очі.

На хвилину зробилось тихо в столовій.

— Піль!..

Тільки Ліда витягла довгу одкриту шию і прихильно схилилась в бік дядька.

Але її Мільтончик, обстрижений пудель в боа на шиї, як дама, і з голим задом, дряпнув її лабою по руці, домагаючись їсти. Вона обернулась до нього, поправила бант на собаці, такий же блакитний, як її сукня, і дала Мільтону тартинку з маслом.

Хазяйка чекала, щоб подали печеню.

— Тепер дійсність дивніша за сни! — стиснула вона плечима і подивилась кудись на стелю.

А Антоша і підхопив:

— Що правда, то правда. Таке діється навкруги, що не знаєш, чим і скінчиться. Вчора, кажуть, землі барона Клейнберга мужики заорали. Вийшли з плугами на поле цілим селом і прогнали баронових орачів.

— Як! вже забрали?

— Фьюю! — свиснув Антоша.— Нема вже в барона маєтку, та й сам утік... Страх, що діється всюди, а тут ще ви, татку, з своїм лібералізмом.

— Ах, ах! — зітхнула хазяйка дома.

— Ну, нам не доведеться тікати,— засміявся Аркадій Петрович.— Нас не зачеплять. Правда, Мишко, нам ні-

чого з тобою не буде? Правда, собако? — Він лоскотав їй морду, а вона розкривала рожеву пащу, брала злегка його палець у зуби і крутила обрубком хвоста.— Я своїх думок не маю потреби таїти ...— Він вийняв палець і тримав на одшибі.— Ну, от. Мужики мають право на землю. Не ми обробляємо землю, а вони. Ну, от. Я і кажу се оддавна ...

— Аркадій!.. Laissez donc ... le domestique écoute![1]

Софія Петрівна з жаху заговорила басом.

Однак се ні трохи не помогло.

— Бо ти б, серце, вічно панувати хотіла. Доволі. Попанувала, і годі. Треба ж і другим. Не бійсь, всеї землі не одберуть, лишать трохи і нам ... так десятин з п'ять ... Я на старість за баштанника буду. Надіну широкий бриль, запущу бороду аж по пояс. Я буду садити, ти вибирати, а Антоша возити у місто ... Ха - ха!..

— Він ще жартує!

Софія Петрівна сердито обвела оком цілу родину і чотирьох собак, що сиділи за столом, але співчував їй тільки Антоша.

На знак протесту він налив собі чарку горілки, вихилив зразу і, одкинувшись в кріслі, заклав руки в кишені своїх офіцерських штанів. Жан спокійно жував печеню під захистом «міноносця», Савка робив таку міну, наче його в хаті не було, а Ліда розтягнула уста і перегнулась до батька.

— Я була певна, що - о ...

Але Антоша не дав їй скінчити.

— Жартувать добре в родині, а нащо ж тато проповідує се мужикам. Вони настроєні так, що щохвилини чогось чекаєш ...

— Я не жартую. Пора одкинути забобони. Як хочеш їсти — працюй, моє серце. Ну, от.

Він був веселий, розвивав далі свій плян, і з побільшеним апетитом накладав на тарілку цілу купу салати, не помічаючи навіть, що бідна забута Мишка, не спускаючи з нього очей, безперестанку облизує морду та крутить хвостом.

— Ліда в своїй чудесній сукенці, що так їй до лиця,

---

[1] Залиш, хатній робітник слухає!

щоранку буде виганяти корову, а вечорами доїти, підкасавши подолок... Ха - ха!..

— Щодо мене, то я...

— От і прекрасно...

Подавали солодке. Савка гримів ложечками і протягав білі у рукавичках руки між лікті панів і собачі морди. Жан посадив пляму з сметани на адміральську тужурку, і «міноносець» старанно зчищав серветкою мокре. Такса Софії Петрівни лизала тарілку, а Мільтончик, забувши пристойність, скавчав потиху, щоб звернути на себе увагу.

— Аркадій! тобі покласти ще крему?

— Клади, клади, ma cherie[1], я сьогодні голоден.

Ні, таки справді він чув бадьорість по сьогоднішній сходці, де рішуче стояв за те, що народ має право на землю.

— Блажені, іже і скоти милують...— одповів текстом на свої думки мовчазний Жан і освітив більмами щетинасте обличчя.— Міноносце! дай папіроску...

— Єсть!

— Браво, Жан, браво!..— розсміявся Аркадій Петрович.— То ж скоти, а то люди...

Ну, починались тексти з святого письма. Антоша терпіти не міг їх.

Він кинув в куток кімнати зібгану хустку, а Нептун скочив і приніс. Забавно було дивитись, як Нептун на бігу хляпав обвислим вухом і тріпав білу поноску під чорним холодним носом.

— Нептун! ісі!..

Він обережно вийняв з рота собаки мокру од слини хустку.

Але Нептун раптом застиг. Підняв голову вгору і грубо два рази гавкнув. Занепокоїлись інші собаки, а Мишка кинулась до дверей і, підгорнувши під себе куценький хвостик, заллялась дзвіночком.

— Хто там? Подивись, Савка.

Савка вернувся і ознайомив, що прийшли мужики.

— А! мужики... Клич їх сюди.

— Аркадій, може б ти перше скінчив обідать. Вони почекають.

---

[1] Моя люба.

Аркадій Петрович нізащо не хтів ... Він вже скінчив.

Мужики увійшли і купою стали біля порога. Був межи ними і Бондаришин, що гроші взяв, а не виїхав нині на панове сіно.

— А що скажете, люди?

Люди мовчки тупались на однім місці, білі, як вівці, в своїх полотнянках, і дивились на блискучий посудою стіл, за яким засідали пани і собаки.

— За яким ділом прийшли?

Рудий Панас кліпнув оком на сивого Марка, а той штовхнув ліктем Івана. Іван же думав, що найкраще скаже кум Бондаришин, і всі у згоді заморгали на нього. Бондаришин не смів вийти з тісної купи і звідти вклонився ласкавому пану.

— Прийшли до пана погомоніти за землю.

— Я дуже радий. За яку землю?

Бондаришин замовк і озирнувся на кума. Тоді Іван поміг.

— За панську, прошу ласкавого пана ...

— Що тепер, значить, такі часи настали ...— додав Марко ...

— Та й пан самі нам казали ...— не втерпів Панас.

А Бондаришин вже закінчив:

— От громада і присудила ... Будемо одбирати землю од пана ...

— Що?

Аркадій Петрович несподівано крикнув.

Він встав зза столу і наблизився до них з серветкою у руці.

Але люди були такі спокійні, наче прийшли порадитись тільки у звичайних хазяйських справах.

Сивий Марко теж уклонився низенько і зашамкав покірно:

— Ми не хочемо кривдити пана ... щоб усе мирно, по-божому було ...

— Цитьте, нехай говорить кум Бондаришин,— одвів діда рукою рудий Панас.

Тепер вже ціла родина — Софія Петрівна, Антоша і Ліда — покидали свої місця і встали за плечима хазяїна дому.

Лиш сліпий Жан лишився сидіти, світячи більмами на собак, що лизали тарілки.

— От громада і присудила... Будемо одбирати землю од пана...

А Бондаришин провадив так само покірно і наче байдужно:

— Борони Боже... лишимо й панові трохи земельки... на яку грядку, на цибулю, значить, чи що, щоб закришка була... та на крокет...

— Ах, ах! — зробилось млосно Софії Петрівні, і поки Ліда подавала їй воду, Антоша заклав руки в офіцерські штани і процідив крізь зуби:

— Вот негодяї!..

— Ми вже так через те, що пан були добрі до нас, спасибі ласкавому пану,— кланявся Бондаришин.

— А як же... Гріх що казати... всі люди пана «татком» взивають...— гуділи за ним.

— Ну, добре,— стримав образу Аркадій Петрович.— Не одрікаюсь од своїх слів... Коли так присудила громада...

В його голосі чувся вже лід.

— Аркадій! Що ти говориш!.. Як смієте ви!.. — хвилювалась Софія Петрівна.

Антоша поривався щось говорити, і сині жили наллялись у нього на білому лобі.

— Так отак, пане... за два дні маємо свято, тоді громада й поділить землю. А тим часом нехай пан собі поміркують, де їм лишить на грядки... чи коло дому, чи в полі.

— Звісно, що коло дому... ловкий погній... і наручно буде...— вирвався з радою рудий Панас.

— За два дні вже пан самі обміркують... Ми не хочемо зразу... бо ви в нас добрі, спасибі ласкавому пану і вашій пані. Вони нас ніколи не забували...

— Авжеж... чи порошку там, чи мазі якої... звісно, наші пани... Оставайтесь здорові...

І поки виходили люди, усі стояли, немов закляклі, тільки Аркадій Петрович теребив в руці серветку.

Але Софія Петрівна отямилась скоро.

— Аркадій! Ти збожеволів! Ти не смієш оддавати землі. Ти маєш діти!...

— Это нельзя оставить! Тут нужны меры!..— гарячився Антоша і так штовхнув Нептуна, що собака заскавучала під ногами у нього.

Тільки Ліда все ще прихильно витягала до батька

свою одкриту шию і розтягла в усмішку, правда, бліду — широкий рот.

— Ах, дайте ви мені спокій,— роздратовано скрикнув Аркадій Петрович.— Зрозумійте нарешті, що я інакше не можу ...

Зібгав серветку, кинув на стіл і вибіг з хати.

Серед ґвалту і метушні, що знялись потім, Жан пробасив раптом:

— Ну, міноносце, розводи пару. Пора нам рушати в далеку плавбу ...

— Єсть! — стрепенувсь міноносець.

Але плавба не вийшла.

Усі рішили, що зараз треба порадитись вкупі, і запросили Жана.

А щоб прислуга не чула, взяли його під руки й вийшли з їдальні разом зо всіма псами.

Тільки Мишка десь щезла.

* * *

Мишка знайшла хазяїна свого аж в кабінеті. Стояв під скляними дверима, що вели на терасу, і стежив, як з докучним дзичанням билась об шибку муха. Мишка ткнулася носом об його чобіт, але він її не помітив. Тоді вона заскакала на двері, щоб дістать муху, але не зловила, утомилась і лягла у кутку на подушку.

Крізь шибку виднілись білі колони тераси, а за ними квітник. На клумбах горіли маки, а ранні левкої тільки-що розпускались. Аркадій Петрович щодня дививсь на квітник, але тільки сьогодні він його зацікавив. Одхилив двері і підставив лисину сонцю. Потім важко зійшов по сходах і присів над квітками.

Але вони вже перестали його займати. Чув щось важке в собі і не хотів признатись, що то образа. Натурально, вони мають право на землю, він завжди тримався такої думки і завжди її висловляв, але щоб у нього ... От тобі й добрі «сусідські» стосунки! Згадав всі поради свої і поміч, кумовання і сільські весілля, на яких він грав ролю весільного батька. В того самого Бондаришина він, здається, хрестив ... А тепер все це забулось!

— Грядка цибулі і на крокет ... Ха-ха!..

Сонце напекло йому лисину. Воно непереможно і без-

упинно лилось на квітник і на поля, що кудись бігли з горбка на горбок, аж до крайнеба.

Вернувся додому, надів картуз і замість того, щоб лягти на кушетку, як звик по обіді, подавсь на подвір'я, Широкий двір зеленів моріжком. Хурман порався з фаетоном, а Савка крутивсь біля нього. Певно вже обмовляють новини! Аркадій Петрович хотів звеліти осідлати коня, але не зважився якось, наче опинився на чужому хазяйстві. Мовчки перейшов він повз них у браму і опинився на полі. Жито вже красувалось. Жовті палічки цвіту тихо гойдались на волосинках вздовж колосків і непомітний пилок золотився на сонці. Дитячі очі волошки виглядали із гущини. Мишка раптом зашелестіла в житі і побігла стежкою наперед. Ниви то поволі котились в долину, то підіймались на похилі горби, наче земля в солодкій млості вигинала хребет, а Аркадій Петрович, оддавшись на волю зеленим хвилям, старався нічого не думать і тільки вдивлявся в таємничу глибінь густих заростів жита, тільки чув під ногами ніжну м'якість межі. Правда, од поля вставали якісь голоси, щось промовляли, але він того слухать не хотів. Хотів спокою і самоти. Але чим далі заглиблявся він у поле, тим виразніше підіймався од землі голос, м'який, зрадливий, і сперечався. І тут він вперше почув всім тілом, що се обзивалась до нього його земля, що він з нею так зрісся, як з жінкою, з сином, з дочкою. Що тут, де він ступає, ходили ноги батька і діда, і над полями лунав їх голос, голос цілого роду Малин. Що все, чим він пишається і цінить у собі, його розум, смак і культура, навіть його ідеї — все згодували, усе зростили оці лани.

Але Аркадій Петрович уже сміявсь над собою: — Ха-ха! Заговорила дворянська кров...

Зусиллям волі він змахнув усі думки і далі брів.

Зліва, при мокрій долинці, кінчались жита і починалась лука. Тут паслись корови й лошата. Пастушок Федько, вгледівши пана, зняв рваний картуз і так стояв босий. з торбинками через плече.

— Надінь картуз! — гукнув Аркадій Петрович.

Пастух не дочув і побіг до нього.

— Картуз... картуз надінь!

Корови розбрелися по луці, гладкі, сочисті, як і трава.

Лошата підняли голови до хазяїна свого й чекали, напруживши жили на міцних шиях, готові плигнути і помчатись по луці на тоненьких тугих ногах.

Підійшов до любимого Васьки і почав чухати шию, а Васька поклав на плече йому морду, мрійно зм'якшивши вираз полохливих очей. І так вони довго стояли в якійсь звірячій приязні, і обом було приємно — одному чухать, а другому чуханим бути.

— І се заберуть ...— гірко подумав Аркадій Петрович, рушаючи далі.

Він ішов по свіжій траві, вогкій од мочара, а сонце запалило зеленим вогнем кінський щавель і стовбури будяків.

Щось було сьогодні принадне, особливе в його землі, мов на обличчі небіжки, з якою жив ціле життя, а тепер мусить прощатись навіки. Якісь квітки і зела, невидані перше, тиха ласкавість контурів, запахи трав і землі, теплі, рідні простори.

Високі верби шуміли над ровом, і небо між ними синіло, наче емаль. Перескочив окіп, скупавшись у материнці і полинях, і знов опинився на стежці. По однім боці хвилювалося жито, по другім жовтіла глиняна круча, з чубком червоних маків. Як гарно! Йому здавалось, що він тут вперше. Чи не чуже часом? Ні, він ішов по своєму. Дивно, як він мало знає маєток. Мухи бриніли в квітках. Мишка порпалась у глині і нюхала ямку. Стежка лагідно здіймалася вгору і пропадала місцями в густих лопухах. Тепер поле все ширше розкривало свої рамена, все далі розстеляло свою одежу, і, коли він зійшов на горбок, перед ним встали в повній красі всі ниви, зелена пляма низької луки, далека смужечка лісу. І тут, стоячи в осередку своєї землі, він більше почув, ніж подумав, що нікому її не оддасть.

— Буду стріляти, коли прийдуть ...

Се так несподівано вирвалось вголос, що він не повірив і озирнувся.

Хіба се він?

Але навколо тільки ниви котились з горбка на горбок.

Йому зробилось стидно. Фу, яке свинство!.. Скинув картуз і витер піт з лоба. Невже він дійшов би до того? Очевидячки — ні. Хіба він може піти проти себе, проти

усього, у що він вірив, з чим не таївся ні перед ким. Таких, як він, горстка, і що вони значать у великім процесі життя? Кілька засохлих листочків на зеленому святі весни. Натурально, з грядки цибулі вижить не можна, доведеться на старість служити. Дві маленькі кімнатки на передмісті. Стара сама готує їсти. Він ходить з кошиком на базар. Став самовар, Аркадій!.. Справді, чи він вмів би наставить? Треба навчитись. Антоша та Ліда зароблять на хліб, вони молоді. А тобі, Мишко, доведеться забути про креми та смачні кісточки...

Дурна Мишка наче зраділа такій перспективі. Скакала йому на ногу і умастила землею штани. Але що там штани? Йому навіть приємно було уявляти себе убогим, забутим, стертим великим процесом. Він мученик і добровільно несе свій хрест... Чув, що його тіло приємно парує, дихання чисте і легке, а жаль до себе збуджує апетит. Такий молодий апетит і здоровий, що просто чудо! Чи догадаються тільки насмажити на вечерю молодих печеричок, так, як він любить: ціленькі облити сметаною добре і оживити зеленим пером цибульки... Треба було сказати Мотрі... Чорт побери! Завжди історії всякі збурюють йому кров, змушують грати... Але, властиво, чи було що навіть? Якісь похвалки фантастичні, дурні погрози. Вони розвіються зараз, коли побалакать з селом. Все буде, як було досі, тихо і мирно, бо щоб у нього хто зважився одібрати землю... У нього? Ха-ха!..

— Мишко, avanti!

Однак вдома і не думали подавати вечерю.

Софія Петрівна чекала на нього на ґанку і не встиг він навіть скинуть картуз, як вона напустилась на нього.

— Аркадій, ти маєш діти!

Під очима в неї чорніли круги.

— Ну, маю, серце.

— Тут не до жартів. Ти повинен до губернатора їхать...

Аркадій Петрович знизав плечима і одвернувся.

— Треба прохати, щоб він зараз прислав козаків.

— Вибачай, Соню, ти говориш дурниці.

— А що ж, чекати, щоб мужики землю забрали?

— Ну, й заберуть. Земля до них належить.

— Ти помішався на ліберальних ідеях. Коли ти вже затявся, я їх сама покличу.

— Я не потерплю козаків в себе.

— Без них не обійдешся.

— А я зроблю скандал... Я не знаю, що зроблю... Піду в тюрму... на Сибір піду...

— Аркадій, голубчик...

— ...на каторгу піду, а не попущу...

— Зрозумій же, Аркадій...

Але він не хотів розуміти. Розшумівся, як самовар, що ось-ось має збігати. Кричав, весь червоний і мокрий, тупав ногами і так махав руками, наче перед ним була не жінка, а навісні козаки.

Так з розмови нічого й не вийшло, тільки вечерю йому зіпсували. Тим більш, що забули засмажити печерички.

— А де ж Антоша?

Його при вечері не було.

І з того, як змішалась Софія Петрівна, пояснюючи щось нісенітне, як затиснула Ліда уста, він догадався, що од нього щось криють.

Але нічого не одповів.

Другого дня Аркадій Петрович прокинувсь в поганім настрої. Вже в тому, як Савка вніс воду і з грюком поставив на умивальник, а виходячи ляснув дверима, він почув неповагу до себе.

«Знає, шельма, що мужики завтра одберуть землю, а з голодранцем нічого церемонії гнути»...

З'їв без апетиту сніданок і пішов по хазяйству. Обійшов сад, шпіхліри, тепер замкнені, під якими підкасана Мотря годувала гусей, порожні удень хліви, звідки з глибоких чорних отворів ішов їдкий запах.

Хурман на подвір'ю мив фаетон.

Потому заглянув до стайні. Там тупали коні та жували обрік, а при дверях лежала велика купа старого гною. Біля неї, поклавшись голоблями на траву, дрімала мокра бочка з водою.

— Ферапонте, зараз мені перекидати гній поза стайню! Наметав купу перед дверима, як на парад...

Хурман розігнув спину й стояв, тримаючи віхоть в червоних руках.

— Слухаю пана.

«Властиво — се ні до чого»,— подумав Аркадій Петрович,— «але — сказав».

Повз двірську браму чвалав Бондаришин і, побачивши пана, вклонився.

«Ач, привітався, ледве підняв бриля»,— скипів Аркадій Петрович.— «Що я їм тепер! Я вже їм непотрібний... Хам!» — кинув крізь зуби, дивлячись Бондаришину вслід.

Спустившись з ґанку, вирушав у щоденну плавбу сліпий адмірал під руку з своїм «міноносцем». Вони пройшли повз нього, не помітивши навіть.

— «І той виступає сьогодні інакше»,— подумав Аркадій Петрович про міноносця.

— «Радіє, бестія, певно, що більше не буде панів»...

Аркадій Петрович подався у поле, якось так, без мети. Набігла хмара.— «А сіно возять!» — згадав з тривогою він. Великі краплі впали вже на картуз, на руки і на лице. Жито запахло. Думав, що треба вертатись і не вертався. І раптом теплі небесні води густо злетіли на ниви в тінях сизої хмари, але сонце зараз десь близько засвітило веселку, і дощ перестав. Важкі краплини загойдалися на колоссях, легенька пара знялася над нивами, Аркадій Петрович теж почав парувати. Але він не зрадів: йому більше вже хотілося хмар і дощу, ніж сонця. Чорт бери сіно, нехай пропадає!..

Так само без думки — для чого, вернувся знов на подвір'я. Хурман все ще порався з фаетоном. Купа гною все ще тулилась до стайні, тепер чорна і паруюча після дощу.

Аркадій Петрович аж затрусився од люті.

— Ферапонте! що я сказав?.. Десять раз повторяти? Марш мені зараз до гною!

Він навіть підняв ціпок і трясучи ним тицяв в напрямку стайні, поки здивований хурман ліниво брався за вила.

«Се він навмисне»..— думав Аркадій Петрович.— «Що буде завтра — побачимо ще, а сьогодні я ще господар».

В кабінеті він заспокоївся трохи. Скинув з себе верхню одежу і в сорочці ліг на кушетку.

«Дурниці. Чи варто так хвилюватись? Хіба не однаково, де лежатиме гній?»

Йому трохи соромно стало за Ферапонта.

Мовчки полежав, заплющивши очі.

— А тепер що?

Одкрив очі і подивився на стелю.

Одповіді не було.

В венеціянське вікно лилося сонце широким потоком, в сизій муті його крутились пилинки, в їдальні гриміла посуда. Накривали до столу. Аркадій Петрович прислухавсь мимоволі, як стукали там чиїсь каблуки, пересувались стільці, тонко дзвеніла склянка. Все було як завжди, життя йшло буденним, звичайним темпом і чудно думати було, що станеться якась переміна. Однак вона мусила статись. Се вливало двоїстість у його настрій. Знову збирав всякі тривожні дрібниці — нахабний вираз у Савки, Ферапонтову впертість, неувагу до нього стрічних селян, і йому хотілось, щоб невідоме «завтра» прийшло нарешті й поставило гру, гостру й небезпечну Як він буде завтра триматись? Буде стріляти і боронитись, чи спокійно оддасть мужикам землю? Не знав. І в тому, що він досі сього не знав, помимо всяких теорій, таїлась цікавість неминучого завтра.

Вийняв годинник і подивився.

— За десять дванадцята буде,— сказав наголос.— «Значить,— подумав,— лишилось менше доби».

Завтра... Уявив собі раптом завтрашній ранок... Насуне з галасом на подвір'я ціла громада, верещатиме тонко жінота, здіймаючи сварку за землю... діти почнуть заглядати у вікна та лазить по ґанку, мов на своєму...

Ще раз вийняв годинник.

Минуло чотири хвилини.

Ху-ху!..

Піднявся з кушетки на розбитих, старечих ногах і підійшов до вікна.

Далеко, аж до самого небосхилу, хвилювали ниви на вітрі, байдужі до того, хто володітиме ними, зроду звиклі до мужичих лиш рук.

За обідом Антоші не було.

І знов кабінет. Знов озивалась «дворянська кров», говорив розум, промовляло сумління, по-своєму кожне, а під всім тим тліла гостра цікавість, що буде і як воно буде. Заснував хату димом сигари, замережив поміст петлями

кроків, наситив, повітря думками, а все ж завтрашній день твердів у ньому, як куля, яку, не розрізавши тіла, не можна дістати.

Через подвір'я промчався Антоша, покритий пилом, на мокрім коні, і чутно було, як пройшов просто у хату Софії Петрівни, а в столовій тим часом лагодять їсти для нього.

«Вже небагато лишилось ... ніч і кілька годин»,— позирав на годинник Аркадій Петрович.

Тіні росли. Сонце збиралося сідати за стайню. Пастух пригнав з поля худобу. Корови поважно несли в обори своє голе рожеве вим'я та круті роги. Лошата стрибали на зеленім дворі.

«Невже завтра і се не моїм стане ?» — з сумом подумав Аркадій Петрович і раптом почув, що Ліда говорить :

— Ти не тривожся, тату, але ...

— Що таке ? — обернувся він швидко до дочки.

Вона стояла у дверях з блідим обличчям Мадонни і скорботно розтягла уста.

— Не треба тривожитись дуже ... прийшли козаки ...

— Як ... козаки ?

— Губернатор прислав ... Стоять на дорозі.

Аркадій Петрович аж одхитнувся. Кров раптом залляла йому обличчя, навіть лисину запалила, а серед того пожару біліли жовтаві вуса і сердито плавали очі, сиві, злинялі, як два замерзлі озерця.

— Що ж се таке ? Я не просив ... А, розумію, се проти мене змова ... Чорт ... я не попущу ... Покликать Антошу ...

Він навіть руку підняв, суху, панську і білу руку, якою наче збирався побити Антошу.

— Я думаю, що ...— розгубилась налякана Ліда.

Вона щось хотіла казати, щоб заспокоїти батька, але він бігав, як роздратований півень, що б'є себе крильми і витяга шию перед завзятим боєм.

— Подать Антошу !

Запорошений і впрілий, на розбитих сідлом ногах, став в дверях Антоша. За ним ховалась стривожена мати.

— Ти навів козаків ?

— Я, чи не я, се, тату, не важно,— засюсюкав Антоша, розкарячивши ноги в офіцерських штанах.

— Ага! Не важно... Ну, добре, так я ж вам покажу... Я прожену їх швидко... Пустіть! — кричав він на всіх, хоч його ніхто не тримав, і бігав по хаті, наче зовсім утратив розум.

— Аркадій... заспокойся, Аркадій...— благала Софія Петрівна, розставляючи руки у дверях.

— Ти ж бачиш: ніч, люди йшли стільки, стомились, голодні, мужики їх не приймають в село... як же так можна...

— А! що мені люди... хороші люди!.. У мене — і козаки... Пустіть мене зараз...

— Алеж, тату, мені здається, що...— вмішалася Ліда.

— Прогнати не трудно,— перебив Ліду Антоша,— тільки що вийде з сього... Паші в селі тепер не дістанеш, та й мужики добровільно не дадуть... хіба грабувати будуть... Коли сього хочеш, то проганяй...

— Ах, бідні коні,— зітхнула Ліда,— що ж вони винні?..

— Що ти сказала? — спинився проти неї Аркадій Петрович, піднявши брови.

— Я кажу, тату, що коні не винні...

— Їх би можна поставить на ніч під намет коло стайні,— обізвався Антоша.

— І дати оброку... не збідніли б од того...— додала Софія Петрівна.

— Залишіть, прошу, свої ради при собі! Мені їх не треба...— носився по хаті Аркадій Петрович, хапаючи голову в руки.— Я і сам знаю, що коні не винні,— спинився він коло дочки.— Се ти правду сказала. Коні тут ні при чім... ну, і що ж з того?

Але він був вже не певний, вже наче зів'яв. Кров одступила на місце, вуса зіллялись з лицем, очі втратили твердість холодного льоду, там вже світилось щось покірне і винувате, коли підняв їх на сина.

Завагався хвилину і несподівано запитав:

— А стане ж у нас оброку?

— Я розстараюся вже... І сіно маємо свіже.

Не чекаючи далі, Антоша зник в сінях.

— Навести козаків!..— знизав плечима Аркадій Петрович, знов заходивши по хаті.

— Я... й козаки!.. Хто б сьому повірив?

В його рухах вже не було таких гострих, як перше, ліній.

Гнів зірвався, мов морська хвиля, що встала зразу в зеленій люті, а далі слизнула і з легким шипінням поповзла піною по пісочку.

Крізь одчинені двері доносилось іржання голодних коней, що вступали у двір, і бряжчало оружжя на козаках.

* * *

«Страшний день» починався зовсім не страшно. Під вікнами бились і цвірінькали горобці, сонце встало таке веселе, що сміялись вікна, стіни і навіть постіль, де спав Аркадій Петрович. Ще не одягшись, він підбіг до вікна. Тепле повітря м'яко штовхнуло його у груди, а очі зразу спочили на довгім ряді кінських блискучих задів. Кремезні козаки, в одних кольорових сорочках, чистили коней, і сонце грало на їх голих по лікоть руках, на засмалених шиях, на розлитій навколо воді.

Він дивився на сонце, на свої ниви, на масу ніг кінських і козацьких, що однаково сильно тупали в землю, вбирав у себе гамір пташок, фиркання коней, грубі лайки войовників, і раптом почув, що він голоден.

— Савка! — гукнув він на цілу хату,— принеси каву!..— і шуснув назад у постіль, щоб ще хоч трохи поніжить старече тіло.

А коли Савка приніс, він любовно поглянув на пахучий напій, понюхав теплий ще хліб і вилаяв Савку, що кожушок на сметанці занадто тонкий.

Мишка солодко спала, звернувшись клубочком в ногах на постелі.

ХВАЛА ЖИТТЮ!

Минуло трохи більш року, як землетрус обернув пишну Мессіну в груду каміння. Була весна, море було спокійне і синє, небо — так само, сонце обливало помаранчові сади по горбах, і, дивлячись з парохода на сірий труп міста, я не міг уявити собі тої страшної ночі, коли земля у грізнім гніві так легко струснула з себе величний город, як пес струшує воду, вилізши з річки.

Ступивши на землю, я сподівався стрінути тишу і холод великого кладовища, і був здивований дуже, коли побачив осла з повними кошиками на спині, що переступав обережно через каміння розмитого бруку, тримаючись холодку од зруйнованих стін прибережних будинків.

За ним біг хлопець і з сіцілійським жаром кричав:

— Cipolla! cipolla!.. (цибуля! цибуля!).

До кого гукав він? Кому хотів продавати? Чи не камінням отим, що були споєні перше в суцільну стіну, а тепер знову почали жити окремим життям?

Однак надходили люди. Несподівано з вулиць, з безладної груди каміння, випливали чорні постаті і нечутно ступали по гарячій землі. Купками й поодинцю. Йшли якісь дами в довгих чорних вуалях, з мертвим, застиглим обличчям, похмурі робітники, і їх суворість наче замикали чорні костюми аж до краваток з крепу. Тонкий залізний стовб ліхтаря неприродно нахилявся над ними, немов придивлявся зверху скляними очима. З одного боку м'яко хлюпало море, з другого висіли потріскані стіни палаців, без вікон й дахів, з дверима, що до половини завалені грузом. І знову сунулись чорні мужчини й тихі жінки, наче черниці, немов гості похоронні ішли

комусь віддавати останній привіт. Чим далі я посувався, тим частіше стрічав цей люд в жалобі, тим виразніше я почував, що щось мене мулить. Я мусив обминати цілі гори різнородного грузу, балок, вапна і каміння, що навалені тут серед вулиць, перескакувати щілини на землі, наче розкриті жадібно роти, перелазити через мармурові колони і зазирати у вікна, звідки дивилась на мене пустка. І знову зза вугла тихо випливала чорна фігура і стрічалась зо мною мовчазними очима. Тоді я зрозумів врешті, що мене мулить. Очі! Ті страшні, чорні, жахливі очі, які замкнули в собі все пекло різдвяної ночі[1] і вже більше нічого не можуть бачить. Може світити сонце, голубіти море і небо, сміятися радість, а ті очі, поширені й мертво блискучі у великих орбітах, звертали погляд вглиб себе і божевільно вдивлялись у розхитані стіни, вогонь і трупи найближчих. Мені здавалось, що коли б сфотографувать їх, на пластинці вийшли б не людські очі, а картина руїни.

Бічні вулиці вже були розчищені трохи. Зате з обох боків завалені стіни фасадів творили грубий шар спресованих балок, матраців, книжок, вапна, залізних ліжок і людських тіл. Там, де ще стіни стояли, вони ледве тримались і крізь широкі шпари синіло небо. Часом, у вибитих дверях, виднілись самотні сходи, що вели Бог зна куди, сходи, по яких вже ніхто не ступить. Десь високо, під небом, в п'ятиповерховім будинку, завалилась тільки передня стіна, і середина хати стояла одкрита, немов на сцені. Веселенькі шпалери, залізне ліжко, через поренчата якого звисає рушник, фотографія на стіні, образ Мадонни в головах ліжка. І ця інтимність чужої хати, де ще заховалося наче тепло людської руки, робила сильніше враження на мене, ніж зовсім мертві сірі руїни.

Я знав, що город — це кладовище, що спід розвалин не одкопано ще щось коло 40.000 трупів, що в цій спресованій масі, яка обступає мене, лежать у різних позах задушені діти, жінки й чоловіки.

Ішли розкопки. Гурток робочих то нахилявся, то розгинався над купою грузу, і мірно здіймались кирки й ломи. Поліцейський в своїй пелерині сидів зігнувшись

---

[1] Мессіна зруйнована на Різдво.

високо десь на стіні, а його к е п і блищало на сонці. Раптом він встав, приклав руку до кепі й застиг так в повазі. Я підійшов. Робітники витягли спід балок жіночу сорочку, потім вийняли ноги й поклали в мідницю. За ногами йшли тулуб, живіт і груди — і знову це склалось в мідницю. Я одійшов. Мені захотілось глянуть на небо. Але тут я раптом побачив скрізь по руїнах, вище і нижче, подібні групи робітників. І щохвилини вставав поліцейський й прикладав руку до кепі.

На площі перед собором було так тісно, що ніде було й повернутись. Вона вся завалена була старим мармуром церкви, уламками пілястрів, орнаментами амбразур. Мозаїчні боги без голів або з половинками лиць валялись тут таки, в поросі під ногами. Стародавній фонтан постраждав мало, але він з тої ночі засох, наче виплакав сльози над чужим горем. Сухі роти тритонів умирали од спраги.

— Сіньйор оглядає наші руїни?

Я озирнувся. Коло мене стояв якийсь чорний панок з блідим обличчям, ще недавно, видимо, гладкий. Жовті мішки під очима й на щоках звисали так само вільно і непотрібно, як і його одежа, широка, потерта, немов чужа. В лівій руці він затискав соромливо пучок цибулі. Я стрівся з його очима. Ах, знову ті очі!

— Так, так, signore, ось що лишилось од нашого прекрасного міста. Хто не чув — уявити собі не може тої пекельної ночі. Така пальба була, така канонада, наче всі сили небесні, земні і морські палили разом з своїх гармат. Я й досі маю шум в вухах... Я був багатий і щасливий, signore, мав жінку, четверо дітей і банкірську контору. Тепер родина й ціле багатство лежать під грузом, а я ось чим годуватися мушу!..

І з афектованим рухом щирого сіцілійця він підняв руку й потряс цибулею так, що гичка її перетяла сірі руїни й зазеленіла на блакитному небі.

— Мої будинки недалеко звідси стояли. Може сіньйор бажає оглянуть.

Навколо уст в його лягла гірка складка.

Я подякував, рушаючи далі.

В вузьких вуличках, як в коридорі, було безлюдно і сумно. Справа і зліва безконечно тяглися спресовані

маси дерева, цегли, паперу, одежі, лямп, меблів і людських тіл. Здавалось, всі Злидні, які жили в людських закамарках, накидали барикади, щоб не пустити поміч. Над головою їжились зрушені стіни, готові щохвилини упасти. Долі, в тіні руїни, сиділа жінка в жалобі, з чорним непокритим волоссям, а на колінах в неї гралась дитина. Її сумне обличчя й погаслі очі змусили мою руку полізти в калитку, але на мій рух жінка не одповіла одвітним рухом. Вона лиш похитала заперечливо головою. Тоді я зрозумів, що це одна з тих, які звикли давати, але не навчились ще брати.

Зрідка проходив якийсь робітник, заклавши руки в кишені, замкнувши в обличчі з тонкими губами презирство до тої землі, що шанувати не вміла людської праці... Крізь вибиті вікна дивилась на мене пустка, забуті гардини у паутині, висяча лямпа на тріснутій стелі. Я посувався далі.

Мою увагу займала тепер застигла неначе постать дідка, що самотно чорніла високо на звалищах хат. Я бачив зігнуту спину, старий пом'ятий циліндр і руки, зложені на колінах. Тільки кінчик білої бороди світивсь спід циліндра на чорних грудях, на всі гудзики щільно защібнутих. І коли я так придивлявся до тої непорушної плями суму й одчаю, під ногами у мене раптом глухо загарчала земля і захиталась, наче спина корови, що хоче звестись. Землетрус! Я зрозумів одразу. Я стояв і дивився, стерплий увесь, як зрушились стіни, немов живі, як вони загойдались над головою; і поки чекав я, що ось-ось вони впадуть на мене, все життя моє вмить перебігло перед очима, і — дивна річ — я не спускав ока з сумної постаті діда. За хвилину земля затихла, стіни знову стверділи, скинувши з себе лиш камінці, а зігнутий дід не підняв голови навіть: так само схилявся циліндр, криючи бороду до половини, гнулася спина і руки непорушно лежали на чорних колінах.

Не тямлю, як опинивсь я на вулиці S. Martino. Тут були люди, якесь життя. Вони вже встигли поставить тісні дерев'яні крамниці, наче коробки спід макаронів, і торгували картками для «форестьєрів» [1], хлібом і фруктами.

---

[1] Так називають в Італії чужосторонців.

Часом неприємно вражала вітрина, де новий чорний оксамит покривали годинники, брошки, шпильки і перстні. Все воно було витерте і старе, з слідами рук хазяїв, тепер вже мертвих, і той померхлий метал ховав у собі багато історій.

В одному місці зібралась юрба, переважно жінки. Вони збилися круг візка, як чорний бджоляний рій. Якийсь ставний добродій висунувсь над ними, стоячи на візку. Я здалеку бачив його білу манішку, фрак і руді баки на обличчі міністра. Він щось говорив до юрби. Здіймав руки до неба, простягав до людей, і його голос гудів з переконанням і з натхненням. Я рішив, що то проповідник, що він говорить про марність всього живого перед жорстоким лицем природи, перед невблаганністю смерти. І я підійшов до юрби.

Але як же я здивувався, коли побачив, що ввесь перед візка заставлений був гарними скляночками в золотих етикетках, і що пишний добродій простягав над юрбою до неба ті самі блискучі склянки.

— Сіньйори і сіньйорини!..— випускав він глибоко з грудей і од самого серця,— сіньйори і сіньйорини! Ви бачите тут одно з дійсних чудес сучасної косметики. Оця помада є найпевніше средство заховати молодість і красу. Легким шаром ви втираєте на ніч її в лице, і рано встаєте свіжі, як од роси троянда ... Кожна склянка — чотири сольдо [1] ...

Він тицяв їх в руки жінкам, брав нову склянку і підносив її над головами юрби, в блиск південного сонця.

— Сіньйори і сіньйорини! Молодість і краса — тільки чотири сольдо!..

А чорні жінки, вкриті крепом жалоби, тіснилися круг візка, і ті жахливі, мертво блискучі очі, що не вміщались в орбітах, що замкнули у собі розхитані стіни, вогонь, трупи найближчих і могли б дати фотографію катастрофи, стежили пильно за кожним рухом рудоволосого шарлатана й ловили вухом, ще повним грому пекельної ночі та криків смерти, його натхненну промову:

— Сіньйори і сіньйорини!.. Ви бачите одно з дійсних чудес... Тільки чотири сольдо за молодість і красу...

---

[1] Сольдо — дрібна монета, щось із 2 коп.

Я перевів погляд в долину. Десь оддалік, з гуркотом і хмарами пилу, валили найбільш небезпечні стіни домів, то тут, то там, серед сірого грузу й руїни, вставав поліцейський і прикладав руку до кепі, оддаючи мертвому честь. Але це мене вже не вражало. Я раптом побачив далекі зелені гори, залиті радісним сонцем, помаранчові сади, безконечний шовковий простір блакитного моря, і душа моя проспівала над сим кладовищем хвалу життю ...

НА ОСТРОВІ

Як тільки заплющую очі — кімната (вона тількищо стала моєю) раптом щезає: її витісняє фіолетова рогата пляма і пливе на зеленастих хвилях, як велетенська тінь корабля.

Так мені уявляється острів, на який нині ступив я й де маю жити.

А зараз потім чую дрібне цокання підошов у камінь, тих дерев'яних дзвінких підошов, що одкидають од себе круглі жіночі п'яти. Наче хтось сипле на бляху волоські горіхи. Трах ... тах - тах - тах ...

На тлі вечірнього неба пропливають чотири жінки з кошиками на голові, наче античні вази. Права рука зігнута в ушко між кошиком і плечима, а ліва вільно одкинулась вниз, і то виставляє, то ховає долоню.

Трах - тах - тах - тах ...—цокає в камінь дерево підошов.

Сіра стіна.

Розчепірившиa негнучкі ноги, стоїть під нею віслюк. Йому так скучно, як англійському лорду, що бачив весь світ. Очі в білих мохнатих каблучках, як в окулярах, і занудa довго од них спливає аж до білястого носа. А може ти хорий, ослику бідний? Вата стирчить у твоїх вухах, а хвіст так покірно затулює обрубаний зад.

На piazz'i [1] ще біліють колони, і, нахилившись над морем, чорні силуетики перерізують лінію неаполітанських вогнів.

Трах - тах - тах - тах ...

На башті дзвонить годинник: два рази скромно і шість налічив я поважних і повнозвучних.

---

[1] На площі.

З вулиць розходяться люди, крамниці гаснуть, заплющують очі — двері і вікна — і острів сліпне.

А море знизу шумить.

І знову ослик, певно останній. Його вуха ще здалеку мають, як пальми на вітрі.

Заповнив вуличку громом величезних коліс і мчиться повз мене, а я стрічаю, як вже добре знайоме, його окуляри, зануду і ніс, мишачий білий живіт і невдатно обтесаний зад з притиснутим міцно хвостом.

Тепер я йду самотній поміж домами, немов коридором. Дві стіни, як почесна сторожа, мовчки пропускають мене вперед, над головою часом блимне ліхтар. Ні, я не сам. Моя тінь, як невільник, послалась під ноги й показує шлях. Потому вона раптом забігає назад і, вчепившись за мене, покірно повзе по камінях між двома німіючими стінами ...

Трах - тах - тах - тах ...— сиплять волоські горіхи свій дзвінкий голос на твердий камінь, але де — спереду, ззаду, чи надо мною — не знаю ...

* * *

Прокидаюсь в незрозумілій тривозі і сідаю на ліжку. Знаю, що тепер ніч, але що ж сталось? Телефон дзвонить сильно й уперто. Може яке нещастя, потоп, землетрус? Дзвінки не дають спам'ятатись. Дрібно, пискливо, як істеричний сміх, ллються безперестанку і наповняють тривогою дім. Встати і запитати, хто дзвонить? Крикнуть телефонові в горло, заткнути сердитим: хто дзвонить? Але я не встаю. Чую у моїй хаті якісь тривожні шуми, щось ходить по ній, затаївши стогнання, шелестить в пітьмі папером, штовхає стіни і деренчить шибками. А телефон б'ється в нападі істеричнім, прискорює сміх, як божевільний, і вже зливає його в текучий струмінь плачу.

Тоді я догадуюсь: буря.

Се вона так розхитує море і скелі; зрушила острів, понесла по хвилях, а сама скаженіє і кричить в телефон.

Мені здається, що хитнулося ліжко, хитнулися стіни — і я пливу. Ну, що ж, плисти, то й плисти. Засуваю голову під подушку і сплю.

Встаю вже пізно, біжу неодягнений до вікна і одчиняю обі половинки. Еге - ге - ге! Хоч сонце сліпить, але я бачу, що ми таки пливемо. Море запінилось і кипить, а вітер надув сосни на вершках скель і мчить острів на тих чорних вітрилах, як корабель.

Море поблискує злою блакиттю, водяний пил б'є його білим крилом.

Вигнулось, знялось крило угору і, пронизане сонцем, упало. А за ним летить друге і третє.

Здається, що незнайомі блакитні птахи налетіли раптом на море і б'ються завзято грудьми, піднявши вгору білі широкі крила.

Одягаюсь. Виходжу. Де там! Нема чим дихать. Вітер заганяє дихання назад у груди. Взяв дерева за чуба і гне до землі. Сам стогне, і стогнуть дерева. Виють од люті вузькі проходи, виноградники і доми. Гойдається земля під ногами, як палуба корабля, і, щоб не впасти, хапаюсь за стіни. Зігнутий вдвоє, надутий вітром, наче вітрило, бачу крізь прижмурені очі рачкуючих «пасажирів».

— Buon giorno [1],— кричу.

Не чують. Вітер зірвав моє привітання і кинув у море. Ось несеться воно у збитій крилами піні і сяє на сонці.

А може й мене привітали, тільки вітер так само стер усмішку з їх уст і жбурнув в море?

Все зігнулось на острові - кораблі, що несуться по морю на чорних вітрилах: пасажири, скелі, будинки, і тільки сонце — як капітан: веселе, бадьоре, певне в собі.

Ввесь день ми так кудись плили, і цілісіньку ніч вило море, як пес.

* * *

А на другий день наче ніколи нічого не було.

Море так невинно голубіє під стінами скель, і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється.

Земля помолоділа одразу. Підмуровки терас скалять до сонця зуби, а тіні од виноградних лоз заткали густим візерунком золоті ризи садків.

— Buon giorno!

---

[1] Добридень!

Схилений виноградар копається в ситій землі.

Ось він піднявся і червоний берет квіткою загорівся на синяві моря. Споміж покручених лоз, капусти й фіноків сяють до мене очі.

— Buon giorno, signore!..[1]

Ми стрічаємось вперше, але яке се має значення? Він витяг важку кирку з землі і, не встигши розігнути ще спину, обтерти чоло, ділить зо мною своє вдоволення й радість. Він мені каже, що погода чудова, що подиха сіроко і можна сподіватись дощу. Я додаю од себе, що сьогодні серед зими пахне весною — і наші очі, як чотири давніх знайомих, у повній згоді й приязні.

Передо мною — стежка, зелений оксамит замшілих мурів.

За мною — знов грузне кирка у землю і червоний берет то вклоняється чорній землі, то палає на морі.

Сонце бродить серед інкрустації тіней.

А я дивлюся на небо. Воно сьогодні тихе, синє, глибоке і так щедро спливає униз, що маю певність: се воно наливає море блакиттю.

Звідки йде тиша — з мене, чи входить у мене? Не знаю. Дрімають скелі, і чорні сідала піній застигли у тиші. Здається — ми всі розпустилися в ній. Тягне опуститися на каміння і пити так само сонце, як і вони, так само купати зір свій у небі. Хіба не добре було б дрімати, подібно терасам, кам'яним кошикам виноградних садів? Стати подібним до жилавих лоз, що наче вшрубувались глибоко в землю, щоб витягти звідти злотистий сік, яким колись мають налляти грона?

Сонце бродить серед інкрустації тіней — чорне по золотому — а я чую тихе шемрання голого винограду, одвітні зітхання землі і бачу жилаві руки, подібні до лоз, бронзові обличчя, що вихиляються раз-у-раз, аби кинуть мені щире золото привітання:

— День добрий ... день добрий ...

Перехиляюся за стіну і сміюсь до дитини. Воно кучеряве, з нечистим носом, золотить сонцем голі коліна і, ссучи помаранчу, сміється до мене.

Ах, як добре збирати усмішки і оддавать їх другим!..

---

[1] Добридень, пане!

* * *

Я люблю свою кімнату. Білу, наче снігурка, з букетом ірисів на столі і з Ботічеллі на стінах. Але найбільшу радість справляє мені вікно. Цілий день в нього дивиться море. Од сходу до заходу сонця голубіють в моїй хаті шибки, як морське око.

Тепер не те.

Як вони гірко плачуть сьогодні, біласто-каламутні, осліплі, що звикли бачити досі красу синього моря! Померкли мої стіни і меблі, розпливсь Ботічеллі, а по більмах вікна безупинно стікають сльози.

Чую неспокій. Хто знає — чого. Без перестанку встаю, хожу по хаті і знову важко сідаю. Мені тісно в моїй одежі, незручно у хаті. Глуха тривога стукає в серце, наче хоче туди увійти. Перекладаю все на столі, без потреби пересуваю книжки і дратуюсь, що пропав олівець. Де олівець? Обмацав стіл, збурив папери, перемішав книжки. Хто взяв олівець? Знаю, що він мені непотрібний — той недогризок куций, і знаю, що від того, чи знайду олівець, залежить мій спокій.

Шибки так само ридають.

Все, до чого не доторкаються руки,— вогке, мляве або липке. Все наситив своїм диханням сіро́ко. Обважніла одежа, змокрів тютюн, і сторінки книжок наче вилізли з лазні. Де ж олівець?.. Ага! Ось він, нікчемний... і жбурнув так, що він зламався.

Що там робиться за вікном? Тривога таки достукалась. Товчуся по хаті, як джміль у вікно, і чую потребу переставити меблі, пересунути шафи і стіл, і стільці — все по-новому, все інакше; розіпхать стіни, або і зовсім їх завалити...

Що там робиться за вікном? Не встиг одчинити, як теплий сіроко кладе мокру лабу мені на лице і заповняє вогким диханням цілу кімнату. Чи й в мене більма, чи справді нічого не видко? Сірі води густо спливають з сірого неба на посірілу землю. Вони вже змили всі фарби, злиняло море, скелі і дерева. Monte Solaro плаває тінню в каламутних просторах, а Castelione — як привид: показався і зник. І все поволі зникає: море, скелі, земля. Тільки з безвісті густо ринуть у безвість сірі води небесні, й важко диха сіроко.

Зачиняю вікно і з одчаєм сідаю за стіл.

Стіни погасли, розпливсь Ботічеллі, по більмах шибок стікають сльози, а я маю бажання й собі розплитись у тінь.

* * *

Чи не піти до міста? Ще здалеку радо стрічаю рожеві плити міської площі, жовті стіни funicolare і башту. Невідомий нікому, сідаю на лавку, слухаю і дивлюся. Крізь білі колони синіє море, по Monte Solaro повзе туман. Підо мною з підземним гудінням вирушає на берег вагон.

На башті дзвонить: три рази тонко і десять густо.

Проходять люди, туди і сюди. Якісь чорні фігури, матові лиця і червона гвоздика в петельці. Збилися в купу, а далі сперлися низкою на бар'єр, наче ряд галок на телеграфному дроті.

Гладкий портьє, незграбний як слон — і паралітик — наче вріс в жовту стіну. Його руки крота лежать на колінах. Ось він важко піднявся і переставив стільці, що винаймає охочим. Кінці плетіння стирчать в них під сподом. Мій парикмахер зсунув на потилицю котелок і скучно, як щодня, розглядає вітрину приладів електричних. Стоїть довго, уперто, як і щодня, позіхає й одходить.

На башті б'є одинадцять.

Тонкі готельні хлопці, з галунами і в новеньких костюмах, поки нема парохода, вистукують каблуками в рожеві плити. «Hôtel Royal» штовхнув «Hôtel Pagano». «Hôtel Faraglioni» закурив папіроску.

Зігнувшись і налігши на грубу палку, портьє човга ногами, щоб подати комусь стілець.

Убогий франт підпер плечима білу колону. Подерті штани, зруділий піджак — усе безбарвне. Наче він довго валявся в вапняній ямі. Креп на рукаві і з бокової кишені кінчик рожевої хустки.

Знов вічність одбиває п'ятнадцять хвилин.

Взад і вперед снуються чорні фігури.

Море шумить.

Жовті спинки фіакрів, поставлених в ряд, блищать на сонці.

По Monte Solaro повзе сивий туман.

Парикмахера знову притягає вітрина. Котелок з'їхав на

шию, а він уперто роздивляється прилади електричні, як і щоденно.

Блакитні факіно (носії), в широких блузах, ходять з місця на місце, заклавши руки в кишені: ще нема парохода.

Старий портьє позіха істерично, наче віслюк. Короткі руки крота лежать на колінах.

Проходять американки. Бридкі, худі, широкороті, всі в білих в'язаних куртках і в жовтих капцях.

— Shall we have time before breakfast? [1]

— O, yes!.. [2]

Холодні очі сковзнули по всьому, наче крижинки.

Діти ганяють по piazz'i собаку. Собака скаче і попадає комусь під ноги.

Зза білих колон випліва пароход — дві голі щогли і чорний комин.

Скучаючі люди збилися в купу і перегнулись через бар'єр. Усім цікаво.

Димок з папіроски зміїться в повітрі.

На башті годинник одбиває ще раз.

В морі зринають і зараз щезають пінисті хвилі, наче потопають рибацькі човни, поринаючи в воду білим вітрилом.

Поліцейський в чорнім плащі — щоки сині і ніс червоний — сонно маха прутиком у повітрі і може в тисячний раз поглядає на ті ж самі доми.

Купи білих, наче лисих, фіноків стелять зелену гичку під наметом крамнички.

Портьє вріс певно у жовту стіну.

Пройшла пара простоволосих дівчат з високими грудьми, в червоних хустках на плечах.

Осел з грюком величезних коліс привозить на piazz'у повну хуру капусти, а груба жінка, затріпавшись в вільних, одкритих рухах, які має тільки риба в воді, щось верещить.

Підо мною з підземним гулом вповзає знизу вагон і з'являються в дверях пишні жандарми в трикутних шапках, в плюмажах і з густим сріблом на фраках.

---

[1] Чи маємо ми час перед сніданком?

[2] О, так!

Перший звощик примчав пасажирів; готельні хлопці налітають на нього, як горобці.

Жінки - носійки підіймають на голову чемодани з жовтої шкури.

Вільний факіно співає.

По Monte Solaro повзе сивий туман.

Коні фіакрів б'ють підковами в камінь.

Портьє жує щось, і його повне обличчя ходить на гладкім підборідді, наче плаває в хвилях.

За затокою синій Везувій придушив берег, немов смертельний гріх.

Назад вертають повногруді дівчата.

З башти продзвонило дванадцять.

Люди снуються сюди і туди — хто знає, куди й для чого, а все це разом подібне до театру маріонеток, в якому режисер переплутав порядок п'єси.

Чи не таке життя?

По готелях глухо гудуть вже ґонґи, скликаючи на сніданок. Piazza поволі пустіє. Лишаються тільки рожеві плити помосту та колони біліють на тлі синього моря.

На Monte Solaro поволі налазить туман...

* * *

Я щодня проходжу повз самотній, закинутий сад. Дві - три зелених тераси і група маслин. Більше нічого. Внизу горять трави власним вогнем, над ними поблискують сріблом сиві корони.

Мимо проходять люди, тупа копитом в стежку осел, а садок самотіє, запущений і забутий, і лиш перехожі сковзять очима по нетоптаних травах та сонце ходить довкола, пересуваючи тіні. Ось вони м'яко послались, такі ж химерні і кривобокі, як і маслини, наче одбились в воді.

Спираюсь на мур і годинами стежу, як безшелесно бродять тіні з місця на місце. Вони перерізують першу терасу і кидають сітку на другі. Трави між ними горять. Або починають міняти форму: там вкоротили галузку, там зіллялись докупи і підібгались чорним клубочком під корінь.

Два метелики білих, один за другим, злітають звідкись на тихі трави, як черешневий цвіт; то блимнуть на

сонці, то посіріють у тінях. Потріпають крильми, торкнеться самець самички і далі йде залицяння.

Срібні корони подзвонюють листом вгорі.

Рушаю.

На Punta Tragara[1] сідаю і наче впірнаю у море. Його ніжна блакить наливається в мене крізь очі і сповняє ущерть. Сонце розтоплює скелі, а само на крайнебі задивилось в дзеркало моря і підпалило воду.

Од нестерпучого блиску заплющую очі. Тоді чую, що під ногами шумить. Там море дере свою синю одежу об гострі скелі на білі клапті і закидає ними ввесь берег. Навіть через повіки бачу той білий клекіт, пронизаний сонцем. Достоту чортова кухня, де вічно кипить і збіга молоко.

Надходять люди і тріском мов чужоземних заглушують море.

Тоді вертаюсь назад.

Спираюсь на мур і знову з дивним спокоєм дивлюся на самотній садок. На зелені тераси, на купу маслин. Тіні витягають свої сустави, лягають на інший бік і виростає долі другий, лежачий садок.

Сиві корони видзвонюють угорі, під ними цілий день тихо світяться трави.

Пташка часом поскаче в галузках, потрусить хвостом. Часом почистить носик ...

* * *

Старий Джузепе вічно співає. Його не обходять сімдесят років, ані чорний беззубий рот : він завжди одкритий в нього для пісні.

Сива щетина їжиться дико на щоках, берет на макушці, а заголені руки ніколи не знають спочинку. Ще море спить, а він вже скрипить підошвами по прибережнім піску та грюка залізом на важких дверях рибацького складу. Передранішнє світло одпиха пітьму назад, у кутки складу, і першим сміється до нього полатаним боком баркас. Потому осміхаються неводи і канати, стара парусина і поплавки, вудлища й весла. Всі вони дихають сіллю та йодом.

---

[1] Назва мосту.

Джузепе втягає в себе той запах, облизує губи, вічно солоні, виносить на берег відерце фарби і зараз починає співати. Він будить море. Правда, в його пісні є трохи з Везувія сірки і трохи ослячого крику, але — нічого. Море се любить. Іще біласте, наче вкрите на ніч рядном, воно потягається слабо і в сонній млості ніжно викидає перші хвилі на берег.

А Джузепе співає. Мішає, зігнутий, фарбу і посилає на море крилаті слова. Яка вона пишна,— його країна, коли цвіте виноград! Коли вітер несе над садами золотистий з цвіту пилок, сонце п'янить, наче добре вино, а тобі нема ще й двадцяти років!..

Бокаті барки — білі, зелені, блакитні — що зассались у прибережну гальку в безконечному ряді, і ті, що ткнулися носом у воду,— єдині слухачі у Джузепе. Та ще хіба море. Воно вже збудилось, здригнулось, заголубіло, дзвінко стука в порожні боки човнів і стелить Джузепе під ноги шиплячу піну. А він малює спід барки на синє, яким буває море в полудні, позичає у хвилі зелене на облямівку і білить облавок подібно піні, що море мече йому під ноги.

Сива щетина їжиться дико в нього на щоках, берет палає, як дикий мак, а він верещить на ввесь берег й на ціле море.

Що ж було далі? Одцвіли черешні, а тепер ягідки. Що ж далі? Мила приставляє драбину і рве ягідки. Свіжі ягідки на черешні, а ще свіжіші в милої литки. Що ж далі? Драбина вломилась, а мила у нього в руках... Ах, добре, коли сонце п'янить, як вино, а тобі нема ще й двадцяти років!..

Джузепе облизує губи, солоні од моря, а його голі по лікоть руки кладуть тим часом на човен фарби, що грають так само, як і морські.

Сонце вже показалось. Чорні тіні од барок густо засипали берег. Кам'яні стіни Marin'и оживають потрохи. На балкони і між аркади виходять неодягнені люди і розвішують хустя та постіль по білих од соли стінах.

Одчиняються склади рибацькі, темні і вогкі, наче печери, скрипить під підошвами галька, і рибалки виносять на барки важкі бронзові сіті, наче пишне волосся русалок. Пахне канатами, рибою, йодом. Море так бадьоро

хлюпає у човні, що аж слухати любо. Біля молу вигружають капусту. Осел аж заходиться од плачу. Крамарі одчиняють винарні й крамниці. З'являються діти.

— Добридень, діду Джузепе!

Де там! Не чує. Голі руки у жовтих жилах купає на сонці, в чорному роті скрипить непідмазана пісня, наче хоче перекричати осла.

Кладу йому руку на нагріту вже спину. Тоді він на півслові урива пісню. Хіба він забуде, з чого знову почати?

Розгинає хребет і показує з сміхом скалічений палець.

Що ж таке сталось?

А се він вчора ловив мурени. Закинув між каміння в море принаду і посвистує стиха. Бестії люблять музику. От вони й танцюють біля принади та роззявляють роти. Гляди тільки, аби смикнути волосінь в час. Блисне гадюче тіло на мить у повітрі і вже готово. Бий тільки об камінь що маєш сили, бо вкусить, наче собака. Проте не встерігся ...

Знов показує палець і підхоплює пісню в тому самому місці, де перервав.

Я виймаю з кишені і ставлю на гальку пляшку вина, сир, помаранчі. Тоді Джузепе перестає співати. Він охочий до таких речей.

Славний вийшов сніданок у нас на пісочку, між морем, що хлюпа під самі ноги, і боком барки!..

Жінки повз нас таскають на головах камінь. Вони вітаються з дідом. Рибалки зсувають у воду човни, повні брунатних сітей, і кричить щось Джузепе. А він наливає собі вино, прижмурює око і ловить червоне світло у склянці.

— Щасти і вам Мадонна!..

Голений патер у волохатім брилі, наче стрижений пудель, підбирає чорну сутану, блискучу на ситих стегнах, щоб перескочить калюжу. Джузепе ставить на землю вино і побожно здіймає берет. Подихає вітрець. Далекі барки розпускають вітрила. Весла блищать. А море так задиристо хлюпа у берег, так принадно дзвонить в човни!..

Джузепе сміється. Він уже знає, чого я хочу.

Шурхнула барка по мокрім пісочку і загойдалась.

— Куди?

— Просто на сонце!

Берет горить, обвітрені руки на веслах, а весла — як крила в блакиті. Ми летимо. Я принаймні маю таке враження, може од синяви, що кругом обгорнула: вона над нами й під нами, спереду, ззаду, з боків. Навіть повітря здається блакитним. Чи я не був уже птахом колись?

Весла несуть нас, як крила, солоний вітер надува легкі, хто знає — в морі чи в небі — ключем вилітають назустріч вітрила барок, вільних, як птахи. Я відчуваю крила за плечима у себе.

Джузепе співає. Він тут більший хазяїн, ніж на землі. Він певно подумає перше, ніж скаже, від кого родився: од жінки, чи од морської хвилі. Старий оддав морю сина і внука, зате скільки підняв з його глибини! Хто б те злічив!.. Море било і гризло його, як прибережну скелю; він став шерсткий, як губка, просолився, наче канат, але душа голубіє у нього, як море в годину, і очі ховають проміння сонця. Він знає всі вісім вітрів, як братів рідних, розуміє мову неба і моря і збира рибу — наче плугатар хліб з поля, наче сам він засіяв нею морську глибінь.

Ми часто випливали удвох на рибу. Вдень і вночі. А скільком штучкам навчив мене Джузепе! Ми брали горщик, повний каміння й принади, і спускали на мотузці на дно. Лиш поплавок лишався зверху. Там незабаром загніздиться мала, як вдома, восьмонога потвора — спрут, і коли його витягали, він обвивав лапами руку, присисався до неї і жер нас розлюченим оком. Але Джузепе пеньками зубів перегризав йому шию — і був кінець: на днищі човна валялась тільки противна, як кисіль, маса. Ми ловили неводом, вудкою, на гачки. Витягали червоних колючих чортів, блакитних морських в'юнів, плескатих півнів і голку-рибу, що блищала на сонці, як гострі наточені коси.

Коли море рябіло, Джузепе капав у нього оливу. Тоді ми дивились крізь жовту пляму, мов у віконце, до самого дна. Бачили білі піски, таємниче хитання морських водорослів, життя їжаків, ліниве повзання крабів, підводні печери, забави, спочинок і бійки риб. Щохвилини світились веселкою риб'ячі очі, як оправлені самоцвіти,

всякими барвами грали хребти, і ворушились пащі, завжди голодні. Все це була здобич Джузепе.

Він навіть особливо живився в ті дні, коли рибалив. Кривим ножем, своїм товаришем вірним, одколупував скойки од скель, висисав перламутрову слизь і зажмурював од вдоволення очі. Ковтав живі криветки, дрібненькі рибки і одкушував ноги у молодого спрута, хоч той не давався та хапав за язик. Все це були його любимі «фрукти». Підохочував і мене. Але я не дійшов ще до того.

Тепер він співає. Червоне вино грає у його жилах, берет палає на сонці, а руки злились з веслами в крила і ріжуть ними блакитні простори. Ми летимо. Під нами синя глибінь, над нами така сама високість. Далекий острів заліг хмарою в небі. Свіжий вітер щипає щоки і надуває легкі. Ми летимо...

* * *

Вона приїхала ранішнім пароходом, перед годиною може, не більше. Бо інакше я б уже бачив її.

А подумав про се я через те тільки, що ми стрілись очима.

Досі наші очі спочивали на морі, чужі, далекі, як дві лінії рівнобіжні, що пішли в світ, без надії зійтися.

Під нами бігли до моря цвітучі цитрини, а помаранчі наче зірками обліпили чорні корони. Солоно дихало море.

Я ще раз озирнувся на неї.

Свіжий матовий профіль повернувся поволі, і знов її очі впірнули в мої.

Француженка чи британка? Ні, певно американка.

Грубі німецькі бочки, налиті пивом, з значками туристів і з порохом на ногах, оддiлили мене від неї. Заходжу з другого боку і стаю ближче. Бачу, як тріпає вітер блакитний кінець вуалі по сірих скелях, помічаю подорожну торбинку й золоті волосинки за вухом.

Гляне, чи ні?

Ціла вічність минає. Не ворухнулась.

Що їй, справді, до мене, або мені до неї? Повертаюсь спиною і роздивляю Monte Solaro, поросле кущами. Треба колись забратись туди. Пішки чи на ослі?

Які очі у неї? Не встиг роздивитись.

Невже не побачу?

Мені здається, що вона ворухнулась, збирається йти.

Кидаюсь в натовп, занадто поспішно, і наступаю комусь на ноги.

— Ах, вибачайте!..

Протискаюсь плечем і стрічаюся з нею.

Наче фіялки після дощу.

Темні, м'які, блискучі. Глянула й закрила.

Тепер — кінець. Іду за нею. Куди вона — там і я буду.

Роблю байдужу міну, роздивляю наче будинки, але бачу тільки блакитний вуаль, золоті волосинки на шиї і дрібні каблучки спід спідниці.

Озирнеться, чи ні?

На повороті стає, розглядає якусь рослину і повертає до мене лице...

Тепер ми знову над морем і знову наші очі бродять по синій пустелі, але в мене є певність, що вони й там стрітися можуть.

Бо я хочу глянути в них.

Не піддається. На лівій щоці сходить легенький рум'янець, але очі уперто на морі.

Втрачаю вже терпеливість. Я мушу їх бачить.

І раптом цілою вагою вони лягають в мої з нетерплячим питанням:

— Чого ти хочеш?

— Кохаю...— запевняють мої.

Її очі не знають, що одповісти, і мрійно починають пестити скелі, берег, блакить.

Тим часом я розглядаю ніжну лінію шиї, м'який виріз на грудях, залом на руці, такий чистий і свіжий. Знаю, що пальці у рукавичках — як пелюстки троянди. Все воно укладається в мене, вростає, наче роками я його бачив і милував.

І коли ненароком неначе розкриває на мене свої вогкі фіялки, мої очі впевнено кидають в них:

— Ти моя.

Вона ще не знає — «чия», вагається трохи.

Але я не вагаюсь і жду лиш, коли ми поглянем на себе.

— Ти моя.

Тоді її очі раптом розкидають свою променисту безодню, готову мене поглинуть, і твердо говорять:

— Твоя.

— Навіки?

— Навіки.

Хіба ж може бути інакше? Стоїмо на тій самій землі — ледве десять кроків між нами,— одно сонце нас в'яже; ті ж краєвиди входять у нас і навіть тіні наші зливаються разом.

Ми то купаємо очі у морі, то очі в очах...

Нас тільки двоє на світі. Що нам до інших? Але звідкись з'являється третій. Як хмарка, що десь узялась і погасила сонце.

Міряє землю худими ногами в панчохах, схиляє біля неї на поренчата свій англійський костюм і виймає бінокль.

Щось говорить до неї, наче давній знайомий, передає бінокль.

А вона взяла!.. А вона взяла!..

Приклала мої фіялки до того самого місця, де перед хвилею були очі чужого, наче нічого не сталось.

Ні, я не можу бути спокійним.

— Шановний пане!

Ні, се обурити може. Я вже киплю.

— Шановний пане! Хто вам дав право поводитись так? Чи тямите ви, що се з вашого боку нахабність?..

Він десь розуміє мову моїх очей, бо повертає обличчя до мене і кидає здивований погляд. Потому байдужно одводить його назад. Ну, чорт із ним!

Але вона? Що недавно присягалась мені: навіки!.. Доволі, щоб з'явились якісь худі ноги й англійський костюм... Ось вона — вірність жіноча...

Чую, що я ревную. Повертаюсь до неї плечима і даю собі слово, що між нами тепер кінець. Любуйся своїм британцем... Навіть не гляну. Мене більш цікавить краса природи, вічна і незрадлива. Не обернусь нізащо. Хоч би ти плакала, хоч би ти благала. Нізащо...

Чую погляд на шиї. Він мене тягне. А може то тільки здається... Вони десь так захопились одно одним, що я для них не існую. Хіба обернутися раптом і накрить голубків? А яке мені діло до чужого кохання?..

Проте обертаюсь, цілком холодний, і стрічаюсь з її очима.

Такі покірні, благаючі і невинні!

Тоді я од серця все вибачаю і все забуваю.

— Любиш?

— Кохаю.

Тепер знову ходжу за нею. Де вона — там і я невідступно. На британця — ані тіні уваги.

Він не існує для мене. Йду оддалік, за блакитним вуалем або назустріч, щоб глянути в очі. Вона вибирає картки, я теж купую. Вже повні кишені. Розглядає вітрину — я стаю поруч. А все для того, щоб зловить погляд, кинутий потай, лукаво, через голови людські. Так сонце часом просуває своє проміння крізь дощ.

Вже день скінчився, засвітилася ніч, а я ще на ногах. Де вона — там і я. Вона вже втомилась, пора б їй спочити. Востаннє, при світлі зірок, заглядаю їй в очі.

— До завтра? — питають мої.

— До завтра ...— одповідають фіялки.

— Моя?

— Навіки.

А завтра, ще не розвиднилось добре, біжу на вчорашні стежки. І раптом, не добігши, спиняюсь. Мене затримує запах пароходного диму. Я знаю ... я певний, що її вже нема. Вона од'їхала ранішнім пароходом. Ось він ледве сіріє на сірому морі, навіть дим вже розвіявсь.

Стаю на дорозі і втягаю у себе той легкий запах.

Це все, що лишилось од мого роману ...

* * *

Завжди хвилююсь, коли бачу аґаву: сіру корону твердого листу, зубатого по краях і гострого на вершечку, як затесаний кіл. Розсілася по терасах і коронує скриту силу землі.

Або її цвіт — високий, до щогли подібний зелений стовбур з вінцем смерти на чолі.

Бо така таємниця аґави: вона цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти.

Ось вона — та, що вічно мене хвилює, що тільки раз розцвітає квіткою смерти. Сиза серединка міцно згорнулась і в муках, зціпивши зуби, одриває от серця листок

за листком. Закаменіла на каменистому ґрунті і прислухається з жахом, як росте, стигне і рветься з неї душа.

І так роками.

Там десь, глибоко, під сірим дзвоном коріння, щось вистигає таємно, витягаючи силу з серця землі, а аґава з одчаєм стулює листя, немов почуває, що роди принесуть смерть.

І на кожнім листку, який з болем одриває од серця, лишається слід од зубів.

Все має пору, для всього приходить свій час.

І для аґави. Те, що таїлося в ній, продирає нарешті тісні обійми, і виходить на волю як велет, несучи на могутньому тілі, яке може зрівнятись хіба з сосною, цвіт смерти.

Обвіяна вітром, ближча до неба, аґава бачить тепер, чого не бачила перше. Вона бачить море і скелі, перша стрічає схід сонця, остання ловить червоний захід, а вітер шумить коло неї так само, як і в короні дерев.

Сизі листя в'януть тим часом під нею, одхиляються, як недужі, по них стікають дощі, сині зуби мертво блищать на сонці, корона сохне і м'якне, наче ганчірка, а квітка на високому пні вітає сонце і море, скелі та далекі вогкі вітри гордим і безнадійним привітом засуджених передчасно на смерть.

Одчиняючи вранці вікно, я раз-у-раз бачу ряд цвітучих аґав. Стоять струнки і високі, з вінцем смерти на чолі, й вітають далеке море:

Ave, mare, morituri te salutant!..[1]

———

[1] Будь здорове, море, ті, що йдуть на смерть, вітають тебе.

ПРИМІТКИ

FATA MORGANA

Частина перша

Дата написання, позначена в автографі,— 12 січня 1903 р. Вперше надруковано в журналі „Киевская Старина", 1904 р., кн. III, стор. 383—412.

Друкується за текстом збірки „У грішний світ".

Частина друга

Дата написання, позначена в автографі, — 31 березня 1910 р., Чернігів. Вперше надруковано в журналі „Літературно-науковий вісник", 1910 р., кн. VI, стор. 417—444, кн. VII, стор. 3—39. Друкується за текстом збірки „Дебют" з відновленням за автографом розділу про мітинг у лісі, який фігурує у всіх плянах і конспектах II частини повісти. але перекреслений в рукопису, очевидно, з цензурних міркувань.

Подаємо головніші авторові нотатки і матеріяли до твору.

1. Конспект I частини

Андрій Побідаш у неділю вранці вийшов своїм звичаєм на руїну заводу — і оглядає. Він чув свіжу звістку (котрий уже раз), що незабаром побудується тут фабрика. Думає. Виходять з церкви люди. Маланка і Гафійка. Кличуть його обідати. Прийде потому. Вертається — коло хати стоїть Гафійка з Прокопом. Прокіп йде на заробітки. Андрій знає, що вони люблються. Що ж! йде в хату, лишає їх на дворі. Розмова. В хаті. Описати Маланку. Замолоду робітниця, вийшла заміж уже старою дівкою. Великі симпатії до земельного хазяйства, ідеал — бути хазяйкою на своїй землі. Любить свою Гафійку без міри, все марить, що вона віддасться за хазяйського сина. Живе надією на розділ землі. Гафійка чиста і пещена смаглянка. Дитина (натури) природи.

Андрій ненавидить хліборобство на клаптях землі. Воно нічого не дає, опріч злиденного життя. Вся надія його на фабрику. Він колись був на фабриці і не може забути, що брав по 13 руб. на місяць. Часом заробляє випадково в економії, то на почту піде

то риби зловить, то качку заб'є. Всі головні роботи бере на себе Маланка. Часто сваряться споміж себе.

Всі живуть надіями, кожен своєю, а життя йде і не справджує надій тих. Неврожай, хоч Маланка з Гафійкою жали, та заробили не багато, на зиму не стане і доводиться Гафійці йти на службу, чого стільки літ, пам'ятаючи свою службу, боялась Маланка.

Землі не ділять, хоч Маланка й була певна, особливо, коли побачила, що поля оглядали якісь чиновники (пани), фабрики напевне не поставлять, заробити ніде, надії вийти заміж нема, бо й Прокіп повернувся, не знайшовши заробітку. Заробітчани вертають, бо не знайшли роботи, скрізь багато народу без роботи, неврожаї. От Макар Гуща — мав роботу і втратив. Пересуди. Проходить літо. Осінь з дощами. Шляхом ідуть втомлені заробітчани, під дощем. Сумна картина... Очевидячки, що треба Гафійці йти на службу.

Центр у тому, що всі живуть якимись надіями на краще, а тим часом дійсність розбиває їх.

Все крутиться коло Гафійки, всі покладають надії, що вона зазнає кращого життя, а тим часом її чекає доля матері.

Макар Гуща не з'являється в оповіданні, про нього довго йдуть на селі пересуди.

Хома Гудзь з'являється посередником поміж панком, що хоче найняти Гафійку, і Побідашем.

Все — настрій.

2. Початкова характеристика дійових осіб

М а л а н к а — 45
Г а ф і й к а — 17
А н д р і й П о б і д а ш — 50 } комірники, безземельні, пролетарі.

П р о к і п (Ліндрик) С а м о с і й н и й — 22, робітник, пролетар, безбатченко.

М а к а р Г у щ а — під доглядом, висланий з Адесу, з фабрики.

Х о м а Г у д з ь старий парубок, п'яниця, служить за „парубка“ по економіях, без кола і двора, без роду і племени. Ходить коло товару, сам став як тварина.

Діється весною, літом, осінню.

Побідаші (жив) седять в комірному в хаті, що належить до заводу, край битого шляху (12 карб. на рік).

На горі, де руїни фабрики. Андрій. Краєвид. Річка, долина села, звонять. Виходять люди з церкви.

Гафійка з Прокопом. Зриває стеблину ногою.

Хата.

Розмови про фабрику, Гудзь Хома, переділ землі. Прокопа.

Маланка. Сидить і думає.

Андрій. Розмови про Гущу.

Гафійка з „козаками“.
Пани оглядають поле.
Вертається Прокіп.
Жнива.
Фабрики не буде.

Фабрики не буде.
Гудзь по Гафійку.
Надії падають.
Осінь, сльота.
Заробітчани.
Очевидячки — треба йти в службу.

3. Деталізація сцен, де появляються Гуща, Маланка, Хома Гудзь і ін.

Про М. Гущу.

Гаф. про нього думає.

Посуха. Сінокоси пропадають.

Андрій живе нервами. Завод йому сниться. Він все розпитує і ходить на руїни. Голодно.

1) Сцена з рибою.

2) Сцена з землемірами.

Маланка тільки й живе надіями, що її Гафійці буде добре.

Хома знов переказує про найми.

По жнивах хліба заробили мало, думки про зиму.

Прокіп повернув — нічого не заробив.

Фабрики не буде, землі не ділять.

Гуща кудись подався.

Осінь. Дощі. Неминучість на службу йти.

„Весна стояла“.

„З Весн ...“

Весна стоял“

[На звороті]:

1) Переробити все, що написано про М. Гущу.

Пересуди.

Вставить в кожну картину розмови про нього, що б його характеризували.

2) Гущу беруть в тюрму.

3) Пани міряють. Виганяє Андрія — бліда, роз'ярена.

4) Радощі: сон. Вечір. Кісточки ломить. Сон обіймає, твердий сон.

Осінь.

Гудзь приходить по душу.

Він забив вола, пан вигнав його, він п'є. Гей, ти фабрикант, оддай дочку в най ...

Побилися Андрій з Маланкою.

Чи вона коли побачить.

* * *

У Маланки такий інстинкт прив'язання до землі, як у ластівки до будування гнізда.

Маланка суха, чорна, чиста. Раз-у-раз засукує руки, незвичайно працьовита і ввічлива, навіть солодка.

Андрій — „пане добродзею“...

(Звонили в церквах, а здавалось, що то дзвонить золото сонця)[1].

---

[1] Тут і далі слова, взяті в дужки, в рукопису закреслені.

Андрій любить пиво.

Частує Гудзя, що ходить ціле життя біля панських волів, щоб той довідався од панів, чи будуть будувати фабрику й коли.

Маланка по копійках складає на комірне, 12 карб. на рік.

Гафійка безжурна, чиста, поетична, мов дитина. Щаслива, бо батьки обороняють її од усяких неприємностей.

На селі судять Маланку, що при своїй бідності не наймає дочку, мов яка богатирка.

Андрій обурюється на Макара Гущу, що той бунтує. Чого йому треба? Добре заробляє...

Остання картина — дощ, по вулиці йдуть згорблені змарнілі заробітчани. Йдуть та йдуть, мов осінній дощ. Побідаші седять у хаті (жу) прибиті тим, що Гафійка мусить іти на службу, дивляться в вікно і не питають заробітчан — чи добре їм було: знають.

4

Там, під усихаючим вязом (було любиме його місце) він зупинився і присів на випнутому корінні. Це (було його любиме місце) був його любимий захист, сюди (тут то) він часто приходив (ховався з своїми думками та мріями) що витоптане його ногами (лисинка) (воно) місце не заростало навіть травою, воно лисина.

(В праву руку) В право од нього (зараз) (лежав) (під горбом) (поблискував) грав на сонці срібними брижжами (фабричний) ставок і (здавало ся, що) немов риби купались в ньому, а за ставком, на горбі ховалась у вишневому цвіту стара, (в зелені смуга) церковця. Ззаду, зза дерева-деревом лежала долі (внизу) широка й зелена лука, порізана кривульками синьої річки. (Сіро зелені). Верби й верболози сірозеленим туманом котились по луці і закривали подекуди воду. На виднокрузі, в далеких околишних селах, біліли (на сонці) дзвіниці.

Був сонячний ранок провідної неділі. По церквах дзвонили. Далекі дзвони гучали в ясному повітрі тихо і мелодійно і здавалось, що то дзвенить золото сонця.

А Андрій дивився на розвалені камян[и]ці і радісно хитав головою.

5

Розмова з Гудзем. Кличе на пиво.

Андрій при домі бачить, що Гафійка подає води Прокопу.

Обід. Розмова про Гущу. Гафійка рветься на музику, щоб побачити й послухать Гущу.

В неділю під вечір Меланка седить і думає. Вівці. Картина улиці.

У Менделя на ниві. Картина.

Повернувши увечері, Андрій каже Меланці, що Гафійку кличуть на службу.

Посуха...

Андрій все ходить на руїни заводу, все розпитує.

Ледве дишуть — голодно.

Сцена з рибою.

Пани міряють землю.— Вбігає засапана (певність Маланки).

Час іде. Андрій звіряється у надіях. Меланка теж. Гафійка теж.

Осінь. Прокіп давно прийшов, дощ (вд) ідуть заробітчани... певність, що й Гафійка пійде на службу (картина).

Перемішувать картини[1]. То Андрій, то Гафійка, то Маланка.

Пора вести Гудзя[2]

„ „ Гущу[2]

6

1) А. і М. посварились і побились.

Де твоя фабрика | Гафійка
Де твоя земля |

2) Прийшов Прокіп. Маланка бігала дізнатися про нього. Повернувся худий, злиденний, без копійки. Блукав, не заробив. М. мовчить, перед своїми сама журиться.

3) Не може байдуже слухати, як гуде буб[ов], все сподівається сватів, чепурить щодня Гафійку, хату і чекає. Нема нікого. Чутка: там засватали дівку, другу. Таких миршавих — обурюється. Не може равнодушно слухать музик весільних, що лунають по селу. А все таки вибігає, як зачує бубен.

[Збоку дописано] Маланка находить приємність у тому, що ганить усіх дівчат, яких сватають.

4) Наближається Пилипівка. Надії гинуть. Ясно, що Гафійка мусить йти в службу. Дощ. Ідуть та й ідуть робітники. Сидять в хаті і думають.

Сірі дні зміняють темні ночі.

Де небо? Де сонце?

7

Крива похилена халупка з чорною стріхою і білими стінами (заховалась) стояла поміж порожніми, покинутими забитими [вікнами] (хатинок) осель, колись побудованих фабрикою для (своїх) робітників і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців.

біля хати сіріли скопані грядки, од...

справка.

. . . .

і пішла. Вона йому вичитувала, вона його сповідала, вона кропила його, підкурювала і садила чортами так обережно, так делікатно, як тільки можна було в неділю, по службі Божій, а він червоний, немов варений рак (вищав високим тоном) спочатку мовчав, а далі і собі почав вищати тонким й надірваним голосом. Врешті він переміг.

Тьфу, тьфу, тьфу! Тричі тьфу на твою землю хай вона тобі западеться. Не наймуся я і не буду (тобі) в землі ритися. Вона ви-

---

[1] Підкреслення тут і далі Коцюбинського.

[2] Додано синім олівцем.

тягла з мене усі сили та й пустила на старість голого. Тьфу, ще раз тьфу на неї.

Тоді і Маланка стала як стовп і зняла руки до неба.

Хмару розбила ластівка і нащебетала повну хату оте чисте, виплекане, немов вилизане матір'ю звірятко, таке туге, як пружина, з круглими бронзовими руками і ногами в золотих волосинках — ота весняна золота бджілка — вкинула в хату щось таке, що білі стіни під ...

Старі помирились на Гущі.

Вона ще була під враженням розмови з Прокопом — і (непомітно для себе) говорила його словами.

Маланка наставила вуха. Про що говорив Прокіп? Чи видко з його бесіди, що повернувши з Таврії засватає Гафійку? Але Прокіп говорив не про себе, а про Макара Гущу.

Ач насіне! 15 карб. бере на місяць, пане добродзею, а ще бунтує. Та ти гроші бери тай в руку цілуй, небоже... Бунтує оден з другим.

— Дурна! Та же то бунтар... він значить збунтувавсь... о! А ти, Гафійко, з ним не приставай, бо він бунтує — о!

Гладуха! трясе салом — нагуляла!.. шипіла душа в Маланки услід Ковалисі.

Але душа Маланчина шипіла „Ач Гладуха! трясе салом, (нагуляла) розносить поговір!..“ проводила вона Ковалиху ворожою думкою.

8

Спочатку непропорціонально довго. Розмова з Гудзем несподівана. Краще почати її. Дуже різкі і негарні переходи од психології до описів. Прокіп Кандзюба.

1) Написати сцену або підкреслити тривогу Маланки з поводу служби Гафійчиної.

2) Останню главу розширити. Думка про те, що Гафійці доведеться пройти шлях матері. Маланка згадує своє життя.

3) Андрій сам приймає участь у доносі на Гущу.

4) Розділ про арешт Макара починається тим, що Гафійка плаче...

(Гафійка стоїть не з Прокопом, а з Гущою). Коли вона входить, то всі розмовляють про Гущу. Старі лають. Гафійка боронить.

Старі кажуть, що він злодій, а Гафійка обороняється, каже: за правду.

Одд. 3. Розмову з Гудзем продовжити. Треба пояснити, що він дика сила, ворожа панам, груба, страшна і непримирима. Матеріал.

Відділ 4. Новий. Гафійка.

Одд. 5. виправити.

Одд. 6. Яскравіше.

Новий.

Кінець розширити.

Матеріяли, виписані М. Коцюбинським з журналу „Труды Императорскаго Вольнаго Экономическаго Общества", №№ 4—5, липень - жовтень 1908 року, і використані в II частині „Fata Morgana"[1]

[1] 179—180

Крестьян связывали, укладывали в телеги и увозили на законный сход, с гиканьем и криками налетали драгуны с бичами, подвергали крестьян избиению. Крестьяне прыгали через заборы, забегали в ворота и бросали в драгун камнями и палками, был ранен драгун, и убита лошадь, но зато убегавший кр-н, бросившийся в реку, был застрелен драгуном. Всех арестованных нельзя было уложить в телеги, остальную часть, человек 25—30 мужчин с детьми водворили в яму, из которой брали глину; и приставили сторожа. Дней через 10 в яму явился к больным участковый врач.

„Ну, в'яжіть за правду", сказал один кр-н. Исправник сам подошел к нему и связал руки. Драгуны были выстроены в боевой порядок с ружьями в руках, исправник велел „братцам" взять мужичье „в перемет". Были насилия над женщинами.

[2] 324

...Сходы с участием „сторонних лиц". Крестьяне считали их за богов и прятали у себя, потому что они пообещали им много всяких благ и сулили передать все экономии и крупные владения крестьянам.

[3] 325

...В движении участвовало все село, состоящее из бедняков. А два-три зажиточных двора поневоле были обязаны поддержать, иначе были случаи, что не соглашавшихся после избивали.

...По ночам собирались на митинги. Были составлены общественные приговоры с требованием учредительного собрания и отобрания земли от землевладельцев. Все одно думали и об одном мечтали.

[4] 326

У крестьян были сходки по своим деревням, а раза два был сход всей волости, где выступали ораторы. Разговоры были на тему, что „земля, как воздух и солнце, есть дар — Божий".

---

[1] Взяте в розрядку означае підкреслені Коцюбинським місця.

Виписки зроблені на окремих картках. Друкуючи виписки, ми в квадратних дужках [ ] подаємо черговий номер картки, а поруч сторінку з „Трудов", звідки зроблено виписку. Картки з виписками зберігаються в Чернігівському державному музеї М. Коцюбинського.

[5] 330

... Если мало мыслящий мужчина не соглашался итти на забастовку, то его выгоняла жена, чтобы за неучастие в движении не потерпеть крушения от толпы".

[6] 343

... Имевших 10 — 15 — 20 дес. земли кр-не считали богатыми. Их все время задевали, над ними смеялись и глумились.

[7] 372

... Явился пристав с 50 козаками, которые сделали стрельбу вдоль улицы. Убитыми оказались двое совершенно невинных (один, проезжавший через село, а другой мальчик, несший белье с реки, где мыла его мать). Человек 50 взяты в тюрьму,

[8] 372

... Кто не возвращал взятого у помещика по первому требованию, тот „был избит нагайками на глазах своих жен и детей. Сколько было перепугано детей за то время".

[9] 373

... Затребовано было 300 солдат и 50 козаков; многие новые постройки разорили.

[10] 373

... Когда в селе появился карательный отряд, крестьяне забили в набат и бежали кто куда мог.

[11] 383

... Главной причиной движения было малоземелье, но многие, подстрекаемые агитаторами, примкнули к движению на политической почве, как-то: перемена правительства, учреждение республики, уменьшение налогов и пр. в чем темному и малоразвитому кр-ству чудились всевозможные блага[1].

[12] 384

... Вражда к помещику искони существует (и наоборот помещика к кр-ну) за крепостное право, за захват панами лучших угодий, озер, рек, лугов, далекий, неподручный отвод наделов и сдачу земли в аренду на таких условиях, что крестьянину за труды ничего не остается, а при недороде — одно разорение для рабочего люда, живущего земледельческим трудом.

[13] 385

... На погром водили шайку громил сельский староста и волостной судья, надевши должностные знаки.

---

[1] До цього Коцюбинський зробив примітку: „К мітинг".

[14] 386

... Крестьяне говорили: „Ми панам робили панщину, а земля должна принадлежать нам".

[15] 388

... По окончании аграрн. движения кр-м стало возможно пасти скот в помещичьих лесах и собирать грибы и ягоды, о чем раньше кр-не не смели и думать, и были раньше случаи, что провинившихся в селе кр-н голых бросали в крапиву.

[16] 388

... Благодаря движению (забастовочному в Пет. экономии) поля остались не осемененными ни экономией, ни крестьянами.

Вследствие аграрного движения некоторые земли остались необработанными.

[17] 389

... После ликвидации движения. Настроение кр-н как было, так и есть и еще ухудшилось: участвовавшие сидят в тюрьмах, семьи дома страдают, зажиточные, которых не разорили хорошо, а разоренные очень пострадали.

Настроение не изменилось и даже стало более озлобленным.

Настроение зажиточных кр-н изменилось, а бедные и среднего достатка относятся враждебно ко всему чужому. Настроение одно и то же, только молодежь все более превращается в грабителей, воришек и поджигателей.

[18] 392

... Козаки и заж. кр-не не были согласны (на движение) боролись за собственность. Лодыри кричат: даровой земли, а купившие и козаки стоят за собственность: „Наши деды и прадеды веками и кровью добывали нам собственность и она должна быть неприкосновенна".

Крестьяне, купившие землю за собственные деньги и через кр. банк боялись движения и зачастую являлись доносителями.

Боялись национализации земли.

[19] 393

После ликвидации „в деревне участились кражи, убийства, насилия, самосуд, ранения, потравы друг у друга и в экономиях, порубка леса; бедняки и средние кр-не все таки твердо убеждены, что их земельная нужда будет удовлетворена".

[20] 416

... Душа движения в том, что и кр-не считали, что их деды и прадеды вполне заработали панскую землю.

[21] 420—21

... Во время движения власти бездействовали, а затем было введено военное положение и был прислан карательный отряд: сколько

пролито крови, трудно описать. Одно селение обстреливалось артилерией, несколько хат было сожжено и кр(естья)не выпороты. В одном селе козаки убили 2 кр-н, несколько ранили, в другом изрублены на смерть 2 кр-на.

Были убитые и затоптанные лошадьми.

[22] 423

После ликвидации. Настроение у всех стало бодрее, все почувствовали свою силу и думают, что это только начало.

Кр-не изыскивают все способы поставить на своем.

[23] 424

... Чувство страха охватило деревню и взамен бодрого, смелого настроения тяжелым гнетом легло уныние.

[24] 457

Благодаря одногодней аренде земля истощена, родит мало, поэтому каждый, чтобы прокормиться, старается возможно больше нанять земли — „идет захват".

Отсюда, вытекает страшный и бесполезный труд. Удобрять землю нет желания, т. к. аренда одногодняя, а помещик за удобренную землю страшно поднимает цену.

[25] 468

... Т. к. крестьянское терпение уже переполнилось за много лет помещичьих взяток — то кр-не хотели отобрать свою кровную дань: вот пойдем и отберем тот хлеб, который за много лет взят с нас непосильно.

[26] 469

... Кр-не желали уровня земли, уменьшения бремени налогов и предоставления им прав, которыми ныне не пользуются.

[27] 470

... Цель движения — выжить помещиков. Разорили насиженные гнезда помещиков, — они больше сюда не возвратятся и хозяиновать не будут. Нам будет больше земли и будем жить свободнее.

[28] 473

... Женщины были впереди, подстрекали мужей.

[29] 474

... У помещиков земли много, а у нас мало. Есть пашня в руках богатых и есть нищий мужик, ничего не имеющий, кроме своих четырех конечностей, и который принужден за какую угодно цену арендовать землю, чтобы не умереть.

[30] 485

...Репрессии придавили и успокоили только наружно, оставив внутри глухое недовольство

Дописи земських кореспондентів з Чернігівщини[1]

1. Надії

1905—6 18

Уезд. Н. Северский Хильчачская волость с. Хильчачи.

15 Листок...

В нашей местности мирно, бунты утихли, положили все мнение на Государственную думу ожидаем великой милости и справедливости. Рекомендую кореспондента Емелька Андреева Сидоренка села Глазова тое волости и уезда.

2. Надії

1905—6 18

Уезд Черниговский. Волость Слабинская. Селение Шеставице. 15 Листок...

Крестьяне с нетерпением ждут даровой прирезки земли, все покупки на землю прекратились, не охотно пашут владельческие земли, а также и нанимают сенокосы, восставать против правительства начинать не хотят, говоря — пусть начинают другие села, а мы потом.

Кореспо[н]дент А. Данилевич.

1906 г. Июня 10 дня.

[3. Надії]

1905 — 1906 18

Уезд Конотоп, волость Дмитровская, сел. Рябухи.

15. Листок для особых замечаний...

В сем 1906 году в местности с. Рябух жители изменили большой выд в покупке земли по случаю сезда Госудатвеной (!) думы и изменений законов так что покупки никакой не производят незакакие цены даже о покупке и разговоров нету...

Кореспон. Игнат Гриценко.

---

[1] Це кореспондентські карти Чернігівського губернського статистичного бюра з записами про економічний стан села 1905 — 6 рр. На кожній кореспонденції М. Коцюбинський своєю рукою надписував рубрику, до якої належала кореспонденція: „події“ і т. і. Підкреслення теж скрізь його. Зберігаємо особливості мови кореспондентів.

Кореспонденції зберігаються в Чернігівському музеї М. М. Коцюбинського.

4. Надії

1905 — 6 18

Уезд Борзенский, Ивангор. Сел. д. Махновка.

15. Листок для особых замечаний и дополнений г.г. корреспондентов.

Народ с нетерпением ожидает думы может быть дадут народу из чего бы то достать хлеба ипонно (?) ожидают надела земли. Каждый кроме земельных этого жаждет. И когда это получится тогда будет мир и тишина и деревня пойдет в гору и процветет во славу.

5. Надії

1905 г. 22

Уезд Конотопский, вол. Конотопска, селение Сосновка.

Примечание к стран. 9-й: В этом году на заработки не уходили в другие губернии по случаю мобилизации на войну да еще и начали расчитывать на авось да небось, что то будет новое. Говорят: не даром люди все бастуютьпо станциям и заводам, ведь земли дадуть тогда заживем. Вот так другой сложа руки и дожидает.

6. Події

1905 г. 22

Уезд Сосницкий. Волость Бабская, Селение Баба.

22 Листок для особых замечаний и дополнений г.г. корреспондентов... все товары сельского хозяйства продаются вяло, осень была беспутная, поехать было невозможно по случаю большой грязи, во всем застой, сена в стогах много погнило от частых дождей в народе смуты разнии толкования и разнии понятия; большинство народа ожидает даровой прирезки земель, другии *против* этого но последних менше, покупать земель больше не желають, говорять что когда соберется Государственная Дума то будет для всех достаточно земли. Многии почувши Эти слова народа колебаются, Бог знает что будет дальше.

7. Події

1905 г.

Борз. у. Ивангорская вол., с. Махновка.

22. Листок для особых замечаний...

В этом году народ впал духом, первое желае малоземельный получить даровую землю но не в собственность, а чтобы до смерти пользоватся и не имевши права продать и купить. Общество же имело право оставшую землю по смерти давать другому. Именитый народ этого не желае. Малоземельному люду приходится искать места но и самы не знают где. На мести же прожить, *невозможна*.

8. Події

1905 г. 22

У. Черниговский, Слобинская волость, сел. Шеставицы.

В народе происходят волнения о даровых наделах земли... крестьянство намеревается запахать все владельческие земли и завладеть лугамы само вольно.

9. Акція

1905 г. 22

Уезд Черниг., Волость Горбовская. Сел. Выбли.

В октябре месяце рабочая молодежь и безземельные часто собирались в сборне сельской и совещались о том, как бы поднять плату рабочему, приглашали и зажиточных хозяев для совместного суждения о том, но хозяева не соглашались. Тогда безземельные работники гурбой ходили по домам к хозяевам и уговаривали увеличить плату рабочему, но так как и это не подействовало, тогда они составили приговор, что-бы никто из мужчин не работал дешевле 50 к. в сутки и не молотил бы дешевле 10-й мерки.

Хотя такой приговор и недействительный был, но все таки хозяева и малые экономии уступали много рабочим — бедным; начали приглашать молотников уже не за 15-ю мерку, как было прежде, а за 12 и даже за 10-ю мерку, а платить начали рабочему не 25 и 30, как прежде, а 35 к. 40 и даже 50 к. Хотя хозяёва подняли цену на солому, вместо 1 р. 20 к. как прежде, 1 р. 50 к. и даже 2 р.

10. Акція

1905 — 6 г. 18

Уезд Черниговский, Вол. Горбовская, Селен. Выбли.

С октября мес. жизнь тружеников бедняков, зарабатывающих себе кусок хлеба у более состоятельных и богатых людей, отчасти было улучшилось благодаря им же самим (об этом говорилось в прошлый раз)...

11. Безпомічність

Трофим Кулев. Честь имею просить Оценочно-Статистическое Бюро оказать вашу милость выслать мне за труд газету что очень важно потому что в сие время расстроенны разными толками, а настояще никто не может прочитать и узнать подробности.

Мглинск у. Старос. вол. Лизогубовка.

12

1908 — 9. 23

Уезд Конотопский, Кошерская волость, Селение Фесевка.

35. Листок для особых замечаний и дополнений г.г. корреспондентов.

...сел. страдало даже по 3 дня в нетопленных избах и были такие, что раскрывали солому из своих изб для отопления онной и рубали сырые вербы и фруктовые деревья на топливо. Хлеб очень дорогой был без доставки платили ржаную муку 1 р. 40 к. за пуд на что пришлось продать скот и даже продавали землю на покупку хлеба.

Скот продавали просто за ничто потому что нечем было кормить.

13. Сахарні

У. Суражский, Вол. Верещакская, Сел. Верещаки.

(В листе под № 8 показано число рабочих, которые в течение 3 месяцев заработали в сахарных заводах около 70 руб. на человека, но работа очень тяжелая, так как смена 12 часовая, за которую платят по 50 коп. на человека, а что заработали хорошо (sic!) еще носят сахар в мешках $6^1/_2$ пудов в магазин на 4-й этаж, где работали еще около 6 часов, а на отдых всего оставалось около 6 часов в сутки)...

14. Сільська інтеліґенція

1905—6 г. 18

Уезд Конотоп, волость Краснянская, С. Поповка.

15 листок для особых замечаний.

В нашем селе образовался кружок социалистов, который привнес очень многое в жизни сельских хозяев. Члены этого кружка подают хороший пример для всех крестьян с. Поповки. Они наглядным образом показывают, какую огромную важность имеет коллективный труд. Сообща работая, они хорошо обпахивают свою землю, так как имеют возможность глубоко вспахивать свои земли общей сложностью своих рабочих сил. При этом они могут экономично распоряжаться временем. Вместо того, чтобы всем ехать пахать, как это бывает в отдельных хозяев, они здесь могут обойтись одной третью рабочих рук.

Выигрыш во времени дает им достаточно времени для умственного развития. Это очень ярко отразилось в них за последнее время. Они стали главарями всей деревни. С подобным членом может вести разговор целые часы самый образованнейший интелигент с каждым часом открывая в них Америку, что приходилось мне видеть на примере, факте. Местная сельская интелигенция вроде священников и учителей (а у нас как тех, так и других порядочное количество) отстала от них, как небо от земли. В спор они уже не вступают, потому что первые поражают последних своею глупостью до такой степени, что крестьяне не могут выносить и удаляются от них, как черти от ладана. По селах уже много аттеистов, потому что попы пани (!) безгласный — один пьяница, а другой „миркотун", который и трех слов не свяжет (извините за отступление).

Василий Манеша.

15. Пани

Уезд Новозибк., волость Велико-Топольск., х. Митрофановский. В виду необеспечен. собственности хозяйства приходят в большой упадок и многие хозяйства еще с осени распродали скот и весь урожай во избежание пожаров, делать на хозяйство какие нибудь затраты все избегали. Винокуренные заводы действовали не вполне правильно. Поля без удобрения пустеют, делать какие либо затраты на улучшение все избегают и что сделано прежде, не поддерживается и разоряется. За позднюю осень и зиму разорено и уничтожено много хозяйств, но и разорители не обогатились, хотя правду сказать в погромах участвовали более достаточные крестьяне и самые погромы фальшиво называются аграрными — это подстроенные революционерами грабежи более богатых людей. Вообще говоря для сельских хозяев настали плачевные времена.

16. Пани

1905 г. 22

У. Новгород-Северский, Вол. Хильч., Селен. Хильчачи.

Вот по наше местности и по всей росии народ свирепствуя грабят друг друга розбывают экономий рубят лес и строят все невежествен. шанци требования (свободу) едного права. Государ дал нам. Но паны толстобрюхие льви разстроели народ дак на нас смотрят не как на людей, а как на зверей, гоняются из солдатами и из полициянтами, все смиряють.

17. Пани

1905 — 6 г. 18

Уезд Черниговский, Антоновская вол., х. Духанки д. Павловка 15 листок...

...все помещичьи и владельческие сенокосы уничтожены самовольными потравами крестьян...

18. Пани

1905 г. 22

Уезд Городнянский, Вол. Дроздовицка, Сел. Перепись.

...у некоторых землевладельцев хлеб попалили а некоторые землевладельцы за бесценок попродавали свой хлеб из боязни, что и их разгромят.

19. Пани

1905 — 6 г. 18

Новозыбковский у., Велико-Топольск. в., х. Митрофановский.

Винокуренные заводы действовали не вполне правильно. Поля без удобрения пустеют; делать какие либо затраты на улучшение все избегают и что сделано прежде не поддерживается и разоряется...

20. Нема охоты вести хазяйство

Городн. у., Вол. Мощ., селение Мощонка.

Земля с каждым годом дает худшие урожаи, налоги же ежегодно увеличиваются, а потому у крестьян отпадает к хлебопашеству охота. Земледелие же у некоторых более бедных идет в убыток и даже много го есть случаев невозврата семян, а труд и проч. пропадает вот что Господа борци дабавляю вам что пока милостивиши государ невравняет крестьян землею то саматоха происходит унутри росий така что один другого убивают за землю крестьяне валнуяцей спанами (!) за землю потому что у крестьян недостает земель потому что много людно — стало везде у росий у нашем отечесви.

21. Напад на багате село

У. Городн., Волост. Тупич., сел. Сепачино от 24 октября сего года Великое Смутение грозило нашему селению. Наступление было со всех сторон, хотили разгромить наше село. Грозили жители Великого Листвена с. Пекуровки с. Кершчавки; более зажиточные жители собралися на сельськи сход за от[сут]ствием сельского старосты я собрал сельски сход, чтобы просить г. Гебернатора, чтобы выслать нам солдат для охраны; некоторые из селеней не жалали солдат из боязны, что нада платить за них, наконец я попросил священика отца Стефана, чтобы от служить молебень; он согласился от служил 28 октября с 28-го на 29-е ночию напал стр[а]х в 12 часов ночи в селени раздался выстроелый привел вострах всех людей; избежалися людо соружием, кто топор, кто вилы, начали отбываться и убили 8 человек.

22. Апатія

Уезд Мглинский. Волость Шерноровка, селение Шерново.

22 Лист... Сей 1906 год можно назвать...

Замечалась какая то апатия к работе людей. Делалось все по пословице: „Стук грюк, лишь бы с рук". Причина сему: — слухи, что будто от богатых землей будут отбирать и давать лишь по 4 дес. на душу.

23. Апатія

1906 г. 22

Сосницкий у. Волость волинской сел. Савинки.

Замечаице у народи Неурядица як видно что-то видае себя сердитим И суровим Невеселим замечаице у сем Году водки Больше пють чем прошли Год я служу волостним судею трейте-чтрохлетие у прежніх годах шо и скажиш то и вереть. А тепер і не говори.

Закончена эта кныжка 17 декабря кересподент Манеиш Васильевич Никифоренко.

24. Крадіжки

1906 г. 22

У. Нежинский, Вол. Дреймалов, сел. Хибалов.

По случаю дождей и слизькой грязи движение народа приостановилось...

Кражи каждую ночь, кражи и кражи то в комораx то в хатах; что в день усмотрено, ночью прибрано, только то не забрано что сторож ночю сидить и строго блюдит...

25. Розчарования

1906 г. 22

Уезд Суражский... Волость Поповогор хут. Щедрин... Положение домохозяев самое отчаянное. У некоторых давно вышел ржаной хлеб и они едят сухарним (?)

По случаю неурожая и забастовок, предвидится страшная голодовка. Всюду дороговизна. Народ прямо угнетен грядущими бедствиями. Положение домохозяев самое отчаянное.

В топливе также ощущается недостаток. И дак как леса вырублены. От Думи ждали всяких благ, но вышло полное разочарование. Беземенье грозит ужасными последствиями. Народ ждал прирезки земель, поэтому никуда не трогался, некоторые и тепер ждут. Указы 5 октября і 9 ноября, не смотря на то, что по мнению некоторых, должны поднять благосостояние населения,— на самом деле ни на одну соту не подняли. Указ же 9 ноября в нашей местности едва-ли когда либо и возможно осуществить. При чем, если и воспользуются, то только мироеды. Это я говорю потому, что земля до того раздроблена, что на мужескую душу попадает по $1^1/_2$ дес. кругом. Понятно, что при таком положении нечего и помышлять об отрубном хозяйстве словом торжество реакции и бюрократи преждевременно. Следовало бы сначала изыскать средства к уничтожению земельной нужды, а потом издавать такие указы. Но бюрокр. поступила наоборот. Сначала издала указы, а народ все таки остается без земли.

Независимо от сего едва ли придется применять на деле и закон о залоге надельных земель. И здесь мироеды задушат бедняков.

26. Заляканість

1906 г. 22

Борзенский у., Ивангородская вол., сел. Махновка.

22 листок для особых замечаний и дополнений г.г. корреспондентов.

В раіне (sic!) Махновки ввесь люд так на пуган что не закакие дела не хоче брася(!) и думае сегодня слава Богу хорошо, а завтра Бог знае что буде, и вот некто невидумуе оборотов только у каждого серце тлие как от огня солома. Господи избав людей от гнета и от тяжкой жизни.

27. Ліквідація

1905 — 6 г.

Поновогорская вол., х. Щедрин. 15 листок для...

Зимой ездила у нас карательная экспедиция генерала Рудова с земским начальником Стошем. Много было наказано невинных. Впечатление получилось ужасное. Народ стал апатичным, так ждали много, но получилось другое. Вообще у нас нужда во всем вопиющая.

28. Страх. Ліквідація

1905 г. 22

22 листок для особых замечаний и дополнений г.г. корреспондентов.

Уезд Городнянский. Вол. Тупичев, сел. Вифостов.

26 октября крестьяне разгромили экономию помещика с. Вифостова, М. Д. Корвольского - Гриневского, разобрали весь хлеб с амбаров и две скирды около 20 000 коп. Лошади, коровы, мебель, посуду в доме бывшую, и все земледельческие орудия, около 10.000 ведер спирта, и сожгли винокуренный завод два кирпичные дома и все амбары, конюшни и сараи.

2 ноября крестьяне с. Вифостова убили своих жителей ружьями 17 челов. подозреваемых в разгроме экономии.

[Конспект II частини „Fata Morgana"

Зміст

Панич Льольо одружився з дочкою дідича (поставив) одбудував з руїн сахарні гуральню і дім для себе. Маланка упрохала, щоб Андрія взяли в гуральню, але незабаром з ним трапилось нещастя: машина одрізала йому три пальці на правій руці, він пролежав в шпиталі, а по тому його вигнали з гуральні. Андрій дуже розсердився на панів і лаявся, через що дідич, до якого дійшли про се чутки, перестав навіть посилати Андрія на пошту. Гафійка мусила піти на службу до двору. Прокіп присилав до неї старостів, але вона не схотіла за нього. Маланка дорікала Гафійці, плакала, не помоглося. Прокіп оженився з другою. Про Марка Гущу не було чутки, певно десь сидів у тюрмі. Тим часом по селу росли чутки, що землю таки будуть ділити. Скрізь ворушилося, по селах були забастовки, почали горіти пани. Прокіп зібрав купки молоді, говорив про те, як трудно жити, як боротися з багатирями. Літом молодь з Прокопом гуртом ходила до пана й до багатих хазяїв, вговорюючи, щоб платили робітникам більше, а коли се не помогло, підписали приговор, за яку мінімальну платню мають робити. Пан не схотів побільшити, тоді молодь прогнала всіх наймитів з економії, мусила покинути службу і Гафійка. Худоба ревла, пан сам з економом годував худобу, тоді Прокіп умовив посилати годувати худобу по 2 чоловіка. Хліб на полі перестоявся, сипався, тоді

пан мусив скоритись і набавив. Маланка з Гафійкою жали і трохи заробили. Хома Гудзь тим часом підбурював людей, щоб панів і багатих палити, розбивати, нищити до щенту. Всі знали, що він підпалює (сусідні) в сусідстві, багаті його боялись. Бідніші глузували з багатих, не давали їм проходу. Вплив багатирів у селі пропав. Вони принишкли і тільки були на поготові, щоб боронитись перед голотою. З осені, як хліб зібрали, пожежі стали щоденні, горів хліб, сіно, клуні, економії. Тривожний настрій ріс. Говорили тільки про волю й про землю. Прокіп і ще кілька чоловіка набирали в селі все більшої поваги, їх слухались. Вони стримували людей. Восени прийшов Марко. Забастовки робочих і залізниць підняли настрій. Ось-ось щось буде. Люди збирались в лісі, говорили, що їм робити. Прийшов маніфест. Загальна радість. Все село заворушилось. Збирались прилюдно. Хома кричав, що треба зробити погром. Щодня приходили звістки про погроми сусідніх економій, деякі ходили на погроми і приносили з собою хліб і т. ін. Ходила і Маланка, принесла мішечок муки. Прокіп з кращими селянами заволоділи економією, пан утік. За кілька днів Хома підбив спалити гуральню. Погром гуральні, в якому прийняли участь деякі з тих, що були з Прокопом. Коли ж село почуло, що йде на них військо, страх і сум опанував усіх. Тоді підняли голову багаті. Вони говорили на сході і їх слухали. Вони порадили убити привідців, щоб начальство змилосердилось над селом. Сход пристає і вибирає кілька чоловіка катів. Ті з рушницями й сокирами ходять по хатах і забивають. Забили Прокопа і ще кількох. Хома і Марко втекли.

Характеристики дійових осіб[1]

1. Загальна

Зазначити глибоку радість усіх і кожного зокрема. Гарячка віри й надій на краще життя обхопила і жерла всіх. Свідомість сили раба, безсилого досі.

Прокіп і Марко організовують конфіскацію землі з більш спокійними елементами.

Хома — погром гуральні. (Він підпалює округи і радіє).

Життя поглибилось, підняло води вище і те, що було піною, брудом, верхня течія лилась через край і нищила.

2. Андрій

Радіє, що буде фабрика. Щасливий.

Наймається на нічну зміну. Призирство до землеробів, що копаються на грядочках. Проти Гущі.

Калічить руку (чотири пальці правої руки одтято), а коли одужує, фабрика нічого не дає йому і навіть не приймає на роботу.

Починає лютувати на фабрику. Починає розуміти Гущу. Сходиться знов із Хомою. Лають багатирів, фабрики, всіх визискуючих. Пан не (бере його), наймає навіть ходити на почту, стріляти не може.

---

[1] На окремих клаптиках паперу.

Прислухається, що говорять хлібороби, починає їх розуміти. Бере участь в конфіскаті економії, але пристає і до погрому гуральні разом з Хомою. Злість проти всіх, хто забирає силу в чоловіка. Почувши, що йде військо карати, подло лякається і кричить, що треба перебити бунтівників.

3. Меланка

Важка зима прибила Меланку. Чорне, безпросвітне життя зсушило її, надії прив'яли. Але з весни, коли пустили гуральню, а панич Льольо оженився, надії на краще знову ожили. Вона пристроїла Андрія, а панича Льольо стріла з хлібом, коли їхав од шлюбу, і дістала за се два злоти. Правда, один із них пішов на фершала, бо вона застудилася, стоючи під вікном та дивлячись на весілля, і почала кашляти. Мала велике горе, коли Гафійка не схотіла віддатися за Прокопа. З весни почали носитись в повітрі чутки про поділ землі — вона увійшла в нові надії. Хто говорив, звідки, але само повітря співало: земля, земля, скоро буде земля. Вона готова була на погром, на підпал, на те, щоб прогнати, викурити панів, аби була земля.

Коли конфіскували економію, радість жерла її, немов гарячка. Вона не могла діждатися, коли ж люди будуть ділити землю. Ходила на поле, дивилась на с в о ю землю. Симфонія поля, симфонія землі, симфонія душі Меланчиної. Ходила на погром в сусідню економію і принесла звідти мішечок муки, але сама не могла їсти хліба з тої муки. Вона не з а р о б и л а тої муки. Їй здавалося, що то крадене. Земля — інше: вона була Божа і належала тому, хто її обробляє. Земля не тільки хліб, не тільки воля Гафійки, спокійна старість — земля поезія.

4. Гафійка

По арешті Марка стала немов черниця.

Мовчазна, лице подовжало, поблідло, очі сумні. За Прокопа не пішла. А може Гуща вернеться? Щось треба робити для Марка, на його пам'ять. Не поривае з Прокопом. На зібраннях. Без волі нічого не буде, землі не вдержать. Бомажки. Радість. В економії в наймах. Вишиває корогов з написом.

Коли вертається Гуща, вона йому показує.

Корогов в лісі, потому на вулицях, при конфіскаті.

Рятує Марка.

5. Марко Гуща

Довго сидів у тюрмі, але коли повернувся на село, він добре знає, чого хоче. Соціаліст. Погромами нічого не вдієш, тільки організація і спільна робота поможуть ділу. Говорить у лісі. На мітингах. Читає маніфеста і пояснює. По його думці конфіскують, а не руйнують економію; його вибирають управителем. Націоналізація землі.

Любить Гафійку. Вона показує йому червоний прапор, зроблений нею. Радіє, що бачить в ній однодумця.

Сцена.

Коли прибігає Гафійка й каже, що його хотять забити і він не бачить круг себе товаришів - однодумців, що полякались, розуміє,

що мало зроблено, що люди не готові. Не хоче марно гинути од руки рабів і тікає.

6. Хома

Хома пиячить і сквернословить. Зійшовся з Андрієм. Коли люди заворушились: як? що?— він знає своє: палити, нищити, руйнувати все те, що ссало людську кров. Зо всього зробити купу гною, купу попілу. Зрівняти з землею. Бо все те гріх, кривда і тільки вогонь святий. Сам Бог посилає з неба вогонь. Хто поверне змарновані літа, запропащене життя? Проповідує погром, руйнування. Очистити землю. Підпалює і, причаївшись, любується вогнем, радіє. Сцена. Коли конфіскують економію, його се не вдовольняє. Підбиває розбити гуральню і знаходить прихильників. Погром під його приводом. Розбиває рояль колом в домі Льольо, до нестями, на малі цурпалочки б'є простий ослончик, бо він панський. Ламає руками залізо на гуральні в машинах і навіть не п'яний, забув напитися, хоч скрізь горілка. П'яний бажанням руйнувати. Коли присудили забити його, зникає і робиться експропріятором та палієм... Серце? В нього не серце, а грудка крові, що скипілась од людської неправди. Чого він зріс у гною? Разом з худобою? Хіба він не людина? Хто поверне змарноване життя (що текло як). Де його молодість, сила? В панському череві? Хіба звідти видерти знову.

7. Прокіп

Прокіп натура діяльна. Під впливом звісток про забастовки починає організувати молодь. Був на заробітках і звідти виніс деякий досвід. Жениться, бо треба хазяйки, і хоч Гафійка не пішла за нього, він її любить, його[1] тягне до неї.

Набирає поваги і його все більше і більше слухають. Грає вже ролю, коли здіймають робочих в економії, а ще більшу при конфіскаті економії. Його вибирають за ключника, він дає разом з Гущою (управителем) всьому привід і порядок. Коли його забивають, держить себе спокійно, з достоїнством. Лишає жінку і сина в колисці.

Здержує народ од погрому.

8. Панас Кандзюба

Літ 40. Невисокий трохи миршавий. Вся одежа на ньому дуже проста, незграбна. Свитка з дуже грубого сукна, чоботи великі, топорні, руда облізла шапка, високий ціпок з корою завжди в руці. Середній селянин. Ненавидить панів уперто, злісно, інстинктовно. Події заскакують його несподівано, і мучить його велике нерозуміння, що з того буде. Хоч би хто пояснив. Не свій брат, мужик, а хтось інший, що книги читає, що усе знає. Хоч би де розбірно написано було. Коли почались розрухи, він на їх боці. Говорить в лісі промову. Готов руйнувати, палити — хоч страшно. А що з того буде? Хотів би „озуть панів у постоли". Це його мрія, мрія злісного мужика.

---

[1] В автографі, очевидно, помилково „її".

Приймає участь і в конфіскаті і в погромі. Потому лякається, на сході кричить, як і Андрій, що треба перебити бунтовників. Його обирають разом з багатирями чинити суд над привідцями і він забиває Прокопа.

Пляни

1

FATA MORGANA

Сцени

(Панич Льольо жениться, йде в прийми до пана. Маланка на весіллі. Застуда. Ставлять гуральню. Радість Андрія. Маланка просить за Андрія, його приймають).

(Прокіп засилає старостів до Гафійки. Одмовляє).

Горе Маланки. Андрій калічить руку. Больниця. (Виганя) Не приймають назад до гуральні. (Прокіп жениться).

Андрій і Хома. Андрій лютує на панів, проти гуральні. Хома піддає ще. Треба палити, нищити до щенту все кодло. Довелось Гафійці йти в найми. Її думи.

Прокіп і Гафійка. Як черниця. Без волі не буде нічого. Маркові думки розносить. Зібрання у Прокопа.

Прокопів дядько — Панас Кандзюба. Щось діється. Щось говорять. Що саме буде? До щого (sic!) йдеться? Хто пояснить? Якби хтось розказав. Газети. Як у мішку. Хоче розібратись і не може.

Прокіп з громадою в багатирів і в пана. Лук'ян Підпара [раніш було „Зайчик", потім „Лихура", але поперекреслювано] — багатир.

Хома підпалює.

Забастовка. Здіймають робочих. Гафійка. Хліб сиплеться.

Худоба реве.

Маланка на полі.

Пожежі круг села.

Поле само. Погода.

Гуща вертається.

В лісі. Промова (Панас).

Маніфест. Радість. Безлічна картина.

Земля і воля. Сцена з Гафійкою (Гуща). Мітинги.

Багатирі. Оборона. Звістки про напад.

Конфіската економії.

Гудзь працює. Погроми гуральні.

Страх перед козаками.

Сход.

Забивають Прокопа і др. Марко тікає. Хома щез.

2

Сцени

1. Прокіп і Гафійка. Зібрання у Прокопа.
2. Панас і Кандзюба.
3. Без волі нічого не буде.
4. Чутки про землю. Маланка і Ковалиха.
5. Андрій калічить руку.
6. Одвезли до лікарні.
7. Гафійка у наймах. Лук'ян Підпара.
8. Андрій і Хома.
9. Прокіп у багатирів і в пана.
10. Андрій і Хома.
11. Забастовка. Здіймають робочих. (Хліб сиплеться).

11а. Худоба реве. Хліб сиплеться. 11б. Маланка на полі (симфонія).

12. Хома підпалює.
13. Гуща вертається. Стріча з Гафійкою.
14. Пожежі круг села.
15. В лісі. Промова. (Панас).
16. Маніфест.
17. Радість. (Все село. Картина без дієвих осіб). Панас.
18. Мітинги.
19. Багатирі. Лякаються.
20. Оповідає (Панас) про напад у другому селі).

20а. Конфіската економії. 20б. Поле само. Міряють поле Кроками, скільки прийдеться на душу.

21. Погром гуральні.
22. Страх перед козаками.
23. Сход.
24. Забивають Прокопа (Панас Кандзюба). Марко тікає. Гудзь щез.

Деталізація розв'язки

Підпара
Максим Мандрика (вовчок), рудий, з ластовинням.
Гаврило (тесть Підпари)
Панас Кандзюба
Олекса Безик (Півторалиха)
Іван Короткий
Олександер Дейнека

× Прокіп ×
Гуща Марко (втік).
× Андрій Волик ×
× Семен Мажуга, з запалими грудьми, довгорукий, складний як ножик.
Іван Короткий.
Іван Редька
Олександер Дейнека
× Сава Гурчин (з образом ×
Хома Гудзь (втік).

З ГЛИБИНИ

„Хмари"

Дата написання, позначена в автографі,— 18 жовтня 1903 р. Чернігів. Вперше надруковано в американській газеті „Свобода",

„Утома".

Дата написання, позначена в автографі,— 9 грудня 1903 р. Вперше надруковано в альманасі „З потоку життя", Херсон, 1905 р.

„Самотний"

Дата написання, позначена в автографі,— 7 січня 1904 р., Чернігів. Вперше надруковано в альманасі „З потоку життя", Херсон, 1905 р.

Друкується за текстом збірки „Дебют".

У ГРІШНИЙ СВІТ

Дата написання, позначена в автографі,— 17 серпня 1904 р., Чернігів. Вперше надруковано в альманасі „За красою", Чернівці, 1905 р., стор. 91 — 103.

Друкується за текстом збірки „У грішний світ" (примірник О. І. Аплаксіної).

Нотатки до твору на окремих аркушах паперу

Матушка ігуменья — 60
Мат. казначея (Аркадія) Серафима під 40 л.
Піп — чернець.
Дід пастух.
Дві послушниці: 1 Олександра — 19
2 Варвара — 22
3 послушниці
Марфа — 20
Устина — ідеал. 26
(Лукина)
Секлета — 25
Корови
буйволи.
фургон.
Альма.
Здорова вода.
Олені.
Дикі кози.
Чорна гора (Синибдаг).
Байугон Яйла.
Буковий ліс.

2

Перша назва та конспект

Загублений рай

Новеля

Прелюдія. Гори, ранок. Дві послушниці вигонять у ранці на полонину (в гори) коров і несуть харчі дідові пастухові. По подвір'ю ходить піп чернець і лає коров. Фургон стоїть їхати з черничками в город. Щасливі, любимиці. Послушниці по дорозі роз-

мовляють про монастирські справи. Поговори й пересуди. Сварки. Голодні. Скалічена нога. Гори ростут (sic !). Краєвиди. Одрізують хліба з пастухового і їдять — бо голодні. Дикі кози. Гори ростуть. Олені бьються. Дуб. полянка. Дід — пастух. Буйволи. Лізуть далі. Бабуган. Вершок. Море залите сонячним сяйвом. Вертають. Вже скоро обід. На дворі метушня. Злі погляди, заплакані (?) обличчя. Новини про ігуменю і сестер, що посварились.

Матушка казначея, що йде ловити рибку — гроші. Розказує про свої нічні привиди при сонці. Малинник. 5 послушниць. Краєвиди. Сцена з ігуменьєю. Вечір. Ідуть вигнані лісом. Згадують зиму, як чистили шлях. Миряться.

3

(Смеркає). (Тиша. Падав камінчик, ломились гилячки). Ковзька руда глиця. Шишки. Скабіози. Діктамнус. Сарни. Руді, червоні стовбури сосен. Яснішає. Зелені горби. Промінь соняч. Рудоваті горби. Вивернені дерева).

(Співають. Понесли спів у грудях, що не міг пройти крізь гори. Ліс восени. В місячну ніч. Падали гори в низ. Глибокі долини.

Коли збігали назад, скакали, росли, вискакували одна на другу.

Коли минали галяви з плямами свіжо витолоченої трави, де ще сеї ночі лежали олені, невидані в долині квітки, сірі мхи, якими мов косами, обросли дерева. Все вище лізли.

Горбата матушка — крамарка седіла в своїй крамниці, немов павук той заснована павутинням злості і проводжала недобрим поглядом ворогів.

Скелі, сірі і голі, як земля — мати родила.
Зелений виноград стеливсь по долинах, як роспущені коси.

ПІД МІНАРЕТАМИ

Дата написання, позначена в автографі,— 26 вересня (на першій сторінці) і 22 жовтня 1904 р., Чернігів (на останній стор.). Вперше надруковано в журналі „Киевская старина". 1905 р., кн. III, стор. 372 — 422.

Друкується за текстом збірки „У грішний світ".

Авторові нотатки до твору див. в „Записних книжках" (т. III нашого видання).

СМІХ

Дата написання, позначена в автографі,— 7 лютого 1906 р., Чернігів.

Вперше надруковано в „Новій Громаді", 1906 р., кн. II, стор. 26—40.

Друкується за текстом збірки „Дебют".

ВІН ІДЕ

Дата написання, позначена в автографі,— 25 серпня 1906 р., Чернігів.

Вперше надруковано в журналі „Літературно - науковий вісник", 1906 р., кн. XI, стор. 170—178.

Друкується за текстом „Літер.- наук. вісника".

НЕВІДОМИЙ

Дата написання, позначена в автографі,— 17 лютого 1907 р., Чернігів. Вперше надруковано в „Літературно - науковому віснику", 1907 р., кн. IV, стор. 4—11.

Друкується за текстом збірки „Дебют".

Нотатки до твору

1

Бо думки бистрі і легкі, як птахи, а слово має сільце, в яке їх ловиш! Одно спіймається, а решта і відлетить.

І встав од півночі лютий ворог — ясний і гострий, як меч і світив холодними очима і гнав диханням дими під небом, а по снігу їх чорні тіні. Загіпнотизував сонце і воно стало на небі безпомічне і нерішуче, і боялось навіть моргнути. Сніг міцно притуливсь до землі, рівний і твердий, немов випрасуваний гарячою прасою. І все стало білим: пара, якою дихали коні і люди, сані й шерсть на худобі, всі чоловіки обернулись у сивих дідів, і тільки обличчя жінок цвіли, як польові маки.

9 — I.— 907.

2

Низько спускались сизі, як оливо, хмари, а над городом (од електричного світла) стояв німб, як над святим. Святий, бо мученик.

PERSONA GRATA

Дата написання, позначена в автографі,— 20 червня 1907 р., Чернігів. Вперше надруковано в літературному збірнику „З неволі". Вологда - Петербург, 1908 р., стор. 38—54.

Друкується за текстом збірки „Дебют".

Нотатки до твору

Опановує ідея — загубити того, хто каже все те робити. То йому докучило ремесло, а то раптом він набірає охоти (забити) вбити, смакує і тільки й думає, як би вирватись (звідти) звідси, добратись туди, де той є, що все (приказує) велить, од кого виходять усі накази. З якою б насолодою закинув він мотузку йому на горло.

В гюрмі до 1 разу. (Неволя) Горілка.

Перший раз. (

Потому — Втома, неохота. Ще гірше горілка. Карти.

Забастовка. Силою.

Манія.

Скорився, але друга манія.

Забавляло, що він все може. Вередував. Повернув на рабів Ів. і Кал.

Старався вгадати: хто він? Який?

Повісить без покривала, щоб бачить його муки.

Уявляв собі якусь лиху істоту, немов паука, що світить лихими очима з паутини й підстерігає жертву.

Вставити десь його обличчя.

Його думки, що перше снувались як нитки, тепер звились в (клубок твердий) твердий клубок.

Смотритель прислав старе споловіле мягке крісло, в якому він розвалював ся, як пан. Побив його.

(Конон.) Рудий.

Persona grata

В камері: часто дивиться на свої руки. Подивиться з суворим виразом і сховає руки. Часом простягне їх до хліба — і не візьме сховає руки. Грає в карти з своїми сторожами. І раптом йому здається, що ті дивляться на його руки, ззираються по між себе. Кине карти, подивиться з злістью на них і сховає руки. Пив, але не їв.

Згадки останніх подій, окремої роботи прилинали до нього. Прилинав погляд, тонка шия, мягке волосся, прилипла одежа, рухи.

Щось росло в середині, як тісто в діжі, (опара) потай у пітьмі творились якісь процеси.

Забастовка.

Рудий груба, нерозвинена людина. Живе більше інстинктами ніж розумом. Великий, міцний, трохи згорблений, з сірим, як арештанський халат лицем, з глибокими чорними зморщками. Руді вуси — стрижені.

В ДОРОЗІ

Дата написання, позначена в автографі,— 1 вересня 1907 р., Чернігів. Вперше надруковано в „Дзвоні", 1907 р., стор. 159—176.

Друкується за текстом збірки „Дебют".

Записи — розробки окремих малюнків до оповідання „В дорозі" на окремих аркушиках.

Хмари

Його займали хмари — ця неспокійна людність (далекого) неба, вічно жива, вічно рухлива. Часами здіймались там бучі, народні повстання. Мчали (збент ...) (спочатку гонці вершники і піші за ними) обурені юрми чорні од гніву, грізні, з риком, з громом рушниць, з вогнями бомб, з червоними прапорами. Точились небесні війни, падали трупи, а їм толочили груди нові й нові лави. І невідомо хто переміг. Часами там було спокійно, і людність гуляла, як на бульварах. Радісно і легко пливли веселі громади, в білих і синіх серпанках, ніжні дівчата, (і) пишнії дами, рожеві діти — і скрізь було повно радощів і сміху. Та знов з'являлись бліді хмаринки, довгі, худі, прозорі, немов сухітники проходжались десь на курорті (над берегом) понад блакитним морем. Або паслися вівці — цілі отари білих ягнят і як пастух золоте сонце.

(Найцікавіше було (стежить) спостерігати) Цікаво стежити було творчі процеси, що відбувались (у тій країні) на небі. Хтось невідомий, (якийсь) великий майстер, ліпив з сірої маси звірів, людей, птахів, будинки, вежі, городи, цілі — і пускав їх на волю, щоб заселити небо. Але все це було сіре, (і) не встигало ствердіти і втрачало форму. Звіри змінялись у вежі, з вогнями на вікнах та на рубцях з людей виходили гори, (високі альпи); з городів птахи; (з гор ...) будинки приймали форму людей, а ті знов змінялись у скелі, що оточали озера, глибокі, повні, прозорі. Валились росскішні храми, (розсипались) роставали на альпах сніги, і з пишних троянд обсипались рожеві листочки. (А невідомий геній гострив шалену фантазію і знов все творив там і пускав). А шалена фантазія генія не мала (вже) впину — він творив вже драконів, крилатих (слонів) коней, грифів та крокодилів, які жили тільки хвилину, щоб перетворитись у щось нове. (Та руки слабли, фантазія вяла і в) Тоді в розпуці (в безсилій немочі) та в безнадії в несилі створити трівке щось, творець змішав все (разом) раптом у сірий хаос і сам розплився (сумом) (у чорний) у сум.

Хвилювалось небесне море.

Архитекст.

Тіни

У південь тіни корчились під кущами, під пнями дерев, під кожнім порогом (хатів). Їм було боляче і не вигідно. І лиш тоді, як сонце втомилось і од вершечка слави спускалось униз, тіни помалу і обережно (рос ...) простували (зібгані) скорчені члени, росли і лізли все далі та далі. Над вечір вони лягли вже у весь свій зріст, лягли

по долинах без краю довгі чорні тополі, тонкі крилаті вітряки (крилаті, як янголи) (немов небесне військо), шпилясті дзвиниці, димарі фабрик, весь город циклопів, чорний німий і н и ц и й.

Квітки

На самому споді жовтілі черевички і дрібна потентіля, як зерна золотого піску, а над ними здіймались (сині) (з корони срібних листочків) з срібних корон топольки вероніки, то сіро - блакитні, то (цвіту барви волошки) густо сині. Червоні помпони конюшини, немов маленькі їжачки, стовбурчили щетину з (трьохлистих) трилистих підставок, а (запашний) пахучий чебрець ткав (на просторі) по схилу гори геліотроповий килим. Кашка (роскрила свої) пораскривала скрізь парасольки; (а) серед білих наметів її тріпались крильця блакитних метеликів. Часом на білу парасольку спускався великий жук і ловив сонце в зелене зеркало крил. (Жалібний) Похмурий звіробой викидав купи зірок, яскраво - жовтих (і разом), проте сумних, як золоті (кітиці) кутаси на чорних боках домовини, (а ряд ...) а обік нього виганяв сіре та вузловане стебло петрів батіг, по якому дряпались (вгору розтріпані) зрідка, блідо блакитні квіти, (розпатлані) немов полинялі, ніколи й нечесані. З трави наводив лукаве око ромен. Дрібні дзвіночки розбіглись на луці й скрізь сіяли сум, такі делікатні і (та ...) такі ніжні, що самі дивувались, як животіють на сьому світі. Недоступна кропива обважніла насінням, немов бджола пергою, хозяйновато шепталась по своїх логовищах. А там знов волохата центаврія хилилась на всі чотирі боки, немов хотіла засипать (за ...) синьо - рожевим цвітом усі простори. Оддаль кінський щавель, зруділий на сонці, курився брунатним димом, як похоронний факел, і стояли поважно, як золоті семисвічники по (сінагогах) древніх храмах коров'яки, (Евфорбія седіла) (і тає ...) По долинках (седіла) евфорбія (і) таємничо котила в сочистих та сирових, як дійки корови, стеблинах молоко, од темнососнового низу до жовтих кругленьких розеток, а на високих місцях поріс, як джунглі (сірий) сивий полин і п'янив повітря гіркими пахощами, густими й задушливими. (Перед з) (Безліч зірок заткали) То там то сям простяглись до сонця котячі лапки; сухі, бездушні мякенькі, немов оксамит, а між ними польова м'ята, кожних пару листочків прибірала в пояс з геліотропів. Наївні діангуси червоніли в траві, як дитячі обличчя, а над ними схиляв свої віти журливий дрік, і плакав золотими сльозами. Окремо займали великі простори сині будякі, (такі) сині, (і такі сизі) аж сизі. Вони здавались покинутим вогнищем, (од якого здіймався) що конало перед смертним блакитним димком. А там по луках горіла жовта кульбаба, як зорі на небі, (пялася в гору) (танцювала) крутилась на одній ніжці берізка, міцно тримався землі деревій, кивала сірими вітами собача рожа і на горохах сиділи квіти як метелі білорожеві, червоно - сині, і жовто гарячі. (І вся та) Це була оргія квітів (та гірких) і трав пьяний сон сонця, (усе) якесь шаленство кольорів, пахощів, форм.

Сосновий ліс

Йшли кудись сосни, ряди високих пнів, і на вершечках жовтих, як ананаси, лежали чорно - зелені корони (як) (мов шапки) волохаті папахи. Здавалось, сосни відбули далеку дорогу, переходили річки, фіолетові дороги, глибокі багна й замазали ноги, бо до половини пні були сірі, наче (як) засохле болото. Йшли і щезали у сизій млі. А в лісі — нога сковзалась як на паркеті, (а) над головою химерно корчились гильки (зелені парасолі з великих віток) як жовті гадючки висіли кошлаті (гильки) віти (що були як мягкі) наче фотелі (для сонця і разом віка для живих) де спочивало сонце, а маленькі галузки, пучечки соснових голок (стели...) стелились по небі, як дороге (китайське) гаптування по блакитному шовку. А там де сосон не було, зелені луки, наче стоячі води, під матом ряски, так гармонійно зливались з небом, як ряст з лісовою травою. (По луках блукали небесні). Зрідка по небі летіли хмари гонці, а по луках (небесні) блукали їх тіні, немов хорти припадали, нюшили, шукали і щезали в просторах.

Вода

Тиха вода злегка тремтіла, а зелені берези відбивались у ній, як вишиті шовком на китайській картині. Часом з крутого берега сповзало пить воду руде коріння, покручене, ніжне і волохате, як стебло мохової троянди. (В низьких місцях). З низького ж берега білий пісок (так) лагідно припав до (землі) води, (що) і не знати, хто кого цілував — вода пісок, чи пісок воду.

(Білий пісок цілував воду і вода цілувала пісок).

(Маленькі озера тріпались як срібна риба, викинута на берегову траву).

INTERMEZZO

Дата написання, позначена в автографі,— 9 вересня 1908 р., Чернігів. Вперше надруковано в „Літературно - науковому віснику", 1909 р., кн. 1, стор. 5—15.

Друкується за текстом збірки „Дебют".

ЯК МИ ЇЗДИЛИ ДО КРИНИЦІ

Дата написання, позначена в автографі — листопад, 1908 р., Чернігів. Вперше надруковано в газеті „Рада", 1908 р., № 291.

Друкується за текстом збірки „Дебют".

ДЕБЮТ

Дата написання, позначена в автографі,—27 лютого 1909 р., Чернігів. Вперше надруковано в „Літературно - науковому віснику", 1906 р., кн. VIII, стор. 193—216.

ЩО ЗАПИСАНО В КНИГУ ЖИТТЯ

Дата написання, позначена в автографі,—26 листопада 1910 р. Вперше надруковано в „Літературно-науковому віснику", 1911 р., кн. IV, стор. 4—13.

Друкується за текстом збірки „Тіні забутих предків".

Попередні нотатки до твору

Мати

Оповідання

Вона була така давня, що навіть сорокалітній син Юшечка звав її бабою. Тіло її в'яло й зсихалось од літ та з нужди і вона сама раділа, що займає так мало місця. Та проте, коли у невістки знайшлась восьма дитина і на піч до баби полізло третє — там стало тісно. Баба мовчки злізла з печі, перекотилась по хаті, мов осінній листочок, до мисника, послала долі ряденце і обляглась. І такою непомітною стала та чорна купочка в чорнім кутку, як шабатурка висохлої жаби на стоптаній ногами стежці. Тепер буде ближче до порога — і коли знов попаде Юшечка у велику печаль та темну злість — йому легше буде покласти, як тоді, мамину голову на поріг та підняти над нею сокиру. Тоді не зарубав,— чому?

Хіба їй треба кращого місця? Он в головах, під лавкою, лежить цвілий буряк, зморщений, чорний, як і вона, а він потрібніший за неї, бо піде в борщ. Картопля в темнім вохкім кутку пускає парости—ще жити хоче — а бабі нащо здалось життя? Була людина— лишилась лушпайка, а все непотрібне викидають із хати. Воно лучче б ту крихту хліба або ложку страви з'їла котрась дитина...

Однак і так вона заважала. Не можно було доступитись до мисника. Невістка толочила їй ноги, дістаючи миски, або впускала ложки на голову бабі, і сама ж лякалась та проклинала, аж чорно ставало в хаті. Діти раз-у-раз спинались над нею і запорошували їй очі кришками з хліба. Вона корчилась, зменшувалась, притискалась до самої стінки. Юшечка тільки на третій день помітив, що баба не на печі вже, а долі. І то зашпортнувшись за її ноги.

— Отуди к бісу! Понакладали під ноги. Приберіть зараз!— А коли йому пояснили, що то баба примостилася, бо на печі тісно і ніде більш спати — він мовчки сів за стіл і спокійно одрізав скибку хліба.

Тепер, з долу, син видався бабі більшим, чужішим і дальшим. Не таким як тоді, коли бачила його з печі. Та й взагалі всі—діти й невістка—немов повиростали.

СОН

Дата написання, позначена в автографі,—28 травня 1911 р., Чернігів. Вперше надруковано в журналі „Літературно-науковий вісник", 1911 р., кн. IX, стор. 257—278.

Друкується за текстом збірки „Тіні забутих предків".

До твору використано нотатки, зроблені письменником в „Записних книжках"

ТІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ

Дата написання, позначена в автографі, — 3 жовтня 1911 р.. Чернігів. Вперше надруковано в журналі „Літературно - науковий вісник", 1912 р., кн. I, стор. 4—32, кн. II, стор. 209—226.

Друкується за текстом збірки „Тіні забутих предків".

Виписки про Гуцульщину [1]

Чорт — початок всякої культури.

Він був обміненник, знав, що трава говорить, звір і т. д. (ч. V, 202).

Привижується чорт (великий чоловік як дерево. 93 XI) у білій сорочці. 95 XI між 94 XI.

Як був на полонині, його кликала лісна (ч. V 198—99).

Розигри (ч. V 200—201).

Він на сім світі, як блиск на небі, або на землі цвіт черешневий.

12 судців присужують долю дитини (ч. V 218), родини.

Ой висока полонина з вітром говорила.
Яка ж тота полонинка на весні весела,

Як овечки у ню ідуть із кожного села.

Ой овечки, ой білечки, писаний ботею
Хто буде вас випасати, як я си й оженю.

Як упали тяжкі зимки.

У зеленій полонинці, зеленій, зеленій
Стоїть стадо біленькоє, вівці не доєні.

Ягнєта бліють.

Яка ж тота полонинка весела, весела.
Як до неї вирушила худібка із села!
Полонинка веселая лиш до розлучення,
А як пішла худібонька, вона засмучена,
Полонинко, верховинко, чим єс так згорділа.
Ци не тими коровками, шос тільки уздріла?
Полонинко, верховинко, чим єс так згорділа,
Ци не тими овечками, шос тільки уздріла?

Питає ся у баранця
Круторіжка вівця:
Чи ти вробиш, бараньчику,
Зеленого сінця?
Не знаєш ти, круторіжко,
Йика буде зима,

---

[1] Виписки зроблені письменником переважно з „Гуцульщини" В. Шухевича.

Ци ти вийдеш, чи не вийдеш
З полонинки жива?

Співаночки мої любі,
Де я вас подію?
Ой піду я в полонинку,
На швару посію.
Ой як будут вівчарики
білі вівці пасти,
будут мої співаночки
за крисаню класти
бо так тими кічирками
Мрачки сі знизили,
Що сараки вівчьирики
Вівці розгубили.

Изгадай мньи, мій миленький,
Два рази на днину,
А я тебе їзгадаю
Сім раз на годину.

Звійили си буйні вітри.

Тельичко заруло

Мою мамку розговоріш, шо най сі не журе.

Та вимечи із городця запашне з'їльичко,
бо вже не меш ти робити, мамко, весільичок!

В лици попісніла

Йик ударит Семен плазом тай сі не кинула.

Ишов Семен з Ясенова до білої днини,
Шоби йому на Скуповій зорі зазоріли.

Поки ми си та любили,
Сухі дуби цвили,
А йик ми си залишили,
Сиренькі повйили.

Чорногора хліб не родит,
Не родит пшеницу.
Викотує вівчариків,
Сирок і жентицу.

Співаночки мої милі,
Де я вас подіну
Хиба я вас, співаночки,
Горами посію.

Гой ви мете, співаночки,
Горами співати,
Я сі буду, молоденька,
Сльозами вливати.
Ой йик буде добра дольи,
Я вас позбираю,
А йик буде лиха дольи,
Я вас занехаю.

Ой би тото писарчики
В папір не списали,
Шо ми собі за сю нічку
Перещебетали.

Туда моя солодошко
по воду ходило

Куда мила походила
Білими ногами,
Туда трава шовковая
Лежить облогами.

Ой прибігла з полонинки
Білая овечка,
Люблю тебе, файне бідньи
Тай твої словечка.

Зозулька ми закувала сива та маленька.

На тім боці при потоці баран дикий блудить

Посьиживе

Мут весночки наставати, зозульки кувати,

Та йик свічку засвітили, *тиха єму мова*

Постіль моя застелена, хто ме на ні спати ?
Біле личко, чорні очі, хто ме цюлювати ?

Ковтнув у одвірки.

Утікали Кулимнюки помежи городи
А щоби їх не спіймали Иринчині *роди.*

Кует мені *зозулечка* попід крильци жовта.

Облазами
Горби лисі
Запали го тьижкі зимки межи кічьирими
(Вівчар каже, що файно): *плекали мньи вівці*
Попід густі *чигирниці* порідили рижки.

Йик сонічко понад захЇд вже сі *ізнизило.*

Козарик — козячий пастух.

Ой пішов я в лісок трісок та із тих сиглаів
(сигла — ліс в полонині).
Зарикала корівонька.
Зарзав коник.

Ой на горі на високій два *війгране* грают
(дикі кози)

Такі плови були, година б'є тай б'є

Йик світ світом, то чоловік одної не може держати ся.

Поміж маржиною палять ватру (на Божій неділі).

Аби маржинка була світуча, красна, як Боже світло,— аби до маржини не мав приступу злий.

Аби овечки *чинили* ягнички.

Аби ваша коровка, ваша овечка була плідна, як мурашок, як мошка - комар.

Худобийна Паска.

Аби худоба була така тиха, як тихо в хаті.

Абис була така весела, як цеса Божа днина, абис була така цвітна, як цес день цвітний.

Щоб моя худоба була така тиха, як корінь в землі, щоби була така манниста, як у потоці вода.

Ти меш годувати мене і мого гадзу, а я тебе буду шьинувати, щоби ти легко спала, шоби с рідко рикала, шоби тебе черединниця не пізнала, де ти ночувала, де ти стояла, шоби ти у мене довго пробувала, шоби тебе не урекли, так як мене не врикла земля, як я гола була.

Чорт був так як Бог з первовіку. Він крутився шумом на воді, як живий, а Бог не знав, з чого він походить.

Бог знав усе на світі, але нічого не міг зробити, а Арідник мав силу до всього.

Арідник вигадав усю музику (лиш фльоєру й трембіту Бог).

Арідник наробив вівці та кози тай пас.

Арідник видумав віз, ватру (вона була тоді без диму), млин, хату, (слово нерозбірне), коня, вовка, тютюн.

Бог крав у нього вівці, кози, скрипку, дудку, ватру.

Арідник як виносив землю з моря, то сховав трохи землі у рот, але Бог закляв, то земля почала рости в роті. Арідник плював, а там, де плюне, земля росла і з того гори.

На початку світа Бог поступив і арідник.

Він, що є на світі — мудрощі тоті — то усьо від нього. Він вигадав де віз, де терниця, де що є.

Тепер чортів менш, бо вже мають роботу на фабриках, коло машин, у телефоні, у колії, велосипеді.

1 день не має до чоловіка моци, седить у скалах та у річці Богові штудерації.

Люто вснув (слово нерозбірне).
— Їхаю, їхаєш, їхає, їхаєте ...
— Держе́, біже́, болє, ходє, приносе ...
Пішов бих, продав бих, я бих просив ...
Ме їсти, мемо їсти, мете знати ... Їхаємо шо їхаємо, гуторимо шо гуторимо, ішов шо ішов, спали шо ...
Рибарит доки рибарит.
— Май більше ... май ліпше.
— Марі! Семе! Мико! Гафі! притула =
Пазь своє! (пильнуй свого ?) заткай си (мовчи ?)
— Глота = діти. Синку (до дівчини).
— Любчику, браччіку, душко, серце ...
Щірий = добрий, чесний (шанований), з'уритить = збридить.
Данцівник = що добре танцює.
— Учутка = поголоска.
Пізьма = гнів. Озмила = взяла.
Не сюди йди, а грунєми, синетами!
Усєко.
Віжлун — (що може вгадати будуче).
Шаленим танцем = фуфелой идут.
Безслихи, безвісти, безводи!
Простий чоловік, як „йде між худобу, то так, як ксьондз поможе нас ирщених; так худоба сі єму проступит...“
Тіло рушило.
Но, байка (пусте!).
„Коло неї сі веснуї“ (коло капусти).
Хаща.
Уважєєте.
Гадайте!
Новослідиці.
Барда (сокира, якою тешуть дерево) бартка.
Бер.
Гоби.
Бізівно, певно, безпечно.
Бізую = можу. Не бізую = не можу.
Білована = біла корова.
Бовгар = пастух рогатої худоби.
Божка = піст.
Бойт = кипит.
Бола́ = слабість.
Ботей = стадо овець.
Буріші́нник = хліб з товченої бульби.
Бу́тини = ліси, де рубають.
Вадитися = сваритися.
Варівний = страшний.
Варко = страшно, небезпечно.
Веремьи = погода.
Віхола = буря з снігом.
Привітання ч. I, 33.
Лайки — ч. I, 34.
Везіль = рослина, що в'ється по землі.

Гайно = леговище медведя.
Гаразди = достатки.
Гляба = не мож, годі.
Головиця = теплиця, нора.
Готу́р — дикий півень. Готка (тирва — місце, де готури гутять).
Гузар = грубий кінець дерева.
Гук = водопад.
Гpeкiт = місце, де дрібне каміння.
Даві = сьогодні рано.
Дармовис = кутас.
Дзер = сироватка.
Дробйита = вівці.
Дубле́ний — на червоно закрашений.
Жереп — карловата сосна.
Застайка, заватра = де ночують пастухи.
Згар = вигорілий ліс.
Згарда = намисло з срібн. монет.
Имшедь = мох.
Йойлик — плаксій.
Казити = псувати.
Кала́й = убогий.
Каратися = мучитися.
Ке́чери = гори без лісу на верхах.
Кізі улоги = скелі.
Ковбо́к = утятий пень.
Котюга = пес.
Крашаниці = червоні штани, гачі.
Кріс, пушка = рушниця.
Крутіж — вир.
Кудрик = вершок смереки.
Курбало = глибше місце в ріці.
Літовище = час, перебутий в полонині.
Лельо = батько.
Манна = молоко, пожива.
Марга, маржина, марфа — товар.
Миром — спокійно, добре.
Міна, мінити = обіцяти.
Наклад — дрова, уложені на ватру.
Негура = мрака.
Облаз = вузька дорога попід скелю.
Олаче́на, корова з латками.
Пазити = пильнувати.
Плаїчок = стежка.
Подря = полиця, піддашя.
Поледиця = ожеледа.
Поліг — скошене сіно.
Пуди = страхи.
Путерія — сила.
Рагаш = стежка, якою ходять вівці.
Разити = їсти 1 раз у день,
Раква = посудина на масло.

Ретельно — певно.
Русти — голосно плакати.
Скоки — пороги в річці.
Сокотитися = стерегтися.
Сохвітний = знаток.
Спочіти = умерти.
Спуза — попіл, спузар — що ходить коло ватри.
Стариня — родичі, батьки.
Тарниця — сідло.
Трапаш = стежка, утоптана вівцями.
Трéбувати = дбати. Я не требую = я не дбаю.
Туршік, дрібний, густий смерековий ліс.
Тусок — меланхолія (туск).
Фе = не мож, годі.
Фоя.
Хороми = сіно.
Цáра = чужий край.
Чічі = квітки.
Чьигір = молодий ліс.
Швора = високі острі трави на полонинах.
Шипіт = пороги в ріці.
Шкапе = кіль.
Шкорух = горобина.
Шперля = цілоліти, паливо в полонині.
Штрикати = скакати.
Єзвір = глибокий яр.
Зимарка.
Укутатися = упоратися.
Сухарь = всохле дерево, сушиця = всохла смерека.

* * *[1]

Кипів холодний Черемош.
З гори у долину летів потік і тряс по каміннях сивою бородою.

Кучерявий Черемош сердито поблискував сивиною і світивсь попід скелі недобрим зеленим вогнем.

Вітри чешуть кучері гірських смерек, а сонце мастить. Вони (смереки) вигідно поклали свої тіні на зеленій отаві. А коли сонце зійде і засміються царинки поміж похмурих смерек, всі голоси, весь шум лісу спадає в долину й шумить потоками, а по горах, в лісах лишається тиша, скуплена, струнка й дзвінка як стрýнка.

Живий вогонь ватри на полонині, яка не повинна гаснути ціле літо.

Чоловік розклав у лісі вночі ватру. Прийшов до нього лісовик — волохатий чоловік, голий, сів на пеньок тай питає: Ти видів

[1] Далі подаємо записки письменника, зроблені ним підчас перебування у Криворівні.

її? — Кого? — Її, нявку? — Ага, ні не видів.— Ага, вона побігла туди. Скочив і побіг. Почувся крик, а за кілька хвиль приносить лісовик мертву нявку, сів коло ватри, одрізав руку, пече і їсть.— Вона хотіла тебе вчепитись, а я врятував. Як запіяв когут — лісовик узяв на плечі тіло і пішов.

Що там чути селом?

- Вітер свище тонко на полонині в ворині.

Царинка

Білий як ромен — невістки. Жовті як ґузик — кульбовка. Вовк (рож. горішок) дзвін, шкоруш (filopendula), грань, лабуштан, грушовиця, мідулиця.

Зарва — обвалена з гори глина (місце?).

Ріпиця — Черсак.

Гори (вся земля) співали потоками.

На полонині

Спузар — той, що ходить коло ватри.

Раваш — частина колоди, яку дають власникові овець.

Гражда — загорода для овець. Гісь - гісь! Бир - бир.

Пруа — пруа.

Тпруа (кличуть вівці).

Цвіли хати синім димом.

Царинки блищали як дзеркало в чорних рамах смерек.

Голубінка — гроб червоний.

Гадярь — поганий вел. гриб.

Ріпиця — білий будяк.

На плаях

Папороті маса, каміння обросле мохом, ожини, гаджучки, афини, гогози, повалені сухі смереки, повзуча рослина.

Майтеся гаразд.

Щезника продають в Сегоні за 5 - ку (в пляшчі).

Гнилі пні, що розсідаються, смереки високі з сіткою сухих гілячок в долині, камні накидані одні на другі, покриті рудим мохом і папороть. Вище довгі плакучі трави, дрібні кучері афин і гогозів, горобина, далекий сумний дзвоник корови, на вершку Ситіць накидані скелі в плямах лишаїв і моху, а між ними цілий килим гогоз. Трембіта, шум Черемоша, привид блакитної Чорногори, далекий грім, усміх царинок, чорні гори.

Рухливе лице гір (пливуть тіні од хмар).

Пініста сваволя потоків.

Гуцул здоровий, як гірське повітря, легкий, як потік у своєму бігу.

До сну співали йому потоки.

Гірше всього ватагові і спузареві, вони мусять чекати, аж згасне вогонь. Той вогонь полонин, шо сам народився неначе бог, сам має, мусить заснути.

Плян твору

I

Родини Ів.
Характер (Обміньиник).
Перші враження.
Пасе коров, слухає музику лісову. Фльоєра.
(Сцена в лісі), коли почув музику і побачив щезника.
Сцена. Нарешті виграває мелодію і танцює.
Ворогування родів.
Бійка на дорозі і знайомість з Марічкою.
Смерть батька, доля братів.
Тусок.
Одкривається природа (іґравища, потопельники, люзоли).
Стрічі з Марічкою.
Полонина. Гори. Пастухи од звіря.
Казки спузара.
Кличе лісова. Мара.
Розстається з Марічкою.

II

Жениться з Палагною (з фудульного роду).
Не сходяться, відносини холодні. Дітей нема.
Він оддається плеканню худоби.
Вічна боротьба *з злими духами*, щоб захистити од них худобу (свята). Ворожіння.
Палагна газдує. Гола йде *вранці* (*ворбжить*) на св. Юрия 23/IV.
Її підглядає Юра, що (збирає зілля) сіє попіл (ч. IV, 246).
Палагна стає любаскою Юриною.
Юра одганяє *градову хмару*.
Іван підслухує, як мольфар з Палагною змовляються на нього. Йому все обридло. Тусок, банує за Марічкою.

III

Задрімав на Великого Йвана. Приходить до нього Марічка і кличе його в гори. Він йде за нею. Знає, що вона *нявка*, але йде. Марічка раптом щезає. Ніч. Ватра.
Чугайстир. Танцюють. З'являється знов Марічка і заводить його в пропасть, де він падає і розбиває голову.
Додому привозять його вмирати. Смерть. Посіжіння. На перевіз

Окремо на правій частині аркушу

Іван — Ива! — Палійчук.
Марічка — (з роду Гутинюків). Палагна,— очка.
Юра. Онуфрак, мольфар, градівник.
Марічка уміла складати співанки.
Ліс. Коли (Ів. блукав).

Голос невидимої сокири і геканє, блуд. Етн. стор. 39.

Папороть збирають нявки і накриваються нею, щоб бути невидимим. Бзина (седить чорт).

Лісовика (Етн. 62 — 64)[1].

Осиповці (Етн. 85 — 86).

Лісна ч. V 198, 199.

Люто вснув.

Близькість до худоби.

Етн. 126, ч. V 203 — 210, ч. V 218 — 220.

На новий рік говорить з маржиною, бог V 20.

— Етн. 103 — 105, 115 ч. V 211, 221 — 225 — Етн. 123 — 125.

Фуга нізігет дроб'єта.

Гадина не укусит.

Сотаєсі.

Потягає манну.

Гине у той мах.

Имити.

Відьма потинає.

Як йти *цікаво,* то можна встигнути.

Етн. 56 — 59 ч. V 198 — 199 ч. V 200 — 201.

Як свічка згорить так і чоловік умірає, лиш тота ясність душі лишається перед богом.

Трембіта повістує.

Душа ходить тими шляхами, що ...

Деталізація полонинського життя

Іван іде в полонину.	Ранок, *піднімаються гори,* вітер, квітки, *почуття волі й простору полонин;* застає, як роблять живий вогонь. Стая. Смереки. Вівчарі. Дим од ватри.
Ватаг на стрічу вівцям Молитва вівчарів	трембіти, пісні, отара
Гонять на пашу. Вітер.	Дз дз ... Трембіта. Доїння овець Обід. Вечір. Говорять.
Тиша. Похмурий Бескид. Нéгура	Ой чом не женишся Бескиде
Ватаг робить бриндзу	Вечір. Ватри. Витрушують воші, казки спузаря
Лісовий	пасе худобу
Ніч	Тиша. Дихання овець. Полонина на небі Ватри Іван кричить Його кличе лісова Варить кулешу Вранці туман Вітер хвилює

[1] В дужках письменник посилається на „Гуцульщину“ Шухевича чи на „Матеріали до гуцульської демонології“ Онищука. *Ред.*

Патруються горби (?)
Сонце

Розлучіння — засмучена, мара

Полонина, вітер — (Ой висока полонинка з вітром говорила)

Гори бескід — (ой чому не женишся)

Ватра

Ніч, тиша, полонина на небі, ватра, худоба, кричить лісова, вранці туман вітер хвилює, показуються горби, сонце.

Спузар і його казки (Арідник)

Дз дз.

Негура (розгубилися вівці)

Ведмідь зарізав корову

Випав сніг (зими). Мазанка

Дим з ватри розноситься на полонині і стелиться в горах. Молитва пастухів ч. II 194.

Доять вівці. Гонінник кричить на вівці рист

Пси

По розлученні полонина засмучена, приходить мара.

Нёгура — мрака

Вівці спасають бриндушу, хробуст, молочій, горішок, заячу капусту.

Попереду йде 2 вівчарі за ними вівці, за вівцями 1 вівчар підгонить, покликуючи — гісь! Як витикалась вівця на бік — бирр!.. А ту, що вибіжить на перед, звертає — птруа!

Дощ мачкатий. Ватаг трембітає в полудне і вечером.

Плова з громами.

Ватаг сіда над ним скуплений строгий. Розщібає поволі рукава і по самий лікоть занурює в нього свої голі покриті волоссям руки. І так застигає над молоком. Тепер має бути тихо у стаї, двері замкнені, навіть спузар не сміє кинуть оком на молоко, поки там твориться щось, поки ватаг чаклює. Все наче застигло в німім чеканні, бербениці затаїли у собі голос, причаїлись будзи на подрі, поснули сном чорним стіни і лави, вогонь ледве диха і навіть дим соромливо тікає у вікно. Тільки по легкому рухові жил на ватагових руках...

І в спузаря білі зуби блищать серед вогню і диму.

Кучерявий Черемош сердито (поблискував) тряс сивиною і світивсь попід скелі недобрим зеленим вогнем.

В тихих місцях Черемош, як ситий віл, а там, де йому твердо лежати, він скаче скажено з каміня на камінь.

Піниста сваволя потоків.

Закурились чорні гори од мричі, наче скипіли гірські потоки й запарували.

Кипів холодний Черемош.

Всі голоси, весь гомін лісів спадає в долину шумом потоків а по горах, в лісах, лишається тиша, скуплена, строга й дзвінка як струна.

Синє дихання чорних лісів.

Гори вікують у такій тиші, що чують навіть дихання худоби.

Царинки блищали, як дзеркало в чорних рамах смерек.

До сну співали йому потоки.

Чорні смереки спускають сум свій в Черемош, а він несе йому долом й оповідає.

Схил гір і кожний камінь вкривали рудаві мхи, грубі, мягкі шовкові, як плюш. Теплі і ніжні, вони ховали у собі позолочену сонцем воду літніх дощів, мягко вгинались і обіймали ногу, як пухова подушка. Дрібна зелень гогозів і афин запустила своє коріння у глибінь моху і сипнула на них росою з червоних та синіх ягід.

Рухливе лице гір. (Пливуть тіні од хмар)

Чому ти си бай не женеш,
Високий Бескиде!
— Бо зелена полонинка
За мене не піде.

Зажурені гори вкрила сумна смерека. Їх поять сумом тіні од хмар, що все стирають бліду усмішку царинок.

Вічна зміна настроїв: коли царинка сміється, ліс хмуриться на горі.

Зажурені гори вкрила сумна смерека. Їх поять сумом тіні од хмар, що все стирають бліду усмішку царин, вони вливають сум свій в Черемош, а він несе його долом у вічнім одноманітнім шумі, чорно зелений на білім ложі кам'янистих зарінків.

Всі гори, вся зелена земля співала потоками.
Ріка несла зелену кров зелених гір.
А коли сонце зійде, засміються царинки поміж похмурих смерек.

Гуцул — здоровий, як гірське повітря, легкий, як потік у своєму бігу.

Вітри чешуть кучері гірських смерек, а сонце мастить їх.
Смереки вигідно поклали свої тіні на зеленій отаві.

Варіянти наголовку:

В зелених горах.
Тіні минулого.
Голос віків.
Відгомін перед віку.
Подих віків.
Голоси передвічні.
Спадок віків.
Дар предків забутих.
Голос забутих предків.
Тіні забутих предків.
Слідами предків.
Сила забутих предків.
Тіні забутих предків.

ЛИСТ

Дата написання, позначена в автографі,— 15 грудня 1911 р., Капрі, „Villa Serafina". Вперше надруковано в газеті „Рада", 1912 р., ч. 18.
Друкується за текстом збірки „Тіні забутих предків".

ПОДАРУНОК НА ІМЕНИНИ

Дата написання, позначена в автографі,— 4 січня 1912 р., Капрі, „Villa Serafina". Вперше надруковано в журн. „Літературно-науковий вісник", 1912 р., кн. V, стор. 4—18.
Друкується за текстом збірки „Тіні забутих предків".

КОНІ НЕ ВИННІ

Дата написання, позначена в автографі,— 2—15 березня 1912 р., Капрі, „Villa Serafina". Вперше надруковано в „Літературно-науковому віснику", 1912 р., кн. VI, стор. 401—417.
Друкується за текстом збірки „Тіні забутих предків".

ХВАЛА ЖИТТЮ

Дата написання, позначена в автографі,— 3 травня 1912 р., Чернігів. Вперше надруковано у виданні Полтавського товариства по боротьбі з туберкульозом „Біла квітка", 1912 р., стор. 2—4.
Друкується за текстом збірки „Тіні забутих предків".

НА ОСТРОВІ

Твір незакінчений. Дата написання, позначена в автографі,—1912 р. (останні місяці). Вперше надруковано в „Літературно-науковому віснику", 1913 р., кн. І, стор. 8—22 з приміткою „Кінець буде".
Друкується за текстом „Літерат.-наук. вісника".

ЗМІСТ

ВИДАННЯ Т-ВА „КНИГОСПІЛКА":

М. ГОГОЛЬ. Твори. Томи І-ІІ. Українська тематика. В українському перекладі за стилістичною редакцією А. Ніковського та М. Зерова .... $ 3.75

М. ПОДВЕЗЬКО. українсько-англійський словник. Близько 60.000 слів .... $ 5.00

Г. ГОЛОСКЕВИЧ. Провописний словник. Близько 40.000 слів. Новий наклад .... $ 4.00

М. ГРУШЕВСЬКИЙ. Десятитомова Історія України-Руси (в 11 великих книжках). Вже вийшли з друку 1, 2, 3, 4 і 5-ий томи. Ціна за книжку—$7.50, а за коплект $82.50

УКРАЇНСЬКА КОЛЬОРОВА АБЕТКА ...... $ 0.60

З видань колишнього в-ва А. Білоус і Ю. Тищенко:

М. ПОДВЕЗЬКО. Англо-український словник з абетковими показниками .... $ 5.00

ЛЕСЯ УКРАЇНКА. Збірка творів у 12 том. $ 24.00

ШКЛЯНКА. Нова початкова читанка .... $ 1.40

ГОТУЄТЬСЯ ДО ДРУКУ:

ПЕТРО ПАВЛОВИЧ. Ілюстрований збірник про життя і творчість М. Коцюбинського.